

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ І ОСОБИСТІСТЬ:
дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників

*Переклад з англійської
під науковою редакцією
В.Є. Хмелька та С.М. Оксамитної*

Видання третє, доповнене, електронне, відкритого доступу

Київ
КМІС
2017

Ця книга становить збірку праць, автором яких – або першим, основним співавтором – є Мелвін Кон, професор університету Джонса Гопкінса (США), один з провідних соціологів сучасності. Ці праці, вперше надруковані у таких авторитетних часописах як *American Journal of Sociology*, *American Sociological Review*, *Sociological Forum*, *Social Forces*, *Comparative Sociology* та *Social Psychology Quarterly*, у сукупності дають ґрунтовну уяву стосовно досліджень за єдиною методологією зв'язків соціальних структур і особистісних якостей міського населення США 1964 та 1974 років, Японії 1979 року, Польщі 1978 та 1992 років, України 1992-1993 та 1996 років й КНР 2006 року.

Видання адресовано насамперед викладачам і студентам, що вивчають соціологію або соціальну психологію, а також усім, хто цікавиться сучасним станом розвитку досліджень соціальної структури і особистості, методологією порівняльних досліджень і практикою застосування сучасних математико-статистичних методів аналізу даних соціальних і гуманітарних досліджень.

ЗМІСТ

Валерій Хмелько, Світлана Оксамитна. Мелвін Кон: дослідження і відкриття.....	6
Володимир Паніотто. Етичні принципи і методології досліджень Мелвіна Кона ...	21
Передмова Мелвіна Кона	25

ЧАСТИНА I. КРОС-СЕКЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У США

Розділ 1. Соціальні класи та відношення батьки-діти: інтерпретація.....	36
Мелвін Л. Кон	
Розділ 2. Стратифікація, професія та орієнтації.....	48
Мелвін Л. Кон і Кармі Скулер	
Розділ 3. Професійний досвід і психічна діяльність: оцінка взаємних впливів.....	79
Мелвін Л. Кон і Кармі Скулер	
Розділ 4. Професійна структура і відчуження.....	104
Мелвін Л. Кон	
Розділ 5. Нерозв'язані питання щодо зв'язків між працею і особистістю.....	119
Мелвін Л. Кон	

ЧАСТИНА II. ЛОНГІТЮДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У США

Розділ 6. Взаємні впливи змістовної складності праці та гнучкості мислення: лонгитюдна оцінка	146
Мелвін Л. Кон і Кармі Скулер	
Розділ 7. Умови праці та особистість: лонгитюдна оцінка взаємовпливів.....	168
Мелвін Л. Кон і Кармі Скулер	
Розділ 8. Навчальна самостійність та особистість.....	197
Карен А. Міллер, Мелвін Л. Кон, Кармі Скулер	
Розділ 9. Клас, стратифікація та психічна діяльність.....	224
Мелвін Л. Кон і Керрі Шoenбах	
Розділ 10. Соціальна структура і особистість: власне соціологічний підхід до соціальної психології	259
Мелвін Л. Кон	

ЧАСТИНА III. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ПОРІВНЯННЯ ЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР І ОСОБИСТОСТІ ЗА УМОВ ВИДИМОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Розділ 11. Позиція у класовій структурі та психічна діяльність у Сполучених Штатах, Японії та Польщі.....	267
Мелвін Л. Кон, Ацуші Наої, Керрі Шoenбах, Кармі Скулер, Казімеж Сломчинський	
Розділ 12. Соціальна структура та передача цінностей в сім'ї.....	304
Мелвін Л. Кон, Казімеж Сломчинський, Керрі Шoenбах	
Розділ 13. Міжнаціональні порівняльні дослідження як аналітична стратегія.....	334
Мелвін Л. Кон	

ЧАСТИНА IV. РАДИКАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛЬЩІ, УКРАЇНИ ТА КНР

Розділ 14. Проведення соціального дослідження за умов радикальних соціальних змін: біографія здійснюваного дослідницького проекту.....	365
Мелвін Л. Кон	
Розділ 15. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України.....	390
Мелвін Л. Кон, Казімеж Сломчинський, Кристина Яніцька, Валерій Хмелько, Богдан Мах, Володимир Паніотто, Войцех Заборовський, Роберто Гутієрес, Корі Хеймен	

Розділ 16. Складність діяльності та особистість за умов докорінних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України	414
<i>Мелвін Л. Кон, Войцех Заборовський, Кристина Яніцька, Богдан Мах, Валерій Хмелько, Казімеж Сломчинський, Володимир Паніотто Корі Хеймен, Брюс Подобник</i>	
Розділ 17. Структурна локалізація та особистість у період трансформації в Польщі й Україні	436
<i>Мелвін Л. Кон, Войцех Заборовський, Кристина Яніцька, Валерій Хмелько, Богдан Мах, Володимир Паніотто, Казімеж Сломчинський, Корі Хеймен, Брюс Подобник</i>	
Розділ 18. Соціальна структура та особистість у процесі радикальних соціальних змін: аналіз України в період трансформації	459
<i>Мелвін Л. Кон, Валерій Хмелько, Володимир Паніотто</i>	
Розділ 19. Соціальна структура та особистість під час трансформацій у містах Китаю: порівняння із Польщею та Україною перехідного періоду	501
<i>Мелвін Л. Кон, Вейдонг Ванг, Їн Ю</i>	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОДАТКИ	
А. Методи крос-секційного дослідження 1964 року та повторного дослідження 1974 року	530
<i>Мелвін Л. Кон, Кармі Скулер</i>	
Б. Класифікації складності праці	535
<i>Мелвін Л. Кон, Кармі Скулер</i>	
В. Лонгitudні вимірjувальні моделі для чоловіків США	540
<i>Мелвін Л. Кон, Кармі Скулер</i>	
Г. Вимірювання соціальної стратифікації, особистості та професійної самостійності у соціалістичній Польщі	550
<i>Мелвін Л. Кон, Казімеж Сломчинський, Кері Шоенбах</i>	
Д. Характеристики вибірок, методів збору і аналізу даних у дослідженнях 1992 року у Польщі та 1992-93 і 1996 років в Україні	574
<i>Мелвін Л. Кон, Казімеж Сломчинський, Володимир Паніотто, Валерій Хмелько, Войцех Заборовський, Богдан Мах, Кристина Яніцька</i>	
ТРИ ЕСЕ МЕЛВІНА КОНА	
I. «Дзвоникоподібна крива» з точки зору досліджень соціальної структури і особистості	585
II. Два візити до села моєї матері: погляд на соціальні зміни в сільській Україні	600
III. Моє життя як крос-культурного дослідника	606
ЛІТЕРАТУРА	613
СПИСОК АВТОРІВ	632

МЕЛВІН КОН: ДОСЛІДЖЕННЯ І ВІДКРИТТЯ

Проблеми, які так привертали увагу Маркса і Вебера, не втратили ані своєї наукової, ані соціальної важливості; змінилось лише те, що зараз ми володіємо методологічними засобами, щоб строго розглядати ті проблеми, про які Маркс і Вебер могли лише розмірковувати. Сумна іронія полягає в тому, що тепер, коли ми методологічно оснащені, щоб розв'язувати ці проблеми, ми здебільшого ігноруємо їх.

Мелвін Кон

Ця книга – збірка праць, написаних за матеріалами досліджень, автором яких (або першим, основним співавтором) є один із провідних соціологів сучасності – Мелвін Кон, професор університету Джонса Гопкінса.

Представлені в цій книзі роботи вирізняє те, що вони ґрунтуються не тільки на теоретичних припущеннях і непрямих емпіричних даних, котрі стосуються розглянутої проблеми, але також – істотною мірою – на матеріалах цілеспрямовано організованих ґрунтовних емпіричних досліджень. Всі ці дослідження були спроектовані й ініційовані М. Коном спеціально для перевірки висунутих гіпотез і проведені ним разом зі своїми численними співробітниками спочатку в США, а потім у низці інших країн, включно з Україною.

У підсумку своєму ці дослідження – проектування, проведення й осмислення яких зайняло майже піввіку – є унікальним внеском у ту галузь соціології, що у нас, з легкої руки Ігоря Семеновича Кона (не родича, але давнього друга Мелвіна Кона), називають *соціологією особистості*, а в англomовній літературі звичайно називають *соціологічною соціальною психологією*. Галузь ця займає особливе місце в пізнанні соціального світу, оскільки стосується одночасно і до суспільствознавства, і до людинознавства. І тому ця книга насамперед адресована тим соціологам і психологам, політологам і антропологам, тим дослідникам і студентам, яких цікавить або хвилює те, що і як соціум робить з людьми через свої макроструктури – які особистісні якості формує, сприяючи розвитку одних схильностей людської природи й перешкоджаючи розвитку інших.

Зв'язок явищ у внутрішньому світі людини й у його соціальному середовищі давно займав уми допитливої частини людства. Глибокі міркування й нетривіальні судження стосовно цього можна зустріти в текстах багатьох мислителів Сходу й Заходу, філософів давніх часів і нового часу. Явною зацікавленістю у науковому пізнанні зв'язків людини й суспільства відзначені й праці засновників соціології - Конта й Спенсера, Маркса й Дюркгейма, Вебера й Міда.

Однак до середини XX століття соціологія фактично не мала у своєму розпорядженні методів, які дозволяли б емпірично перевіряти теоретично обґрунтовані гіпотези стосовно механізмів взаємозв'язків між параметрами тих чи тих структур суспільства та структур особистості. Хоча на той час численні емпіричні дослідження вже показали, що яке б соціальне явище не досліджувалося, майже завжди виявляється вплив соціально-класового положення відповідних категорій людей, їхнього положення в ієрархії соціальної стратифікації. Фактів, що про це свідчать, до 50-х років минулого сторіччя було зібрано удосталь і вони вже не викликали сумнівів. Але зовсім не з'ясованим залишалося те, чому класове положення впливає на настільки широке коло соціальних явищ, як здійснюється цей вплив, і що, власне, є такого в соціальному класі, що робить його таким впливовим стосовно людської поведінки, як це фіксувалося у численних емпіричних даних.

Із цього широкого кола питань особливу увагу М. Кона привернула проблема зв'язку соціальних класів із цінностями й орієнтаціями їхніх членів, з тими аспектами людської особистості, які Кон виділив як стратегічну сферу людського досвіду (Kohn, 1969; p.3). Причому, свій науковий пошук він почав з дослідження зв'язку тих цінностей, які батьки вважають бажаними для своїх дітей, з їхнім класовим положенням, і пошуку відповіді на запитання, чому класове положення людей має значення для надання ними переваги тим чи тим цінностям.

Перше, ще локальне дослідження, проведене у Вашингтоні у 1956-1957 роках, виявило, що батьківські цінності в робітничому класі концентруються на конформності до зовнішніх приписів, а батьківські цінності в середньому класі – на самостійності. Для батьків з робітничого класу має значення, щоб дитина не порушувала встановлені ззовні правила; для батьків із середнього класу має значення, щоб дитина сама керувала собою. Ці результати (викладені в статті, яка вміщена у першому розділі цієї книги) привели Кона до постановки питання: чи не пов'язано це з відмінностями у змісті й характері праці, професійної діяльності членів цих класів? чи не пов'язано це з тим, що професії середнього класу потребують більшої міри самостійності, а професії робітничого класу здебільшого вимагають дотримання докладно розроблених правил, встановлених керівництвом.

Ці питання стали вихідними практично для всіх подальших досліджень, започаткованих Коном, починаючи з дослідження 1964 року, за вибіркою обсягом понад 3 тисяч респондентів, репрезентативною для усіх чоловіків Сполучених Штатів віком від 16 років, які були на той час зайняті у цивільних професіях принаймні 25 годин на тиждень.

Перший етап аналізу зібраних даних, проведений Коном разом зі Скулером (це другий розділ книги) дав можливість встановити, що хоча більша частина варіацій цінностей та орієнтацій людей є наслідком унікального особистого досвіду, непов'язаного з позиціями, які

люди посідають у загальній соціальній структурі, однак соціальна структура – і серед усіх аспектів соціальної структури особливо соціальна стратифікація – все ж справляє помітний вплив на цінності і орієнтації людей. Чим вища соціально-стратифікаційна позиція, тим більше люди цінують самостійність, і чим нижча соціально-стратифікаційна позиція, тим більше люди цінують конформність до зовнішнього авторитету. При цьому отримані дані дозволили зробити висновок, що зв'язки соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями здійснюються через кумулятивні впливи освітньої підготовки та професійного досвіду працівників.

Не задовольняючись доведенням того, що зв'язок соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями статистично має відношення до професійних умов, Кон і Скулер далі зосередились на пошуку шляхів для доведення або спростування того, що ці професійні умови дійсно входять в процеси, якими соціально-стратифікаційна позиція впливає на цінності й орієнтації. Ця проблема фактично є основною у наступних розділах перших двох частин цієї книги.

Першим наступним кроком стала – фактично вперше в історії соціології і соціальної психології – перевірка припущення, що професійний досвід дорослих людей має реальний та суттєвий вплив на їхню психічну діяльність. У своїй спільній публікації, представлений тут у третьому розділі, Кон і Скулер зазначали: «Наскільки нам відомо, ця думка, хоча й відома у соціальній науці принаймні з часів праць раннього Маркса, ніколи емпірично не перевірялася. Широко розповсюджена протилежна думка стверджує, що уся відповідність між заняттями людей та їхніми особистісними характеристиками є наслідком процесів вибіркового найму та модифікації роботи відповідно до потреб і цінностей людини, яка її виконує».

Аналіз, проведений Коном і Скулером, переконливо показав, що зв'язки між працею людей та їхньою психічною діяльністю не є простим відбитком впливу освіти, статусу і доходу, чи зусиль людей щодо пристосування роботи до їхніх потреб і цінностей, чи вибірковістю при наймі та утриманні працівників. Для тієї професійної обставини, щодо якої автори на той час мали достатні дані для оцінювання, – змістовної складності праці – вони показали, що робота має суттєво більший вплив на психічну діяльність людей, ніж психічна діяльність на роботу.

Отримані результати засвідчили, що робота людини впливає на її сприйняття, цінності та процеси мислення переважно тому, що ставить перед нею вимоги, на які вона мусить намагатися відповідати. Ці вимоги, у свою чергу, великою мірою зумовлюються локалізацією роботи у макроструктурах суспільства, і саме через формування повсякденних реальностей соціальна структура головним чином і здійснює свій психологічний вплив на людей.

Четвертий розділ складає стаття М.Кона «Професійна структура та відчуження». Дослідження відчуження привабило Кона тим, що це явище знаходиться на перехресті

соціально-структурних умов і психологічних орієнтацій. При цьому, з численних публікацій, з яких у структурному аспекті Кон виділив фундаментальний марксистський аналіз, сфокусований на значенні для працівника втрати контролю над своєю основною трудовою роллю, а у психологічному аспекті публікації щодо всіх тих форм, в яких може виражатися відчуженість від себе та інших, він звернув увагу на те, що соціально-структурні та психологічні аспекти відчуження сполучаються нечасто, а ще рідше в емпіричному аналізі. Саме з метою заповнити цю прогалину Кон проаналізував на вибірці 1964 року, репрезентативної для працюючих чоловіків США, зв'язок між професійною структурою та суб'єктивним досвідом відчуження.

Перевірка двох взаємопов'язаних гіпотез, підказаних Марксовим аналізом джерел відчуження в сфері зайнятості, з яких одна надає особливої уваги контролю за продуктом праці, а інша – контролю за процесом праці, показала, що у великомасштабній капіталістичній системі контроль над продуктом чиеїсь праці (власність і позиція в ієрархії) мають лише непрямий вплив на відчуження, тоді як контроль над процесом праці (щільність нагляду, рутинність і змістовна складність праці) мають значний прямий вплив на три основні прояви відчуження – безсильність, самовідчуженість і відсутність норм моралі.

Проведений Коном аналіз вперше також показав, що ані капіталізм, ані бюрократія не є основними джерелами відчуження в такому індустріальному суспільстві того часу, як Сполучені Штати. У цьому суспільстві для почуття безсильності, самовідчуженості та відсутності норм моралі щонайбільше незначним було те, чи ти є, чи не є власником. Що ж до бюрократизації, її вплив взагалі виявився протилежним очікуваному тими, хто розглядає бюрократизацію як джерело відчуження. Аналіз, проведений Коном, показав, що більш прямо і безпосередньо впливають на працівника умови його праці. Однак – це ті самі умови, що вбудовані у класову структуру досліджуваного капіталістичного суспільства. Питання про те, чи матимуть ці умови праці такий самий вплив у різних соціально-економічних структурах, вперше було поставлено в такій формі, яка надавала принципову можливість перевірити це емпірично. Хоча на той час (а написано це було у 1971 році), М. Кон, як він сказав одному з авторів цього вступу у 1992 році, навіть мріяти не міг, що така можливість за його життя дійсно з'явиться.

Перша частина книги завершується розділом з викладом поглядів М. Кона щодо розв'язаних і нерозв'язаних питань стосовно зв'язків між працею і особистістю, у тому числі щодо питання корисності здобутих знань про працю та особистість для соціальної політики, щодо можливостей застосування цього знання для цілеспрямованих соціальних змін. Чітко поставивши цю проблему, М. Кон відверто написав: «...Я не знаю відповідей на питання, чи можливо і яким чином модифікувати структуру праці, щоб збільшити можливості працівників для професійної самостійності. Те, що це бажано робити, для мене видається безперечним.

Однак переведення цієї вельми бажаної мети у план соціальних змін буде винятково важким завданням».

Друга частина книги починається розділом, в якому вміщена праця Кона і Скулера, де вони вперше виклали результати свого аналізу природи та напрямів впливів у взаємозв'язках між умовами праці та психічною діяльністю, здійсненого на основі даних *лонгітюдного* опитування, проведеного у Сполучених Штатах у 1974 році серед тих 2533 чоловіків первинної вибірки 1964 року, яким на час повторного інтерв'ю було менше 65 років.

В цій публікації (яка складає шостий розділ книги) зазначена проблема розглянута попередньо, лише на прикладі зв'язку між одним з основних вимірів структури зайнятості, змістовною складністю праці, та одним з основних вимірів психічної діяльності, гнучкістю мислення. Тим не менш тут вперше доказово продемонстровано те, що раніше можна було вважати лише правдоподібною гіпотезою – те, що змістова складність праці чоловіків як суттєво впливає на їхню гнучкість мислення, так і зазнає значного впливу станньої.

Таким чином були закладені безпосередні підстави для розв'язання ключового питання досліджень соціальної структури і особистості: чи впливають соціально-структурні умови на особистість лише під час соціалізації у дитинстві, чи продовжують впливати на особистість протягом дорослого життя. Вперше були наведені неспростовні свідчення, що один важливий аспект соціальної структури, змістова складність праці, безпосередньо впливає на дорослу особистість, щонайменше, – на гнучкість її мислення.

У наступному, сьомому, розділі представлена робота Кона і Скулера, в якій вони шляхом дуже непростого аналізу даних лонгітюдного опитування показали важливість для особистості професійної самостійності, те, що сприятлива для професійної самостійності робота не лише підвищує гнучкість мислення чоловіків, але й стимулює самостійність їхніх орієнтацій щодо себе та суспільства, а робота, яка обмежує професійну самостійність, не лише зменшує гнучкість мислення чоловіків, але й сприяє їхній конформістській орієнтації щодо себе та суспільства.

Аналіз лонгітюдних даних також показав, що з часом особистісні риси мають вагомий вплив на зміну місця індивіда в структурі праці. Гнучкість мислення разом із самостійністю орієнтацій з часом приводять до більш відповідальних робіт, які надають більше можливостей для професійної самостійності. Впродовж досить довгого часу багато чоловіків або модифікують свою роботу або змінюють її на іншу, більш сумісну з їхньою особистістю.

Окрім цього, аналіз лонгітюдних даних дозволив виявити низку інтрапсихічних зв'язків, які сприяють динамічному впливу всієї цієї системи. Вперше було доведено, що гнучкість мислення посилює самостійність орієнтацій і сама посилюється завдяки їй, що самостійність

орієнтацій зменшує дистрес і зменшується через нього, і що саме самостійність орієнтацій має особливо сильні впливи на гнучкість мислення і дистрес.

В той же час результати представленого в цьому розділі аналізу показують принципову важливість для взаємозв'язків роботи та особистості взаємно підсилюючого триумвірату: гнучкості мислення, самостійності орієнтацій та професійної самостійності, що вплетені в той динамічний процес, через який позиція індивіда в стратифікаційній системі впливає на особистість і зазнає її впливу.

Для викладачів і студентів особливий інтерес може становити стаття К. Міллер, М. Кона та К. Скулера «Навчальна самостійність та особистість», вміщена у восьмому розділі книги. В цій роботі, надрукованій у 1986 році в журналі «American Sociological Review», яка ґрунтується на аналізі даних національної вибірки у 189 білих //учнів - //спудеїв від сьомого класу школи до четвертого року коледжу включно, вперше було показано, що на розумову діяльність спудеїв впливає рівень самостійності у їхній навчальній діяльності, і що частина цього впливу відбувається через вплив навчальної самостійності на самостійність орієнтацій і дистрес. Вперше було доведено, що у тому, як школа сприяє інтелектуальному розвитку спудеїв, вагому роль відіграють некогнітивні аспекти особистості, що навчальна самостійність приводить до ефективніших розумових дій і через її вплив на когнітивне тренування, і через те, що вона сприяє самостійності орієнтацій і зменшує дистрес.

Це дослідження підтвердило припущення щодо того, що навчальний процес сприяє відтворенню соціальної стратифікації, окрім іншого, через диференційоване культивування у спудеїв самостійності орієнтацій. Було показано, що спудеї – вихідці зі сімей вищого соціально-економічного статусу – з більшою ймовірністю виявляють навчальну самостійність, а в процесі просування у межах системи освіти, вони поступово набувають все більшої самостійності орієнтацій. Таким чином система освіти впливає на формування особистостей спудеїв у відповідності до їхніх ймовірних позицій в ієрархічному розподілі праці.

Для подальшого ж розвитку соціології особистості в цілому особливо важливим видається встановлення того факту, що каузальні зв'язки між можливостями виявляти самостійність у праці та особистістю дуже подібні і для спудеїв, і для працівників, зайнятих оплачуваною працею. Це дозволило авторам зробити висновок про наявність *фундаментального зв'язку між особистістю працівника і працею* незалежно від призначення цієї праці.

У наступному, дев'ятому розділі вміщена спільна робота М. Кона і К. Шоенбаха, в якій вони, по-перше, заново провели аналіз ролі професійної самостійності у впливі соціальної стратифікації на цінності, орієнтації та когнітивну діяльність (що представлена у другому розділі), але наразі використовуючи лонгітюдні дані та їхній аналіз із застосуванням методу лінійних структурних рівнянь. По-друге, тут вперше вплив соціальної структури на особистість

аналізується не лише з боку соціально-стратифікаційних позицій індивідів, але і з боку їхніх соціально-класових позицій. При цьому автори підкреслюють, що розглядають поділ на соціальні класи як теоретично потужну концептуалізацію соціально-економічної організації індустріального суспільства, альтернативну його поділу на соціальні страти, і що застосовують термін «соціальні класи» для позначення груп, визначених з точки зору їхнього відношення до власності на засоби виробництва та контролю над ними.

Аналіз лонгітюдних даних дозволив виявити усталені зв'язки між соціально-стратифікаційною позицією та цінностями і орієнтаціями: чим вища соціально-стратифікаційна позиція чоловіків, тим ймовірніше вони цінуватимуть самостійність як для себе, так і для своїх дітей, а також більш ймовірно, що вони матимуть самостійні орієнтації щодо себе та суспільства. Наразі до цих первинних висновків додалося те, що цей зв'язок стосується не лише первісно досліджених цінностей та аспектів орієнтацій першого порядку, але також комплексних вимірів другого порядку – самостійності орієнтацій, дистресу, відчуження та гнучкості мислення.

При цьому не лише підтвердилося те, що психологічний вплив соціально-стратифікаційної позиції значною мірою може бути віднесений до професійної самостійності, але ще і встановлено, що професійна самостійність має каузальний вплив на психічну діяльність. Таким чином, інтерпретаційний ланцюжок було завершено: соціально-стратифікаційна позиція впливає на професійну самостійність та перебуває під її впливом, а професійна самостійність впливає на психічну діяльність та перебуває під її впливом.

Окрім того, на противагу гіпотезі, висунутій у другому розділі, проведений аналіз виявив, що гнучкість мислення не відіграє суттєвої опосередковуючої ролі в процесі, через який освіта впливає на цінності та орієнтації. Впливи освіти і професійної самостійності на самостійні цінності та орієнтації виявилися переважно безпосередніми, а на гнучкість мислення – частково опосередкованими через самостійні цінності та орієнтації.

І вперше було з'ясовано, що у поясненні психологічного впливу соціального класу професійна самостійність відіграє ключову роль, подібну до її ролі у поясненні психологічного впливу соціальної стратифікації. Психологічні впливи соціального класу виявилися переважно функцією неоднакових рівнів професійної самостійності, яку можуть виявляти чоловіки в залежності від локалізації у класовій системі. Тобто, як не дивитися на суспільство – чи крізь призму стратифікаційної системи, чи соціально-класової, позиції чоловіків у соціально-економічній структурі суспільства впливають на їхні цінності, орієнтації та когнітивну діяльність великою мірою завдяки щільному зв'язку між соціально-економічною позицією людини та її можливістю бути самостійною у своїй роботі.

Другу частину книги завершує критична програмна стаття Мелвіна Кона «Соціальна структура та особистість: власне соціологічний підхід до соціальної психології», в якій він звернув увагу на те, що соціальна психологія занадто вузько зосереджена на “мікросоціальному”, на міжособистісному середовищі, що безпосередньо впливає на людину, і занадто мало уваги приділяє “макросоціальному”, впливу на особистість соціальних макроструктур. На думку Кона, основний внесок, який соціологія може зробити в соціальну психологію - це застосування систематичного дослідження наслідків соціальної структуризації для індивідуального досвіду і з’ясування процесів, через які положення людей у великих соціальних структурах впливають на умови їхнього життя і, таким чином, на їхні особистості й поведінку.

Третю частину книги, присвячену міжнаціональним порівняльним дослідженням зв’язків соціальної структури і особистості за умов соціальної стабільності, відкриває стаття М. Кона, А. Наої, К. Шоенбаха, К. Скулера та К. Сломчинського «Позиція у класовій структурі та психічна діяльність у Сполучених Штатах Америки, Японії та Польщі», в якій викладені основні результати міжнаціонального порівняльного аналізу психічних впливів соціального класу у західному і незахідному, капіталістичному та соціалістичному індустріалізованих суспільствах.

В цій роботі, на основі даних опитувань 1964 та 1974 років у США, 1979 року в Японії та 1978 року в Польщі вперше було показано, що незалежно від суттєвих відмінностей між порівнюваними суспільствами, чоловіки, які посідають привілейованіші позиції у класовій структурі свого суспільства, з більшою імовірністю цінуватимуть самостійність орієнтацій для своїх дітей, будуть розумово гнучкішими і самостійнішими у своїх орієнтаціях, аніж чоловіки, які в класовій структурі перебувають на менш привілейованих позиціях. В той же час були виявлені міжнаціональні відмінності у зв'язках соціального класу (а також соціальної стратифікації) з дистресом: якщо у Сполучених Штатах менеджерам було притаманне найбільше відчуття благополуччя, а робітникам – дистресу, то у Польщі це було якраз навпаки, а в Японії у менеджерів виявилось сильне відчуття благополуччя, але найбільший дистрес – не у робітників, а у працівники нефізичної праці.

Але особливо цінним результатом представленого в статті аналізу є висновок стосовно того, що в усіх трьох суспільствах позиція в класовій структурі впливає на батьківське цінування самостійності, на самостійність орієнтацій та розумову гнучкість не через власність чи контроль над ресурсами, а насамперед через можливості для професійної самостійності працівників. Завдяки цьому фактично була значно розширена інтерпретація ролі професійної самостійності – від бачення її як чинника, що надає неповне, але вагоме пояснення психологічного впливу соціальної *стратифікації* до бачення її як чинника, що надає неповне, але вагоме пояснення психологічного впливу соціальної *структури*.

Наступний розділ книги складає праця М. Кона, К. Сломчинського та К. Шоенбаха «Соціальна структура та передача цінностей в сім'ї: міжнаціональне порівняння», в якій на основі даних вже згадуваних опитувань у США та Польщі були проаналізовані зв'язки соціально-структурної позиції сім'ї, цінностей обох батьків та цінностей дітей. І для обох країн проведений аналіз показав наявність впливу позиції сім'ї у класовій та стратифікаційній структурах на цінності обох батьків та впливу цих цінностей на цінності їхніх дітей.

Водночас було показано, що й у Польщі, а не лише у США, освітня самостійність підлітків впливає на їхні цінності, подібно до того, як професійна самостійність впливає на цінності батьків, а соціальна структура впливає не лише на власні цінності дорослих та, через них, на цінності їхніх дітей, але також і на можливості їхніх дітей щодо освітньої самостійності. Ці результати стали суттєвим внеском у з'ясування ролі процесів соціалізації у відтворенні соціальних структур.

Третю частину книги завершує переклад президентського звернення М. Кона до Американської соціологічної асоціації у 1987 році, присвяченого значенню міжнаціональних порівняльних досліджень для формування, перевірки та подальшого розвитку соціологічних теорій. В цьому зверненні Кон, зокрема, звертає увагу на те, що ніяким іншим чином ми не можемо переконатися в тому, що знайдені нами в своїй країні соціально-структурні закономірності не є продуктом лише якоїсь конкретної низки історичних, культурних чи політичних обставин. В той же час він зазначає, що проводити міжнаціональне дослідження дійсно необхідно або тоді, коли явище неможливо вивчити в межах лише однієї країни, або ж тоді, коли якесь явище вже достатньо добре обґрунтоване в одній країні і наступні за логікою запитання мають стосуватися меж загальності того, що вивчене.

Четверта частина книги, присвячена міжнаціональним порівняльним дослідженням зв'язків соціальної структури і особистості за умов радикальних соціальних змін, відкривається текстом доповіді М. Кона «Проведення соціального дослідження за умов радикальних соціальних змін: біографія здійснюваного дослідницького проекту», з якою він, за традицією, виступив під час вручення йому у 1992 році премії Кулі-Міда від Американської соціологічної асоціації. Доповідь написана в жанрі, який дуже рідко зустрічається серед наукових публікацій, але значення якого дуже високо цінували такі відомі фундатори сучасної соціології, як Пол Лазарсфельд і Роберт Мертон. Про це яскраво свідчить наведений нижче перший абзац листа, який Мертон надіслав Кону, коли прочитав текст його доповіді, надрукований в журналі «Social Psychological Quarterly»:

«Коли я повернувся до міста, до мене потрапила ваша чудова "біографія триваючого дослідницького проекту". Щойно із задоволенням і цікавістю прочитавши її, відразу відчув бажання (цілком буквально) вигукнути: "Я завжди знав, Пол, Мел – один з нас!" Це просто означає, що ви довели до досконалості те, що Пол Лазарсфельд і я, хоча ви й не могли цього знати, протягом багатьох років пропагували серед усіх, хто бажав слухати (і багатьох, хто не

бажав) про особливу цінність таких біографій. Триваючою століттями, зрозумілою, проте сумною традицією усунута зі сторінок "строгих наукових журналів", які вважають її невідповідною для повідомлення основних і методологічних ідей та результатів, біографія дослідження, авжеж, є бездоганною художньою формою для збереження інакше неповідомлюваних соціально-пізнавальних процесів і контекстів, які спрацювали, щоб могло бути проведене саме *те* дослідження. Як блискуче це демонструє ваша промова "Проведення соціального дослідження за умов радикальних соціальних змін" при одержанні премії Кулі-Міда».

За своїм же змістом, ця доповідь виразно показує, як формувався задум і у якому соціальному контексті здійснювалися дослідження в Польщі й в Україні, сплановані таким чином, щоб можливо було порівняти виявлене за умов соціальної стабільності з тим, що складається за умов радикальних соціальних змін. І останні чотири розділи як раз і присвячені опису проведених досліджень, застосованих в них методах аналізу та основних з отриманих результатів.

Наступні три розділи складають колективні роботи, в яких викладаються постановка проблем, методи і результати порівняльного аналізу основних зв'язків низки аспектів соціальної структуризації і особистості в Польщі й Україні за умов радикальних соціальних змін.

У першому з цих розділів (п'ятнадцятому) показано, що, хоча і різною мірою для Польщі й України, але підтвердилася гіпотеза про те, що зв'язок між соціальною структурою та особистістю є валідним навіть за умов радикальних соціальних змін. При цьому з'ясувалося, що хоча класова структура Польщі сильно змінилася, зв'язок між соціальною структурою та особистістю змінився тільки в тому плані, що став ближчим до моделі капіталістичного суспільства. Відповідні ж зв'язки для України виявилися не такими великими як для Польщі, але також більш характерними для капіталістичних країн, ніж для соціалістичної у минулому Польщі. Таким чином, було виявлено, що радикальні соціальні зміни впливають на зв'язки між соціальною структурою та особистістю під час перехідного періоду в тому плані, що наближують їх до моделі, до якої прямують ці суспільства. Крім того, показано, що за умов радикальних соціальних змін зв'язки професійної самостійності із соціальними класами та соціальною стратифікацією були не слабкішими, аніж за умов соціальної стабільності. А для Польщі 1992 року професійна самостійність стала навіть більш важливою для пояснення зв'язків між соціальною структурою та особистістю, ніж для Польщі 1978 року. Не зважаючи на те, що для України професійна самостійність виявилася менш важливою в поясненні цих зв'язків, ніж для Польщі, проте і тут вона показала себе найвпливовішим чинником. Ризик, невпевненість та страх безробіття в поясненні зв'язків між соціальною структурою та особистістю для обох країн виявилися лише другорядними чинниками.

Далі, у шістнадцятому розділі, де за умов радикальних соціальних змін в Польщі й Україні проаналізований зв'язок між складністю різних видів діяльності та особистістю, наведені переконливі дані, які дозволили зробити висновок, що змістовна складність праці –

навіть якщо ця робота виконується поза сферою оплачуваної зайнятості й поза сферою навчальної діяльності – не тільки *зазнає впливу* особистості, але й *впливає* на неї. Цей висновок, отриманий раніше на даних лише для чоловіків у сфері оплачуваної діяльності, для молоді в сфері навчальної діяльності, і для тих, і тих лише за умов соціальної стабільності, тепер стало можливим значно узагальнити і показати, що для індустріалізованих суспільств він підтверджується надзвичайно узгодженими даними – для чоловіків і для жінок, за різних соціальних умов і у різних видах діяльності.

Враховуючи наведені результати щодо взаємозв'язків складності діяльності й особистості, а також те, що на початковому етапі трансформації економічних і соціальних структур Польщі й України, основні категорії незайнятості значно розширилися і змінилися за своїм соціальним складом, у наступній роботі (вміщеній у сімнадцятому розділі) область аналізу в дослідженні соціальної структури й особистості була розширена від розгляду лише соціально-класових і соціально-стратифікаційних позицій зайнятих до розгляду також і структурних локалізацій незайнятих.

Проведений аналіз показав, що зв'язки між структурною локалізацією й особистістю лише частково є функцією соціального складу незайнятих категорій населення, а значною мірою зумовлені умовами життя цих категорій населення, особливо – безробітних і пенсіонерів. По-перше – це економічна скрута, яка пояснює, головним чином, зв'язок структурної локалізації із відчуттям благополуччя або дистресу, а по-друге – це умови, котрі збільшують або зменшують складність діяльності людей. Найбільш ґрунтовний висновок полягає в тому, що пояснювальна модель, яка давно використовується у вивченні психологічних наслідків класових позицій та стратифікаційних рівнів зайнятих, стосується також і структурних локалізацій незайнятих: соціально-структурна позиція впливає на психічну діяльність головним чином через безпосередні умови життя людей.

Наступний вісімнадцятий розділ присвячений викладу методів та результатів аналізу, здійсненого за лонгitudними даними, що включають окрім даних 1992-93 років, дані опитування, проведеного всередині 1996 року серед тих чоловіків і жінок із початкової вибірки, які на час першого опитування належали до економічно активного населення. Це дало змогу вперше здійснити аналіз зв'язків соціальної структури і особистості на основі даних, які охоплюють більше трьох років радикальних соціальних перетворень, що продовжували відбуватися.

Саме такі дані надали змогу перевірити, чи існують за умов процесу радикальних соціальних змін, що триває, ті зв'язки між соціальною структурою та особистістю, які були виявлені у дослідженнях, проведених за умов явної соціальної стабільності. Ця перевірка є не

лише лонгitudною, і не лише здійснюваною за умов радикальних змін, а ще й гранично строгою завдяки тому, що на відміну від результатів досліджень, проведених за часів соціальної стабільності, ці результати отримані *попри нестабільність фундаментальних вимірів особистості у цей період*.

Проведений аналіз дав два основні результати. Один – це те, що упродовж початкового періоду радикальних соціальних перетворень в Україні, у міських чоловіків і жінок спостерігалися надзвичайна нестабільність у самостійності орієнтацій та відчутті благополуччя або дистресу, а також, хоча і менша, але все ж таки значуща нестабільність навіть у розумовій гнучкості. Другим важливим результатом є те, що, попри радикальні соціальні зміни та нестабільність особистості, зв'язки соціального класу та соціальної стратифікації із особистістю, які на час першого дослідження були подібними за характером, хоча й дещо слабшими за силою, ніж їхні аналоги як у тогочасній Польщі, так і у Польщі часів соціалізму або ж у капіталістичних Сполучених Штатах та Японії, через три-три з половиною роки залишилися подібними за характером, а деякі навіть посилюлися. Отже, найважливішим висновком з аналізу лонгitudних даних, зібраних в Україні (який неможливо отримати за даними будь-якого крос-секційного опитування) – є *виявлення стабільності всупереч змінам*: стабільності зв'язків між соціальною структурою й особистістю, попри зміни у соціальній та економічній структурах та попри поширену нестабільність у фундаментальних вимірах особистостей.

Зміст останнього дев'ятнадцятого розділу зумовлений розширенням дослідницької діяльності М.Кона на ще одну країну – Китай під час тривалих соціальних трансформацій. Разом з китайськими колегами М.Кон порівнює зв'язки між соціальною структурою та особистістю у містах Китаю під час «приватизації» із відповідними зв'язками в Польщі та Україні під час переходу від соціалізму до початків капіталізму. Висновки щодо Китаю переважно співзвучні виявленням щодо Польщі та України: у Китаї також більш соціально сприятлива позиція індивіда у класовій структурі та вища позиція у стратифікаційній ієрархії асоціюються із більшою самостійністю орієнтацій, більшою розумовою гнучкістю та сильніше вираженим відчуттям благополуччя, порівняно із відчуттям дистресу. Проте виявилось, що змістовна складність праці не відіграє такої значної ролі у поясненні зв'язків між соціальним класом чи стратифікацією та розумовою гнучкістю й самостійністю орієнтацій серед китайських чоловіків і жінок, як серед польських та, дещо меншою мірою, серед українських. Це була справжня крос-національна аномалія, яка, як виявилось, здебільшого обмежена рамками одного соціального класу самозайнятих осіб, унікального сегменту китайської робочої сили – мешканців міста, які класифікуються як сільські жителі і тим самим вимушені жити і працювати на економічній периферії за доволі несприятливих умов життя й праці. Така аномалія продемонструвала, що основне емпіричне завдання у поєднанні соціальної структури та особистості полягає у тім, щоб

конкретизувати найважливіші життєві умови, що зв'язують позицію у структурі та особистість у конкретних країнах, проміжках часу та ситуаціях в окремо взятих порівняннях.

Окрім оглянутих публікацій науково-дослідницького характеру наприкінці книги включено чотири методологічні додатки до цих публікацій і три есе М. Кона науково-публіцистичного характеру. Одне з них – «Два візити до села моєї матері: погляд на соціальні зміни в сільській Україні» – це, можна сказати, дорожні нотатки небайдужого і уважного спостерігача, які в образній формі і з м'яким гумором додають до останніх розділів книги своєрідний фрагмент з трансформацій сільської України, котра не була предметом проведених досліджень.

Інше есе – «Дзвоникоподібна крива» з точки зору досліджень соціальної структури і особистості – це рецензія на книгу «Дзвоникоподібна крива: розумові здібності та класова структура в американському житті» Р. Гернштайна і Ч. Мюррея, яка отримала доброзичливу увагу мас-медіа значною мірою завдяки добре оркестрованій і добре фінансованій кампанії Американського інституту підприємництва. В своїй рецензії М.Кон, з притаманною йому ретельною аргументованістю, показав, що книга цих авторів не лише глибоко расистська, але й забезпечує підстави для згубної соціальної політики і становить інтелектуальний виклик соціології, перетлумачуючи майже всі ключові соціальні явища у подвійно редукціоністський спосіб: не лише розглядаючи ці явища як детерміновані психологічно, але й розглядаючи основну психологічну змінну – розумові здібності – як детерміновану біологічно.

Моральна і соціально-політична спрямованість есе, відібраних М. Коном для цієї збірки, проливають важливе світло на суто людське підґрунтя тої великої дослідницької роботи, яка була здійснена і організована ним за півстоліття напруженої праці. В цьому світлі загальний напрям дослідницького пошуку, проведеного М. Коном, постає, на наш погляд, як *пошук глибинного соціального підґрунтя внутрішньої людської свободи*. А основним результатом цього пошуку постає *вперше* базоване на надійних емпіричних даних і ретельно перевірене в умовах різних станів різних країн обґрунтування тої фундаментальної ідеї, що *кореневу систему внутрішньої людської свободи складає вільна творча діяльність людини*.

В цьому сенсі доведення М. Коном зв'язку самостійності ціннісних орієнтацій людей із змістовною складністю їхньої діяльності й самостійністю у своїй роботі є, на нашу думку, найбільш переконливим підтвердженням ідей одного із засновників соціології, Маркса, щодо визначальної ролі розвитку продуктивних сил людини і її звільнення від рутинної і вимушеної праці для поступу людського суспільства «від царства необхідності до царства свободи». В той же час, доведення М. Коном зв'язку самостійності ціннісних орієнтацій людей із їхніми класовими позиціями є не менш переконливим спростуванням політичних висновків того ж

Маркса, щодо провідної ролі робітничого класу у тому ж поступі від царства необхідності до царства свободи.

В теоретико-методологічному сенсі роботи М. Кона – це найбільш суттєвий у другій половині ХХ століття, теоретично й емпірично переконливо обґрунтований, внесок у дослідження зв'язків мікро- і макрорівнів пізнання соціальної реальності, і, тим самим, важливий крок у розбудові цілісного соціологічного знання через надійне емпіричне прокладення теоретично очікуваних зв'язків між макросоціологією і мікросоціологією. І завдяки цьому внеску яснішими постають ті дослідницькі проблеми, котрі, як показали результати досліджень проведених і організованих М. Коном, соціологія в принципі вже здатна досліджувати, але які поки що залишаються або зовсім не дослідженими, або дослідженими лише побічно. Одним з особливо важливих напрямків таких досліджень, методологічні основи яких закладені працями М.Кона, є, на наше переконання, пошук тих характеристик соціальних макроструктур, котрі тим чи тим чином впливають на відтворення серед людей гуманістичних цінностей, на поширеність засад людяності у людських стосунках.

* * *

У підготовці текстів цієї книги до видання взяли участь викладачі, аспіранти й студенти Національного університету «Києво-Могилянська академія» та наукові співробітники Київського міжнародного інституту соціології.

Зокрема, у перекладі текстів з англійської взяли участь: Ю. Мартинова (передмова, розділ 7 і есе II), А. Марцинків (передмова і розділ 15), Т. Саніна (розділ 1 і есе I), Т. Марценюк (розділи 2, 3, 6, 9, 12 і додатки В, Г), А. Осипчук (розділи 4, 5, 8, 11 і додатки А, Б), Т. Петренко (розділ 6), О. Гончаренко (розділи 10, 12), Н. Погоріла (розділ 11), С. Оксамитна (розділи 13, 14, есе III), В. Хмелько (розділи 16, 17 і додаток Д), Д. Гломозда (розділ 18) і К.Мальцева (розділ 19).

Попереднє наукове редагування перекладів переважної більшості текстів книги (за винятком розділів 15-18 і додатку Д) здійснене Світланою Оксамитною, а попереднє науково-літературне редагування всіх текстів – Романом Ленчовським.

Підготовка схем та форматування таблиць до 18 розділів виконані Наталією Пукіш і Ольгою Козловою, а до розділу 19 – Олегом Івановим. Переоформлення списку літературних джерел, на які посилалися автори текстів збірки, за вітчизняними видавничими стандартами – зроблено Дарією Радченко і Наталією Пукіш. Технічне редагування нових матеріалів третього видання здійснене Олегом Івановим.

Користуючись можливістю, висловлюємо щиро подяку своїм колегам – учасникам цього видавничого проекту, а також Олександрю Виноградову за консультації у редагуванні

перекладів сучасної математико-статистичної термінології і Володимиру Паніотто за консультації щодо перекладів деяких соціологічних термінів. А особлива подяка Володимиру Паніотто за підтримку самої можливості створення цієї книги.

Валерій Хмелько,

*професор кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
президент Київського міжнародного інституту соціології*

Світлана Оксамитна,

професор кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕЛВІНА КОНА

Я познайомився з Мелвіним Коном у 1987 р. на першому радянсько-американському симпозіумі по соціології, що проходив у Вільнюсі (такі зустрічі були великим досягненням «перебудови», розпочатої в Радянському Союзі в 1985-му році). У цей час професор Кон був президентом Американської соціологічної асоціації та з тієї пори (і дотепер) він є для мене уособленням американського вченого, професора, інтелігента та інтелектуала. Коли через якийсь час я довідався, що мати Мелвіна приїхала в США з невеликого українського села (див. есе «Два візити до села моєї матері: погляд на соціальні зміни в сільській Україні»), то був щиро здивований тим, що такий 100%-ий американець в той же час майже мій земляк.

У наступному році в США відбувся 2-й симпозіум, на який поїхала перша делегація соціологів (до цього за кордон під виглядом соціологів їздили переважно партійні функціонери). У цю делегацію входили засновники й першопрохідники соціології в СРСР – В. Ядов, Б. Грушин, О. Шкаратан, провідні прибалтійські соціологи – М. Титма й А. Матильоніс, а від України – В. Хмелько і я. Тільки набагато пізніше, після участі в інших конференціях, я зміг оцінити такт, повагу до колег і вміння Мелвіна Кона створити теплу, дружню атмосферу - він знайшов для симпозіуму зовсім тургенівський маєток («дворянське гніздо» початку 19-го сторіччя) із затишними кімнатами, каміном і чудовими угіддями – ставок, коні, білки, які гралися під вікнами. Як мені здалося, не тільки я, але навіть метри радянської соціології, у значній мірі відірвані від міжнародної комунікації, тоді ще не дуже добре розуміли всю цінність того, що було зроблено. Ну а для нас із Валерієм Хмельком це було однієї з найважливіших життєвих удач – саме там почалися переговори про спільний проект і наше співробітництво, що триває дотепер (опис проекту й найголовніші пов'язані з ним роботи є в цьому збірнику).

На жаль, просто збірник наукових текстів не дає уявлення про ту моральну атмосферу й стандарти відносин з колегами та партнерами, які були б надзвичайно цінні для інтеграції української соціології у світове співтовариство. Це зовсім нетривіально й для мене було часом на грані культурного шоку.

Наприклад, напередодні однієї з конференцій Міжнародної соціологічної асоціації організатори розіслали в усі соціологічні асоціації лист із проханням підписати заяву, що вони проти апартеїду. Мелвін Кон на мій подив був категорично проти цієї акції організаторів і переконав їх відмовитися від цієї пропозиції. Така реакція Мелвіна мені була зовсім незрозуміла. Він пояснив мені, що не тільки не є прихильником апартеїду, як я міг подумати, але бореться з будь-якими проявами расизму (див., до речі, есе «Дзвоникоподібна крива» з точки зору досліджень соціальної структури і особистості» у додатку II). Проте одна

справа расизм як політика або пропаганда расизму в масових виданнях, інша справа - науковий форум, де згубні будь-які заборони й обмеження, будь-яка цензура вільної наукової дискусії. У цей час саме йшла війна в Нагорному Карабасі і я виразив сумніви в тому, що легко розмежувати наукову публікацію й таку, що розпалює національну ворожнечу й може призвести до погромів і війни. Але позиція Мелвіна була твердою – звичайно, є складності, але це не привід для обмежень наукової дискусії.

Неймовірно корисним для розвитку української соціології (і науки взагалі) було б запозичення принциповості й вимогливості щодо робіт кожного, характерні для американської соціології взагалі й для роботи Мелвіна Кона особливо. Високі вимоги до якості робіт, рецензування трьома й більше анонімними рецензентами кожної статті, відісланої в журнал, відсилання статей самих іменитих авторів на доробку по кілька разів – все це стандартна практика американських соціологічних журналів. На жаль, повторюся, цей збірник не може передати моральну атмосферу, у якій Мелвін Кон здійснює дослідницьку роботу. Тому обмежуся лише деякими міркуваннями, чим можуть бути корисні роботи Мелвіна Кона з погляду методології соціологічних досліджень.

Втім, один з методологічних принципів Мелвіна Кона тісно пов'язаний з етичними принципами. При проведенні крос-культурних порівняльних досліджень необхідно, щоб партнери кожної з країн були повністю рівноправними (див. розділ 13). Цей принцип має не тільки приємні, але й деякі неприємні й складні наслідки – кожна з країн повинна знаходити власне фінансування емпіричного етапу досліджень, тоді дослідники цієї країни є власниками даних і це сучасне крос-культурне, а не американське дослідження, проведене в цій країні. Мелвін же як керівник проекту знаходить гроші на проведення спільного аналізу даних (комп'ютери, поїздки, зустрічі, робота з аналізу даних).

Найбільш сильне враження, пов'язане з методологією досліджень Мелвіна Кона, зробило на мене його відношення до наукового факту. І це саме те, що добре показує пропонований читачеві збірник. Його матеріали охоплюють період з 1963 року по теперішній час і автор домагається вичерпної доказовості кожного висловленого судження. Розглядаються всі можливі фактори, які можуть призвести до того, що висловлене судження невірне; якщо не вдається розглянути їх в одній роботі, вони розглядаються в наступній, проводяться додаткові дослідження, аналіз даних здійснюється протягом 5-7 років, поки не будуть отримані вичерпні відповіді на всі сумніви. Встановлений факт впливу соціальної структури на особистість узагальнюється на різні ситуації й соціальні групи - чи буде це явище, котре спостерігається в стабільних соціальних умовах, таким же в умовах радикальних соціальних реформ? Чи буде те, що отримано на працюючих, характерно також і для пенсіонерів? Скільки разів мені зустрічалися такі роботи, коли автор деякої теорії доводить її істинність, підбираючи нові й нові факти «за» і не дуже зважаючи на факти

«проти» або спростовуючи ці факти. Для робіт Мелвіна Кона це абсолютно невластиве, він сам намагається спростувати себе так, як ніхто інший, розглядає всі можливі заперечення й протиріччя, напевно, це саме те, що називають науковою чесністю.

Іншою методологічною особливістю робіт Мелвіна Кона, корисною для українського читача, є використання лінійно-структурного причинного аналізу. Власне, не можна сказати, що це є особливістю саме робіт М.Кона, якщо Ви візьмете *American Journal of Sociology* чи *American Sociological Review*, то лінійно-структурний аналіз використовується не так вже й рідко. На жаль, у нас цей метод майже не використовується, українська соціологія поки що не просунулася далі звичайного (розвідувального) факторного аналізу, регресійного й кластерного аналізу, причому найчастіше наші соціологи обмежуються взагалі таблицями розподілів. Мелвін Кон систематично й послідовно використає конфірматорний факторний аналіз і лінійно-структурний аналіз у програмній реалізації LISREL.

У чому перевага лінійно-структурного аналізу? По-перше, цей метод використовується як для виміру соціальних ознак, побудови так званих вимірювальних моделей, так і для вивчення зв'язків між цими ознаками. Якщо ми використовуємо для виміру звичайний факторний аналіз й розглядаємо факторні значення як значення нової ознаки, то далі для вивчення зв'язків між цими новими ознаками ми використаємо вже інші методи, зокрема, кореляційний аналіз. Лінійно-структурний (або LISREL-аналіз) у єдиній термінології дозволяє вирішити як проблему виміру, так і проблему встановлення зв'язків між ознаками. По-друге, LISREL-аналіз вирішує проблему помилкових кореляцій, тобто таких хибних зв'язків між двома ознаками, які реально відсутні, але при розрахунку кореляцій проявляються через те, що обидві ознаки перебувають під впливом третьої ознаки (традиційно це завдання вирішується за допомогою розрахунків часткових кореляцій, але використання LISREL-аналіза вдосконалює цей аналіз). Нарешті, LISREL-аналіз дозволяє перевірити гіпотези й виявити структуру зв'язків між ознаками, побудувати діаграму, граф зв'язків, показати, які ознаки впливають одна на одну безпосередньо, а які ознаки опосередковують цей вплив. При цьому зв'язки ознак можуть бути багаторівневими. Читач побачить, як використовуються принципи встановлення причинно-наслідкових зв'язків, яким чином визначається спрямованість цих зв'язків. На жаль, в останніх версіях розповсюдженого в Україні пакета програм SPSS включений не LISREL, а AMOC – інша реалізація структурного аналізу, а LISREL потрібно купувати як окрему програму. Однак які саме програмні засоби реалізують лінійно-структурний аналіз не так важливо, як методологія його використання. А це саме те, чому читач може навчитися по роботах Мелвіна Кона.

Українська соціологія має досить невеликий досвід проведення лонгітюдних (панельних) досліджень (що не дивно, тому що перші репрезентативні для України соціологічні дослідження були проведені, фактично, лише в 1991 році, а проведення

лонгitudних досліджень висуває більше вимог до методичної культури дослідників, чим звичайні, разові опитування). Більшість же найбільш важливих робіт Мелвіна Кона, що стосуються як США, так і України, засновані саме на даних лонгitudних досліджень. Адекватний аналіз лонгitudних даних за допомогою лінійно-структурного аналізу дозволяє встановити не тільки величину зв'язків між ознаками, але й спрямованість цих зв'язків. Методологія аналізу даних лонгitudних досліджень - це теж те нове, що читач може почерпнути з робіт Мелвіна Кона.

Новим для українських соціологів є також використаний Мелвіним Коном тип порівняльних досліджень - міжнаціональні (cross-national) дослідження. Не можна сказати, що в Україні не проводяться порівняльні міжнаціональні дослідження як частина міжнародних проектів (хоча звичайно це вже згадані американські або європейські дослідження в Україні, а не дослідження, в яких українські дослідники виступають рівноправними партнерами). Але в цьому випадку йдеться про особливий тип міжнаціональних досліджень - це дослідження, у якому країна виступає як контекст. Дослідників цікавить, не те, чим саме дана країна відрізняється від інших країн, а межі закономірностей, виявлених в одній країні з певною соціальною структурою й культурою. Єдиним способом перевірити універсальність виявлених закономірностей - провести порівняльне дослідження в країнах з іншою культурою й соціальною структурою. Одна зі статей, наведених у збірнику («Міжнаціональні порівняльні дослідження як стратегія аналізу»), містить класифікацію міжнаціональних досліджень і показує, що саме такі дослідження є особливо корисним методом розробки, перевірки й подальшого розвитку соціологічної теорії. А знайомство із збіркою продемонструє, яким чином проводяться такі дослідження, які методологічні проблеми виникають і як вони вирішуються.

Читання праць Мелвіна Кона дозволяє одержати уявлення й про безліч інших методологічних підходів, методичних тонкостей і прийомів рішення тих або інших проблем (забезпечення порівняльності інструмента дослідження в різних країнах, що не вичерпується «зворотним перекладом» опитувальника, врахуванням корекції на аттенюацію при розрахунках коефіцієнтів кореляції, робота із класифікаціями професій при вимірі соціального класу й стратифікації й т.д. і т.п.), тому, з мого погляду, методологічну цінність робіт Мелвіна Кона для українського читача важко переоцінити.

Володимир ПАНІОТТО,

*професор кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології*

ПЕРЕДМОВА МЕЛВІНА КОНА

(до першого видання)

Розділи цієї книжки складають радше всебічну інтелектуальну біографію – мою та кількох моїх колег, особливо щодо міжнаціональних порівняльних досліджень, якими я захопився, починаючи з 1975, коли Влодзімеж Весоловський (Włodzimierz Wesółowski) запросив мене до участі у повторі в Польщі моїх американських досліджень соціальної стратифікації та особистості. Мені завжди приємно, коли подібна збірка моїх праць виходить друком у перекладі якоюсь мовою. Особливо приємні почуття викликає те, що мої співучасники та хороші друзі Валерій Хмелько і Володимир Паніотто, а також їхня колега Світлана Оксамитна зробили це мовою батьківщини моєї матері, країни, яку я пізнав і полюбив майже за два десятиліття досліджень.

Валерій Хмелько запропонував, щоб у цій передмові розповів, що привело мене до вибору тієї спеціалізованої сфери соціологічної соціальної психології, яка майже від самого початку моєї дослідницької кар'єри стала передньою лінією моїх інтересів, *соціальна структура та особистість*. Я сумніваюся, що будь-який науковець повністю знає власні мотиви вибору дослідницької тематики, але я можу розповісти про обставини, які привели мене до першого дослідження у цій галузі, та, зрозуміло, про те, чим я керувався, переходячи від однієї суттєвої проблеми до іншої та від одного типу статистичного аналізу до іншого протягом кількох присвячених цій сфері наукового знання і досліджень десятиліть.

Я зацікавився дослідженням особистості ще в ранні студентські роки і здобував ступінь бакалавра, спеціалізуючись саме на психології – правда, на кафедрі, яка аж занадто (на мій смак) схилялася до фізіологічної психології (в старій німецькій традиції Вундта і Тітченера) і дуже мало цікавилася особистістю або соціальною психологією. Зі студіювання психології я майже повністю переключився на прикладні дослідження трудових відносин. Але викладач факультету соціології Едвард Сачмен (Edward Suchman) переконав мене забрати свою заяву до аспірантури (graduate-school)* Школи промислових та трудових відносин Корнельського університету та передати її до Департаменту соціології цього ж університету, студентом якого я тоді був. Сачмен аргументував це тим, що одного дня я можу втратити інтерес до трудових відносин і натомість захочу досліджувати расові відносини або психічні розлади чи соціальну психологію, соціальну стратифікацію або якусь іншу сферу соціологічних пошуків, і саме ступінь доктора (Ph.D.) у соціології надала б мені необхідну підготовку для будь-якої такої кар'єри. Не усвідомлюючи тоді, що всі ці спеціалізовані галузі зацікавлять мене, коли я ближче з ними познайомлюся, і різні їхні аспекти згодом стануть складовими моєї довгої дослідницької

* Так в американському університеті називають підрозділ факультету або департаменту (аналог кафедри), за програмами якого – в залежності від обраних курсів та успішності кваліфікаційного дослідження – бакалавр може отримати ступінь або магістра, або доктора філософії (Ph.D.). – Прим. ред.

кар'єри, я визнав цей аргумент недостатньо переконливим. Другим його аргументом було те, що ніколи не слід здобувати докторський ступінь у прикладній галузі, що слід вивчати базову галузь, яка лежить в основі прикладних. Це здалося мені переконливішим. Його третім аргументом було те, що департамент соціології надасть мені посаду асистента викладача, що оплатить моє навчання і стипендію у 100 доларів на місяць – майже достатньо для життя, якщо я житиму економно і працюватиму влітку на фабриках, як я фактично і робив. Цю пропозицію я прийняв з ентузіазмом, навіть до того як усвідомив, що посада асистента викладача передбачає близьку співпрацю з дійсно великим соціологом і прекрасною людиною – Робіном М. Вільямсом молодшим (Robin M. Williams, Jr.).

Мені жодного разу до того не спадало на думку, що в світі є не один департамент соціології. Я був надзвичайно удачливий у моєму не-виборі департаментів, працював і вчився у видатних науковців, троє з яких стали моїми основними наставниками та друзями у наступних десятиріччях: соціологи Робін М. Вільямс і Вільям Фут Вайт (William Foote Whyte), а також фахівець з психології розвитку Урі Бронфенбреннер (Urie Bronfenbrenner), тоді новачок на факультеті психології, який дав мені захоплюючі знання стосовно особистості та психології розвитку, яких я марно шукав, навчаючись у бакалавраті. Із знань, набутих від цих людей, та з надзвичайно захоплюючого занурення у дослідження (яке Вільямс і Вайт забезпечили мені у їхніх дослідженнях расових та трудових відносин, відповідно) походять ті частки, котрі я з'єднаю у моїй дослідницькій кар'єрі, і котрі всі були доречні, – ще не як частини моєї власної цілеспрямованої дослідницької програми, але як ґрунтовна основа для реалізації моїх інтересів у соціології і психології, у трудових відносинах та у соціології зайнятості, навіть в оцінці особистості та епідеміології.

Моя надзвичайно щаслива доля збереглася від аспірантури до моєї першої роботи після здобуття докторського ступеню. У ті дні (це був 1952 рік) у Сполучених Штатах молоді чоловіки по закінченню навчання повинні були відслужити два роки у війську. На той час (задовго до в'єтнамської війни) я не мав нічого проти служби в американському війську, яке я вважав силою, що суттєво посприяла поразці нацистів, але мені не хотілося марнувати у піхоті два роки. Я подав заяву в добре відомий підрозділ американського війська, який займався соціологічними дослідженнями, але мені неодноразово повідомляли про відсутність у них вакансій з моєї “військової професійної спеціальності”, зате запропонували такі непривабливі альтернативи як навчання на капрала артилерії. Ні, дякую.

Тоді ж я дізнався, що викладач першого курсу з соціології, який я взяв у бакалавраті, Джон А. Клаузен (John A. Clausen) нещодавно був призначений керівником підрозділу соціальних наук у Національному інституті психічного здоров'я, і якби я одержав там посаду (офіцера Служби громадського здоров'я США), це зарахувалося б як військова служба. За допомоги Клаузена я одержав цю посаду. Я збирався відслужити там два обов'язкових роки, а

потім шукати роботу в якомусь університеті. Натомість я залишився на третину століття, досліджуючи спочатку соціальні чинники в етіології шизофренії, потім соціальну стратифікацію та стосунки батьків і дітей, згодом розширивши ці дослідження до описаних в кількох перших розділах цієї книги. До президентства Рональда Рейгана Національний інститут психічного здоров'я був прекрасним місцем для дослідницької роботи в соціології.

Я звернувся до вивчення шизофренії частково тому, що моя посада в Національному інституті психічного здоров'я передбачала дослідницьку роботу, яка безпосередньо стосувалася психічних розладів. Однак, навіть у таких вузьких межах існувало багато можливостей для досліджень, як тоді ж і демонстрували мої колеги. Я прийшов до висновку, що шизофренія є особливо захоплюючою, оскільки порушувала фундаментальні проблеми у зв'язках не лише соціального та психологічного, але також соціального та біологічного.

Клаузен і я фактично закрили одну відому ділянку соціологічних досліджень психічних розладів, продемонструвавши (наскільки це було можливо наявними тоді методами), що соціальна ізоляція – яка тоді слугувала основним поясненням того, як соціальні чинники впливають на розвиток шизофренії – була швидше симптомом, аніж причиною цього розладу. Ми відкрили інший напрям досліджень, показуючи, що хоча в клінічних дослідженнях відносин батьків і дітей і шизофренії помилково порівнювалися шизофренічні пацієнти – представники переважно з нижчих соціальних страт – з „нормальною контрольною групою” з вищих страт, домінуюча форма відносин батьків і дітей в нижчих соціальних стратах могла значно сприяти розвитку шизофренії. Пізніше я опублікував статті, критично оцінюючи епідеміологічну літературу щодо соціального класу й шизофренії та розмірковуючи про можливу взаємодію спадковості, стресу і соціального класу в етіології шизофренії. Проте ці міркування так ніколи й не втілились у дослідження з причини, яка здивує будь-кого: тому що ні тоді, ні зараз ми не знаємо, яким чином виміряти генетичну схильність до шизофренії серед населення загалом. Натомість, я спрямував свою увагу на зв'язок між соціальною стратифікацією та батьківськими цінностями і їхнім втіленням серед психічно здорового населення. Таким дещо кружним шляхом я прийшов до досліджень проблеми, центральної у вивченні соціальної структури і особистості.

По суті, саме з цього починаються розділи цієї книги. Тепер я можу пояснити, що мав на увазі вище, говорячи про дещо більшу впевненість у тому, що вело мене від однієї реальної проблеми до іншої, від одного методу статистичного аналізу до іншого впродовж кількох десятиліть моїх досліджень соціальної структури та особистості. Вивчення соціальної ізоляції та шизофренії не привели до подальших досліджень ані в цій, ані в якійсь іншій галузі: спростування гіпотези, навіть на той час широко трактованої соціологами як перевірена істина, *ставить крапку* в дослідженні, зовсім не обов'язково (а в цьому випадку точно ні) *даючи поштовх* новому напрямку дослідницького пошуку. Але дослідження взаємовідносин батьків з

дітьми та шизофренії підштовхнуло мене до реконцептуалізації важливої сфери соціально-психологічного пошуку – соціальної стратифікації та батьківських цінностей і поведінки. Цей пошук спонукав мене до першої методологічної інновації: спроби концептуалізації та індексації цінностей у відповідності до теоретичної позиції, чого я навчився від мого наставника Робіна Вільямса (Robin Williams). Результати цієї спроби, у свою чергу, привели мене до запитання, *чому* соціальна стратифікація має відношення до батьківських цінностей; і якщо б я тоді не розширив дослідження, щоб з'ясувати, чи не має соціальна стратифікація відношення не лише до батьківських цінностей, але й до цінностей і орієнтацій більш загальних, і якщо так, то чому, тоді мій колега Кармі Скулер (Carmi Schooler) підштовхнув би мене до роботи в цьому напрямку. Залишався лише маленький крок, щоб включити у наш реєстр характеристик особистості розумову гнучкість.

На той момент наш найважливіше відкриття полягало в тому, що кілька умов праці – саме ті, що сприяють чи перешкоджають вияву професійної самостійності, зокрема, змістовна складність праці, щільність нагляду та рутинність – грають визначальну роль у поєднанні соціальної стратифікації з усіма зазначеними вимірами особистості. Наступним логічним кроком було розширення дослідження до питання, як пов'язаний з особистістю ширший перелік професійних умов, байдуже, пов'язаних чи ні з соціальною стратифікацією. Це вилилося в кілька захоплюючих досліджень, можливо, і побічних до основної теми моїх досліджень щодо соціальної стратифікації і особистості, але безумовно не до соціальної структури і особистості. Волав на пояснення на вигляд аномальний висновок, що зв'язок між зайнятістю в бюрократичній фірмі чи організації і особистістю зовсім відрізняється від того висновку, який Роберт К. Мертон (Robert K. Merton) зробив з робіт Макса Вебера про бюрократію. Наші дані також спонукали до захоплюючого порівняння двох альтернативних гіпотез щодо професійної структури та відчуження похідних від робіт Маркса.

Поруч з цими змістовними питаннями завжди існувала ще одна глибока методологічна проблема, поставлена Вебером ще в 1905 році, щодо причинної спрямованості зв'язку між роботою і людиною. Чим більше ми дізнавалися про зв'язки умов праці та особистості, тим більш настійним ставала потреба з'ясувати, чи виникають ці зв'язки лише внаслідок процесів добору, якими люди відбираються для певної праці (як стверджували б психологи, працюючі з персоналом), або також наслідок впливів роботи на особистість. Скулеру і мені вистачило сміливості спробувати розв'язати цю проблему із застосуванням нових статистичних методів наприкінці 1970-их. Ми прийшли до висновку, що зв'язок роботи і особистості по суті взаємний. Зараз я б додав: принаймні за умов соціальної стабільності.

І як же ми могли не забачати подивитись, чи впливають умови праці на працюючих жінок так само, як на працюючих чоловіків? Або ж, чи складність навчальної праці та

домашньої роботи здійснюють психологічний вплив, схожий на вплив складності праці у оплачуваній зайнятості?

Наче нам бракувало для досліджень інтригуючих питань за результатами власних американських досліджень, до них додалося запрошення від Влодзімержа Весоловського взяти участь у міжнаціональному дослідженні, щоб з'ясувати, чи стосуються соціалістичної на той час Польщі висновки та інтерпретації здобуті в американських дослідженнях. Невдовзі потому таке міжсистемне порівняння спокусило Кен'ічі Томінагу (Ken'ichi Tominaga) та його учня Атцусі Наої (Atsushi Naoi) разом з моїм американським колегою Кармі Скулером розширити поле порівняльного аналізу, включивши до нього, окрім США та Польщі, ще й Японію. Більше даних, ширші узагальнення крізь кордони соціально-економічно-політичних систем і культур, та, як завжди, нові питання.

Поляки навчили мене чітко розрізняти соціальну стратифікацію та соціальний клас. Чи є соціальний клас не лише концептуально відмінним від стратифікації, але й незалежно пов'язаним з особистістю, і якщо так, то чи через однакові проміжні процеси? Чи застосовне поняття соціального класу не лише до капіталістичного, а й до соціалістичного суспільств? Так само захоплювало те, що дізнаючись про речі, про які ми раніше й не підозрювали, ми відразу мали їх пояснювати: чому, наприклад, зв'язки стратифікації і класу з дистресом були ледь не протилежним для капіталістичних Сполучених Штатів та соціалістичної Польщі?

В процесі розгортання минулих подій додавалося навіть більше питань. Усі дослідження, які мої колеги і я провели – у Сполучених Штатах, соціалістичній Польщі, Японії, в ранньому дослідженні в італійському Туріні моїм колегою Леонардом Перліним (Leonard Pearlin), в Колумбії, батьківщині Роберто Гут'єреса (Roberto Gutierrez), який писав дисертацію під моїм керівництвом, – були здійснені в умовах очевидної соціальної стабільності. Стрімкий і несподіваний розпад Радянського Союзу та трансформація радянських республік і країн Східної Європи від соціалізму до ранньої стадії капіталізму спонукали нас поставити питання, чи залишаються чинними наші результати та інтерпретації навіть за умов радикальних соціальних змін. На щастя, мої українські колеги Валерій Хмелько та Володимир Паніотто, а також наші польські колеги Казімерж Сломчинський (Kazimierz Ślomiczynski), Крістіна Яніцка (Krystyna Janicka), Богдан Мах (Bogdan Mach) і Войтек Заборовський (Wojtek Zaborowski) мали таке ж бажання з'ясувати це. Історія нашого порівняльного дослідження Польщі та України в процесі переходу до ранньої стадії капіталізму викладена в кількох розділах цієї книги; тут я лише хочу зауважити, що увесь зміст нашої попередньої роботи був одночасно і привабливим стимулом і моральним велінням здійснити дослідження Польщі та України в процесі радикальних соціальних змін. І, вже в процесі цих досліджень, як ми могли не визнати, що ситуація з безробітними, яких ми не вивчали під час періодів повної зайнятості, вимагає порівняльного дослідження?

Вже провівши досліджень і розпочавши аналіз даних, ми усвідомили, що хоча трансформація Польщі відбулася швидко, трансформація України значною мірою все ще була триваючим процесом. Валерій Хмелько та Володимир Паніотто швидко зрозуміли, що це дає виняткову можливість провести повторне дослідження серед тих респондентів, які мали роботу на момент проведення першого українського опитування, таким чином зробивши крос-секційне дослідження базою для лонгitudного аналізу. Щонайменше я очікував, що ці лонгitudні дані нададуть вирішальні підстави для відповіді на найважливіше питання усього нашого дослідження: як можливо те, що незважаючи на радикальні соціальні зміни та нестабільність особистості, зв'язки класу та стратифікації з особистістю залишалися надзвичайно близькими до існуючих в інших країнах в інший час? Відповідь на це питання становить кульмінацію цієї книги.

Проте це ще не кінець моїх пригод у розв'язанні постійно виникаючих змістовних проблем. Аналізуючи представлені у цій книзі дані, ми розглядали перехід від соціалізму до початкового капіталізму так, ніби це єдиний можливий тип радикальних соціальних змін. Звичайно, ми знаємо про можливість багатьох інших, окремі з яких уже відбувалися в минулому, наприклад, перехід від капіталізму до соціалізму. Існує принаймні ще один тип змін, котрі зараз відбуваються і викликають моє особливе зацікавлення: перехід від соціалізму до ринкової економіки під егідою Комуністичної партії, як це наразі відбувається в континентальному Китаї. Чи можлива відмінність зв'язку соціальної структури та особистості за даного типу радикальних соціальних змін від характерного для періоду соціальних змін після політичної дезінтеграції Радянського Союзу? І чи можуть у величезній країні з нерівномірними темпами трансформації різнитися зв'язки соціальної структури та особистості залежно від швидкості, розмаху та успіху змін в економіці у різних частинах країни? Це те, над чим ми зараз працюємо разом з моїми китайськими колегами Лулу Лі (Lulu Li) і Вейдонгом Вангом (Weidong Wang).

До цього моменту для всіх мала стати очевидною моя тема: розпочавши одного разу дослідження в якомусь напрямку, важко не знайти захоплюючі для вивчення об'єкти, а зробити вибір з-поміж надто великої кількості захоплюючих питань, котрі виявляються. Я все ще шкодую, що не можу продовжувати дослідження щодо шизофренії чи інтенсивно вивчати психологічну динаміку зв'язку праці та особистості, чи працювати над дюжиною інших питань, за які я навіть не брався не через відсутність зацікавленості, а тому, що робочий день містить лише 48 годин, і треба вибирати з-поміж надзвичайно цікавих дослідницьких проблем.

Валерій Хмелько також просив мене прокоментувати, що я вважаю принциповими *нерозв'язаними* проблемами в дослідженні соціальної структури та особистості. Розгорнута відповідь потребуватиме навіть більшого обсягу, аніж розділ про нерозв'язані питання щодо

зв'язку *праці* та особистості (більшість з яких так і залишилися нерозв'язаними навіть через два десятиріччя після написання того есе), а нові проблеми продовжують з'являтися в процесі розгортання тематики: кожне дослідження порушує більше питань, ніж дає відповідей. (Це ніскільки мене не турбує. Я вважаю це знаком прогресу в нашому досягненні чогось.). Більше того, зв'язок праці та особистості становить лише одну ланку зв'язку між позицією в *ширшій соціальній структурі* та особистістю. У цій передмові я не можу охопити всі інші нерозв'язані проблеми. Я лише хочу привернути увагу до одного домінантного питання, яке ніколи не порушувалося в дослідженнях мною, і, здається, також, ніким іншим, наскільки мені це відомо.

Суть мого розуміння зв'язку між соціальною структурою та особистістю полягає у тому, що позиція в ширшій соціальній структурі впливає на особистість індивіда переважно через вплив на безпосередні умови життя, які, у свою чергу, безпосередньо позначаються на особистості. Для соціального класу та соціальної стратифікації такими безпосередніми умовами життя головним чином та неодмінно є умови праці. Я б припустив, що інші аспекти соціальної структури – гендер, раса, в деяких країнах етнічність, або будь-яка ознака соціального розшарування, яка в цьому відношенні є важливою в конкретному суспільстві – також впливають на особистість, головним чином впливаючи на безпосередні умови життя. Я б *не* очікував, що цими умовами життя обов'язково є умови *праці*. Проте без інтенсивного пошукового дослідження я б не ризикнув висловлювати здогадки, які саме безпосередні умови життя важливі для пояснення психологічних впливів будь-якого конкретного виміру соціальної структури чи будь-якої комбінації вимірів. Неохоче, але я залишаю це велике і важливе питання для опрацювання іншим дослідникам. Сподіваюся, що пошук відповідей на нього принесе їм не менше хвилюючих моментів, аніж приносили і приносять мені пошуки пояснення зв'язків класу і стратифікації з особистістю.

На завершення я хотів би коротко розглянути особливу методологію спільного порівняльного міжнаціонального дослідження, висвітлену в кількох останніх розділах цієї книги.

Без сумніву, мені ніколи б не вдалося здійснити жодне з описаних у цій книзі порівняльних міжнаціональних досліджень, якщо б я не мав можливості покластися на знання, дбайливість та важку працю моїх колег. Без коливань я визнаю, що моє занурення у життя людей усіх цих країн було значно менш глибоким, аніж фахівці, що спеціалізуються у дослідженнях цих країн, вважали б достатнім. Мої знання про досліджувані країни формувалися незначною мірою на підставі власних спостережень, навіть без знання національних мов, і значно більшою мірою на ґрунті досвіду моїх колег, фахівців-дослідників власних країн. Я залежу від них та їхніх знань, мої єдині інші джерела інформації – це видані чи перекладені англійською мовою книжки та журнали, а також, що найважливіше, – результати аналізу наших даних. Я надзвичайно залежу від моїх колег, проводячи дослідження в їхніх країнах.

За щасливим збігом, частково випадковим, частково спланованим, мої колеги та я прийшли до втілення в нашій роботі такого способу порівняльних міжнаціональних досліджень, який є досить відмінним від кожного з двох основних типів досліджень, котрі лежать в основі одночасних (на відміну від історичних) порівняльних міжнаціональних досліджень: прикладом одного з них є інтенсивне, первинне вивчення однієї країни, регіону чи культури *фахівцем - краєзнавцем* відповідної спеціалізації; прикладом іншого є вторинний аналіз даних з багатьох країн, який здійснює *фахівець-універсаліст*.

Мої колеги та я спочатку випадково, тепер усвідомлено стали втілювати щось середнє, помітно *спільний* спосіб порівняльного міжнаціонального дослідження. Я ставав експертом у вивченні кількох країн, не всіх одразу і не шляхом вторинного аналізу, а послідовно, однієї чи щонайбільше двох країн одразу, відбираючи країни (чи будучи обраним моїми колегами в цих країнах), коли успіхи в накопиченні знань та зміни в соціальних умовах зумовлювали стратегічну важливість порівняльного дослідження якоїсь країни чи окремого типу країн. Не можу вважати себе експертом навіть щодо країни, яку я вивчав понад чверть століття (Польща), але, однозначно, я маю глибші знання про кожен з досліджуваних мною країн, аніж компаративіст, який провадить вторинний аналіз даних з багатьох країн. Мої колеги є і експертами в дослідженні власних країн, і універсалістами, оскільки стали залученими до порівняння власних країн з іншими протягом низки наших порівняльних досліджень. Це сполучення ролей спеціаліста і універсаліста сприяє зацікавленості у проведенні досліджень і також, на мою думку, поглибленню розуміння, що рідше поєднується в інших способах досліджень.

Тип дослідження, який я пропагую і якого дотримуюся, вимагає співпраці вчених кожної країни, де проводиться дослідження, з представником якоїсь з країн, котрий виступає в ролі універсаліста. Коли Влодзімерж Весоловський запропонував, щоб його протеже Казімерж Сломчинський повторив дослідження, яке Кармі Скулер і я зробили у Сполучених Штатах, і щоб я взяв в ньому участь (спочатку як радник, а потім „подивимось як розгортатимуться події”), він ненавмисне винайшов для Сломчинського роль фахівця щодо країни, де здійснюється дослідження, і роль універсаліста щодо міжнаціональних порівнянь для мене приреченого ніколи не бути експертом щодо будь-якого суспільства, окрім мого власного, і завжди залежати від експертного знання моїми колегами їхніх власних країн. Йому також належить винайдення способу дослідження, в якому та ж сама особа може виконувати різні ролі, як, наприклад, Сломчинський виконував роль міжнаціонального фахівця-універсаліста у порівняльному дослідженні Японії та західних країн – Польщі й Сполучених Штатів.

Такий спосіб дослідження має як деякі великі переваги, так і певні вади. Принаймні з моєї позиції зовнішнього фахівця-універсаліста, ми з колегами, проектуючи дослідження та інтерпретуючи результати, мали грандіозну перевагу в тому, що наші знання щодо проблем

дослідження наповнювалися інформацією з нашого включеного спостереження: для мене особисто – завдяки обмеженому, але далекому від тривіального зануренню в умови життя людей у досліджуваних суспільствах; для моїх колег – завдяки інтенсивному залученню у життя власних суспільств. Ця перевага посилилася завдяки нашим інтенсивним дискусіям щодо того, що включати в опитування, до яких іноді підключалися всі дослідники, а іноді участь у них брали лише я та хтось з моїх польських чи українських колег, але в яких завжди народжувалися ідеї, що згодом поширювалися від однієї дослідницької групи до іншої. Також цьому посприяли питання, котрі ми порушували щодо зібраних даних, і, можливо, найціннішими серед усього іншого були критичні оцінки зроблених будь-ким з нас інтерпретацій. Великою перевагою є те, що набуття основних інформантів є набуттям і повноцінних співпрацівників, – це переваги, що недоступні для фахівця, який спеціалізується у дослідженні певної країни. Треба сказати (і до того ж гордо), що мені пощастило співпрацювати з висококваліфікованими і надзвичайно мотивованими колегами. Але те, що мені пощастило, також доводить, що такі люди існують.

Переваги спільного міжнаціонального порівняльного дослідження отримані чималою ціною: провести таке дослідження не так легко, особливо для викладачів, графік робочого часу котрих підпорядкований розкладу занять. Окрім того, співпраця з колегами за кордоном пов'язана з багатьма розчаруваннями. Наша відокремленість іноді приводила до того, що знання моїх колег чи мої власні втрачалися у вирішальні моменти. Можливо, найгостріше я усвідомлюю свою відсутність під час і відразу після претесту наших опитувань, коли часом приймалися визначальні рішення щодо проведення досліджень. Навіть якби я зміг бути присутнім у такі моменти, мої лінгвістичні обмеження завадили б мені брати важливу участь у розв'язанні тих питань, які моїм колегам мали здаватися тактичними (чи варто ставити „безробітним домогосподаркам” запитання про домашню роботу чи безробіття?), а для мене були стратегічними з погляду бажання мати уніфікований індекс складності діяльності для всіх сегментів населення. Я також усвідомлюю, що іноді не ставив своїм колегам важливих питань щодо подій та умов у їхніх країнах, які вони охоче пояснювали мені пізніше.

Однак, я переважно захоплений тим, як багато дізнався від моїх колег і наскільки вони збагатили ці дослідження. Досі я залишаюся вражений тим, що під час моїх лекцій перед добре обізнаною аудиторією в тих країнах, які ми досліджували, жодного разу ніхто не поставив під сумнів обґрунтованість моїх слів. Звичайно, іноді пропонувалися відмінні інтерпретації деяких наших даних, часто йшлося про інші дослідження, суміжні з нашими даними та інтерпретаціями, але жодного разу ніхто не сказав, що «король голий». Все, що я дізнався від моїх колег та з наших даних, звучало правдиво для добре обізнаних у місцевих питаннях аудиторій.

Спільні дослідження також суттєво збагатили моє життя. Моя покійна дружина Джанет (Janet) одного разу вдало зауважила, що наші життя змінилися завдяки запрошенню

Весоловського приєднатися до польського дослідження. Окрім того, якби Джанет менш прихильно ставилася до візитів наших польських, японських та українських колег, які часом тривали тижнями чи місяцями, чи з меншим ентузіазмом ставилася до наших поїздок, чи менше підтримувала мене, мої можливості проводити спільні міжнаціональні порівняльні дослідження були б значно обмеженішими. Такий спосіб дослідження є способом життя, і він або приносить успіх або може бути дуже спустошуючим. Для мене це все було корисним: в моїх дослідженнях, в особистому житті і в моєму розумінні соціології як нескінченної пригоди. За все це я надзвичайно зобов'язаний моїм колегам, двом моїм основним співучасникам – Валерію Хмельку та Володимирі Паніотто, які тепер збільшили мій борг перед ними створенням, разом з їхньою колегою, Світланою Оксамитною, цієї книги.

Мелвін Л. Кон

I. КРОС-СЕКЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У США

Розділ 1.

Соціальні класи та відношення батьки-діти: інтерпретація*

Мелвін Л. Кон

Ця стаття є спробою інтерпретації у соціологічному аспекті впливів соціального класу на відношення батьки-діти. Численні попередні обговорення цієї проблеми, як виглядає, чомусь не торкалися цього аспекту, хоча це питання є одним з надзвичайно важливих для соціології. Оскільки більшість дослідників зверталися до цієї проблеми виходячи радше із зацікавленістю до психодинаміки, ніж соціальної структури, вони значною мірою зосереджували свою увагу на небагатьох специфічних способах, які використовували матері у вихованні немовлят та дітей наймолодшого віку. Серед іншого вони виявили, що соціальний клас має безсумнівне відношення до того, які саме способи батьки використовують. Але, оскільки вони розглядали проблему під вказаним кутом зору, їхня зацікавленість соціальним класом не виходила за межі його впливу на цей дуже обмежений аспект відношення батьки-діти.

У теперішньому аналізі проблема соціальний клас та відношення батьки-діти розглядається як окремий випадок загальнішого питання впливів соціальної структури на поведінку. Цей аналіз виходить з того, що соціальний клас дійсно є корисним поняттям, оскільки означає значно більше, аніж просто рівень освіти, чи професія, чи будь-що з численних пов'язаних з ним змінних. Воно корисне, тому що фіксує реальність того, що складна взаємодія всіх цих змінних робить різними основні умови життя на різних рівнях соціального розшарування. Члени різних соціальних класів через насолоду (або страждання) у різних умовах життя приходять до різного бачення світу – до різного розуміння соціальної реальності, різних прагнень, надій і побоювань, до різного розуміння бажаного.

Останнє є надзвичайно важливим з погляду нашої мети, адже з того, в чому особа вбачає бажане, – особливо з того, які риси є бажаними для її дітей, – можна зрозуміти її цілі у вихованні. Отже, поняття бажаного – тобто цінностей¹ – стає ключовим поняттям цього аналізу,

* Переклад статті: *Melvin L. Kohn. Social class and parent-child relationships: An interpretation // American Journal of Sociology.* – 1963. – Vol. 68. – № 4. – P. 471–480. М. Кон просив додати до цього розділу примітку, що коли писалася ця стаття, він ще поділяв звичайне серед соціологів США тих часів застосування терміну «соціальний клас» для позначення ієрархічного упорядкування влади, привілеїв і престижу, але після знайомства з працями з польських колег, починаючи з 1975 року, для позначення такого одномірного упорядкування статусів він послідовно застосовує термін «соціальна стратифікація», а термін «соціальний клас» застосовує лише для позначення відношення до власності і до контролю над засобами виробництва та контролю над робочою чилою інших людей. – *Прим. ред.*

¹ «Цінність є розумінням бажаного, явним чи неявним, притаманним індивіду або характерне для групи, яке впливає на вибір з доступних способів, засобів та цілей діяльності.» (Kluckhohn, 1951, p. 395) Див. також

містком між позицією в соціальній структурі та поведінкою індивіда. Метою аналізу є вияв впливу соціально-класової позиції на батьківські цінності та впливу цінностей на поведінку.

Оскільки даний підхід відрізняється від досліджень, що зосереджуються на соціально-класових відмінностях у використанні конкретних способів виховання дітей, необхідно буде переглянути попередні формулювання у обраному тут аспекті. Потім, з урахуванням обмеженості доступних релевантних даних, обговорюватимуться три питання: Які існують відмінності в цінностях, котрих дотримуються батьки у різних соціальних класах? Що в притаманних цим класам умовах життя може пояснити відмінності в їхніх цінностях? Які наслідки ці відмінності в цінностях мають для стосунків батьків з їхніми дітьми?

СОЦІАЛЬНИЙ КЛАС

Соціальні класи визначатимуться як сукупності індивідів, які посідають загалом подібні позиції на шкалі престижу (Williams, 1951, p.89). У звертанні до дослідницької літератури, ми розглядатимемо професійну позицію (чи професійну позицію тим чи іншим чином зважену за освітою) як прийнятний показник соціального класу для міського населення американського суспільства. Також ми приймемо модель соціальної стратифікації, що є імпліцитною в більшості досліджень і складається з чотирьох відносно окремих класів: «нижчого класу» некваліфікованих робітників фізичної праці; «робітничого класу» напівкваліфікованих та кваліфікованих робітників фізичної праці; „середнього класу” білокомірцевих працівників і професіоналів та „еліти”, яка відрізняється від середнього класу не стільки заняттями, скільки багатством та походженням.

Майже всі емпірично доведені відмінності, включно із взятими з нашого власного дослідження, ґрунтуються на широкому порівнянні середнього та робітничого класів. Тому ми мало що маємо сказати про крайнощі у класовому розподілі. Більше того, ми змушені діяти так, начебто середній та робітничий класи є гомогенними. Проте це не так, навіть якщо брати до уваги лише статус. Доведено, наприклад, що в межах загально окресленого соціального класу варіації в батьківських цінностях досить часто відповідають градаціям соціальних статусів. Більше того, класи є гетерогенними з погляду інших чинників, що впливають на цінності батьків, як то релігія та етнічна належність. Однак, навіть коли всі такі міркування беруться до уваги, емпіричні дані чітко показують, що перебування по один чи інший бік межі, яка розділяє працівників фізичної та нефізичної праці має суттєвий наслідок для того, як вони виховують своїх дітей.²

обговорення цінностей у Робіна М. Вільямса молодшого (Williams, 1951, chap. XI) та його розгляд соціального класу і культури на стор. 101.

² Ці та інші твердження, що не підкріплені посиланнями на друковані джерела, базуються на проведеному мною та моїми колегами дослідженні. Щодо методології та основних результатів цього дослідження дивіться: Kohn, 1959 a, p. 337– 351; 1959 b, p. 352– 366 та спільну роботу з Елеонорою Керол (Kohn, Carroll, 1960, p. 372– 392). Я би хотів висловити вдячність моїм основним помічникам у цьому дослідженні Джону А. Клосену та Елеонорі Е. Керол.

СТАБІЛЬНІСТЬ ТА ЗМІНИ

Будь-який аналіз впливів соціального класу на стосунки між батьками та дітьми мав би розпочинати з аналітичного огляду досліджень, проведених у цій країні (США – *Прим. ред.*) до 1958-го протягом двадцяти п'яти років, здійсненого Урі Бронфенбренером (Bronfenbrenner, 1958). Серед, на перший погляд, суперечливих результатів низки досліджень, Бронфенбренер розпізнав не хаос, а регулярні зміни: протягом останньої чверті століття відбулись зміни у методах виховання дітей, що застосовувались батьками з середнього класу; подібні зміни відбувались і у робітничому класі, але батьки з робітничого класу послідовно відставали на декілька років. Отже, в той час як батьки з середнього класу двадцять п'ять років тому були більш «заборонними» ніж батьки з робітничого класу, сьогодні батьки з середнього класу є більш «поблажливими», і розрив між класами, схоже, зменшується.

Необхідно відзначити, що ці висновки обмежуються тими питаннями, які попередники Бронфенбренера ставили у своїх дослідженнях. Останні переважно стосувалися небагатьох специфічних прийомів виховання дітей, зокрема тих, що застосовуються у вихованні немовлят та дітей наймолодшого віку, і дуже мало висвітлювали зв'язки батьків зі своїми дітьми загалом, особливо стосовно доросліших дітей. Вочевидь остання чверть століття була свідком змін, навіть модних захоплень щодо надання переваги грудному чи штучному вигодовуванню, дотримання чи недотримання чіткого графіку, фізичного покарання чи ізоляції. Однак, якщо ми узагальнюємо такі особливості аби говорити про зміни від „заборонних” до „поблажливих” практик, чи навіть більше, про перехід від „заборонних” до „поблажливих” стосунків батьків і дітей, ми надамо їм значно більшої важливості, аніж вони, ймовірно, мають як для батьків, так і для дітей.³

Не існує жодного підтвердження того, що новітні захоплення щодо прийомів виховання дітей є виявом глибоких змін у стосунках між батьками та дітьми в тому чи тому класі. Насправді, як наголошує Бронфенбренер, та невелика кількість даних, що ми маємо, вказує на протилежне: схоже на те, що загалом якість відношення батьки-діти в обох класах суттєво не змінилась (Bronfenbrenner, 1958, р. 420–422, 425). Скоріш за все змінені батьками методи виховання ґрунтувалися на незмінних цінностях, а самі зміни були доволі специфічними. Їх необхідно пояснити, однак усталені характеристики, напевно, є важливішими.

Чому відбулися зміни? Пояснення Бронфенбренера кмітливо прості. Він зазначає, що зміни в методах, якими послуговуються батьки з середнього класу, відповідають тому, що пропагувалося експертами. Тож він робить висновок, що батьки із середнього класу змінили свої практики, оскільки вони є чутливими до того, що експертами вважається належним і

правильним. Батьки ж з робітничого класу менш освічені, а тому зазнають меншого безпосереднього впливу засобів масової комунікації, чим і пояснюється їхнє відставання.⁴

Бронфенбренер майже беззастережно правий, стверджуючи, що батьки із середнього класу слідували рекомендаціям ймовірних експертів. Однак чому вони це робили? Припущення про можливість пояснення цього їхньою більшою освіченістю є недостатнім. Це може пояснити, чому батьки із середнього класу суттєво більш схильні, ніж батьки з робітничого класу, *читати* книжки та статті про виховання дітей, що, як ми знаємо, вони і роблять⁵. Однак вони не зобов'язані *дотримуватись* порад експертів. Як свідчать різноманітні дослідження засобів масової інформації, люди звичайно шукають підтвердження наявних у них переконань та звичок і схильні ігнорувати те, що їм суперечить.

Грунтуючись на наявних у нас даних, можна припустити, що батьки із середнього класу не тільки читають те, що експерти повинні говорити, але й відшукують інші можливі джерела інформації та порад. Вони частіше, ніж батьки з робітничого класу, схильні обговорювати питання виховання дітей з друзями та сусідами, консультуватись з лікарями щодо цих питань, відвідувати зібрання Батьківсько-вчительської асоціації, обговорювати поведінку дитини з вчителями. Очевидно, батьки із середнього класу вважають виховання дітей більш проблематичним, аніж батьки з робітничого класу. Це навряд чи може бути лише через саму освіту. Це має корінитися глибше, в умовах життя цих двох соціальних класів.

Все у житті батьків з робітничого класу – їхня порівняно мала освіченість, характер роботи, їхня більша відданість розширеної сім'ї – сприяє їхньому дотриманню знайомих методів.⁶ Більше того, навіть якби вони були сприйнятливі до змін, вони з меншою ймовірністю, ніж батьки з середнього класу, вважали б твори експертів відповідними їхнім потребам, адже поради експертів ґрунтуються на цінностях середнього класу. З іншого боку, умови життя батьків з середнього класу сприяють пошуку нових методів досягнення своїх цілей. Вони звертаються до експертів, інших джерел відповідної інформації та один до одного не за новими цінностями, а за ефективнішими прийомами та методами.⁷ В умовах теперішньої

³ Більше того, такі концепції містять апіорні твердження, з якими інші дослідники категорично не погоджувались. (Sears, Maccoby, Levin, 1957, p. 444–447; Littman, Moore, Pierce–Jones, 1957, p. 694–704, esp. p. 703).

⁴ Бронфенбренер дає найпрозоріше формулювання цієї інтерпретації, проте вона була прийнята також й іншими. (Див. наприклад: White, 1957, p. 704–712.)

⁵ Це відзначалося Джоном Е.Андерсоном у найпершому значному дослідженні соціального класу та сімейних відносин, яке коли-небудь було проведено, і неодноразово було підтверджено (Anderson, 1936).

⁶ Відмінності умов життя середнього та робітничого класів обговорюватимуться детальніше далі в цій роботі.

⁷ Звісно, батьки із середнього класу не переймають свої цінності від експертів. В нашому дослідженні ми порівняли цінності тих батьків, які стверджують, що читають Спока, Гезеля чи інші книжки щодо виховання дітей з тими, хто читає лише статті у журналах та газетах, та з тими, які кажуть, що взагалі нічого не читають з цього питання. В межах середнього класу цим трьом групам значною мірою притаманні однакові цінності. В робітничому класі спостерігається зовсім інша картина. Деякі батьки з робітничого класу стверджують, що читають книжки чи навіть статті про виховання дітей. Такі батьки дійсно мають наближені до середнього класу цінності. Однак це нетипові батьки з робітничого класу, що прагнуть досягти статусу середнього класу. Можна припустити, що для них думки

обмеженості знань про взаємозв'язок між засобами та цілями в процесі виховання дітей, експерти надають практичні та корисні поради. Йдеться не про те, що освічені батьки сліпо слідуєть порадам експертів, а про те, що експерти пропонують саме те, що батьки шукали.

Розглядати питання таким чином, означає дивитися на нього з зовсім іншої перспективи: у фокусі розгляду перебувають не специфічні прийоми і не зміни у застосуванні специфічних методів, а батьківські цінності.

ЦІННОСТІ БАТЬКІВ ІЗ СЕРЕДНЬОГО ТА РОБІТНИЧОГО КЛАСІВ

Серед низки цінностей, які можна досліджувати, особливо важливим видається зосередження уваги на тих рисах, які батьки вважають бажаними для хлопчиків та дівчаток такого ж віку, як і їхні діти. За цим можливо зрозуміти цілі батьків щодо процесу виховання дітей. Однак варто припустити, що батьки вважатимуть певну рису бажанішою за іншу, тільки якщо вони розглядають її важливою в тому сенсі, що відсутність чи нерозвиненість цієї риси несприятливо позначиться на дитині, та водночас проблематичною, в сенсі того, що не доведена ні здатність дитини розвинути цю рису, ні її нездатність зробити це. Інтерпретуючи вибір цінностей батьками, необхідно пам'ятати, що вибрані цінності відображають не просто їхні цілі, а саме ті, досягнення яких вважається проблематичним.

Кілька досліджень, навіть за останні роки, безпосередньо присвячувалися вивченню зв'язку соціального класу та батьківських цінностей. На щастя, результати цих досліджень переважно узгоджуються. Піонерською стала наукова розвідка Евеліні Мілліс Дюваль 1946 року (Duvall, 1946, р. 193–203). Дюваль визначала батьківські цінності представників робітничого та нижчого середнього класів як «традиційні», оскільки батьки бажають бачити дітей чистими та охайними, слухняними, такими, що поважають та радують батьків. На противагу такому акценту на поведженні дитини, цінності батьків з середнього класу є більш «розвиваючими» – вони хочуть, щоб їхні діти прагнули вчитись, любити батьків і покладатися на них, бути щасливими, співчувати та співпрацювати, бути здоровими та заможними.

Традиційна-розвиваюча дихотомія Дюваль не описує різницю між батьківськими цінностями середнього та робітничого класу достатньо детально, однак вона вказує на сутність відмінності: батьки з робітничого класу вважають, що дитина має підпорядковуватися стандартам, встановленим ззовні, в той час як батьки із середнього класу набагато уважніші до її внутрішніх рушійних сил.

Результати кількох подальших досліджень цілком узгоджуються з цим основним моментом, особливо стосовно того, що батьки з робітничого класу значно більше наполягають

експертів важать щось на зразок посібника з середнього класу, проте не схоже, що джерелом цінностей для них є Спок чи Гезел.

на підпорядкуванні батьківським вказівкам, ніж це роблять представники середнього класу.⁸ Наше дослідження, проведене в 1956-1957 роках, містить дані, які можна безпосередньо порівнювати з результатами дослідження Дюваль (Kohn, 1959). Ми також виявили, що батьки з робітничого класу більше ніж батьки із середнього класу цінують слухняність, охайність та акуратність, і що батьки із середнього класу, в свою чергу, більше ніж батьки з робітничого класу цінують допитливість, здатність бути щасливим, схильність до роздумів і, що найважливіше, – самоконтроль. Далі ми знайшли, що у двох соціальних класах існують характерні кластери ціннісних виборів: батьківські цінності в робітничому класі концентруються на конформності до зовнішніх приписів, а батьківські цінності в середньому класі – на *самостійності*. Для батьків з робітничого класу має значення виконувана дія: дитина не повинна порушувати встановлені ззовні правила; для батьків із середнього класу мають значення мотиви та почуття дитини: дитина має сама керувати собою.

Заради справедливості необхідно зазначити, що батьки з середнього та робітничого класів поділяють багато суттєвих цінностей; наприклад, дуже високо цінують чесність, хоча типово „чесність” у двох соціальних класах має досить різний смисл, означаючи „надійність” для робітничого класу та „правдивість” для середнього. Звичайно, спільним є те, що батьки з обох соціальних класів цінують відповідну повагу до прав інших. Цінності середнього та робітничого класів є варіаціями однієї теми. Наголос на відмінностях, радше ніж на схожості, робиться тому, що відмінності, як здається, мають далекосяжні наслідки для стосунків між батьками й дітьми, а тому варті належної уваги.

Було б добре, якби існувало більше свідчень щодо батьківських цінностей, тобто дані інших досліджень, з інших місць і, особливо, здобуті різними методами. Однак ті дані, що ми маємо, не суперечать одні іншим, так що існують принаймні деякі підстави вважати їх надійними. Більше того, є підстави вважати, що зроблені батьками в цих дослідженнях ціннісні вибори не є просто відображенням оцінювань ними недоліків чи переваг власних дітей. Тому ми можемо вважати, що дані досліджень забезпечують обмежену, але, напевно, надійну картину узагальненого розуміння батьками, якою має бути бажана поведінка їхніх дітей молодшого шкільного віку.

ПОЯСНЕННЯ КЛАСОВИХ ВІДМІННОСТЕЙ В БАТЬКІВСЬКИХ ЦІННОСТЯХ

Те, що батьки з середнього класу більш схильні підтримувати одні цінності, а батьки з робітничого класу інші, має бути наслідком відмінностей їхніх умов життя. Ґрунтуючись на тому, що ми знаємо, досить важко з достатньою мірою точності розплутати взаємодіючі змінні з тим, щоб з’ясувати, які ж умови життя є визначальними для відмінностей у цінностях. Тим не

⁸ Алекс Інкелес довів, що це справедливо не тільки для США, але й для низки інших індустріальних суспільств (Inkels, 1960, p.20– 21 and Table 9.).

менш, необхідно розглянути основні складові класових відмінностей в умовах життя аби побачити можливий внесок кожної.

Логічним було б розпочати з професійних відмінностей, оскільки вони надзвичайно важливі не лише для визначення соціальних класів в урбанізованому, індустріалізованому суспільстві, але й також у визначенні багато чого щодо умов людського життя.⁹ Окрім очевидних статусно зумовлених відмінностей щодо захищеності, стабільності доходу та загального соціального престижу, існує принаймні ще три аспекти в яких професії середнього класу типово від відрізняються від професій робітничого класу. Перша полягає в тому, що професії середнього класу більшою мірою мають справу з міжособистісними стосунками, ідеями та символами, в той час як професії робітничого класу переважно мають справу з речами. По-друге, професії середнього класу більшою мірою привертають до самостійності, тоді як професії робітничого класу більшою мірою піддані стандартизації та прямому нагляду. По-третє, просування у професіях середнього класу залежить переважно від власних дій людини, в той час як у професіях робітничого класу воно здебільшого залежить від колективних дій, особливо в тих галузях промисловості, де є професійні спілки. Враховуючи це, можна окреслити відмінності тих рис, що характеризують існування та просування в професіях середнього та робітничого класів. Професії середнього класу потребують більшої міри самостійності; професії ж робітничого класу здебільшого вимагають дотримання докладно розроблених правил, встановлених кимось з керівництва.

Очевидно, що ці відмінності відповідають відмінностями, знайденими нами між двома соціальними класами у тих рисах дітей, які цінуються батьками. Щонайменше з цього можна зробити висновок про існування узгодженості між професійними вимогами та батьківськими цінностями. Більше того, існує обґрунтоване припущення, хоча й не остаточний висновок, що батьки з середнього та робітничого класів цінують різні риси в своїх дітях саме *через* відмінності в професійних умовах. Така гіпотеза не обов'язково передбачає, що батьки свідомо готують своїх дітей відповідати майбутнім професійним вимогам. Цілком можливо, що власний професійний досвід батьків суттєво впливає на їхнє розуміння бажаної поведінки на роботі чи поза її межами, як для дорослих, так і для дітей.¹⁰

⁹ Змістовне обговорення впливу зайнятості на батьківські цінності див.: Aberle, Naegele, 1952, p. 366–378.

¹⁰ Тут можуть бути два зауваження. (1) Професійний досвід може виявитись неважливим щодо цінностей матері, якщо вона має незначний або взагалі не має досвіду роботи, хоча він є ключовими для її чоловіка. Однак навіть такі матері, які не мали досвіду роботи, або він був незначним, знають дещо про професійне життя від своїх чоловіків та оточуючих, адже живуть в культурному середовищі, де професія та кар'єра проникають в усі сфери життя. (2) Батьківські цінності можуть конструюватись не стільки з власного досвіду, скільки з очікувань щодо майбутнього їхніх дітей. Очевидно, це звучить особливо переконливо щодо пояснення цінностей робітничого класу. Їхня висока оцінка таких стереотипних рис *середнього класу* як слухняність, чистота та охайність може свідчити про те, що вони готують своїх дітей до належності до середнього класу, якого діти, за очікуваннями, досягнуть. Проте небагато батьків – представників робітничого класу дійсно очікують, чи навіть бажають, щоб їхні діти навчалися в коледжі і одержали роботу, характерну для середнього класу, яка вимагає вищої освіти. (Це показано в роботі: Нуман, 1953, також це підтверджено неопублікованими результатами нашого дослідження.)

Такі відмінності в професійних умовах, напевно, лежать в основі знайдених нами відмінностей між батьківськими цінностями середнього та робітничого класів, але взяті самі по собі вони них достатньо не пояснюють. У своїх судженнях про те, що є найбажанішим, батьки не обов'язково мають надавати пріоритетної важливості професійним вимогам. Для обґрунтованого пояснення класових відмінностей щодо цінностей необхідно усвідомлювати, що інші відмінності умов життя середнього та робітничого класів постійно підсилюють відмінності в професійних умовах.

Різниця в освіті, наприклад, окрім того і поза тим, що є детермінантою професії, імовірно безпосередньо сприяє відмінностям у батьківських цінностях середнього та робітничого класів. Щонайменше, набута у навчанні спроможність батьків із середнього класу мати справу із суб'єктивним та абстрактним, сприяє тому, що вони приділяють більше уваги внутрішньому розвитку дитини. Більше того, різниця в рівнях та стабільності доходів без сумніву впливає на класові відмінності в батьківських цінностях. Те що батьки із середнього класу мають дещо вищі рівні доходу, та його більша стабільність роблять їх здатними приймати респектабельність як даність, що є досі проблематичним для батьків з робітничого класу. Натомість вони можуть собі дозволити зосередитися на мотивах і почуттях, що, за умов їхнього життя, є важливішим.

Ці міркування наводять на думку, що відмінності між батьківськими цінностями середнього та робітничого класів ймовірно є результатом цілого комплексу відмінностей, характерних для умов життя цих соціальних класів. Розглянемо, наприклад, становище робітничого класу. Із закінченням масової імміграції тут постав стабільний робітничий клас, утворений переважно з робочої сили сільської місцевості, не зацікавлений у мобільності до середнього класу, але дуже зацікавлений у захищеності, респектабельності та одержанні задоволення від пристойного рівня життя (Див.: Miller, Riessman, 1961, p. 86–97). Цей робітничий клас досяг життєвого рівня, який колись був притаманний середньому класу, але не обрав стиль життя останнього. Насправді робітничий клас домагався та частково досяг здійснення „американської мрії”, проте вона істотно відрізнялась від мрії про успіх та досягнення. У суспільстві достатку цілком можливо для робітника залишатися традиціоналістом в економічному й політичному розумінні, а також, що найважливіше для нас, в тих цінностях, що є бажаними для власних дітей.¹¹ Батьки з робітничого класу прагнуть підпорядкування з боку дітей зовнішній владі, оскільки самі схильні виявляти повагу до влади в обмін на безпеку та респектабельність. Їхній консерватизм у вихованні дітей є частиною загальнішого консерватизму та традиціоналізму.

Цінності батьків із середнього класу є наслідком досить відмінної сукупності умов. Більшість того, що цінується робітничим класом, вони можуть мати гарантовано. Натомість вони можуть – і повинні – плекати в своїх дітях такий рівень самостійності, який був би мало

відповідним до умов життя робітничого класу.¹² Безумовно, характеристика способу життя середнього класу як одного з дуже конформістських значною мірою відповідає дійсності. Однак тут необхідно зазначити, що *порівняно* з робітничим класом умови життя середнього класу потребують значно вищого ступеня незалежності дій. Окрім того, вищі рівні освіти, притаманні середньому класу, уможлиблюють певну міру внутрішньої рефлексії, чого важко досягти без навичок до абстрактного мислення, які зазвичай формуються протягом навчання у коледжі. Зрештою, економічна стабільність більшості професій представників середнього класу, забезпечуваний ними рівень доходу та статус, дають можливість приділяти увагу особистому та ідейному. Умови життя середнього класу як уможлиблюють, так і вимагають більшого рівня самостійності, ніж умови життя робітничого класу.

НАСЛІДКИ КЛАСОВИХ ВІДМІННОСТЕЙ У БАТЬКІВСЬКИХ ЦІННОСТЯХ

Як впливають притаманні батькам з середнього та робітничого класів відмінні цінності на перебіг виховання їхніх дітей?

Більшість досліджень прийомів виховання немовлят та дітей молодшого віку до цього питання мало стосуються. Так, наприклад, розглядаючи поширені серед батьків прийоми дисциплінування дітей, тобто цікаве для багатьох дослідників питання, Бронфенбренер узагальнює попередні дослідження таким чином: „Що стосується дисципліни, то батьки з робітничого класу значно більше схильні застосовувати фізичне покарання, в той час як родини із середнього класу більше покладаються на роз’яснення, ізоляцію, звернення до почуття провини та інші методи, що містять загрозу позбавити любові.” (Bronfenbrenner, 1958, p.424). Ці висновки, якщо вони все ще вірні,¹³ узгоджуються з більшою увагою батьків із середнього класу до внутрішньої мотивації дитини, та більшою турботою батьків з робітничого класу щодо зовнішніх проявів. Проте задля нашої мети найважливіше знати, не *які* дисциплінуючі методи застосовують батьки, а коли і чому вони застосовують той чи той метод виховання.

Доступні дані, що безпосередньо стосуються теми, – це дані щодо умов, за яких батьки із середнього та робітничого класів застосовують фізичне покарання. Батьки з робітничого класу схильні вдаватись до фізичного покарання, коли прямі й негайні наслідки непослуху їх дітей

¹¹ Важливою щодо цього є робота: Lipset, 1959, p. 482– 501.

¹² Часто зауважують, що оскільки все більша частина середнього класу занурюється в бюрократичний спосіб життя – на відміну від донедавна домінуючого підприємницького способу життя, – то прийнятніше виховувати дітей здатними пристосовуватися, а не бути впевненими у собі. Однак ця точка зору неправильно тлумачить умови життя, що постають перед представниками середнього класу в цьому бюрократичному світі. Ця робота ставить їх в залежність від себе, щонайменше, в такій же великій мірі, як і підприємницькі підприємства. Сьогодні ми схильні забувати, як мало міг контролювати власну ситуацію малий чи середній підприємець, перебуваючи під істотним впливом найменшого чиновника, від волі якого залежало виживання його справи. І ми не усвідомлюємо, до якого міри начебто монолітні бюрократії уможлиблюють, - фактично, вимагають, - індивідуальне підприємництво нового типу: у створенні нових ідей, у побудові імперій, у змаганні за просування вперед. У будь-якому разі наші дані не вказують на існування суттєвої різниці між цінностями батьків, котрі належать до бюрократичного чи підприємницького світу зайнятості в обох соціальних класах. Проте див.: Miller, Swanson, 1958.

¹³ Подальші дослідження, включаючи й наше, не показують цієї різниці.

стають нестерпними, і утримуються від покарання, коли це може спровокувати ще більше роздратування (Kohn, 1959 b). Тому вони каратимуть дітей за бурхливі ігри в разі, якщо ламаються меблі чи рівень шуму стає надзвичайним, однак ігнорують ті ж самі дії, коли їхні прямі та негайні наслідки не є настільки нестерпними. З іншого боку, батьки із середнього класу, вдаються чи утримуються від покарання в залежності від того, в чому вони вбачають наміри дитячої поведінки. Тому вони каратимуть шалений вибух дитячої активності у випадку, коли вважають його втратою самоконтролю, однак не зважатимуть на таку ж екстремальну поведінку за інтерпретації останньої лише як емоційної розрядки.

Зрозуміло, що батьки з робітничого класу реагують швидше на наслідки, а не мотиви вчинків їхніх дітей, оскільки важливо, щоб діти не порушували зовні встановлених правил. Відповідно, якщо батьки із середнього класу переймаються саме мотивами та почуттями дітей вони можуть і повинні слідувати не лише за зовнішніми проявами поведінки, виявляючи, чому дитина поводить себе саме так. Виглядає імовірно, що цінності середнього та робітничого класів спрямовують батьків досить по різному розглядати неадекватну поведінку їхніх дітей, так що неправильна поведінка, котра спонукає до дії батьків із середнього класу, не виглядає такою ж важливою для батьків із робітничого класу, і навпаки.¹⁴ Звичайно, на застосування фізичного покарання впливають не тільки батьківські цінності. Однак, якщо не припускати повної відсутності цілеспрямованості в поведінці батьків, варто погодитися, що притаманні їм цінності спрямовують їхню увагу на певні прояви власної поведінки та поведінки дітей, а також вирізняти ці аспекти від інших.

Наслідки класових відмінностей у батьківських цінностях сягають далеко за межі відмінностей у дисциплінарних прийомах. Знаючи, що батьки вважають цінним для своїх дітей, від батьків з середнього класу можна очікувати відчуття більшого обов'язку бути *підтримуючими* своїх дітей, хоча б лише через чутливість до внутрішньої мотивації дитини. Цінності робітничого класу з їхнім наголосом на конформності до зовнішніх правил, можуть вести до більшого наголосу на обов'язку батьків застосовувати примус.¹⁵

І саме це, за Бронфенбреннером, підтверджується низкою досліджень, що стосувалися взаємин батьків та дітей загалом: «Протягом усього двадцятип'ятирічного періоду досліджень стосунки батьків і дітей у середньому класі постійно виявлялися як більш сприйнятливі та егалітарні, тоді у робітничому класі були зорієнтовані на підтримку порядку та послуху» (Bronfenbrenner, 1958, p.425).

Такі висновки базуються переважно на дослідженнях взаємин *матері* і дитини в родинах середнього та робітничого класів. Класові відмінності в батьківських цінностях позначаються

¹⁴ Це не означає, що методи, до яких вдаються батьки з обох соціальних класів, обов'язково є найдієвішими для досягнення цілей.

також і на ролі батька.¹⁶ Матері в обох класах прагнуть, щоб їхні чоловіки грали роль, яка б сприяла розвитку у дітей саме тих характеристик, які цінуються в межах даного класу. Матері із середнього класу хотіли б, щоб їхні чоловіки були підтримкою для дітей (особливо синів), а також несли відповідальність за обмеження поведінки, що зрештою має другорядне значення. Матері ж із робітничого класу очікують від своїх чоловіків більшою мірою застосування примусу, а підтримка важить для них значно менше. Більшість чоловіків із середнього класу погоджуються зі своїми дружинами та грають близьку до очікуваної від них роль. З іншого боку, багато чоловіків-батьків з робітничого класу не погоджується з очікуваною від них роллю. Це відбувається не тому, що вони вважають застосування примусу менш важливим, аніж їхні дружини. Багато хто з них просто не бачить причин, чому вони мають брати на себе цю відповідальність. На їхню думку, дуже важливо навчити дитину не виходити за рамки певних обмежень. Не має значення, хто навчає дитину цьому, проте, оскільки переважно матір несе відповідальність за догляд та виховання дитини, то це повинна робити вона.

Як наслідок – відмінний розподіл батьківської відповідальності в двох соціальних класах. В родинях середнього класу ролі батька й матері зазвичай суттєво не відрізняються. Якщо певна диференціація й існує, то вона полягає в тому, що батько чи матір несуть особливу відповідальність за підтримку дитини однакової з ними статі. В родинях робітничого класу ролі батька й матері значно більше відрізняються, причому матері майже завжди виконують роль підтримуючої сторони. В деяких робітничих сім'ях матір виявляє підтримку, а батько – примус. В інших, напевно в більшості, матір виховує дітей, а батько забезпечує необхідні засоби до існування.¹⁷

Отже, відмінність в батьківських цінностях середнього та робітничого класів має численні наслідки для їхніх стосунків з дітьми, а також між собою. Звичайно, багато міжкласових відмінностей у відношеннях батьки-діти безпосередньо не можуть бути віднесені до відмінностей у цінностях. Без сумніву, саме відмінності в їхніх умовах життя, що створюють відмінності у батьківських цінностях, підсилюють, при кожному бігу обставин, характерні для батьків способи поводження зі своїми дітьми. Однак не можна розглядати стійкі відмінності у

¹⁵ Теоретичні обґрунтування розгляду підтримки та примусу як два основних вимірів відношення батьки-діти містяться у: Parsons, Bales, 1955, esp. p. 45, а емпіричне обґрунтування в: Schaefer, 1959, p. 226–234.

¹⁶ З тих обмежених даних, що Бронфенбренер мав на момент написання, він дійшов висновку, що «хоча батько із середнього класу зазвичай має тепліші стосунки з дитиною, вірогідно, він також має вищий статус та владу в родинних справах» (ibid; p. 422). Обговорення тут переважно ґрунтується на подальших дослідженнях, див (Kohn, 1960)

¹⁷ Деякі дані наводять на думку про суттєві міжкласові відмінності у відношеннях чоловік-дружина, які доповнюють відмінності у розподілі батьківських обов'язків, що обговорювалися вище. Наприклад, фактично жодна дружина з робітничого класу не зазначила, що вона та її чоловік коли-небудь без дітей проводять поза домом вечір чи вихідні. Лише незначна кількість чоловіків із робітничого класу істотно допомагають дружинам, полегшуючи тягар постійного догляду за дітьми. Загалом, батьки з робітничого класу, вочевидь, ведуть відокремлене від дружин соціальне життя; дружина повністю несе відповідальність за дітей, тоді як чоловік вільний діяти як захоче.

відношеннях батьки-діти в двох соціальних класах без посилання на відмінності у загальновизнаних батьківських цінностей.

ВИСНОВКИ

Ця стаття має на меті показати, наскільки складною та вимогливою є проблема інтерпретації впливу соціальної структури на поведінку. Наші дослідження зазвичай припиняються, як тільки вдається продемонструвати наявність кореляції соціальної позиції із чимось іще, коли ми мали б розглядати питання «чому?». Через які процеси позиція в соціальній структурі формує поведінку? В даному аналізі це питання розглядається в одному окремому аспекті: чому соціальний клас має значення для стосунків батьків зі своїми дітьми? Існують всі підстави вважати, що проблеми, які виникли під час розгляду цього питання, будуть знову виникати в будь-якому дослідженні впливів соціальної структури на поведінку.

У цьому аналізі поняття «цінності» було використано як головний місток від соціальної позиції до поведінки. В цьому аналізі зроблена спроба показати, що цінності батьків з середнього класу відрізняються від цінностей батьків з робітничого класу; що ці відмінності вкорінені в базових відмінностях між умовами життя середнього та робітничого класу; та що відмінності між батьківськими цінностями середнього та робітничого класів істотно позначаються на стосунках з дітьми. Пояснююча модель, по суті, є такою: соціальний клас – умови життя – цінності – поведінка.

Деталі наведеного опису батьківських цінностей можуть виявитись неточними; обговорення шляхів впливу соціально-класової позиції на цінності є, безсумнівно, частковим; також і простеження наслідків ціннісних відмінностей для відмінностей у зв'язках батьків і дітей є, безумовно, попереднім і неповним. Однак, я сподіваюся, що такий підхід підтвердить свою надійність і що така постановка проблеми стимулюватиме інших дослідників більш безпосередньо вивчати процеси, через які соціальна структура впливає на поведінку.

Розділ 2.

*Стратифікація, професія та орієнтації**

Мелвін Л. Кон і Кармі Скулер

У цьому розділі описується та інтерпретується відношення соціальної стратифікації до цінностей та орієнтацій. Стимулом цього слугували попередні дослідження соціальної стратифікації та батьківських цінностей, проведені у Вашингтоні (Kohn, 1959) та в Турині, Італія (Pearlin, Kohn, 1966). Обидва дослідження виявили чітку відмінність між тим, яким цінностям для своїх дітей надають перевагу батьки із середнього та робітничого класів, а саме - вище оцінювання самостійності батьками із середнього класу та вище оцінювання батьками з робітничого класу підпорядкування зовні встановленим правилам. Перша мета цього дослідження – підкріпити цей висновок тією мірою, якою він стосується батьків-чоловіків у вибірці, де широко представлені чоловіки з усіх рівнів соціальної стратифікації у Сполучених Штатах.

Другою метою є з'ясування того, чи відмінність між самостійністю і підпорядкуванням зовнішньому авторитету є суттєвою для зв'язку соціальної стратифікації не лише з батьківськими цінностями щодо дітей, але також й з цінностями чоловіків для них самих та їхнього сприйняття соціальної реальності. Імплицитно батьківські цінності щодо їхніх дітей є цінностями для них самих. Ми можемо очікувати, що чоловіки з вищих стратифікаційних позицій цінуватимуть самостійність для себе так само, як і для своїх дітей. Окрім того, цінності великою мірою свідчать про сприйняття реальності. Так, якщо чоловіки цінують самостійність, вони схильні бачити світ та свої власні здібності таким чином, що самостійність здається можливою і дієвою. Якщо ж вони цінують конформність, то схильні бачити світ та свої власні можливості таким чином, що необхідним і доречним здається конформність. Тому ми очікуємо, що соціальна стратифікація матиме відношення не лише до цінностей чоловіків, але й до їхнього сприйняття зовнішнього світу та самих себе. Ми називаємо ці сприйняття "орієнтаціями," підкреслюючи таким чином, що вони допомагають визначати ставлення людей до реальності. Ми досліджуємо орієнтації чоловіків стосовно трьох основних аспектів реальності – роботи, суспільства та самих себе.

* Цей розділ [мова йде про перший розділ книги «Праця і особистість» (Kohn, Schooler, 1983) – *Прим.ред.*] є суттєво переробленою версією статті під назвою «Клас, професія та орієнтації», первісно надрукованої в *American Sociological Review* (Kohn and Schooler, 1969). В цьому розділі підсумовуються основні результати аналізу, викладеного у книзі М.Кона «Клас і конформність» (Kohn, 1969).

За критичні поради і істотну допомогу в цьому дослідженні ми зобов'язані нашим колегам – Лідслі Вільямсу, Елізабет Ховел, Маргарет Ренфорс, Керрі Шоенбаху та Мімі Сільберман; за статистичні поради – Самюелю Грінхаузу, Елліоту Кремеру та Якобу Коену.

Наша кінцева і найважливіша мета – пояснити зв’язки соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями, тобто виявити, які з багатьох умов, життя пов’язаних із соціально-стратифікаційною позицією найдоречніші для пояснення, чому соціальна стратифікація має відношення до цінностей та орієнтацій. У центрі цього аналізу - *професійні* умови, особливо ті, що сприяють чи обмежують вияв самостійності в роботі (див.: Kohn, 1963). Наша основна гіпотеза полягає у тому, що пов’язані із стратифікацією відмінності у можливостях людей виявляти професійну самостійність, тобто застосовувати ініціативу, власну думку та незалежні судження у роботі, - є основними у зв’язках соціальної стратифікації з цінностями і орієнтаціями. Небагато інших умов життя так тісно пов’язані з освітою та соціальною позицією, як ті, що визначають, якою мірою у людей є можливість чи навіть необхідність виявляти самостійність у своїй роботі. Окрім того, є приваблива простота у припущенні, що досвід самостійності у такій центральній сфері життя, як праця, веде до цінування самостійності, - поза роботою так само, як і на роботі, а також до бачення можливостей для самостійності не лише на роботі, а й у інших сферах життя.

ІНДЕКС СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Ми розглядаємо соціальну стратифікацію як ієрархічний розподіл влади, привілеїв та престижу¹. Наш індекс стратифікації базується на двох змінних, які видаються найважливішими для визначення соціально-стратифікаційної позиції в індустріальних суспільствах – освіті та професійному статусі. Індекс стратифікації, який ми застосовуємо, - це “індекс соціальної позиції” Голлінгсхеда (Hollingshead’s “Index of Social Position”), зважена комбінація освіти та професійного статусу (див. Hollingshead, Redlich, 1958, p.387-397), доволі розділена на п’ять соціально-економічних рівнів.²

Класифікація освіти Голлінгсхеда є простою, однак питання викликає його класифікація професійного статусу. По суті він модифікував класифікацію професій Бюро переписів США

¹ У первісній публікації, на якій базується цей розділ (Kohn and Schooler, 1969), ми використовували термін «соціальні класи» по відношенню до «сукупностей індивідів, які займають досить подібні позиції в ієрархії влади, привілеїв та престижу». Пізніше ми прийшли до висновку, що доцільніше зарезервувати термін соціальний клас для його вживання саме у марксистському значенні, маючи на увазі групу, що визначається за її відношенням до власності та контролю над засобами виробництва (див.: Wesolowski, 1969, 1979; Ossowski, 1963; Wright, Perrone, 1977).

² Голлінгсхед розділяє професійний статус на сім категорій та освіту на інші сім категорій, потім множить професійні показники на сім, а освітні на чотири, складає обидва попарно і кінець кінцем ділить отримані комбіновані показники на п’ять соціально-економічних рівнів.

Основними професійними категоріями є: (1) вищі керівники, власники великих концернів та спеціалісти вищої кваліфікації; (2) менеджери бізнесу, власники середнього за розміром бізнесу та спеціалісти менш високої кваліфікації; (3) адміністративний персонал, власники невеликого незалежного бізнесу та спеціалісти мінімальної кваліфікації; (4) клерки та торгові працівники, техніки та хазяї малого бізнесу; (5) кваліфіковані наймані працівники фізичної праці; (6) оператори машин та напівкваліфіковані наймані працівники; (7) некваліфіковані наймані працівники.

Освітніми категоріями є: (1) професійна освіта; (2) закінчений коледжу, (3) незакінчений коледж, (4) повна середня освіта, (5) 10-11 років школи, незакінчена середня освіта, (6) 7-9 років школи, неповна середня освіта, (7) менше ніж 7 років школи, приблизно початкова освіта.

(Edwards, 1938), зробивши відповідні уточнення, але валідизував остаточну класифікацію, спираючись лише на думку експертів. Данкен (Duncan, 1961) запропонував альтернативну систему, також базовану на класифікації Бюро переписів, але таку, де професійні категорії зважуються відповідно до оцінок престижу професій суспільством у цілому. Зважаючи на дані щодо узгодженості та стабільності оцінок людьми відносного престижу професій (Reiss, et al., 1961; Gusfield and Schwartz, 1963; Hodge, et al., 1964) підхід Данкена здається достатньо обґрунтованим. Проте класифікація Бюро переписів залежить від іноді недостатньо визначених розпізнавальних ознак, що застосовуються у переписі. На щастя, кореляція між класифікаціями професій Данкена і Голлінгсхеда на випадковій вибірці з 90 респондентів нашого дослідження достатньо висока (0,89), аби засвідчити, що вони вимірюють переважно одне і те саме. Там де два індекси й відрізняються, то зазвичай через те, що Данкен змушений був використовувати одну з крупніших категорій перепису; індекс Голлінгсхеда загалом здається прийнятнішим. Тому ми притримуємося класифікації професійних статусів за Голлінгсхедом, по суті віддаючи їй протиріччю на відміну від добре обґрунтованої, але менш точної альтернативи, запропонованої Данкеном.

ЦІННОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ

Батьківські цінності

Під цінностями ми розуміємо стандарти бажаності – критерії надання переваг (див.: Williams 1960, р.402-403). Під батьківськими цінностями ми розуміємо ті норми, які батьки найбільше хотіли б бачити втіленими у поведінці своїх дітей. Оскільки цінності організовані ієрархічно, основний вияв цінностей можна побачити через вибір. З огляду на це наш індекс потребує, аби люди обирали з-поміж 13 бажаних характеристик (перелічених у таблиці 2.1) три найбільш бажані, одну найбажанішу з усіх, три менш важливі, ніж інші (навіть якщо бажані) і одну найменш важливу. Ця процедура уможливорює розташування оцінок людьми кожної характеристики у межах п'ятибальної шкали:

- 5 = найцінніша від усіх;
- 4 = одна з трьох найбільш цінних, але не найцінніша;
- 3 = жодна з трьох найбільш цінних, як і жодна з трьох найменш цінних;
- 2 = одна з трьох менш цінних, однак не найменш цінна;
- 1 = найменш цінна з усіх.

Ми маємо визнати, що батьки, ймовірно, віддадуть більшу перевагу тим цінностям, що є не лише важливими, невдача у досягненні яких може несприятливо позначитися на майбутньому дітей, але також проблематичними, оскільки їх важко досягти. Наш індекс цінностей вимірює уявлення про важливе, але проблематичне.

Ми з'ясували, що чим вищою є соціально-стратифікаційна позиція батьків, тим більшою мірою вони цінують характеристики, що вказують на самостійність, і меншою мірою ті, що

вказують на конформність до зовнішнього впливу.³ Отже, чим вищим є соціальне становище чоловіків, тим більшою мірою вони цінують думку, цікавість до того, як і чому щось відбувається, відповідальність та самоконтроль і меншою мірою цінують манери, охайність та чистоту, хороше навчання, чесність та слухняність (таблиця 2.1).

Корисно звернути увагу на дві пари явно подібних характеристик, чиї носії мають протилежні соціально-стратифікаційні позиції. Манери, як належні форми поведінки, більш високо цінуються на більш низьких рівнях стратифікації; ввічливість, як чуйне ставлення до інших людей, - на більш високих рівнях. Хороше навчання, з точки зору того, як воно оцінюється іншими, більш високо цінується на більш низьких рівнях стратифікації; цікавість до того, як і чому все відбувається, як інтелектуальна допитливість, - на більш високих рівнях. Ці дві пари явно подібних, але за змістом протилежних характеристик бездоганно ілюструють відмінність акцентів на внутрішньому процесі та зовнішній формі, що становить суть того розмежування, яке ми проводимо між цінуванням самостійності та цінуванням конформності до зовнішньому впливу.

Суттєва відмінність між термінами, в тому сенсі, в якому ми їх застосовуємо, полягає в тому, що самостійність концентрується на *внутрішніх* нормах поведінки, а конформність концентрується на правилах, накладених *ззовні*. (Важливе значення має те, що перше пов'язано з турботою про сенс, а друге – лише про наслідки.) Самостійність не припускає ригідності, ізольованості або нечутливості до інших; навпаки, вона означає лише те, що дехто базує свої дії на внутрішніх нормах: на тому, що він думає про інших. Конформність означає не чутливість до рівних собі, а радше покору велінням влади.⁴

³ Викладений тут аналіз ґрунтується на комп'ютерній програмі для мультіваріативного аналізу дисперсії, який спочатку розробили Дін Дж. Клайд, Елліот М. Кремер та Річард Дж. Шерін (див.: Clyde, et al., 1996), а пізніше розвинув Кремер. Критерій статистичної значущості - коефіцієнт F.

Усі залежні змінні ми розглядаємо тут як інтервальні (обґрунтування такого підходу див: Blalock, 1964, p.94; Labovitz, 1967; Cohen, 1965).

Аналізуючи дані, ми використовуємо контрольні змінні в якості факторів у дисперсійному аналізі, спершу перевіряючи гіпотезу про значущість статистичних взаємодій, а потім приписуючи всю можливу варіацію залежних змінних впливу контрольних змінних. Насамкінець, ми перевіряємо наявність взаємозв'язку незалежної змінної із залишковою варіацією залежних змінних. (При цьому ми контролюємо як лінійні, так й нелінійні компоненти контрольних змінних).

Повніший розгляд логічних засад цих статистичних процедур див.: Blalock, 1960, ch. 15-21; Cohen, 1968.

⁴ Люди, які цінують самостійність, не обов'язково є більше (або менше) альтруїстичними ніж ті, які цінують конформність до авторитету (про це див.: Schooler, 1972). Безумовно, люди, що цінують самостійність, такою ж мірою продукти їхніх життєвих обставин, як і ті, що цінують конформність. Але яким би не був життєвий процес, що привів їх до дотримання тих цінностей, яких вони тримаються, та як би не були великодушні або егоїстичні їхні цілі, люди, які цінують самостійність, вважають бажаним намагатися діяти у відповідності не за вказівками авторитетів, а за власними судженнями і нормами.

Таблиця 2.1. БАТЬКІВСЬКІ ЦІННОСТІ, ЗА СОЦІАЛЬНОЮ СТРАТИФІКАЦІЄЮ

Індивідуальні цінності														Факторні значення		N
Середні значення для:	Увага до інших	Зацікавленість тим, як і відбуваються	Відповідальність	Самоконтроль	Гарні манери	Охайність і чистота	Бути хорошим учнем	Чесність	Слухняність та терпеливість	Здоровий глузд та розсудливість	Дії, як слід хлопчику (дівчинці)	Пратнення до успіху	Здатність ладнати з іншими дітьми	Самоконтроль /	конформізм	
	Страта 1	3,40 ^a	3,12	3,07	2,95	2,84	2,23	2,53	3,58	3,43	3,16	2,81	2,92	3,07	+0,74	(74)
	Страта 2	3,36	3,00	3,05	2,90	2,94	2,40	2,47	3,54	3,61	3,09	2,77	2,71	3,32	+0,56	(192)
	Страта 3	3,24	2,69	2,85	2,87	3,13	2,70	2,54	2,81	3,64	3,12	2,74	2,65	3,21	+0,12	(431)
	Страта 4	3,06	2,56	2,72	2,84	3,26	2,84	2,70	3,87	3,68	3,03	2,82	2,75	3,16	−0,21	(580)
	Страта 5	2,95	2,39	2,72	2,77	3,40	2,90	2,85	3,76	3,70	3,01	2,74	2,92	3,20	−0,43	(222)
	Міра зв'язку (eta)															
Лінійний компонент соціальної страти	0,20**	0,18**	0,14**	0,06*	0,20**	0,20**	0,12**	0,09**	0,06*	0,05	0,00	0,04	0,02	0,38**	0,34**	
Усі компоненти соціальної страти	0,21**	0,19**	0,16**	0,06	0,20**	0,21**	0,13**	0,13**	0,07	0,05	0,04	0,11**	0,07	0,38**	0,34**	

N – величина вибірки.

* p<0,05.

*** p<0,01.

^a Високе оцінювання позначене цифрою 5, низьке – 1. Для факторних значень високе оцінювання самостійності позначено додатною величиною.

Щоб отримати єдиний індекс батьківського цінування самостійності *на протилежність* конформності до зовнішньо встановлених правил, ми здійснили факторний аналіз набору ціннісних виборів; отриманий внаслідок цього аналізу перший фактор чітко відображає цей вимір.⁵ Надалі ми використовуємо значення цього фактору як індекс батьківського цінування самостійності *на протилежність* конформності до зовнішніх авторитетів.⁶ Індекс корелює із соціально-стратифікаційною позицією, знову підтверджуючи, що чим вище соціальна позиція чоловіків, тим вище вони цінують самостійність для своїх дітей, і чим нижче їхня соціальна позиція, тим вище вони цінують конформність.

Ці результати підтверджують та доповнюють висновки Вашингтонського (Kohn, 1959) і Туринського (Pearlin, Kohn, 1966) досліджень. І не лише тим, що батькам із середнього класу притаманні цінності, відмінні від цінностей батьків з робітничого класу, але й тим, що зв'язок між соціально-стратифікаційною позицією та цінностями є однаковою мірою лінійним, від найвищих до найнижчих соціально-економічних страт американського суспільства (за виключенням безробітних). (Це видно із значень середніх, наведених у таблиці 2.1, і засвідчених тим, що значення η (*ета*) для лінійної компоненти соціального стратифікації є майже такими ж великими, як і для усіх компонент соціальної стратифікації.⁷) Детальніший аналіз (Kohn, 1969, ch. 4) показує, що зв'язок соціальної стратифікації з батьківськими цінностями є по суті однаковим, незалежно від віку та статі дитини, у сім'ях різних за величиною, структурою та функціональною моделлю.

Слід зауважити, що кореляції соціально-стратифікаційної позиції з індивідуальними цінностями є не більшими, ніж 0,20; кореляція соціально-стратифікаційної позиції з усією сукупністю цінностей, виміряна через канонічну кореляцію, дорівнює 0,38; а кореляція соціально-стратифікаційної позиції з цінуванням самостійності чи конформності, індексованим

⁵ Факторний аналіз проведений методом головних компонентів та ортогональним обертанням методом варімаксу з використанням комп'ютерної програми, розробленої Слайдом з колегами (Clyde, et al. 1966, p.15). Перший фактор є релевантним теперішнім цілям; він протиставляє охайність ($r = -0,62$), манери ($r = -0,56$), хороше навчання ($r = -0,35$) та слухняність ($r = -0,34$) цікавості до того, як і чому все відбувається ($r = 0,51$), ввічливості ($r = 0,43$), здоровому глузду ($r = 0,30$), самоконтролю ($r = 0,29$) та відповідальності ($r = 0,28$). (Другий фактор відображає вік дитини, протиставляючи характеристики, що більше цінуються для старших дітей тим, що більше цінуються для молодших. Третій фактор відображає одну з головних характеристик – наполегливе намагання досягти успіху.)

⁶ Наша процедура розрахунку факторних значень зберігає ортогональність факторів та забезпечує такі кореляції первинних змінних з факторними значеннями, що є ідентичними до “навантаження” цих змінних на фактори (див.: Ryder, 1965). При побудові факторних значень ми робили факторний аналіз обмеживши двома кількістю факторів, що обертаються. Ми виключали одну з тринадцяти змінних, так, щоб при обчисленні зворотної матриці кореляцій уникнути похибки через лінійну залежність між змінними.

⁷ Використаний нами вимір зв'язку η є кореляційним коефіцієнтом, що найпростіше отримується через дисперсійний аналіз. Він є квадратним коренем відношення “міжгрупових” сум квадратів відхилень від середніх до загальної суми квадратів відхилень від середніх. Коефіцієнт η є аналогом кореляційного коефіцієнту добутку моментів (українською його звичайно називають коефіцієнтом кореляції Пірсона – *Ред.*), оскільки представляє квадратний корінь із співвідношення варіації залежної змінної, яка може бути віднесена до незалежної змінної. Коли йдеться про лінійну компоненту незалежної змінної, коефіцієнт η є ідентичним кореляційному коефіцієнту добутку моментів за винятком того, що його знак є завжди позитивним. (див. Blalock, 1960, p.266-269; Cohen, 1965; Peters and Van Voorhis, 1940, p.312-324 та 353-357).

факторними значеннями, дорівнює 0,34.⁸ Величина цих кореляцій є невеликою; що вражає, так це їхня усталеність.

Цінності щодо себе

Щоб перевірити припущення про те, що цінності щодо себе сумісні з цінностями щодо дітей, ми використовуємо подібний метод дослідження, модифікуючи характеристики для більшої відповідності щодо дорослих (повний список див. у таблиці 2.2). Як і передбачалося, характеристики, що вказують на самостійність – цікавість до того, як і чому щось відбувається, здоровий глузд та розсудливість, відповідальність, покладання на себе, здатність дивитися фактам у вічі та здатність триматися під тиском – більшою мірою цінуються на вищих соціально-стратифікаційних рівнях. Також є свідчення того, що конформність більше цінується на нижчих стратифікаційних позиціях. Однак ці свідчення обмежені, оскільки в процесі модифікації списку ми використали лише одну “дорослу” характеристику – респектабельність – замість чотирьох “дитячих” – манери, послух, охайність та хороше навчання. Більше того, ми звузили, а можливо, і викривили, сенс чесності, замінивши її правдивістю. Тому єдиним способом підтвердження конформності чоловіків був вибір ними респектабельності.⁹ На нижчих стратифікаційних рівнях такий вибір зробили більше чоловіків, надаючи цим єдине з можливих свідчень того, що конформність більше цінується чоловіками нижчих соціально-стратифікаційних позицій.

Існує інший кластер цінностей щодо себе, пов’язаних з нижчою стратифікаційною позицією, – схильність до високої оцінки *компетентності*, що відображується у поцінуванні здатності багато що добре робити, успіху та здатності добре ладити з людьми. Ми вважаємо, що це репрезентує важливу тему, відмінну від конформності, але також протилежну самостійності. Це припущення підтверджено факторним аналізом цілої сукупності ціннісних виборів. Виявлено два фактори, що представляють самостійність, один у її протилежності конформності, інший – компетентності. (Перший фактор сконцентрований на розсудливості, протиставляючи покладання на власний розсуд покладанню на судження інших людей. Другий сфокусований на виконанні, як протиставлення дії на основі власних норм та дії у відповідності до встановлених норм.)¹⁰ Обидва значуще корелюють із соціально-стратифікаційною позицією, хоча й не дуже сильно. Це додає

⁸ Канонічна кореляція є множинною кореляцією однієї чи декількох незалежних змінних з декількома залежними змінними. Точніше, це максимальна кореляція між лінійними функціями двох множин змінних (див.: Cooley and Lohnes, 1962, p.35).

⁹ З цієї причини ми вважаємо, що величина зв’язку стратифікації з “цінностями щодо себе” є слабшою від “цінностей щодо дітей” (канонічна кореляція дорівнює 0,27 і 0,38 відповідно).

¹⁰ Перший фактор протиставляє цікавість до того, як і чому все відбувається ($r = 0,57$), здоровий глузд та розсудливість ($r = 0,45$) та здатність дивитися фактам у вічі ($r = 0,45$) респектабельності ($r = -0,62$), правдивості ($r = -0,43$) та успіху ($r = -0,33$). Другий фактор протиставляє відповідальність ($r = 0,52$) та впевненість у собі ($r = 0,40$) здатності добре ладити з людьми ($r = -0,68$) та здатності багато чого робити добре ($r = -0,44$).

Таблиця 2.2. ЦІННОСТІ ДЛЯ СЕБЕ, ЗА СОЦІАЛЬНОЮ СТРАТИФІКАЦІЄЮ

Індивідуальні цінності											Факторні значення		N	
Середні значення для:	Зацікавленість тим, як і	здоровий глузд та розсудливість	Відповідальність	Покладання на себе	Здатність дивитися фактам у вічі	Здатність триматися під тиском	Повага до інших	Здатність добре робити багато речей	Довіра	Успішність	Здатність ладнати з людьми	Допомога іншим	Самоконтроль / конформізм	Самоконтроль / компетенція
	2,83 ^a	3,73	3,50	3,08	3,33	2,69	2,63	1,94	3,35	2,38	3,40	3,17	+0,65	+0,31
	2,56	3,74	3,42	3,01	3,14	2,61	2,89	2,00	3,45	2,48	3,61	3,18	+0,29	+0,15
	2,33	3,62	3,38	2,93	3,08	2,64	3,11	2,12	3,59	2,54	3,68	3,10	-0,01	+0,07
	2,32	3,52	3,36	2,91	3,09	2,56	3,19	2,33	3,59	2,53	3,56	3,16	-0,09	+0,02
	2,28	3,47	3,21	2,83	3,01	2,47	3,12	2,50	3,57	2,65	3,78	3,24	-0,15	-0,30
	(138)	(332)	(887)	(1160)	(544)									
Міра зв'язку (eta)											Канонічна кореляція			
Лінійний компонент соціальної страти											0,17**	0,14**		
Усі компоненти соціальної страти											0,27**	0,19**		

дещо суттєвої інформації стосовно того, що чим вищі позиції чоловіків, тим самостійнішими є їхні цінності, як щодо думок, так і щодо дій.

Судження про роботу

Доцільно припускати, що люди оцінюють роботу за критеріями як ідеально бажаних професійних умов, так і альтернатив, що реально для них відкриті. Подібно як і у випадку з цінностями, судження про роботу зумовлені тим, що вважається важливим і що вважається проблематичним. У відповідності до вищого поцінування самостійності, чоловіки з вищих стратифікаційних позицій мають бути більш схильними сприймати як само собою зрозуміле такі зовнішні аспекти роботи, як платня та гарантії зайнятості, натомість фокусуючись на можливостях, що надаються роботою для самовираження та індивідуальних досягнень. Ці очікування підтверджуються дослідженням Інкельса, яке показує, що серед американців та емігрантів з Радянського Союзу люди з вищим статусом зайнятості “ймовірніше турбуватимуться про те, щоб мати роботу, яка є “цікавою,” стимулюючою, кидає виклик, уможливорює самовираження тощо” (Inkeles, 1960, p.9).

Аби дізнатися про орієнтації щодо роботи, ми просили чоловіків оцінити важливість різних професійних умов. Наші дані (таблиця 2.3) підтверджують та розширюють висновок Інкельса. По суті, чоловіки з вищих соціально-стратифікаційних позицій оцінюють роботу більшою мірою за внутрішніми ознаками; чоловіки нижчих стратифікаційних позицій – за зовнішніми ознаками. Отже, чим вищими є позиції людей, тим більшої важливості вони надають тому, наскільки цікавою є їхня робота, величині свободи, яку вона забезпечує, можливості допомагати людям і можливості застосовувати свої здібності. Чим нижча їхня позиція, тим більшої важливості вони надають зарплатні, додатковим пільгам, безпосередньому керівнику, співробітникам, годинам роботи, тому, наскільки робота виснажлива, безпеці праці та тому, щоб не перебувати під надто великим тиском.

Те, що сутнісне-позасутнісне розрізнення є центральною лінією поділу, підтверджується факторним аналізом, який у цих судженнях відокремлює сутнісний вимір від позасутнісного.¹¹ Соціальна стратифікація корелює позитивно із сутнісним виміром і негативно з позасутнісним. Кореляція стратифікації із зацікавленістю чоловіків позасутнісним виміром майже вдвічі більша ніж із їхньою зацікавленістю сутнісним. Соціальна стратифікація безсумнівно має більше значення у визначенні того, чи змушені люди концентруватися на позасутнісному вимірі, ніж у

¹¹ Перший фактор фокусує на сутнісних якостях роботи – наскільки робота надає можливості для використання власних здібностей ($r = 0,68$), наскільки робота є цікавою ($r = 0,64$) і наскільки робота дає можливості допомагати людям ($r = 0,67$). Другий фактор фокусує на позасутнісних перевагах роботи, виділяючи години роботи ($r = 0,64$), додаткові пільги ($r = 0,58$), наскільки виснажливою є робота ($r = 0,58$), безпеку роботи ($r = 0,57$) і можливість не перебувати під надто великим тиском ($r = 0,51$).

Таблиця 2.3. СУДЖЕННЯ ПРО РОБОТУ, ЗА СОЦІАЛЬНОЮ СТРАТИФІКАЦІЄЮ

Індивідуальні характеристики											Факторні значення		N																		
Середні значення для:																															
Наскільки цікавою є робота	Кількість свободи	Можливість допомогати людям	Можливість використовувати здібності	Платня	Долаткові переваги	Supervisor	Співпрацівники	Години роботи	Наскільки виснажливою є робота	Робоча безпека	Не перебування від великим тиском	Можливості просування	Наскільки чистою є робота	Наскільки високо люди цінують роботу	Внутрішні якості	Зовнішні переваги															
Страта 1	2,91 ^a	2,59	2,43	2,88	2,25	1,95	2,36	2,25	1,76	1,70	2,30	1,74	2,55	1,65	2,01	+0,34	-0,75	(133)													
Страта 2	2,90	2,47	2,47	2,91	2,30	2,04	2,36	2,27	1,79	1,74	2,32	1,88	2,68	1,74	1,99	+0,38	-0,64	(326)													
Страта 3	2,75	2,32	2,39	2,81	2,41	2,17	2,34	2,24	1,96	1,88	2,59	2,08	2,68	1,80	2,07	+0,13	-0,20	(858)													
Страта 4	2,55	2,25	2,32	2,69	2,59	2,39	2,40	2,28	2,05	1,94	2,76	2,25	2,62	1,75	1,98	-0,16	+0,21	(1148)													
Страта 5	2,48	2,31	2,39	2,58	2,66	2,42	2,50	2,35	2,20	2,08	2,71	2,36	2,59	1,83	2,03	-0,20	+0,43	(522)													
Міра зв'язку (<i>eta</i>)														Канонічна кореляція																	
Лнійний компонент соціальної страти														0,25**	0,10**	0,04*	0,20**	0,21**	0,20**	0,06**	0,04*	0,16**	0,13**	0,23**	0,22**	0,03	0,01	0,46**	0,20**	0,36**	
Усі компоненти соціальної страти														0,25**	0,13**	0,07**	0,20**	0,21**	0,21**	0,08**	0,05	0,16**	0,14**	0,26**	0,22**	0,07**	0,06	0,05	0,47**	0,21**	0,36**
N – величина вибірки. * p<0,05. ** p<0,01.																															

^a Висока важливість позначене цифрою 5, низька – 1. Для факторних значень висока важливість позначається додатною величиною.

визначенні того, чи є вони вільними, щоб зосереджуватися на сутнісному.

Соціальні орієнтації

Ми очікуємо, що чоловіки з вищої соціально-стратифікаційних позиції розглядатимуть суспільство влаштованим таким чином, що відповідальна індивідуальна дія є реально здійсненою; чоловіки ж із нижчої соціально-стратифікаційної позиції ймовірніше вважатимуть, що мудрою поведінкою є слідування велінням влади. Ця відмінність може виявлятися багатьма шляхами, чотири з яких видаються такими, що особливо стосуються справи: тим, наскільки строго люди визначають, що є соціально прийнятним; тим, якими є їхні визначення відповідних норм моралі; наскільки вони довіряють іншим людям та тим, наскільки вони сприйнятливі до змін.

Якщо орієнтації відповідають цінностям, чоловіки з вищої соціально-стратифікаційної позиції будуть більш широким поглядів на те, що є соціально прийнятним, та у їхній толерантності до нонконформізму, в той час, як люди з нижчих стратифікаційних рівнів дотримуватимуться авторитарніших поглядів на те, що є прийнятним, та суворіше уникатимуть поведінки, що суперечить прийнятній. Це припущення підкріплюється минулими дослідженнями, які виявили пов'язаність соціальної стратифікації з авторитаризмом (див.: Christie, 1954; Hyman, Sheatsley, 1954; Srole, 1956; Lipset, 1959; Kirscht, Dillehay, 1967, p.37-40), та доводи Стоуффера (Stouffer, 1955) стосовно того, що нетолерантність до нонконформізму є суттєвою складовою конформності.

Інші досліджувані нами аспекти соціальних орієнтацій – це норми моралі, довіра та сприйнятливість до змін. Самостійність означає наявність норм особисто відповідальної моралі; конформність вимагає лише, щоб кожен слідував букві – не обов'язково духу – закону. Самостійність також означає наявність певного рівня довіри до інших людей та віри в те, що зміни можуть бути на краще; конформістські орієнтації песимістичніші.

Індекси, які ми використовуємо для дослідження зв'язку стратифікації із соціальними орієнтаціями, отримані шляхом факторного аналізу 57 запитань, переважно двох типів: “згоден-незгоден” та “як часто?”.¹² У таблиці 2.4 наведене повне формулювання кожного із складових

¹² Спочатку було проіндексовано чотирнадцять аналітично окремих, але не обов'язково емпірично незалежних аспектів орієнтацій щодо себе та суспільства. Де можливо ми запозичили з існуючих індексів (див.: Adorno, et al., 1950; Srole, 1956; Rosenberg, 1957, 1962; McKinley, et al., 1948), але модифікували чи додали запитання, аби забезпечити необхідний зміст. Усі чотирнадцять індексів відповідали звичайним критеріям для одновимірних шкал (Guttman, 1944, 1950; Ford, 1950; Menzel, 1953).

Корисною для вилучення запитань, що не підпадають під одиничний вимір, є техніка шкалування Гутмана, однак вона не дає певного підтвердження, що усі збережені запитання таки підпадають під цей вимір (див.: Schooler, 1968). І він не гарантує, що шкали є взаємно незалежними. Аби подолати ці обмеження, ми піддаємо увесь набір 57 запитань, з яких були побудовані 14 вихідних шкал, факторному аналізу. Цей аналіз дав дванадцять незалежних факторів, дев'ять з яких безпосередньо відповідають цілям цього дослідження та використовуються як індекси. Повна матриця, отримана у факторному аналізі, приведена у роботі Кона [Kohn, 1969, p.265-269].

запитань, що корелює на рівні 0,33 чи більше з якимось із факторів. Чотири індекси соціальних орієнтацій по суті є такими:

Авторитарний консерватизм. Людське розуміння того, що є соціально прийнятним: на одному кінці шкали – суворе підпорядкування владним велінням і нетерпимість до нонконформізму; на іншому кінці – широта поглядів.

Норми моралі. Континуум моральних позицій від віри в те, що мораль складається зі строгої вірності букві закону й уникання проблем, до визначення та відстоювання своїх власних моральних норм.

Довіра. Міра переконаності у тому, що іншим людям можна довіряти.

Сприйнятливість до змін. Людська сприйнятливість інновацій і змін або опір їм.

Соціально-стратифікаційна позиція лінійно зв'язана з усіма чотирма аспектами соціальних орієнтацій (таблиця 2.5). Найсильнішою у дуже широких межах є кореляція з авторитарним консерватизмом: чим нижча соціально-стратифікаційна позиція чоловіків, тим більш строго консервативні їхні погляди на людину та соціальні інституції, та тим менша їхня толерантність до нонконформізму. Інші аспекти орієнтацій слабше корелюють із соціальною стратифікацією, але кореляції цілком відповідають нашим очікуванням. Чим нижчі позиції чоловіків, тим імовірніше, що вони сприймають мораль як синонімом слідування букві закону; тим менша їхня довіра до інших людей і тим більшою мірою вони протистоятимуть нововведенням та змінам.

Самосприйняття

Ми очікуємо, що чоловіки з вищої соціально-стратифікаційної позиції вважатимуть себе компетентнішими, ефективнішими, більше здатними контролювати чинники, що впливають на їхнє життя, ніж чоловіки з нижчої соціально-стратифікаційної позиції. Ми досліджуємо п'ять аспектів самосприйняття: упевненість у собі; самоосуд; атрибуція відповідальності; тривожність та конформність думки.

Ці індекси отримані з того ж факторного аналізу, що й для соціальних орієнтацій (таблиця 2.4). Вони вимірюють:

Упевненість у собі. Позитивний компонент самооцінки: міра, до якої люди впевнені у власних можливостях.

Самоосуд. Самокритична частина самооцінки: міра, до якої люди низько себе оцінюють. (Цей емпіричний поділ самооцінки добре узгоджується з можливістю, що хтось може водночас бути впевненим у власних можливостях і критичним до себе.)

Атрибуція відповідальності. Відчуття себе людьми, керованими зовнішніми силами чи, навпаки, такими, що мають деякий контроль над своєю долею.

Тривожність. Інтенсивність психологічного дискомфорту, що відчувається свідомо .

Конформність думки. Міра, якою люди вважають, що їхні думки віддзеркалюють думки тих соціальних спільнот, до яких вони належать.

**Таблиця 2.4. ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ФАКТОРІВ СОЦІАЛЬНИХ
ОРІЄНТАЦІЙ ТА САМОСПРИЙНЯТТЯ**

	Наванта- ження^а
А. Соціальні орієнтації	
<i>Фактор 1. Авторитарний консерватизм (авторитарність – широта поглядів)^б</i>	
1. Головне, чого треба вчити дітей, це безумовного послуху батькам.	+ 0,61
2. Молоді не можна дозволяти читати книжки, які можуть збити її з пантелику.	+ 0,58
3. На світі існує два типи людей: слабкі та сильні.	+ 0,58
4. Люди, котрі не дотримуються загальноприйнятих правил і звичаїв, рано чи пізно завдають прикростей.	+ 0,55
5. Тільки поклавшись на керівників і фахівців у цьому складному світі можна правильно вирішувати, що ж робити.	+ 0,52
6. Жодний порядний чоловік не може поважати жінку, яка вступала в статеві стосунки до одруження.	+ 0,51
7. Ув'язнення є занадто хорошим покаранням для сексуальних злочинців. Вони заслуговують на публічне шмагання чи навіть гірше.	+ 0,51
8. Щоб домогтися поваги підлеглих, хороший керівник мусить бути з ними суворим.	+ 0,45
9. Не годиться чинити інакше, ніж чинили наші батьки і діди.	+ 0,43
10. Якщо я щось вирішив, то рідко змінюю свої наміри.	+ 0,37
11. Зазвичай, найкраще виходить тоді, коли дієш випробуванним методом.	+ 0,33
<i>Фактор 2. Норми моралі (Особистісно відповідальні – буквалістські)</i>	
1. Можна робити все, що хочеш - аби це не завдавало тобі прикростей.	– 0,66
2. Якщо щось дає результат, то байдуже, чи узгоджується це з мораллю чи ні.	– 0,57
3. Якщо є можливість обійти закон, не порушуючи його, то його можна обходити.	– 0,54
4. Чи вважаєте Ви, що все, не заборонене законом - допустиме, або ж є речі, які не слід робити, навіть якщо вони законні.	– 0,51
5. Не годиться чинити інакше, ніж чинили наші батьки і діди.	– 0,36
<i>Фактор 3. Довіра (довірливий – недовірливий)</i>	
1. Чи вважаєте Ви, що більшості людей можна довіряти?	+ 0,62
2. Якщо не пильнувати уважно, то будеш обдурений.	– 0,48
3. Людина за своєю природою схильна до співробітництва.	+ 0,42
	Наванта- ження^а

4. Якщо є можливість обійти закон, не порушуючи його, то його можна обходити.	– 0,34
<i>Фактор 4. Сприйнятливість до змін (сприйнятливий – несприйнятливий)</i>	
1. Чи належите Ви здебільшого до людей, які першими випробують щось нове чи чекаєте, аби подивитися, як це виходить у інших людей?	+ 0,61
2. До яких людей Ви себе відносите, - до тих, хто приймає життя таким, яке воно складається, або до тих, хто прагне досягнути певної мети?	– 0,43
3. Зазвичай, найкраще виходить тоді, коли дієш випробуваним методом.	– 0,33
Б. Самооцінка	
<i>Фактор 1. Впевненість в собі (впевнений – невпевнений)</i>	
1. Я доброї думки про себе.	+ 0,62
2. Гадаю, що я нічим не гірший за інших.	+ 0,61
3. З більшістю справ я можу впоратися не гірше за інших.	+ 0,60
4. Звичайно, коли я планую що-небудь зробити, я переконаний, що можу виконати намічене.	+ 0,60
5. Якщо я щось вирішив, то рідко змінюю свої наміри.	+ 0,38
6. Людська природа дійсно ґрунтується на співпраці.	+ 0,36
7. Загалом, я вважаю себе досить щасливою людиною.	+ 0,33
<i>Фактор 2. Самоосуд (осудливий – неосудливий)</i>	
1. Хотілося б мати більше поваги до себе.	+ 0,62
2. Іноді мені здається, що я ні до чого не здатний.	+ 0,55
3. Іноді я відчуваю себе непотрібним.	+ 0,54
4. Хотілося б бути таким щасливим, якими виглядають інші люди.	+ 0,53
5. Мало є такого, в чому я цілком переконаний.	+ 0,43
<i>Фактор 3. Атрибуція відповідальності (фаталістичний – підзвітний)</i>	
1. Коли Ви зазнаєте невдач, як часто Ви вважаєте, що самі в цьому винні?	– 0,72
2. Якою мірою Ви винуватите себе за проблеми, що маєте – чи сказали б Ви, що винуватите переважно себе, частково себе, чи навряд взагалі себе винуватите?	– 0,68
3. Як Ви гадаєте, те, що відбувається з Вами, здебільшого є результатом Ваших власних рішень чи наслідком обставин, які Вам не підконтрольні?	– 0,60

Таблиця 2.4 (продовження)

	Наванта- ження ^a
<i>Фактор 4. Тривожність (тривожний – не тривожний)</i>	
1. Як часто Ви відчуваєте себе зовсім розбитим?	+ 0,65
2. Як часто Ви відчуваєте себе засмученим і пригніченим?	+ 0,65
3. Як часто Ви через що-небудь непокоїтеся і тривожитися?	+ 0,62
4. Як часто Вам буває не по собі невідомо чому?	+ 0,59
5. Як часто відчуваєте таку стурбованість, що не дає всидіти на місці?	+ 0,58
6. Як часто Ви помічаєте, що не в змозі позбавитися думки чи ідеї, що крутиться у вас в голові?	+ 0,56
7. Як часто вам здається, що Вам усе набридло?	+ 0,55
8. Як часто Ви відчуваєте себе безсилим досягти того, чого Ви прагнете від життя?	+ 0,50
9. Як часто Ви відчуваєте провину за те, що зробили щось не так?	+ 0,48
	Наванта- ження ^a
10. Як часто Вам здається, що довколишній світ не дуже зрозумілий?	+ 0,45
11. Як часто Ви відчуваєте, що не так і багато є того, задля чого варто жити?	+ 0,40
<i>Фактор 5. Конформність поглядів (конформний – незалежний)</i>	
1. Як часто Ваші погляди і думки відрізняються від поглядів і думок Ваших друзів?	– 0,74
2. Як час Ваші погляди і думки відрізняються від поглядів і думок інших людей такого ж релігійного походження?	– 0,70
3. Яке ваше загальне враження, як часто Ваші погляди і думки щодо важливих речей відрізняються від поглядів і думок Ваших рідних?	– 0,68
4. А від поглядів і думок більшості людей в країні?	– 0,67

^a Знак «плюс» позначає напрям до «повністю згоден» або «дуже часто».

^b Полнос фактору названий першим (наприклад, «Авторитаризм») відповідає знаку «плюс».

Зв'язок стратифікації та самосприйняття не є майже таким сильним, як зв'язок стратифікації з соціальними орієнтаціями; вочевидь, соціально-стратифікаційна позиція має менше значення для того, як чоловіки бачать себе, ніж для того як вони бачать зовнішній світ (таблиця 2.5). Однак отримані дані відповідають нашим очікуванням. Чим вищою є соціально- соціально-стратифікаційна позиція чоловіків, тим вони більше впевнені в собі та менш схильні до самоосуду; тим більше є відчуття контролю над силами, що впливають на їхнє життя; тим

менше вони обтяжені тривожністю; і тим більше незалежними, на їхній погляд, мають бути їхні думки.

Погляди чоловіків на те, наскільки ефективно вони діють, значуще, але не сильно, пов'язані з їхніми соціально-стратифікаційними позиціями, чоловіки з верхівки більшою мірою впевнені у власних можливостях, аніж чоловіки з нижчих щаблів соціальної ієрархії.¹³

¹³ Більш детальний аналіз зв'язків соціальної стратифікації із цінностями та орієнтаціями показує, що ці зв'язки є по суті однаковими в усіх основних частинах американського суспільства, незалежно від раси, релігійної належності, національного походження, регіону країни та розміру спільноти. Більш того, величини цих зв'язків мало змінюються при статистичному виключенні впливу цих соціальних змінних. В дійсності, соціальна стратифікація – коли виключається вплив усіх інших основних ліній соціального поділу – сильніше пов'язана із цінностями та орієнтаціями, ніж усі ці основні лінії соціального поділу разом, коли виключається вплив соціальної стратифікації.

Детальний аналіз також показує, що зв'язки соціальної стратифікації із цінностями та орієнтаціями залишаються статистично значущими, коли статистично виключається вплив віку респондента і такі артефакти процедури інтерв'ю, як схильність респондентів погоджуватися з запропонованими твердженнями, давати екстремальні відповіді, а також тривалість інтерв'ю і ставлення до нього респондента.

Таблиця 2.5. СОЦІАЛЬНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА САМОСПРІЙНЯТТЯ, ЗА СОЦІАЛЬНОЮ СТРАТИФІКАЦІЄЮ

Соціальні орієнтації											Самосприйняття			N
Середні значення для:	Авторитарний консерватизм (+авторитарний)	Ступінь моральності (+моральний)	Довіrlивість (+недовіrlивий)	Сприяtlвність до змін (+сприяtlливий)	Канонічна кореляція	Упевненість у собі (+упевнений)	Самооcуд (+самооcудливий)	Сприяtlвняття відповіdальності (+фатальний)	Тривожність (+тривожний)	Лейний конформізм (+конформний)	Канонічна кореляція			
	Страга 1	0,22	-0,33	0,03	...	0,21	-0,08	-0,17	-0,02	-0,26	...	(137)		
	Страга 2	0,30	-0,31	0,17	...	0,22	-0,11	-0,13	-0,08	-0,16	...	(335)		
	Страга 3	0,12	-0,08	0,16	...	0,05	-0,09	-0,14	-0,05	-0,09	...	(890)		
	Страга 4	-0,04	0,07	0,04	...	-0,08	0,01	0,05	0,05	0,05	...	(1145)		
	Страга 5	-0,30	0,26	-0,43	...	-0,06	0,22	0,25	0,08	0,21	...	(528)		
	Міра зв'язку (eta)													
Лінійний компонент соціальної страти	0,38**	0,17**	0,17**	0,15**	0,47**	0,09**	0,10**	0,13**	0,05**	0,13**	0,23**			
Усі компоненти соціальної страти	0,38**	0,18**	0,17**	0,21**	0,48**	0,10**	0,11**	0,14**	0,06*	0,13**	0,24**			

N – величина вибірки.

* p<0,05.

** p<0,01.

ВИМІРИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

В інтерпретації зв'язків соціальної стратифікації із цінностями та орієнтаціями логічним першим кроком є аналіз самої стратифікації, її компонентів і корелятив. Цей аналіз приводить до чотирьох основних висновків. Перший наявний у вже наведених таблицях – зв'язки соціальної стратифікації із цінностями та орієнтаціями є переважно лінійними, по суті, без істотних криволінійних зв'язків або зв'язків вищого порядку, без різких зломів та відхилень від лінійної форми. Тому при інтерпретації цих зв'язків корисніше припускати континуальну ієрархію позицій, ніж дискретні категорії.

По-друге, два компонента нашого індексу соціальної стратифікації – освіта та професійний статус – обидва, незалежно один від одного, пов'язані майже з усіма аспектами цінностей та орієнтацій, і ці зв'язки є суттєво адитивними.¹⁴ Тому будь-яке пояснення стратифікаційних зв'язків повинне враховувати наявність освіти та професійного статусу.

По-третє, інші аспекти стратифікації, такі як дохід та суб'єктивна класова ідентифікація, мають лише незначний зв'язок із цінностями та орієнтаціями, коли вплив соціально-стратифікаційної позиції (як ми її проіндексували) статистично виключається. З іншого боку, соціально-стратифікаційна позиція майже так само сильно пов'язана з цінностями та орієнтаціями, і коли вплив доходу та суб'єктивної класової ідентифікації виключається, і коли він не виключається. Дохід та суб'єктивна класова ідентифікація можуть, безумовно, виявитися більш важливими для пояснення зв'язку соціальної стратифікації з іншими психологічними феноменами.

Насамкінець, наявна соціально-стратифікаційна позиція має більше значення для цінностей та орієнтацій, ніж соціальне походження. Хоча ми не можемо ігнорувати незаперечний та важливий факт, що соціально-економічний статус батьків значною мірою обумовлює стратифікаційну позицію нащадків, однак наші дані показують, що коли люди пересуваються у позиції, відмінні від позицій батьків (та дідусів), їхні цінності та орієнтації узгоджуються з такими, що відповідають їхнім досягнутим позиціям.

ПРОФЕСІЙНІ УМОВИ

Інтерпретація зв'язків соціальної стратифікації із цінностями та орієнтаціями вимагає від нас визначити, які саме з багатьох умов життя, пов'язаних із соціально-стратифікаційною позицією, дійсно роблять внесок у пояснення цих зв'язків. Ми звузили межі можливостей, з'ясувавши, що лише ті умови життя, які змінюються залежно від освіти та професійного статусу, можуть бути якоюсь мірою суттєвими для пояснення зв'язків стратифікації із

¹⁴ Тут є доречним застереження. При оперуванні змінними, що так істотно корелюють, як освіта та професійний статус ($r = 0,63$), може не бути шляху для точної оцінки незалежного впливу кожної з цих змінних на цінності та орієнтації (див.: Blalock, 1963; Farrar and Glauber, 1967; Gordon, 1968).

цінностями та орієнтаціями. Основними серед умов життя, що змінюються залежно від освіти та професійного статусу, є *професійні* умови, які сприяють або перешкоджають самостійності в роботі. Наш подальший аналіз сфокусований на цих професійних умовах.

Професійна самостійність

Хоча багато умов праці сприяють чи перешкоджають вияву професійної самостійності, три з них є особливо важливими.

По-перше, обмежуюча умова: люди не можуть виявляти професійну самостійність, якщо підлягають щільному нагляду. Однак, якщо люди не перебувають під щільним наглядом, не обов'язково означає, що від них вимагається – або навіть вони вільні – виявляти ініціативу, думку та самостійні судження; це залежить від того, наскільки це вимагається їхньою працею, наскільки вона є складною.

Другою та значно важливішою умовою професійної самостійності є те, що праця за своєю суттю потребує ініціативи, думки та незалежних суджень. Праця з “інформацією” чи з “людьми” ймовірніше потребуватиме ініціативи, думки та незалежних суджень, ніж праця з “речами”. Безумовно, є виключення. Наприклад, хоча переважна більшість видів праці з речами не потребує значного застосування самостійності, деяка праця з речами є суто самостійною, наприклад, робота скульптора. І навпаки, праця з інформацією може не завжди бути самостійною – згадаймо рутинні канцелярські роботи. Тим не менш, складна праця з інформацією чи з людьми – синтезування та узгодження даних, навчання та ведення переговорів з людьми – найімовірніше потребуватимуть ініціативи, думки та суджень. Отже, професійна самостійність найімовірніше виявляється тоді, коли люди витрачають значну частину робочого часу на виконання складної праці з інформацією чи з людьми.

Третя умова професійної самостійності - це праця, що уможливорює різноманітність підходів; в іншому разі можливості застосування ініціативи, думки та суджень є суттєво обмеженими. Організація праці має бути складною, включати різноманітність завдань, які й самі складно структуровані.

Жодна з вказаних умов не є визначальною для професійної самостійності. Проте, ці три умови праці разом значною мірою визначають, якою мірою професійна самостійність може виявлятися в роботі. Наскільки люди вільні від щільного нагляду, виконують складну роботу з інформацією чи з людьми та працюють зі складними за структурою завданнями, настільки їхня робота з необхідністю є самостійною. І наскільки вони перебувають під щільним наглядом, працюють з речами та виконують прості завдання, настільки їхня робота не дає можливості для самостійності.

Зв'язок професійної самостійності з цінностями та орієнтаціями

Ми розпочинаємо цю частину аналізу зі з'ясування, чи є значущий зв'язок між певними

стратифікаційно-визначеними професійними умовами та цінностями й орієнтаціями, незалежний від їхнього зв'язку із соціальною стратифікацією. Ми статистично виключаємо вплив соціально-стратифікаційної позиції, аби уникнути хибного пояснення зв'язку соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями через явища, що самі можуть бути пояснені як функції соціальної стратифікації. Неважливо, що часткові кореляції для професійних умов – за виключенням впливу соціально-стратифікаційної позиції, – з необхідністю будуть малими; важливо те, чи буде певний статистично значущий, незалежний зв'язок між даною професійною умовою і одним, чи, краще, декількома аспектами цінностей та орієнтацій.

Щільність нагляду. Індексом тут є шкала, що базується на п'яти запитаннях про те, наскільки безпосередні керівники дозволяють бути самостійними, та яким чином безпосередній керівник здійснює свій контроль:¹⁵

1. Якою мірою безпосередній керівник контролює Вашу роботу: чи вирішує він те, що Ви мусите робити і те, як Ви мусите це робити; чи він вирішує тільки те, що Ви мусите робити, а Ви самі вирішуєте, як це робити; чи Ви маєте деяку свободу як у вирішенні того, що робити, так і того, як це робити; чи Ви - поки дотримуетесь установок фірми (організації, відомства) - самі собі бос?
2. Коли він хоче, щоб Ви щось зробили, то він, звичайно, просто говорить Вам про це, обговорює це з Вами або буває і так, і так?
3. Якою мірою Ви вільні не погоджуватися з ним: повністю вільні, значною мірою, але не повністю, середньою мірою, незначною мірою або взагалі не вільні?
4. Та швидкість, з якою Ви працюєте, залежить в основному від Вас, від Вашого боса, Вашої робочою групи, швидкості машинного обладнання, на якому Ви працюєте, чи від чогось іншого? (Значущий аспект тут – визначає чи не визначає безпосередній керівник швидкість, з якою людина працює.)
5. Для того, щоб Ви добре виконували свою роботу, якою мірою важливо, щоб Ви робили те, що Вам сказано?

Щільність нагляду, індексована таким чином, пов'язана з обмеженими орієнтаціями (таблиця 2.6, колонка 1). Чоловіки, які перебувають під щільним наглядом, схильні цінувати конформність для своїх дітей, надавати значення радше зовнішнім перевагам, які забезпечує робота, ніж можливостям для внутрішніх досягнень, притримуватись норм моралі, що більше відповідають букві, а не духу закону, бути недовірливими, не приймати нововведення та зміни, мати брак упевненості у собі та бути тривожними.

Таблиця 2.6. ЦІННОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ, ЗА УМОВ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ПРОФЕСІЙНУ САМОСТІЙНІСТЬ^a

¹⁵ Відтворюваність = 0,93; розподіл похибок за критерієм Форда (Ford, 1950) є суттєво випадковим.

	Щільність нагляду	Зміст праці: інформація, речі, люди	Організація праці: повторюваність та структурна складність	Всі три компонента професійної самостійності загалом
A. Батьківські цінності				
Самостійність/конформізм	0,06*	0,12**	0,10*	0,15**
B. Цінності для себе				
Самостійність/конформізм	0,02	0,08*	0,04	0,08
Самостійність/компетенція	0,01	0,05	0,05	0,07
C. Судження щодо роботи				
Важливість внутрішніх якостей	0,11**	0,14**	0,10**	0,18**
Важливість зовнішніх вигод	0,07**	0,15**	0,15**	0,18**
D. Соціальні орієнтації				
Авторитарний консерватизм	0,03	0,10**	0,11**	0,14**
Особистісно-відповідальні норми моралі	0,12**	0,13**	0,11**	0,18**
Довіра	0,04*	0,09**	0,05	0,10**
Ставлення до змін	0,06**	0,13**	0,07*	0,15**
КАНОНІЧНА КОРЕЛЯЦІЯ	0,14**	0,21**	0,18**	0,26**
E. Самосприйняття				
Упевненість у собі	0,08**	0,09**	0,04	0,12**
Самоосуд	0,02	0,07*	0,07*	0,10**
Атрибуція відповідальності	0,02	0,06	0,05	0,08
Тривожність	0,07**	0,04	0,04	0,09*
Ідейний конформізм	0,03	0,07*	0,06	0,09*
КАНОНІЧНА КОРЕЛЯЦІЯ	0,11**	0,13**	0,08	0,16**

^a Входами таблиці є часткові кореляції, або *eta*, або канонічна кореляція, усі контрольовані за соціальним класом. Щільність нагляду та сім компонентів індексів змістовної складності праці перевірені лінійно, організація праці перевірена *in toto*.

* $p < 0,05$.

** $p < 0,01$.

N > 2900, за винятком батьківських цінностей, де N = 1450.

Зміст праці з інформацією, речами та людьми. Відповідні індекси базуються на детальному розпитуванні про те, що саме люди роблять та скільки часу вони витрачають, працюючи з речами, з інформацією або думками та з людьми. На початку інтерв'ю – зразу після з'ясування того, як називається основний вид зайнятості чоловіка та його місце роботи, - інтерв'юер ставив такі запитання:

Перше, що нам потрібно, так це мати змогу точно та дуже акуратно визначити, скільки Вашого робочого часу витрачається на читання та писання, скільки на роботу руками, і скільки на відносини з людьми. Ми розуміємо, безумовно, що Ви можете виконувати кілька видів цих дій водночас.

1. Насамперед, чи доводиться Вам при виконанні своєї роботи читати або писати? Ми маємо на увазі будь-які різновиди писемних матеріалів - листи, документи, замітки, книги, креслення. Приблизно скільки годин на тиждень Ви витрачаєте у Вашій праці на читання, писання, диктування чи іншу роботу з будь-якого роду письмовими матеріалами?

(Якщо якийсь час витрачається.)

А. Що Ви робите?

Б. Про що вони?

2. Друге – робота руками з використанням інструментів, з використанням або налагодженням машин. Ми маємо на увазі всі роботи, які виконуються руками - роботу за верстатом або свердлом дантиста, пересування меблів, гру на фортепіано. Приблизно, скільки годин на тиждень Ви витрачаєте у Вашій праці на роботу руками?

(Якщо якийсь час витрачається.)

А. Що Ви робите? (Зондуйте: Які дії Ви виконуєте?)

Б. З якими матеріалами Ви працюєте?

В. Які Ви використовуєте інструменти чи обладнання?

Г. (Якщо стосується справи) Що Ви робите, щоб налагодити та підтримувати у порядку Ваше обладнання?

3. Третє – відносини з людьми. Тут ми маємо на увазі не проведення часу, а лише те спілкування, що необхідне для роботи; наприклад, розмови з Вашим босом, віддання розпоряджень підлеглим, навчання когось, консультування клієнтів. Приблизно, скільки годин на тиждень Ви витрачаєте у Вашій праці на роботу з людьми?

(Якщо якийсь час витрачається.)

Якого роду речі Ви робите – вчите учнів, контролюєте підлеглих, одержуєте інструкції від боса, переконуєте покупців, консультуєте клієнтів, обговорюєте роботу із співпрацівниками або щось інше?

За цією інформацією ми оцінювали загальну складність праці людей, рівень складності їхньої праці з речами, з інформацією та людьми, та кількість часу, витраченого ними на кожний з трьох видів діяльності.¹⁶ Перевіряючи спільний вплив цих семи індексів часу і складності роботи з інформацією, речами та людьми ми знайшли (таблиця 2.6, колонка 2), що зміст праці пов'язаний практично з усіма аспектами цінностей та орієнтацій. Виконання складної роботи з інформацією чи людьми однаковою чином пов'язане з поцінуванням самостійності та

¹⁶ Про нашу класифікацію складності праці див. у додатку Б. Наші оцінки складності праці з речами, з інформацією та з людьми змодельовані на тих, що застосовані у третьому виданні *Словника назв професій* (United States Department of Labor, 1965). Оцінки *Словника*, базовані на спостереженнях, проведених спеціально підготовленими професійними аналітиками безпосередньо на робочих місцях, забезпечують об'єктивні оцінки типових робочих вимог для усіх основних професій. Наші оцінки конкретних видів праці виявили високу сумісність з оцінками *Словника* для відповідних професій в цілому. Хоча третє видання *Словника* вийшло помітно пізніше завершення нашого опитування, наші плани були узгодженими з ним - завдяки попередньому ознайомленню з його текстом та порадам Сідні Файн, автора цієї цінної класифікаційної системи.

дотриманням відповідних орієнтацій; робота з речами відповідно пов'язана з конформістськими цінностями та орієнтаціями.

Особливості роботи респондентів з інформацією, з речами та з людьми – типи даних, з якими вони працюють, інструменти, які використовують, природа їхніх стосунків з людьми, з котрими взаємодіють – все це відносно неважливе. Те, що дійсно має значення для цінностей і орієнтацій, – це складність праці з інформацією та з людьми, час, витрачений на роботу з інформацією, речами і людьми та загальна складність праці. Кожне з цього є незалежно значущим, а їхня множинна кореляція з цінностями та орієнтаціями дещо більша, ніж кореляції кожного окремо.

Складність організації праці. Деякі роботи є нескінченно повторюваними, інші пропонують різноманіття різних завдань чи, принаймні, вибір способів, яким суттєво подібні завдання можуть бути виконані. “Одиниці”, з яких складається перебіг роботи, у деяких видах праці майже ідентичні; в інших такі одиниці є складними утвореннями (кожна з власною структурною цілісністю) або ж робота настільки різноманітна, що не може бути розділена на осмислені одиниці. Знову ж таки, суть справи - це складність, але в цьому випадку, з точки зору організації праці. Простим чином організована праця не може надавати багато самостійності; складно організовані роботи потребують її.

Наші індекси тут ґрунтуються на оцінках людьми того, що складає “роботу в цілому” у їхній професії, та наскільки повторюваною є їхня праця.¹⁷ Ці два аспекти складності організації праці незалежним чином пов'язані з цінностями та орієнтаціями, їхні впливи є адитивними. Чоловіки, які виконують складно організовану роботу, схильні цінувати самостійність для своїх дітей, надавати значення сутнісним аспектам роботи, бути неупередженими та толерантними до нонконформізму, мати норми моралі, що вимагають більшого, ніж дотримання букви закону, бути сприйнятливими до змін і не ставитися до себе зневажливо (таблиця 2.6, колонка 3).

Загалом кожна з трьох визначальних для професійної самостійності умов – щільність нагляду; зміст праці з інформацією, з речами та з людьми; складність організації праці – узгоджено пов'язані з цінностями та орієнтаціями. Отже, кожна з цих умов праці може допомогти пояснити зв'язки соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями. Більше того,

¹⁷ А саме ми запитували: (1) З чого складається виконання роботи в цілому, значною мірою відрізняється від професії до професії. Для робітника на конвеєрній лінії роботою в цілому може бути затягування двох чи трьох болтів; для автомеханіка робота в цілому – це відремонтувати автомобіль; для шахтаря робота в цілому може складатися із здобичі вісімнадцяти тон вугілля.

А) Що Ви звичайно вважаєте роботою в цілому у Вашій професії? (Зондування: Що Ви звичайно маєте зробити, щоб відчувати, що Ви закінчили частину роботи? Друга проба: Ви коли-небудь відчуваєте, що Ви роботу закінчили? В якій момент?)

Б) Скільки часу у Вас забирає робота в цілому? (Якщо це буває по-різному: В яких межах ці відмінності?)

(2) Включає Ваша робота виконання тієї ж самої справи однаковою способом неодноразово, того ж роду справи кількома різними способами, чи кількох різного роду справ?

кожна з них значуще пов'язана з цінностями та орієнтаціями незалежно від інших двох. З трьох компонентів професійної самостійності зміст праці з інформацією, з речами та з людьми має найсильніший зв'язок з цінностями та орієнтаціями; однак, щільність нагляду та складність організації праці додають до загального впливу. У результаті (таблиця 2.6, колонка 4) професійна самостійність, незалежно від її тісного зв'язку із соціальною стратифікацією, значуще пов'язана майже з усіма розглянутими нами аспектами цінностей та орієнтацій.

Інші аспекти професії

Попередні теоретичні та емпіричні дослідження говорять про багато інших пов'язаних із стратифікацією професійних умов, які можуть бути пов'язаними з цінностями та орієнтаціями і, відповідно, можуть допомогти пояснити зв'язки соціально-стратифікації з цінностями та орієнтаціями.¹⁸ Фактично, ми з'ясували, що деякі з цих професійних умов значуще пов'язані з цінностями та орієнтаціями, незалежно від їхніх зв'язків із соціально-стратифікацією основними з них є власність, рівень конкуренції, гарантія зайнятості, розмір та управлінська структура фірми чи організації, позиція в управлінській ієрархії, тиск часу і його наслідки та середній обсяг понаднормового часу.

Для наших найближчих цілей важливість цих результатів полягає не в тому, що вони цікаві самі по собі, а в наданій ними можливості для порівняння умов, визначальних для професійної самостійності, з альтернативним набором професійних умов, які, за нашими очікуваннями, не будуть такими ж суттєвими для пояснення стратифікаційних зв'язків. Це надає нам базу для чіткої перевірки нашої основної гіпотези: що умови, визначальні для професійної самостійності, є надзвичайно суттєвими для пояснення зв'язків соціальної стратифікації із цінностями та орієнтаціями, і що інші професійні умови (навіть якщо вони пов'язані з цінностями та орієнтаціями) є менш важливими для пояснення цих зв'язків.

ЗНАЧУЩІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ДЛЯ ПОЯСНЕННЯ СТРАТИФІКАЦІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Для перевірки нашої гіпотези ми статистично виключаємо (окремо чи в сукупності) вплив усіх цих професійних умов, які показали свій незалежний зв'язок із цінностями та

¹⁸ Наше дослідження переважно зосереджене на (а) власності (дихотомії, що протиставляє людей, які мають повне або часткове право власності на фірму, де вони зайняті, і тих, які таких прав не мають), робочих правах та гарантії зайнятості; (б) бюрократизації, виміряної за розміром та управлінською складністю фірми чи організації, що надають роботу, і місці в управлінській структурі; (в) використанні та організації часу, включаючи як декілька аспектів того, як робочий час внутрішньо структурований, і як робочий час відокремлений від неробочого; (г) формах міжособистісних стосунків в роботі та (д) задоволеності роботою, професійній відданості та суб'єктивних реакціях на роботу. З багатьох досліджених професійних умов лише ці, перелічені у тексті, довели незалежний зв'язок з цінностями та орієнтаціями шляхом, який може бути значущим для пояснення зв'язків соціально-стратифікації з цінностями та орієнтаціями. Детальніше про цей аналіз див.: Kohn, 1969, Chapter 10,

орієнтаціями, аби перевірити, наскільки це зменшує кореляції соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями. Треба підкреслити, що при оперуванні цими професійними умовами нас цікавлять не відмінності, які відмежовують соціальні страти, а переживання, невід’ємні від стратифікації. Мета полягає в тому, щоб дізнатися, чи ці переживання підходять для пояснення цих зв’язків. Загалом наша процедура є гіпотетичною, оскільки припускає нереальну соціальну ситуацію – стратифікаційні рівні, що не відрізняються один від одного за тими професійними умовами, в яких знаходяться їхні представники. Тим не менш, використання таких гіпотетичних процедур є аналітично доцільним, оскільки вони допомагають відрізнити професійні умови, які є значущими для пояснення зв’язків соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями, від тих, які не є значущими.

Ми не маємо потреби обговорювати наслідки статистичного виключення впливу кожної професійної умови, тому що основні висновки з цього аналізу досить ясно представлені в узагальненому вигляді (таблиця 2.7). Зв’язки соціальної стратифікації з більшістю цінностей та орієнтацій в основному можуть бути віднесені до тих професійних умов, які сприяють або перешкоджають професійній самостійності. Це означає, що статистичне виключення впливу умов, визначальних для професійної самостійності, значно зменшує кореляції соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями - майже в усіх випадках наполовину, а у кількох на дві третини чи більше. Виключення впливу інших професійних умов має значно слабкіший ефект: взагалі кореляції зменшуються менш ніж на третину. Виключення впливу обох сукупностей умов зменшує кореляції соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями не більше, ніж виключення впливу лише тих умов, що є визначальними для професійної самостійності. Отже, зв’язки соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями великою мірою можуть бути віднесені до тих умов, які визначають професійну самостійність.

Цей аналіз можна продовжити, розглянувши значущість професійної самостійності для кожного з компонентів нашого індексу соціальної стратифікації: освіти та професійного статусу. Оскільки освіта і професійний статус сильно скорельовані ($r = 0,63$), дисперсія цінностей і орієнтацій, «пояснювана» соціальною стратифікацією, має три компоненти: частина, яку дає саме освіта, частина, яку дає саме професійний статус, та немала частина, яка не може бути віднесена виключно до однієї з двох. Розгляд третьої частини потребує більш складного моделювання взаємозв’язків освіти, професійного статусу та умов праці, ніж те, яке може бути проведено у цьому розділі.

Таблиця 2.7. ВПЛИВИ КОНТРОЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЗМІННИХ НА КОРЕЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Початкова кореляція із соціальною стратифікацією ^a	Пропорційне зменшення величини кореляції, коли контролюється:		
	Професійна самостійність ^b	Інші професійні	Усі професійні

			умови ^c	умови
A. Батьківські цінності				
Самостійність/конформізм	0,33**	0,65	0,33	0,67
B. Цінності для себе				
Самостійність/конформізм	0,16**	0,56	0,23	0,54
Самостійність/компетенція	0,15**	0,49	0,25	0,50
C. Судження щодо роботи				
Важливість внутрішніх якостей	0,19**	0,94	0,36	0,94
Важливість зовнішніх вигід	0,35**	0,57	0,21	0,58
D. Соціальні орієнтації				
Авторитарний консерватизм	0,38**	0,50	0,21	0,50
Особистісно-відповідальні норми моралі	0,18**	0,87	0,32	0,87
Довіра	0,17**	0,61	0,22	0,61
Ставлення до змін	0,15**	0,95	0,58	0,99
КАНОНІЧНА КОРЕЛЯЦІЯ	0,48**	0,56	0,22	0,56
E. Самосприйняття				
Упевненість у собі	0,09**	0,99	0,64	0,96
Самоосуд	0,09**	0,87	0,23	0,86
Атрибуція відповідальності	0,12**	0,45	0,30	0,49
Тривожність	0,06**	0,35	0,10	0,38
Ідейний конформізм	0,13**	0,57	0,30	0,60
КАНОНІЧНА КОРЕЛЯЦІЯ	0,22**	0,57	0,31	0,60

^a Eta або канонічна кореляція. Ці значення не дуже відрізняються від значень з попередніх таблиць, оскільки респонденти, щодо яких не було повних даних, виключалися. N>2600, за винятком батьківських цінностей, де N=1285.

^b Змістовна складність праці з даними, речами та людьми + щільність нагляду + складність організації праці.

^c Величина та структура керівництва в організації + тиск часу та його наслідки + позиція в керівній ієрархії + величина конкуренції + можливість втратити роботу чи справу + статус власності + кількість понаднормового часу.

** p<0,01.

Ми можемо, однак, перевірити, чи є професійна самостійність придатною переважно для пояснення однієї лише освітньої складової зв'язків соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями, переважно для пояснення однієї лише професійно-статусної складової цих зв'язків, чи однаковою мірою для пояснення обох. Ми знайшли, що вона значуща для обох, однак, більшою мірою для професійно-статусної складової, ніж для освітньої (таблиця 2.8).

Тобто кореляції з цінностями та орієнтаціями однієї лише освітньої складової соціальної стратифікації лише у малій або невеликій частці можуть бути віднесені до професійної самостійності; а от кореляції однієї лише професійно-статусної складової з більшістю аспектів цінностей та орієнтацій (самосприйняття є помітним винятком) значною мірою можуть бути

Таблиця 2.8. ВПЛИВИ КОНТРОЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ НА КОРЕЛЯЦІЇ ОСВІТИ ТА ПРОФЕСІЙНОГО СТАТУСУ

Освіта (лінійна), контрольована за професійною позицією		Професійний статус (лінійний), контрольований за освітою	
Пропорційне зменшення, коли		Пропорційне зменшення, коли	
Початкова кореляція ^a	контролюється професійна	Початкова кореляція ^a	контролюється професійна

	самостійність		самостійність	
A. Батьківські цінності				
Самостійність/конформізм	0,23**	0,18	0,09**	0,83
B. Цінності для себе				
Самостійність/конформізм	0,12**	0,12	0,05*	1,00
Самостійність/компетенція	0,13**	0,11	0,02	...
C. Судження щодо роботи				
Важливість внутрішніх якостей	0,04*	... ^b	0,14**	0,86
Важливість зовнішніх вигід	0,20**	0,18	0,15**	0,70
D. Соціальні орієнтації				
Авторитарний консерватизм	0,32**	0,13	0,05**	0,98
Особистісно-відповідальні норми моралі	0,08**	0,44	0,08**	0,87
Довіра	0,09**	0,27	0,08**	0,70
Ставлення до змін	0,06**	0,58	0,05*	0,00
КАНОНІЧНА КОРЕЛЯЦІЯ	0,36**	0,15	0,14**	0,62
E. Самосприйняття				
Упевненість у собі	0,05*	0,31	0,05*	0,37
Самоосуд	0,03	...	0,03	...
Атрибуція відповідальності	0,03	...	0,05**	0,43
Тривожність	0,04*	...	0,09**	0,19
Ідейний конформізм	0,08**	0,19	0,02	...
КАНОНІЧНА КОРЕЛЯЦІЯ	0,11**	0,24	0,12**	0,24

^a Респонденти, для котрих професійні дані є неповними, були виключені.

^b Пропорційне зменшення не враховується, де початкова кореляція менша, ніж 0.05.

* $p < 0,05$.

** $p < 0,01$.

N>2625, за винятком батьківських цінностей, де N=1366.

віднесені до професійної самостійності.¹⁹ Перший висновок полягає у тому, що професійний статус перестав би бути значущим для більшості аспектів цінностей та орієнтацій, якби вищий професійний статус не означав би більшої професійної самостійності. Другим висновком є те, що якби навіть величина кореляції зменшилася, освіта все одно була б значущою для майже усіх аспектів цінностей та орієнтацій, навіть якщо освічені люди були не так диспропорційно зайняті на роботах, що потребують самостійності. Чому ж тоді освіта є доречною? Частково, безумовно, тому що освіта важлива для працевлаштування: важливість відображається в тій дисперсії, яку освіта та професійний статус поділяють з професійною самостійністю. Але значення освіти не обмежується її роллю у працевлаштуванні. Наша гіпотеза полягає у тому, що освітній рівень стосується цінностей та орієнтацій, почасти тому, що освіта забезпечує розумову гнучкість та широту поглядів, що є суттєвим для самостійних цінностей та орієнтацій; брак освіти не може суттєво не перешкоджати здатності людей бути самостійними.

У нас нема даних для безпосередньої перевірки цієї гіпотези. Однак, ми можемо показати, що розумова гнучкість включена у зв'язки освіти з цінностями та орієнтаціями. Як наближену міру розумової гнучкості ми використовуємо значення одного фактору, що

¹⁹ Оскільки метою цього аналізу є з'ясування, як виключення впливу професійної самостійності позначається саме на освітньому компоненті зв'язків, вплив професійного статусу при цьому також виключається. Таким же чином, коли ми перевіряємо, як виключення впливу професійної самостійності позначається на зв'язках професійного статусу з цінностями та орієнтаціями, виключається вплив освіти.

представляє декілька індексів того, наскільки вдало люди справляються з проблемами, з якими вони зустрічаються під час інтерв'ю.²⁰ Цей показник розумової гнучкості корелює з освітою (а тому й зі соціальною стратифікацією) та незалежно пов'язаний з більшістю аспектів цінностей та орієнтацій. Виключення впливу розумової гнучкості зменшує багато кореляцій соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями, особливо кореляції з соціальними орієнтаціями. Коли виключається вплив розумової гнучкості більшість кореляцій соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями зменшується на величину від 25 до 50 відсотків. Усі кореляції, за винятком самоосуду, залишаються статистично значущими.

Найважливіше, що зменшення цих кореляцій характерне для освітнього компоненту соціальної стратифікації; наприклад, статистичне виключення впливу розумової гнучкості зменшує канонічну кореляцію освіти із соціальними орієнтаціями на 40 відсотків, але кореляцію професійного статусу із соціальними орієнтаціями - менш ніж на 10 відсотків. Хоча цей результат навряд чи є вирішальним, він таки підсилює припущення, що одна з важливих причин того, чому освіта зв'язана з цінностями та орієнтаціями, полягає у тому внеску, якій дає освіта у підвищення розумової гнучкості, що може бути суттєвим для самостійності цінностей та орієнтацій.

ВИСНОВКИ

Більша частина варіацій цінностей та орієнтацій людей є наслідком унікального особистого досвіду, непов'язаного з позиціями, які люди займають у загальній соціальній структурі. Однак соціальна структура таки справляє виразний і послідовний вплив, і серед усіх аспектів соціальної структури соціальна стратифікація є чи не найважливішим.

Чим вища соціально-стратифікаційна позиція, тим більше люди цінують самостійність, і тим впевненіші вони у тому, що самостійність є і можливою, і ефективною. Чим нижча соціально-стратифікаційна позиція, тим більше люди цінують конформність до зовнішнього авторитету і більше переконані у тому, що конформність – це все, що їм дозволяють їхні здібності та вимоги світу. Отже, виявляється, що цінності людей, їхні оцінки власних можливостей та розуміння світу є відносно цілісним. Самостійність є основною цінністю для

²⁰ Компонентами цього фактору (з відповідними факторними навантаженнями) є: (1) Оцінка адекватності відповідей респондентів на запитання: "Припустимо, ви хочете відкрити кіоск для продажу гамбургерів і вам запропоновано два місця. На які обставини ви зважатимете, вирішуючи, котре з двох місць надає кращі можливості для успішного бізнесу?" ($r = 0,37$). (2) Оцінка їхніх відповідей на запитання: "Які аргументи, на вашу думку, можна привести за і проти трансляції по телебаченню комерційної реклами цигарок? Перш за все, чи можете придумати аргументи за дозвіл передач реклами цигарок по телебаченню. А можете придумати аргументи проти дозволу передач реклами цигарок по телебаченню?" ($r = 0,41$). (3) Частота, з якою респонденти погоджувалися у відповідь на запитання типу "згоден/не згоден." ($r = 0,52$). (4) Їхні сумарні бали по частині тесту "Embedded Figures" (див.: Witkin та ін., 1962), який проводився наприкінці інтерв'ю ($r = 0,67$). (5) Оцінки рівня інтелекту респондентів інтерв'юерами ($r = 0,60$). (6) Сумарні бали за тестом Віткіна (Witkin та ін., 1962) "Draw-A-Person" (проведеного наприкінці інтерв'ю) ($r = 0,75$). (7) Прийнятна оцінка інтелекту (див.: Witkin та ін., 1962), також базована на тесті "Draw-A-Person" ($r = 0,78$).

людей з вищою соціальною позицією, які розглядають себе як компетентних членів істотно сприятливого суспільства. Конформність – основна цінність для людей нижчої соціально-стратифікаційної позиції, які бачать себе як менш компетентних членів дуже байдужного та загрозливого суспільства. Коротше, самостійність є спільною із системою орієнтацій, яка базується на можливостях досягнення того, що людина має намір зробити; конформність – з системою орієнтацій, яка базується на небезпеках порушення правил поведінки.

Такі зв'язки соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями головним чином відносяться до варіацій тієї міри, якою робота дає можливість та вимагає бути самостійним. Конкретніше, визначальні для професійної самостійності умови праці дуже важливі для пояснення окремо взятої професійно-статусної складової стратифікаційних співвідношень, але вони значно менш важливі для пояснення окремо взятої освітньої складової цих співвідношень. Професійний статус, очевидно, має значення для цінностей та орієнтацій, тому що він є чинником у визначенні тих можливостей і потреб у самостійності, які робота надає чи усуває. З іншого боку, освіта, очевидно, має значення для цінностей та орієнтацій не лише через її роль у працевлаштуванні, але також і тому, що вона може бути дуже важливою для розумової гнучкості та широти поглядів. Отже, зв'язки соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями побудовані на кумулятивних впливах освітньої підготовки та професійного досвіду.

Ми повинні визнати, що не сказали нічого про такі проблеми, як зв'язок із цінностями та орієнтаціями вибору професії та пристосування роботи для себе. Підкріплювальні процеси, через які праця впливає на цінності та орієнтації, а цінності та орієнтації відбиваються на роботі, безсумнівно, складніші, ніж ми описали. Суть нашого тезису не в тому, що увесь вплив здійснюється в одному напрямку, а радше в тому, що професійні умови, що супутні соціально-стратифікаційній позиції, важливі для формування людських цінностей та орієнтацій. Ми визнаємо велику різницю між доведенням того, що зв'язок соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями статистично має відношення до професійних умов, і доведенням того, що ці професійні умови таки дійсно входять в процеси, якими соціально-стратифікаційна позиція впливає на цінності і орієнтації. Ця проблема є головною у наступних розділах.

Ми вважаємо, що в індустріальному суспільстві, де професія займає центральне місце у людському житті, професійний досвід, що сприяє чи перешкоджає самостійності, пронизує погляди людей не лише стосовно роботи та їхньої ролі в роботі, але також щодо світу та себе самих. Умови професійного життя на вищих соціально-стратифікаційних рівнях сприяють інтересу до внутрішніх якостей роботи, спонукають до такого бачення себе та суспільства, яке є сприятливим для віри у можливість раціональних дій заради обраних цілей, та заохочують до цінування самостійності. Умови професійного життя на нижчих соціально-стратифікаційних

рівнях обмежують бачення людьми роботи тими зовнішніми вигодами, які вона дає, спонукають до надзвичайно обмеженого уявлення розуміння себе і суспільства, та заохочують цінування конформності до влади. Умови праці, що заохочують думку та ініціативу, мають тенденцію розширювати людське розуміння реальності; умови, що обмежують, – мають тенденцію його звужувати.

Розділ 3.

Професійний досвід і психічна діяльність: оцінка взаємних впливів*

Мелвін Л. Кон і Кармі Скулер

Суть нашої тези в тому, що професійний досвід дорослих людей має реальний та суттєвий вплив на їхню психічну діяльність. Наскільки нам відомо, ця думка, хоча й відома у соціальній науці принаймні з часів праць раннього Маркса, ніколи емпірично не перевірялася. Широко розповсюджена протилежна думка стверджує, що уся відповідність між заняттями людей та їхніми особистісними характеристиками є наслідком процесів вибіркового найму та модифікації роботи відповідно до потреб і цінностей людини, яка її виконує. Такий погляд, здавалося б, має підґрунтям, наприклад, логіку персонального тестування, коли метою є відбір претендентів, чії особистісні характеристики відповідають характеристикам нинішніх успішних працівників. Ця перспектива також може бути підґрунтям більшої уваги, яку соціологи приділяли радше професійному вибору, аніж професійним впливам.

Питання про те, чи впливає професія на особистість чи лише її відображає, вперше постало у нашому аналізі соціальної стратифікації, професійної самостійності та цінностей і орієнтацій. Ми з'ясували, що професійні умови, за яких реалізується самостійність у роботі, зокрема свобода від щільного нагляду, змістовно складна праця та нерутинний перебіг роботи людини, є емпірично пов'язаними з високою оцінкою ним самостійності та наявністю співзвучних цьому орієнтацій щодо себе та зовнішнього світу.

Можна заперечити, що ці результати відбивають схильність людей, які цінують самостійність, шукати роботу, що надаватиме їм можливість бути самостійними, а тим, хто має роботу – максимізувати будь-які надані нею можливості для здійснення самостійності. З іншого боку, ми знаємо, що вибір заняття обмежується наявними рівнями освіти, на які, у свою чергу, суттєво впливають чинники сімейного походження, економічних обставин та доступних соціальних ресурсів. Окрім того, можливість виявляти більшу чи меншу самостійність в роботі обмежується вимогами до цієї роботи. Так, адміністратор повинен виконувати складну роботу з інформацією чи з людьми; він не може зазнавати щільного нагляду; його завдання занадто різноманітні, щоб бути рутинними. Тому робота адміністратора вимагає дуже високого рівня самостійності. Відповідно, бути напівкваліфікованим робітником на заводі означає мати обмежені можливості для самостійності. За змістом така робота не може бути надто складною, і людина не може уникнути певної міри нагляду, а якщо праця пов'язана з перебігом робочого

* Цей розділ [мова йде про третій розділ книги «Праця і особистість» (Kohn, Schooler, 1983), переклад якого тут поданий. – *Прим.ред.*] є переробленою версією статті під тією ж назвою, первісно надрукованої в *American Sociological Review* (Kohn and Schooler, 1973). За поради та суттєву допомогу ми завдячуємо нашим колегам — Елізабет Говел, Маргарет Ренфорс, Керрі Шоенбаху та Ліндслі Вільямсу. .

процесу інших людей, то вона не може не бути рутинною. Тому представляється, що зв'язок між здійсненням самостійності в процесі роботи та наявністю цінностей самостійності є результатом не лише діяльності самостійних людей відповідно до їхніх цінностей, але також і впливу досвіду роботи людей на самі ці цінності.

Проблема напрямку впливів постала знову в аналізі бюрократії, який показав, що працівники бюрократичних організацій вирізняються більшою розумовою гнучкістю, відкритістю до нового досвіду та більшою самостійністю у своїх цінностях, аніж працівники небюрократичних організацій. Звісно, можливо, що бюрократії особливо приваблюють саме таких людей. Окрім того, пояснення, яке дають самі респонденти, передбачає, що вони мають повніше та точніше знання про умови праці в бюрократичних організаціях, аніж це зазвичай буває. Подібним поясненням також припускається, що люди мають ширший діапазон вибору щодо типу фірми чи організації, у якій вони працюватимуть, ніж часто це є насправді. Отже, виявляється, що важливою складовою пояснення психічних відмінностей між працівниками бюрократичних та небюрократичних організацій є те, що вони перебувають у різних умовах зайнятості.

У цьому розділі ми рухаємося далі від по суті апіорних аргументів до емпіричних оцінок взаємних впливів людини на роботу та роботи на людину. Оскільки цей аналіз ґрунтується на крос-секційних даних, нам бракує вимірювання змін, необхідного для ретельного аналізу триваючої взаємодії між умовами праці та психічною діяльністю. Проте, наші надзвичайно детальні дані щодо зайнятості дають змогу описати ті аспекти професії, які на сьогодні найтісніше пов'язані з психічною діяльністю. Ці дані також уможливають систематичне вивчення основних альтернатив тій інтерпретації, якій ми надаємо перевагу, а саме, що існує постійний взаємовплив людини, що впливає на роботу, та роботи, що впливає на людину. Насамкінець, ми оцінюємо величини взаємних впливів одного з найважливіших аспектів професії – її змістовної складності – та кількох аспектів психічної діяльності.

ВИМІРЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ УМОВ

Ключовий момент нашого підходу – зосередження уваги на *вимірах* професії. Домінуюча традиція соціології праці, навпаки, полягала у зосередженні на окремій професії, експліцитно чи, частіше, імпліцитно порівнюючи її з усіма іншими заняттями або тими, які, як вважається, висвітлюють її унікальні характеристики. Наприклад, у класичному дослідженні залізничників Котрелла (Cottrell, 1940) вказана низка ознак, за якими умови праці машиністів відрізняються від відповідних умов представників багатьох інших професій, включаючи непередбачуваність кількості робочих годин, географічну мобільність, точний розрахунок часу, статус аутсайдерів у місцевій громаді та незвичні порядки набору і просування. Оскільки усі ці умови поєднані разом

в один професійний пакет, неможливо виокремити психічні аспекти кожної. Пізніші порівняльні дослідження зіткнулися з подібними інтерпретаційними проблемами. Наприклад, дослідження “синіх комірців” Блаунера (Blauner, 1964) у чотирьох галузях, обраних аби представити чотири технологічні рівні, показали наявність систематичного зв’язку між відмінностями в умовах праці та рівнем технологічного розвитку галузі. Ці відмінності також поєднані разом, наприклад, друкарська справа відрізняється від автомобілебудування не лише технологічно та рівнями кваліфікованості робітників, але також темпом роботи, щільністю нагляду, свободою фізичного пересування та низкою інших умов.¹

Ми намагаємося виокремити взаємнокорелюючі виміри професії, шляхом одержання великої та репрезентативної вибірки респондентів з різних професій, складання переліку їхніх умов праці та вирізнення психологічних супутників кожного аспекту професії за допомогою статистичного аналізу. Варто зазначити, що існують серйозні обмеження для отримання даних щодо заняття шляхом інтерв’ювання репрезентативної вибірки респондентів. Одне з них полягає у тому, що описи та оцінки людьми їхніх умов праці можуть бути упередженими, і цю проблему ми розглянемо пізніше. Інше стосується того, що респонденти можуть мати лише неповну інформацію щодо певних аспектів своєї роботи, як то загальна структура організації, в якій вони працюють. Окрім того, вибірка з респондентів, розкиданих по багатьох професіях і робочих місцях, не містить достатньої кількості людей – представників однієї професії чи місця роботи, аби відслідкувати міжособистісні мережі та системи переконань. Також цей метод не є добре пристосованим для вивчення промислового та технологічного контексту, у якому робота відбувається.²

Однак цей метод корисний для дослідження безпосередніх умов власної праці людини – того, що вона робить, хто визначає те, як вона це робить, в яких фізичних та соціальних умовах вона працює, на які ризики та винагороди може очікувати. В інтерв’ю ми намагалися отримати відповідну інформацію про всі ці аспекти професійного досвіду, наголошуючи на тих, щодо яких ми мали які-небудь підстави припускати можливий вплив на психічну діяльність.³ Загалом ми створили індекси для близько 50 окремих вимірів професії, включаючи такі різноманітні аспекти досвіду роботи, як змістовна складність праці, рутинність чи різноманітність перебігу

¹ Частково про дослідження професійного досвіду та психічної діяльності йдеться в: Chino, 1955; Freidson, 1970; Goldthorpe, et al., 1968, 1969; Kornhauser, 1965; Pearlman, 1962; Turner, Lawrence, 1965. Магістерська дисертація Герберта Менцеля (Menzel, 1950) є вагомим науковим аналізом дослідницької літератури того часу.

² Щодо відповідних досліджень міжособистісного, індустріального та технологічного контексту див.: Blau, 1960; Blauner, 1964; Chino, 1955; Walker, 1957; Walker, Guest, 1952 і Whyte, 1961.

³ Наше дослідження було широким: ми скористалися такими різноманітними джерелами, як минуле дослідження, наш власний та наших колег професійний досвід, наше прочитання літературних творів, п’єс та навіть “Словника назв професій” (United States Department of Labor, 1949), і — що найцінніше за все — напівструктуровані претестові інтерв’ю зі значною кількістю респондентів з широкого спектру професій.

На додаток до низки зазначених раніше досліджень, наступні були особливо корисними щодо пошуку відповідних вимірів професії: Becker, Carper, 1956; Blau, 1955; Edwards, 1959; Foote, 1953; Hughes, 1958; Lipset, et al., 1956; Mills, 1953; Morris and Murphy, 1959 і Rosenberg, 1957.

роботи, відносини зі співпрацівниками та безпосереднім керівником, темп роботи та контроль над нею, фізичні та довіколишні умови, тиск роботи та невизначеність, членство та участь у профспілці, бюрократизація, захищеність роботи, додаткові пільги (для повної інформації див. Kohn, 1969, р. 244-253). Ці індекси становлять основу для широкої описової картини основних аспектів професії, що стали життєвим досвідом людей у всіх галузях промисловості на всіх рівнях економіки. Ми нижче побачимо, які з цих багатьох аспектів професійного досвіду мають найбільше значення для психічної діяльності.

ІНДЕКСИ ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У цьому дослідженні серед численних аспектів психічної діяльності, що можуть перебувати під впливом професійного досвіду, ми виокремлюємо лише десять, зважаючи на їхню важливість та широту охоплених ними явищ. Ці десять аспектів стосуються суб'єктивних реакцій на саму роботу, цінування самостійності чи конформності до зовнішнього авторитету, орієнтацій стосовно себе і суспільства та розумової діяльності.

Суб'єктивні реакції на професію

Хоча наш основний інтерес полягає у дослідженні можливих впливів роботи на *позаробочу* психічну діяльність, ми включаємо два індекси суб'єктивних реакцій людей на їхню роботу. Ми сприймаємо ці явища на кшталт чогось проміжного між конкретними реаліями роботи та орієнтаціями людей на позапрофесійні реалії.

Один наш індекс, *професійна відданість*, призначений для вимірювання прихильності людей до їхніх професій незалежно від задоволеності чи незадоволеності конкретною роботою, яку вони мають. Індекс базується на шкалі Гутмана (Guttman) з чотирьох запитань щодо бажання людей змінити професію, визначення того, наскільки важко стати хорошим фахівцем у їхніх професіях та відчуття моральної гідності цих професій (див. Kohn, 1969, р.180).

Ще один індекс, *задоволеність роботою*, вимірює задоволення чи незадоволення з боку людей тими аспектами роботи, які вважаються важливими. Кожного респондента ми прохали проранжувати важливість багатьох аспектів роботи, наприклад, наскільки вона цікава, наскільки вона чиста тощо (див. Kohn, 1969, р.77, 250). Після цього ми просили їх розповісти, наскільки на нинішній роботі вони задоволені кожним важливим для них аспектом праці. Наш індекс є середнім значенням таких оцінок, коли задоволеність тими аспектами роботи, які люди вважали дуже важливими, важила вдвічі більше, аніж задоволеність аспектами, що розглядалися менш важливими.⁴

⁴ Кореляція між цим індексом задоволеності роботою та відповідями на єдине запитання: "Якщо взяти до уваги всі аспекти роботи, то наскільки Ви задоволені роботою загалом?" становить 0.67. Для ознайомлення з дослідженнями задоволеності роботою і дискусіями з приводу недоцільності використання індексу, побудованого на одному запитанні, див. Blauner, 1966. З приводу низки інших альтернативних індексів див. Robinson, et al., 1969, р. 99-143.

Цінування самостійності чи конформності до зовнішньої влади

Під цінностями ми розуміємо стандарти бажаності – критерії надання переваг (див. Williams, 1960, p.402-403). Наше дослідження включає індекси цінностей людей стосовно себе та своїх дітей, в обох випадках фокусуючи увагу на оцінюванні самостійності чи конформності до зовнішньої влади. У цьому аналізі ми використовуємо лише індекс цінностей для дітей.

Самосприйняття та соціальна орієнтація

Ми намагаємося виміряти п'ять аспектів самосприйняття та соціальних орієнтацій, кожен з яких базується на факторному аналізі сукупності з 57 запитань, як це описано у розділі 2. Цими аспектами є:

Тривожність, під якою розуміємо інтенсивність психічного дискомфорту, що відчувається свідомо.

Самооцінка, індекс, утворений поєднанням значень двох факторів – упевненості у собі та самоосуду.

Позиція щодо змін, себто сприйняття індивідом чи опір щодо іновацій та змін.

Норми моралі, під якими ми розуміємо континуум моральних позицій – від віри в те, що моральна поведінка полягає у суворому дотриманні букви закону й уникненні прикростей до вироблення і підтримування власних моральних норм.

Авторитарний консерватизм, тобто уявлення про те, що є соціально прийнятним: на одному полюсі – жорстке підпорядкування диктату авторитетів і нетерпимість до нонконформності, на іншому полюсі – неупередженість.

Розумова діяльність

Ми досліджуємо два аспекти розумової діяльності. Перший, *гнучкість мислення*, визначається через розв'язання когнітивних завдань, що вимагають врахування плюсів і мінусів економічного чи соціального питання, розрізнення фігури з основи складного кольорового малюнка та малювання впізнаваної людської фігури, чиї частини зібрані разом у виразне ціле. Також ми включили оцінки з боку інтерв'юєрів «розумових здібностей» респондентів та простий підрахунок їхньої схильності погоджуватися на запитання стосовно рівня згоди з твердженнями, що пропонуються. Ми вважаємо, що все це значною мірою відображає гнучкість мислення. Факторний аналіз цих різних проявів гнучкості мислення дає два її виміри, один – переважно перцептивний (що базується в основному на висновках з тестів на малювання та розрізнення фігур), інший – «ідеаційний» («ideational»), що виявляється у розв'язанні завдань та

у враженні інтерв'юера щодо кмітливості респондента). Останній вимір складає індекс, що використовується в цьому аналізі.

Інший аспект розумової діяльності ми вимірюємо шляхом дослідження *вимог людей щодо власних інтелектуальних ресурсів*. Цей індекс, ґрунтований на факторному аналізі запитань про широке коло видів діяльності у вільний від роботи час, фокусується на тому, наскільки інтелектуально вимогливими є такі види діяльності. Відповідний фактор порівнює витрачання великої кількості вільного часу на перегляд телебачення та залучення до таких інтелектуально активних видів діяльності як відвідини музеїв та вистав, читання книг та журналів, а також хобі. Деяким з останніх видів діяльності сприяють освіта та дохід; у нашому аналізі ми цей факт беремо до уваги.

ПРОФЕСІЙНІ УМОВИ ТА ПСИХІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Фактично, кожна з низки професійних умов, включених до нашого дослідження, значуще пов'язана з тим чи тим індексом психічної діяльності, перерахованим вище. Однак, багато із цих зв'язків можуть виявитися артефактами – вони можуть лише відбивати взаємозалежність професійних умов між собою чи з освітою. Щоб виокремити ті професійні умови, які мають незалежну та більш ніж обмежену значущість для психічної діяльності, ми запроваджуємо такі критерії:

1. Ми статистично виключаємо вплив освіти, знаючи, що в багатьох випадках освіта передує і часто є передумовою роботи.⁵ (Це може бути надто строгий критерій, оскільки він унеможлиблює причинний ланцюг, в якому освіта є детермінантою умов праці, які, в свою чергу, впливають на психічну діяльність.)

2. В процесі вимірювання кожної професійної умови ми статистично виключаємо впливи всіх інших.⁶ Ми це робимо, аби виміряти незалежні впливи кожної професійної умови, уникнувши впливу її взаємопов'язаності з іншими аспектами праці.

3. Насамкінець, ми вимагаємо, щоб професійна умова була значуще пов'язана з більш ніж одним аспектом психічної діяльності – для того, щоб можна було обмежити аналіз професійними умовами, чий вплив на психічну діяльність має деяку міру загальності.

Дванадцять з більш ніж 50 професійних умов, проіндексованих нами, відповідають усім цим критеріям (таблиця 3.1). Загалом величина зв'язків між цими дванадцятьма професійними

⁵ Використовуючи багатовимірний дисперсійний аналіз (Clyde, et al., 1966), ми перевірили взаємозв'язок між освітою та кожною професійною умовою. Ми виявили, що загалом вони є малими та статистично незначущими. Також ми перевірили лінійність кожної професійної умови у її зв'язках з усіма аспектами психічної діяльності. Вони виявилися переважно лінійними.

⁶ У цьому аналізі ми використали програму множинної регресії, розроблену Nie, et al. (1968). Також ми застосували багатовимірний дисперсійний аналіз, аби перевірити значущість взаємозв'язків між парами професійних умов усюди, де ми мали підстави їх очікувати. Загалом зв'язки були малими і несистематичними. Навіть ті декілька зв'язків, що були статистично значущими не впливають на суттєві висновки, отримані через множинний регресійний аналіз.

умовами та кількома аспектами психічної діяльності не надто велика; проте, оскільки наші засоби контролю дуже суворі, явища, які ці зв'язки відбивають, достатньо чіткі.⁷ Коли ми, наприклад, виявили, що змістовна складність праці пов'язана із самооцінкою, ми цілком можемо бути впевнені, що розглядається саме змістовна складність праці, а не освіта чи такі професійні умови, як щільність нагляду, рутинність та тиск часу. Більше того, загальна (стандартна) кореляція між професійними умовами та психічною діяльністю є мало значущою: якщо контролювати освіту, вона становить 0,41. Навіть, якщо прибрати суб'єктивні реакції щодо роботи, стандартна кореляція становитиме 0,34. Якою б не була інтерпретація, зв'язок між умовами праці та психічною діяльністю достатньо великий, щоб до нього ставитися серйозно.

Дванадцять професійних умов, що відповідають нашим критеріям, цілком достатньо, аби визначити *структурні імперативи роботи*, те, в чому вони визначають позицію людини в організаційній структурі, її можливості для професійної самостійності, основний тиск, якого вона зазнає з боку роботи, та основні притаманні роботі невизначеності. Серед усіх професійних умов як найважливіші виявляють себе саме ті, що детермінують професійну самостійність. Вони значуще пов'язані з усіма аспектами психічної діяльності й у більшості випадків сильніше, ніж будь-які інші професійні умови. Проте, позиція в організаційній структурі, тиск роботи та її невизначеність – все це робить певний незалежний внесок до загального зв'язку між структурними імперативами роботи та психічною діяльністю.

Наші конкретніші знахідки та індекси, на яких вони ґрунтуються, такі:

Позиція в організаційній структурі

Власність / відсутність власності. Всі люди, які мають суттєву частку у власності фірми, на якій працюють, розглядаються як власники. Привілейована позиція власників відбивається на їхній більшій професійній відданості та задоволеності роботою та меншому рівні тривожності. Власники більшою мірою самостійні у своїх цінностях, але й авторитарно консервативніші в орієнтаціях, аніж наймані працівники.

Бюрократизація індексується через кількість формальних рівнів підпорядкування та розмір організації. Наймані працівники бюрократичних фірм та організацій меншою мірою віддані своїм професіям (і більшою організаціям, які їх наймають), ніж працівники небюрократичних фірм

та

⁷ В табл. 3.1 величина зв'язку між будь-якою професійною умовою та будь-яким аспектом психічної діяльності подана за допомогою стандартизованого коефіцієнту регресії, котрий відображає те, "якою мірою зміна залежної змінної викликана стандартизованою зміною однієї з незалежних змінних, у той час коли інші змінні контрольовані" (Blalock, 1960, p. 345).

**Таблиця 3.1. СУБ'ЄКТИВНІ РЕАКЦІЇ НА РОБОТУ, ЦІННОСТІ, ОРІЄНТАЦІЇ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЗА ОСНОВНИМИ ВИМІРАМИ ПРОФЕСІЇ (ПРИ ВИКЛЮЧЕННІ ВПЛИВУ ОСВІТИ)**

Професійна віданість (+ = Відання)	Задовolenість роботою (+ = Задовolenений)	Батьківська оцінка самостійності (+ = Висока)	Тривожність (+ = Тривожний)	Самооцінка (+ = Висока)	Сприйняття змін (+ = Сприйняття)	Норми моралі (+ = Особисто відповідальний)	Авторитарні консерватизм (+ = Авторитарний)	Гнучкість мислення (+ = Гнучкий)	Інтелектуаль на вимогливість (+ = Вимогливе)
Стандартизовані бета-коефіцієнти^а									
1. Організаційний локус									
а. Власність	0,19	0,10	0,05	-0,12	—	—	0,05	—	—
б. Бюрократизація	-0,07	—	0,04	-0,06	0,06	0,09	—	0,10	0,05
с. (Висока) позиція в ієрархії	0,05	0,10	—	—	—	-0,04	—	—	—
2. Професійна самостійність									
а. Щільність нагляду	-0,10	-0,18	-0,07	0,07	-0,06	-0,13	—	-0,07	—
б. Рутинність праці	-0,13	-0,06	—	—	—	-0,06	0,07	-0,11	-0,07
с. Змістова складність	0,20	0,16	0,08	—	0,09	0,07	-0,07	0,10	0,18
3. Тиск роботи									
а. Тиск часу	— ^б	-0,10	0,10	0,11	0,11	—	-0,06	0,06	—
б. Фізична важкість	—	—	—	—	—	—	-0,04	—	0,04
с. Бруднота	—	-0,10	—	0,07	—	—	0,07	-0,05	-0,09
4. Невизначеності									
а. Імовірність „драматичних змін”	0,05	—	—	0,09	0,07	—	—	—	—
б. Частота відповідальності за речі поза контролем суб'єкта	-0,07	-0,12	—	0,09	—	—	—	—	—
с. Ризик втрати роботи чи бізнесу	0,05	-0,14	—	0,06	—	—	—	—	-0,04
Множинно-часткові кореляції^а									
1. Організаційний локус	0,18	0,13	0,07	0,13	0,07	0,10	0,07	0,12	0,07
2. Професійна самостійність	0,23	0,24	0,10	0,07	0,10	0,16	0,09	0,18	0,14
3. Тиск роботи	—	0,14	0,10	0,12	0,11	0,04	0,09	0,08	0,09
4. Ризики	0,09	0,18	—	0,15	0,08	—	—	0,04	0,07
5. Усі професійні умови	0,36	0,40	0,19	0,24	0,22	0,20	0,15	0,26	0,24

N = 3101, окрім батьківського оцінювання самостійності, де N = 1499.

^а При виключенні впливу освіти та всіх інших аспектів професії.

^б Бета-коефіцієнти та кореляції менші за $\pm 0,04$ вилучені з цієї таблиці; вони не були б статистично значущими.

Примітка: Позитивні значення кожного професійного виміру відповідають їхнім назвам; у випадку з тиском роботи і невизначеностями на роботі, позитивне значення приписується більшому тискові чи більшій невизначеності.

організацій. Бюрократизація має також широкі зв'язки з позаробочою діяльністю. Працівники бюрократичних фірм та організацій виявляють більшу гнучкість мислення, використовують вільний час для інтелектуально вибагливіших занять, мають більш суворі норми особисто відповідальної моралі, сприйнятливіші до змін, менш тривожні, мають вищу самооцінку та самостійніші у своїх цінностях, аніж працівники небюрократичних фірм. Усі ці висновки співзвучні з нашими попередніми результатами, які показали, що умови праці в бюрократичних організаціях сприятливі для розумової та орієнтаційної гнучкості.

Місце в ієрархії контролю вимірюється кількістю людей, над якими індивід має пряму чи опосередковану наглядову владу. Вища позиція пов'язана з задоволеністю роботою та професійною відданістю, однак позиція в ієрархії контролю слабо пов'язана з психічною діяльністю у позаробочий час, незалежною від інших умов праці.

Професійна самостійність

Під професійною самостійністю ми розуміємо умови, які сприяють чи перешкоджають застосуванню в роботі ініціативи, думок та незалежних суджень. Три професійні умови ми вважаємо найважливішими:

Щільність нагляду, яка вимірюється за шкалою Гутмана, що базується на п'яти запитаннях стосовно того, скільки свободи дає безпосередній керівник, та як саме здійснюється наглядовий контроль.

Рутинність праці (яку ми раніше називали складністю організації праці) є комбінованим виміром повторюваності робочих завдань та складності «одиниць», які містить в собі робота.

Змістовна складність праці базується на детальному опитуванні кожного респондента щодо його роботи з речами, даними чи ідеями та з людьми. Індекс ґрунтується на одновимірному факторному аналізі семи показників: наших оцінок складності праці людини з інформацією, з речами та людьми; наших оцінок загальної складності її праці та оцінювання нею кількості часу, який витрачається на кожен тип діяльності.⁸

Усі три аспекти професійної самостійності явно мають відношення до психічної діяльності; люди, чий умови праці сприяють самостійності, послідовно виявляють позитивніші реакції на роботу, себе та суспільство, а також ефективнішу розумову діяльність. Вочевидь, змістовна складність праці є найважливішою з трьох компонент професійної самостійності, хоча щільність нагляду та рутинність праці значуще додають до загального впливу.

Тиск роботи

⁸ Факторні навантаження такі: складність роботи з інформацією (0,85), з людьми (0,82), з речами (- 0,26); загальна складність праці (0,80); час, витрачений на роботу з інформацією (0,65), з людьми (0,57), з речами (- 0,68).

Наші індекси тиску роботи ґрунтуються переважно на оцінках респондентами їхніх власних ситуацій.⁹ Три типи тиску роботи виявили свою відповідність:

Частота тиску часу. Відчуття, що людина працює під великим тиском часу, пов'язане з незадоволеністю роботою та тривожністю. Проте робота під часовим тиском також пов'язана з цінуванням самостійності, сприйнятливістю до змін, відкритістю та розумовою гнучкістю. Тиск часу може бути неприємним, проте він може сприяти гнучкості.

Важкість праці. Виконання важкої роботи може бути джерелом гордості, оскільки прямо пов'язане з високою самооцінкою. Існує також зв'язок з відкритістю та розумово вибагливими видами діяльності у вільний час.

Бруднота роботи показує, наскільки людина забруднюється під час роботи. Виконання брудної роботи має неприємні супровідні обставини – пов'язаність з більшою незадоволеністю роботою, вищими рівнями тривожності та нижчою самооцінкою. Окрім того, виконання брудної роботи пов'язане з авторитарним консерватизмом, браком гнучкості мислення та інтелектуально невибагливими заняттями у вільний час.

Непевності у роботі

Насамкінець, існують три аспекти професійної реальності (відповідно до оцінок респондентів), більш віддалені та невизначені у масштабах і часі, аніж тиск роботи; усі стосуються можливості потенційно загрозливих змін в наявній ситуації праці:¹⁰

Ймовірність того, що трапиться раптова і драматична зміна доходу, репутації чи позиції людини. Можливість такої зміни, чи то на краще, чи то на гірше, пов'язана з

⁹ Запитання, використані, щоб встановити оцінювання людьми тиску роботи:

1. Тиск часу: Як часто Ви змушені працювати під тиском часу?

Якщо працювали під тиском: Коли Ви працюєте під тиском часу, чи це означає більше годин роботи, важчу фізичну роботу, швидші фізичні рухи чи швидше думання?

2. Важкість: Наша оцінка, ґрунтована на описові респондентами їхньої праці з речами.

3. Забрудненість: Наскільки брудно на Вашій роботі — дуже брудно, помірно брудно, мало брудно чи взагалі не брудно?

¹⁰ Питання, використані для з'ясування оцінювання індивідами невизначеностей щодо роботи:

1. «Раптова та драматична зміна»: Чи є Ваша сфера діяльності такою, де можливі раптові та драматичні зміни з рівнем Вашого доходу, репутацією чи позицією? *Якщо так:*

а. Чи буде ця зміна на краще або на гірше?

б. Як часто це трапляється з людьми з Вашої сфери діяльності?

с. Якщо це станеться, то зазвичай внаслідок певних успіхів, хорошого чи поганого прориву, поганого виконання чи з якоїсь іншої причини?

2. «Відповідальність за речі поза межами контролю індивіда»: Як часто Ви несете відповідальність за речі, що реально перебувають поза межами Вашого контролю? *Якщо інколи або часто:* За які саме речі, що перебувають поза Вашим контролем, Ви несете відповідальність?

3. «Ризик втратити роботу чи бізнес»:

а (*запитують у найманих працівників*): Враховуючи нинішню ситуації, яка ймовірність того, що Вас можуть звільнити з роботи наступного року або Ви потрапите під скорочення кількості працівників Вашої (фірми, організації, відділу) — це дуже ймовірно, якоюсь мірою ймовірно, мало ймовірно чи не можливо?

б (*запитують у самозайнятих*): Наскільки великим у Вашій сфері є ризик провалу — дуже великим, достатньо великим, певний, але невеликий ризик, дуже малий ризик чи жодного ризику?

тривожністю. Якщо існує деяка ймовірність того, що зміна може бути на краще, вона також пов'язана із наявністю сприйнятливості до змін взагалі та з професійною відданістю.

Частота несення відповідальності за невідконтрольні речі. Сприйняття цього як серйозної ймовірності пов'язане з незадоволеністю роботою, тривожністю та слабкішою відданістю професії.

Ризик втратити роботу чи бізнес. Ця загроза має цілком очікувані психологічні наслідки, насамперед незадоволеність роботою, тривожність та занижену самооцінку.

Інші численні аспекти праці, які є лише додатковими до структурних імперативів роботи, очевидно мають незначне незалежне значення для психічної діяльності. Візьмемо, наприклад, міжособистісні зв'язки. Ті аспекти міжособистісних зв'язків, що прямим чином залучені до професійної самостійності, тобто щільність нагляду та змістовна складність праці з людьми, виявили наявність дуже поширених психічних наслідків.¹¹ Однак, аспекти міжособистісних зв'язків, не залучені до професійної самостійності, такі, наприклад, чи працює людина переважно сама, чи в компанії з іншими; якщо з іншими, то зі скількома людьми; чи бере вона участь у командній роботі; конкурентність її стосунків з колегами по роботі; її участь в профспілковій чи іншій пов'язаній з роботою активності, – усі ці аспекти виявили незначну незалежну істотність. Звісно, може виявитися, що наші методи неадекватні для оцінювання повного впливу міжособистісних зв'язків. Проте, ми вважаємо, що пояснення полягає в іншому, в тому, що міжособистісні зв'язки на роботі значно не впливають на позаробочу психічну діяльність.

Отже, ми виявили мережу статистичних зв'язків між структурними імперативами роботи людини та її психічною діяльністю як на роботі, так і поза нею. Ці зв'язки є значущими в тому сенсі, що можуть бути пояснені безпосередньо як наслідок процесу прямої генералізації професійного досвіду на інші області. Пов'язані не лише неприємний професійний досвід з незадоволеністю роботою і тривожністю, але й умови праці, що вимагають зусиль і гнучкості (як би емоційно вони не були окрашені), – зі схвальними самооцінками, відкритими і гнучкими орієнтаціями щодо інших та ефективною розумовою діяльністю.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Інтерпретація зв'язків між структурними імперативами роботи та психічною діяльністю людей, якій ми надаємо перевагу, полягає у тому, що існує постійний взаємовплив між роботою та людиною, в якому умови праці впливають на її психічну діяльність та зазнають зворотного впливу. Наше завдання – оцінити величину цих взаємних впливів. Проте, спочатку ми маємо

¹¹ Це твердження ґрунтується на аналізі психологічного впливу складності роботи з людьми, вимірюваного окремо від впливу складності роботи з інформацією та речами.

розглянути кілька альтернативних інтерпретацій, кожна з яких могла б пояснити наші результати, відповідно, без надання будь-якої важливості впливам роботи на людину. Розпочнемо з найпростішої – що наші дані можуть відбивати певну неадекватність наших професійних індексів, – яка накопичувалася до останньої найбільш комплексної та важливої, – що наші результати можуть бути наслідком виключно пошуку чи модифікації роботи людьми у відповідності до їхніх особистісних характеристик.

Адекватність наших професійних індексів

Найпростіше альтернативне пояснення полягає у тому, що наші результати відбивають систематичну тенденцію з боку людей бачити умови праці через деформуючі лінзи власних потреб і цінностей. Однак, наші дані стверджують інше.

Розглянемо спочатку індекс змістовної складності. Ми можемо порівняти цей індекс, який точно схоплює особливості опису власної роботи кожним респондентом, з оцінками кожної професії в американській економіці, поданими у *Словнику назв професій* (United States Department of Labor, 1965). *Словникові* рейтинги складності праці з речами, інформацією та людьми є середніми для усіх професій, тобто їм бракує нашої специфічності. Проте, оскільки вони ґрунтуються на обстеженнях тренуваних професійних аналітиків, то можуть слугувати як джерело зовнішньої валідазації. Виявлена множинна кореляція між нашим індексом змістовної складності та незалежно закодованими рейтингами *Словника* становить 0,78 – достатньо висока, аби запевнити нас, що наші оцінки змістовної складності точно відбивають реальність праці людей.

Для жодного іншого індексу ми не маємо такого зразкового стандарту порівняння. Однак, можливе запитання, чи є, в середньому, реалістичними оцінювання людьми їхніх професійних умов. У цьому аналізі ми зосередилися на тих професіях, які у нашій вибірці представлені принаймні 30 людьми, доволіно визначаючи “професію” як будь-яке професійне угруповання, якому *Словник назв професій* приписує окремий ідентифікаційний номер. Техніка аналізу полягає у тому, щоб проранжувати ці професії в порядку середніх рейтингів, визначених належними до професії людьми для кожної окремої професійної умови, з тим, щоб подивитися, чи відповідає це рангове впорядкування нашим узагальненим знанням професійних реалій. Наскільки це є так, настільки ми впевнені, що респонденти висловлюють істотно неупереджені оцінки своїх професійних умов. Фактично (таблиця 3.2) ці оцінки цілком підтверджують наші очікування щодо них. Таким чином, припущення, що систематичні зміщення у розповідях респондентів про їхню роботу значною мірою пояснюють зв’язки між професійними умовами та психічною діяльністю є неправдоподібним.

**Таблиця 3.2. ВПОРЯДКОВАНІ МЕДІАННІ ЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК
ДЛЯ ПРЕДСТАВНИКИ НАЙПОШИРЕНІШИХ У ВИБІРЦІ 14 ПРОФЕСІЙ**

Професійні характеристики										
Професії	N =	Щільність нагляду	Рутин- ність	Змістовна складність	Тиск часу	Важкість	Бруднота	Імовірність різких змін	Частота «несення відпові- дальності»	Ризик втрати роботи чи бізнесу
1. Бухгалтери і аудитори	(32)	11	8	2	3	14	14	10	8	12
2. Столяри (будівництво)	(43)	2	9	12	12	3,5	5	8	7	5
3. Фермери (загалом)	(126)	14	14	9	10	3,5	3	1	6	1
4. Фермери (зернові)	(31)	12	12	7	9	5,5	1,5	2	9	2
5. Машиністи	(34)	5	11	10	5	10	6	8	14	7
6. Менеджери і службовці, галузі сервісу	(41)	13	7	4	2	11	13	4	2	3
7. Менеджери і службовці, оптова та роздрібна торгівля	(62)	10	6	3	1	12	11	3	1	6
8. Механіки	(50)	7	13	8	7,5	5,5	1,5	8	11,5	10
9. Пакувальники та транспортувальники матеріалів	(43)	1	1	13	13	1	8	13	11,5	9
10. Вантажники та прибиральники	(39)	4	2	14	14	8,5	9	14	13	11
11. Комівояжери	(38)	8	3	5	7,5	8,5	10	6	3	13
12. Шкільні вчителі (середня школа)	(36)	9	5	1	11	13	12	12	5	14
13. Робітники станцій обслуговування	(31)	6	10	6	6	7	4	5	4	4
14. Водії вантажівок (великовантажні перевезення)	(35)	3	4	11	4	2	7	11	10	8

Дохід та професійний статус

Суть іншої можливої інтерпретація наших результатів полягає у тому, що чинні умови праці важливі не самі по собі, а лише як відбиток таких зовнішніх аспектів роботи, як дохід і статус. Ймовірність цього можна перевірити статистично виключаючи вплив доходу та професійного статусу, щоб подивитися, чи зменшуються помітно зв'язки між умовами праці та психічною діяльністю.

Для деяких аспектів психічної діяльності (зокрема, професійної відданості, задоволеності роботою, батьківських оцінювань самостійності та інтелектуально вибагливого використання вільного часу) виключення впливу доходу та професійного статусу дійсно помітно зменшує множинні кореляції, хоча зовсім недостатньо, аби зробити їх статистично незначущими (таблиця 3.3). Кореляції між умовами праці та всіма іншими аспектами психічної діяльності майже не зменшуються взагалі. Отже, здається очевидним, що зв'язки між професійними умовами та психічною діяльністю не є такими, що просто відображають дохід і статус.¹²

Таблиця 3.3. МНОЖИННО-ЧАСТКОВІ КОРЕЛЯЦІЇ МІЖ ПРОФЕСІЙНИМИ УМОВАМИ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Множинно-часткові кореляції між сукупністю 12 професійних умов та певними аспектами психологічної діяльності; за виключенням впливу:			
Аспекти психічної діяльності	Освіти	Освіти разом з професійним статусом та доходом	Освіти разом з характеристиками походження ^a
		та доходом	походження ^a
Професійна відданість	0,36	0,25	0,33
Задоволеність роботою	0,40	0,32	0,38
Батьківська оцінка самостійності	0,19	0,13	0,17
Тривожність	0,24	0,22	0,21
Самооцінка	0,18	0,16	0,19
Ставлення до змін	0,22	0,20	0,23
Норми моралі	0,20	0,17	0,16
Авторитарний консерватизм	0,15	0,14	0,12
Гнучкість мислення	0,26	0,22	0,23
Інтелектуальна вимогливість занять на дозвіллі	0,24	0,17	0,22

Примітка: N = 3101, окрім батьківського оцінювання самостійності, де N = 1499. Всі наведені кореляції є статистично значущими.

^a Вік, раса, урбанізованість основного місця, де зростає респондент, релігійна та національна належність.

Соціальна вибірковість при наборі та утриманні працівників

Ще одне можливе пояснення наших результатів – що вони відображають соціальну вибірковість при наборі та утриманні працівників. Ці результати можуть бути наслідком набору до професій їхніх представники з різних сегментів суспільства – чи залучаються вони переважно

¹² Фактично, дохід та професійний статус, при виключенні впливу освіти та професійних умов, значно меншою мірою пов'язані з психологічною діяльністю, ніж професійні умови, при виключенні впливу освіти, доходу та професійного статусу.

з міського або сільського населення, з певних рас, релігій та національностей, зі старших чи молодших сегментів робочої сили. Фактично, ми довідалися, що існують постійні (хоча не дуже потужні) зв'язки між соціальними характеристиками людей та умовами їхньої праці. Наприклад, працівники, які виконують змістовно складну працю, – це переважно білі, старші за віком, мешканці міст, члени “ліберальних” релігійних конфесій, північноєвропейського чи західноєвропейського походження.

Отже, існує значна ймовірність того, що зв'язки між професійними умовами та психічною діяльністю відбивають соціальні характеристики працівників. Наприклад, змістова складність може бути пов'язаною з самооцінкою, оскільки люди, які виконують змістовно складну роботу, походять з привілейованіших прошарків суспільства. Щоб перевірити цю та подібні можливості, ми статистично виключаємо вплив віку, раси, місця проживання, релігійного та національного походження (так само, як ми раніше виключали вплив професійного статусу та доходу), аби подивитися, чи не слабшають суттєво зв'язки між професійними умовами і психічною діяльністю. Цього не відбувається (таблиця 3.3). Ми робимо висновок, що соціальна вибірковість у професійному відборі мало що додає до наших результатів.

Професійний відбір та модифікування праці

Також можуть стверджувати, що професійні умови пов'язані з психічною діяльністю через індивідуальний відбір при наборі та утриманні працівників, оскільки роботодавці наймають тих людей, яких вважають кваліфікованими, а люди шукають ту роботу, яка відповідає їхнім потребам і бажанням. Більше того, люди часто залишають роботу, добровільно або іншим чином, коли ця робота не відповідає їхнім потребам, бажанням чи здібностям. (Щоб займатися більш складними справами, люди можуть зробити кар'єру поза роботами, до яких вони особливо добре підходять.) Нарешті, отримавши роботу, люди можуть модифікувати умови своєї праці відповідно до власних уподобань.

Ми з готовністю погоджуємося, що процеси “професійного відбору” та “модифікування праці” можуть впливати на наші результати. Інтелектуально гнучкі люди, наприклад, можуть шукати таку роботу і розшукуватися для такої, що надає максимальну можливість виконувати змістовно складну працю; одержавши роботу, вони можуть максимально використати надані роботою можливості задля досягнення професійної самостійності. Подібним чином, люди, які дотримуються авторитарних поглядів, можуть тяжіти до роботи, де перебуватимуть під щільним наглядом. Можливо навіть, що люди, які себе недооцінюють, надаватимуть перевагу брудній роботі, що підтверджує їхню негативну самооцінку. Однак, не всі наші висновки можуть пояснюватися такими процесами. Мало які люди, наприклад, намагаються бути

відповідальними за речі поза їхнім контролем; і хоча стурбовані особи можуть створювати умови для тиску часу, принаймні від них доцільно очікувати уникання ситуацій такого тиску.

Окрім того, як ми стверджували раніше, а тепер можемо емпірично продемонструвати, професійний відбір і модифікування праці відбуваються в досить вузьких межах: професійні умови структурно взаємопов'язані. Так, людина, яка виконує змістовно складну роботу, зазнає більшого ризику нести відповідальність за речі поза межами її контролю, ніж той, хто працює над простішими завданнями: кореляція змістовної складності з таким ризиком дорівнює 0,32. Ризик зростає, якщо робота не лише змістовно складна, а й пов'язана з тиском часу (множинна кореляція становить 0,36), і зростає ще більше, якщо індивід посідає вищі щаблі управлінської драбини або є власником (множинне $r = 0,40$). З цього погляду підвищений ризик бути відповідальним за речі поза власним контролем є тією ціною, яка сплачується за цікаву та відповідальну роботу. Так само робота, яка дає свободу від щільного нагляду, імовірно є змістовно вимогливою, певною мірою непередбачуваною, а також може містити ризик втрати роботи чи власної справи (множинне $r=0,54$). Немає необхідності примножувати приклади структурної взаємопов'язаності професійних умов. Усі вони наголошують на одному й тому ж: не відбувається так, щоб хтось міг приймати комплекс незалежних рішень — бути самостійним, не бути під великим тиском часу, працювати в небюрократичній організації. Їхня структурна взаємопов'язаність означає, що індивід повинен приймати певні професійні умови як ціну за збереження інших умов.

Дані надають ще одну підставу для впевненості в тому, що професійний відбір та модифікування праці не можуть достатньою мірою пояснити зв'язки між професією та психічною діяльністю. Якщо ці процеси повністю пояснюватимуть ці зв'язки, тоді статистичне виключення впливу індексу уподобань людей щодо роботи могло би суттєво зменшити величину кореляцій. Ми можемо перевірити цю можливість, оскільки ми просили респондентів оцінити важливість багатьох професійних умов від платні та надійності роботи до можливості використання власних здібностей. Факторний аналіз надає два виміри цих суджень – внутрішній та зовнішній. Використовуючи факторні значення, що ґрунтуються на цих вимірах, ми статистично виключаємо вплив обох. Зв'язки між умовами праці та психічною діяльністю зменшилися лише незначно.

Третя причина для переконання у тому, що професійний відбір та модифікування праці не надають адекватного пояснення наших результатів випливає з дослідження тиску часу, тої професійної умови, яка помітно варіює тою мірою, якою вона підлягає контролю з боку працівників. Запитуючи респондентів про те, хто або що контролює темп їхньої роботи, ми можемо порівнювати тих, хто відповів, що самі контролюють темп роботи, з тими, чий темп роботи встановлюється начальником, колегами, швидкістю техніки чи залежить від якогось іншого зовнішнього чинника. Загалом, ми з'ясували, що кореляції між тиском часу та

психічною діяльністю для респондентів, які працюють відповідно до зовнішньо встановленого темпу роботи, є такими ж великими, як для тих, хто самостійно визначає темп роботи (таблиця 3.4). Навряд чи цей факт означає, що вказані результати просто відбивають здатність людей вибирати чи модифікувати свої професійні умови для задоволення власних потреб та цінностей.

Таблиця 3.4. ЧАСТКОВІ КОРЕЛЯЦІЇ МІЖ ТИСКОМ ЧАСУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ, ОКРЕМО ДЛЯ ТИХ, ХТО КОНТРОЛЮЄ ТА НЕ КОНТРОЛЮЄ ТЕМП СВОЄЇ РОБОТИ (ВПЛИВ ОСВІТА ВИКЛЮЧЕНИЙ)

Часткові кореляції тиску часу з	Для тих, хто самі контролюють темп своєї	Для тих, чий темп праці контролює бос, співробітник, швидкість механізмів чи інший зовнішній агент
	праці	
Професійною відданістю	0,04	0,02
Задоволеністю роботою	– 0,06*	– 0,12*
Батьківським оцінюванням самостійності	0,13*	0,11*
Тривожністю	0,14*	0,12*
Самооцінкою	0,02	0,04
Ставленням до змін	0,17*	0,11*
Нормами моралі	0,03	0,05
Авторитарним консерватизмом	– 0,07*	– 0,08*
Розумовою гнучкістю	0,07*	0,17*
Інтелектуальною вимогливістю занять на дозвіллі	0,08*	0,12*
N ^a =	(1730)	(818)

^a За винятком батьківського оцінювання самостійності, де N = 820 та 410, відповідно.

*Статистична значущість $p < 0,05$.

Хоча люди, безсумнівно, обирають та модифікують свою роботу, аби вона відповідала їхнім особистим вимогам, проте дані свідчать, що лише ці процеси не можуть суттєво пояснити зв'язки між професійними умовами та психічною діяльністю. Кореляції між професійними умовами та психічною діяльністю мають також відбивати вплив роботи на людину.

ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ЛЮДИНИ НА РОБОТУ ТА РОБОТИ НА ЛЮДИНУ

Ми намагалися показати, що зв'язки між професійними умовами та психічною діяльністю не відбивають просто певну неадекватність у наших індексах; чи впливи освіти, професійного статусу та доходу; чи вибірковість у наймі та утриманні на роботі; чи зусилля респондентів модифікувати свою роботу так, аби вона відповідала їхнім потребам та цінностям. Ця негативна аргументація з необхідністю мусила зміцнити достовірність інтерпретативної моделі, яка передбачає взаємні впливи роботи на людини та людини на роботу. Тепер ми можемо визначити відносні величини цих взаємних впливів.¹³

¹³ Можна подумати, що можливо оцінювати вплив роботи на індивіда шляхом вимірювання зростання величин кореляцій між професійними умовами та психологічною діяльністю, якщо індивіди перебувають на роботі протягом довшого часу. Проте очікування, що кореляції будуть лінійною (чи навіть трохи складнішою) функцією часу роботи передбачають, що найважливіша відмінність між людьми, які перебувають на роботі протягом коротшого періоду часу, та людьми, які працюють довше, полягає у самому часі. Це припущення ігнорує вельми

Ми хочемо розділити кореляції між професією та психічною діяльністю на їхні компоненти, щоб оцінити, яка частина кожної кореляції є наслідком впливів роботи на людини, а яка частина – наслідком професійного відбору, модифікування праці та подібних процесів, що разом можуть розглядатися як впливи людини на роботу. Звісно ж, статистичні процедури, які передбачають однонаправленість каузальних впливів, не годяться для цієї задачі. На щастя для наших потреб добре підходить метод системи рівнянь, розроблений економетристами для оцінки взаємних впливів (див.: Goldberger, 1964; Blalock, 1971; Miller, 1971; Duncan, Haller, Portes, 1968). В цьому аналізі ми використовуємо двоетапний метод найменших квадратів, відносно простий метод для оцінки коефіцієнтів системи рівнянь (див.: Blalock, 1971; Mason and Halter, 1968; Goldberger, 1964, p.329-338).¹⁴

По суті двоетапна процедура намагається «очистити» кожну змінну від впливів усіх тих, з якими вона взаємно пов'язана, шляхом оцінки з інших придатних даних, яке окреме значення могла б мати кожна змінна, якби інші змінні не мали можливості на неї впливати. Потім ці виміряні значення використовуються для оцінки впливу кожної змінної на інші. Вочевидь, цей аналіз є гіпотетичним, хоча не більше, ніж аналіз, базований на таких традиційних статистичних методах як часткова кореляція та тест-факторна стандартизація. Також очевидно, що значущість аналізу залежить від точності оцінюваних значень.

Здійснюючи двоетапний аналіз найменших квадратів, спочатку підраховуємо множинну регресію кожної ендогенної змінної (тобто змінних, що зазнають впливу з боку інших змінних у моделі) на сукупність «заздалегідь визначених» змінних (тобто змінних, які вважаються, що вони мають певний каузальний вплив на одну чи більше ендогенних змінних, але які самі не можуть зазнавати впливу з боку жодної з ендогенних). «Заздалегідь визначені» змінні можуть бути двох типів – «екзогенні» змінні, пояснення яких лежить поза межами пояснювальної моделі, наприклад, характеристики соціального походження; та «відсталі ендогенні» змінні, тобто, – величини однієї чи більше ендогенних змінних у деякий проміжок чи проміжки часу раніше. Нестандартизовані регресійні коефіцієнти цих рівнянь (помножені на значення заздалегідь визначених змінних для кожного з респондентів) забезпечують основу для створення «очищених» значень ендогенних змінних. Ці виміряні оцінки використовуються у двоетапних регресійних рівняннях, що визначають каузальний вплив кожної з ендогенних змінних і відповідних заздалегідь визначених змінних. (Для детальнішого опису процедури та критеріїв, необхідних для її застосування див.: Mason, Halter, 1968; Blalock, 1971.)

вибіркові процеси професійної мобільності, як вертикальної в межах однієї професії, так і мобільності від одного заняття до іншого. Воно також не бере до уваги соціально-психологічні впливи попередньої роботи та залишає без розгляду інші пов'язані з часом процеси, зокрема вік.

¹⁴ Ми дякуємо Хуберту М. Бєлоку за пропозицію використати цю техніку, та Ральфу Брайенту, Роджеру Крейну і Річарду Портеру з Федерального Резервного Управління за їхні поради для розвитку моделі, використаної у нашому аналізі.

В нашому аналізі ендogenous змінні – це умови праці та декілька аспектів психічної діяльності. Екзогенними змінними є ті соціальні характеристики, щодо яких ми маємо підстави апріорно вважати, що вони можуть мати вплив на ту чи ту ендogenous змінну і фактично підтвердили цей емпіричний зв'язок.¹⁵ Самі вони, без даних щодо колишніх умов праці, не надають достатньої інформації для конструювання адекватних оціночних формул для деяких ендogenous змінних, особливо нинішніх умов роботи. Так само аналіз, що не брав до уваги минулі умови праці, не був би дуже інформативним. Нам потрібні також дані про відповідні «відсталі ендogenous» змінні, тобто – колишні умови праці.

На щастя, наші дані містять історію роботи кожної людини. Ця інформація є недостатньою для перевірки усіх відповідних аспектів кожної колишньої роботи, проте, вона дає таки нам змогу побудувати індекс найважливішого аспекту роботи, її змістовну складність. Щоб створити цей індекс, ми використовуємо результат, описаний раніше, – те, що наш вимір змістовної складності конкретної роботи значно корелює з оцінками складності праці з інформацією, з речами та з людьми для професії в цілому, які дає *Словник назв професій*. Завдяки цій відповідності між нашими рейтингами та рейтингами *Словника*, ми можемо підрахувати приблизний індекс змістовної складності праці для будь-якої колишньої роботи, знаючи лише її назву.¹⁶ Такий індекс має очевидні обмеження. Він припускає, що декілька років чи десятиліть тому рівні складності багатьох професій в американській економіці були подібними до тих, які ми маємо зараз. Ґрунтуючись радше на середніх рівнях змістовної складності професій загалом, аніж на певних рівнях складності для конкретних робіт, індекс, базований на *Словнику*, також є суттєво слабшим за опрацьований нами відповідний індекс змістовної складності. Оскільки він екстраполює від спостережень та оцінок, зроблених спеціально навченими кодувальниками професій, то має перевагу в тому, що не може зазнавати впливу стилів відповіді наших респондентів.

Як прототип аналізу, ми розглядаємо взаємні впливи змістовної складності та гнучкості мислення. Остання свідомо обрана, тому що, здається, ставить перед нами найскладніше випробування: гнучкість мислення є, безумовно, доречною для найму на змістовно складні види

¹⁵ Відповідними характеристиками є освіта, раса, вік, національне походження, релігійне походження, регіон країни, в якому людина зростала, рівень урбанізованості цього місця, освіта і професійний статус батька, статуси зайнятості дідусів по материнській та батьківській лініях та кількість дітей у батьківській сім'ї. Індexи національного походження, регіону та релігійного походження є лінійними апроксимаціями цих нелінійних концептів. У нашому нинішньому застосуванні ці лінеаризовані індexи дають деяку недооцінку того, що може бути показано при більш складному аналізі відповідних фіктивних змінних. Обґрунтування застосованих лінеаризацій дано у Schooler, 1972. По суті, усі три індexи впорядковані у сучасному значенні: національне походження - на основі тривалості часу відколи соціальна організація сільського господарства нації вийшла з феодалізму; регіон Сполучених Штатів - на основі індустріалізації й витрат на освіту; та релігія - на основі фундаменталізму.

¹⁶ Приблизний індекс змістовної складності дорівнює сумі оцінок, що дає *Словник назв професій* складності праці з інформацією, зваженої на 0.133, та складності праці з людьми, зваженої на 0.119, мінус зважена на 0.711 оцінка праці з речами, позначена як 1, якщо індивід виконує якусь важливу роботу з речами, та як 2, якщо не виконує. (Ці ваги представляють собою нестандартизовані бета-коефіцієнти множинної регресії змістовної складності на оцінки

праці, і, як можна очікувати, найбільш стійкою до змін з усіх розглянутих нами аспектів психічної діяльності. Як зображено на схемі 3.1, модель припускає, що між гнучкістю мислення і складністю праці існує взаємні впливи. Основна мета аналізу – визначити відносні величини цих впливів. Не маючи вимірювань гнучкості мислення на попередніх стадіях життя людей, ми не можемо оцінити вплив попередньої гнучкості мислення на змістовну складність теперішньої роботи. Недоречно було б вимірювати вплив минулих робіт на нинішню гнучкість мислення, коли ми не можемо виміряти відповідний процес. Тому ми виключаємо з моделі будь-який аналіз впливів минулих робіт на теперішню гнучкість мислення. Отже, модель має оцінити взаємні впливи змістовної складності лише *нинішньої* роботи та гнучкості мислення у *нинішній* час.

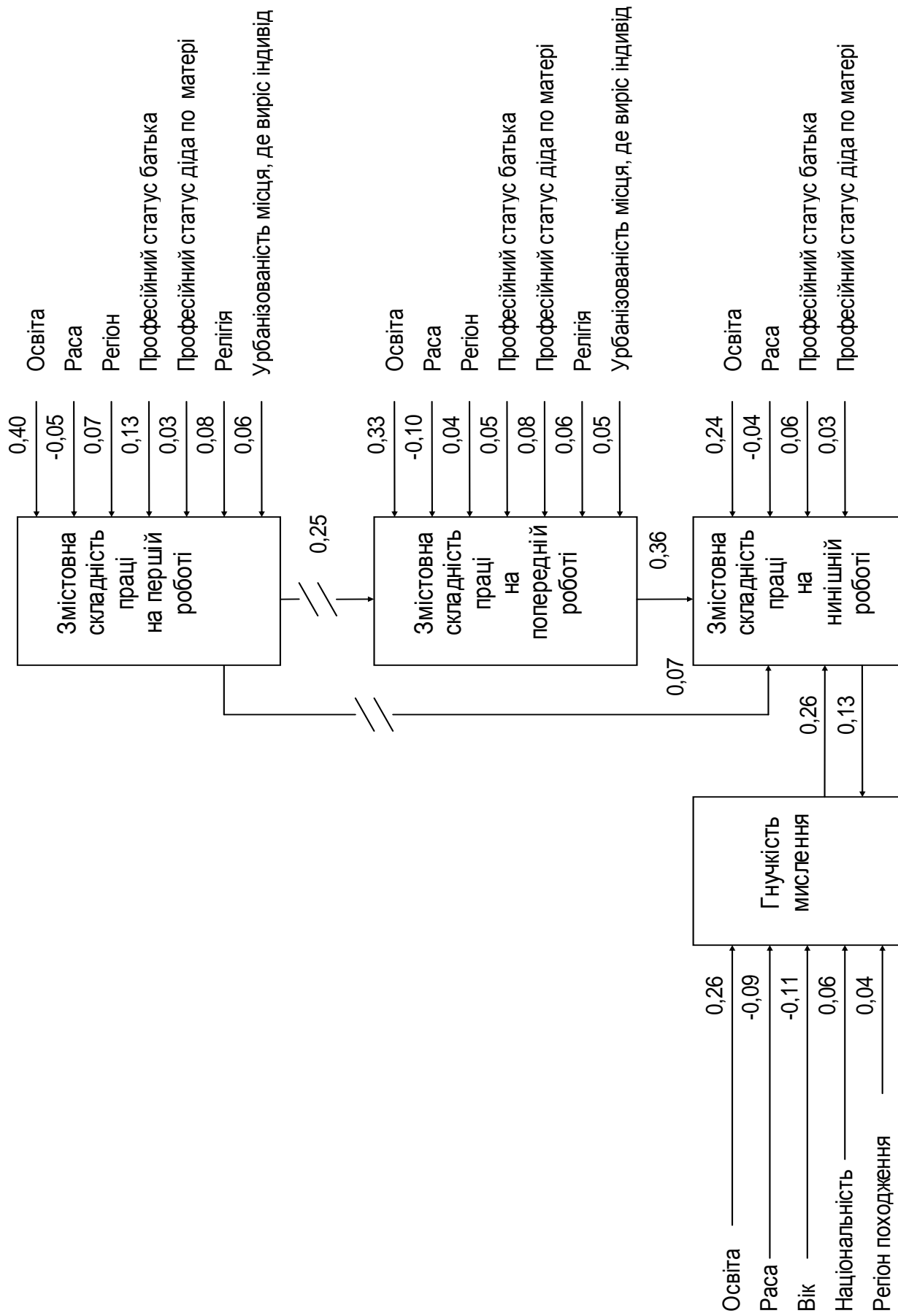
Модель, представлена на схемі 3.1, показує взаємні впливи змістовної складності та гнучкості мислення, так само як впливи тих “заздалегідь визначених” змінних, які мають певний статистично значущий вплив.¹⁷ Наведені числа є стандартизованими коефіцієнтами регресії з двоетапних рівнянь. Вони підтверджують наше переконання, що змістовна складність та гнучкість мислення дійсно зазнають суттєвих взаємних впливів.

Найважливішою детермінантою *змістовної складності* нинішньої роботи, як і очікувалося, є змістовна складність найближчої попередньої роботи. В той же час суттєве значення має освіта – понад і поза її минулим значенням як основної детермінанти змістовної складності попередніх робіт. Наступною за значенням є гнучкість мислення, яка має більший вплив на складність роботи, ніж будь-яка екзогенна змінна крім освіти. Ще значущими, навіть немало для кар’єри респондентів, є раса, професійний рівень батька і навіть професійний рівень дідуся по материнській лінії. Інші соціальні характеристики, зокрема, релігійне походження, регіон, та рівень урбанізації основного місця проживання протягом дитинства, мали деяку історичну важливість для формування кар’єри на ранніх стадіях, однак, для третьої чи пізнішої роботи вони вже не мають будь-якого значущого прямого впливу.

Найважливіші детермінанти *гнучкості мислення* – це освіта і змістовна складність праці. Їхній вплив значно переважає вплив таких чинників як вік, раса, національне походження, регіон країни, де індивід виростав, усі з яких мають певне відношення до гнучкості мислення на початку кар’єрного просування. Жодна інша екзогенна змінна в нашій моделі вже не має суттєвого впливу на нинішньому етапі кар’єри.

Словника для складності роботи з інформацією, людьми та речами при дихотомізованій оцінці щодо речей. Ваги для «речей» є більшими, ніж інші дві, оскільки це значення було дихотомізоване.)

¹⁷ Як зазначено, впливи колишньої роботи на нинішню гнучкість мислення свідомо виключені з моделі. Це стосується також впливу віку на змістовну складність теперішньої роботи, оскільки включення віку в рівняння статистично виключало б вплив саме тих минулих процесів, чиї впливи ми намагаємося виміряти, надмірно підкреслюючи таким чином умови, що сприяють мобільності серед вікової когорти. Натомість вік використовується як інструмент для визначення впливу нинішньої гнучкості мислення на нинішню змістовну складність, на підставі того, що оскільки модель включає колишні роботи, вона враховує той попередній процес, що вів до нинішніх рівнів змістовної складності праці, але не робить цього для гнучкості мислення.

Числа є стандартизованими коефіцієнтами регресії з другої стадії двоступеневого рівняння регресії найменших квадратів;
всі наведені параметри є статистично значущими, $p \leq 0,05$

Малюнок 3.1 ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ЗМІСТОВОЇ СКЛАДНОСТІ ПРАЦІ ТА КОГНІТИВНОЇ ГНУЧКОСТІ

Найважливіше порівняння, яке ця модель дала нам змогу зробити, – це порівняння відносних величин впливу змістовної складності на гнучкість мислення та гнучкості мислення на змістовну складність. Співвідношення становить рівно два до одного. В межах їхнього *нинішнього* взаємозв'язку, вплив роботи на гнучкість мислення більший, ніж протилежний.¹⁸

Треба підкреслити, що цей висновок стосується лише нинішнього часу, а не попереднього процесу. Це лише проста екстраполяція наших результатів у висновок про те, що взаємний зв'язок між розумовою гнучкістю та змістовною складністю нинішньої роботи повинен був бути дійсним також і для минулих робіт. (Більше того, є достатні підстави вважати, що раніше у житті цих людей гнучкість мислення мала такий самий тип взаємного зв'язку з освітою, який тепер має зі змістовною складністю праці.) Без вимірювань гнучкості мислення людей у відповідні періоди в минулому ми не можемо оцінити величин взаємних впливів гнучкості мислення та змістовної складності протягом їхніх професійних кар'єр. Однак, *нинішній* зв'язок між ними більше є наслідком впливу складності праці на гнучкість мислення, ніж навпаки.

Тепер ми можемо узагальнити модель, щоб розглянути зв'язки між змістовною складністю та усіма іншими аспектами психічної діяльності, які ми виміряли (таблиця 3.5). Як і раніше, ключовим питанням є вплив змістовної складності на окремий аспект психічної діяльності у порівнянні з впливом цього аспекту психічної діяльності на змістовну складність. У будь-якому разі, робота впливає на респондента більшою мірою, ніж респондент на роботу. Фактично, лише чотири з восьми аспектів позаробочої психічної діяльності мають статистично значущий вплив на складність роботи, і з цих чотирьох лише два виміри розумової діяльності – гнучкість мислення та інтелектуальні вимоги людей до занять на дозвіллі – є дещо більшими, ніж просто статистично значущими. На противагу цьому, змістовна складність значуще впливає на усі аспекти психічної діяльності, у деяких випадках такою великою мірою, як найбільш потужна

¹⁸ Через відсутність лонгітюдних даних щодо гнучкості мислення цей аналіз не враховує “попередню” гнучкість мислення. Роберт М. Хаузер (Robert M. Hauser) запропонував захоплюючий метод такого розширення наших крос-секційних даних, щоб вони відповідали деяким вимогам лонгітюдної моделі, – синтетичний когортний аналіз. Суттю цього методу, у нашому застосуванні, є використання даних щодо респондентів, які мали медіанну кількість робіт (яка дорівнює 4), щоб дати оцінки кореляцій, що відносяться до гнучкості мислення 1964 року, і даних, щодо респондентів, які мали на одну роботу менше, аніж медіанна кількість, щоб дати оцінки кореляцій, що відносяться до гнучкості мислення на час “безпосередньо попередньої роботи.” Синтетично-когортний метод уможливорює відповідь на важливе питання: Яку величину кореляції між “попередньою” та “пізнішою” розумовою гнучкістю неявно містять у собі наша модель, побудована на крос-секційних даних? Якщо модель містить неправдоподібно низьку кореляцію між попередньою та пізнішою розумовою гнучкістю, це може викликати сумнів стосовно її достовірності. Якщо ж, з іншого боку, модель містить очікувану високу кореляцію між попередньою та пізнішою розумовою гнучкістю, це підвищить достовірність моделі. Використовуючи основну теорему шляхового аналізу (Duncan, 1966) і слідує процедурам, подібним до тих, що застосовували Duncan, Haller і Portes (1968), ми знайшли, що неявна кореляція між “попередньою” та “пізнішою” розумовою гнучкістю має дорівнювати 0.78. За наявності деякої ненадійності вимірювання (цю проблему ми висвітлюватимемо у розділі 6), нас вразило те, що кореляція є такою високою як і мала очікуватися. Фактично, лонгітюдні дані, які ми представимо у розділі 6, показують, що ця оцінка “стабільності” гнучкості мислення є справедливою, можливо, навіть занадто високою – для оцінки, що не враховує помилки вимірювання.

Таблиця 3.5. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ ПРАЦІ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(Числами позначені стандартизовані β -коефіцієнти другого етапу рішення регресійного рівняння двоетапним методом найменших квадратів)			
Аспекти психічної діяльності:	Вплив виділених аспектів психічної діяльності на змістовну складність ^a	Вплив змістовної складності на виділені аспекти психічної діяльності	Екзогенні змінні включені до рівняння для психологічної змінної (всі інші не є статистично значущими)
Професійна відданість	0,02	0,16*	Раса (-0,04), вік (0,17), регіон походження (-0,09), урбанізованість (-0,07).
Задоволеність роботою	0,13*	0,39*	Освіта (-0,22), раса (-0,04), урбанізованість (-0,05).
Батьківське оцінювання самостійності	-0,07	0,14*	Освіта (0,21), раса (-0,04), вік (-0,05), національність (0,07), регіон походження (0,06), освіта батька (0,04).
Тривожність	-0,04*	-0,07*	Вік (-0,12), урбанізованість (0,04).
Самооцінка	0,04*	0,10*	Вік (-0,05), національність (-0,06), урбанізованість (0,08).
Стрийнятливість до змін	-0,03	0,14*	Вік (-0,16), регіон походження (0,09).
Норми моралі	0,01	0,16*	Освіта (0,09), раса (-0,06), вік (0,14), національність (0,10), релігійна належність (-0,14), урбанізованість (-0,05).
Авторитарний консерватизм	-0,01	-0,17*	Освіта (-0,21), вік (0,19), національність (-0,05), регіон походження (-0,07), релігійна належність (-0,06), урбанізованість (-0,04).
Гнучкість мислення	0,13*	0,26*	Освіта (0,26), раса (-0,09), вік (-0,11), національність (0,06), регіон походження (0,04).
Інтелектуальна вимогливість занять на дозвіллі	0,14*	0,28*	Освіта (0,17), раса (0,07), регіон походження (0,08), професійний статус батька (0,04), релігійна належність (0,07), освіта батька (0,04), урбанізованість (0,05).

^a Змістовна складність попередніх робіт, освіта, професійний статус батька, професійний статус дідуса по материнській лінії завжди включені до рівняння. Стандартизовані бета-коефіцієнти для цих змінних залишаються суттєво такими ж, не зважаючи на те, який аспект психічної діяльності включений у рівняння.

* Статистично значущий, $p < 0,05$.

екзогенна змінна. Коротко кажучи, змістовна складність праці є незмінно важливою для психічної діяльності і незмінно більшою мірою, ніж психічна діяльність для змістовної складності.

Все це ґрунтується лише на одному вимірі професії, її змістовній складності. Ми не можемо сказати, чи дійсно для інших умов праці, як це є для змістовної складності, що вплив роботи на людину є незмінно більшим, ніж навпаки. Ми можемо зробити висновок, що у триваючій взаємодії між людиною та роботою вплив роботи на людину далеко не тривіальний.

ОБГОВОРЕННЯ

Основне питання цього розділу полягає у тому, чи впливає професійний досвід дорослих людей на їхню психічну діяльність, чи лише відбиває її. Ми вважаємо, що робота таки відіграє роль у формуванні людини, що існує постійна взаємодія між впливом людини на роботу та роботи на людину протягом її кар'єри. На підтримку цієї думки ми представили низку доказів, жоден з яких не є вирішальним, проте усі послідовно вказують на те, що зв'язки між умовами праці людей та їхньою психічною діяльністю не є простим відбитком якоїсь неадекватності наших даних, чи впливу освіти, статусу і доходу, чи зусиль людей щодо пристосування роботи до їхніх потреб і цінностей, чи вибірковістю при наймі та утриманні працівників. Фактично, для однієї професійної умови, щодо якої ми маємо достатні попередні дані для оцінювання, – змістовної складності праці – ми з'ясували, що робота має суттєво більший вплив на психічну діяльність людей, ніж навпаки.

Варто визнати кілька обмежень у нашому дослідженні. По-перше, за відсутності лонгitudних даних ми можемо оцінити лише *поточні* взаємні впливи професійних умов та психічної діяльності, а не попередній процес. По-друге, наше трактування даних було приблизним: ми описали основні впливи деяких важливих професійних умов на сукупну чоловічу цивільну робочу силу, ігноруючи для цього аналізу можливість наявності важливих варіацій у питаннях, які ми окреслили, чи навіть певних винятків серед різних сегментів населення. По-третє, цей аналіз нічого не говорить про впливи професійного досвіду для жінок. Нарешті, наші методи можуть виявитися менш придатними для дослідження організаційного, міжособистісного та технологічного контекстів, аніж для вивчення безпосередніх умов праці людей.

Незважаючи на ці обмеження, ми переконані, що наші результати мають декілька важливих наслідків. Конкретніше, вони підтримують та розширюють наші попередні висновки щодо психологічної важливості умов, які сприяють чи перешкоджають здійсненню професійної самостійності. Раніше ми з'ясували (розділ 2), що професійна самостійність є особливо важливою для розуміння впливу соціальної стратифікації на цінності та орієнтації людей. Тепер ми можемо сказати, що, окрім релевантності для пояснення психологічного впливу соціальної

стратифікації, професійна самостійність – з усіх професійних умов, які ми дослідили, – має найсильніші та найпоширеніші впливи. Виходячи з цих впливів, основним явищем професійного життя сьогодні є не власність на засоби виробництва, не статус, дохід чи міжособистісні відносини на роботі. Натомість – це можливість застосовувати у своїй роботі ініціативу, мислення та незалежні судження, щоб спрямовувати власну професійну діяльність. Формулюючи наші висновки більш узагальнено – наші результати підкреслюють психологічну важливість структурних імперативів роботи, саме тих аспектів роботи, які впливають на людину найбільш безпосередньо, настійно та вимогливо. Не лише умови, які детермінують професійну самостійність, але усі структурні імперативи роботи, що вимагають зусиль та гнучкості, сприяють позитивним оцінкам самих себе, відкритим та гнучким орієнтаціям щодо інших та ефективній розумовій діяльності. Люди позитивно змінюються, коли стикаються з професійними викликами.

Одержані дані дають також деяке розуміння процесів, через які професійний досвід впливає на психічну діяльність. Результати говорять на користь моделі навчання через генералізацію – на протигагу моделі формування через реагування чи компенсаторної моделі (див.: Vreer and Locke, 1965). Йдеться про те, що специфічні зв'язки між певними професійними умовами та певними аспектами психічної діяльності наводять на думку, що способи, якими люди справляються з реальностями своєї роботи, поширюються на позаробочу дійсність. Наприклад, люди, чия робота потребує гнучкості мислення, починають не лише застосовувати свої інтелектуальні можливості на роботі, але займатися також інтелектуально вимогливими видами діяльності на дозвіллі. Ніде в цих даних немає свідчень про те, що люди дають вихід своїм професійним фрустраціям на непрофесійну сферу чи намагаються знайти компенсацію професійним невдачам та образам у непрофесійній дійсності.

Насамкінець, наші дані стосуються питання про те, чи люди, які мають подібні позиції у структурі суспільства, поділяють певні переконання та цінності тому, що мають подібні умови життя, чи через деякі міжособистісні процеси передачі цінностей. Маркс і структуралісти хотіли б, аби ми вважали, що перше є основним; теоретики таких відмінних шкіл, як «людські відносини у промисловості» та «культури бідності», наголошують на другому. Наші результати, підкреслюючи особливе значення структурних імперативів роботи і ставлячи під сумнів важливість міжособистісної пов'язаності, підтримують аргументи структуралістів. Робота людини впливає на її сприйняття, цінності та процеси мислення переважно тому, що ставить перед нею вимоги, на які вона мусить намагатися відповідати. Ці вимоги, у свою чергу, великою мірою зумовлюються локалізацією роботи у більш великих структурах економіки і суспільства. Людям доводиться стикатися з тим, що соціальна структура здійснює на них свій психологічний вплив головним чином через формування нею їхньої повсякденної реальності.

Розділ 4.

*Професійна структура і відчуження**

Мелвін Л. Кон

Незважаючи на двозначність змісту, відчуження – привабливий концепт, що знаходиться на перехресті соціально-структурних умов і психологічних орієнтацій. Безперечно, це предмет, якому присвячені численні публікації (див. Geyer, 1972). У структурному аспекті, це – фундаментальний марксистський аналіз, сфокусований на значенні для працівника втрати контролю над своєю основною трудовою роллю. У психологічному аспекті існує безліч публікацій щодо всіх тих форм, в яких може виражатися відчуженість від себе та інших. Проте нечасто соціально-структурні та психологічні аспекти відчуження сполучаються, а ще рідше у емпіричному аналізі. У цьому розділі досліджується зв'язок між соціальною структурою – зокрема, професійною структурою – та суб'єктивним досвідом відчуження за умов, що існують у великій промисловій економіці.

Вихідним моментом для нас слугує Марксів аналіз професійної структури. Маркс надавав особливого значення власності на засоби виробництва і поділу праці, які особливо давали взнаки на ранніх етапах промислової революції (Israel, 1971, p.30-62; Marx, 1964, 1971). Ретельна перевірка причетності цих умов зайнятості до відчуття відчуження сьогодні вимагала б міжнародних порівнянь для з'ясування, чи відчують себе більш відчуженими працівники у суспільствах з капіталістичною системою, аніж працівники у суспільствах з некапіталістичною системою, а також, чи відчують більше відчуження працівники в економіках, які характеризуються високо спеціалізованим поділом праці, порівняно з працюючими у менш спеціалізованих економіках. Проте, навіть у межах Сполучених Штатів з їхньою капіталістичною системою та великою, високо спеціалізованою економікою можливо з'ясувати, чи є наймані працівники більш відчуженими, порівняно з власниками, а також ті, хто працює у компаніях зі спеціалізованим поділом праці, більш відчуженими, ніж працівники компаній з менш чітким поділом праці. Ми також можемо побачити, чи пов'язана із відчуженням владна позиція (часто припускається функціональна еквівалентність владної позиції у великомасштабних компаніях та позиції власника у малому бізнесі).

Наскільки ми розуміємо висловлювання Маркса, він був стурбований втратою робітниками контролю над засобами виробництва не лише через її економічне та політичне значення, але й тому, що вона означала втрату робітниками контролю над суттєвими умовами

* Цей розділ [мова йде про четвертий розділ книги «Праця і особистість» (Kohn, Schooler, 1983) – Прим.ред.] є переглянутою і виправленою версією статті з такою ж назвою, вперше опублікованою в *American Journal of Sociology* (Kohn, 1976 а). Я щиро вдячний за поради і суттєву допомогу моїм колегам - Маргарет Ренфорс, Керрі Шоенбах, Кармі Скулеру та Ірмі Джин Сюрман .

їхнього власного професійного життя. Коли хто-небудь продає свою працю роботодавцю замість того, щоб працювати на себе, і коли він виробляє якусь стандартизовану частину замість цілісної речі, він втрачає контроль над "продуктом" своєї праці. Людина може також втратити контроль над "процесом" своєї праці – якщо вона має виконувати роботу, яка не зачіпає її інтересів або не потребує її здібностей. Стурбованість як втратою контролю над продуктом, так і втратою контролю над процесом чітко виявляється у ранніх рукописах:

Чим же створюється відчуження праці? По-перше, тим, що праця є *зовнішньою* щодо робітника, що вона не є частиною його природи; і що, через це, він не виражає себе у своїй праці, а відмовляється від себе, відчуває радше страждання ніж благополуччя, не виявляє вільно свою розумову і фізичну енергію, а стає фізично виснаженим і розумово притупленим . . . Його праця є не добровільною, а нав'язаною, *примусовою працею*. Це є не задоволенням потреби, а лише *засобом* для задоволення інших потреб . . . Нарешті, зовнішній щодо робітника характер праці проявляється у тому факті, що це не його власна праця, а праця на іншого, що в цій праці він належить не собі, а іншому. [1964, р. 124-25]*

«Зовнішня» для робітника праця, в якій він не може "реалізувати себе", наближається до протилежного тому, що ми назвали "самостійною" працею, тобто працею, яка передбачає ініціативність, мислення і незалежні судження (розділи 1 і 2). Хоча багато умов праці можуть сприяти або ж перешкоджати вияву професійної самостійності, ми розглядаємо три з них як визначальні, а саме: щільність нагляду, рутинність і змістовну складність. Тою мірою, якою працівники не зазнають щільного нагляду, виконують різноманітні та змістовно складні завдання, їхня робота є за визначенням самостійною. Тою ж мірою, якою працівники перебувають під щільним наглядом, виконують постійно повторювані подібні завдання, що різняться незначною змістовною складністю, їхня робота не дозволяє самостійності. Вважаючи що втрата контролю над процесом праці сприяє відчуженню, ми припускаємо, що перебування під щільним наглядом, виконання рутинної роботи, як і роботи з незначною змістовною складністю призводить до відчуття відчуження. Ми також передбачаємо, що у сучасній капіталістичній економіці, де переважають великі підприємства, такі умови праці матимуть більший вплив на відчуття відчуження в залежності від того, чи є людина власником, чи найманим працівником, та чи працює на підприємстві з більш чи менш глибоким поділом праці.

Для таких припущень існує значне емпіричне підґрунтя. Здійснений нами аналіз зв'язків між 50 окремими вимірами професії та кожним з аспектів психічної діяльності (включаючи, наприклад, розумову гнучкість, тривожність, самооцінку і авторитарний консерватизм), привів до висновку, що "... професійна самостійність – з усіх професійних умов, які ми дослідили, – має найсильніші та найпоширеніші впливи. Виходячи з цих впливів, основним явищем професійного життя сьогодні є не власність на засоби виробництва, не статус, дохід чи міжособистісні відносини на роботі. Натомість – це можливість застосовувати у своїй роботі ініціативу, мислення та незалежні судження, щоб спрямовувати власну професійну діяльність"

* Український переклад цього тексту не з англійського перекладу, який наведений тут, а з німецького оригіналу див. Маркс, Енгельс, 1973, с.524.

(розділ 3). З цього випливає імовірність того, що визначальні для міри професійної самостійності умови, як то щільність нагляду, рутинність і змістовна складність праці, суттєво впливають також на відчуття відчуження.

Отже, мета цього аналізу полягає у перевірці двох пов'язаних гіпотез, підказаних Марксовим дослідженням джерел відчуження у сфері зайнятості. Одна гіпотеза, підкреслюючи втрату людиною контролю над *продуктами* своєї праці, стверджує, що власність і позиція в ієрархії мають вирішальне значення щодо відчуження (і також надає важливу, хоча й вторинну, роль поділу праці). Інша гіпотеза, констатуючи втрату контролю над *процесом* праці, стверджує, що (принаймні в індустріалізованому, капіталістичному суспільстві) такі визначальні для професійної самостійності умови, як щільність нагляду, рутинність і змістовна складність більше впливають на відчуження ніж власність, позиція в ієрархії та поділ праці¹.

ІНДЕКСИ ВІДЧУЖЕННЯ

Перед тим, як оцінювати джерела відчуження у сфері зайнятості, ми повинні визнати, що у соціально-психологічному вжитку "відчуження" – це надзвичайно розмитий і невизначений термін. Відчуження стосується уявлень людей про себе і зовнішній світ, іншими словами, їхніх орієнтацій. Більшість визначень сходяться на тому, що відчуження містить відмежування (або розчарування чи брак віри) від широкого соціального світу або від себе. Проте немає згоди щодо того, наскільки великий сегмент сфери орієнтацій має охоплювати "відчуження". За відсутності адекватного загального визначення ми наслідуємо приклад Сімана (Seeman, 1959), а саме його класичний аналіз історичного досвіду вживання цього поняття, і застосовуємо цей термін по відношенню, загалом, до п'яти відмінних аспектів орієнтацій, які цей термін став позначати: відчуття безсильності, самовідчуженість, відсутність норм моралі, ізольованість (або культурну відчуженість) та відсутність сенсу.

Дослідження Сімана продемонструвало, що відчуження має настільки відмінні значення, що цей термін неможливо вживати аналітично без визначення того, яке саме значення мається на увазі. Цей висновок залишається чинним, незважаючи на те, що Сіман (Seeman 1972a, 1972b) та інші (Allard, 1965; Blauner, 1964; Clark, 1959; Dean, 1961; Finifter, 1970, 1972; Horton, 1964;

¹ Мало емпіричної літератури з соціології і соціальної психології праці безпосередньо стосується центрального питання цієї роботи. Більшість досліджень професійної діяльності, безсумнівно, не розглядають відчуження. Серед тих, що розглядають, у деяких незадоволеність роботою використовується як індекс відчуження. Проте екстраполяція на відчуття відчуження незадоволеності роботою або ж навіть браку професійної відданості є не виправданою. Близькі до нашої мети ті дослідження, які використовують як індекс відчуження деякі виміри "відчуження від праці" (Aiken, Hage, 1966; Miller, 1967; Pearlin, 1962; Zurcher, Meadow, Zurcher, 1965). І хоча ці дослідження близькі за темою, небезпечно екстраполювати їхні результати щодо професійних орієнтацій на більш загальні орієнтації людей як щодо професійної, так і непрофесійної соціальної реальності. Кілька досліджень *дійсно* розглядають зв'язок між однією чи кількома умовами праці й одним чи кількома аспектами позаробочого відчуження (насамперед, Blauner, 1964; Bonjean, Grimes, 1970; Goldthorpe et al., 1969; Neal, Seeman, 1964; Nelson, 1968; and Tudor, 1972). Проте жодне з них, за винятком дослідження Тудора, не дає відповіді на основне питання цього розділу, тому що вони або не розглядають (чи безпосередньо не вимірюють) ті характеристики професійної діяльності, які головним чином нас цікавлять, або їхні індекси відчуження є гіпотетичними.

Israel, 1971; Kon, 1967; Nettler, 1957; Olsen, 1969; Zollschan, Gebeau, 1964) багато разів вдосконалювали концептуалізацію відчуження. Фактично, основна полеміка розгортається навколо теоретичної корисності збереження за аналітичний концепт терміну, що має такі різні значення (див. особливо: Israel, 1971).

Нас, звичайно, найбільше цікавлять два типи відчуження, які були основними при теоретичному обговоренні впливу професійної структури на відчуження, – відчуття безсильності і самовідчуженість. Але й інші типи – відсутність норм моралі, культурна відчуженість і відсутність сенсу – також можуть зазнавати впливу умов праці. Тому корисно проаналізувати їх усіх. Для цього ми спробували розробити індекси для всіх п'яти типів відчуження, використовуючи ту ж інформацію, що й для наших індексів Я-концепцій та соціальних орієнтацій. (Тут ми маємо справу не з новими аспектами орієнтацій, а з іншою концептуалізацією тих же психологічних феноменів). Фактично ми досягли успіху у побудові адекватних шкал Гутмана для чотирьох вимірів відчуження, і зазнали невдачі лише з відсутністю сенсу, для якої ми змогли сформулювати лише одне запитання². Оскільки чотири шкали є базовими для нашого аналізу, доцільно їх ретельно розглянути (див. табл.4.1).

1. Відчуття безсильності. Сіман стверджує, що відчуття безсильності "можна розуміти як очікування або оцінку індивідом імовірності того, що його власна поведінка не може забезпечити тих результатів..., яких він прагне" (Seeman, 1959, р. 784). Концепт передбачає континуум від бачення індивідом себе у повній залежності від зовнішніх сил до віри, що деякою мірою він має контроль над власною долею. Сіман говорить про відчуття безсильності як міру не «об'єктивних умов у суспільстві», а «очікувань людини щодо контролю над подіями». Те, що ми намагаємось виміряти, – це не факт існування безсильності, а відчуття безсильності; щоб не було причиною відчуття безсильності, психологічна реальність полягає у тому, що відчувати безсильність означає мати нестачу відчуття особистої впливовості. Саме це індекс безсильності призначений відбивати та, напевне, відбиває. Інші індекси звичайно мають більш абстрактні референти, але навіть ті, що розроблені для того, щоб вимірювати уявлення особи про організацію влади у суспільному устрої, в дійсності можуть відбивати її відчуття особистої впливовості.

2. Самовідчуженість. Це важко концептуалізувати та індексувати. Сіман говорить, що цей концепт «по суті стосується неспроможності людини знайти такі самовинагороджуючі, – або, за висловом Деві (Dewey), самозавершальні – заняття, які б її приваблювали» (Seeman, 1959, р. 790). Цей концепт частково збігається з тим, що ми називаємо самоосудом, негативним компонентом самооцінки. Але самовідчуженість передбачає дещо більше, ніж негативне

² Щодо переліків індексів відчуження, які застосовувалися іншими дослідниками, див.: Bonjean, Hill, McLemore (1967, р.27-38); Robinson, Shaver (1969, р.161-210) та Seeman (1972a).

оцінювання власної гідності; вона також містить відчуття відособленості від себе самого, покинутості напризволяще – безцільність, нудьга від усього, лише реагування на те, що приносить життя, замість встановлювання власного курсу. Нашим індексом ми намагаємося зафіксувати це відчуття відособленості від себе.

Таблиця 4.1. ГУТМАНЬСКІ ШКАЛИ ВІДЧУЖЕННЯ

Шкала	Ознака
1. Відчуття безсильності...	<ul style="list-style-type: none"> a) Чи вважаєте Ви те, що зазвичай відбувається з вами, результатом Ваших власних рішень чи чогось, над чим Ви не маєте контролю? b) Звичайно, коли я планую що-небудь зробити, я переконаний, що можу виконати намічене. (згода/незгода). c) Дещо з того, що я можу, можливо може вплинути на національну політику (згода/незгода). d) Як часто Ви відчуваєте себе безсилим досягти того, чого Ви прагнете від життя?
2. Самовідчуженість.....	<ul style="list-style-type: none"> a) Як часто Ви відчуваєте, що не так і багато є того, задля чого варто жити? b) Як часто вам здається, що Вам усе набридло? c) Іноді мені здається, що я ні до чого не здатний (згода/незгода). d) Ви з тих людей, які приймають життя таким, як воно складається, чи дієте заради якоїсь певної мети?
3. Відсутність норм.....	<ul style="list-style-type: none"> a) Можна робити все, що хочеш, аби це не завдавало тобі прикростей (згода/незгода). b) Якщо є можливість обійти закон, не порушуючи його, то його можна обходити (згода/незгода). c) Якщо щось дає результат, то байдуже, чи узгоджується це з мораллю, чи ні (згода/незгода). d) Чи вважаєте Ви, що все не заборонене законом - допустиме, або ж є речі, які не слід робити, навіть якщо вони законні?
4. Культурна відчуженість.....	<ul style="list-style-type: none"> a) Яке ваше загальне враження, як часто Ваші погляди і думки щодо важливих речей відрізняються від поглядів і думок Ваших рідних? b) Як часто Ваші погляди і думки відрізняються від поглядів і думок Ваших друзів? c) Як часто Ваші погляди і думки відрізняються від поглядів і думок інших людей такого ж релігійного походження? d) А від поглядів і думок більшості людей в країні?

Примітка: Всі чотири шкали мають відтворюваність не нижче 0,90, шкалованість (scalability) від 0,70 до 0,80, і переважно випадкові форми похибки.

3. Відсутність норм моралі. Цей концепт є похідним від «аномії» Дюркгейма та його психологічного відповідника "anomia"³. За визначенням Сімана, відсутність норм моралі складається в ситуації, "в якій з високою імовірністю очікується, що для досягнення поставлених цілей необхідна соціально несхвальна поведінка" (Seeman, 1959, p.788). Наш індекс ґрунтується на імпліцитному континуумі – від переконання індивіда про прийнятність робити все, що йому заманеться, до дотримання ним норм особисто відповідальної моралі. Наш індекс відсутності норм містить переконання у тому, що морально прийнятно робити "все, що заманеться, доки це не завдає прикростей", що правомірно "обходити закон", що "якщо щось дає результат, то байдуже, правильно це, чи ні", і що "цілком прийнятно" мати вигоду з "усього, що

³ Більшість емпіричних досліджень базується на індексах, виведених із визначення аномії як "себе-щодо-інших відчуження" (Srole, 1956, p.711). Змістовне обговорення зв'язку між відчуженням і аномією (anomie/anomia) див. у: Horton, 1964; Lukes, 1972.

не заборонено законом". (Хоча маємо визнати, що переконання в тому, що "деякі речі є неправильними, навіть якщо вони узаконені", – яке ми трактуємо як інтерналізацію моральних норм суспільства, – може в деяких випадках вказувати на відчуження від суспільства).

4. Культурна відчуженість (яку Сіман спочатку назвав ізолюваністю). Стосується, за визначенням Сімана, "надання низької винагороджувальної цінності цілям чи переконанням, які загалом високо цінуються в даному суспільстві" (р. 788-89). Сіман розуміє культурну відчуженість в термінах відмови індивіда від таких визнаних культурних домінант, як успіх і прихильність до матеріальних цінностей. Ми, натомість, запитували, чи вірить респондент у відмінність власних "ідеї та думок щодо важливих питань" від тих, які поділяють його друзі, родичі, інші люди такого ж релігійного походження, та співвітчизники загалом. Такий підхід видається доречнішим, бо не містить наперед визначених культурних домінант або того, що респондент ними вважає. Разом з тим, ми могли випустити сутність того, що Сіман та інші розуміють під культурною відчуженістю. Інша можлива проблема нашого індексу (див. Antonovsky H., Antonovsky A., 1974) – це неспроможність бачити різницю між відчуженістю від первинних груп (друзі та родичі) і відчуженістю від вторинних груп ("люди з таким же релігійним підґрунтям", "більшість населення країни"), які включені в один і той самий індекс. Проте ми переконані, що це не позбавляє індекс валідності, оскільки ми знайшли одновимірність такої відчуженості, незалежно від того, щодо яких груп, вторинних чи первинних, вона стосується.

ПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА

Три аспекти професійної структури є центральними у цьому аналізі: власність і позиція в ієрархії контролю, поділ праці і умови, які обмежують можливості людини бути самостійною у своїй роботі.

Індекси професійної структури

Власність вимірюється безпосередньо: інтерв'юери запитують всіх чоловіків, зайнятих на прибуткових підприємствах, "Чи Ви є власником?" Для нашого дослідження ми просто виокремлювали власників і не власників, незважаючи на різницю між повною і частковою власністю. (Індекс "міри власності" дає загалом подібні результати).

Позиція в ієрархії контролю, яку дехто вважає еквівалентом власності, ґрунтується на оцінці респондентом того, скільки людей перебуває "під ним" – чи через те, що він завідує ними безпосередньо, чи через те, що вони є підлеглими тих, ким він завідує.

Ми не маємо жодного безпосереднього індексу *поділу праці*. Найближчий запроваджений у цьому дослідженні еквівалент – це індекс бюрократизації, опрацьований на підставі

припущення, що поділ праці загалом тим виразніший, чим більша бюрократизація. Наш індекс бюрократизації ґрунтується на одному основному вимірі бюрократії – ієрархічній організації влади або (якщо це операціоналізувати) – на кількості офіційних рівнів контролю та величині фірми чи організації⁴.

Як зазначалося вище, ми розглядаємо три умови праці як принципово важливі для визначення міри професійної самостійності – щільність нагляду, рутинність та змістовну складність праці. Індекси, які ми тут застосовуємо, так самі, як використані у розділі 3.

Професія і відчуження

Ми розпочинаємо аналіз професійної структури та відчуження з розгляду кореляцій між зазначеними індексами професійної структури та індексами чотирьох типів відчуження (див. таблицю 4.2).

Насамперед розглянемо зв'язки між професійною структурою і тим типом відчуження, який найбільше відповідає Марксовому аналізу, – відчуттям безсильності. Сама по собі власність навряд чи пов'язана з ним (кореляція складає -0.04). Хоча позиція в ієрархії контролю має сильніший зв'язок з відчуттям безсильності, але кореляція становить -0.13 .

Бюрократизація також пов'язана з відчуттям безсильності (кореляція становить -0.09), але напрямок протилежний тому, який могли передбачати теоретики відчуження: наймані працівники глибоко бюрократизованих фірм і організацій, де, за припущенням, поділ праці загалом найбільший, менше схильні відчувати безсильність, порівняно з найманими працівниками небюрократичних фірм і організацій. Ці результати ставлять під сумнів переконання, що у сучасних умовах поділ праці сам по собі сприяє відчуттю безсильності. (З іншого боку, ці результати узгоджуються з нашим попереднім аналізом бюрократизації (Kohn

⁴ «У цьому дослідженні ми індексуємо один з декількох вимірів бюрократії – ієрархічну організацію влади. (...) Цю ієрархічну організацію влади ми трактуємо як операціонально еквівалентну числу формальних рівнів підлеглих. І хоча багато людей не мають вичерпного уявлення щодо владної структури фірми чи організації, в якій вони працюють, але навіть працівник на низу ієрархії чи має його боса чи він є найвищим босом. Отже, ми запитували респондентів: «Чи є ця організація такою, де кожен контролюється безпосередньо однією тим самою людиною, чи тут є один рівень контролю проміжний між людьми на низу і на верхівці, або тут є два або більше рівнів контролю між людьми на низу і на верхівці?». Це запитання ми ставили лише людям, що працюють у фірмі чи організації, в якій зайнято від 10 до 499 працюючих. Тих, хто нам казав, що працює у фірмі чи організації, де зайнято менше десяти працівників, ми не запитували про структуру контролю, тому що претестові інтерв'ю показали, що ці люди вважають очевидним, що у них може бути лише один бос, і вони сприймають таке запитання як незрозуміле. Ми просто вважаємо, що такі фірми мають лише один рівень контролю. Відповідно, ми припускаємо, що фірми чи організації, які наймають не менш 500 людей мають мати щонайменше три рівні офіційної влади. Для подальшого розрізнення ми припускаємо, що коли організація досягає щонайменше трьох рівнів офіційної влади, подальша диференціація структури приблизно пропорційна розміру, щонайменше в організаціях приблизно від 100 до 1000 працівників – припущення, що має деяке емпіричне підтвердження в роботі Блау (Blau, 1970, p.205). (Ми не можемо зробити таке ж припущення стосовно організацій з більш ніж 1000 працівниками; також ми навіть не можемо довіряти оцінкам респондентами розмірів організацій, що перевищують 1000 працівників.) Отже, індекс бюрократизації є таким: (1) один рівень контролю; (2) два рівні контролю; (3) три або більше рівнів контролю та менш ніж 100 працівників; (4) три або більше рівнів контролю та від 100 до 999 працівників; (5) три або більше рівнів контролю та 1000 або більше працівників.» (Kohn and Schooler, 1983, p.36-37).

and Schooler, 1983, chapter 2), який показав, що умови праці, що супроводжують бюрократизацію, сприяють розумовій гнучкості, відкритості до нового досвіду та цінностям самостійності).

Таблиця 4.2. КОРЕЛЯЦІЇ ШКАЛ ВІДЧУЖЕННЯ З ВИЗНАЧЕНИМИ УМОВАМИ ПРАЦІ

Індекс	Відчуття безсилля	Само- відчуженість	Відсутність норм моралі	Культурна відчуженість
1. Власність та ієрархічна позиція:				
Власність	-0.04	-0.02	-0.03	0.00
Позиція в ієрархії контролю	-0.13	-0.09	-0.09	0.07
Об'єднана (множинна кореляція)	0.13	0.09	0.09	0.07
2. Бюрократизація фірми чи організації	-0.09	-0.09	-0.11	0.06
3. Професійна самостійність:				
Щільність нагляду	0.16	0.14	0.23	-0.11
Рутинність праці	0.08	0.04	0.13	-0.06
Змістовна складність праці	-0.19	-0.17	-0.26	0.17
Об'єднана (множинна кореляція)	0.21	0.18	0.29	0.17

Примітка: N=3101. Кореляція близько ± 0.04 статистично значуща на рівні 0.05; кореляція близько ± 0.05 значуща на рівні 0.01. "Позитивне" значення кожної змінної презентує "вищий" або "більший" полюс виміру (вища позиція в ієрархії контролю, більша міра бюрократизації тощо).

Усі три умови, визначальні для міри професійної самостійності, пов'язані з відчуттям безсилності, і всі – у очікуваному напрямі: щільний нагляд, рутинна робота і праця з незначною змістовною складністю пов'язані з відчуттям безсилності. Діапазон кореляцій – від +0.08 для рутинності до –0.19 для змістовної складності.

Така ж модель зв'язків між умовами праці та почуттям безсилності загалом повторюється й для самовідчуження та відсутності норм: власність як така має найменше значення, позиція в ієрархії контролю дещо важливіша, поділ праці (виведений з бюрократизації) негативно пов'язаний з відчуженням, а три умови праці, які заважають вияву професійної самостійності, послідовно пов'язані з відчуттям відчуження. У кожному разі, професійна самостійність сильніше пов'язана з відчуженням, ніж власність і позиція в ієрархії. (Подібний аналіз, обмежений прибутковим сектором економіки, дав ідентичні результати).

Однак зв'язки між умовами праці й культурною відчуженістю зовсім відмінні від зв'язків між умовами праці й іншими типами відчуження. Ті ж умови, які позитивно пов'язані із відчуттям безсилності, самовідчуженістю й відсутністю норм, а саме: обіймання низької посади в ієрархії контролю, робота у небюрократичній фірмі чи організації та несамостійність у роботі – негативно пов'язані з культурною відчуженістю. Отже, цей тип відчуження, принаймні за оцінкою обставин, що є супутніми для певної професії, досить відмінний від трьох інших. Ми не будемо розглядати його детальніше, бо ж основна його цінність для нас полягає у

підтвердженні того, що різні типи відчуження мають аналізуватися окремо.⁵ Важливіше для наших цілей є те, що проведений досі аналіз вказує, що форма зв'язків між умовами праці і "дюркгеймовим" типом відчуження – відсутністю норм, – подібна до форми зв'язків між цими умовами і "марксовими" типами відчуження – відчуттям безсильності і самовідчуженістю.

Умовно ми робимо висновок, що і контроль над продуктом чиеїсь праці (тобто власність та ієрархічна позиція), і контроль над процесом чиеїсь праці (тобто щільність нагляду, рутинність і змістовна складність) пов'язані з відчуттям безсильності, самовідчуженістю і відсутністю норм, і другий тип контролю – більшою мірою. Однак це не означає, що ми вже продемонстрували, що будь-яка з умов праці дійсно має наслідком відчуження; існує кілька інших можливих інтерпретацій отриманих результатів.

Дві логічні можливості полягають у тому, що зв'язок між відчуженням і контролем над продуктом чиеїсь праці відбиває більші можливості для тих, хто посідає вищі ієрархічні позиції, бути самостійними у своїй роботі, або ж, навпаки, що зв'язок між професійною самостійністю і відчуженням відбиває непропорційну кількість власників і людей з вищих позицій структури контролю серед тих, чия праця є самостійною. Ми перевірили ці можливості шляхом підрахування множинних часткових кореляцій між кожним набором професійних умов і кожним типом відчуження, кожного разу статистично контролюючи інший набір умов праці.⁶ Таблиця 4.3 показує, що коли професійна самостійність статистично контролюється, власність і позиція в ієрархії набагато втрачають свою пояснювальну силу, означаючи, що їхній вплив опосередкований професійною самостійністю. З іншого боку, професійна самостійність пов'язана з відчуженням майже так само сильно, коли статистично контролюється власність і позиція в ієрархії, як і тоді, коли вони не контролюються.⁷ (Знов таки, подібний аналіз, обмежений прибутковим сектором економіки, дав ідентичні результати). Отримані результати означають, що умови праці, які безпосередньо впливають на відчуття відчуження, є тими, що визначають самостійність у роботі. Власність і позиція в ієрархії впливають на відчуження

⁵ Аналіз багатьох інших вимірів соціальної структури надає майже цілковите підтвердження того, що культурна відчуженість має інший (зазвичай протилежний) зв'язок з соціальною структурою, ніж три інші типи відчуження. (Мідлтон повідомляв про подібні результати: Middleton, 1963). Можливе пояснення такої невідповідності полягає у тому, що відчуття безсилля, самовідчуженість і відсутність норм, принаймні у вигляді представлених індексів, містять негативне судження про себе, у сенсі того, що індивід відчуває брак власної ефективності, брак гідності чи брак можливості приймати власні моральні рішення. З іншого боку, культурна відчуженість не обов'язково містить негативне судження про себе, але часто означає протилежне, те, що індивід цілком впевнений у судженнях про себе, щоб бути незалежним у своїх цінностях.

⁶ Множинна часткова кореляція – це просте поширення на множині кореляції логіки часткових кореляцій (див.: Blalock, 1960, р.350-351). Вона вимірює величину зв'язку між набором незалежних змінних і певною залежною змінною, коли одна чи більше змінних статистично контролюються.

⁷ З іншого боку, коли власність і позиція в ієрархії контролю додається до рівняння множинної регресії, яке вже містить професійну самостійність, не відбувається суттєвого збільшення величини пояснюваної дисперсії для будь-якого типу відчуження. Коли умови, визначальні для професійної самостійності, додаються до рівняння множинної регресії, що вже містить власність і позицію в ієрархії, збільшення величини пояснюваної дисперсії є істотним, на рівні від 0.08 для відчуття безсилля до 0.21 для відсутності норм.

переважно тому, що власники і високопосадовці у структурі контролю мають можливість бути самостійними в своїй роботі.

Як власність і позиція в ієрархії втрачають багато своєї пояснювальної сили, коли статистично контролюються визначальні для професійної самостійності умови, так само умови, визначальні для професійної самостійності, можуть втрачати свою пояснювальну силу, якщо контролюються *інші* умови праці. Шість умов праці потенційно мають до цього відношення: заробітна плата, бюрократизація, тиск часу і три типи невизначеності щодо роботи: ризик втратити роботу або зазнати невдачі в бізнесі, ймовірність нести відповідальність за речі поза власним контролем та конкурентність професійної ситуації (усі вони оцінювалися респондентом).⁸ Використовуючи таку ж, як і раніше, процедуру, ми додатково контролювали всі ці аспекти роботи. Хоча кореляції між професійною самостійністю і різними типами відчуження зменшилися, вони все ж залишаються помітними (таблиця 4.3).

Таблиця 4.3. МНОЖИННІ ЧАСТКОВІ КОРЕЛЯЦІЇ: ФОРМИ ВІДЧУЖЕННЯ І ВЛАСНІСТЬ, ПОЗИЦІЯ В ІЄРАРХІЇ ТА ПРОФЕСІЙНА САМОСТІЙНІСТЬ

Умови	Відчуття безсилля	Само- відчуженість	Відсутність норм моралі
1. Власність та ієрархічна позиція:			
Множинна кореляція з певним типом відчуження	0.13	0.09	0.09
Множинно-часткова кореляція, коли контролюються:			
професійна самостійність ^a	0.04	0.00	... ^d
плюс інші дотичні умови праці ^b	0.02	0.02	...
плюс освіта	0.03	0.02	...
плюс інші соціальні характеристики ^c	0.04	0.04	...
2. Професійна самостійність ^a			
Множинна кореляція з певним типом відчуження	0.21	0.18	0.29
Множинно-часткова кореляція за умови контролю:			
власності та ієрархічної позиції	.17	.16	.30
плюс інші дотичні умови праці ^b	.12	.14	.25
плюс освіта	.08	.10	.15
плюс інші соціальні характеристики ^c	.08	.12	.13

^a Інтенсивність нагляду, рутинність і змістовна складність.

^b Зокрема, заробітна плата, бюрократизація, тиск часу; а також оцінка респондентом наступного: ризику втратити роботу чи зазнати невдачі в бізнесі, ймовірності бути відповідальним за речі поза межами власного контролю, рівня конкурентності в межах власної професійної ситуації.

^c Зокрема, вік, раса, освіта і професійний статус батька, міжгенераційна мобільність, рівень урбанізованості місця, де респондент найдовше жив у дитячі роки, регіон, де це місце знаходиться, релігійне і національне походження.

^d Коли контролювалась професійна самостійність, позиція в ієрархії контролю набула позитивного зв'язку з відсутністю норм, що означало змину напрямку на протилежний від нульової кореляції. Це не змінюється, коли до рівняння додаються інші змінні. N=3101

⁸ Це єдині з включених до дослідження умов праці, які пов'язані і з професійною самостійністю, і з одним чи кількома типами відчуження, коли освіта статистично контролюється. Тому це єдині аналізовані тут умови праці, які є потенційно придатні для пояснення зв'язку між професійною самостійністю і відчуженням.

Наступна до розгляду можливість – це те, що визначальні для професійної самостійності умови можуть бути пов'язані з відчуження, оскільки більш самостійні чоловіки загалом краще освічені, а освіта як така може впливати на відчуження. Для перевірки цієї можливості ми додали освіту до зростаючого переліку статистично контрольованих аспектів. (Ця процедура може бути надмірно строгою, бо ігнорує можливість того, що освіта може впливати на, скажімо, відчуття безсильності лише опосередковано, через вплив на змістовну складність праці, але сама змістовна складність безпосередньо впливає на безсильність.) Показники кореляцій знову зменшилися (таблиця 4.3). Однак навіть за умови дотримання цих строгих статистичних процедур, за яких контролюючим змінним довільно приписується уся спільна дисперсія, кореляції між професійною самостійністю і відчуженням є нетривіальними.

Інші соціальні характеристики – вік, раса, освіта батька та його професійний статус, міжгенераційна професійна мобільність, релігія та національне походження, рівень урбанізованості та регіон розташування місця, де респондент виростав, – мають відношення і до типу наявної у респондента роботи, і до відчуження. Отже, вони могли б пояснювати, чому існує зв'язок між професійною самостійністю і відчуженням. Проте додавання цих змінних до статистично контролюючих значно картину не змінює. Зв'язок між професійною самостійністю і відчуженням не просто відбиває відмінності між соціальним походженням чоловіків, які мають більш самостійні та менш самостійні роботи.⁹ До того ж, маючи тепер одночасно контрольованими фактично усі соціально-структурні змінні, які у нашому та у попередніх дослідженнях визнавалися як такі, що стосуються відчуження, ми все ж знаходимо статистично значущі, нетривіальні зв'язки між професійною самостійністю і трьома типами відчуження.¹⁰

Дві інші можливі інтерпретації зв'язків між професійною самостійністю і відчуженням потребують інших методів аналізу, які лише частково можна застосувати за наявних даних.

Одна з інтерпретацій полягає у тому, що відчуження породжується не умовами праці як такими, а невідповідністю між потребами і цінностями працівників та їхнім реальним

⁹ Такий множинний регресійний аналіз також уможливорює специфікацію зв'язків між відчуженням та соціально-структурними умовами, відмінними від представлених у цьому розділі. Контролювання усіх перерахованих у попередньому обговоренні змінних показало, що значущий зв'язок з відчуттям безсилля мають високий ризик (за оцінкою респондента) втратити роботу чи бізнес та низька заробітна плата. Значуще пов'язаними із самовідчуженістю є високий ризик втратити роботу чи бізнес, високий ризик бути відповідальним за речі поза власним контролем, вік, належність до білої раси. Значуще пов'язані з відсутністю норм невисокий рівень освіти, відносна молодість, належність до темношкірих, південно-європейське чи східноєвропейське походження на противагу західноєвропейському чи північноєвропейському, належність радше до "ліберальної", ніж до "фундаменталістської" релігії, висхідна міжгенераційна мобільність у порівнянні з професійним статусом батька.

¹⁰ Цей метод статистичного аналізу не виключає можливості існування відмінностей між різними сегментами робочої сили щодо міри, якою визначальні для професійної самостійності умови, стосуються того чи того типу відчуження. Тюдор (Tudor, 1972), наприклад, виявив чіткий зв'язок між змістовною складністю праці та відчуттям безсилля серед чоловіків, які не мали або мали незначну міжгенераційну мобільність і які мали середні чи високі доходи; проте не виявив ніякого зв'язку або ж зовсім незначний між змістовною складністю праці й відчуттям безсилля серед інших найманих працівників. Використані тут дані не підтверджують ані існування саме таких співвідношень, ані відмінностей у зв'язках професійної самостійності й відчуження між працівниками, наприклад, "білокомірцевими" і "синьокмірцевими", бюрократичних і небюрократичних фірм і організацій, прибуткових

професійним досвідом (Argyris, 1973). Наприклад, значною мірою змістовно складна праця може бути викликом для одних людей і загрозою для інших, з передбачуваними наслідками для їхнього відчуття відчуження. Наявних достатніх для такої інтерпретації даних замало, менше, аніж потрібно для остаточної перевірки, оскільки дані не містять вимірів потреб, цінностей і можливостей працівників до того, як вони опинилися серед нинішніх умов праці. Наші дані стосуються лише наявних професійних цінностей, які, безумовно, зазнали впливу професійного досвіду. Проте важливо зазначити, що дисперсійний аналіз не виявляє значущої взаємодії між професійними цінностями і визначальними для професійної самостійності умовами. Змістова складність, наприклад, впливає на відчуження незалежно від того, наскільки високо працівник цінує внутрішні аспекти своєї роботи. Це натякає на те, що наслідки даних умов праці можуть бути значними незалежно від “відповідності” між потребами і цінностями праці (але див.: Lofquist, Dawis, 1969). Звичайно, цей висновок не передбачає, що потреби і цінності людини неважливі, а лише те, що визначальні для професійної самостійності умови впливають на базові потреби і цінності, і це стосується більшості працівників принаймні в межах населення, що вивчалось.

Остання реальна можливість, яку можна обговорити використовуючи наявні дані, це те, що кореляції між професійною самостійністю і відчуженням зумовлені не впливом роботи на відчуття відчуження, а вибіркоким наймом або ж пристосуванням людьми своєї роботи до своїх запитів.¹¹ Самовідчужені індивіди, наприклад, навряд чи прагнутимуть роботи великої змістовної складності чи будуть відібрані для неї; якщо ж вони мають таку роботу, то могли б виконувати її на найнижчому можливому рівні складності. Тут також остаточна перевірка потребує лонгітюдних даних. Хоча, запозичуючи методи економетрії, можна зробити попередню оцінку міри, якою наші дані відбивають впливи умов праці на відчуття відчуження, та міри, якою вони відбивають впливи відчуження на рекрутування до роботи та її виконання. Специфічний метод, який ми застосували – це “двостадійний метод найменших квадратів”; він детально описаний у розділі 3 та у цитованих там посиланнях. Моделі, які ми перевіряємо,

фірм та урядових чи неприбуткових організацій. Однак можуть існувати інші відмінності між різними сегментами робочої сили, які наш відносно широкий аналіз не зміг виявити (див. також: Bonjean, Grimes, 1970).

¹¹ Необхідно розглянути також кілька технічних можливостей: (1) Отримані результати можуть бути артефактом нестачі якихось елементів у наших індексах як умов праці, так і відчуження. Проте маємо докази адекватності наших індексів професійної діяльності (див. розділ 3). Більшість проблем щодо наших індексів відчуження ми обговорювали у цьому розділі раніше. (2) Схильність респондентів погоджуватися, відповідаючи на запитання на кшталт “згоден/ не згоден”, незважаючи на їхній зміст, а також вибирати крайні варіанти відповіді (цілком згоден / цілком не згоден), може впливати на зв'язки між умовами праці й відчуженням. Проте статистичне контролювання відповідей “схильності погоджуватися” і “крайніх варіантів відповіді” має незначний ефект; такі тенденції відповідей не пояснюють отримані нами результати. (3) Ми могли не задовольнити основні статистичні припущення множинного регресійного аналізу. Але дисперсійний аналіз показав, що всі зв'язки між умовами праці й відчуженням високою мірою лінійні. У всебічних перевірках можливих взаємодій між освітою й різними умовами праці, а також між самими умовами праці ми не виявили жодної взаємодії, яка б мала б помітну величину. Нарешті, результати не є артефактом трактування шкал Гутмана як інтервальних; ми повторили аналіз, одержавши по суті такі ж результати, використовуючи замість шкал Гутмана індекси, ґрунтовані на факторному аналізі - значно

аналогічні зображеній на схемі 3.1, де розумова гнучкість почергово була замінена на кожен з аспектів відчуження.

Як ми бачили, лише щодо змістовної складності ми маємо дані про історію роботи, необхідні для такого типу аналізу. На щастя, змістова складність праці – найважливіша з трьох умов, визначальних для професійної самостійності. Наш аналіз дає достатній за відсутністю спростування вагомий доказ того, що змістова складність праці має каузальний вплив на безсильність, самовідчуженість і відсутність норм моралі (див. таблицю 4.4). Для безсильності і самовідчуженості цей вплив переважно односпрямований: зайнятість на роботах із малою змістовною складністю приводить людей до відчуття безсильності та самовідчуженості, але люди, які відчують безсильність або самовідчуженість не схильні найматися головним чином на роботу з малою змістовною складністю. Для відсутності норм зв'язок зі складністю праці видається взаємним: зайнятість на роботах із малою змістовною складністю сприяє відсутності норм; і також вірно, що люди, які не беруть на себе відповідальності за свої дії, з більшою імовірністю будуть найняті на роботу з малою змістовною складністю. Хоча обидва процеси мають місце, вплив складності роботи на відсутність норм моралі виявляється більшим, ніж дія відсутності норм на складність роботи.

**Таблиця 4.4. РОЗРАХУНКОВІ ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ
ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ ПРАЦІ І ВІДЧУЖЕННЯ**

Тип відчуження	Вплив певного типу відчуження на змістовну складність ^a	Вплив змістовної складності на певний тип відчуження	Екзогенні змінні, включені в рівняння для відчуження (всі інші незначущі)
Безсильність	– 0.03	– 0.25 *	Освіта (0.06), регіон (–0.04), вік (0.04)
Самовідчуженість	0.02	– 0.17 *	Раса (0.09), вік (–0.05)
Відсутність норм моралі	– 0.03*	– 0.16 *	Освіта (–0.18), релігія (0.11), національне походження (–0.10) раса (0.09), вік (–0.07), регіон походження (–0.04)

Примітка: Показники презентують стандартизовані β коефіцієнти другого етапу рішення регресійного рівняння двоетапним методом найменших квадратів.

^a Змістова складність попередньої роботи, освіта, професійний статус батька, професійний статус батька матері та релігія (віросповідання) всюди включені у рівняння.

* Статистично значущі, $p < 0.05$

Отже, є істотні докази того, що зайнятість роботою малої змістовної складності не лише пов'язана з відчуттям відчуження, але й дійсно його зумовлює. Справедливим видається припущення, що щільність нагляду і рутинність також мають каузальний вплив на відчуження. Таким чином у найважливіших своїх аспектах отримані результати цілком сумісні з основним Марксовим аналізом відчуження як наслідку втрати робітниками контролю над їхніми

точнішому наближенні до інтервальних шкал. Отже, ми задовольнили суттєві умови множинного регресійного аналізу - лінійність і адитивність незалежних змінних та лінійність залежних змінних.

суттєвими умовами праці. Хоча у великомасштабній капіталістичній економіці найсуттєвіший для відчуження тип контролю – це контроль не над продуктом, а над процесом чиєїсь праці.

ОБГОВОРЕННЯ

У цьому розділі проведена перевірка двох взаємопов'язаних гіпотез, підказаних Марксовим аналізом джерел відчуження в сфері зайнятості – одна надає особливої уваги контролю за продуктом праці, а інша – контролю за процесом праці. Проведений аналіз показує, що у великомасштабній капіталістичній системі контроль над продуктом чиєїсь праці (власність і позиція в ієрархії) мають лише непрямий вплив на відчуження, тоді як контроль над процесом праці (щільність нагляду, рутинність і змістовна складність) мають значний прямий вплив на безсильність, самовідчуженість і відсутність норм моралі. Отже, аналіз чітко виявляє, що умови праці, які сприяють або заважають прояву професійної самостійності істотно впливають на три основні типи відчуження. Окрім того, отримані результати надають докази не лише взаємозв'язку між цими умовами професійного життя та орієнтаціями людей стосовно позапрофесійних аспектів соціальної реальності, але й навіть каузального впливу. Ми це підкреслюємо через часто проголошуване та дуже поширене твердження (див., наприклад: Seeman, 1967, 1971 та 1972b), що дуже мало переноситься з професійного досвіду на позапрофесійне відчуження. Наші результати, навпаки, вказують, що перенесення з професійної досвіду на відчуження у непрофесійній сфері *існує*, і що таке перенесення є логічно найпростішого типу (Breer, Locke, 1965) – набуте в роботі прямо поширюється на непрофесійні реалії. Професійний досвід, який обмежує можливості працівників виявляти самостійність у їхній роботі, сприяє відчуттю безсильності, самовідчуженості та навіть відсутності норм.

Необхідно підкреслити, що ці висновки, хоча й отримані на великій і репрезентативній вибірці, не можуть бути надійно поширеними за межі Сполучених Штатів або навіть за часові межі збору даних. Ми не знаємо, чи будуть такі умови праці чинити подібний вплив на відчуження в інших культурних контекстах або за інших економічних умов. Це дослідження обмежувалося цивільним населенням. Ми не знаємо, чи буде, наприклад, щільність нагляду мати такий же вплив на відчуження в очевидно більш авторитарній військовій системі. Окрім того, і що важливіше, ми не знаємо, чи матимуть визначальні для професійної самостійності умови таке ж суттєве значення в інших країнах і культурах. До того ж відносна важливість різних умов праці може зазнавати впливу економічних умов: 1964 рік був часом досить значної економічної стабільності у Сполучених Штатах; професійна самостійність може бути менш важливою, а, скажімо, стабільність більш важливою під час більшої економічної невизначеності.

Більшість теоретичних праць відносять відчуження до умов, безпосередньо породжених капіталізмом, бюрократією або ж ними обома. Використані тут дані недостатні для розгляду цих тверджень; дослідження обмежувалося однією країною, капіталістичною і високо

бюрократизованою. Однак настільки, наскільки ці дані стосуються цих питань, вони узгоджено означають, що ані капіталізм, ані бюрократія не є основним джерелом відчуження в цьому індустріальному суспільстві. Ми виявили, що у Сполучених Штатах чи ти є, чи не є власником, це є, щонайбільше, незначним для почуття безсильності, самовідчуженості та відсутності норм моралі.¹² Більше того, звичайно в капіталістичному суспільстві люди зайняті на комерційних підприємствах відчують не більше відчуження, ніж ті, хто працює в урядових чи некомерційних організаціях. Що ж до бюрократизації, її вплив, як вже зазначалося, протилежний очікуваному тими, хто розглядає бюрократизацію як джерело відчуження. Натомість, наші результати вказують, що більш прямо і безпосередньо впливають на працівника, особливо, на його можливості виявляти самостійність у роботі, умови праці. Однак саме ці умови вбудовані у класову структуру цього капіталістичного суспільства. Відкритим і вартим дослідження залишається питання, чи матимуть ці умови праці такий самий вплив у різних соціальних та економічних структурах.

¹² Хоча мусимо зазначити, що при виборі репрезентативної сукупності зайнятого населення, майже всі власники з необхідністю є власниками малих або середніх підприємств – дрібною буржуазією, а не капіталістами. Отже, коли ми говоримо про незначний вплив власності на відчуження, ми мусимо чіткіше зазначити, що це стосується дрібної буржуазії, проте ми не маємо жодної інформації про відчуття відчуження серед тих, кому належить значна за обсягом власність.

Розділ 5.

*Нерозв'язані питання щодо зв'язків між працею і особистістю **

Мелвін Л. Кон

У цьому есе я хотів би звернутися до основних нерозв'язаних питань інтерпретації зв'язків роботи і особистості. Такий намір передбачає існування вже розв'язаних питань. Я думаю, такі існують. Тому я також говоритиму про те, що вважаю основними розв'язаними питаннями. При цьому я буду без коливань покладатися великою мірою на дослідження здійснені моїми колегами та мною, згадуючи роботи інших тою мірою, якою ці роботи мають відношення до підтвердження або заперечення наших результатів, пропонування альтернативних підходів чи висвітлення питань, які ми оминули. Розпочну з деяких фундаментальних припущень.

ПРИПУЩЕННЯ

По-перше, я вважаю вихідним припущенням те, що, намагаючись розплутати складні взаємозв'язки між працею та особистістю, аналіз доречно будувати на вимірах роботи – таких умов праці як важкість, тиск часу, складність праці та щільність нагляду. Це може здаватись настільки очевидним, що й не вартим згадування. Проте, якщо подивитись на історію досліджень праці й особистості, можна досить швидко виявити існування двох домінуючих підходів, жоден з яких не пропонує метод для визначення, який саме з вимірів праці має відношення до якого виміру особистості. Перший з підходів – це дослідження окремих певних професій: залізничників, вчителів, таксистів. Такі дослідження мали неоціненне значення для того, щоб зробити нас чутливими до багатовимірності професій, і тим самим були дуже корисними для продукування гіпотез; але оскільки будь-яка професія представляє набір взаємопов'язаних умов праці, дослідження окремих певних професій не надають можливостей для вивчення психологічного впливу будь якого конкретного виміру праці окремо від усіх інших аспектів, з якими він пов'язаний. Діаметрально протилежним підходом було редукування багатовимірності професії до одного виміру, ігноруючи усі інші. Так, наприклад, нерідко здавалося, що соціологи не помічали інших важливих притаманних роботі речей, окрім

* Цей розділ є перекладом статті М.Кона "Unresolved Issues in the Relationship between Work and Personality" з книги: K. Erikson and Steven P. Vallas (Eds.). The Nature of Work: Sociological Perspectives. – New Haven, CT: Yale University Press/ASA Presidential Series, 1990, p.36-68.

Попередня версія цього есе була представлена на конференції щодо роботи і особистості, яку проводив Max Planck Institut für Bildungsforschung, Західний Берлін, 10-12 травня 1984 р.; в Академії наук Німецької Демократичної Республіки, Східний Берлін, 15 травня 1984 р., та на Восьмій щорічній конференції міжнародного товариства студій поведінкового розвитку, Тур, Франція, липень 1985. Одна з попередніх версій публікувалася німецькою (Kohn, 1985), інша - англійською (як розділ 13 в: Kohn and Schooler, 1983). Я вдячний за критичні зауваження до попередніх версій есе Кармі Скулеру, Керрі Шоенбах, Карен Міллер, Казимиру Сломчинському,

наданого нею статусу, так само як економісти, не помічали інших важливих аспектів роботи, окрім доходу. Проте, з погляду впливу на особистість, професійний статус слугує переважно загальним індикатором локалізації роботи в ієрархічній організації економічної й соціальної системи. Статус роботи тісно пов'язаний з такими структурними умовами праці, як змістовна складність, щільність нагляду та притаманні їй види тиску. Саме ці структурні реалії, а не статус як такий, впливають на особистість (Kohn and Schooler, 1973; Slomczynsky et al., 1981; Kohn and Schoenbach, 1983).

Для виокремлення взаємно корелюючих вимірів праці мої колеги і я застосували стратегію, яка полягала у тому, щоб забезпечити велику і репрезентативну вибірку працівників різних професій, детальний опис їхніх умов праці і потім шляхом статистичного аналізу диференціювати психологічні характеристики, що супроводжують кожний аспект праці. Хоча між умовами праці існує взаємна кореляція, вона не повна. Так, змістовно складним роботам ймовірно притаманний також і тиск часу. Але існує достатньо видів праці, які є змістовно складними, проте без тиску часу, так само як і достатньо змістовно простих, однак під тиском часу. Це робить можливим досліджувати зв'язок між змістовною складністю праці та, скажімо, тривожністю, якщо статистично контролювати тиск часу. Можливо також аналізувати статистичні взаємодії, запитуючи, чи буде вплив змістовної складності на, скажімо, тривожність різним для людей, чия робота виконується під більшим тиском часу і для тих, чия робота виконується під меншим тиском часу.

Щоправда, існують серйозні обмеження для забезпечення даними стосовно умов праці шляхом інтерв'ювання репрезентативної вибірки працівників. По-перше, описи та оцінки працівниками їхніх умов праці можуть бути упередженими, і до цієї проблеми я ще звернуся пізніше. По-друге, працівники можуть мати досить обмежену інформацію щодо деяких аспектів їхньої роботи, таких як загальна структура фірми чи організації, в якій вони працюють. Також метод недостатньо пристосований для вивчення індустріальних та технологічних контекстів різних видів праці, і багато працівників не мають такої інформації. Окрім того, вибірка, що включає представників багатьох занять та робочих місць, не містить достатньої кількості людей за окремими професіям чи робочим місцям, щоб можна було прослідкувати міжособистісні мережі та системи довіри. Проте, цей метод корисний для вивчення безпосередніх умов праці кожного працівника: що вони роблять, хто вирішує, як вони це роблять, в яких фізичних та соціальних обставинах вони працюють, яких ризиків зазнають та які винагороди одержують. Така дослідницька стратегія має значні переваги, але необхідно пам'ятати про її недоліки, оцінюючи результати та вирішуючи, які питання залишились нерозв'язаними. Цілком можливі й інші дослідницькі стратегії, кожна зі своїми перевагами і недоліками. Я стверджую не те, що

наш підхід є єдино можливим чи хоча б найкращим, а те, що будь-яка стратегія має розглядати виміри роботи. Це справедливо навіть для досліджень окремих певних професій, один з принципових моментів використання яких полягає у знаходженні раніше нерозглянутих вимірів праці.

Друге моє припущення – це те, що дослідження зв'язку між працею та особистістю має розпочинатися, наскільки це взагалі можливо, з об'єктивних умов праці: що працівники роблять, хто визначає те, як вони це роблять, за яких фізичних та соціальних обставин вони працюють, яких ризиків та винагород зазнають, а не з суб'єктивних оцінок цих умов праці з боку працівників. Звичайно, досить важко виміряти умови праці об'єктивно, особливо покладаючись на дані опитувань, але я вважаю обов'язковим визначати умови праці об'єктивно і намагатись вимірювати їх якомога об'єктивніше, визнаючи наявність певного обмеження аналізу, коли ми більшою чи меншою мірою відхиляємося від цього ідеалу. Не всі дослідники праці та особистості зі мною погоджуються (див., наприклад, Hackman and Lawler, 1971). Альтернативний підхід, що застосовується багатьма дослідниками, свідомо починається із суб'єктивних оцінок умов праці, на тій підставі, що умови праці стають важливими для психічної діяльності, лише коли вони усвідомлюються працівниками. Дослідники, які застосовують такий підхід вимірюють скоріше нудьгу аніж рутинність, скоріше зацікавленість роботою ніж її змістовну складність, та скоріше «відчуження у праці» ніж реальні умови праці. Я переконаний, такий підхід ігнорує можливість існування розбіжності між умовами, яким працівники підпорядковані, та їхнім усвідомленням цих умов. Наявність чи відсутність такої розбіжності також проблематична і може бути структурно зумовлена. Більш того, умови, що сприймаються працівниками як благодотворні, можуть мати шкідливі наслідки, в той час як сприйняті як обтяжливі можуть мати благодотворні наслідки.

Зрозуміло, що було б добре спроектувати дослідження, яке включало б вимірювання як об'єктивних умов праці, так і суб'єктивних оцінок цих умов з боку працівників. Це уможливило б емпіричне оцінювання того, як об'єктивні умови трансформуються у суб'єктивний досвід, а також, як разом об'єктивні умови і суб'єктивне їх сприйняття впливають на особистість і поведінку. Здійснити таке оцінювання було б непросто, але можливо. Проте, за відсутності такого ідеального дослідницького проекту, я б наполягав на тому, що саме об'єктивне, а не суб'єктивне, – це те, що формує соціально-структурну реальність як неодмінну складову цілеспрямованого дослідження зв'язку між працею і особистістю.

Моє третє припущення полягає в тому, що будь-яке дослідження зв'язків між працею і особистістю має передбачати можливість взаємних впливів, – що робота може як впливати на особистість, так і зазнавати її впливу. Необхідність чи навіть бажаність такої можливості не

завжди очевидна. Коли Скулер (Schooler) і я почали планувати наше крос-секційне опитування працюючих чоловіків у Сполучених Штатах у 1964 році, ми були вражені дізнавшись, що і психологи, і соціологи, які досліджують зайнятість і з якими ми консультувалися, вважають взаємозв'язки односпрямованими. Проте їхні оцінки впливають на докорінно несумісних припущеннях: психологи загалом вважали, що зв'язок між працею та особистістю є наслідком виключно селективного найму на роботу, селективного утримання на роботі та модифікування праці, тобто – що особистість впливає на роботу. Соціологи, навпаки, загалом вважали, що зв'язок між працею та особистістю є наслідком виключно впливу роботи на особистість. Жодна сторона не припускала можливості, що протилежна точка зору може бути хоча б частково адекватною. Ми дійшли висновку, що було б необачно вважати такий зв'язок результатом односпрямованого впливу в будь-якому напрямку, не вважаючи себе першовідкривачами цього, оскільки Вебер дійшов до такого ж висновку в 1908 році (див.: Eldridge, 1971, p.104). Усі наші дослідження ґрунтуються на припущенні про взаємовпливи. Один з важливих методологічних наслідків цього полягає у бажаності проведення саме лонгітюдного дослідження праці та особистості, оскільки лише таке дослідження уможливило оцінку взаємних впливів.

Нарешті, я притримуюсь віри у можливість знаходження досить чітких доказів стосовно того, чи впливають умови праці на особистість (і навпаки) без проведення контрольованих експериментів, тобто без того, щоб випадковим чином поміщати працівників у певні умови праці. Звичайно, контрольовані експерименти принципово важливі для наукового доведення, проте реалістичні експерименти в цій галузі надзвичайно складно провести, а експерименти, які лише частково відтворюють реальність справжніх умов праці, що впливають на життя людей протягом досить великого проміжку часу, не можуть тривати довго, щоб давати безперечні результати. Лонгітюдні дані забезпечують набагато кращу основу для висновків щодо праці й особистості. Нещодавно запропоновані методи аналізу таких даних, а саме – конфірматорний факторний аналіз і каузальне моделювання лінійними структурними рівняннями – дають досліднику засобами врахування похибки вимірювання та моделювання взаємних впливів. Разом із стандартними аналітичними методами статистичного контролювання впливів інших доречних змінних, ці методи уможливають досконалий аналіз зв'язків праці й особистості. Щоправда, навіть ці методи залишають деяку незначну невизначеність, оскільки завжди існує імовірність альтернативних моделей, які були б теоретично прийнятними і краще б відповідали даним. Однак, за відсутності можливостей проводити реальні довготривалі експерименти, вказані методи застосовані до лонгітюдних даних є цілком достатніми для одержання обґрунтованих висновків.

Отже, мої основні припущення є такими: дослідження зв'язків праця-особистість має ґрунтуватись на *вимірах* праці; дослідники мають визначати і вимірювати умови праці якомога

об'єктивніше; будь-яка оцінка зв'язків між працею й особистістю має передбачати можливість *взаємних* впливів, а також цілком можливо робити обґрунтовані висновки щодо зв'язків праця-особистість на базі *неекспериментальних* даних. Тепер кілька емпіричних узагальнень на підставі цих припущень. Існують, принаймні на мою думку, розв'язані питання. Я подаю їх стисло, залишаючи для подальшого обговорення уточнень та застережень, що також має бути зрозумілим – бо навколо кожного розв'язаного питання існують численні нерозв'язані додаткові питання.

РОЗВ'ЯЗАНІ ПИТАННЯ

1. *Робота дійсно впливає на особистість дорослої людини.* Тільки лонгitudні дослідження можуть продемонструвати фактичний каузальний вплив умов праці на особистість, хоча досі здійснено відносно небагато таких досліджень. Проте ці дослідження постійно підтверджують припущення, що умови оплачуваної праці чоловіків і жінок впливають на їхні цінності, уявлення про себе, орієнтації щодо соціальної реальності та розумову діяльність (див.: Kohn and Schooler, 1983; Mortimer, Lorence, and Kumka, 1986; Andrisani and Abeles, 1976; Andrisani and Nestel, 1976; Brousseau, 1978; Lindsay and Knox, 1984; Spenner and Otto, 1984). До того ж впливи умов праці на особистість за величиною є далекими від незначних, особливо беручи до уваги значну стабільність вимірів особистості, які вивчалися в цих дослідженнях (Kohn and Schooler, 1978, 1982). Наведемо показовий приклад: вплив змістовної складності праці на гнучкість мислення дорослих чоловіків за величиною складає майже одну чверть від впливу їхніх попередніх рівнів гнучкості мислення, виміряних на десять років раніше (Kohn and Schooler, 1978).

Хоча крос-секційні дослідження не можуть мати вирішального значення у ключовому питанні щодо напрямків впливів, їхні результати стосовно стійких зв'язків між умовами праці – по різному концептуалізованих й індексованих – та тим чи тим аспектом особистості цілком схожі. Всі дослідження, які відповідали принаймні мінімальним дослідницьким стандартам, показують, що умови праці явно мають відношення до особистості дорослих. (Огляд літератури див. у: Kohn and Schooler, 1983, Chap. 12; Mortimer, Lorence and Kumka, 1988; Frese, 1982, 1983).

Якщо стисло, отримані протягом двох останніх десятиліть емпіричні результати надають вражаючі підтвердження пророчим оцінкам Сорокіна (Sorokin, 1927, p.321), зробленим ще півстоліття тому, коли він писав: «Усі психічні процеси будь-кого, хто займається якоюсь професійною діяльністю, зазнають модифікації, особливо, якщо залишається в межах одного й того ж заняття тривалий час. Процеси сприйняття й відчуття, уваги, образного відтворення й асоціації несуть на собі відбитки відповідної професійної діяльності Ще більшим є вплив

професійної діяльності на процеси і характер оцінок індивіда, переконання, практичні судження, думки, мораль та ідеологію загалом».

2. Хоча передчасно виключати будь-яку з умов праці як таку, що не має впливу на особистість, ми знаємо достатньо, щоб виокремити чотирнадцять умов праці, які безсумнівно впливають на особистість, незалежно одна від одної і незалежно від освіти (Kohn and Schooler, 1982). Разом вони визначають місце працівника в організаційній структурі, можливості для професійної самостійності, основні тиски, яких зазнає працівник та основні зовнішні ризики і винагороди, які притаманні роботі. Зокрема, показано, що аспекти робочого місця в організаційній структурі, які мають відношення до особистості – це власність, бюрократизація та ієрархічна позиція. Основні аспекти професійної самостійності – це змістовна складність праці, щільність нагляду і рівень рутинності. Тягарі праці – це тиск часу, її важкість, бруд та кількість робочих годин у середньому на тиждень. Імовірність бути відповідальним за речі поза межами власного контролю, ризик втрати роботи чи бізнесу, захищеність роботи і дохід від неї становлять зовнішні ризики і винагороди. Я називаю ці чотирнадцять умов *структурними імперативами* праці. Вони структурні у двох сенсах: вони вбудовані у структуру праці та вони є функцією локалізації праці в структурі економіки та суспільства. Ці умови праці є імперативами, оскільки вони визначають професійні реалії, з якими зіштовхується кожен працівник.

Серед усіх структурних імперативів праці найважливіші для особистості ті, що визначають, якою мірою працівник має можливість, навіть необхідність, виявляти професійну самостійність. Тому надалі я зосереджуся саме на цих умовах праці. Професійній самостійності, під якою я розумію використання в роботі ініціативи, мислення і незалежних суджень, великою мірою сприяють одні умови праці й обмежують інші. Зокрема, три умови праці є вирішальними у визначенні міри, до якої працівники мають можливість або ж, навіть, потребу виявляти самостійність у своїй роботі: *змістовна складність* праці є у самому центрі професійної самостійності. Змістовно складна праця – праця, яка потребує мислення і незалежних суджень, – за своєю природою вимагає прийняття багатьох рішень, які мають враховувати недостатньо визначені або суперечливі обставини. З іншого боку, *щільність нагляду* – це обмежуюча обставина: працівники не можуть бути самостійними в роботі, якщо за ними щільно наглядають, хоча відсутність такого нагляду не обов'язково означає вимогу, що є потреба або навіть свобода виявляти ініціативу, мислення і незалежні судження. Дуже рутинна (повторювана і передбачувана) праця обмежує можливості застосування ініціативи, мислення і суджень, тоді як праця, що містить розмаїтість непередбачуваних задач може сприяти чи навіть потребувати самостійності.

Користування самостійністю в роботі – виконання змістовно складної, без щільного нагляду праці, незавантаженість рутинними задачами – сприяє позитивним самооцінкам, відкритості й гнучкості орієнтацій щодо інших та ефективній розумовій діяльності (див. загалом: Kohn and Schooler, 1983; а також: Mortimer, Lorence and Kumka, 1986). Люди розвиваються у подоланні складних професійних задач.

3. *Хоча підстави, на яких ґрунтуються наведені вище узагальнення, здобуті переважно у дослідженнях чоловіків Сполучених Штатів, дані щодо працюючих жінок Сполучених Штатів цілком подібні* (J. Miller et al., 1979; Spade, 1983; Spenner and Otto, 1984; Kohn et al., 1986), *так само, як і дані щодо працюючих чоловіків у інших індустріальних суспільствах*. Міжнародні дані особливо вагомі для Польщі та Японії, де вдалося точно повторити наше зі Скулером дослідження у Сполучених Штатах (Slomscynski et al., 1981, J. Miller et al., 1985; Naoi and Schooler, 1985; Kohn et al., 1986; Kohn, 1987; Schooler and Naoi, 1988; Kohn et al., 1990). Польське та японське дослідження переконливо показують, що зв'язок роботи і особистості не обмежується Сполученими Штатами, капіталістичними суспільствами чи західними суспільствами. Так само існують дані (див. детальне обговорення в Kohn and Schooler, 1983, ch. 12) досліджень, проведених у Федеративній Республіці Німеччини (Hoff and Gruneisen, 1978; Gruneisen and Hoff, 1977), Канаді (Coburn and Edwards, 1976; Grabb, 1981a,b), Норвегії (Dalgard, 1981), Італії (Pearlin and Kohn, 1966) та Ірландії (Hynes, 1979).

4. Накопичені дані свідчать, що *умови праці впливають на дорослу особистість переважно через безпосередній процес навчання та генералізації* – навчання у роботі і генералізацію набутого у цьому навчанні на інші сфери життя. Хоча такі опосередковані процеси як компенсування та формування через реагування також можуть щось додавати до впливів роботи на дорослу особистість (K. Miller and Kohn, 1983; Staines, 1980), процес навчання-генералізації має переважну важливість (але див.: House, 1981). Отже, люди, які виконують розумово вимогливу роботу, починають використовувати свої інтелектуальні можливості не лише під час праці, але й у позаробочому житті (Kohn and Schooler, 1978, 1982; J. Miller et al., 1979, 1985); вони навіть шукають інтелектуально вимогливих занять під час дозвілля (K. Miller and Kohn, 1983). Взагалі, люди, чия робота вимагає самостійності, починають цінувати самостійність більш високо – і для себе, і для своїх дітей, і набувають самоусвідомлення і соціальних орієнтацій сумісних з такими цінностями (Kohn, 1969; Coburn and Edwards, 1976; Hoff and Gruneisen, 1978; J. Miller et al., 1979; Mortimer, Lorence and Kumka, 1986; Slomczynski et al., 1981; Grabb, 1981b; Naoi and Schooler, 1985; Kohn and Schooler, 1983; Bertram, 1983). Коротко кажучи, набутий під час праці досвід прямо переноситься на позаробочі сфери. Усі ці висновки узгоджуються з теоретичним передбаченням, що «перенесення досвіду» поширюється на широкий спектр психічної діяльності (Gagne, 1968; див. також: Breer and Locke,

1965). Ці висновки також узгоджуються з фундаментальним соціологічним припущенням, що досвід у такій центральній сфері життя як праця, має впливати на орієнтації та поведінку також і в інших сферах (Marx, 1964, 1971).

Треба визнати, що, коли я застосовую концепт «навчання-генералізація» до процесів, через які тиски і невизначеності роботи ведуть до дистресу, я розширюю зміст терміну *навчання*; проте навіть тут суть справи полягає у тому, що професійний досвід має прямий психологічний вплив. В кожному разі, значення терміну *навчання* точно не розширюється, коли йдеться про навчання через досвід професійної самостійності та застосування цього досвіду до позаробочої реальності.

5. Сумісно з припущенням, що зв'язок між працею і особистістю має бути взаємним, емпіричні дані свідчать, що *умови праці не тільки впливають на особистість, але й зазнають її впливу* – навіть ще після того, як люди досягають успіху у професійній кар'єрі. Наш лонгітюдний аналіз (Kohn and Schooler, 1982), наприклад, показує, що з часом особистісні характеристики мають важливі наслідки для місця індивіда в структурі праці: як гнучкість мислення, так і самостійність орієнтацій ведуть до відповідальніших робіт, які дають більше свободи для професійної самостійності. Тою мірою, якою мені дозволяють оцінювати ситуацію обмежені дані, вплив особистості на працю – зокрема, впливи особистості на найоб'єктивніше виміряні умови праці – є скоріш переважно віддаленими у часі ніж такими, що відбуваються відразу. Тобто, у відповідності до потреб чи здібностей окремого працівника умови праці швидко не змінюються. Однак протягом достатньо тривалого часу багато працівників або модифікують свою роботу, або ж переходять на іншу, яка більше відповідає їхнім особистостям. Таким чином, довготерміновий вплив особистості на умови праці є значним.

6. Нарешті, *умови праці не перебувають у соціально-структурному вакуумі*, а дуже складно вплетені у класову і стратифікаційну системи індустріального суспільства. Найбезпосередніші доречні для такого узагальнення дані дають дослідження проведені в Сполучених Штатах, Польщі та Японії (Kohn, 1969; Slomczynski et al., 1981; Kohn and Schoenbach, 1983; Naoi and Schooler, 1985; Kohn et al., 1986; Kohn, 1987; Kohn et al., 1990). Підтверджуючі свідчення надають також дослідження в інших країнах (див.: Kohn and Schooler, 1983, ch. 12). Те, що ми маємо такі дані і для капіталістичних, і для соціалістичних суспільств, так само як для західних і незахідних суспільств вказує, що ми маємо справу з соціально-структурним явищем, не обмеженим певним типом політичної чи економічної системи, чи західною культурою, а швидше за все притаманним індустріальним суспільствам взагалі. Умови праці не лише структурно взаємопов'язані, а й систематично вбудовані в ширші класову та стратифікаційну системи індустріального суспільства.

Наведене вище узагальнення розв'язаних питань становить доволі значний обсяг знання. Проте, багато важливих питань залишається нерозв'язаними. Тому я перегляну почергово свій опис відповідних умов праці, концептуалізацію особистості та трактування процесів, через які робота впливає на особистість. Після цього я розгляну ключове питання корисності для соціальної політики здобутих нами знань про працю та особистість. Чи може наше знання бути застосоване для цілеспрямованих соціальних змін? Чи можна змінити умови праці так, щоб збільшити сприятливі можливості для професійної самостійності? Передбачаю – можливо, але не легко.

ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВ ПРАЦІ

Об'єктивні умови праці та суб'єктивні оцінки роботи

Хоча мій підхід до праці та особистості зумисне фокусується на об'єктивних умовах праці, мені не завжди вдавалось виміряти їх настільки об'єктивно, як того хотілося б. На жаль, іншим дослідникам вдавалось не набагато краще. Мої вимірювання ґрунтуються на звітах про інтерв'ю, а не на обстеженнях тренуваних аналітиків; окрім того, деякі побудовані на звітах про інтерв'ю індекси суб'єктивніші, ніж потрібно. (Для порівняння зверніть увагу на ретельні спроби німецьких психологів праці отримати справді об'єктивні виміри умов праці. Див.: Hacker, 1981; Vopert set al., 1983 Oesterreich, 1984; Resch et al., 1983).

Однак мої колеги і я доклали величезних зусиль для того, щоб обґрунтувати побудовані на основі інтерв'ю індекси іншими джерелами інформації. Наприклад, ми (Kohn and Schooler, 1973) провели оцінювання усіх окремих професій, з яких наша крос-секційна вибірка у 3100 чоловіків містили щонайменше тридцять представників, ранжуючи ці професії за медіанним рейтингом, який представники цієї професії дають кожній з відзначених умов праці. Метою цієї процедури було подивитись, чи узгоджуються ці рангові упорядкування із нашим знанням професійних реалій. Тою мірою, якою вони узгоджуються, це надає впевненості, що повідомлення респондентів про їхні умови праці переважно об'єктивні й неупереджені. Фактично ці оцінювання (Kohn and Schooler, 1973, table 2) – за рангом умов праці – підтвердили наші очікування. Отже, видається неправдоподібним, щоб систематичні зміщення у повідомленнях респондентів щодо умов їхньої праці спотворювали наше розуміння зв'язків між умовами праці та психічною діяльністю.

Для забезпечення валідності отриманих в інтерв'ю повідомлень щодо змістовної складності праці – умови праці центральні в усіх наших дослідженнях – ми змогли зробити набагато більше. Використовуючи дані для чоловіків США ми порівняли (Kohn and Schooler, 1973) наш індекс змістовної складності, який ґрунтується на описі працівником його роботи з інформацією, людьми та речами і, таким чином, точно відповідає особливостям роботи кожного працівника, з оцінками, наведеними у *Словнику назв професій* (U.S. Department of Labor, 1965)

для кожної професії в економіці Сполучених Штатів. Наведені у цьому словнику рейтинги складності праці з речами, з інформацією і з людьми є середніми для професій загалом, тому їм не вистачає нашої специфічності; вони також неповні у деяких важливих моментах (Cain and Treiman, 1981), але оскільки ці рейтинги базуються на спостереженнях тренуваних професійних аналітиків, вони, все-таки, можуть бути корисними як джерело зовнішньої валідазації. Ми знайшли, що множинна кореляція між нашим індексом змістовної складності праці та незалежно визначеними словниковими рейтингами складності праці з інформацією, речами і людьми дорівнює 0,78 – достатньо висока, щоб надати упевненості у тому, що наші оцінки змістовної складності дійсно відбивають реалії роботи наших респондентів. Якби кореляція була значно вищою, ми б думали, чи необхідно витратити зусилля і гроші на отримання інформації про змістовну складність певних видів праці, замість того, щоб задовольнитися приблизними даними щодо різних професійних рівнів¹.

Використовуючи польські дані для чоловіків і польський варіант *Словника назв професій*, К. Яницька і її колеги повторили цей аналіз (Janicka et al., 1983) з подібним результатом – індексом множинної кореляції 0,81. Потім вони здійснили подальше оцінювання валідності індексів змістовної складності, використаних як в оригінальному дослідженні у Сполучених Штатах, так і у його повтореннях у Польщі і Японії. На тій підставі, що відносно стислий описи того, що респондент робить, працюючи з інформацією, речами і людьми, може зазнавати невідомої нам міри суб'єктивного викривлення, вони провели повторне інтерв'ю підвибірок їхньої національної вибірки у двох індустріальних містах, Лодзі і Вроцлаві, отримавши значно детальнішу описову інформацію щодо змісту роботи, ніж це було можливо в будь-якому ширшому опитуванні. Використовуючи низку альтернативних схем кодування, вони систематично одержували високі показники кореляції (від 0,90) між індексом змістовної складності, побудованому на стислих описах, та індексами, ґрунтованих на детальніших описах.

Нарешті, існують обмежені, але дуже переконливі дані дослідження кваліфікованих слюсарів, проведеного у Західному Берліні Лемпертом, Хоффом і Лаппе (див.: Hoff et al., 1983). Вони провели детальне опитування 21 молодого робітника-початківця, прослідкувавши їхні подальші професійні кар'єри. Вони спостерігали за ними на роботі, використовуючи точно вивірені методи спостереження, доповнені інтерв'ю з їхніми безпосередніми керівниками. На моє прохання, їхній колега Манфред Молдашл (Manfred Moldaschl) закодував цю інформацію

¹ Небагато досліджень мали потрібні дескриптивні дані для індексу змістовної складності праці на різних рівнях роботи. Для заповнення цієї прогалини було опрацьовано кілька наближених вимірів складності праці з використанням даних щодо професійного рівня (Kohn and Schooler, 1973; Temme, 1975; Spenner, 1980; Cain and Treiman, 1981). Усі ці індекси екстраполюють на змістовну складність конкретної роботи класифікації середнього рівня складності праці з інформацією, речами і людьми професії загалом зі *Словника назв професій* (U.S. Department of Labor, 1965). За обережного застосування такі індекси надають прийнятні приблизні значення для використання у дослідженнях, де бракує точних даних щодо складності окремих видів праці. Однак ми маємо пам'ятати, що в таких приблизних індексах серйозно недооцінюються величини зв'язку змістовної складності з іншими змінними.

відповідно до нашої із Скулером схеми ранжування загальної складності праці (Kohn and Schooler, 1983, appendix B). Потім він самостійно оцінив цей самий вимір складності, використовуючи цього разу лише таку інформацію, яка могла б бути отриманою в інтерв'ю з самими чоловіками – у інтерв'ю, які фокусувались не на умовах праці, а на психічній діяльності. Кореляція між рейтингами складності, ґрунтованими на спостереженнях і на інтерв'ю, складає 0,75. Беручи до уваги, що ми маємо справу з дуже вузьким колом умов праці, що інтерв'ю не були розроблені для забезпечення систематичної описової інформації про складність праці, і що достовірність одиничного індикатора змістовної складності має неминуче суттєво знижувати достовірність вимірювальної моделі з багатьма індикаторами, показник кореляції 0.75 є дійсно підбадьорливим. Це значить, що кореляція ґрунтована на репрезентативній вибірці працівників, систематичних даних і множинних індикаторів була б набагато вищою.

Множинні індикатори умов праці

Близькою до проблеми об'єктивності є інша проблема вимірювання: бажаність мати *множинні індикатори* умов праці – особливо при використанні інформації, що базується на даних інтерв'ю. Незалежно від застосованого методу побудови індексу множинні індикатори концепту забезпечують значно більшу впевненість в тому, що ви дійсно вимірюєте те, що мали намір вимірювати. Якщо для побудови індексів умов праці застосовується конфірмаційний факторний аналіз, – загалом бажаний, на мою думку, особливо у лонгітюдному дослідженні, – тоді вимірювальна модель з множинним індикатором забезпечує додаткові значні переваги, що дозволяють будувати індекси, позбавлені похибок вимірювання (похибка вимірювання визначається тут як дисперсія будь-якого з індикаторів, що не є спільною з іншими індикаторами основоположного концепту). Це надає значну перевагу індексам, побудованим на множинних індикаторах, щодо відповідних недоліків змінних, вимірюваних одиничними індикаторами. Я не маю жодних сумнівів, що такі добре вимірювані умови роботи, як змістова складність праці, дійсно мають значення для особистості; що залишається нерозв'язаним – чи може бути вплив менш добре вимірюваних умов праці сильнішим, аніж це показали наші дослідження.

Міжособистісний контекст і міжособистісні стосунки

Наголошуючи на структурних імперативах роботи, я міг недооцінити важливість міжособистісного контексту праці та міжособистісних стосунків на роботі; як вже зазначалося, крос-секційні дослідження зайнятого населення не є оптимальними для вивчення таких явищ. Однак наскільки ми змогли виміряти міжособистісні стосунки на роботі, ми знайшли мало ознак того, що вони впливають на позаробочу психічну діяльність (Kohn and Schooler, 1973). Звичайно, виняток складають ті міжособистісні стосунки, які безпосередньо залучені до

професійної самостійності, тобто щільність нагляду і складність роботи з людьми. Такі інші аспекти міжособистісної пов'язаності, як то чи працює людина сам чи в компанії з іншими, чи є людина частиною робочої «команди» та конкурентність стосунків зі співпрацівниками здається мають невеликий вплив на особистість поза роботою. Повинен одразу додати, що ці негативні результати занадто обмежені, щоб бути остаточними.

Також можливо, що мій центральний концепт – змістовна складність праці – недооцінює важливість міжособистісної пов'язаності, поєднуючи складність роботи з людьми зі складністю роботи з речами і інформацією в один загальний концепт – змістовну складність праці, замість того, щоб розглядати роботу з людьми як окрему сферу. Я знаходжу складність роботи з людьми не більш важливою для особистості, ніж складність роботи з інформацією або з речами (див.: Kohn, 1969, p.155-158). Першочергову важливість має складність, і лише другорядну важливість має те, чи здійснюється складна праця з людьми, з інформацією або з речами. Альтернативний підхід (Coser, 1975) розглядає складність праці з людьми – точніше, складність рольових наборів – як таку, що має кардинальну важливість, вважаючи інші аспекти складності лише допоміжними. З цього погляду, змістовна складність праці є виразником того, що дійсно важливо у роботі – складність рольових відносин. Доки ми не маємо точного виміру складності рольових наборів, це неможливо перевірити емпірично.

Час як параметр впливу роботи на особистість

Здійснені досі лонгітюдні дослідження мало що говорять нам про розподіл впливів роботи на особистість в часі, бо більшість таких досліджень спроектовані так, що уможливлють вимірювання змін лише один раз, зазвичай після тривалого часового проміжку, як у випадку мого власного дослідження з інтервалом у десять років. Ґрунтуючись на інформації такого типу досліджень, ми можемо впевнено стверджувати, що умови праці дійсно впливають на особистість, але не можемо сказати, коли такі процеси починаються, чи вони неперервні, чи дискретні, або чи вони згасають через деякий час, чи необмежено акумулюються (Frese, 1983). Проте, розподіл в часі – це ключовий параметр зв'язку праця-особистість і має бути явно введеним у наші формулювання. Можливо, деякі впливи роботи на особистість відбуваються навіть до того, як індивід власне відчуває на собі нові умови праці, в період передчуття таких умов або ж передчуття значення нової роботи. Наприклад, просування може призвести до зростання самооцінки навіть до того – або, можливо, особливо до того – як індивід дійсно розпочинає нову роботу. Інші умови праці могли впливати на ранніх стадіях, зменшуючи вплив, коли індивід при звичається до умов праці. Наприклад, можливо, що задачі, які спочатку здавались стимулюючими, з часом ставатимуть рутинними. Можливе і протилежне: певні умови праці, скажімо, шум чи тиск часу, можуть стати менш обтяжливими з плином часу. Існують також інші очевидні можливості, кожна з яких вимагає від нас розгляду отриманих результатів

як таких, що представляють кінцевий результат багатьох процесів, деякі з яких закінчилися задовго до повторного опитування, інші ще тривають, а якісь лише розпочинаються.

Яке значення для наших висновків матиме те, що психологічні впливи умов праці не були відносно постійними, а натомість збільшувалися чи зменшувалися з часом? Напевно, це змінило б наші оцінки величин впливів. Якщо впливи професійної самостійності, наприклад, дійсно зменшуються з часом, наші десятилітні оцінки, ймовірно, недооцінюють величини впливів; якщо ж впливи професійної самостійності насправді збільшуються, ми, можливо, переоцінили величини таких впливів. Важко повірити, що міра таких перебільшень чи недооцінювань може бути дуже великою. У будь-якому разі, не викликає сумнівів, що професійна самостійність дійсно чинить суттєвий вплив на особистість; немає певності лише в тому, чи ми виміряли ці впливи у їхньому максимумі, у їхньому середньому значенні, у якійсь точці після досягнення максимуму, коли вони зменшувалися, чи, можливо, по-різному щодо різних психологічних наслідків. Розрізнення багатьох складових існуючих процесів потребує набагато тоншого аналізу з використанням даних, зібраних за коротші проміжки часу, ніж ми чи інші дослідники зробили. Це саме той випадок, коли невеликі інтенсивні дослідження можуть давати знання, яке ніякі широкомасштабні дослідження дати не можуть.

І умови праці, і особистість формуються динамічними процесами, однак наші моделі є не динамічними, а структурними (Spenner, 1988). На щастя, Шoenберг (Schoenberg, 1977) продемонстрував, що статична модель того, що в дійсності є динамічним процесом, недооцінюватиме величини параметрів, але в інших відношеннях не буде хибною. До того ж, напевно чи імовірно, щоб наші моделі були надмірно неточними щодо уявлення про процес в цілому, проте вони безперечно обмежені тим, що підсумовують загальні впливи, а не визначають динаміку процесу.

Поріжні впливи

Існує чітка можливість того, що впливи (принаймні деяких) умов праці на (принаймні деякі) аспекти особистості могли залежати від специфічної умови праці, яка перевищує деякий критичний поріг. Наприклад, щільність нагляду могла підсилювати авторитарний консерватизм тільки тоді, коли ступінь контролю з боку безпосереднього керівника досягав певного рівня. У жодному з відомих мені досліджень таку можливість не розглянуто; це потребувало б дуже інтенсивного довгострокового вивчення. Однак ми повинні припустити можливість того, що умови праці можуть впливати на особистість лише тоді, коли досягається певний поріжний рівень.

Взаємодії між умовами праці

Можливо також, що умови праці мають диференційований вплив залежно від наявності чи відсутності інших умов праці. Хауз (House, 1980), наприклад, виявив, що працівники, котрі

мають позитивні, підтримуючі стосунки із співробітниками і супервізорами, менш уражені стресовими умовами праці, ніж працівники, котрі не відчують, щоб колеги і супервізори їх підтримували. Хоча дані не зовсім переконливі, гіпотеза, безперечно, логічна. Навпаки, Карасек і його колеги, аналізуючи професійні передвісники «психічної напруги» (Karasek, 1979) і серцево-судинних захворювань (Karasek et al., 1981), приходять до висновку, що вирішальний елемент становить взаємодія між «вимогами роботи» та «простором робочих рішень». Останнє явно подібне моїй професійній самостійності, хоча з більшим наголосом на рутинності та свободі від щільного нагляду, ніж на змістовній складності праці. На жаль, їхня концептуалізація як вимог роботи, так і простору робочих рішень, недостатньо визначена, а виміри, особливо вимог роботи, суб'єктивні, і тому їхні результати оцінити важко. Проте, ідея безперечно має сенс і заслуговує на вивчення.

Маловивченою, але теоретично привабливою є можливість різного впливу умов праці на особистість залежно від локалізації в економіці або від організаційної структури тієї фірми чи підприємства, де ці умови діють. В дійсності може бути, що умови праці мають різний вплив у бюрократичних та небюрократичних фірмах і організаціях. Також можливо, що умови праці мають різний вплив у первинному і вторинному секторах економіки капіталістичних суспільств – так що, наприклад, професійна самостійність чинить більший вплив на особистості працівників, зайнятих у первинному секторі економіки, де вони краще заробляють і більше захищені, тоді як ризики і невизначеності роботи мають більші наслідки для особистостей працівників, зайнятих у вторинному секторі. З усіх цих питань ми не знаємо майже нічого.

Еквіваленти професійної самостійності

Цілком ймовірно, що інші умови життя можуть служити еквівалентами професійної самостійності, надаючи можливості для самостійності у пов'язаній з роботою діяльності або ж у непрофесійних сферах життя. Наприклад, Хауз висунув припущення (House, 1980, p. 552), що «працівники можуть мати також інший професійний досвід, який модифікує або компенсує ступінь їхньої самостійності в конкретній роботі. Працівники, зайняті несамостійними роботами можуть ... брати участь в діяльності спілок чи у прийнятті організаційних рішень тими способами, які не фіксувалися вимірюваннями Кона». Можливо це і так, але наші (щоправда неповні) дослідження (Kohn and Schooler, 1973; Kohn, 1976) дають мало ознак на те, що інші аспекти професійної зайнятості можуть компенсувати нестачу можливостей для самостійності в роботі.

Хоча я дійсно вважаю, що існують непрофесійні еквіваленти професійної самостійності. Мої колеги і я (Schooler et al., 1983) показали, наприклад, що умови виконання домашньої праці – за їхніми впливами на психічну діяльність жінок – еквівалентні існуючим в оплачуваній зайнятості. Ми також виявили (K. Miller et al., 1985, 1986), що існує пряма аналогія між

досвідом самостійності, який набувають дорослі в їхній оплачуваній зайнятості, та досвідом самостійності, який набувають підлітки і молоді дорослі в їхній учбовій праці. Учбова самостійність, що індексувалася змістовна складність учбовій праці та щільність нагляду з боку вчителів, збільшує гнучкість мислення і самостійність орієнтацій, одночасно зменшуючи відчуття дистресу, саме так, як і професійна самостійність.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Які аспекти особистості вплетені у взаємозв'язок праця-особистість і як концептуалізувати «особистість»? Існують три основні підходи до цього питання. Перший і, на мою думку, найменшою мірою стратегічний підхід – це починати з одного аспекту особистості і запитувати, якого впливу цей аспект зазнає і як він сам впливає на умови праці. Якщо рухатись від будь-якого одного аспекту особистості до його соціально-структурних підоснов, завжди є ризик надати особливе значення варіаціям на тему і втратити можливість бачити основну тему, а основна тема в цьому випадку – це поширення впливів умов праці на багато аспектів особистості (див.: Kohn, 1989). Для прикладу візьміть дослідницьку літературу щодо умов праці та усвідомлюваний «локус контролю», тобто відчуття контролю над власним життям на протилежність відчуття перебування під зовнішнім контролем. Ці дослідження, а майже всі вони ґрунтуються на тому чи іншому варіанті концептуалізації та індексу Ротера (Rotter, 1966), загалом співзвучні з моїм та інших дослідженнями умов праці та особистості (див., наприклад, Andrisani and Nestel, 1976; Andrisani and Abels, 1976; Hohner and Walter, 1981; Spector, 1982; O'Brien, 1984, 1986; Hoff and Hohner, 1986). Однак займаючись якимось одним аспектом особистості, багато дослідників ігнорують паралельні результати інших досліджень про те, що умови праці, які впливають на [усвідомлюваний] локус контролю, також впливають і на інші споріднені аспекти особистості, як фаталізм, самостійність орієнтацій, норми моралі та впевненість у собі. Подібним чином, дослідження професійних обставин самооцінки було настільки сфокусовано на цьому одному аспекті особистості, що дослідники рідко помічали, що на самооцінку впливають ті ж самі умови праці, які впливають на інші аспекти Я-концепції та соціальних орієнтацій. Зосередження на будь-якому одному аспекті особистості призводить до дуже вузької інтерпретації зв'язку праця-особистість.

Ситуація покращується з започаткуванням багатоаспектної концептуалізації особистості (наприклад, Holland, 1966). Але навіть тоді перед нами виникає серйозна проблема: незважаючи на те, наскільки адекватна чиясь концептуалізація особистості, починаючи з особистості та

ідучи назад до умов праці, ми неминуче прийдемо до надмірно психологізованої картини умов праці. На мою думку, розпочинати з особистості, навіть з багатоаспектної концептуалізації особистості, – це нестратегічний шлях, щоб досягти чинних умов праці.

Очевидний альтернативний підхід – починати з умов праці й вивчати, який саме аспект особистості може впливати або перебувати під впливом цих умов праці, що я головним чином і зробив. Цей підхід також може викривляти наше розуміння взаємозв'язку праця-особистість через те, що він може давати також упереджену картину особистісної сторони цього взаємозв'язку. Зокрема, такий підхід може призводити до надмірного наголосу на тих аспектах особистості, котрі або безумовно впливають, або ж перебувають під впливом тих умов праці, до яких дослідник має особливий теоретичний чи практичний інтерес. Гірше за те, відштовхування від умов праці може призвести до наголосу на тих аспектах особистості, які найтісніше пов'язані з такими аспектами праці, що найлегше дослідити або ефективно виміряти. Однак я вважаю, що небезпеки, якщо розпочинати з умов праці, набагато менші, а стратегічні переваги значно більші, ніж якщо розпочинати з особистості.

Розумний шлях подолання обмежень обох підходів (див.: Frese, 1982; Hoff et al., 1982) – концептуалізація, яка розпочинається не з особистості і не з умов праці, а намагається розглядати їх спільно. Звичайно, класичний приклад становить концепція відчуження Маркса, яка звертається і до умов праці, і до психології працівника (Kohn, 1976).² Попри всю плутанину та дебати, породжені двозначності цієї концепції, я переконаний, що головна причина, через яку формулювання Маркса стали такими цінними, як раз у тому, що вони драматизували внутрішній зв'язок між працею і особистістю. Однак обмеження цього підходу полягає у тому, що спроба виробити всеохоплююче узагальнення стосовно взаємозв'язку праця-особистість, неодмінно розглядає лише деякі з тих багатьох аспектів праці, що впливають на особистість, і лише деякі з тих аспектів особистості, що стосуються праці. Я вважаю, що багатовимірні підходи як до праці, так і до особистості, принаймні на цій стадії нашого розуміння є необхідними.

Моя власна попередня спроба концептуалізувати особистість відповідно до того, як вона пов'язана з працею (Kohn and Schooler, 1982; Kohn and Schoenbach, 1983), є, звичайно, пошуковою і неповною, яка у жодному сенсі не претендує бути моделлю особистості в усіх її розгалуженнях. Що я дійсно намагаюся зробити – це часткова концептуалізація тих аспектів особистості, які у взаємозв'язку праця-особистість є центральними. Роблячи це, я розглядаю три фундаментальні виміри особистості: гнучкість мислення, самостійність орієнтацій і відчуття благополуччя або дистресу.

Гнучкість мислення вимірюється оцінкою розумових дій респондентів під час інтерв'ю. Наші оцінки ґрунтуються на низці індикаторів – включаючи відповіді респондентів стосовно начебто простих, але дуже показових пізнавальних задач, їхнє вміння виконувати перцептивні

та проєктивні тести, їхню схильність погоджуватись у відповідях на запитання типу «згоден–незгоден», а також враження, яке вони справляють на інтерв'юера протягом тривалого інтерв'ю, що потребує розмірковувань і рефлексії (Kohn and Schooler, 1978). Жоден з цих індикаторів не розглядається як цілковито надійний, але ми дійсно припускаємо, що всі вони значною мірою відбивають гнучкість респондентів у розв'язанні складних завдань, які потребують розумових зусиль. Надійність індексу та здатність вимірювати усталену характеристику підтверджується його надзвичайно високою стабільністю – кореляція через десять років складає 0.93.

Самостійність орієнтацій у моїх дослідженнях – це основний вимір орієнтацій щодо себе і суспільства. Вона означає переконання, що кожен здатний особисто брати на себе відповідальність за свої вчинки, і що суспільство влаштовано так, щоб уможливлувати самостійність. Наш індекс самостійності орієнтацій ґрунтується на конфірматорному факторному аналізі другого порядку (Kohn and Schooler, 1982, fig. 3). Самостійність орієнтацій виявляється у відсутності авторитарних консервативних поглядів, наявності норм особисто відповідальної моралі, довіри до інших, у відсутності самоприниження, конформізму щодо чийось ідей і фаталізму.

Самостійність орієнтацій (self-directedness of orientation) – вираз громіздкий, але я не зміг знайти простішого терміну, який би повністю охоплював цілу низку явищ. Термін Антоновськи (Antonovsky, 1979, 1987) *почуття зв'язності* становить можливу альтернативу, але він, в дійсності, містить в собі дещо відмінне значення. Інша можлива альтернатива – це [усвідомлюваний] *локус контролю*. Цей концепт може мати вужче значення ніж мій (Hoff, 1982). Існують також характеристики розвитку особистості, які, хоча й не повністю еквівалентні моїй концептуалізації, але у важливих моментах подібні до неї. Так, стадіальні теорії морального розвитку Піаже (Piaget), Колберга (Kohlberg, 1976; Kohlberg and Gilligan, 1972) і Хабермаса (Habermas, 1979) напевно мають багато спільного з тим, що я розумію під конформністю до зовнішнього авторитету на противагу самостійності, хоча моя концепція безперечно не є стадіальною теорією. Доречно також згадати соціолінгвістичне розрізнення Бернштайном (Bernstein, 1971, 1973) «обмеженого кодексу честі» робітничого класу і «детально розробленого кодексу честі» середнього класу.

Дистрес у порівнянні з відчуттям благополуччя складає інший базовий вимір орієнтації щодо себе і суспільства. Скулер і я намагались виміряти не тільки відчуття індивідами особистої ефективності, але й їхнє відчуття комфорту чи страждання; самостійність і конформність, кожна, можуть мати відмінні психічні витрати і придбання. В нашій вимірювальній моделі другого порядку дистрес відображається тривожністю, самоприниженням, нестачею впевненості у собі, незгодою з думками інших і недовірою.

² Див. в цій книзі розділ 4. – Прим. ред.

Якщо врахувати, який широкий спектр орієнтацій охоплюється цією вимірювальною моделлю, стає зрозумілим, що самотійність і дистрес підсумовують великий обсяг інформації про особистість, відповідно до того, як вона пов'язана з працею. Включення гнучкості мислення до загальної концептуалізації далі розширює межі нашого зображення особистості, охоплюючи трьома вимірами стислий підсумок багатьох важливих аспектів особистості, які безпосередньо включені у взаємозв'язок праця-особистість. Проте, я маю знову підкреслити, що це є не повною концептуалізацією особистості, а лише частковою концептуалізація тих аспектів особистості, які найбільш безпосередньо включені у взаємозв'язок праця-особистість. Безперечно, повна концептуалізація особистості залишається основним нерозв'язаним інтерпретаційним питанням у взаємозв'язку праця-особистість.

ПРОЦЕСИ, ЧЕРЕЗ ЯКІ ПРАЦЯ ВПЛИВАЄ НА ОСОБИСТІСТЬ

Я зазначав вище, що результати досліджень вказують на навчання-генералізацію як на основний процес, через який умови праці впливають на особистість. Дехто схильний не погоджуватися з цим і дивитися на процеси, через які робота впливає на особистість, як на досі нерозв'язане питання (House, 1981). Як би там не було, п'ять важливих питань щодо цих процесів напевно дійсно залишаються нерозв'язаними: (1) Чи однаковим чином умови праці впливають на всіх людей, які перебувають у подібних умовах, чи їхні впливи залежать від потреб, цінностей і здібностей працівників? (2) Чи є процес навчання під час роботи і перенесення цього досвіду на дійсність поза роботою подібним для усіх сегментів робочої сили? (3) Чи по-різному позначаються на особистості умови праці на різних стадіях життєвого шляху або кар'єри? (4) Чи можливо, щоб умови праці впливали на позаробочу психічну діяльність працівників опосередковано, через вплив умов праці на суб'єктивні відчуття працівників щодо роботи та вплив цих почуттів, у свою чергу, на орієнтації працівників щодо непрофесійних соціальних реальностей? (5) Якими є фактично існуючі процеси навчання і генералізації?

Гіпотеза відповідності

Моє узагальнення розв'язаних питань передбачає, що умови праці загалом мають подібний вплив на особистості всіх працівників. Альтернативне формулювання пропонується гіпотезою відповідності, яка стверджує, що умови праці мають відмінний вплив, залежно від того, наскільки вимоги роботи відповідають потребам, цінностям і здібностям окремого працівника (див., наприклад: Lofquist and Davis, 1969; Hackman and Lawler, 1971; Coburn, 1975; але див.: Mortimer, 1979; O'Brien, 1986). Наприклад, змістовна складність праці може бути стимулюючою для більшості працівників, але бути більше тягарем, аніж викликом для тих працівників, хто цінує більше зовнішні, а не внутрішні властивості праці. Гіпотеза відповідності приваблива частково через те, що – за достатньо детального рівня аналізу – має бути вірною.

Неймовірно, щоб усі працівники однаковим чином реагували на всі умови праці. Проте справжнє питання, це – якими є відносні величини основних впливів та впливів взаємодії. Якщо основні впливи значні, а впливи взаємодії незначні, тоді наші формулювання – доречні, статистичні моделі – прийнятні, а висновки – обґрунтовані; гіпотеза відповідності (та інші гіпотези ґрунтовані на взаємодії) може виявитися вірною, але задля цілей загального аналізу – лише варіацією на основну тему. Але якщо взаємодії є суттєвими, тоді наші формулювання помилкові, статистичні моделі неприйнятні, а висновки сумнівні.

Наші дослідження взаємодії професійних цінностей і умов праці (Kohn and Schooler, 1973; Kohn, 1976) ставлять під сумнів гіпотезу відповідності. Одержані результати, наприклад, вказують на те, що професійна самостійність пов'язана з такими базовими потребами і цінностями, які важливі для всіх працівників, принаймні за умов трудового життя загалом притаманних Сполученим Штатам. Однак дослідження не були остаточними. Аналіз (лінійних) взаємодій не вичерпує можливостей варіацій у підгрупах. І ми не розглядали багато інших аспектів відповідності, наприклад, взаємозв'язок між прагненнями і умовами праці або між фізичною витривалістю і умовами праці. Відповідність все ще може виявитися складовою процесу, якщо не основною темою, то принаймні другорядною.

Аналітична проблема полягає у тому, що надзвичайно складно розглядати взаємні впливи і статистичні взаємодії в одному й тому ж дослідженні. Тому ми зробили менше таких досліджень, ніж нам хотілося б зробити.

Варіації впливів праці на особу у підгрупах

Вплив роботи на особистість може бути по суті інваріантним для всіх сегментів робочої сили, або ж більш помітним для одних сегментів робочої сили, порівняно з іншими. Якщо вірно останнє, гіпотеза навчання-генералізація має бути переглянута, а умови, за яких вона підтверджується, – визначені значно чіткіше.

Багато разів протягом досліджень мої колеги і я розглянули, чи зберігаються зафіксовані зв'язки між умовами праці й психічною діяльністю не лише в середньому для всього зайнятого населення, але й для певних сегментів робочої сили: для чоловіків і жінок (J. Miller et al., 1979); для жінок, котрі мають малих дітей, і для тих, хто не має (J. Miller et al., 1979); для працівників як фізичної, так і нефізичної праці (Kohn and Schooler, 1973); для людей, зайнятих у прибуткових фірмах і для зайнятих у неприбуткових організаціях (Kohn, 1971); та (коли розглядалася домашня праця) для жінок працюючих поза домом і для зайнятих лише домогосподарством (Schooler et al., 1983). Загалом, ми з'ясували, що вплив умов праці на особистість більш-менш незмінний для всіх сегментів робочої сили. Проте, хоча ми неодноразово робили порівняльні аналізи стратегічних сегментів робочої сили, ми зробили значно менше таких досліджень, аніж нам хотілося б, – переважно через складність такого

аналізу, коли застосовується вимірювальне та казуальне моделювання через лінійні структурні рівняння. Можливість варіацій впливу праці на особистість у підгрупах залишається нерозв'язаним питанням.

Врахування життєвого шляху і кар'єри

У моїх власних та й у інших дослідженнях помітно бракує систематичної уваги до проблем життєвого шляху і кар'єри. Ми неявно розглядали всі послідовності робіт так, начебто вони були однаково безперервними чи переривчастими вздовж деякої певної кар'єрної лінії. Більш реалістична концептуалізація мала б взяти до уваги те, що деякі зміни роботи означають послідовне просування у цілеспрямованому порядку, в той час як інші означають переходи від однієї кар'єрної послідовності до, можливо, іншої. Я не знаю жодного прийняттого шляху розв'язання цієї проблеми окрім давніх спроб Віленського (Wilensky, 1961) та більш недавніх спроб інших (наприклад, Spilerman, 1977) класифікувати моделі кар'єри. Немає і дослідників, що приділили б достатню увагу тій можливості, що зв'язки умов праці та особистості можуть змінюватися протягом життєвого шляху. (Відповідне обговорення *життєвого шляху* див. у: Elder and Rockwell, 1979; Baltes, 1982; Spenner, 1988). Натомість ми переважно припускали, що процеси навчання і генералізації по суті незмінні на різних етапах життєвого шляху і кар'єри.

Нещодавні роботи з психології розвитку і соціальної психології дійсно говорять про те, що навчання, особливо так, як воно представлене у кристалізованих (або синтезованих) розумових здібностях, триває протягом усього життя (див.: Baltes and Labouvie, 1973; Baltes et al., 1984). В принципі, оскільки «перенесення навчання» є «суттєвою характеристикою навчального процесу» (Gagne 1968, р. 68), то не лише первісне навчання, але й генералізація вивченого має тривати в той час як працівники стають старшими. Проте, можливо, що навчання-генералізація не відбувається у однаковому темпі чи однаковою мірою у будь-якому віці та на усіх стадіях життя чи кар'єри. Процес може бути особливо виразним у молодших працівників, на ранніх стадіях їхньої професійної кар'єри, до того як вони стають заклопотаними сімейними обов'язками, але ослаблятися з віком, кар'єрним просуванням та зміною сімейних обов'язків. Також можливо, що навчання чи генералізація зменшуються з віком працівників просто через біологічні зрушення (Horn and Donaldson, 1980, р. 476-481; Jarvik and Cohen, 1973, р. 227-234, але також див.: Labouvie-Vief and Chandler, 1978; Riley and Bond, 1983). З іншого боку, як переконливо доводить Спеннер (Spenner, 1988), самі процеси, через які професійна самостійність і особистість взаємно впливають одна на одну, можуть призвести до зростаючого впливу праці на особистість на пізніших стадіях життєвого шляху і кар'єри.

Щоб побачити, чи тривають навчання та генералізація досвіду неослабно протягом дорослого життя, потрібно проаналізувати, як умови праці впливають на психічну діяльність працівників у різні вікові періоди, на різних етапах кар'єри чи життєвого шляху. Мої колеги і я

(J.Miller et al., 1985) провели один такий аналіз: міжнаціональне порівняльне дослідження у Сполучених Штатах і Польщі, спроектоване так, щоб оцінити чи має професійна самостійність такий же великий вплив на процеси мислення у працівників старшого віку, як й у працівників молодих і середнього віку. Результати цього дослідження недвозначно підтверджують неослабний вплив професійної самостійності, особливо змістовної складності праці на процеси мислення представників найстаршого сегменту робочої сили. Це переконливий аргумент на користь безперервності процесу навчання-генералізації незалежно від віку працівників та – через екстраполяцію – незалежно від стадії кар'єри чи життєвого шляху. Проте, одне дослідження, навіть здійснене як порівняльне для Сполучених Штатів і Польщі, навряд чи може бути остаточним, особливо з огляду на неможливість розрізнення між віковими групами і когортами, сформованими на підставі стадії кар'єри чи життєвого шляху.

Суб'єктивні відчуття щодо роботи як посередники

Можливо, умови праці впливають на особистість не через прямі процеси навчання та генералізація, а скоріше через непрямі процеси, коли вплив роботи на позаробочу психічну діяльність опосередковується суб'єктивними відчуттями працівників від самої роботи. (Тут йдеться не про суб'єктивні чи об'єктивні індекси чи, навіть, оцінки умов праці, а про такі суб'єктивні *відчуття* щодо роботи, як задоволеність чи незадоволеність нею.) Два такі суб'єктивні відчуття – задоволеність роботою і стрес – перебували у фокусі докладного дослідження.

Причина переконання, що задоволеність роботою може бути проміжною ланкою між умовами праці й позаробочою психічною діяльністю полягає у тому, що задоволені роботою люди можуть переносити такі сприятливі орієнтації на оцінювання себе і навколишнього світу; відповідно, незадоволені своєю роботою люди можуть переносити своє незадоволення на оцінювання себе і навколишнього світу. Однак наші дані спростовують припущення про тісний зв'язок між задоволеністю роботою і орієнтаціями щодо себе чи щодо позапрофесійної соціальної реальності. Виміряні нами кореляції між задоволеністю роботою і кількома аспектами цінностей та орієнтацій виявилися ані значущими, ані цілковито узгодженими з припущенням про пов'язаність позитивних відчуттів щодо роботи з позитивними почуттями щодо себе і позапрофесійного світу (див.: Kohn, 1969, р. 178-180). Більше того, щоб задоволеність роботою відігравала важливу посередницьку роль у зв'язку між умовами праці та позапрофесійною психічною діяльністю, потрібно, щоб задоволеність працею мала значно сильніший рівень зв'язку з умовами праці ніж вона має (Kohn and Schooler, 1973; J.Miller, 1980; Kahn, 1972). Немає підстав надавати задоволеності роботою посередницьку роль; задоволеність (чи незадоволеність) – це просто один з багатьох психологічних наслідків праці, і, на мою думку, не найважливіший з них.

Інший, імовірніший кандидат на роль проміжної ланки у процесах, через які робота впливає на особистість, – це стрес. Гіпотеза полягає в тому, що умови праці повністю чи частково впливають на особистість, тому що викликають відчуття стресу, яке, відповідно, має довготривалі психологічні наслідки, такі як тривожність та дистрес. Ця гіпотеза не є просто твердженням про те, що деякі умови праці викликають у працівників відчуття суб'єктивного стресу. Так само, вона не обмежується твердженням, що відчутий стрес є одним з психологічних наслідків праці. Гіпотеза стверджує значно більше: почуття стресу – це неминуча проміжна змінна між умовами праці та позаробочою психічною діяльністю. Там де умови праці не викликали б відчуття стресу, вони б не впливали на позаробочу психічну діяльність. Слабша версія цієї гіпотези говорила б про те, що за відсутності стресу, умови праці матимуть значно слабший або менш поширений вплив на особистість.

Мені не відоме жодне дослідження, за частковим винятком дослідження Хауза (House, 1980), яке б адекватно перевіряло гіпотезу щодо стресу, бо жодне дослідження не містить вимірювання всіх необхідних елементів: об'єктивних умов праці, відчутого від роботи стресу та відповідних аспектів позаробочої психічної діяльності. Більшість досліджень, які зверталися до гіпотези щодо стресу, виявилися нездатними виміряти реальні умови праці. Проте, за відсутності інформації про наявні умови праці, неможливо сказати, чи те, що видається психологічними наслідками стресу, дійсно викликане стресом чи ж самими умовами праці.

З іншого боку, дослідження, які вимірюють умови праці, зазвичай не вимірюють, чи відчуваються ці умови праці як стресові, а отже, можуть тільки припускати, що деякі умови праці викликають стрес, і що останній відіграє роль проміжної ланки між цими конкретними умовами праці і позаробочою психічною діяльністю. Перелік ймовірно стресових умов праці нескінченний, включаючи навіть брак можливостей для професійної самостійності. Мені здається, що коли стрес приписується умовам праці за відсутності прямого вимірювання того, чи відчуваються такі умови праці як стресові, такий аргумент є тавтологічним. Доказ не покращується тим, що претендує бути валідизацією, а саме – що умови праці, які вважаються дослідником стресовими, корелюють з такими психологічними явищами як тривожність і депресія.

Оскільки моє власне дослідження не вимірює, чи відчувають працівники умови праці як стресові, воно не може надати прямих доказів щодо валідності гіпотези про стрес. Однак отримані Скулером і мною результати (Kohn and Schooler, 1982) дійсно кидають сумнів щодо інтерпретацій стресу, бо показують, що стресові, за припущенням, умови праці не мають постійних шкідливих психологічних наслідків, як це б передбачалося більшістю інтерпретацій щодо стресу (але див.: LaRocco et al., 1980; Karasek, 1979). Водночас, у нашому дослідженні є дані про те, що деякі умови праці, котрі зазвичай вважаються стресовими – щільний нагляд, брудна робота, брак захисту праці – дійсно призводять до відчуття дистресу. Отже, хоча стрес

ймовірно не має великого значення для таких аспектів особистості, як гнучкість мислення і самостійність орієнтацій, стресові умови праці можуть викликати відчуття дистресу. Цією обмеженою, але важливою мірою гіпотеза щодо стресу узгоджується з нашими даними.

Проте загалом дані підтверджують, що зміст роботи людей впливає на їхню розумову діяльність, їхні цінності, сприйняття себе і орієнтації щодо навколишнього світу «прямо» – в тому сенсі, що впливи праці на особистість не опосередковані відчуттями щодо самої роботи, такими як задоволеність роботою чи відчутий стрес. Я не бачу жодної потреби стверджувати, що суб'єктивні відчуття щодо роботи неодмінно відіграють посередницьку роль у цьому процесі; структурні імперативи роботи можуть безпосередньо впливати на всі аспекти людського мислення і відчуттів. Проте, оскільки наявні дослідження не виключають альтернативні інтерпретації психічних процесів, ці докази не остаточні.

Реальні процеси навчання і генералізації

Просте пояснення, прийнятне по суті для всього, що відомо про впливи роботи на особистість – можливо, за винятком стосовно дистресу (Kohn, 1987) – полягає в тому, що ці процеси є безпосередніми: навчання в роботі та поширення цього досвіду на позаробочу дійсність. Але як це відбувається? На це центральне питання не дають достатньої відповіді ані дослідження, проведене моїми колегами і мною, ані те, що зроблено будь-яким іншим дослідником (див. обговорення в: Spenner, 1988). Можливо, відповідь на це вирішальне питання потребує іншого типу даних та іншого типу аналізів, ніж ті, що забезпечуються дослідженням репрезентативної вибірки найманих працівників; це може потребувати розширених досліджень шляхом спостережень або, навіть, експериментів. Або це потребуватиме не іншого методу вивчення, а значно детальнішої інформації, що зібрана за частіші повторювані проміжки часу. У будь-якому разі я маю всі підстави вважати, що навчання-генералізація є основним психологічним процесом, через який робота впливає на особистість, хоча дослідження досі недостатньо зробили, щоб роз'яснити цей процес.

МОДИФІКУВАННЯ УМОВ ПРАЦІ

Останнє нерозв'язане питання, до якого я звернуся в цьому есе, – це модифікування умов праці: чи можливо модифікувати умови праці цілеспрямовано і систематично, та чи вплинула б модифікація умов праці на особистості зайнятих цією працею. Ці питання дотичні до взаємозв'язку праця-особистість з двох окремих причин. Фактична модифікація умов праці забезпечила б остаточну «експериментальну» перевірку того, чи дійсно умови праці мають той вплив на особистість, що припускається. Зрештою, справжня користь від розуміння взаємозв'язку праця-особистість – це цілеспрямовані соціальні зміни.

Історичний процес

У певному сенсі історичний процес, завдяки якому сформувалася структура праці якогось суспільства, не стосується того, чи можливо у цьому суспільстві змінити умови праці за спеціально розробленим проектом. Проте знання історичних процесів могло дати усвідомлення того, які сили сприяли б, а які – заважали б спробам змінити умови праці. На жаль, історичні відомості не зовсім зрозумілі. Були наведені доводи, що головною тенденцією останніх п'ятдесяти років у розвинутих капіталістичних суспільствах було постійне підвищення складності праці в наслідок постійно зростаючих технологічних потреб (Blauner, 1964). Це прочитання історії розглядає індустріальну економіку як таку, що потребує все більше і більше освіченої робочої сили та все менше і менше напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників, здатних виконувати лише рутинні завдання. Інше прочитання того ж самого говорить про наявність неослабного процесу поділу робіт на прості частини не тому, що це необхідно для підвищення ефективності виробничого процесу, а тому, що це дає можливість керівництву покращувати контроль над працівниками (Braverman, 1974; Goldman and Van Houten, 1980a,b).

Безперечно, суперечливі процеси відбувались і продовжують відбуватися (див.: Wallace and Kalleberg, 1982; Spenner, 1983; Form, 1987). Я не маю змоги оцінити часткові й суперечливі дані щодо того, який процес переважав. За наявних цілей може бути достатнім зазначити, що будь-які спроби змінити структуру праці можуть потребувати боротьби не лише з технологічними вимогами роботи, але також з політичними та економічними обмеженнями.

Модифікування умов праці

На ґрунті більшості розглянутих у цьому есе досліджень видається прийнятною гіпотеза, що цілеспрямовано започатковані зміни основних умов праці впливатимуть на цінності, орієнтації та розумову діяльність людей. Ми не маємо очікувати, що значні зміни умов праці обов'язково викличуть так само значні зміни особистостей працівників. З іншого боку, дослідження наводять на думку, що навіть невеликі зміни в умовах праці можуть мати помірні, але довготривалі, – і тому важливі у довгостроковій перспективі – психологічні наслідки.

Проте, якщо шукати реальні експериментальні підтвердження, знаходиться на диво мало придатного. Хоча експерименти з реструктуризації праці проводились у кількох країнах, я не знаю жодного, який би адекватно оцінював наслідки змін умов праці для особистостей відповідних працівників (див.: Berg et al., 1978). Видається, що у багатьох таких експериментах навіть не усвідомлювалося, що найважливіші умови праці вбудовані у ширші соціальні та економічні структури. Інші експерименти – можливо, більшість – стосуються тільки тих умов праці, які, на мою думку, мають лише другорядне або, навіть, зовсім неістотне значення для особистості. Якщо експерименти не надають працівникам суттєвих можливостей виявляти професійну самостійність, немає підстав очікувати значного впливу на позаробочу психічну

діяльність працівників (див.: Kohn, 1975). Важливим питанням залишається, наскільки великою є та міра індивідуального контролю, або ж наскільки значною є та роль у груповому прийнятті рішень, яка необхідна для працівників, щоб вважати, що вони мають достатньо влади над своїми основними професійними умовами, щоб це дійсно мало значення.

Ще важливішим є питання, чи можуть відповідні умови праці бути суттєво модифікованими не для експерименту, а для повсякденної практики (див.: Berg et al., 1978; Cole, 1979). Якщо так, то чи можна це зробити у межах капіталістичного підприємства або це потребує права власності робітників на підприємство чи ж навіть контролю робітників над засобами виробництва загалом? І що стосується цього, чи можливе суттєве модифікування умов праці навіть якщо власність належить робітникам? Незважаючи на чимало досліджень і обговорень цих проблем, відповіді на поставлені запитання у широкому масштабі невідомі. Дані щодо компаній, які перебувають у власності робітників в умовах капіталістичної економіки, суперечливі (див.: Stern and Whyte, 1981), з найбільш загальним висновком, що у більшості таких компаній не докладалися реальні зусилля задля суттєвої зміни структури праці. Дані з соціалістичних країн теж зовсім не ясні. Добре відомі спроби змінити структуру праці в Югославії (див.: Taylor, Grandjean, and Tos, 1987), але незрозуміло, наскільки дійсно відбулася зміна в умовах праці як таких. Що ж до соціалістичних країн Східної Європи, найпоширеніший у них вид індустріальної організації надавав їхнім працівникам, здається, не більші, і, цілком можливо, менші можливості для професійної самостійності, аніж більшість фірм і організацій у капіталістичних країнах. (Щодо цього див. Wesolowski and Mach, 1986. Їхні висновки, переважно щодо Польщі, були підтверджені для інших східноєвропейських країн багатьма поінформованими експертами, з якими я розмовляв.)

Коротко кажучи, я не знаю відповідей на питання, чи можливо і яким чином модифікувати структуру праці, щоб збільшити можливості працівників для професійної самостійності. Те, що це бажано робити, для мене видається безперечним. Однак переведення цієї вельми бажаної мети у план соціальних змін буде винятково важкою задачею.

РОЗВ'ЯЗУЮЧИ НЕРОЗВ'ЯЗАНІ ПИТАННЯ

Як ми можемо розв'язати нерозв'язані інтерпретаційні питання? Думаю, з попереднього обговорення цих питань очевидно, що я не вважаю будь-який один тип досліджень здатним відповісти на всі важливі питання. Існує нагальна потреба у низці досліджень: досліджень окремих випадків, експериментальних досліджень, лонгітюдних досліджень робочої сили загалом і певних її сегментів. Особлива необхідність існує у лонгітюдних дослідженнях із застосуванням повторюваних вимірювань через відносно невеликі часові проміжки, в інтенсивних дослідженнях окремих фірм та організацій, у систематичному обстеженні безпосередніх умов праці та у систематично зборі інформації про технологічний і

організаційний контексти праці. Хоча я веду дослідження кількісними методами, але як колишній робітник заводів автомобільного і залізничного транспорту, ранчо великої рогатої худоби, і як учасник-спострігач за виробничими відносинами у друкарні, я також визнаю велику важливість інтенсивних *якісних* досліджень для вивчення процесів. Якщо існує сфера соціально-наукових досліджень, де велика низка інтерпретаційних питань вимагає таку ж велику низку методологічних підходів, то це саме та.

Все це робить дослідницьке поле винятково захоплюючим, але водночас накладає обмеження на те, чого ми можемо досягти будь-яким одним видом дослідження. Я вважаю, що найкраще було б спроектувати якесь одне дослідження не для того, щоб розв'язати якомога більше нерозв'язаних питань, а щоб узятися за те чи те нерозв'язане питання якомога ретельніше. , Наприклад, ідеальний дослідницький проект для визначення того, чи є гіпотеза щодо стресу загальнозначущою, не буде ідеальним проектом для вивчення розподілу впливів роботи на особистість у часі або для визначення того, чи є вимірювання умов праці за даними інтерв'ю валідними у порівнянні з індексами, заснованими на даних спостережень для тих самих умов праці. Існує достатнє розмаїття важливих нерозв'язаних питань, яке потребує застосування всіх наявних у нашому арсеналі дослідницьких підходів і всієї нашої винахідливості.

II. ЛОГІТЮДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У США

Розділ 6.

Взаємні впливи змістовної складності праці та гнучкості мислення: лонгітюдне оцінювання*

Мелвін Л. Кон, Кармі Скулер

Від раннього Маркса і до “Праці в Америці” (HEW Task Force, 1973) стверджується, що праця впливає на такі аспекти людської особистості, як цінності, орієнтації та розумова діяльність. Від ранніх творів Тейлора і до найсучасніших посібників з набору персоналу стверджується – або різною мірою припускається, – що особистість формується до початку професійної кар’єри, при цьому люди пристосовуються до своєї роботи і, можливо, модифікують її, але не зазнають її впливу. Зрозуміло, що питання, чи робота впливає на особистість, чи просто є її віддзеркаленням, виявляється ключовим для соціальної психології зайнятості. Більше того, проблема природи і напрямку причинних впливів у взаємозв’язку між умовами праці та психічною діяльністю слугує вирішальною перевіркою теоретичного питання, центрального для досліджень соціальної структури та особистості загалом, – чи впливає соціальна структура на особистість лише шляхом впливу на процес соціалізації в дитинстві, а чи цей вплив триває протягом усього життя людини?

У цьому розділі ми звернемося до питання природи та напрямку впливів у взаємозв’язку між умовами праці та психічною діяльністю, намагаючись оцінити взаємний зв’язок між одним з основних вимірів структури зайнятості, змістовною складністю праці, та одним з основних вимірів психічної діяльності, гнучкістю мислення. Ми обираємо змістовну складність праці як ту умову праці, що має бути оцінюваною в цьому аналізі, з трьох причин. Наші попередні дослідження показали, що змістова складність становить центральний елемент структури зайнятості – важливу детермінанту професійної самостійності та важливий структурний імператив праці (див. розділ 3). Крім того, змістова складність праці настільки ж сильно корелює з психічною діяльністю, як і будь-який інший досліджений нами вимір професійної діяльності. Нарешті, ми маємо чудову описову інформацію про змістовну складність,

* Це [розділ 5 “The Reciprocal Effects of the Substantive Complexity of Work and Intellectual Flexibility: A Longitudinal Assessment” з книги: Melvin L. Kohn and Carmi Schooler. *Work and Personality: An Inquiry Into the Impact of Social Stratification*. – Norwood, NJ: Alex Publishing Corporation, 1983, p.103-124. *Прим. ред.*] переглянута версія статті під тою ж назвою, спочатку оприлюдненої у *American Journal of Sociology* (Kohn and Schooler, 1978). Ми зобов’язані Вірджинії Марблей, Маргарет Ренфорс, Мімі Сільберман, Перлу Слейфксу, і Ерме Жану Серману за неоцінену технічну та редакційну допомогу; Брюсу Робертеу і Керрі Шоенбаху за комплексне комп’ютерне програмування; та Роберту М. Хаузеру за консультування стосовно вимірювальних моделей. Найбільше за все, ми зобов’язані Дуану Ф. Елвіну за викладання нам концепції конфірмаційного факторного аналізу, навчання нас користуватися комп’ютерними програмами ACOVS і LISREL, та за незчисленні поради, без яких ми б не змогли б ніколи вирішити заплутані технічні і теоретичні проблеми, з якими ми зіткнулися при розробці вимірювальних моделей, описаних у цьому розділі.

достовірність якої ми мали змогу перевірити шляхом порівняння з об'єктивними оцінками роботи, наданими спеціально підготовленими аналітиками сфери зайнятості.

Наш вибір гнучкості мислення як аспекту психічної діяльності, що буде оцінюватися в цьому аналізі, ми зробили частково через те, що це становить для нас найбільший виклик – вочевидь, гнучкість мислення впливає на підбір людей для виконання змістовно складних робіт, а також існують причини очікувати, що вона найстійкіша до змін з усіх аспектів психічної діяльності, які ми виміряли. Більше того, гнучкість мислення настільки важлива частина психічної діяльності, що ми не можемо необачно вважати її цілком продуктом спадковості та раннього життєвого досвіду. Скоріше, нам слід емпірично перевірити можливість того, що гнучкість мислення може змінюватись під впливом досвіду дорослого життя.

В ранніх аналітичних роботах, що ґрунтувались на даних крос-секційного дослідження 1964 року, ми зробили попередні оцінки взаємозв'язку змістовної складності праці з багатьма аспектами психічної діяльності, включаючи гнучкість мислення (розділи 3 і 4). Тоді ми застосовували так званий двоетапний метод найменших квадратів, відносно просту техніку оцінювання моделей взаємних залежностей. Отримані на той час результати, на перший погляд, свідчать на користь того, що змістовна складність праці людини дійсно впливає на її психічну діяльність, незалежно від процесу відбору, внаслідок якого людина потрапляє до певних сфер зайнятості, і незалежно від зусиль людини пристосувати роботу до своїх потреб, цінностей та здібностей. Проте, крос-секційні дані не можуть забезпечити остаточні докази причинності; остаточним може бути лише аналіз лонгitudних даних, які є результатом вимірювання реальних змін у реальних людей.

Крім того, незважаючи на те, що крос-секційні дані забезпечували ретроспективну інформацію про змістовну складність минулих робіт, вони не могли дати інформації про психічну діяльність індивідів на час виконання тих робіт. Тому, ми не мали жодного способу для статистичного контролювання попередніх рівнів гнучкості мислення при оцінюванні впливу змістовної складності (або чогось іншого) на гнучкість мислення. Не могли ми дослідити і віддалені у часі впливи: наприклад, ми не могли оцінити вплив попередніх рівнів гнучкості мислення на змістовну складність наступних робіт. Наш аналіз неминуче обмежувався оцінюванням одночасних, що стосуються 1964 року, взаємних впливів поточних рівнів змістовної складності та психічної діяльності індивідів. Тепер ми здатні оцінити взаємні впливи змістовної складності та гнучкості мислення набагато адекватніше, тому що через десять років потому ми провели повторне дослідження репрезентативної частини нашої початкової вибірки (див. додаток А).

Ми починаємо цей розділ з пояснення концептів змістовної складності та гнучкості мислення та побудови вимірювальних моделей для них. Ці моделі розроблені таким чином, щоб упоратися з найскладнішою проблемою лонгitudного аналізу – відділення похибок

вимірювання від змін у досліджуваному явищі. Далі ми використовуємо отримані за допомогою вимірювальних моделей дані для здійснення причинного аналізу взаємних впливів змістовної складності праці та гнучкості мислення.

НЕНАДІЙНІСТЬ І ЗМІНИ

Тепер перед нами виникла основна проблема лонгітюдного аналізу – як відділити ненадійність вимірювання від зміни досліджуваного явища. Похибка вимірювання завжди проблематична у каузальному аналізі, оскільки величини коефіцієнтів регресії недооцінюються прямо пропорційно до ненадійності вимірювання незалежних змінних. Таку похибку особливо важко вирахувати в аналізі взаємних впливів, де кожна змінна з пари є незалежною щодо іншої. Ця задача ще більше ускладнюється в лонгітюдному аналізі через високу ймовірність того, що похибки вимірювання будь-якого індикатора у вихідних даних будуть корелювати з похибками вимірювання того ж індикатора в більш пізній час. Наприклад, будь-які похибки в інформації, отриманій у базовому опитуванні стосовно складності праці індивідів з речами або при кодуванні цієї інформації можуть добре корелювати з похибками в такій же інформації у повторному опитуванні. Такі корельовані похибки у будь-якій парі складових елементів можуть вести до того, що стабільність у часі основного концепту – змістовної складності праці – здається більшою або меншою, ніж вона є насправді (див.: Bohrnstedt, 1969). Отже, перш ніж оцінювати зміни змістовної складності та причини таких змін, ми маємо усунути впливи корельованих похибок у вимірюванні індикаторів цього концепту.

Конфірматорний факторний аналіз дає чудовий метод для виконання цього завдання. (Див.: Joreskog, 1969, 1970, 1973a, 1973b; Joreskog, Gruvaeus, van Thillo, 1970; Joreskog, van Thillo, 1972; Joreskog, Sorbom, 1976 a та б; Werts, Joreskog, Linn, 1973; Werts, Linn, Joreskog, 1971).¹ Суть методу полягає у використанні множинних індикаторів для кожного основного концепту, що виводиться з коваріації індикаторів тою мірою, якою кожен з них відбиває основний концепт, котрий гіпотетично вони всі мають відбивати, та тою мірою, якою кожен відбиває щось інше, що для цілей вимірювання розглядається як похибка. Цей метод дає можливість явно змодельовати кореляції серед похибок, тобто, залишків. Перевіркою успішності відрізнєння основних концептів від похибок в індикаторах слугує міра, якою гіпотетична модель відтворює вихідну коваріаційну матрицю індикаторів.

Перший крок у використанні цих процедур – це розробка вимірювальних моделей для основних концептів – моделей, які пізніше сформують основу для каузального аналізу. Вимірювальні моделі мають характеризувати зв'язки індикаторів з концептами, брати до уваги ненадійність (або похибку вимірювання) в усіх складових, що вимірюють концепт, та

¹ Інші повчальні обговорення цих проблем, пов'язаних з відділенням ненадійності від змін є в: Alwin, 1973, 1976; Blalock, 1969; Burt, 1973; Hauser and Goldberger, 1971; Heise, 1969, 1970, 1975; Heise and Bohrnstedt, 1970; Lord and Novick, 1968; Wheaton та інші, 1977. Інформативні застосування цієї методики подані у: Alwin, 1973; Bielby, Hauser, and Featherman, 1977; Mason та інші, 1976; Otto and Featherman, 1975.

враховувати можливість того, що похибки вимірювання у повторних вимірюваннях одного і того ж явища є корельованими.

ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ

Під змістовною складністю праці ми розуміємо міру, якою праця, за самим її змістом, потребує мислення та незалежних суджень. Змістовно складна праця за самою її природою вимагає прийняття багатьох рішень, що вимагає брати до уваги непевно визначені або напевне конфліктні обставини. Хоча взагалі робота з інформацією чи з людьми, ймовірно, складніша, ніж робота з речами, це не завжди так, тому індекс загальної складності праці повинен відбивати міру складності кожного з цих трьох типів діяльності. За складністю робота з речами може варіювати від копання канави до ліплення скульптури; подібно до цього робота з людьми може варіювати за складністю від отримання простих настанов чи вказівок до надання юридичної консультації; так само робота з інформацією може варіювати від читання інструкцій до синтезування абстрактних концептуальних систем.

Наша інформація про змістовну складність праці чоловіків у 1964 році ґрунтувалася на детальному опитуванні кожного респондента про його роботу з речами, з інформацією чи ідеями, а також з людьми (див. розділ 2). Ті самі запитання ставилися під час повторного дослідження через десять років. Ці питання склали основу для семи показників: оцінок складності праці кожного респондента з речами, з інформацією та з людьми (див. Додаток Б); оцінки загальної складності його праці, незалежно від того, чи працює він переважно з інформацією, з людьми чи з речами (додаток Б); а також оцінок самим респондентом кількості часу, який він витрачає на кожний тип діяльності.

У попередньому аналізі (розділ 3), ми піддали ці сім отриманих оцінок одновимірному розвідувальному (exploratory) факторному аналізу, який потім використали як основу для створення факторних значень. Зараз, замість застосування розвідувального факторного аналізу для створення єдиного складеного значення, ми застосовуємо всі сім показників складності праці 1964-го року як “індикатори” концепту змістовної складності праці, що лежить в їх основі, але безпосередньо не вимірюється (див. схему 6.1).² Припускається, що кожен індикатор відбиває концепт, що лежить в його основі і який він вимірює лише частково, а також певний рівень “похибки” вимірювання (Див.: Alwin, 1973, p. 259, note 2, а також Lord, Novick, 1968, p. 72). Повторне опитування ставить такі самі запитання і створює такі самі сім показників. Ми знову розглядаємо ці показники як індикатори концепту, що лежить в їхній основі, у цьому випадку

² На схемі 6.1 та всіх наступних схемах і в тексті всі зв'язки і кореляції представлені в стандартизованій формі. Стандартизовані значення легше піддаються осмисленню, ніж метричні значення, коли метричні по суті не піддаються інтерпретації. Використання стандартизованих значень уможливило порівняння індикаторів вимірювальних моделей та причинних зв'язків у моделях структурних рівнянь (див.: Blalock, 1967). Усі розрахунки ґрунтуються на нестандартизованих коваріаційних матрицях.

що кожен індикатор відбиває концепт, який лежить в його основі, разом з певного рівня похибкою вимірювання. Ми також припускаємо можливість того, що похибки вимірювання корелюють між собою у часі, тобто –якими б не були похибки вимірювання складності праці, наприклад, з речами на роботі 1964 року, вони можуть корелювати з похибками вимірювання складності праці з речами на роботі 1974 року.

Ми також маємо відомості про складність праці кожного респондента на двох попередніх роботах – на першій роботі, яку він мав протягом шести місяців чи більше, а також на роботі, яку він мав безпосередньо перед роботою 1964 року. Обидва ці виміри мають приблизні значення, що ґрунтуються на екстраполяції обмеженої інформації стосовно історії роботи респондента (див. розділ 3). У наших попередніх дослідженнях ми розглядали це як дві окремі змінні. У цьому ж аналізі ми не маємо реальної потреби вимірювати змістовну складність у два окремі інтервали часу до 1964 року. Проте логіка нашої вимірювальної моделі вимагає використання множинних індикаторів концептів завжди, коли це можливо; саме множинність індикаторів дає нам можливість відрізнити ненадійність вимірювання від зміни у дійсних значеннях. Тому ми розглядаємо ці два виміри як індикатори одного концепту – «більш ранньої» змістовної складності.

Загальна відповідність цієї моделі даним, за хі-квадрат критерієм міри відповідності, досить добра: сумарний хі-квадрат становить 644,42 при 94 ступенях свободи, при співвідношенні 6,86 на одну ступінь свободи. (В цьому тесті хі-квадрат є функцією розбіжності між фактичною коваріаційною матрицею та коваріаційною матрицею, закладеною у вимірюваній моделі. Для вибірки заданої величини, чим менше величина хі-квадрат на один ступінь свободи, тим краще модель відповідає даним.) Аналіз часткових похідних першого порядку від функції максимальної правдоподібності (див.: Costner, Schoenberg, 1973; Sorbom, 1975) показує, що відповідність моделі даним може бути покращена врахуванням інших корельованих похибок вимірювання, особливо – кореляцій між залишками для нашої загальної оцінки складності праці кожного індивіда і залишками для наших специфічних оцінок складності його праці з речами, з інформацією та з людьми. Врахування кореляції цих залишків (модифікована модель не показана), зменшує хі-квадрат до 439,34 при 88 ступенях свободи, із співвідношенням 4,99. (Різниця між початковим хі-квадрат і хі-квадрат для цієї модифікованої моделі дорівнює 205,08. На 6 ступенів свободи, які складають різницю між ступенями свободи цих двох моделей, це, вочевидь, статистично значуще поліпшення). Усі параметри цієї моделі узгоджуються з нашими попередніми дослідженнями. Зокрема, складність праці з інформацією та з людьми і загальна складність праці демонструють сильний позитивний зв'язок з основоположним концептом, в той час як кількість часу, витрачена на роботу з речами, виявляє сильний негативний зв'язок з концептом як у 1964, так і в 1974 році. Відповідно до цього,

модель точно відбиває як наші теоретичні наміри (див. розділ 2), так і факторні навантаження попереднього розвідувального факторного аналізу (див. розділ 3).

Однак у цій моделі існує один недолік, як і в попередньому розвідувальному факторному аналізі: складність праці чоловіків з речами виявилася негативно пов'язаною зі змістовною складністю їхньої праці. В принципі, складність праці у будь-якій сфері – як з речами, так і з інформацією чи людьми – повинна робити внесок до загальної змістовної складності праці. Що наша модель дійсно відбиває, так це те, що ми віднесли чоловіків, які не працюють з речами, до найнижчої категорії складності праці з речами; тому індивіди, які працюють лише з інформацією і з людьми, віднесені разом з некваліфікованими робітниками до найнижчої категорії і протиставляються чоловікам, які виконують складну роботу з речами.

Для того, аби модель повністю відповідала нашим теоретичним намірам, ми виключаємо усіх чоловіків, які не працюють з речами, з підрахунку кореляцій, які включає цей індикатор, обґрунтовуючи це тим, що робота не з речами якісним чином відрізняється від роботи з речами на низькому рівні складності.³ (Конкретно, ми враховуємо відсутність роботи з речами як начебто “відсутні дані”, та застосовуємо попарне вилучення при підрахунку кореляцій). Крім того, ми дозволяємо залишкам кожного індикатора корелювати з залишками такого ж індикатора, виміряного на десять років пізніше. Як і з попередньою моделлю, відповідність моделі даним поліпшується врахуванням інших корельованих залишків. У цій моделі кореляції залишків, котрі найкращим чином поліпшують відповідність моделі даним, - це кореляції між складністю праці з речами та кількістю часу, витраченого на роботу з речами, з інформацією та з людьми, як одночасні, так і міжчасові.⁴ За умови кореляції цих залишків (див. схему 6.2) сумарний χ^2 -квадрат дорівнює 413,81 при 82 ступенях свободи, зі співвідношенням 5,05, що майже таке ж, як у попередній моделі. Важливіше те, що ця модель точно відповідає нашій теоретичній меті. Оскільки відмінність відповідності моделі даним мінімальна, а відповідність моделі теорії значно краща, ми використовуватимемо у нашому каузальному аналізі модель, зображену на схемі 6.2. Аби переконатися, що зроблені каузальні висновки не є певною мірою артефактом вибору вимірювальної моделі, ми також підраховали кореляції для альтернативної вимірювальної

³ Немає ані необхідності, ані бажаності здійснювати подібну процедуру для чоловіків, які не працюють з інформацією чи з людьми. Для вимірювання змістовної складності логічні імплікації щодо відсутності роботи з речами відмінні від тих, що стосуються відсутності роботи з інформацією чи з людьми. Відсутність роботи з речами не обов'язково позначає щось стосовно змістовної складності праці; звичайно, можливо виконувати змістовно складну працю, яка не включає безпосередніх маніпуляцій з фізичними об'єктами. З іншого боку, відсутність роботи з письмовими матеріалами чи з людьми таки передбачає низький рівень змістовної складності; важко уявити змістовно складну працю, яка не потребує якогось читання (наприклад, планів чи інструкцій) та якогось обговорення з безпосередніми керівниками, співробітниками чи іншими людьми.

⁴ Видається прийнятним, щоб ці залишки могли корелювати, тому що описи чи оцінки респондентами їхньої роботи з речами могли впливати на їхні оцінки того, скільки часу вони витрачають на кожен тип діяльності чи перебувати під впливом цих оцінок. Окрім того, помилки вимірювання можуть бути подібними для обох інтерв'ю.

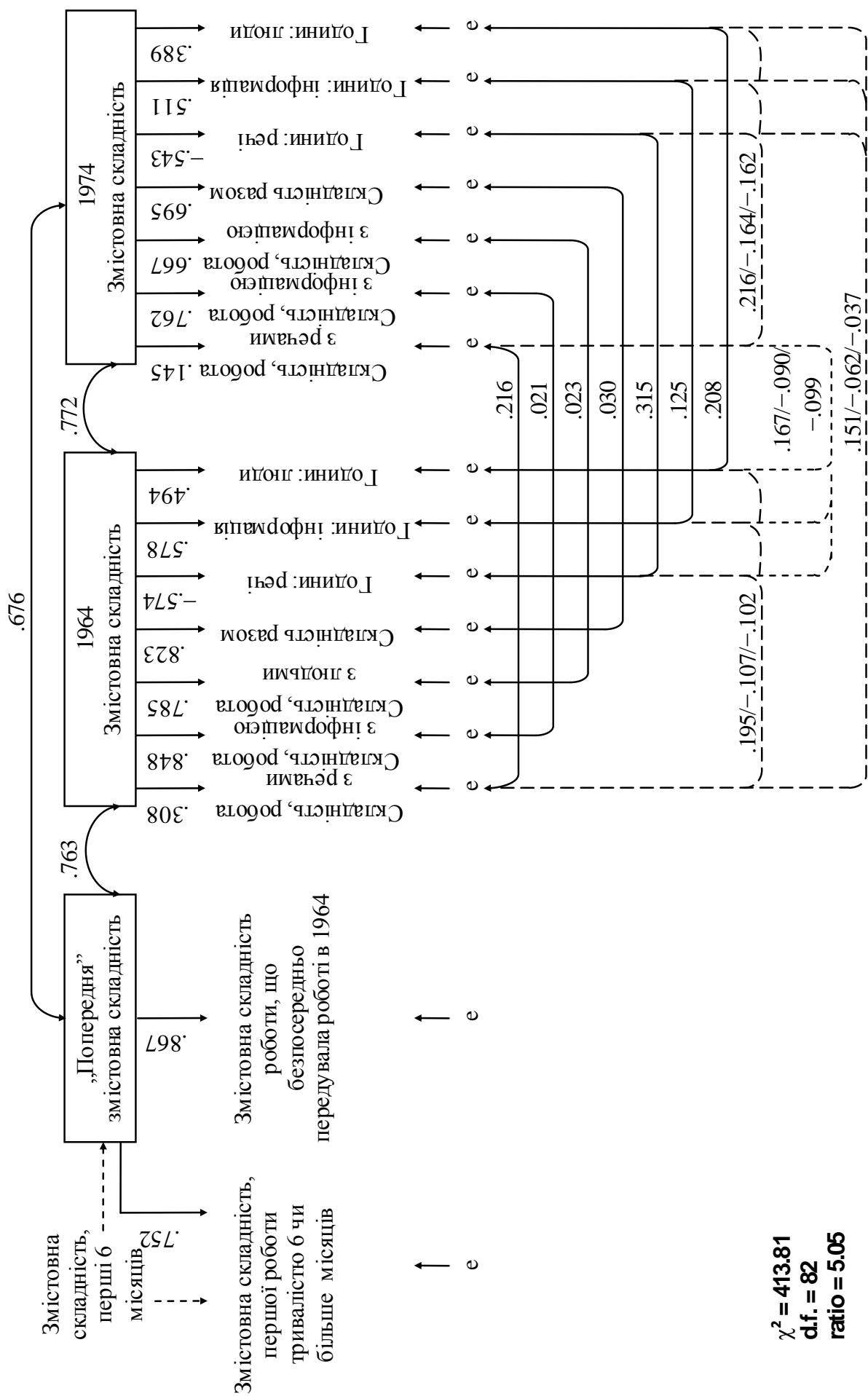

СХЕМА 6.2. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ДЛЯ ЗМІСТОВОЇ СКЛАДНОСТІ (КІНЦЕВА)

моделі. Використання цієї моделі не внесло змін до висновків щодо взаємних впливів змістовної складності та гнучкості мислення.

Найцікавіша інформація, забезпечена вимірювальною моделлю, зображеною на схемі 6.2, це оцінки міжчасових кореляцій складності праці. Як і очікувалося, кореляції суттєві: наприклад, кореляція між складністю праці 1964 року та складністю праці 1974 року становить 0,77. Фактичний вплив попередніх робіт на пізніші роботи, порівняно з впливом інших змінних, можна оцінити лише якщо перейти до каузального аналізу, коли враховуються одночасно й інші незалежні змінні. Що вимірювальна модель дійсно говорить нам, так це те, що протягом кар'єр чоловіків існувала значна постійність змістовної складності їхньої праці.

ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ

Наш індекс гнучкості мислення спрямований на вимірювання фактичної розумової діяльності чоловіків під час інтерв'ю. Для інтерв'ю 1964 року ми використали низку індикаторів, включаючи відповіді респондентів на здавалось би прості, однак вельми показові когнітивні завдання, включаючи добре відомі запитання, їхню спроможність виконувати перцептивні та проєктивні тести, їхню схильність до “згоди”, коли ставлять питання, що потребують відповіді “згоден-незгоден”, а також враження, яке респонденти справили на інтерв'юерів протягом тривалого опитування, що потребувало багато розмірковувань і рефлексій. Жоден з цих індикаторів не вважається цілковито валідним; однак, ми дійсно припускаємо, що усі індикатори разом якоюсь істотною мірою відбивають гнучкість чоловіків у їхньому намаганні упоратися з інтелектуальними вимогами складної ситуації.

Ми не стверджуємо ні того, що цей індекс вимірює вроджені розумові здібності, ні того, що зафіксована під час інтерв'ю гнучкість мислення обов'язково ідентична з гнучкістю мислення, котра може виявлятися в інших ситуаціях; ми не маємо достатньо інформації про ситуаційну варіабельність розумової діяльності, аби бути щодо цього певними. Ми стверджуємо, що наш індекс відбиває фактичну розумову діяльність чоловіків у позаробочій ситуації, яка, як уявлялося, вимагає значних інтелектуальних зусиль майже від усіх респондентів. Те, що наш індекс не є артефактним і що він вимірює сталу характеристику, підтверджується, якщо коротко, його надзвичайно високою стабільністю у часі. Дослідження Спіса (Spaeth, 1976) підтверджує достовірність індексу, показуючи, що кореляції між попереднім варіантом цього індексу та різноманітними соціальними явищами подібні до таких для більш звичайних індексів розумової діяльності.

Конкретніше і точніше, наш індекс (див. схему 6.3) ґрунтується на сімох індикаторах розумової діяльності кожного індивіда. Це (1) оцінка інтелекту за Гуденафом (див. Witkin, et al., 1962), базована на детальній оцінці тесту «Намалюй людину»; (2) оцінка за вдосконалим

Віткіном та ін. (Witkin, et al., 1962) концептом тіла в тесті «Намалюй людину»; (3) сумарне

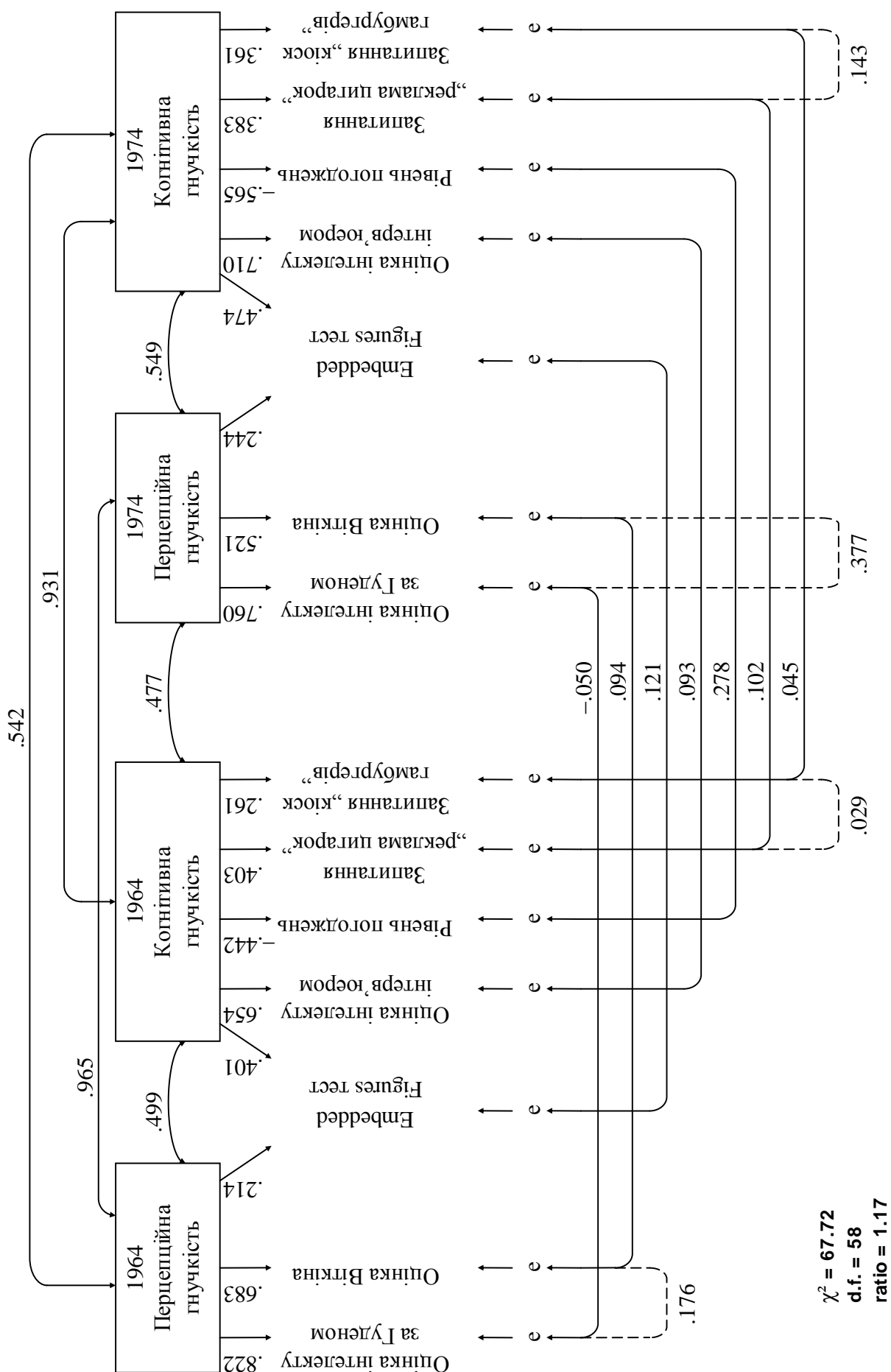

СХЕМА 6.3. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ДЛЯ КОГНІТИВНОЇ ГНУЧКОСТІ

значення виконання індивідом частини тесту «Вставлені фігури» (див.: Witkin, et al., 1962); (4) оцінка інтелекту респондента інтерв'юером; (5) частота, з якою респондент погоджувався, коли ставилися численні запитання, що потребували відповіді “згоден-незгоден”; (6) рейтинг адекватності його відповіді на достатньо просте когнітивне завдання: “Які всі можливі аргументи Ви можете сформулювати “за” і “проти” показу реклами цигарок по телебаченню?” та (7) рейтинг адекватності відповіді на іншу відносно просту ситуацію: “Припустимо, що Ви хочете відкрити кіоск з продажу гамбургерів і можете обирати між двома наявними місцями. Що Ви братимете до уваги, вирішуючи, яке з двох місць надає кращі можливості для бізнесу?”

В дослідженні, описаному у більш ранній роботі (Kohn, 1971) та у розділі 3, ми провели факторний аналіз цих різноманітних проявів гнучкості мислення методом головних компонент з ортогональним обертанням. Той аналіз дав два виміри, один переважно перцепційний, інший – ідеаційний. Оскільки ідеаційна складова гнучкості мислення становить для нас значно більший теоретичний інтерес, саме на цьому вимірі ми й зосередимо увагу.

У повторному дослідженні ми забезпечили цілком порівнянні дані після ретельного претесту, переконавшись, що когнітивні питання мали однакове значення як у 1974 році, так і в 1964 році. Створена нині вимірювальна модель для гнучкості мислення майже в усьому, за кількома винятками, подібна до моделі змістовної складності. По-перше, відповідно до логіки двофакторної моделі, отриманої з попереднього розвідувального факторного аналізу гнучкості мислення, ми маємо два концепти, в основі яких лежать сім індикаторів.⁵ По-друге, ми не маємо жодних оцінок гнучкості мислення до 1964 року, тобто немає нічого, що можна було б порівняти з “більш ранньою” змістовною складністю. По-третє, беручи до уваги, що два індикатори ґрунтуються на одному й тому ж завданні, тесті «Намалюй людину», ми враховуємо кореляцію їхніх залишків. Нарешті, ідучи за висновком, отриманим з часткових похідних першого порядку, ми враховуємо також кореляцію залишків двох когнітивних задач.

Схема 6.3 зображує вимірювальну модель гнучкості мислення, де двом основоположним концептам дозволено корелювати. Модель показує, що деякі індикатори гнучкості мислення не особливо надійні; це основна причина нашого переконання у необхідності побудови вимірювальної моделі, яка б відокремлювала ненадійність вимірювання від фактичної розумової діяльності. Судячи з перевірки міри відповідності, модель успішно досягає цієї мети: сумарний хі-квадрат дорівнює 67,72 при 58 ступенях свободи зі співвідношенням 1,17, що означає те, що модель забезпечує дуже хороше наближення до реальних дисперсій та коваріацій індикаторів.

⁵ Ми отримуємо трохи інші оцінки параметрів вимірювальної моделі, залежно від того, чи ми постулюємо (як в зондувальному факторному аналізі у [Kohn, 1971]), що два основоположних концепти з необхідністю ортогональні між собою, чи вони, ймовірно, корелюють між собою. Оскільки неортогональна модель забезпечує значно кращу відповідність даним, у подальшому каузальному аналізі ми застосуємо її. (У будь-якому разі, оцінки взаємних впливів змістовної складності та гнучкості мислення виявилися фактично ідентичними – як базовані на ортогональній, так і на неортогональній вимірювальних моделях гнучкості мислення).

У каузальному аналізі ми зосередимося на ідеаційній складовій гнучкості мислення. З вимірювальної моделі ми довідалися, що кореляція між рівнями гнучкості мислення чоловіків у 1964 році та рівнями гнучкості мислення у 1974 році, позбавлена вимірювальної похибки, є дуже суттєвою, 0,93. Очевидно, що протягом цього десятирічного періоду була значна усталеність рівнів ідеаційної гнучкості чоловіків.⁶ Питання для каузального аналізу полягає в тому, чи умови праці все ж таки мали якийсь вплив.

КАУЗАЛЬНИЙ АНАЛІЗ: ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ ПРАЦІ ТА ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ

Щоб здійснити каузальний аналіз з використанням структурних рівнянь, ми підраховували дисперсії та (нестандартизовані) коваріації для "правильних значень" складності праці на різних етапах кар'єри, гнучкості мислення у 1964 та 1974 роках та усіх інших змінних, які введемо до аналізу.⁷ Ці дисперсії та коваріації становлять дані, на яких ґрунтуються каузальні моделі взаємозв'язків між змістовною складністю та гнучкістю мислення.⁸

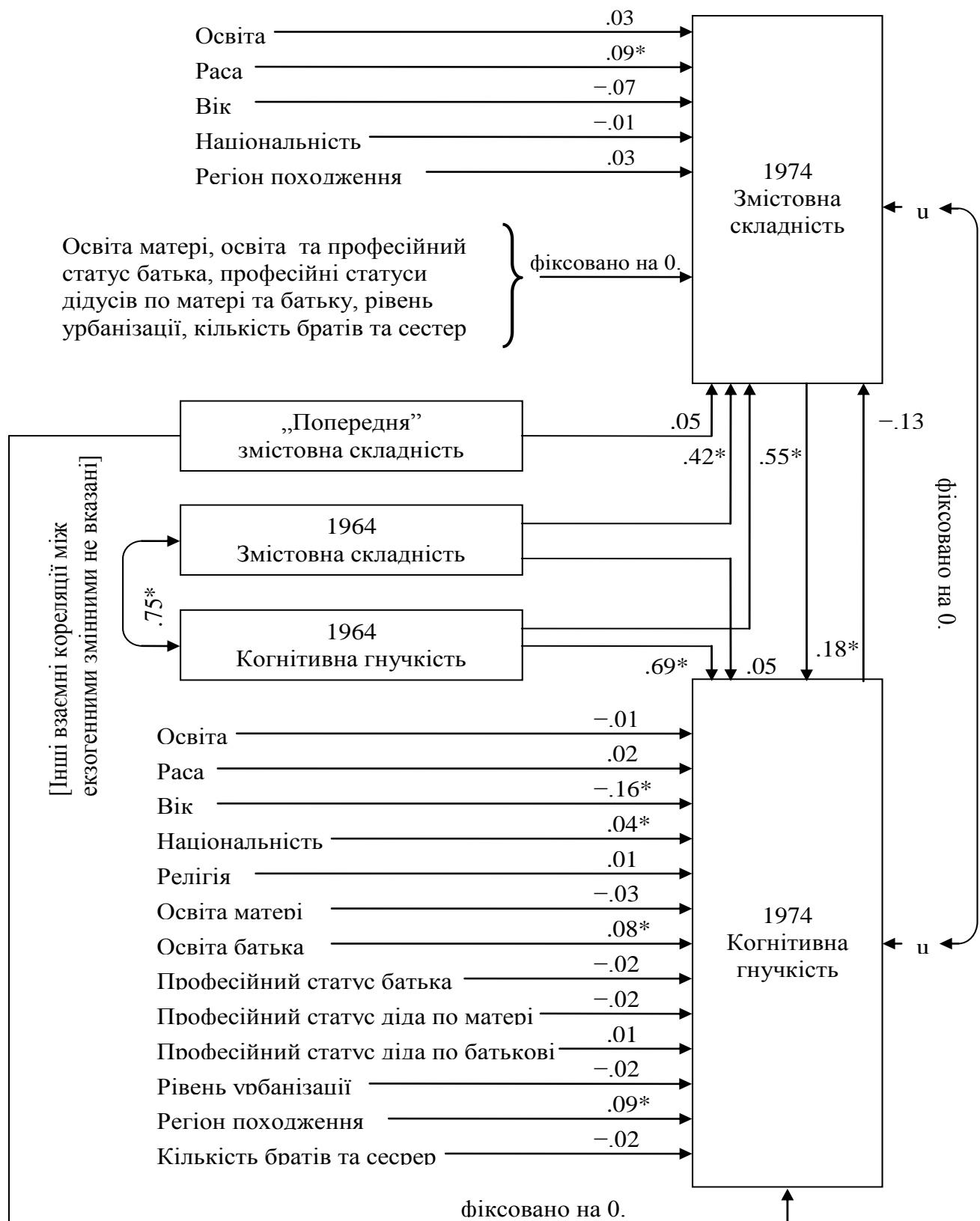
Взаємний зв'язок може відбуватися одночасно (але не обов'язково миттєво) або поступово з часом. Наші попередні дослідження з використанням крос-секційних даних могли враховувати лише одночасні впливи. В принципі, не існує жодних причин, чому змістовна складність праці та гнучкість мислення не могли б впливати одна на одну як одночасно, так поступово з часом. Тому ми оцінюватимемо каузальні моделі, які включають можливість як одночасних, так і «запізнілих» взаємних впливів (див. схему 6.4).

Модель, зображена на схемі 6.4, містить як потенційно доречні екзогенні змінні усі соціальні характеристики, які попередня дослідницька література та наші власні більш ранні дослідження дають нам які-небудь підстави вважати, що вони можуть впливати або на змістовну складність праці, або гнучкість мислення. Так, ми включаємо до моделі вік респондента та рівень освіти, рівні освіти його матері та батька, професійний статус батька, професійні статуси дідусів по

⁶ Натомість, кореляція між індексом гнучкості мислення, базованому на факторних значеннях, отриманих з зондувального факторного аналізу даних 1964 року, та подібним індексом, базованим на таких самих факторних навантаженнях для 1974 року, є значно нижчою, 0,59. Цей результат виразно ілюструє те, про що весь час говорять методологи – кореляції можуть бути радикально заниженими, якщо вони не корегуються для послаблення того, що виникає внаслідок ненадійності вимірювання.

⁷ Наша процедура передбачала створення незалежних вимірювальних моделей для кожного концепту, підрахування коваріації серед "правильних значень" та використання цих коваріацій як даних для каузального аналізу.

⁸ При розробці каузальних моделей (тобто, моделей лінійних структурних рівнянь) ми застосували комп'ютерну програму LISREL (Joreskog, van Thillo, 1972), пізніше модифіковану Рональдом Шоенбергом (Ronald Schoenberg). Відповідні публікації про стратегію цього типу каузального аналізу це: Burt, 1976; Duncan, 1975; Heise, 1970, 1975; Joreskog, 1973b, 1977; Joreskog, Sorbom, 1976a; Wens, Joreskog, Linn, 1973; Werts, Linn, Joreskog, 1971.

χ^2 (для казуальної моделі) = 10.42

d.f. = 144

ratio = 0.07

* = Статистично значущий, $p \leq .05$.

СХЕМА 6.4. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ЗМІСТОВОЇ СКЛАДНОСТІ ТА КОГНІТИВНОЇ ГНУЧКОСТІ: ПОВНА МОДЕЛЬ

материнській та батьківській лініях, расу респондента, національне та релігійне походження, рівень урбанізації та регіон основного місця, де зростав респондент, та навіть кількість його братів і сестер. Ми також включаємо як екзогенні змінні рівні змістовної складності праці та гнучкості мислення респондента у 1964 році, а також і змістовної складності його “більш ранніх” (до 1964 року) праць.

У моделях з одночасними впливами (та інших «нерекурсивних» моделях) кількість параметрів, що мають бути оцінені буде більшою, ніж обсяг інформації, наданої взаємними кореляціями між змінними, якщо на модель не накладені деякі припущення, зазвичай прирівнюванням деякого зв'язку (зв'язків) до нуля. (Як альтернативу можна накласти інші обмеження на модель, наприклад, як ми вже фактично зробили, не враховувати кореляції залишків.) До проблеми недостатньої інформації загалом звертаються як до «ідентифікаційної» проблеми. Змінна, якою рівняння ідентифікується через виключення її прямого впливу на залежну змінну цього рівняння, називають інструментом. Щоб ідентифікація рівняння інструментом мала сенс, потрібне надійне теоретичне обґрунтування того, що його вплив має бути лише непрямим і що інструмент має корелювати із змінною, на яку він не може впливати безпосередньо. Чим сильніша кореляція між інструментом і залежною змінною, тим цей інструмент ефективніший для ідентифікування рівняння. (Обговорення цієї складної теми див.: Duncan, 1967, 1975, p.81-90; Heise, 1975, p.160-181. Все ще доречним є нині класичне дослідження Сімона (Simon, 1957) з цього питання.)

Отже, щоб наша модель була адекватно ідентифікована, прямі впливи однієї чи більше екзогенних змінних на гнучкість мислення 1974 року мають бути зафіксованими на деякому значенні, наприклад, на нулі; подібним чином, прямі впливи однієї чи більше екзогенних змінних на змістовну складність праці 1974 року повинні також фіксуватися на нулі чи якомусь іншому значенні; інакше буде надто мало емпіричної інформації для недвозначного розв'язання рівняння. Щоб ідентифікувати рівняння для змістовної складності праці 1974 року, ми постулюємо, що характеристики соціального походження, які не розглядатимуться працедавцями (навіть упередженими працедавцями) як підтвердження здатності працювати, прямо не впливають на змістовну складність праці 1974 року; тому ці змінні використовуються як інструменти для ідентифікації цього рівняння. Обґрунтування полягає в тому, що ці змінні – освіта матері та батька, професійний статус батька, професійні статуси дідусів по материнській та батьківській лініях, рівень урбанізації та регіон походження і кількість дітей у батьківській родині – дуже ймовірно могли впливати на місця роботи респондентів початкові в їхній кар'єрі. Однак, після принаймні десяти років кар'єри респондентів ці змінні не мають більше мати ніякого прямого впливу на змістовну складність їхньої праці, звідси, не тоді, коли змістовна складність їхніх “більш ранніх” робіт та роботи у 1964 році статистично контролюється. Подібними чином ми постулюємо, що змістовна складність “більш ранніх” робіт не має прямо

впливати на гнучкість мислення чоловіків у 1974 році, коли змістовна складність їхніх робіт 1964 та 1974 років статистично контрольована.⁹

Як показує схема 6.4, змістовна складність робіт, наявних у чоловіків у 1964 році становить важливу детермінанту змістовної складності праці десять років потому; їхня гнучкість мислення у 1964 – навіть важливіша детермінанта гнучкості мислення у більш пізній час. Стабільність обох явищ, особливо гнучкості мислення, досить висока. Однак, взаємні впливи змістовної складності та гнучкості мислення є значущими.

Вплив змістовної складності на гнучкість мислення приблизно дорівнює одній четвертій впливу рівнів гнучкості мислення десятирічної давності. По суті цей вплив одночасний: віддалена у часі залежність гнучкості мислення у 1974 від змістовної складності у 1964 році статистично незначуща, 0,05, у той час як сьогочасна залежність від змістовної складності у 1974 році, є, при 0,18, значно суттєвішою та статистично значущою.¹⁰

Зв'язок на рівні 0,18 за звичайних обставин може не вважатися особливо переконливим; проте триваючий вплив цієї величини на такий вельми стабільний феномен, як гнучкість мислення, є вражаючим, оскільки кумулятивний вплив є значно більшим ніж однократний вплив у будь-який один момент часу. Впливи на високо стабільні явища, навіть невеликі чи посередні, але які продовжуються, набувають важливого значення. Вплив змістовної складності праці на гнучкість мислення особливо вартий уваги, якщо ми візьмемо до уваги, що маємо справу з чоловіками, не молодшими 26 років, які принаймні десять років зайняти у професійній діяльності.

Зворотній вплив гнучкості мислення на змістовну складність ще більш вражаючий – він перевищує вплив змістовної складності праці 1964 року. Цей вплив повністю віддалений у часі, тобто гнучкість мислення чоловіків саме у 1964 році, а не одночасна, значуще впливає на змістовну складність їхніх робіт у 1974 році. Отже, лонгітюдний аналіз демонструє, що з часом зв'язок між змістовною складністю та гнучкістю мислення дійсно взаємний. Вплив змістовної складності на гнучкість мислення більш швидкий: вимоги поточної роботи впливають на поточні процеси мислення. Гнучкість мислення, навпроти, має уповільнений вплив на змістовну

⁹ Ці перевизначені обмеження порушують питання, чи коректне число ступенів свободи, підраховане за допомогою LISREL та представлене на схемах 6.4 і 6.5. Дехто стверджує, що коректне число ступенів свободи для перевизначеної моделі, яка ґрунтується на коваріаційній матриці “істинних значень”, має виключати ті ступені свободи, які випливають з перевизначених обмежень. Ми не знаходимо цей аргумент переконливим. У будь-якому разі, число ступенів свободи у моделях структурних рівнянь важливе переважно для надання порівняльної бази для оцінювання значень хі-квадрат альтернативних моделей. Що дійсно має значення при цих порівняльних оцінюваннях, це те, щоб процедури були несуперечливими.

¹⁰ Доречно висловити певне застереження. Наш аналіз не бере до уваги тривалість часу, протягом якого чоловіки перебували на наявних нині роботах; тому під «одночасним» ми розуміємо вплив теперішньої роботи (не дивлячись на її тривалість за ці десять років), а не будь-якої з попередніх робіт. Конкретнішу оцінку часу впливів роботи було б надзвичайно важко визначити без вимірювань як змістовної складності, так і гнучкості мислення протягом менших часових інтервалів, аніж ми маємо.

складність: поточна гнучкість мислення не впливає на вимоги поточної роботи, однак вона матиме чималий вплив на подальший перебіг будь-якої кар'єри.

Чи не помилково ми встановили рівняння, не включивши деякі важливі змінні, що може змінювати загальну картину чи якимось іншим шляхом невірно її відображати? Оскільки жодна структурна модель не може бути “доведена” (Duncan, 1975), а може лише порівнюватися з іншими правдоподібними моделями, усі слушні альтернативи необхідно розглянути.

Один з показників того, що у встановленні рівнянь не були серйозних помилок, є те, що, якщо ми враховуємо кореляції залишків змістовної складності 1974 року та гнучкості мислення 1964 року, ця кореляція виявляється незначущою і оцінки усіх параметрів залишаються без суттєвих змін. Тому видається неправдоподібним, щоб якась важлива змінна, здатна впливати на змістовну складність та гнучкість мислення, була залишена поза межами моделі. Окрім того, результати не залежать від вибору нами інструментів, оскільки використання інших різноманітних інструментів суттєво не змінює результати. Це ж стосується і висновків, зроблених внаслідок присутності у моделі статистично незначущих соціальних характеристик, адже вилучення незначущих соціальних характеристик з прогнозних рівнянь не впливає на наші висновки. Зокрема, через вилучення соціальних характеристик, що не мають статистично значущого впливу, вплив змістовної складності на гнучкість мислення посилюється незначно. Якби слушні модифікації ми не пробували, модель залишається стійкою.

Нарешті, наші висновки не спричинені тим, що ми зафіксували величини вимірювальних моделей перед тим, як оцінювати каузальну модель (див.: Burt, 1973). Ми підтвердили каузальну модель, створивши модель, в якій одночасно оцінюються вимірювальні та каузальні параметри. Ця модель підтверджує як вимірювальні моделі, так і каузальну модель, зображену на схемі 6.4. Зокрема, вона демонструє, що вплив змістовної складності на гнучкість мислення є одночасним та такої ж величини, як показано раніше. І знову показано, що вплив гнучкості мислення на змістовну складність є віддаленим у часі. Величина цього впливу, знов таки, точно така ж, як на схемі 6.4.

Єдине відхилення у зображеній на схемі 6.4 моделі полягає в тому, що вплив гнучкості мислення 1974 року на змістовну складність праці 1974 року не просто статистично незначущий, він негативний. Незважаючи на його статистичну незначущість, існування такого негативного впливу порушує проблему мультиколінеарності (див.: Blalock, 1963; Farrar, Glauber, 1967; Gordon, 1968), що, ймовірно, впливає з дуже високої кореляції ($r = 0,93$) між гнучкістю мислення 1964 та 1974 років. Коли ми використовуємо індекси гнучкості мислення 1964 та 1974 років як незалежні змінні щодо змістовної складності праці, ми, ймовірно, перебільшуємо важливість гнучкості мислення 1964 року, поряд з тим створюючи штучний негативний вплив гнучкості мислення 1974 року. Ретельніше вимірювання впливу гнучкості мислення на змістовну складність праці вимагає

від нас вилучення з моделі статистично незначущого одночасного впливу. Так само, ретельне оцінювання впливу змістовної складності на гнучкість мислення вимагає вилучення з моделі статистично незначущого впливу, віддаленого у часі. Отже, на схемі 6.5 ми вилучили ці (та усі інші) незначущі шляхи та переоцінили модель. На нашу думку, це репрезентує більшу точність оцінювання загальних взаємних впливів змістовної складності та гнучкості мислення.

Ця модель демонструє, що одночасний вплив змістовної складності на гнучкість мислення практично такий же (шлях 0,17), як зображено на схемі 6.4. Навіть з дещо вищою оцінкою стабільності гнучкості мислення (0,71) вплив змістовної складності на гнучкість мислення залишається близьким до однієї чверті рівнів гнучкості мислення чоловіків десять років тому.

Віддалений у часі вплив гнучкості мислення на змістовну складність (шлях 0,45) не настільки великий, яким він був перед вилученням незначущого, негативного одночасного впливу на схемі 6.4, проте, відповідно до будь-якого іншого стандарту, він дуже великий. Гнучкість мислення як детермінанта змістовної складності робіт чоловіків у 1974 році переважає навіть змістовну складність їхніх робіт у 1964 році.

Так само, як для моделі, зображеної на схемі 6.4, ми підтвердили схему 6.5, створивши модель, у якій одночасно оцінюються вимірювальні та каузальні параметри.¹¹ Усі параметри вимірювальних моделей як для змістовної складності, так і для гнучкості мислення дуже близькі до зображених на схемах 6.2 та 6.3, більшість з них майже ідентичні. Каузальна модель також підтверджена; одночасний вплив змістовної складності на гнучкість мислення точно такий же, як ми на схемі 6.5 (0,17), віддалений у часі вплив гнучкості мислення на змістовну складність незначно менший (0,41 замість 0,45). Усі інші каузальні параметри дуже близькі до зображених на схемі 6.5.

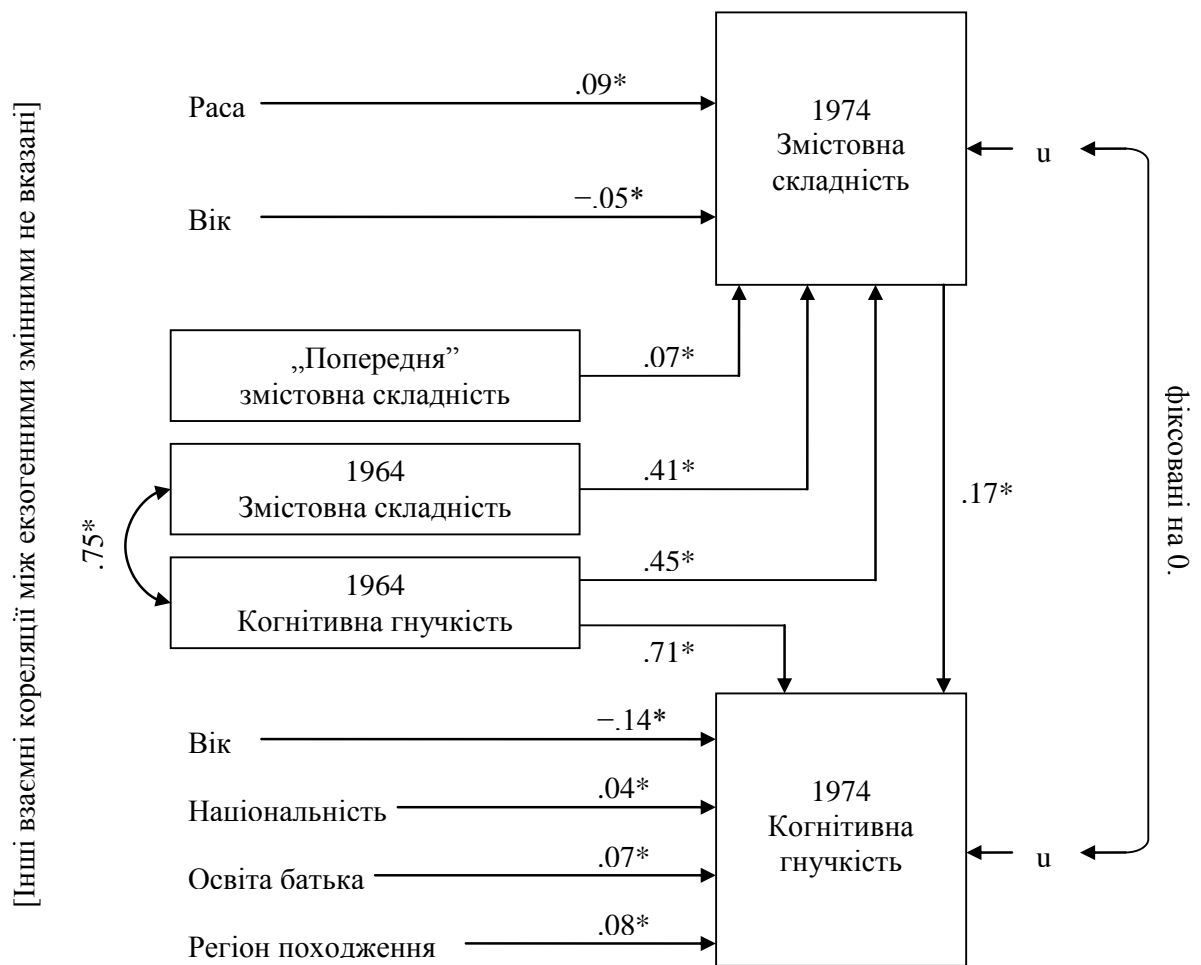
Отже, дані, поза сумнівом, демонструють те, що раніше можна було вважати лише правдоподібною тезою, підкріпленою гіпотетичним доказом: що змістова складність праці чоловіків і значно впливає на їхню гнучкість мислення, і зазнає її значного впливу.

ОБГОВОРЕННЯ

Існує кілька обмежень щодо викладеного тут аналізу: деякі ми усунемо в наступних розділах; інші можуть перебувати поза межами наших аналітичних можливостей чи наших даних.

Очевидне обмеження стосується того, що наш аналіз досі обмежувався змістовною складністю та гнучкістю мислення. У розділі 7 ми розвинемо більш загальну модель структури

¹¹ Хі-квадрат для об'єднаної вимірювально-каузальної моделі, порівнянної зі схемою 6.4, дорівнює 1035,23 при 546 ступенях свободи та співвідношенням 1,90, надзвичайно хороша відповідність моделі даним як для доволі складної моделі, базована на досить великій кількості випадків. Хі-квадрат для об'єднаної моделі, порівнянної зі схемою 6.5,

χ^2 (для казуальної моделі) = 11.45

d.f. = 42

ratio = 0.27

* = Статистично значущий, $p \leq .05$.

СХЕМА 6.5. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ЗМІСТОВОЇ СКЛАДНОСТІ ТА КОГНІТИВНОЇ ГНУЧКОСТІ: ТІЛЬКИ ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ

праці та вимірювальні моделі для інших аспектів психічної діяльності; ми також розвинемо казуальну модель загального зв'язку між структурою праці та психічною діяльністю.

По-друге, даний аналіз, як і усі наші попередні дослідження умов зайнятості, стосується лише чоловіків. Цей недолік усунуто у розділі 8 [мається на увазі розділ книги: Kohn, Schooler, 1983. – Прим. ред.].

Третє обмеження пов'язане з тим, що хоча у наших вимірювальних моделях врахована ненадійність індикаторів двох основних концептів, вони не враховують ненадійність вимірювання освіти, раси, віку чи будь-якого іншого аспекту соціального походження. Наші власні дані не забезпечують жодного надійного підґрунтя для оцінювання надійності вимірювання цих змінних, і ми маємо сумніви щодо використання коефіцієнтів надійності отриманих з інших джерел даних як основи для корегування кореляцій задля їх уточнення.

Можливо, це не призводить до будь-яких реальних відхилень у каузальному аналізі; однак, без доведення питання залишається нерозв'язаним.

По-четверте, нашому трактуванню даних помітно бракує систематичного аналізу моделей “кар’єр”. Ми трактували попередні роботи (і навіть ті ж самі роботи, які були десять років тому) так, наче усі послідовності робіт були однаково безперервними чи переривчастими протягом якоїсь послідовної кар’єрної лінії. Більш реалістична концептуалізація мала б узяти до уваги, що деякі зміни в роботі становлять логічні просування у певно спрямованій послідовності, тоді як інші, можливо, репрезентують переходи з однієї кар’єрної послідовності до іншої. Ми не знаємо жодного дійсно задовільного шляху розв’язання цієї проблеми, окрім ранніх спроб Віленського (Wilensky, 1961) та кількох нещодавніх спроб класифікувати моделі кар’єр іншими дослідниками (наприклад: Ladinsky, 1976).

По-п’яте, як наші вимірювальні, так і каузальні моделі передбачають, що зв’язки між змінними по суті однакові для усіх сегментів робочої сили. Це припущення, вочевидь, можна перевірити, хоча ми усвідомлюємо, що всебічне оцінювання може потребувати значно більшої кількості даних, аніж ми маємо. Було б особливо бажаним розглянути ці моделі окремо для працівників різного віку і на різних стадіях кар’єри.

По-шосте, як має бути очевидним для читача, зміни в умовах зайнятості – не є єдиними змінами, які відбуваються з людьми протягом десятирічного періоду; дехто одружується, чи розлучається, або стає вдовцем; трапляються радісні події і такі, що травмують; ці та інші випадки можуть ускладнити, полегшити чи змінити процеси, відображені у нашій моделі. Ми маємо інформацію про ці події, однак, повнота даних і величина вибірки можуть не бути адекватними для каузального аналізу такого складного процесу.

Незважаючи на ці обмеження, ми вважаємо, що ми більш обґрунтовано, ніж будь-коли раніше, показали, що зв’язок між умовами зайнятості та психічною діяльністю є взаємним: умови зайнятості й впливають на психічну діяльність, і зазнають її впливу.

Ці результати – надійно свідчать на підтримку тих, хто вважає, що умови зайнятості впливають на особистість і проти тих, хто вважає, що зв’язок між умовами зайнятості та особистістю є наслідком лише добору кадрів та модифікації роботи. Ми не заперечуємо того, що особистість грає важливу роль у визначенні того, хто яким типом роботи займається і як ця робота виконується; фактично, наш аналіз підкреслює важливість цих процесів. Це ніколи серйозно не ставилось під сумнів. Що обговорювалося, так це те, чи може відбуватися також зворотне явище, коли умови праці формують особистість. Результати нашого дослідження недвозначно підтверджують, що це дійсно можливо. Отже, наші висновки стосуються безпосередньо ключового питання досліджень соціальної структури і особистості: чи впливають соціально-структурні умови на особистість лише під час соціалізації у дитинстві, чи продовжують впливати на особистість протягом дорослого життя. Тут маємо явне свідчення, що

один важливий аспект соціальної структури – змістовна складність праці – безпосередньо впливає на дорослу особистість.

Зокрема, це дослідження доповнює і допомагає уточнити зростаючі свідчення про те, що структура середовища чинить важливий вплив на когнітивний розвиток (див.: Rosenbaum, 1976), і що когнітивні процеси продовжують бути сприйнятливими до впливу середовища після підліткового чи раннього дорослого віку, виявляючи «гнучкість» протягом усього життя (див.: Baltes, 1968; Baltes, Schaie, 1976; Horn, Donaldson, 1976). Наші результати підсилюють цей висновок, демонструючи, що гнучкість мислення залишається вельми чутливою до досвіду зайнятості індивіда в середині його кар'єрного шляху і, можливо, далі. Фактично, виявляється, що вражаюча стабільність гнучкості мислення відбиває, принаймні частково, стабільність життєвих обставин людей. Гнучкість мислення постійно чутлива до змін у змістовній складності праці людей, хоча для більшості людей змістовна складність праці помітно не коливається.

Це дослідження також демонструє важливість впливу гнучкості мислення на змістовну складність. Ми вважаємо важливим те, що даний вплив скоріше виявляється віддаленим у часі, ніж одночасним. Висновок полягає у тому, що структура більшості видів праці не допускає якоїсь значної дисперсії у змістовній складності праці: умови праці легко не модифікуються у відповідності до потреб чи здібностей окремого працівника. Хоча, протягом досить тривалого часу – напевно, за період близько десяти років – багато чоловіків чи то модифікують свою роботу, чи переходять на іншу, котра більшою мірою відповідає їхній розумовій діяльності. Отже, довготривалий вплив гнучкості мислення на змістовну складність праці дійсно суттєвий, навіть якщо одночасні впливи виявляються незначними.

Наші моделі, звісно ж, стосуються середнього чи більш пізнього відрізка кар'єри. Існують усі підстави вважати, що рівні гнучкості мислення чоловіків у дитинстві, юності та ранній зрілості можуть мати важливий вплив на їхні освітні досягнення, а наші дані показують, що освітні досягнення мали надзвичайно важливий вплив на змістовну складність роботи на початку кар'єри. Оскільки змістовна складність ранніх робіт є основною детермінантою змістовної складності пізніших робіт, надійним здається зробити висновок, що довготривалий непрямий вплив гнучкості мислення на змістовну складність пізніших робіт насправді був навіть більшим, ніж це зображує наш аналіз.¹²

¹² Взаємний зв'язок між змістовною складністю та гнучкістю мислення означає також внутрішню динаміку, через яку відносно невеликі відмінності у змістовній складності на ранніх стадіях кар'єри можуть у подальшій кар'єрі породжувати більші відмінності і у змістовній складності, і у гнучкості мислення. Якщо два людини з еквівалентною гнучкістю мислення розпочали свої кар'єри на роботах з різною змістовною складністю, ймовірно, людина зі змістовно складнішою роботою випередить іншу у подальшому інтелектуальному зростанні. З часом це може привести до одержання нею роботи більшої складності, що далі сприятиме її інтелектуальному зростанню. Водночас, людина з менш складною роботою інтелектуально розвиватиметься повільніше, можливо, або не розвиватиметься, а у екстремальній ситуації може навіть деградувати. В результаті, незначні відмінності у змістовній складності ранніх робіт можуть вести до зростаючих відмінностей в інтелектуальному розвитку.

У ширшому сенсі наші результати підтримують нашу загальну стратегію дослідження зв'язку між соціальною структурою і особистістю. Ми послідовно стверджували, що при інтерпретації взаємозв'язку між соціальною структурою та індивідуальною психічною діяльністю слід завжди ставити питання, як позиція людини у ширшій соціальній структурі впливає на її безпосередні умови життя (див. розділи 2 і 3, а також: Kohn, 1963, 1969, 1977; Schooler, 1972; Olsen, 1974). Так, намагаючись інтерпретувати зв'язок соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями, ми розглядали зумовлені стратифікацією відмінності в умовах зайнятості як потенційно важливий місток між позицією в ієрархічному впорядкуванні суспільства та розуміннями реальності (розділ 2). З одного боку, змістовна складність дуже важлива, оскільки змістовна складність праці тісно пов'язана з місцем, яке займає робота у стратифікаційній системі, та, з іншого боку, змістовна складність праці людей корелює з їхніми цінностями та орієнтаціями. Наше минуле дослідження показало, що зв'язок соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями може бути обґрунтовано пояснений, великою мірою, відмінностями таких професійних умов, як змістовна складність. Але те, що змістовна складність має реальний каузальний вплив на цінності, орієнтації чи будь-які інше психологічне явище, переконливо продемонстрував не лише наш двоетапний аналіз найменших квадратів (розділ 3). Теперішній аналіз підкріплює нашу аналітичну стратегію, показуючи, що змістовна складність дійсно має каузальний вплив на кардинальний аспект психічної діяльності – гнучкість мислення.

Вочевидь, даний аналіз не доказує, що змістовна складність безпосередньо впливає на цінності чи уявлення про себе, або соціальні орієнтації, – фактично, на будь-що, окрім гнучкості мислення. Однак, гнучкість мислення є вирішальним критерієм. Через притаманну їй видатну стабільність гнучкість мислення становить найскладніший виклик гіпотезі про те, що змістовна складність дійсно впливає на деякий важливий аспект психічної діяльності. Окрім того, гнучкість мислення неймовірно важлива сама по собі. До того ж, гнучкість мислення тісно пов'язана з цінностями, уявленнями про себе та соціальними орієнтаціями. Таким чином, демонстрація казуального впливу змістовної складності на гнучкість мислення надає нам усі підстави очікувати також наявності каузального впливу з боку змістовної складності на цінності та орієнтації. У наступних розділах ми оцінимо гіпотетичний каузальний вплив змістовної складності – та інших структурних імперативів праці – на цінності, уявлення про себе і соціальні орієнтації. Наразі, одна ключова каузальна ланка у зв'язку між соціальною структурою та психічною діяльністю остаточно доведена.

Розділ 7.

Умови праці та особистість: лонгitudна оцінка взаємовпливів *

Мелвін Л. Кон і Кармі Скулер

В цьому розділі, ми продовжуємо оцінювати вплив умов праці чоловіків на їхні особистості та вплив їхніх особистостей на умови праці.¹ В розділі 6, використовуючи конфірмаційний факторний аналіз та каузальний аналіз з використанням лінійних структурних рівнянь, ми провели прототиповий лонгitudний аналіз взаємних впливів змістовної складності праці та гнучкості мислення. Той аналіз надав переконливі докази того, що змістовна складність праці одночасно і впливає на цю безперечно важливу рису психічної діяльності, і зазнає її впливу. В цьому аналізі ми розширюємо казуальну модель задля врахування не тільки ширшої низки умов праці, але і ширшої низки психологічних змінних. Мета цього розділу – розробити та провести оцінку загальної моделі взаємних впливів умов праці та основних вимірів особистості.

УМОВИ ПРАЦІ

Цей аналіз зосереджується на чотирнадцяти незалежних одна від одної та від освіти умовах праці, що суттєво впливають на психічну діяльність людини. Разом узяті вони визначають місце індивіда в організаційній структурі, його можливості для професійної самостійності, основні професійні труднощі, що постають перед ним, найважливіші зовнішні ризики та винагороди, властиві його роботі.

Зокрема, ми беремо до уваги такі аспекти місця індивіда в організаційній структурі, як власність, бюрократизація та позиція в ієрархії. Змістовна складність праці, щільність нагляду та

* Це [розділ 6 “Job Conditions and Personality: A Longitudinal Assessment of Their Reciprocal Effects” з книги: Melvin L. Kohn and Carmi Schooler. *Work and Personality: An Inquiry Into the Impact of Social Stratification*. – Norwood, NJ: Alex Publishing Corporation, 1983, p.125-153. Прим. ред.] - переглянута версія статті під тою ж назвою спочатку опублікованої в *American Journal of Sociology* (Kohn and Schooler, 1982). Ми вдячні кільком людям за істотну допомогу: Рональду Шoenбергу (Ronald Schoenberg) за багаторазове й винахідливе модифікування комп'ютерної програми, щоб задовольнити наші постійно зростаючі потреби й за поради щодо ідентифікації складних моделей взаємних впливів; Керрі Шoenбак (Carrie Schoenbach), Брюсу Робертсу (Bruce Roberts) і Маргарет Рентерс (Margaret Renters) за ретельне й вдумливе програмування та аналіз даних; а також Вірджинії Марблей (Virginia Marbley) за покірливе й ефективне переписування незлічимої переробки цієї глави. Моделі у цьому розділі розраховані з використанням програми MILS, удосконаленої версії LISREL'у (Joreskog and van Thillo, 1972), розробленої Рональдом Шoenбергом.

¹ Інші докази того, що умови праці впливають на важливі аспекти особистості, надають дослідження, здійснені після публікації статей, які надруковані у розділах 3 і 4 цієї книги. Короткі огляди багатьох з цих досліджень подані в роботах Кона (1977, 1981b) та Кона і Скулера (Kohn, Schooler, 1983, ch. 12). Найбільше стосуються теми лонгitudні дослідження Мортімера і Лоренса (Mortimer and Lorence, 1979a, b). Також стосуються теми лонгitudні дослідження Андрізані і Абельса (Andrisani, Abeles, 1976), Андрізані і Нестеля (Andrisani, Nestel, 1976) та Броссу (Brousseau, 1978), а також крос-секційні дослідження Кобурна і Едвардза (Coburn, Edwards, 1976), Грабба (Grabb,

рівень рутинності – це аспекти професійної самостійності, які ми вимірюватимемо. Труднощі роботи – це тиск часу, фізична важкість, брудність та середня кількість робочих годин на тиждень. Зовнішніми ризиками та винагородами є ймовірність бути відповідальним за речі поза межами контролю індивіда, ризик втрати індивідом роботи чи власної справи, захищеність роботи та дохід від роботи. Як ми це вже робили зі схожим, але не ідентичним набором умов праці в розділі 3, ми називатимемо ці чотирнадцять умов *структурними імперативами* праці.² Вони є “структурними” в двох значеннях: вони вбудовані в структуру праці, і водночас становлять функцію місця роботи в структурах економіки та суспільства. Ці умови праці є “імперативами”, оскільки визначають професійні реалії, які постають перед кожним працівником.

Вимірювальна модель професійної самостійності

Ми почнемо з вимірювальної моделі *професійної самостійності*, під якою розуміємо вияв ініціативи, творчого мислення та незалежного рішення в роботі. Оскільки три умови праці, які сприяють або перешкоджають вияву професійної самостійності, а саме: змістовна складність, щільність нагляду та рутинність – утворюють один загальніший концепт, та оскільки в нас є множинні індикатори для двох з них, ми розробили об’єднану модель, представлену на схемі 7.1, яка охоплює всі три.

Ми визначаємо *змістовну складність праці* як ступінь, в якій виконання роботи вимагає самостійного мислення та незалежних суджень. Висока змістовна складність праці за своєю природою потребує прийняття багатьох рішень, які мають враховувати непередбачувані або навіть конфліктні обставини. Змістовна складність праці вимірюється тут так само, як в розділі 6; побудована там вимірювальна модель тепер інкорпорується в більшу модель професійної самостійності.

Щільність нагляду обмежує можливості індивіда для професійної самостійності: працівник не може бути професійно самостійним, перебуваючи під щільним наглядом; хоча

1981a), Гоффа і Грунісена (Hoff, Gruneisen, 1978), Петера (Peter, 1975) та наші спільні з колегами дослідження умов зайнятості жінок та їхньої психічної діяльності (Kohn, Schooler, 1983, ch.8).

² В розділі 3 ми використовували термін “структурні імперативи праці” для опису набору з дванадцяти умов праці. Три умови праці було додано до того, що ми називаємо “структурними імперативами праці”, та одну – вилучено. Ми додали професійну захищеність та дохід від роботи, оскільки аналіз бюрократизації (Kohn, Schooler, 1983, ch. 2) виявив, що вони, разом із змістовною складністю праці, можуть бути важливими умовами, які опосередковують зв’язок між позицією індивіда в організаційній структурі та його психічною діяльністю. Аналіз умов праці та психічної діяльності жінок (Kohn, Schooler, 1983, ch. 8) виявив, що для жінок (для них ця змінна є широко варіативною) кількість робочих годин на тиждень є важливою умовою, тому ми додали цю змінну і для порівняння включили її в цей аналіз чоловіків. Ще одна змінна – оцінка респондентом імовірності “раптової і драматичної зміни в доході, репутації або позиції” в його сфері чи галузі діяльності – була вилучена. Існує принаймні дві причини, що спонукають до сумнівів чи ця змінна дійсно є умовою праці. По-перше, це питання швидше стосується непередбачених обставин в кар’єрі, аніж умов праці. Більш того, в нас є лише обмежена інформація про те, чи вважає індивід таку “раптову і драматичну зміну” результатом зовнішніх умов, чи результатом власних досягнень та невдач.

відсутність такого нагляду не обов'язково передбачає, що від працівника вимагається чи навіть не обмежується застосування ініціативи, мислення та незалежні рішення. Щільність нагляду

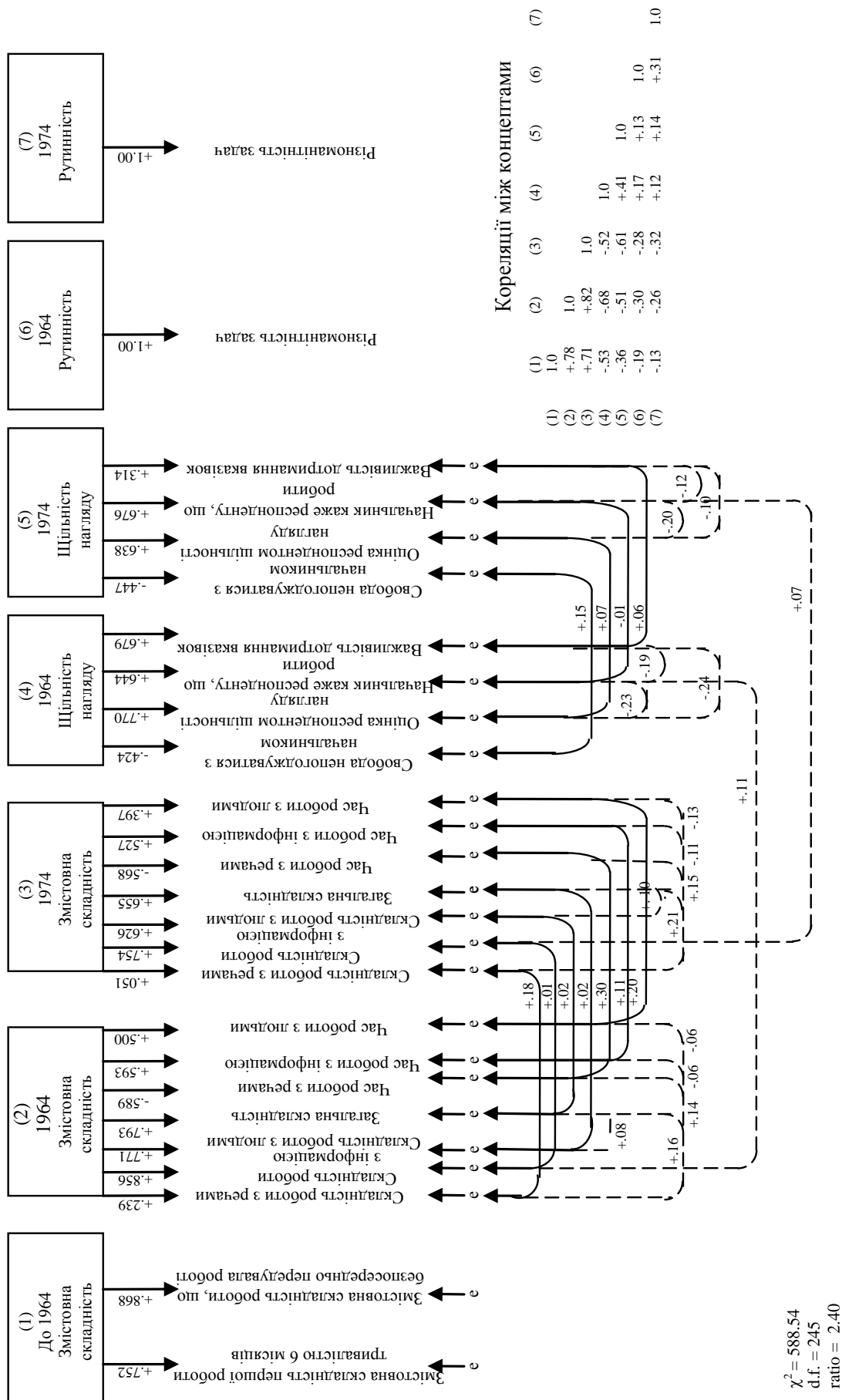

СХЕМА 7.1. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

вимірюється через суб'єктивні оцінки робітником його можливостей не погоджуватися з своїм безпосереднім керівником; міри щільності нагляду; міри, до якої безпосередній керівник вказує, що йому робити, радше ніж обговорює з ним це; важливості в його роботі виконувати те, що йому наказано робити (див. розділ 2).

Рутинність є останнім аспектом професійної самостійності. Високо рутині (повторювані та передбачувані) заняття обмежують можливості для вияву ініціативи, мислення та прийняття рішень, в той час як заняття з численними непередбачуваними завданнями можуть сприяти або навіть вимагати самостійності. Заняття респондентів кодувалися від наймінливіших (робота вимагає виконання різних завдань різними способами і ніхто не може передбачити, що може статися) до найменш мінливих (робота є незмінно повторюваною).³

Вимірювальна модель самостійності в роботі, представлена на схемі 7.1, що включає кореляції залишків, добре узгоджується з матрицею дисперсії-коваріації індикаторів. Хі-квадрат дорівнює 558,54 при 254 ступенях свободи, із співвідношенням 2,40.

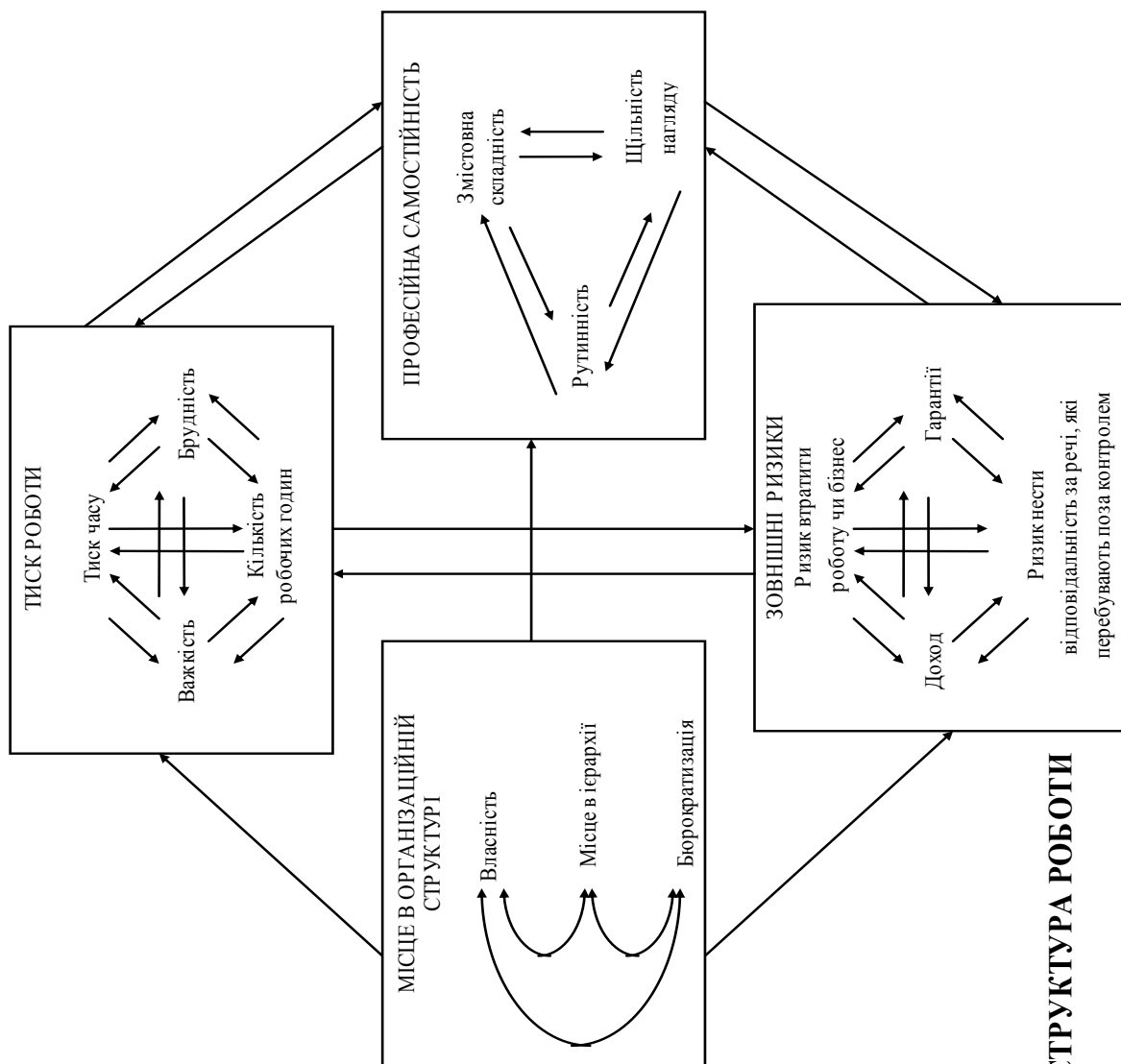
Модель структури праці

Тепер ми розширюємо вимірювальну модель професійної самостійності до каузальної моделі структури праці. Як показано на схемі 7.2, ця модель включає всі чотирнадцять структурних імперативів праці.⁴ Оскільки ми маємо множинні індикатори умов праці тільки для професійної самостійності, то неможливо побудувати вимірювальні моделі для решти умов праці. Також ми не хочемо використовувати специфічні умови праці як індикатори в більш загальних вимірювальних моделях організаційної структури, труднощів роботи та зовнішніх ризиків і винагород, оскільки тоді ми б втратили можливість оцінити окремо впливи конкретних умов праці. Наприклад, якби ми використали тиск часу, фізичну важкість, брудність та кількість робочих годин як індикатори у вимірювальній моделі труднощів роботи, то ми не мали б змоги оцінити

³ В даному разі, наше трактування рутинності відрізняється від представленого в попередніх аналізах, де ми індексували рутинність двома питаннями: про повторюваність професійних завдань та про складність одиниць праці. Конфірматорний факторний аналіз виявив, що природа одиниць праці відображає не тільки рутинність, але також змістовну складність і навіть щільність нагляду. Поставши перед вибором між єдиним індикатором рутинності та необгрунтовано складною вимірювальною моделлю, ми надали перевагу першому. Проте, ми розширили індекс повторюваності, включивши також інформацію з інтерв'ю про передбачуваність неповторюваної праці.

⁴ Для трьох аспектів позиції індивіда в організаційній структурі, які ми вимірювали, індекс бюрократизації будується на основі кількості формальних рівнів керівництва та розміру організації (див. Kohn, Schooler, 1983, ch. 2); власність/невласність визначається самооцінкою респондента; а позиція в професійній ієрархії вимірюється кількістю індивідів, над якими респондент, з його слів, має пряму чи опосередковану посадову владу. З чотирьох труднощів роботи три вимірюються оцінками респондента: частота тиску часу, забруднюваність в процесі роботи та кількість робочих годин в середньому на тиждень. Четверта, фізична важкість праці, – шляхом нашої оцінки на основі опису індивідом своєї роботи з речами. Зовнішні ризики та винагороди вимірюються шляхом оцінки респондентом імовірності нести відповідальність за речі, які знаходяться поза його контролем, ризику втрати роботи чи власної справи, задекларованого доходу та за допомогою простого додаткового індексу: забезпечує чи ні його робота такі можливості, як професійна захищеність та лікарняні відпустки. Ці виміри детальніше описано в розділі 3.

Зв'язки між
ендогенними змінними

Екзогенні змінні

1. Мають вплив на всі ендогенні змінні:

Освіта
Раса
Вік
Національна приналежність
Релігійна приналежність

2. Вибірково впливають на ендогенні змінні, як пояснено в тексті:

Змістова складність попередньої роботи до 1964 р.
Умови праці 1964 р.

СХЕМА 7.2. АПРІОРНА МОДЕЛЬ: СТРУКТУРА РОБОТИ

окремі впливи кожного з чотирьох типів труднощів роботи.⁵ Тому ми застосуємо окремі одноіндикаторні виміри цих умов праці, усвідомлюючи, що кожен з них зазнає певної невідомої похибки вимірювань. Застосування вимірювань, побудованих на одному індикаторі, може в результаті призвести до недооцінки впливів цих умов праці одна на одну, на інші умови праці та, в подальших моделях, на особистість.

Каузальна модель включає в себе в якості потенційно доречних екзогенних змінних не тільки умови праці до 1974 року, але й ті соціальні характеристики, щодо яких дослідницька література та наші власні попередні аналізи дають підстави вважати, що вони могли впливати на місця роботи людей, які принаймні десять років здійснюють професійну кар'єру. Зокрема, це рівень освіти, раса, вік, національне та релігійне походження респондента. Наша модель, таким чином, повинна розглядатися радше як зображення людей-на-роботі, аніж як абстрактна схема структури праці *per se*. Ми свідомо не беремо до уваги інші соціальні характеристики (наприклад, соціально-економічні характеристики батьків), які можуть впливати на місце роботи на ранніх стадіях кар'єри індивіда, але не повинні прямо впливати на професійну позицію з того часу, як індивіди досягають успіху в своїй професійній діяльності.

За деякими винятками, про які йтиметься нижче, немає принципових причин, чому б ці чотирнадцять умов праці не впливали одна на одну одночасно (але не обов'язково миттєво) і з часом. Тому нам варто було б віддати перевагу побудові каузальних моделей, які одночасно враховують обидва види впливів: "одночасні" (наприклад, взаємні впливи теперішніх умов праці), і "перехресні віддалені" впливи (наприклад, впливи кожної з умов праці, яку респондент виконував десятьма роками раніше, на інші умови теперішньої роботи), як ми це робили в нашому аналізі взаємних впливів змістовної складності праці та гнучкості мислення, представленому в розділі 6. Нажаль, якби наша модель враховувала і одночасні, і перехресні віддалені впливи, кількість параметрів, які треба було б оцінювати, значно перевищила б можливості, наявні з доступної інформації.

Щоб ідентифікувати рівняння ми маємо припустити, що деякі впливи можуть бути лише опосередкованими, а не прямими. Якби в нас були виміри всіх структурних імперативів праці до 1964 року, як це ми маємо для змістовної складності, такі виміри забезпечили б інструментування для оцінювання одночасних та віддалених впливів умов праці одна на одну воднораз.⁶ За відсутності такого інструментування ми змушені зосередитись на вимірюванні

⁵ Ми зіткнулись з подібною дилемою у вимірюванні змістовної складності праці, де був вибір між збереженням відмінностей, наприклад, між складністю роботи з даними і складністю роботи з речами, та розробкою індексу ширшого концепту, змістовної складності праці. Тоді ми віддали перевагу не збереженню відмінностей, а ширшому концепту. В даному разі ми робимо протилежний вибір, оскільки вважаємо відмінність, наприклад, між браком часу та фізичною важкістю потенційно важливою, а ширший термін, робочих труднощів, радше рубрикою, ніж дійсним концептом.

⁶ Навіть якби ми могли використати змістовну складність до 1964-го року як інструмент для перевірки одночасних та перехресно віддалених впливів змістовної складності воднораз, ми навмисне так не робимо, тому що це б призвело до непорівнянності змістовної складності з іншими умовами праці. Фактично, ми отримуємо по суті

чогось одного: або одночасних або віддалених впливів. Ми надали перевагу оцінці одночасних впливів, використовуючи умови праці в 1964 році як інструменти для вимірювання взаємних впливів умов праці в 1974 році.

Вибір на користь одночасних впливів зумовлений двома причинами: по-перше, ми мусимо серйозно враховувати структурну цілісність роботи. Припущення, наприклад, що ймовірність нести відповідальність за речі, які знаходяться поза контролем індивіда, залежить більшою мірою від тиску часу, властивого для якоїсь минулої роботи, ніж від тиску часу, характерного для теперішньої роботи, могло б заперечити реальність структури праці. По-друге, одночасне оцінювання поточних впливів відкриває прямий шлях для здійснення нашого головного наміру – проаналізувати зв'язок між, наприклад, змістовною складністю теперішньої роботи індивідів та щільністю нагляду за ними на цій роботі. Оцінювання впливів змістовної складності в 1964 році на щільність нагляду в 1974 році та щільності нагляду в 1964 році на змістовну складність в 1974 році, хоча й цілком доречне, не має прямого відношення до визначальної кореляції. Якщо б інтервал між вимірюваннями становив би десять днів або навіть десять тижнів, вибір на користь віддалених впливів був би цілком виправданим. Але десятирічний інтервал між вимірюваннями дозволяє здійснити однозначну оцінку взаємних впливів тільки за умови врахування одночасних взаємних впливів.⁷

Коли в моделі, яка перевіряє тільки одночасні впливи, ми з'ясуємо, що якась умова праці (скажімо, щільність нагляду) значуще впливає на якусь іншу умову праці (скажімо, змістовну складність), ми можемо обґрунтовано стверджувати, що цей зв'язок існує насправді, хоча і невідомо, чи є він повністю одночасним. Проте, коли такий вплив виявляється статистично незначущим в цій моделі, у нас немає підстав стверджувати, що нагляд насправді не має впливу на змістовну складність. Повна модель, яка включає і одночасні, і віддалені впливи може виявити, що щільність нагляду в 1964 році має значущий віддалений вплив на змістовну складність в 1974 році; повна модель може навіть виявити значущий одночасний вплив, який раніше чітко не простежувався.

Неможливість перевірки повної моделі змусила нас шукати впливи, які ми могли не врахувати, шляхом фіксації на нульовому рівні зв'язків, незначущих в моделі лише для

одинакові результати і враховуючи змістовну складність так само як інші умови праці, і враховуючи водночас одночасні та віддалені впливи на інші умови праці.

⁷ Ми систематично перевіряли “спрощені” моделі (наприклад, моделі, в яких не оцінювались одночасні впливи, а просто враховувався вплив на кожну ендогенну змінну всієї групи екзогенних змінних), побудовані для порівняння з усіма моделями, представленими в цьому розділі. В “спрощеній” моделі професійної структури кожна поточна умова праці зазнавала б впливу усіх минулих умов праці та всіх доречних соціальних характеристик. “Спрощені” моделі охоплюють багато впливів, описаних в моделях, котрі представлені в цьому розділі. Але, оскільки “спрощені” моделі перевіряють не вплив, скажімо, поточної рутинності на поточну змістовну складність, а вплив рутинності 1964 року на змістовну складність 1974 року, то вони не включають впливи змінних, які не мають віддалених впливів або не є досить сталими в часі. Оскільки “спрощені” моделі не оцінюють одночасні впливи, вони тільки частково придатні для наших цілей.

одночасних впливів, та вимірювання відповідних їм віддалених впливів.⁸ Якщо ми знову виявимо, що щільність нагляду не має статистично значущого впливу на змістовну складність, можна буде дійти висновку, що щільність нагляду не матиме впливу на змістовну складність навіть в повній моделі. Якщо ж ми виявимо значущий віддалений вплив, то можна обґрунтовано стверджувати, що щільність нагляду все-таки впливає на змістовну складність. Хоча, навіть в цьому разі ми не можемо бути впевнені, що цей вплив цілком віддалений, оскільки в моделі, яка не розглядає водночас і одночасний вплив, віддалений вплив складається з двох компонентів. Перший – це дійсно віддалений вплив щільності нагляду в 1964 році на змістовну складність в 1974 році, а другий – поєднання віддаленого впливу щільності нагляду в 1964 році на щільність нагляду в 1974 році та одночасного впливу щільності нагляду в 1974 році на змістовну складність тоді ж. Саме тому ми не можемо бути впевненими в тому, що те, що виявляється як віддалені впливи умов праці одна на одну, дійсно є таким; але незалежно від того, чи вони дійсно віддалені, чи одночасні, чи і такі і такі, вони реальні.

Оцінюючи модель структури праці, ми мусимо зазначити, що позиція індивіда в організаційній структурі (визначена через власність, бюрократизацію та позицію в ієрархії) не може зазнавати одночасного впливу будь-якої іншої з умов праці. Це випливає з самого визначення, оскільки перехід від статусу власника до невласника чи навпаки, або зміна більш бюрократичної фірми чи організації на менш бюрократичну чи навпаки, або зміна вищої позиції в посадовій ієрархії на нижчу чи навпаки – означає зміну в самій роботі. Неможливо навіть, щоб ці три аспекти організаційної структури впливали один на одного без перетворення самої роботи на іншу. Але, за відсутності одночасних впливів умов праці на власність, бюрократизацію чи позицію в ієрархії, можна визначити та виміряти всі віддалені впливи на них.⁹

Побудована в такий спосіб модель узагальнена в таблиці 7.1. З цієї таблиці можна зробити наступні висновки:

1. На найзагальнішому рівні: умови праці вельми складно пов'язані між собою; всі структурні імперативи праці впливають на один чи кілька інших імперативів та зазнають їхнього впливу.
2. Позиція в організаційній структурі має розгалужений вплив на інші умови праці. Власність пов'язана з виконанням змістовно складнішої праці, вищим рівнем доходів, але з більшим ризиком втрати індивідом роботи чи власної справи. Більш бюрократизовані фірми та організації забезпечують змістовно складнішу працю, більшу професійну захищеність, вищий зарібок, фізично легшу працю та коротший робочий тиждень.

⁸ Фіксація незначущих одночасних зв'язків на нульовому рівні ніяким чином не спотворює запропоновані тут моделі. В будь-якому разі, ці зв'язки є настільки малими, що видалення їх з моделей змінює величини решти параметрів незначною мірою. Так само як включення віддалених зв'язків не впливає на величини одночасних впливів в жодній з чотирьох моделей.

⁹ Оскільки ми не включаємо у розрахунки взаємний вплив між власністю, бюрократизацією та позицією в ієрархії, ми враховуємо кореляції їхніх залишків.

Вища позиція в посадовій ієрархії має наслідком змістовно складнішу, менш рутинну та менш щільно контрольовану, фізично легшу працю; вищий рівень оплати та довший робочий день. Загалом, три аспекти позиції в організаційній структурі аналогічним чином впливають на змістовну складність та прибуток від роботи, але, безсумнівно, в різний спосіб впливають на кількість робочих годин, професійну захищеність та професійний ризик, причому власність максимізує ризик, а бюрократизація – професійну захищеність.

3. Змістовна складність праці вирізняється як наріжний каменем структури всієї роботи, зазнаючи впливу багатьох інших умов праці та, в свою чергу, здійснюючи свій вплив на них. Змістовну складність праці збільшують не тільки власність, бюрократизація та позиція в ієрархії, а також нерутинні умови праці, свобода від щільного нагляду, вищий тиск часу і, з часом, професійна захищеність. І навпаки, змістовна складність праці впливає на декілька інших аспектів роботи: виконання змістовно складнішої праці має результатом виконання менш брудної роботи та збільшує ймовірність відповідальності за речі поза контролем працівника, отримання вищих доходів, посилення тиску часу і збільшення робочих годин; з часом виконання змістовно складнішої праці призводить також до зменшення щільності нагляду, підвищення в посадовій ієрархії та переходу до категорії власників. Коротше кажучи, змістовна складність праці є серцевиною роботи, вищою за посадою, відповідальністю, вимогливістю, але й за винагородами. Вона є ключовою ланкою між професійною позицією в організаційній структурі та іншими, більш безпосередніми умовами праці. Жодна інша умова праці не переплетена так складно з усіма структурними імперативами роботи як змістовна складність.
4. Нарешті, за єдиним можливим винятком, всі статистично значущі впливи умов праці одна на одну логічно узгоджуються з минулими знаннями про організацію роботи. Вони можуть розглядатися як наслідки або прямих процесів (наприклад, щільний нагляд, що зменшує змістовну складність), або добре відомих непрямих процесів (наприклад, рутинність, що зменшує фізичну важкість та брудність через механізацію). Єдиним відкриттям, яке може суперечити очікуванням, є те, що фізично важка праця збільшує свободу від нагляду; але в такому випадку очікування могло бути стереотипним, що ґрунтується, можливо, на тому, що ми не розрізняємо фізично важку та брудну працю. Доречно згадати, що заняття, які вимагають важкої фізичної праці, мають тенденцію виконуватися не на очах у безпосередній керівників, як то сільськогосподарська праця, столярство чи вантажні перевезення на великі відстані (див. розділ 3, табл.3.2).

Таблиця 7.1. МОДЕЛЬ СТРУКТУРИ ПРАЦІ

Статистично значущі впливи таких чинників:	Змістовна складність	Рутинність	Щільність нагляду	Власність	Бюрократизація	Позиція в ієрархії	Тиск часу
У 1974:							
Професійна самостійність							
Змістовна складність	0,36 (L) ^a	-0,11 (C)	-0,24 (C)	0,09 (C)	0,13 (C)	0,18 (C)	0,06 (C)
Рутинність	0,0 ^b	0,27 (L)	0,0	0,0	0,0	-0,09 (C)	0,0
Щільність нагляду	-0,31 (L)	0,0	0,08 (L)	0,0	0,0	-0,15 (C)	0,0
Позиція в організаційній структурі							
Власність	0,08 (L)	0,0	0,0	0,55 (L)	0,0	0,0	0,0
Бюрократизація	0,0	0,0	0,0	-0,13 (L)	0,48 (L)	0,0	0,0
Позиція в ієрархії	0,20 (L)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,30 (L)	0,10 (L)
Труднощі роботи							
Тиск часу	0,11 (C) ^a	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,30 (L)
Важкість	0,0	-0,12 (C)	0,0	0,0	-0,09 (C)	-0,10 (C)	0,0
Брудність	-0,40 (C)	-0,11 (C)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Тривалість роботи	0,10 (C)	0,0	0,0	0,0	-0,23 (C)	0,06 (C)	0,0
Зовнішні ризики та винагороди							
“Покладена відповідальність”	0,17 (C)	-0,08 (L)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,17 (C)
Ризик втрати роботи чи бізнесу	0,0	0,0	0,0	0,32 (C)	0,0	0,0	0,0
Захищеність роботи	0,0	0,11 (L)	0,0	0,0	0,35 (C)	0,0	0,0
Доход від роботи	0,17 (C)	0,0	0,0	0,20 (C)	0,18 (C)	0,15 (C)	0,0

Таблиця 7.1. МОДЕЛЬ СТРУКТУРИ ПРАЦІ (ПРОДОВЖЕННЯ)

	Важкість	Брудність	Тривалість роботи	“Покладена відповідальність”	Ризик втрати роботи	Захищеність роботи	Доход від роботи
Професійна самостійність							
Змістова складність	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,08 (L)	0,0
Рутинність	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,10 (L)
Щільність нагляду	-0,11 (C)	0,10 (L)	0,0	0,11 (C)	0,19 (C)	0,06 (C)	-0,12 (L)
Позиція в організаційній структурі							
Власність	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,09 (L)	0,0
Бюрократизація	0,0	0,0	0,0	-0,05 (L)	0,0	0,0	0,0
Позиція в ієрархії	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Труднощі роботи							
Тиск часу	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,14 (C)
Важкість	0,21 (L)	0,26 (C)	0,09 (L)	-0,07	0,0	0,0	0,0
Брудність	0,0	0,39 (L)	0,15 (C)	0,0	0,0	0,0	0,0
Тривалість роботи	0,0	0,15 (L)	0,16 (L)	0,0	0,0	0,0	0,24 (C)
Зовнішні ризики та винагороди							
“Покладена відповідальність”	0,0	0,0	0,08	0,24 (L)	0,0	0,0	0,0
Ризик втрати роботи чи бізнесу	0,0	0,0	0,0	0,0	0,21 (L)	0,0	0,0
Захищеність роботи	0,13 (C)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,34 (L)	0,0
Доход від роботи	0,0	-0,11 (C)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,34 (L)

^a (L) означає відстрочений вплив (наприклад, змістовної складності у 1964 році на змістовну складність у 1974 році); (C) означає одночасний вплив (наприклад, змістовної складності у 1974 році на тиск часу в 1974 році).

^b 0,0 означає незначущий вплив, який згодом був зафіксований на нульовому рівні.

Примітка: зв'язки із змістовною складністю до 1964 року та характеристиками соціального походження не показані в цій таблиці.

Отже, загалом модель демонструє, що умови праці складно і значуще пов'язані з позицією в організаційній структурі, яка має розгалужені впливи на інші умови праці, та із змістовною складністю праці, основної для всієї структури праці.

УМОВИ ПРАЦІ ТА ГНУЧКІСТЬ МИСЛЕННЯ

Розширюючи модель шляхом включення тієї чи іншої змінної ми можемо оцінити взаємні впливи умов праці та кожного аспекту особистості. Ми починаємо з оцінки взаємних впливів умов праці та гнучкості мислення¹⁰.

При вимірюванні впливів умов праці на гнучкість мислення постають ті ж проблеми, з якими ми стикалися в моделі структури праці і які ми притримуємося тих же процедур. Проте, визначення впливів гнучкості мислення на умови праці значно полегшується, якщо ми постулюємо, що умови праці, які роботодавці (навіть ті, що практикують дискримінацію) не розглядали б як бажані для роботи, не впливають прямо на умови праці тих, хто принаймні вже десять років як працює. Логічно, що освіта батьків, батьківський професійний статус, професійні статуси дідів по батьківській та материнській лініях, регіон походження та рівень його урбанізованості й кількість дітей в сім'ї можуть мати вплив на професійну позицію індивіда на ранніх стадіях його професійної кар'єри, але на момент повторного дослідження ці соціальні характеристики, які не є потрібними для роботи, не матимуть більше ніякого прямого стосунку до працевлаштування. Тому їх можна використати як інструменти ідентифікації одночасних впливів гнучкості мислення на умови праці, що дозволить нам оцінити віддалені впливи гнучкості мислення, навіть коли її одночасні впливи є статистично значущими. Таким чином, зростає наша впевненість щодо можливості розмежування одночасних та віддалених впливів умов праці на інші умови праці та на гнучкість мислення.

¹⁰ В нашому аналізі, який включав всі три умови праці в якості детермінант для професійної самостійності (Kohn and Schooler, 1981), ми прийшли до схожої, але ширшої каузальної моделі, ніж представлена в розділі 6 модель взаємних впливів змістовної складності та гнучкості мислення. Модель показує, що одночасний вплив змістовної складності на гнучкість мислення є таким же значним, яким він був у обмеженішому аналізі, представленому в розділі 6. Дорівнюючи 0.17, він є приблизно в чотири рази меншим за прямий вплив попередніх рівнів гнучкості мислення індивідів. До цього вражаючого впливу змістовної складності на гнучкість мислення тепер додалися малі, але статистично значущі прямі впливи рутинності та щільності нагляду, спочатку віддалені, а пізніше – одночасні. Рутинність та щільність нагляду також мають непрямі одночасні впливи на гнучкість мислення, оскільки вони обидві впливають на змістовну складність. Тому, змістовна складність є важливою не лише сама по собі, але також як механізм, яким інші аспекти професійної самостійності впливають на гнучкість мислення.

В моделі професійної самостійності, аналіз якої представлений в розділі 6, вплив гнучкості мислення на змістовну складність цілком віддалений. За умови врахування впливів рутинності та щільності нагляду на змістовну складність, вплив гнучкості мислення на змістовну складність дещо зменшується (0,36 замість 0,41), тим не менше залишаючись насправді дуже значним. Виявилось також, що гнучкість мислення має помірно сильний віддалений вплив на щільність нагляду. Таким чином, модель підтверджує, що впливи гнучкості мислення на умови праці, навіть будучи повністю віддаленими, є значними.

Як і в моделі структури праці, ми маємо усвідомлювати, що власність, бюрократизація та позиція в ієрархії не можуть перебувати під одночасним впливом ще чогось. Це ставить проблему: як краще змодельовати впливи власності, бюрократизації та позиції в ієрархії на гнучкість мислення. Логіка визначення напрямків впливів у взаємозв'язках між умовами праці та гнучкістю мислення вимагає одночасної перевірки взаємопов'язаних пар – від тих чи тих умов праці до гнучкості мислення і від гнучкості мислення до тих же умов праці. Оскільки гнучкість мислення не може мати прямих одночасних впливів на власність, бюрократизацію та позицію в ієрархії, вводити у модель прямі одночасні впливи цих умов праці на гнучкість мислення означало б припускати ту саму односпрямованість впливів, на вихід за межі якої спрямований весь наш аналіз. Це означало б упередженість щодо того, що ми намагаємося оцінити. На щастя, нічого не заважає нам враховувати прямі віддалені або непрямі одночасні впливи власності, бюрократизації та позиції в ієрархії на гнучкість мислення.¹¹ Однак, те, що власність, бюрократизація та позиція в ієрархії можуть мати прямі віддалені чи непрямі одночасні впливи на гнучкість мислення, ще не доводить обов'язково, що в дійсності вони не чинять також прямих одночасних впливів. Ми розв'язуємо цю проблему шляхом перевірки та порівняння двох альтернативних моделей – спочатку моделі, в якій враховуються лише непрямі одночасні та прямі віддалені впливи позиції в організаційній структурі, а потім – моделі, в якій враховуються прямі одночасні впливи позиції в організаційній структурі на гнучкість мислення.

Модель умов праці та гнучкості мислення, в яку не включені прямі впливи позиції в організаційній структурі, представлена в таблиці 7.2. Оскільки впливи умов праці одна на одну суттєво не змінені через додавання до моделі структури праці гнучкості мислення (чи будь-якого іншого аспекту особистості), ми не повторюємо в таблиці 7.2 ту частину моделі, яка вже презентована в попередній таблиці.¹² Три речі виокремлюються в цій моделі:

1. Кілька умов наявної праці мають статистично значущий вплив на нинішню гнучкість мислення, навіть коли статистично контролюються попередня гнучкість мислення, відповідні соціальні характеристики та інші умови праці. Виконання змістовно складної роботи, отримання вищого доходу, наявність ризику втрати роботи чи власної справи – все це збільшує гнучкість мислення, тоді як наявність щільного нагляду, виконання важкої

¹¹ Крос-секційний аналіз у розділі 2 (Kohn, Schooler, 1983, ch. 2) виявив, що вплив бюрократизації на гнучкість мислення переважно непрямий, опосередкований переважно змістовною складністю, доходом і захищеністю роботи. Розширюючи логіку того аналізу, ми припускаємо, що не лише бюрократизація, але також власність і позиція в ієрархії здійснюють їхній основний психологічний вплив опосередковано, через більш безпосередні умови праці.

¹² Хоча додавання гнучкості мислення чи будь-якого іншого аспекту особистості до моделі структури праці ніколи значно не впливало на оцінки впливів умов праці одна на одну чи впливів соціальних характеристик на умови праці, в кількох випадках ці впливи дійсно стають статистично незначущими. У такому разі дотримувалися використаної у цьому розділі практики фіксування незначущих впливів на рівні нуля. Ми робимо так переважно задля збереження кількості оцінюваних параметрів в межах можливостей комп'ютерної програми. За вибірки

Таблиця 7.2. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ УМОВ ПРАЦІ ТА ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ

	Статистично значущі впливи:	
	умов праці (та змінних соціального походження) на гнучкість мислення	гнучкості мислення на умови праці ^a
Умови праці:		
Професійна самостійність		
змістовна складність	0,13 (C) ^b	0,31 (L)
рутинність	-0,04 (L)	0,0 ^c
щільність нагляду	0,03 (C)	-0,17 (L)
Позиція в організаційній структурі		
власність	0,0	0,07 (L)
бюрократизація	0,0	0,07 (L)
позиція в ієрархії	0,0	0,0
Труднощі роботи		
тиск часу	0,10 (L)	0,0
важкість	-0,07 (C)	0,0
брудність	0,0	0,0
тривалість роботи	0,0	-0,23 (L)
Зовнішні ризики та винагороди		
«покладена відповідальність»	-0,06 (C)	0,0
ризик втрати роботи чи власної справи	0,03 (C)	0,0
Захищеність роботи	0,09 (L)	-0,14 (L)
дохід від роботи	0,06 (C)	0,0
Змінні соціального походження:		
освіта	0,0	
раса	0,0	
вік	-0,14	
національність	0,04	
релігія	0,0	
кількість братів/сестер	0,0	
регіон походження	0,08	
урбанізованість місця, де зростав		
індивід	-0,03	
освіта матері	-0,03	
освіта батька	0,07	
Професійний статус батька	0,0	
Професійний статус діда по матері	-0,03	
Професійний статус діда по батькові	0,0	
Стабільність гнучкості мислення	0,70 (L)	

^a Впливи соціальних характеристик та інших умов праці на умови праці не показані в цій таблиці.

^b (C) означає одночасний вплив; (L) означає відстрочений вплив.

^c .0 означає незначущий вплив, який згодом був зафіксований на нульовому рівні.

праці та усвідомлення, що на індивіда може покладатися відповідальність за речі поза його контролем, сприяють зменшенню гнучкості мислення. На додаток, тиск часу в роботі, виконуваний десять років тому, підвищує нинішню гнучкість

мислення індивіда, тоді як властиві попередній роботі рутинність та захищеність знижують нинішню гнучкість мислення індивіда. Величини цих впливів – від малих до помірних (в межах від 0,03 до 0,13), однак вражає те, що так багато структурних імперативів праці значуще впливають на гнучкість мислення. Загалом, схоже, що ті умови праці, які сприяють або потребують гостроти розуму, підвищують гнучкість мислення, вимірювану в позаробочій ситуації; умови праці, які мінімізують необхідність чи бажаність гостроти розуму, схоже, знижують гнучкість мислення. Варто зауважити, що з усіх умов праці змістовна складність праці, яка виявилася центральною в усій структурі праці, чинить найсильніший прямий вплив на гнучкість мислення.

2. Хоча ця модель не включає прямі одночасні впливи власності, бюрократизації та позиції в ієрархії на гнучкість мислення, і хоча ми знаходимо, що жодна з них не має статистично значущого віддаленого впливу на гнучкість мислення, все ж вони чинять помірні непрямі впливи, оскільки всі три аспекти позиції в організаційній структурі впливають на умови праці, які стосуються гнучкості мислення. Зокрема, всі три впливають на змістовну складність праці. Альтернативна модель, – яка припускає прямі, односпрямовані впливи позиції в організаційній структурі на гнучкість мислення, – встановлює верхні межі для наших оцінок прямих впливів власності, бюрократизації та позиції в ієрархії на гнучкість мислення та нижні межі для наших оцінок прямих впливів усіх інших умов праці на гнучкість мислення. Така модель демонструє, що ані власність, ані бюрократизація не мають статистично значущого прямого впливу на гнучкість мислення. Позиція в ієрархії має статистично значущий прямий вплив на рівні 0,09. Прямі одночасні впливи інших умов праці будуть дещо знижені; зокрема, прямий вплив змістовної складності на гнучкість мислення знижується з 0,13 до 0,10. Зіставляючи обидві моделі, ми робимо висновок, що позиція в ієрархії чинить прямий одночасний вплив на гнучкість мислення на рівні не більше 0,09, тоді як змістовна складність чинить прямий одночасний вплив на гнучкість мислення на рівні не менше 0,10 і не більше 0,13. Питання про рівень, до якого вплив позиції в ієрархії опосередковується змістовною складністю, залишається нерозв'язаним. В будь-якому разі, як змістовна складність, так і позиція в ієрархії безумовно стосуються гнучкості мислення.
3. Впливи гнучкості мислення на умови праці є вражаючими, хоча й цілковито віддаленими, що наводить на думку, що процес, через який гнучкість мислення впливає на умови праці, це, головним чином, вибіркові найм чи звільнення з роботи, аніж процес модифікації самої роботи, який мав би бути більш одночасним. Більша

гнучкість мислення 1964 року сприяє виконанню змістовно складнішої праці в 1974 році, з менш щільним наглядом, меншою кількістю годин роботи та меншою захищеністю роботи. Більша гнучкість мислення також збільшує ймовірність стати власником чи працювати в бюрократичній фірмі або організації. Таким чином, довготривалим наслідком вищої гнучкості мислення є зростання ймовірності досягнення самостійної позиції. Хоча цей процес відбувається лише поступово, з часом його кумулятивний вплив зростає так, що ним уже не можна нехтувати.

УМОВИ ПРАЦІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ ЩОДО СЕБЕ І СУСПІЛЬСТВА

Чи впливають умови праці на ті чи інші аспекти особистості й чи зазнають вони впливу їхнього впливу подібно до того, як вони впливають на гнучкість мислення та зазнають її впливу? Чи відіграє змістовна складність праці ключову роль щодо уявлень індивіда про себе та його соціальних орієнтацій? І, як альтернатива, чи може тиск часу або захищеність роботи, або її брудність бути важливішими за змістовну складність для таких аспектів особистості як тривожність чи самоповага? Для відповіді на ці питання ми замінили гнучкість мислення кожним з тих аспектів уявлення про себе та соціальні орієнтації, які апріорні логічні судження та досвід попереднього дослідження дають нам підстави вважати, що вони могли впливати на наймання та звільнення з роботи або могли зазнавати впливу досвіду роботи. Зокрема, ми розглядаємо авторитарний консерватизм, тривожність, довіру, впевненість у собі, самоосуд, конформність поглядів та норми моралі.¹³ Вимірювальні моделі для цих понять наведені у додатку В.

Одержані з каузальних моделей результати для кількох аспектів уявлення про себе та соціальні орієнтації підсумовані в таблиці 7.3, з котрої видно:

1. Всі безпосередні умови праці, окрім брудності роботи, прямо впливають на один чи більше аспектів уявлення про себе та соціальні орієнтації. За кількома винятками (які обговорюватимуться нижче), впливи умов праці на особистість легко інтерпретуються як процес навчання-генералізації – навчання в процесі роботи та поширення набутих навичок на позаробочі реалії. Зокрема, професійна самостійність веде до самостійних орієнтацій щодо себе та суспільства: самостійні у своїй роботі з більшою ймовірністю стають неавторитарними, створюють норми особисто більш відповідальної моралі, більше довіряють людям, стають більш впевненими у собі, менш боязкими, фаталістичними, тривожними та конформістськими у своїх поглядах.

¹³ Ми також спробували оцінити зв'язок між умовами праці та сприйнятливістю чи опором змінам, але не змогли створити статистично змістовної моделі. Загальна стабільність сприйнятливості до змін постійно перевищувала 1.0 (стандартизована).

Таблиця 7.3. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ УМОВ ПРАЦІ ТА КОЖНОГО З КІЛЬКОХ АСПЕКТІВ УЯВЛЕННЯ ПРО СЕБЕ І СОЦІАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

Статистично значущі впливи умов праці на уявлення про себе та соціальну орієнтацію ^a							
Змістовна складність	Рутинність	Щільність наглядів	Власність ^b	Бюрократизація ^b	Позиція в ієрархії ^b	Тиск часу	Важкість
Авторитарний консерватизм	-0,11 (C)						
Норми особисто відповідальної моралі	0,27 (C)						
Довіра	-0,08 (C)	-0,07 (C)				-0,05 (C)	
Впевненість в собі		-0,14 (L)				0,10 (C)	
Самоосуд	-0,25 (L)			-0,07 (L)			
Фаталізм	-0,12 (C)						
Тривожність		0,18 (C)					
Конформність							
поглядів	0,10 (C)	0,12 (C)				-0,10 (L)	
Брудність	Тривалість робочого часу	“Покладена відпові- дальність”	Ризик втрати роботи	Захищеність роботи	Дохід від роботи	Стабіль- Ність у часі	
Авторитарний консерватизм		0,07 (C)		0,06 (C)		(0,59)	
Норми особисто відповідальної моралі		-0,08 (L)				(0,53)	
Довіра	-0,05 (C)		-0,08 (L)	-0,09 (C)	0,11 (C)	(0,70)	
Впевненість в собі				0,13 (C)	-0,08 (L)	(0,50)	
Самоосуд	-0,11 (L)				0,07 (L)	(0,54)	
Фаталізм					-0,09 (C)	(0,57)	
Тривожність	-0,08 (L)			-0,13 (C)		(0,51)	
Конформність							
поглядів				-0,10 (C)		(0,35)	

^a Контролюючи інші умови праці, рівень цих аспектів уявлень про себе та соціальних орієнтацій у 1964 році та всі зміни соціального походження.

^b В цих моделях впливи на власність, бюрократизацію та позицію в ієрархії підлеглості, як і їхні впливи, можуть бути лише відтвореними.

Таблиця 7.3. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ УМОВ ПРАЦІ ТА КОЖНОГО З КІЛЬКОХ АСПЕКТІВ УЯВЛЕННЯ ПРО СЕБЕ І СОЦІАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ (ПРОДОВЖЕННЯ)

Статистично значущі впливи кожного з аспектів уявлення про себе та соціальної орієнтації на умови праці: ^c						
Змістова складність	Рутинність	Щільність наглядів	Власність ^b	Бюрократизація ^b	Позиція в ієрархії ^b	Тиск часу Важкість
Авторитарний консерватизм		0,09 (L)	-0,09 (L)			
Норми особисто відповідальної моралі	0,05 (L)	-0,09 (L)				
Довіра						
Впевненість в собі						
Самоошуд						
Фаталізм		0,18 (L)			-0,07 (L)	0,10 (C) ^d
Тривожність						0,09 (C)
Конформність поглядів		0,12 (C)				
	-0,05 (L)					
Брудність	Тривалість робочого часу	“Покладена відповідальність”	Ризик втрати роботи	Захищеність роботи	Доход від роботи	
Авторитарний консерватизм						
Норми особисто відповідальної моралі		-0,09 (L)		0,10 (C)		
Довіра	-0,15 (L)	-0,13 (C)				
Впевненість в собі	0,10 (L)					
Самоошуд						
Фаталізм	0,12 (L)					
Тривожність		0,10 (C)				
Конформність поглядів		-0,15 (C)				

^c Контролюючи інші умови праці, включаючи аналог кожної конкретної умови праці у 1964 році та “позитивні для роботи” змінні соціального походження.

^d Тут також є відстрочений вплив, який дорівнює 0.08.

Труднощі роботи значно менш узгоджені у їхньому впливі на самосприйняття та соціальні орієнтації: важкість не має статистично значущого впливу; брудність деморалізує; тиск часу є характерним головним чином для підвищення самооцінки; і збільшення робочого часу, на тривалий період, є підбадьорюючим. Звичайно, неможливо робити висновок, що труднощі роботи, як ми їх виміряли, є однаковими за своїм психологічним значенням.¹⁴ Зовнішні ризики мають передбачувані наслідки – вони створюють загрозу. Винагороди можуть додавати впевненості. Проте, тут ми стикаємося з кількома справжніми аномаліями: вищий дохід з часом призводить до меншої впевненості в собі та до більшого самоосуду, а захищеність роботи сприяє авторитарному консерватизмові та недовірливості.¹⁵ Варто зазначити, що аномалії радше стосуються ризиків та винагород, пов'язаних з суттю роботи, а не наявними умовами праці. Загалом, результати чіткіше окреслені для тих умов праці, які найсуттєвіші для самої роботи; зокрема, вони підкреслюють важливість професійної самостійності для уявлень про себе та для соціальних орієнтацій.

2. Деякі умови праці, які залежать від власності, бюрократизації та позиції в ієрархії контролю, а саме, змістовна складність, щільність нагляду, захищеність роботи та дохід від роботи – чинять широкомасштабний вплив на уявлення про себе та соціальні орієнтації. Отже, організаційна структура дійсно опосередковано впливає на орієнтації. Якщо прямі одночасні впливи позиції в організаційній структурі на деякі аспекти уявлення про себе та соціальні орієнтації також були б введені у модель, то і власність і бюрократизація мали б негативний вплив на довіру. Бюрократизація мала б радше одночасний негативний, ніж віддалений негативний вплив на самоосуд. Однак, впливи безпосередніх умов праці, відображених в таблиці 7.3, залишилися б без змін.
3. Майже кожен досліджений нами аспект уявлення про себе та соціальні орієнтації впливає щонайменше на одну умову праці. Ці впливи виявляються, переважно, віддаленими. Хоча, існує кілька одночасних впливів уявлень про себе та соціальних орієнтацій на умови праці, ми не можемо бути цілковито впевненими в їх реальності, оскільки деякі з них можуть відбивати не вплив особистості на нинішні умови праці, а вплив особистості

¹⁴ Оскільки всі ці труднощі роботи можна розглядати як “стресові”, ці результати кидають сумнів на будь-які інтерпретації, де наслідки стресу розглядаються як обов’язково небезпечні.

¹⁵ Ми змогли розібратися з кількома меншими аномаліями, які, на нашу думку, базуються на неадекватній ідентифікації. Зокрема, коли обидва взаємні зв’язки між деякими умовами праці та деякими аспектами уявлення про себе або соціальних орієнтацій були статистично значущими, але з протилежними знаками, ми перевіряли кожен зв’язок окремо, фіксуючи інший зв’язок у парі на нульовому рівні. Загалом, величина тестованого зв’язку зменшувалася зазвичай аж до статистичної незначущості; в такому разі цей зв’язок також фіксувався на нульовому рівні. В кількох випадках той чи інший зв’язок (але ніколи обидва) залишався статистично значущим і ми його зберігали. Внаслідок цієї процедури ми могли втратити деякі реальні, протилежні за знаком впливи; але, оскільки ідентифікація, на якій базується модель, є недостатньо визначеною для впевненості, що такі впливи не просто статистичний артефакт, ми воліємо втратити їх, чим стверджувати про впливи, які можуть не бути реальними, і ризикувати перекручуванням іншої частини моделі.

на сприйняття цих умов. Так, наприклад, бачення індивідом себе як відповідального за речі поза межами його контролю становить дуже суб'єктивну оцінку. Подібним чином, хоча тривожні люди можуть поводитися таким чином, що приводить до ще більшого тиску часу, можливо вони просто мають підвищене відчуття тиску часу. Все ж, деякі з умов праці, які зазнають впливу, зокрема, важкість роботи, захищеність роботи та щільність нагляду, ґрунтуються на більш об'єктивних індексах. У будь-якому разі, немає ніяких підстав сумніватися у валідності віддалених впливів, які стосуються переважно об'єктивніше вимірних характеристик праці, таких як тривалість робочого часу, змістовна складність праці та щільність нагляду. Величина цих віддалених впливів не вельми значна, проте вони демонструють, що особисті якості працівників рано чи пізно впливають на їхні умови праці. Зокрема, чоловіки з самостійними орієнтаціями – які беруть на себе відповідальність за власні норми моралі, не упереджені, не фаталісти і не конформісти у своїх поглядах – мають більше шансів з часом досягти відповідальних, самостійних посад.

ДО ЗАГАЛЬНОЇ МОДЕЛІ УМОВ ПРАЦІ ТА ОСОБИСТОСТІ

Досі очевидне обмеження аналізу полягало в тому, що, в той час, як множину умов праці ми розглядали одночасно в одній моделі, з гнучкістю мислення та індивідуальними аспектами уявлення про себе і соціальними орієнтаціями ми мали справу лише в окремих моделях. Повна оцінка потребує моделі, яка б містила індивідуальні умови праці та індивідуальні аспекти особистості. Така модель уможливила б з'ясування, чи відіграють деякі аспекти особистості роль посередника між умовами праці та іншими аспектами особистості (як це передбачалося щодо гнучкості мислення в: Kohn, 1980), чи продовжують умови праці впливати на окремі аспекти особистості, навіть коли інші аспекти особистості статистично контролюються, а також чи окремі аспекти особистості продовжують впливати на умови праці, навіть коли інші аспекти особистості статистично контролюються.

Спроби розглянути всі вісім аспектів уявлення про себе та соціальні орієнтації в одній каузальній моделі не лише надмірно ускладнили б модель, але й спричинили б серйозні проблеми лінійної залежності. Замість цього ми здійснили конфірматорний факторний аналіз “другого порядку”, в основі якого лежить гіпотеза про існування двох принципових основоположних вимірів: від самостійності до підкорення (conformity) зовнішньому авторитету та від відчуття дистресу до відчуття благополуччя.¹⁶

¹⁶ Ми беремо в лапки вираз “другого порядку”, щоб показати, що це не модель, яка базується на всіх 57 індикаторах уявлення про себе та соціальної орієнтації, а певне наближення, в якому ми використали факторні значення Бартлетта для восьми факторів першого порядку як вхідні змінні для конфірматорного факторного аналізу.

Самостійність означає наявність переконань, що кожен здатний особисто брати на себе відповідальність за свої дії і що суспільство побудоване так, що уможливлює самокерування. В попередній роботі (див. розділ 2; див. також: Kohn, 1969, ch. 5, 11), ми інтерпретували зв'язки між соціальною стратифікацією та уявлення про себе і соціальними орієнтаціями як такі, що відбивають схильність чоловіків на вищих соціально-стратифікаційних позиціях вважати, що їхні здібності та природа навколишнього світу роблять самокерування і можливим, і ефективним. Чоловіки на нижчих стратифікаційних позиціях, навпаки, більше схильні вірити, що підкорення зовнішньому авторитету – це все, що дозволяють їм власні можливості та вимоги зовнішнього світу. Таким інтерпретаціям притаманне імпліцитне припущення, що деякі виміряні в цьому дослідженні аспекти уявлення про себе та соціальні орієнтації відбивають самостійність чи підкорення зовнішньому авторитету, хоча роблять це недосконало і до певної міри.

Гіпотеза, що відчуття дистресу чи благополуччя становить другий принциповий вимір, який стоїть за деякими аспектами уявлення про себе та соціальних орієнтацій, ґрунтується, насамперед, на нашому вихідному намірі побудувати індекси всіх основних аспектів психічної діяльності, котрі можуть впливати на місце роботи чи зазнавати впливу умов праці. Ми намагалися виміряти не лише оцінювання індивідом власної ефективності, але також його відчуття комфорту чи страждання. Самостійність і конформність можуть мати різні психічні витрати і винагороди.

Модель другого порядку, представлена на схемі 7.3, підтверджує наші очікування. Самостійність проявляється у відсутності авторитарно-консервативних поглядів, у наявності норм особисто відповідальної моралі, довірі до інших, у відсутності самоосуду, у відсутності підкорення чийось ідеям та відсутності фаталізму – все це безумовно відповідає нашим припущенням. Дистрес відображається у тривожності, самоосуді, нестачі впевненості у собі, у непідкоренні чийось ідеям та недовірі, що безумовно видається валідним. Ця модель, яка включає кореляції у часі залишків концептів першого порядку, але навмисно не включає будь-які одночасні кореляції залишків, дуже добре відповідає даним: χ^2 -квадрат дорівнює 206,41 при 85 ступенях свободи, зі співвідношенням 2,43. Разом з гнучкістю мислення два визначені в цій моделі виміри орієнтацій забезпечують часткову, але корисне концептуальне представлення особистості.

УМОВИ ПРАЦІ, ГНУЧКІСТЬ МИСЛЕННЯ, САМОСТІЙНІСТЬ І ДИСТРЕС

Розгляд особистості в термінах трьох базових вимірів – гнучкості мислення, самостійності орієнтацій та дистресу – дає нам змогу розробляти загальну модель умов праці та множинних

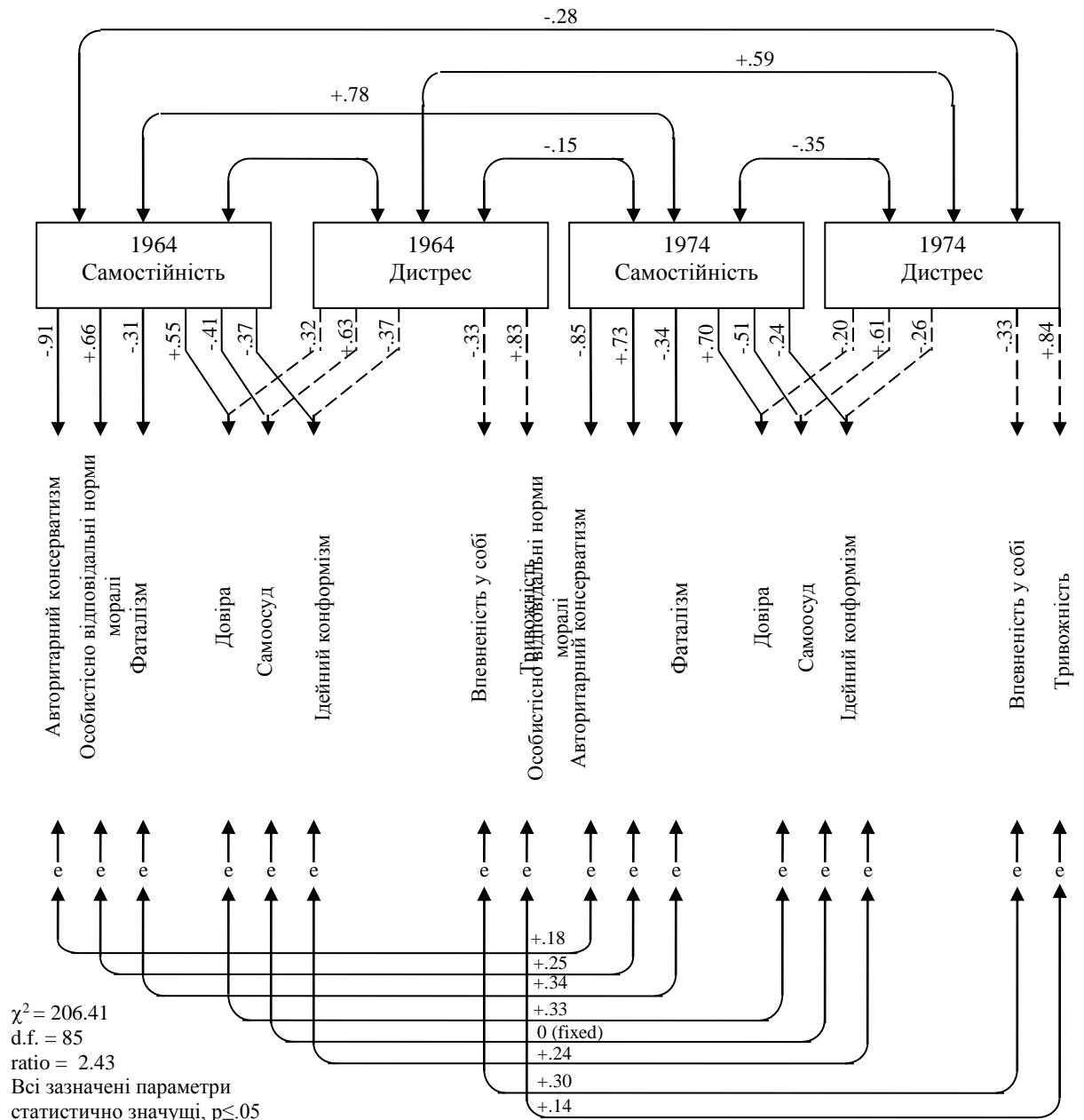

СХЕМА 7.3. КОНФІРМАТОРНИЙ ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ ДРУГОГО ПОРЯДКУ УЯВЛЕННЯ ПРО СЕБЕ І СОЦІАЛЬНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

вимірів особистості.¹⁷ Перевіряючи цю модель, ми зіткнулися з новою проблемою ідентифікації: як найкраще ідентифікувати впливи трьох вимірів особистості один на одного. Ми застосували таку ж процедуру, як для ідентифікації впливів умов праці одна на одну та на особистість, зокрема, віддаючи перевагу одночасним впливам та використовуючи перехресні віддалені впливи як інструменти. Як виявилось, є два незначущих одночасних інтрапсихічних

¹⁷ Одним з індикаторів гнучкості мислення є схильність респондента погоджуватися у питаннях, які потребують відповіді “згоден/не згоден”. Оскільки такі питання містяться в опитувальнику, який застосовується для оцінювання уявлення про себе та соціальної орієнтації, існує лінійна залежність між гнучкістю мислення та самостійністю. Ми розв’язали цю проблему, використовуючи модифіковану вимірювальну модель гнучкості мислення, яка не містить в якості індикатора “фактор згоди”. Коефіцієнт кореляції факторних значень гнучкості мислення в обох моделях становить 0,94.

впливи (ті, що стосуються дистресу і гнучкості мислення) та їхні віддалені аналоги, які також незначущі.

Каузальна модель (див. таблицю 7.4) зображує динамічну систему, в якій умови праці впливають на всі три виміри особистості, всі три виміри особистості впливають на умови праці, а також усі виміри особистості впливають один на одного. Конкретніше: впливи умов праці на особистість, по суті, аналогічні тим впливам, які ми спостерігали в окремих аналізах умов праці з гнучкістю мислення та з кожним з восьми аспектів уявлень про себе і соціальних орієнтацій. Отже, гнучкість мислення зростає за наявності умов праці, які сприяють інтелектуальній активності, причому серед усіх безпосередніх умов праці саме змістовна складність впливає найсильніше. Головна робоча детермінанта самостійності це також змістовна складність. Умови праці, які рано чи пізно мають наслідком відчуття дистресу, це нестача захищеності роботи, брудна робота, щільний нагляд, низька позиція в ієрархії контролю і менша тривалість робочого часу – всі, крім останнього, передбачають гнітючі умови праці, а весь набір умов типовий для некваліфікованої зайнятості на вторинному ринку праці.¹⁸ Такі результати свідчать на користь моделі навчання-генералізації: самостійна робота веде до гнучкості мислення та самостійності орієнтацій щодо себе і суспільства; гнітючі умови праці ведуть до дистресу.

Впливи цих базових вимірів особистості на умови праці також по суті подібні до представлених у попередньому аналізі. Інтелектуально гнучкіші вірогідніше з часом досягають самостійних позицій. Через деякий час самостійні орієнтації приводять до менш щільного нагляду, отримання більшого доходу, виконання фізично легшої роботи, коротко кажучи, до сприятливішої роботи. Психічний дистрес має наслідком виконання роботи під вищим тиском часу та з більшою ймовірністю бути відповідальним за речі поза межами власного контролю. (Звичайно, обидва цих суб'єктивних виміри можуть бути об'єктивно неточними.) З часом дистрес веде також до виконання фізично легшої роботи. Єдина суперечність між цими та попередніми результатами полягає в тому, що самостійність не має такого широкого спектру прямих впливів на умови праці, як того можна було очікувати. Пояснення слід шукати в аналізі інтрапсихічних впливів: самостійність впливає на деякі умови праці не прямо, а опосередковано, через гнучкість мислення.

Інтрапсихічні впливи – досі відсутній компонент системи «робота–особистість» – вражаючі. Гнучкість мислення одночасно позитивно впливає на самостійність і зазнає позитивного впливу з боку останньої. Самостійність негативно впливає на дистрес і зазнає

¹⁸ Існує також аномальний віддалений позитивний зв'язок між доходом роботи у 1964 році та дистресом у 1974 році, протилежний за знаком до кореляції нульового порядку. Цей зв'язок може бути артефактним; він не є статистично значущим, окрім випадку, коли в остаточну модель включаються всі наявні зв'язки дистресу з поточними умовами праці. Включення чи виключення цього зв'язку не впливає на величини інших зв'язків у моделі.

негативного впливу з його боку. З поміж цих інтрапсихічних впливів варті окремої згадки сильні

Таблиця 7.4. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ УМОВ ПРАЦІ, ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ, САМОСТІЙНОСТІ/КОНФОРМНОСТІ ТА ДИСТРЕСУ/БЛАГОПОЛУЧЧЯ

Статистично значущі впливи: ^a					
	Умов праці на:		дистрес	Статистично значущі впливи: ^a	
	гнучкість мислення	самостійність		Гнучкості мислення	Самостійності на умови праці
Умови праці					
Професійна самостійність					
Змістова складність	0,11 ^b	0,12 (C)	0,0	0,26 (L)	0,0
Рутинність	- 0,03 (L)	0,0	0,0	0,0	0,0
Щільність нагляду	0,0 ^c	0,0	0,09 (C)	0,0	- 0,13 (L)
Позиція в організаційній					
Власність	0,0	0,0	0,0	0,06 (L)	0,0
Бюрократизація	0,0	0,0	0,0	0,07 (L)	0,0
Позиція в ієрархії	0,0	0,0	- 0,10 (L)	0,0	0,0
Труднощі роботи					
Тиск часу	- 0,05 (C)	0,0	0,0	0,0	0,11 (C)
Важкість	- 0,07 (C)	0,0	0,0	0,0	- 0,11 (L)
Брудність	0,0	0,0	0,10 (C)	0,0	0,0
Тривалість роботи	0,0	0,0	- 0,08 (C)	- 0,22 (L)	0,0
Зовнішні ризики та винагороди					
“Покладена відповідальність”	- 0,04 (C)	- 0,06 (C)	0,0	0,0	0,11 (C)
Ризик втрати роботи чи бізнесу	0,0	- 0,04 (L)	0,0	0,0	0,0
Захищеність роботи	- 0,08 (L)	- 0,05 (C)	- 0,16 (C)	- 0,14 (L)	0,0
Доход від роботи	0,07 (C)	0,0	0,11 (L)	0,0	0,08 (L)
Статистично значущі впливи: ^a					
на:			Гнучкості мислення	Самостійності	Дистресу
			0,57 (L)	0,24 (C)	0,0
			0,13 (C)	0,43 (L)	- 0,08 (C)
		0,0		- 0,25 (C)	0,54 (L)

^a Контролюючи відповідні соціальні характеристики.

в) контролює та відновлює соціальні характеристики.

с 0,0 означає незначущий вплив, який згодом був зафіксований як нульовий.

впливи самостійності на гнучкість мислення та дистрес. Самостійність впливає як на гнучкість мислення, так і на дистрес, безсумнівно, сильніше, ніж вони впливають на неї чи одне на одне. Якщо один з трьох вимірів особистості визначальний, то це – самостійність.¹⁹

ОБГОВОРЕННЯ

Перед узагальненням результатів цього аналізу та обговоренням їхньої теоретичної та практичної важливості, необхідно вказати на принципові обмеження наших даних та методів аналізу.

Найважливіше обмеження аналізу полягає у тому, що ми не повністю усвідомлювали перед здійсненням лонгітюдного аналізу, а саме, що ми маємо вимірювання лише за два періоди часу і що між ними існує великий проміжок. Обидва аспекти становлять серйозні проблеми. Визначення моделей було б простішим і точнішим за наявності вимірювань у трьох часових точках, оскільки три вимірювання забезпечили б нас інструментами для оцінювання одночасних і віддалених впливів.²⁰ Десятирічний проміжок між інтерв'ю становить дещо інші проблеми. Навіть для вимірювання впливів особистості на умови праці, тобто процесу, у якому ми водночас можемо перевіряти одночасні та віддалені впливи, ми змушені були обмежувати значення “одночасний” та “віддалений”. Для визначення реального часу впливів в ідеалі ми повинні б мати вимірювання через часто встановлені проміжки часу (можливо, для цього трьох вимірювань недостатньо). Лише тоді ми змогли б чітко відмежувати справді одночасні впливи від справді віддалених.

Інше обмеження нашого аналізу становить певна неадекватність, зокрема, суб'єктивність, кількох індексів умов праці. Ми боїмося, наприклад, що ми могли приділити недостатньо уваги рутинності, яка вимірюється лише одним, скоріше суб'єктивним індикатором, на відміну від змістовної складності праці - найкраще проіндексованих характеристик праці з-поміж досліджених нами. Стає очевидною потреба у множинно-індикаторних мірах всіх умов праці. Щодо проблеми суб'єктивності, то її розв'язання поки що не видно. Яким чином найкраще

¹⁹ Мусимо знову запитати: які були б наслідки, якщо б ми врахували прямий вплив власності, позиції в ієрархії та бюрократизації на три виміри особистості? Їхній вплив на гнучкість мислення був би таким як показаний раніше. Жоден з них значуще не впливав би на самостійність орієнтацій. Бюрократизація збільшувала б дистрес, а місце в ієрархії навпаки, зменшувала б його, проте незначно; і прямий вплив бюрократизації був би протилежним до її непрямого впливу через захищеність роботи. Найважливіше те, що впливи інших умов праці на особистість не були б дуже впливовими, принциповою відмінністю, (як і раніше) був би зменшений, але все ж істотний вплив змістовної складності на гнучкість мислення.

²⁰ Навіть з вимірюваннями у трьох проміжках часу ідентифікація залишається дещо проблематичною, оскільки ґрунтується на думці, що деяка змінна, виміряна у проміжок часу один, може прямо впливати на свій аналог у проміжок часу три, але не може прямо впливати на якусь іншу змінну у проміжок часу три. Така думка є правдоподібною (звичайно, більш правдоподібним, ніж припущення щодо неможливості перехресних віддалених впливів від проміжку один до проміжку два), але далеко не безперечною. Чи є ідентифікація будь-коли певною? Однак, зрозуміло, що краще мати три вимірювання, ніж два, що легко побачити на прикладі ефективних інструментів, які нам вдалося застосувати в процесі аналізу взаємних впливів змістовної складності та гнучкості мислення (розділ 6), де ми мали три виміри принаймні для змістовної складності.

виміряти тиск часу? Чи повинен ідеальний індекс тиску часу включати суб'єктивний компонент, а чи, наскільки це можливо, бути виміром виключно зовнішніх вимог щодо роботи?

Існують й інші обмеження, деякі висвітлені достатньо докладно в попередніх розділах (зокрема, в розділах 3 та 6), щоб тут бути лише перерахованими: ми не змогли виміряти організаційний, технологічний та міжособистісний контексти роботи так же добре, як наявні умови праці; ми не зробили систематичний аналіз моделей кар'єр; ми не знаємо, чи виявлені нами впливи по суті такі ж для всіх вікових когорт та всіх сегментів робочої сили; ми також не взяли до уваги інші важливі події, які могли статися в житті цих чоловіків протягом десятирічного періоду між першим та повторним інтерв'ю. І нарешті, ще один момент, який зараз видається нам значно важливішим, аніж ми раніше усвідомлювали, – бажаність валідизації наших базованих на інтерв'ю методів та результатів досліджень на основі спостереження.

Незважаючи на ці обмеження, проведений аналіз значно поглибив наш початковий підхід (розділ 2 та Kohn, 1969), який давав нам можливість лише припускати, що пов'язані зі стратифікацією умови життя впливають на психічну діяльність індивідів. Тепер ми маємо переконливі докази того, що умови праці дійсно впливають на особистість і навпаки. Більше того, ці взаємні процеси вплетені у складну і багатоаспектну мережу, в якій умови праці також впливають одна на одну, а деякі аспекти особистості впливають на інші.

Наш лонгітюдний аналіз неодноразово демонструє важливість для особистості професійної самостійності – особливо змістовної складності праці, умови праці, найтісніше пов'язаної з соціальною стратифікацією відповідно до наших попередніх дослідженнях. Сприятлива для професійної самостійності робота підвищує гнучкість мислення чоловіків і стимулює самостійність орієнтацій щодо себе та суспільства; робота, яка обмежує професійну самостійність, зменшує гнучкість мислення чоловіків і сприяє конформістській орієнтації щодо себе та суспільства. Подальший аналіз демонструє, що можливості для здійснення професійної самостійності, особливо для виконання змістовно складної роботи, значною мірою визначаються локалізацією роботи в організаційній структурі, де власність, бюрократизація та позиція в ієрархії контролю сприяють здійсненню професійної самостійності. Ці результати забезпечують вельми значну теоретичну підтримку твердженню, що пов'язані зі стратифікацією умови праці насправді впливають на особистість. Лонгітюдний аналіз також забезпечує очевидність інших впливів роботи на особистість, найважливіший з яких свідчить, що гнітючі умови праці продукують відчуття дистресу. Неявно в усіх цих висновках послідовно мається на увазі, що головний процес, через який робота впливає на особистість, це пряме поширення досвіду набутого на роботі на позаробоче життя – радше ніж такі менш прямі процеси як компенсація та формування через реагування.

Лонгітюдний аналіз також показує, що з часом особистісні риси мають вагомий вплив на місце індивіда в структурі праці. Гнучкість мислення разом із самостійністю орієнтацій з часом

приводять до більш відповідальних робіт, які надають більше можливостей для професійної самостійності. Відчуття дистресу приводить до реального чи уявного тиску часу та непевності. Варто згадати, що значна частина впливів особистості на умови праці - зокрема впливи особистості на найбільш об'єктивно виміряні умови праці – радше віддалені, ніж одночасні. Сенса полягає в тому, що умови праці не змінюються так легко відповідно до потреб чи можливостей окремого працівника. Хоча впродовж достатньо довгого часу багато чоловіків або модифікують свою роботу або змінюють її на іншу, більш сумісну з їхньою особистістю. Отже, довготривалі впливи особистості на умови праці значущі. Процес впливу роботи на людину та людини на роботу є справді взаємним впродовж дорослого життя.

Насамкінець, цей аналіз описує низку інтрапсихічних зв'язків, які сприяють динамічному впливу всієї цієї системи. Гнучкість мислення посилює самостійність орієнтацій і посилюється завдяки їй; самостійність орієнтацій зменшує дистрес і зменшується через нього. Самостійність має особливо сильні впливи на інші два виміри особистості.

Якою б складною не була система і якими б різноманітними не були б впливи, наші результати підкреслюють принципову важливість для роботи та особистості взаємно підсилюючого тріумвірату: гнучкості мислення, самостійності орієнтацій щодо себе та суспільства і професійної самостійності. Гнучкість мислення одночасно зазнає впливу професійної самостійності й впливає на неї. Самостійність орієнтацій збільшує гнучкість мислення та зменшує відчуття дистресу. Професійна самостійність, особливо змістовна складність, – наріжний камінь структури праці, – безсумнівно впливає і на гнучкість мислення, і на самостійність орієнтацій.

Взаємозв'язок гнучкості мислення, самостійності орієнтацій та професійної самостійності є невід'ємними від стратифікаційної системи суспільства. Професійна самостійність значною мірою детермінується такими пов'язаними зі стратифікацією аспектами організаційної позиції, як власність та рівень в ієрархії; гнучкість мислення та самостійність орієнтацій, в свою чергу, впливають на ймовірність досягнення високої організаційної та соціальної позицій. Коротко кажучи, професійна самостійність, гнучкість мислення та самостійність орієнтацій вплетені в динамічний процес, через який позиція індивіда в стратифікаційній системі впливає на особистість і разом з тим зазнає її впливу.

Розділ 8.

*Навчальна самостійність та особистість **

Карен А. Міллер, Мелвін Л. Кон, Кармі Скулер

В цій статті ми оцінюємо вплив основного аспекту процесу здобуття освіти - навчальної самостійності - на особистості студентів**. Під навчальною самостійністю ми розуміємо застосування ініціативи, розмірковувань і незалежних суджень у навчальній роботі. У попередній роботі (Miller et al., 1985), ми досліджували вплив навчальної самостійності на когнітивну діяльність студентів. Тепер ми розширюємо дослідницький діапазон, включаючи також і некогнітивні аспекти особистості та аналіз складних взаємозв'язків між навчальною самостійністю, когнітивною діяльністю і орієнтаціями щодо себе й суспільства.

Кілька основних дослідницьких традицій пропонують наступну, фундаментальну для даного дослідження гіпотезу: *можливість виявляти самостійність у навчальній роботі впливає на некогнітивні аспекти особистостей студентів, так само як і на когнітивні*. Три напрямки освітніх досліджень особливо доречні. Перший вивчає шляхи, якими навчання впливає на когнітивні здатності¹; другий розглядає процеси, через які система освіти служить чинником соціалізації щодо норм і зразків поведінки у суспільстві; третій досліджує емоційний вплив досвіду навчання, особливо зосереджуючись на відчуттях студентів щодо себе та власної гідності. Жодна із публікацій в межах цих напрямків чітко не окреслює механізми, через які навчання впливає на особистість. Для розгляду цього питання ми залучили ще один напрямок досліджень. Розглядаючи навчання як працю, ми ґрунтуємося на дослідженні, яке показало, що можливість виявляти самостійність в процесі оплачуваної роботи істотно впливає на орієнтації дорослих працівників щодо себе і суспільства. У цій роботі ми досліджуємо, чи можливість виявляти самостійність під час навчальної роботи має подібний вплив на особистості підлітків та юнацтва.

Ідея, що процес навчання впливає на особистість студентів, має довгу історію. У вихідному положенні філософа і педагога Джона Д'юї говориться про мету освіти як "побудову вільної і сильної особистості", що розглядалося ним за необхідне для кожного громадянина демократичного суспільства (Dewey, McLellan, 1895). За необхідний для такого розвитку особистості метод навчання Д'юї вважав той, що забезпечує цікавий, захоплюючий і стимулюючий досвід для студентів. Інші автори пізніше пропонували варіації на тему, що суспільство досягає своєї мети через вплив освіти на "характер" чи особистість студентів.

* Цей розділ є перекладом статті: Karen A. Miller, Melvin L. Kohn, and Carmi Schooler. Education self-direction and personality // *American Sociological Review*. – 1986. – Vol. 51. – № 6. – P. 372–390.

** Ми вживатимемо термін "студент" для позначення разом учнів старших класів середньої школи та студентів коледжу, для позначення яких разом М.Кон вживає термін "students". (Прим. ред.)

¹ Ми здійснили огляд досліджень процесу навчання і когнітивних процесів у: Miller et al., 1985.

Вочевидь, для соціології найбільш значущий підхід починається від Парсонса (Parsons, 1959). Для Парсонса «найбільший інтерес ... становить подвійна проблема: по-перше, ... як функціонує шкільний клас для того, щоб інтерналізувати в учнях, водночас і погляди, і здатності для успішного виконання майбутніх дорослих ролей; і по-друге, ... як він функціонує, щоб розподілити ці людські ресурси у рольовій структурі дорослого суспільства" (Parsons, 1959, р.297). Пізніше Дрібен (Dreeben, 1968) звернувся до першого питання, показуючи, що характерні структурні властивості школи навчають спудеїв суспільним нормам незалежності, досягнення, універсалізму та своєрідності; проте Дрібен не розглядав, як освіта розподіляє спудеїв на дорослі ролі.

Один із шляхів, яким система освіти могла б спрямовувати учнів до виконання різних соціальних ролей, досліджувався Рістом (Rist, 1970), котрий зауважував, що різні очікування вчителів щодо учнів різного соціального походження зберігають соціально-класові відмінності в шкільному класі (див.: Brophy, Gond, 1974; Persell, 1977 - для огляду інших досліджень з цієї проблематики). Боулс і Джинтіс (Bowles, Gintis, 1976) зробили наступний крок у ствердженні того, що саме завдяки диференційованому формуванню незалежних, самостійних орієнтацій система освіти служить механізмом збереження класових відмінностей у дорослих. Боулс і Джинтіс зауважували, що відмінності у навчальній підготовці мають місце в середніх школах – у курсах підготовки до коледжу у порівнянні з професійно-технічними та загальноосвітніми курсами; а також між середніми школами з різним за соціально-економічними чи расовим складом учнів. Обстеження Вілкокса і Моріаріті (Wilcox, Moriarity, 1976) та Окса (Oakes, 1982) підтвердили, що спудеї, котрі походять із привілейованих прошарків суспільства, з більшою ймовірністю, аніж вихідці з менш привілейованих прошарків, отримають навчальну підготовку, яка прищеплює незалежні, самостійні орієнтації. Боулс і Джинтіс далі стверджують, що "різні рівні освіти спрямовують працівників до різних рівнів структури зайнятості і, відповідно, за внутрішньою організацією порівнянні зі структурою ієрархічного розподілу праці..." (Bowles, Gintis, 1976, р.132). Вони доводять, що школи організовані таким чином, що спудеї, переходячи від нижчих рівнів до вищих, стають самостійнішими у своїх цінностях та орієнтаціях. Отже, Боулс і Джинтіс визначили три механізми розподілу: різні школи, відмінно орієнтовані курси всередині шкіл і загальна кількість закінчених років навчання – все це впливає на самостійність орієнтацій учнів.

Навчання може впливати не лише на самостійність орієнтацій, а також на інші, більш емоційні аспекти особистості. Більшість досліджень, які вивчали зв'язок між навчанням і емоційними аспектами особистості, зосереджувалися на таких питаннях, як зв'язок між академічною успішністю, вимірюваною як рівень отриманих тестових балів та оцінок, і самооцінкою спудеїв (Bachman, O'Malley, 1977; Calsyn, Kenny, 1977; Maruyama et al., 1981; Marsh, Parker, 1984). Деякі дослідження розглядали ширшу освітню перспективу, передбачаючи,

що шкільні контексти, наприклад, середній рівень здібностей учнів, середній соціально-економічний статус учнів та їхній расовий склад - також впливають на самооцінку учнів, і краще забезпечені учні матимуть вищу самооцінку, порівняно з менш забезпеченими однокласниками (Soares, Soares, 1969; Rosenberg, Simmons, 1972; Trowbridge, 1972; Marsh, Parker, 1984). Проте, навіть ці дослідження переважно зосереджувалися лише на одному аспекті особистості - самооцінці.

За кількома винятками, педагогічна література не дає чіткої відповіді, що саме з навчального досвіду впливає на особистість². Навіть Боулс і Джинтіс, які у своїй інтерпретаціях недвозначно посилаються на попередні дослідження впливу конкретних умов праці на цінності та орієнтації працівників (Kohn, 1969; Kohn, Schooler, 1969), не доходять до визначення, *які ж* умови навчання впливають на орієнтації спудеїв. Хоча дослідження праці та особистості корисні саме для уточнення, які умови навчання можуть впливати на особистість, а також для передбачення, які аспекти особистості можуть зазнавати впливу процесу навчання. Зокрема, Кон і Скулер (Kohn, Schooler, 1983) показали, що умови праці, які сприяють самостійності в роботі - змістовна складність праці, свобода від щільного нагляду і нерутинна праця - підвищують самостійність орієнтацій, зменшують дистрес і підсилюють гнучкість мислення. Умови роботи, котрі обмежують самостійність – брак можливостей виконувати змістовно складну працю, щільний нагляд і рутинна робота – сприяють конформістським орієнтаціям, підвищують дистрес і негативно впливають на гнучкість мислення. Подібні зв'язки були виявлені також для неоплачуваної праці в домогосподарстві: Скулер та інші (Schooler et al., 1983, 1984) з'ясували, що принаймні для жінок, змістовно складна домашня робота веде до більшої розумової гнучкості та більшої самостійності орієнтацій. Узагальнюючи Спайс (Spaeth, 1976) і Скулер (Schooler, 1984) висунули гіпотезу, що складність оточуючого середовища загалом має широкі психологічні наслідки.

Ми припускаємо, що подібно до того, як *професійна* самостійність впливає на розумову діяльність, самостійність орієнтацій і відчуття дистресу чи благополуччя для зайнятого дорослого населення, *навчальна* самостійність впливає на розумову діяльність, самостійність орієнтацій і відчуття дистресу для спудеїв. Тому, наскільки це можливо, ми маємо намір концептуалізувати і виміряти навчальну самостійність, як це було зроблено щодо професійної самостійності. Проводячи аналогію між навчальною та професійною самостійністю, ми не збираємося ігнорувати наявність багатьох відмінностей між навчальною працею і оплачуваною зайнятістю. Ми визнаємо реальну відмінність між змістовною складністю оплачуваної зайнятості, яка є радше функцією необхідної до виконання роботи, ніж інтелектуальних потреб

² Два помітні винятки становлять дослідження Епштейна (Epstein, 1981), який виявив, що участь у прийнятті рішень в класі веде до підвищення самостійності, та дослідження Мортімера і Фінча (Mortimer, Finch, 1983), які вказували на наявність досвіду автономності (близького аналога нашої самостійності в навчанні) як чинника самоповаги.

працівника, і між змістовною складністю навчальної роботи, яка спеціально проектується таким чином, щоб сприяти інтелектуальному розвитку спудеїв. Ми також визнаємо, що "нагляд" у ситуації навчання застосовується із зовсім іншою метою, ніж у ситуації оплачуваної зайнятості. Більше того, роль безпосереднього керівника співіснує із іншими компонентами тієї ж ролі вчителя, як то виховання і навчання, забезпечення емоційної підтримки і навіть рольового зразка поведінки. Ми проводимо аналогію не тому, що вбачаємо тотожність між професійною самостійністю та навчальною самостійністю, а тому, що певні речі, про які ми дізнались щодо професійної самостійності, можуть мати важливе застосування до навчальної самостійності.

У попередній роботі (Miller at al., 1985), ми показали, що навчальна самостійність підвищує гнучкість мислення спудеїв, яка, у свою чергу, приводить до більшого вияву ними самостійності під час виконання навчальних завдань. У цій статті ми досліджуємо, чи впливає навчальна самостійність також на некогнітивні аспекти особистості. Зокрема, ми перевіряємо гіпотезу, що подібно до дорослих в процесі оплачуваної праці, навчальна самостійність підвищує самостійність орієнтацій і навпаки, а також, що навчальна самостійність зменшує дистрес і сама зменшується під впливом дистресу.

Нарешті, ми розробляємо повнішу каузальну модель, яка включає як інтелектуальні, так і неінтелектуальні аспекти особистості, подібно до тих моделей, які раніше створювалися для дорослих зайнятих чоловіків (Kohn, Schoenbach, 1983; а також Kohn, Schooler, 1982). Повніша модель оцінює взаємозв'язки навчальної самостійності, гнучкості мислення, самостійності орієнтацій і дистресу. З усього наведеного постає картина складних, але інтуїтивно неочевидних взаємозв'язків навчальної самостійності, розумової діяльності спудеїв та їхніх орієнтацій щодо себе і суспільства.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИБІРКИ

Аналіз ґрунтується на національній вибірці з 189 білих спудеїв від сьомого класу школи до четвертого року коледжу включно. Вибірка спудеїв одержана з більшої вибірки обсягом 3101 дорослий чоловік, репрезентативної для всіх чоловіків, зайнятих на цивільних видах роботи у Сполучених Штатах в 1964 році. Ті чоловіки, які мали дітей віком від трьох до п'ятнадцяти років, були опитані щодо їхніх цінностей і практик виховання дітей такого ж віку, як їхня випадковим чином відібрана дитина. У 1974 повторно були опитані чоловіки, котрі складали ймовірнісну підвибірку чоловіків з вихідної вибірки, яким ще не виповнилося 65 років (N=687). Водночас були опитані дружини цих чоловіків, одружених на момент повторного опитування (N=555), та ті їхні діти, про яких йшлося у попередньому інтерв'ю (N=352). (Детальніша інформація про вибірку – у додатку А). Обмеження повторної вибірки тими, кому ще не виповнилося 65 років, максимізувало кількість чоловіків з дітьми, які перебували у фокусі опитування 1964 року. Саме ці "діти" стали об'єктами даного дослідження.

З усіх дітей, опитаних у 1974 році віком від тринадцяти до двадцяти п'яти років, 203 були спудеями від сьомого класу школи і до останнього року навчання в коледжі. Спудеї рівномірно розподілялися по вказаних роках навчання, так що у їх наповненні не було значних диспропорцій. Як і очікувалось, менша частка дітей навчалась у сьомому класі (середній вік для якого – дванадцять років) та у коледжі (кількість поступово зменшувалася зі збільшенням років навчання), порівняно з кількістю дітей, які навчалися від восьмого класу до дванадцятого включно. У нашому аналізі використані дані щодо 189 білих спудеїв. Кількість представників жіночої і чоловічої статі приблизно однакова. Репрезентативність вибірки виявилася дещо обмеженою через неможливість включити туди дітей, які у 1964 році не жили з батьком, або ж батько яких був на той час безробітним чи військовослужбовцем. До того ж, оскільки в кожному домогосподарстві відбиралася тільки одна дитина, діти із великих родин могли бути до деякої міри недостатньо представленими. Проте, зважаючи на відносну незначущість цих обмежень, вибірка достатньо репрезентативна для білих спудеїв середніх шкіл та коледжів Сполучених Штатів у 1974 році, і тому складає основу для обґрунтованих оцінок взаємовпливів навчальної самостійності спудеїв та їхньої психічної діяльності. Через невеликий обсяг вибірки результати дослідження необхідно розглядати як попередні.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ І ВИМІРЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

При концептуалізації професійної самостійності, Кон і Скулер (Kohn, Schooler, 1969, 1983, р.22) постулювали, що хоча багато умов праці сприяють чи перешкоджають вияву професійної самостійності, три з них особливо важливі. Насамперед, це – змістовна складність праці: міра, якою праця за самим своїм змістом потребує ініціативності, розмірковувань та незалежних суджень. Ми розглядаємо змістовну складність навчальної праці, відповідним чином виміряну, як пряму аналогію до змістовної складності праці за умов оплачуваної зайнятості. Щільність нагляду, "обмежуюча умова", становить другий чинник, який сприяє чи перешкоджає професійній самостійності. Люди не можуть виявляти професійну самостійність, якщо за ними здійснюється щільний нагляд, проте відсутність такого нагляду не обов'язково означає, що від них вимагається чи навіть вони вільні застосовувати ініціативу, розмірковування та незалежні судження; це пов'язано із тим, наскільки складна та вимоглива їхня робота. Незважаючи на відмінності у природі нагляду в контекстах зайнятості та навчання, ми припускаємо за доцільне вважати "щільність нагляду з боку вчителів" умовою, яка подібним чином обмежує вияв навчальної самостійності. Отже, змістовна складність праці та щільність нагляду з боку вчителів повинні негативно корелювати між собою так, як це відбувається у випадку з зайнятими чоловіками та жінками. Третя умова, що сприяє чи перешкоджає вияву професійної самостійності – це рутинність: якщо робота не дозволяє різноманітності підходів, якщо можливості виявлення ініціативи, роздумів та міркувань суттєво обмежені. В принципі, це

також можливо застосувати і до навчальної самостійності, але нам не вдалося задовільним чином виміряти "рутинність" навчальної праці. Проте ми показали (Miller et al., 1985), що виключення рутинності з аналізу навчальної самостійності суттєво не послаблює аналогії між навчальною та професійною самостійністю.

Змістовна складність навчальної праці

Оскільки змістовна складність навчальної роботи і щільність нагляду з боку вчителів концептуально пов'язані та ґрунтуються на множинних індикаторах, ми вимірюємо їх в об'єднаній вимірювальній моделі, побудованій на основі конфірматорного факторного аналізу.³ Вимірювальна модель представлена у таблиці 8.1, частина А. У цій моделі змістовна складність навчальної роботи ґрунтується на чотирьох індикаторах:

1. *Складність навчальної роботи.* Спудейв просили назвати предмети, які вони слухали. Для учнів середньої школи (з сьомого по дванадцятий клас) ми оцінювали інтелектуальну складність кожного названого предмету за трибальною шкалою, від найменш складних (курси з професійно-технічного навчання, читання, керування автомобілем) до найбільш складних (наприклад, хімія, економіка, іноземні мови). Надійність цього кодування складала 0,96. За основу оцінювання ми брали найскладніший предмет для учня. Щодо студентів коледжу, ми не могли надійно оцінити складність кожного окремого курсу без детальнішої інформації, тому оцінювали за п'ятибальною шкалою загальну складність всього набору курсів, беручи до уваги спеціалізацію студента і загальну кількість безперечно складних предметів. Загалом, найменш складні набори курсів мали професійно-технічну орієнтацію, а найбільш складні – академічну орієнтацію. Надійність цього кодування склала 0,80.

Ми створили окремі z-показники для учнів шкіл та студентів коледжів, а потім поєднали їх у одну змінну. Треба підкреслити, що і для учнів середньої школи, і для студентів коледжів, ранжування складності навчальної роботи робилося не спудеями, а нами самими. Також треба вказати, що ми свідомо не намагались створити специфічні для кожного року навчання індекси складності навчальної роботи. Ми припускаємо, що складність предметів зростає з кожним

³ Для представленого в цій роботі аналізу, ми використовували MILS програму Роналда Шоенберга, методику оцінювання лінійно-структурних моделей з декількома індикаторами. Всі розрахунки побудовані на коваріаційних матрицях. Всі наведені у цій статті коефіцієнти стандартизовані.

Таблиця 8.1. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

А. Шляхи від концептів першого порядку до індикаторів		
	Концепт	
	Змістовна складність навчальної праці	Щільність нагляду вчителів
Індикатор		
Складність навчальної роботи	0,47*	-
Тривалість «виконання завдання»	0,45*	-
Складність позакласного завдання	0,40*	-
Складність факультативної діяльності	0,31*	-
Викладачі говорять студентам, що робити	-	0,23 (t = 1,81)
Свобода не погоджуватися з викладачами	-	-0,55*
Важливість робити саме так, як каже викладач	-	0,26*
Свобода обирати факультативні заняття	-	-0,41*
Кореляція між концептами = -0,43* $\chi^2 = 17,31$ (для моделі першого порядку) ступенів свободи = 19 χ^2 на одну ступінь свободи = 0,91		
В. Шляхи до концептів першого порядку від концепту другого порядку - навчальної самостійності ¹		
Концепт першого порядку	Навчальна самостійність	
Змістовна складність навчальної праці	0,97*	
Щільність нагляду з боку вчителів	-0,44*	
$\chi^2 = 11,43$ (для моделі "другого порядку") ступенів свободи = 8 χ^2 на одну ступінь свободи = 1,43		

¹ Ця модель "другого порядку" має бути вбудована у більшу модель, яку ще треба визначити; див. текст.
N = 189.

* p ≤ 0,05.

наступним роком навчання у школі. Проте, наша стратегія полягає не у вимірюванні складності навчальної роботи (чи інших індикаторів змістовної складності навчальної роботи) відповідно до року навчання, а в тому, щоб у каузальному аналізі врахувати вплив року навчання на навчальну самостійність. Така стратегія ефективно відділяє вимірювальні та каузальні проблеми, які б в іншому разі були б змішані.

2. Тривалість «виконання завдання». Учні запитували:

Я б хотів попросити вас порівняти навчальну роботу з тією працею, яку люди виконують на їхніх роботах. Те, що треба зробити, щоб виконати завдання, відрізняється від заняття до заняття. Для робітника на конвеєрі виконання завдання може полягати у закручуванні двох чи трьох болтів; для автомеханіка виконати завдання – це відремонтувати автомобіль; для шахтаря – видобути 18 тон вугілля. Що ви звичайно вважаєте за виконане завдання, коли займаєтесь навчальною роботою? Скільки часу у вас забирає виконання завдання?

Ми використали тривалість виконання завдання як індекс складності, на тій підставі, що робота, яка вже поділена на короткі, дискретні завдання, ймовірно, буде менш складною, тоді як

завдання, яке потребує довгого часу для виконання, вочевидь охоплює низку взаємопов'язаних задач і тому має бути складнішою.

3. *Складність позакласних завдань дослідницького характеру.* Спудей запитували про останню курсову роботу чи інше позакласне завдання дослідницького характеру, яке вони робили, що потребувало розмірковування і писання про щось інше, ніж те, що було в їхніх підручниках. Відповідно до наданих описів, складність проектів визначалась за чотирибальною шкалою: спудей (1) просто приніс якийсь існуючий експонат чи рідкісне явище до класу; (2) звернувся до однієї чи двох енциклопедій, підручників чи журнальних статей; і опис завдання не вказує на те, що спудей зробив більше, аніж просто підсумував чи перефразував цю інформацію; (3) використав різноманітні непрофесійні джерела (тобто, журнали, енциклопедії, популярні статті чи книжки), а опис завдання дає підстави вважати, що спудей зіставляв та впорядковував ці матеріали; (4) використав різноманітні джерела, включаючи професійні, технічні або інші матеріали з первинних джерел та/або зібрав власні дані, а опис проекту свідчить, що спудей оцінив та/або проаналізував ці матеріали і прийшов до деяких незалежних висновків.

4. *Складність факультативної діяльності.* Спудей розпитували про пов'язану зі школою, коледжем факультативну організаційну та спортивну діяльність. Шкільні клуби та команди ранжувалися за трибальною шкалою, відповідно до змістовної складності основної діяльності, від найменш складних (загальна неакадемічна діяльність, наприклад, клуби для спілкування) до найбільш складних (загалом академічно орієнтовані діяльності, такі як мовні клуби чи підготовка шкільних щорічників). Надійність цього кодування складала 0,87. Спудеям були надані бали їхньої найскладнішої факультативної діяльності.

Треба визнати, що наведені індикатори змістовної складності навчальної праці не відповідають точності вимірів складності праці з інформацією, речами та людьми, які були опрацьовані як індекси змістовної складності праці для оплачуваної зайнятості (Kohn, Schooler, 1978, 1983). Однак ці індикатори є цілком придатними для дослідження навчального досвіду спудей у широкому діапазоні – від сьомого класу школи до коледжу. Ці індикатори внутрішньо несуперечливі: всі чотири істотно, статистично значуще відбивають змістовну складність навчальної праці. Жоден індикатор не домінує у цій частині моделі.

Щільність нагляду

Одна з багатьох ролей, які виконують вчителі під час взаємодії із учнями, - це нагляд за ними, подібно до нагляду безпосередніх керівників за найманими працівниками у сфері оплачуваної праці, хоча й з істотною різницею в тому, що в школі зазвичай існує кілька таких "безпосередніх керівників". Ми вимірюємо щільність нагляду, ґрунтуючись на відповідях спудей на наступні запитання:

1. Коли ваші викладачі хочуть, щоб ви щось зробили, більшість із них просто говорить вам зробити це, чи більшість з них пояснюють, чому ви повинні так діяти, або це відбувається і так, і так приблизно навпіл?
2. Наскільки вільними Ви відчуваєтесь щоб відкрито не погоджуватися з викладачами: цілком вільними, посередньо вільними, не дуже вільними, зовсім не вільними?
3. Щоб добре почуватися в школі, наскільки важливо виконувати саме те, що говорить викладач: надзвичайно важливо, дуже важливо, не дуже важливо, зовсім не важливо?
4. Щодо вашої позакласної роботи, чи викладачі дають вам чіткі вказівки, що саме і як потрібно робити, чи ж вони вказують, що саме потрібно робити, але дозволяють вам самостійно вирішувати, як це зробити; чи маєте ви певну свободу як у визначенні того, що робити, так і того, як це робити; а чи ви вільні обирати власні проекти, якщо вони відповідають загальним вимогам?

Усі чотири індикатори щільності нагляду відбивають основоположний концепт, три з них - статистично значущою мірою, четвертий – майже такою ж мірою. "Свобода не погоджуватися з викладачами" становить найзначніший індикатор; "викладачі говорять, що робити" – найменш значний.

Об'єднана вимірювальна модель змістовної складності та щільності нагляду добре відповідає даним, χ^2 -квадрат складає 17,31 при 19 ступенях свободи із співвідношенням 0,91. Подальше підтвердження валідності вимірювань як змістовної складності навчальної роботи, так і щільності нагляду з боку вчителів полягає в тому, що їхня передбачувана кореляція (-0.43) негативна і суттєва, якою і мала б бути.

Вимірювальна модель навчальної самостійності «другого порядку»

Для каузального аналізу ми потребуємо не лише окремих індексів змістовної складності навчальної праці та щільності нагляду, але й індексу ширшого концепту, а саме навчальної самостійності, який складається з двох названих. Для того, щоб створити такий індекс, ми провели конфірмаційний факторний аналіз "другого порядку", в якому змістовна складність і щільність нагляду становлять "індикатори" концепту другого порядку, навчальної самостійності (табл. 8.1, частина В). Оскільки модель з двох індикаторів недостатньо визначена, ми вставили цю просту вимірювальну модель у більшу некаузальну модель, що містить усі непсихологічні змінні, які увійдуть до описаних нижче каузальних моделей. Ми досягаємо визначеності, постулюючи, що навчальна самостійність може корелювати з усіма цими змінними, але *залишки* змістовної складності та щільності нагляду не можуть корелювати з жодною з них. Тобто єдиний шлях, яким змістовна складність або щільність нагляду можуть бути пов'язані з роком навчання, соціально-економічним статусом батьківської сім'ї чи будь-якою іншою непсихологічною змінною в моделі, - це через їхній зв'язок зі навчальною самостійністю. Це не сильне припущення, і воно забезпечує достатнє визначення для оцінювання вимірювальної

моделі. Модель добре відповідає даним с хі-квадрат 11,43 при 8 ступенях свободи із співвідношенням 1,43.

Параметри цієї моделі цілком відповідають нашим попереднім очікуванням, які ґрунтувались на моделях професійної самостійності: шлях від навчальної самостійності до змістовної складності навчальної праці становить 0,97, вказуючи, що змістовна складність відбиває навчальну самостійність майже ідеально, як і має бути, на нашу думку. Шлях від навчальної самостійності до щільності нагляду є набагато слабшим і негативним (-0.44), засвідчуючи, що щільність нагляду негативно відбиває навчальну самостійність, але також має важливі складові, досить відмінні від навчальної самостійності, як і має бути. У наших каузальних моделях ми фіксуємо вимірювальні параметри навчальної самостійності на досягнутих тут (нестандартизованих) значеннях.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ І ВИМІРЮВАННЯ ОРІЄНТАЦІЙ СПУДЕЇВ ЩОДО СЕБЕ І СУСПІЛЬСТВА

Вихідне дослідження зв'язків між умовами праці чоловіків і їхньою психічною діяльністю (Kohn, Schooler, 1969) зафіксувало багато аспектів орієнтацій чоловіків щодо себе і суспільства, які можуть впливати на їхні умови праці чи перебувати під впливом останніх. Тому план інтерв'ю містить великий набір запитань, призначених для вимірювання таких аспектів орієнтацій, як авторитарний консерватизм, норми особисто відповідальної моралі, фаталізм, довіра, тривожність, упевненість у собі, самоосуд та конформність поглядів. Кон і Скулер (Kohn, Schooler, 1982) показали, що для чоловіків усі ці аспекти особистості перебувають під впливом або впливають на умови праці; Міллер та інші (J. Miller et al., 1979) підтвердили наявність таких зв'язків для жінок. Поширюючи дослідження на умови навчання підлітків і молоді та їхні орієнтації щодо себе і суспільства, застосовується така ж логіка: ці аспекти орієнтацій щодо себе і суспільства можуть перебувати під впливом або впливати на умови навчальної роботи підлітків і молоді. Тут ми цю гіпотезу перевіряємо.

Нам не потрібно здійснювати перевірку для всіх вимірів орієнтацій, включених до вихідного дослідження, тому що Кон і Скулер (Kohn, Schooler, 1982, схема 3; 1983, схема 6.3*) показали, що в основі вказаних аспектів орієнтацій чоловіків лежать два фундаментальні виміри "другого порядку". Ми також підтвердили, що ті ж виміри лежать в основі орієнтацій жінок. Цими вимірами є самостійність орієнтацій на протидію підкоренню зовнішньому авторитету, а також відчуття дистресу на протидію відчуттю благополуччя. Оскільки для спудеїв прийнятний той же набір запитань про орієнтації щодо себе і суспільства, опрацьований для дослідження дорослих чоловіків і жінок, маємо змогу перевірити передбачення, що для підлітків та молоді конфірматорний факторний аналіз другого порядку виявить такі ж основоположні виміри.

Основні дані для вимірювання орієнтацій складають набір з 57 питань, переважно на кшталт "згоден/не згоден" та "як часто?". Ми здійснили низку конфірматорних факторних аналізів даних щодо спудеїв, розробляючи вимірювальні моделі першого порядку для авторитарного консерватизму, норм особисто відповідальної моралі, фаталізму, довіри, тривожності, впевненості в собі, самоосуду та конформності поглядів (див. таблицю 2, частину А). Ці вимірювальні моделі подібні до створених для дорослих чоловіків (Kohn, Schooler, 1983, додаток С) та дорослих жінок (J. Miller et al., 1979; Kohn, Schooler, 1983, додаток D). Всі моделі добре відповідають даним.

Отриманні в цих вимірювальних моделях факторні значення далі були використані як "індикатори" для конфірматорного факторного аналізу "другого порядку", для перевірки гіпотези, що, як і для дорослих, будуть отримані два основоположні виміри орієнтацій спудеїв: самостійність орієнтацій та дистрес. Факторно-аналітична модель другого порядку підтвердила ці очікування (див. табл. 8.2, частина В). Загалом вона подібна до моделі, створеної для дорослих чоловіків і жінок. Для спудеїв самостійність орієнтацій втілюється у відсутності авторитарних консервативних переконань, у наявності норм особисто відповідальної моралі, відсутності фаталізму та конформності поглядів. Дистрес виявляється у недовірі, тривожності, нестачі впевненості у собі та нонконформізмі поглядів. Модель добре відповідає даним, з χ^2 -квадрат 27,79 при 18 ступенях свободи, із співвідношенням 1,54. Як і передбачалось, кореляція між самостійністю орієнтацій і дистресом негативна. Ця негативна кореляція (-0,68) більша, ніж відповідні кореляції для дорослих жінок і чоловіків, що матиме важливі наслідки для нашого каузального аналізу.

ВЗАЄМОВПЛИВИ НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЙ СТОСОВНО СЕБЕ І СУСПІЛЬСТВА

Модель-прототип

У вихідному каузальному аналізі ми окремо оцінюємо взаємозв'язки навчальної самостійності з самостійністю орієнтацій та навчальної самостійності з дистресом. В обох моделях ми припускаємо, що виявлена спудеями під час навчання міра самостійності може як впливати на їхні орієнтації, так і перебувати під впливом останніх. Ми також припускаємо, що такі взаємовпливи відбуваються в межах складного соціально-структурного утворення, в якому можуть відігравати роль генетичні та родинні процеси, процеси розвитку, а також і організаційна структура школи. Тому ми включаємо в модель (див. схему 8.1) безпосередній вплив на орієнтації спудеїв орієнтацій батьків, а також віку, статі та інших відповідних соціальних характеристик

* В цій книзі – схема 7.3. (Прим. ред.)

**Таблиця 8.2. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ САМОСТІЙНОСТІ ОРІЄНТАЦІЙ
І ВІДЧУТТЯ БЛАГОПОЛУЧЧЯ /ДИСТРЕСУ**

А. Шляхи від концептів першого порядку до їхніх індикаторів

Авторитарний консерватизм ($\chi^2 = 32,56$, d.f. = 27, $\chi^2/\text{d.f.} = 1,21$)	
Найважливіше, чого треба навчати дітей, це безумовного послуху батькам	0,75*
Молоді не можна дозволяти читати книжки, які можуть збити її з пантелику	0,42*
У світі існують два типи людей - слабкі та сильні	0,43*
Люди, котрі ставлять під сумнів усталені та загальноприйняті способи діяльності, зазвичай завдають прикростей	0,48*
Тільки покладаючись на керівників і фахівців у цьому складному світі можна знати, що ж робити	0,43*
Жоден порядний чоловік не може поважати жінку, яка мала статеві стосунки до одруження	0,65*
Ув'язнення є занадто хорошим покаранням для сексуальних злочинців. Їх варто публічно сікти чи навіть гірше	0,43*
Щоб домогтися поваги підлеглих, хороший керівник мусить бути з ними суворою	0,43*
Не годиться чинити інакше, ніж чинили наші батьки і діди.	0,43*
Норми особисто відповідальної моралі ($\chi^2 = 1,45$, d.f. = 2, $\chi^2/\text{d.f.} = 0,72$)	
Можна робити все, що хочеш, аби це не завдавало тобі прикростей.	-0,61*
Якщо щось дає результат, то байдуже, чи узгоджується це з мораллю чи ні	-0,49*
Якщо є можливість обійти закон, не порушуючи його, то його можна обходити.	-0,54*
Чи вважаєте Ви, що все, не заборонене законом - допустиме, або ж є речі, які не слід робити, навіть, якщо вони законні?	-0,17*
Фаталізм (модель точно визначається трьома індикаторами)	
Коли Ви зазнаєте невдач, як часто Ви вважаєте, що самі у цьому винні?	-0,59*
Якою мірою ви звинувачуєте себе у власних проблемах — ви б сказали, що переважно звинувачуєте себе, частково звинувачуєте себе чи майже ніколи не звинувачуєте себе	-0,65*
Як Ви гадаєте, те, що відбувається з Вами, здебільшого є результатом Ваших власних рішень або наслідком обставин, які Вам не підконтрольні?	-0,36*
Довіра і тривожність, 2-факторна модель ($\chi^2 = 110,85$, d.f. = 76, $\chi^2/\text{d.f.} = 1,46$)	
<i>Довіра</i>	
Чи вважаєте Ви, що більшості людей можна довіряти?	0,36*
Якщо не пильнувати уважно, то будеш обдурений	-0,31*
Людська природа насправді заснована на співпраці	0,27*
Коли у тебе серйозні проблеми, нікого особливо не хвилює, що з тобою коїться	-0,48*
<i>Тривожність</i>	
Чи часто Ви відчуваєте себе зовсім розбитим(ою)?	0,68*
Як часто Ви відчуваєте себе засмученим(ою) і пригніченим(ою)?	0,63*
Як часто Вас що-небудь непокоїть і тривожить?	0,39*
Чи часто Вам буває не по собі невідомо чому?	0,44*
Чи часто Ви відчуваєте таку стурбованість, що не дає всидіти на місці?	0,35*
Як часто Ви помічаєте, що не в змозі позбавитись від думки, що крутиться у Вас в голові?	0,33*
Чи часто Вам здається, що Вам усе набридло?	0,38*
Як часто Ви відчуваєте себе безсилим(ою) досягти того, чого Ви прагнете від життя?	0,42*
Чи часто Вам здається, що довколишній світ не дуже зрозумілий?	0,55*
Чи часто у Вас з'являється думка про те, що не так уже й багато є того, задля чого варто жити?	0,60*
(Кореляція: Довіра/Тривожність = -0,56*)	

**Таблиця 8.2. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ САМОСТІЙНОСТІ ОРІЄНТАЦІЙ
І ВІДЧУТТЯ БЛАГОПОЛУЧЧЯ /ДИСТРЕСУ (ПРОДОВЖЕННЯ)**

А. Шляхи від концептів першого порядку до їхніх індикаторів

Самооцінка, 2-факторна модель ($\chi^2 = 32,10$, d.f. = 25, $\chi^2/\text{d.f.} = 1,28$)	
Упевненість у собі	
Я хорошої думки про себе	0,65*
Гадаю, що я нічим не гірший(а) за інших	0,64*
З більшістю справ я можу впоратися не гірше за інших	0,41*
Зазвичай, коли я планую щось зробити, я переконаний(на), що можу виконати намічене	0,42*
Самоосуд	
Хотілося б бути кращої думки про себе	0,73*
Іноді мені здається, що я ні на що не здатний(на)	0,54*
Іноді я відчуваю себе непотрібним	0,28*
Хотілося б бути настільки ж щасливим(ою), наскільки такими здаються інші	0,71*
Мало є такого, в чому я цілком переконаний(на)	0,28*
(Кореляція: Упевненість у собі/Самоосуд = -0,61*)	
Конформність поглядів ($\chi^2 = 1,57$, d.f. = 2, $\chi^2/\text{d.f.} = 0,79$)	
За вашим загальним враженням, як часто ваші ідеї та думки щодо важливих речей відрізняються від ідей та думок ваших родичів?	-0,34*
Як часто ваші ідеї та думки відрізняються від тих, що мають ваші друзі?	-0,29*
Як час ваші ідеї та думки відрізняються від тих, що мають інші люди однакового з вашим релігійного походження?	-0,93*
Чи вважаєте Ви себе людиною, яка здатна серед перших спробувати щось нове, чи такою, що зачекає, щоб подивитись, чи буде воно працювати для інших?	-0,24*

В. Шляхи до концептів першого порядку від самостійності орієнтацій і дистресу

Концепти другого порядку:

Концепт першого порядку:	Самостійність орієнтацій	Дистрес
<i>Авторитарний консерватизм</i>	-0,53*	-
<i>Норми особисто відповідальної моралі</i>	0,76*	-
<i>Фаталізм</i>	-0,47*	-
<i>Довіра</i>	-	-0,69*
<i>Тривожність</i>	-	0,73*
<i>Упевненість у собі</i>	-	-0,64*
<i>Самоосуд</i>	-	0,85*
<i>Конформність поглядів</i>	-0,69*	-0,49*
Кореляція між концептами = -0,68*		
$\chi^2 = 27,79$		
d.f. = 18		
$\chi^2/\text{d.f.} = 1,54$		

* $p \leq 0.05$.

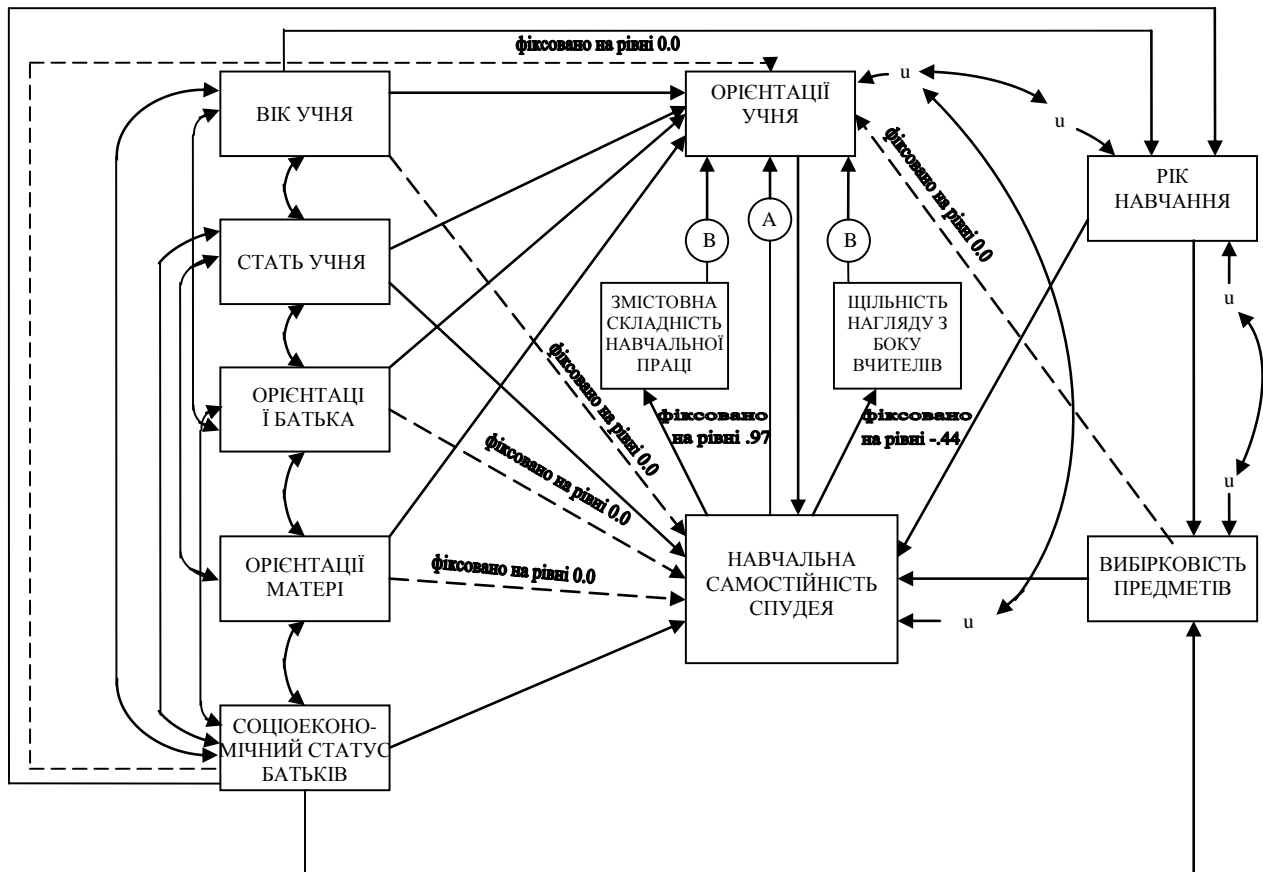
N = 189.

спудея⁴. Ми також враховуємо можливість безпосередньої залежності навчальної самостійності від соціально-економічного статусу батьків, року навчання спудея, мірі, до якої навчальні предмети є обов'язковими чи вибірковими та від відповідних соціальних характеристик спудеїв.⁵

⁴ Дистрес і матері, і батька може впливати на дистрес спудея. Враховується вплив на самостійність орієнтацій спудея самостійності орієнтацій матері, але не батька, тому що включення самостійності орієнтацій батька створило б погано обумовлену вхідну матрицю. Включені до моделі соціальні характеристики – це вік спудея, стать, релігійне та національне походження, регіон і урбанізованість основного місця дорослішання.

⁵ Під вибірковістю предметів ми маємо на увазі середній (щодо всіх курсів спудея) рівень можливості вибору, яку мав спудей, обираючи кожен предмет: жодного вибору, вибір певного курсу з загальної категорії, повністю вільний вибір предмета.

СХЕМА 8.1. МОДЕЛЬ-ПРОТОТИП ВЗАЄМВПЛИВІВ НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ

Примітка: Шляхи до ендогенних змінних від кількох відповідних соціальних

Можливості для оцінювання взаємовпливів навчальної самостійності та орієнтацій спудеїв досягаються шляхом припущення, що деякі впливи можуть бути лише непрямыми. (Ці невраховані прямі впливи показані на схемі 8.1 пунктирними лініями). Зокрема, враховується лише опосередкована залежність навчальної самостійності від віку спудея – через його орієнтації, рік навчання та вибірковість курсів. Обґрунтування полягає в тому, що вік не може "прямо" впливати на навчальну самостійність, але повинен виявлятися опосередковано через такі процеси, як вплив віку на рік навчання, який зі свого боку впливає на можливість виявляти самостійність під час навчальної роботи. Подібним чином враховується лише опосередкований вплив батьківських орієнтацій на навчальну самостійність спудеїв: через орієнтації останніх. Ми припускаємо, що ці процеси також непрямі: батьківські орієнтації впливають на орієнтації спудея, які, своєю чергою, впливають на навчальну самостійність. Такі обмеження забезпечують можливість для оцінювання впливу орієнтацій спудея на навчальну самостійність. Засоби для оцінювання впливу навчальної самостійності на орієнтації досягаються шляхом врахування можливості вибірконості предметів впливати на орієнтації лише опосередковано, через навчальну самостійність. Тобто наявність свободи вибору курсів не повинна впливати на орієнтації незалежно від міри виявлення навчальної самостійності у вибраних курсах. Останнє

обмеження, введення якого аргументується не апіорними міркуваннями, а необхідністю не отримати невірне рішення, полягає у тому, що можливість прямого впливу на орієнтації спудея соціально-економічного статусу батьків виключається, а враховується лише через його вплив на навчальну самостійність і його кореляції з орієнтаціями батьків (і, меншою мірою, з соціальними характеристиками батьків та спудея). Далі ми побачимо, що ці обмеження не мають шкідливого впливу на модель.

Там, де виявляється статистична значущість, ми враховуємо кореляцію між залишками навчальної самостійності та того аспекту орієнтацій, який в моделі оцінюється: в дійсності, ця кореляція значуща для дистресу, але не для самостійності орієнтацій. Ми також враховуємо кореляцію залишків орієнтацій і року навчання через відсутність у нас адекватних інструментів для оцінки їхніх можливих взаємних впливів. Хоча модель містить шлях від року навчання до вибіркості, ми враховуємо також кореляцію залишків року навчання і вибіркості курсів, оскільки це покращує відповідність моделі даним.

Ми оцінюємо дві альтернативні форми моделі для кожного з досліджуваних аспектів орієнтацій. У першій формі моделі навчальна самостійність спудея прямо впливає на його орієнтації (див. лінію зв'язку з позначкою "А" на схемі 8.1), а змістовна складність навчальної праці та щільність нагляду з боку вчителів розглядаються лише як "індикатори" концепту вищого рівня, навчальної самостійності. Такий підхід забезпечує найбільш безпосередню оцінку взаємовпливів навчальної самостійності й орієнтацій. В іншій моделі, замість врахування безпосереднього впливу навчальної самостійності на орієнтації, ми дезагрегуємо цей вплив, враховуючи вплив змістовної складності навчальної праці та щільності нагляду вчителів на орієнтації (як показано на схемі 8.1 шляхами з позначками "В"). Це дозволяє нам оцінити, чи становить вплив навчальної самостійності на орієнтації, якщо такий існує, наслідок змістовної складності навчальної праці, інтенсивності нагляду чи обох.

Оцінка взаємовпливів навчальної самостійності та орієнтацій

Застосувавши модель-прототип до аналізу зв'язків навчальної самостійності з самостійністю орієнтацій та дистресом (табл. 8.3, частина А), ми виявляємо, що навчальна самостійність сильно і значуще впливає на обидва аспекти особистості. Як і передбачалось, її вплив на самостійність орієнтацій позитивний, а на дистрес – негативний. Вплив навчальної самостійності на самостійність орієнтацій майже повністю є наслідком впливу змістовної складності навчальної праці на самостійність орієнтацій (табл. 8.3, частина В). Проте вплив навчальної самостійності на дистрес зумовлюється як змістовною складністю, так і щільністю нагляду: змістовна складність навчальної праці зменшує дистрес, а щільний нагляд з боку викладачів – збільшує.

Таблиця 8.3. ВЗАЄМОВПЛИВИ НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ

	Модель для самостійності орієнтацій		Модель для дистресу	
	Шляхи до :		Шляхи до :	
	Навчальної самостійності	Самостійності і орієнтацій	Навчальної самостійності	Дистресу
А. Моделі, в яких не дезагредована навчальна самостійність				
Від:				
1. Навчальної самостійності	-	0,33*	-	-0.40*
2. Самостійності орієнтацій або дистресу	0,08	-	-0.42*	-
3. Орієнтацій батьків ^a	-	0,44*	-	16*/.21*
4. Соціально-економічного статусу батьків	0,39*	-	0.33*	-
5. Статі спудея	0,17*	0,05	0.16*	0.06
6. Віку спудея	-	0,29*	-	-0.17*
7. Року навчання	0,37*	-	0.26*	-
8. Вибірковості курсів	0,06	-	0.05	-
$\chi^2 =$	87,53		144,75	
d.f. =	30		34	
$\chi^2 / d.f. =$	2,92		3,38	
В. Моделі, в яких дезагредована навчальна самостійність				
Від:				
1. Змістовної складності	-	0,32*	-	-0.29*
2. Щільності нагляду	-	-0,01	-	0.34
3. Самостійності орієнтацій або Дистресу	0,06	-	-0.23*	-
$\chi^2 =$	87,33		86,85	
d.f. =	29		33	
$\chi^2 / d.f. =$	3,01		2,63	

^a Що до самостійності орієнтацій батька і дистресу батька/матері - див. зноску 4. (Шляхи до ендогенних змінних від кількох відповідних соціальних характеристик не наведені).

* $p \leq 0,05$.

N = 189.

Що ж до впливів орієнтацій на навчальну самостійність, то можливо несподівано виявилось, що самостійність орієнтацій значуще не впливає на навчальну самостійність. Водночас дистрес має значущий негативний вплив на навчальну самостійність.

Нарешті, інші основні компоненти моделі незалежно впливають на орієнтації спудеїв і навчальну самостійність. Отже, самостійність орієнтацій батьків веде до самостійності орієнтацій дітей, а дистрес батьків – до дистресу дітей. Як більшість теорій соціальної стратифікації звичайно і прогнозували, вищий соціально-економічний статус батьківської сім'ї має помітний позитивний вплив на навчальну самостійність дітей. Що особливо важливо для інтерпретації Боулса і Джинтіса, це те, що рік навчання має істотний позитивний вплив на навчальну самостійність.

Якою мірою отримані нами результати залежать від зроблених в процесі визначення моделей припущень? Щоб відповісти на це питання, ми послабили припущення, по черзі включаючи по одному кожний з раніше неврахованих шляхів впливу. Так, наприклад, ми враховуємо безпосередній вплив соціально-економічного статусу батьків на самостійності

орієнтацій чи на дистрес спудей, водночас зберігаючи всі обмеження моделі-прототипу; або ж, як альтернативу, ми враховуємо залежність навчальної самостійності від віку спудея. Таким же чином ми послідовно послаблювали кожне з припущень в обох моделях для самостійності орієнтацій і для дистресу (див. табл. 8.4). Жодна з одержаних моделей статистично не краща, ніж відповідна модель-прототип: майже в усіх випадках нові оцінені напрямки зв'язку виявилися статистично незначущими чи протилежними за знаком до кореляції нульового порядку між відповідними змінними, або ж і те, й інше. Однак ці моделі корисні послідовною демонстрацією того, що навчальна самостійність має статистично значущий вплив, відповідний за знаком, на самостійність орієнтацій та дистрес. Більше того, у жодній моделі самостійність орієнтацій дійсно значуще не впливає на навчальну самостійність, та у всіх моделях дистрес значуще впливає на навчальну самостійність. Отже, моделі досить стійкі: результати не залежать від жодного зі зроблених нами припущень.

Таблиця 8.4. РЕЗУЛЬТАТИ ОЦІНКИ КОЖНОГО ШЛЯХУ, ФІКСОВАНОГО НА РІВНІ НУЛЯ В МОДЕЛЯХ ДЛЯ САМОСТІЙНОСТІ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ДИСТРЕСУ (ПОКАЗАНІ В ТАБЛИЦІ 3А)

	Модель для самостійності орієнтацій			Модель для дистресу		
	Новий шлях	Від навчальної самостійності до самостійності орієнтацій	Від самостійності орієнтацій до навчальної самостійності	Новий шлях	Від навчальної самостійності до дистресу	Від дистресу до навчальної самостійності
Оцінка нового шляху						
Від соціально-економічного статусу батьків до орієнтацій спудея	-0,10	0,43*	-0,00	0,06	-0,49*	-0,42*
Від вибірковості курсів до орієнтацій спудея	0,11*	0,30*	0,11	0,01	-0,41*	-0,42*
Від орієнтацій батька до навчальної самостійності спудея	- ^a	-	-	0,00	-0,40*	-0,42*
Від орієнтацій матері до навчальної самостійності спудея	-0,07	0,29*	0,15	0,00	-0,40*	-0,42*
Від віку спудея до навчальної самостійності	-0,28	0,34*	0,06	-0,16	-0,40*	-0,37*

* $p \leq 0,05$.

^a Див. посилання 4.

N = 189.

Недолік цих моделей становить те, що ми розглядали самостійність орієнтацій і дистрес окремо, начебто ці аспекти особистості існують в окремих психологічних площинах. Так само ми не пов'язуємо їх з когнітивною діяльністю, яка, як було показано раніше (Miller et al., 1985), впливає на навчальну самостійність та знаходиться під її впливом. Тому бажано було б створити більш містку модель взаємозв'язків навчальної самостійності та всіх цих трьох вимірів особистості.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ, ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ, САМОСТІЙНОСТІ ОРІЄНТАЦІЙ І ДИСТРЕСУ

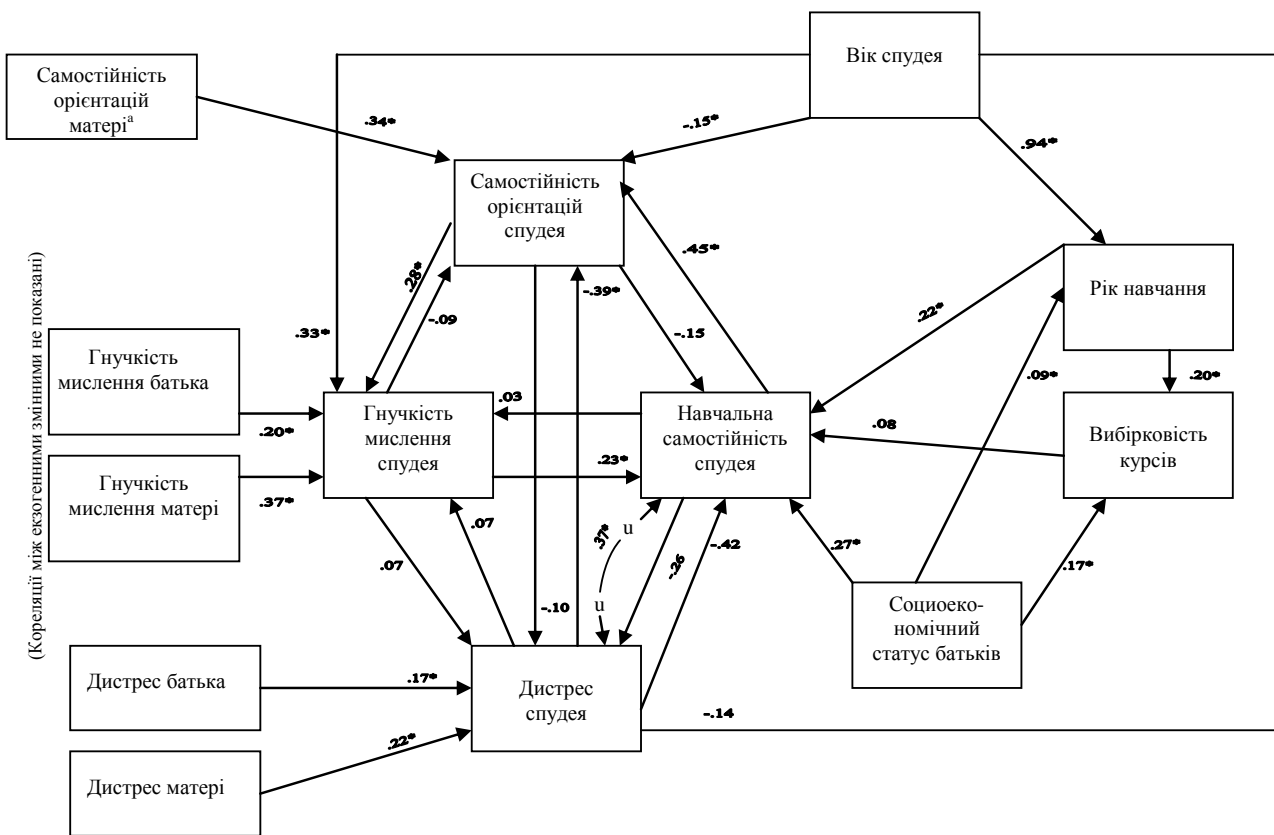
Розширення моделі шляхом включення зв'язків між навчальною самостійністю, гнучкістю мислення, самостійністю орієнтацій і дистресом дасть змогу звернутися до кількох важливих інтерпретаційних проблем. Чи дійсно навчальна самостійність має "прямий" вплив на всі три виміри особистості, чи ж, наприклад, навчальна самостійність впливає на самостійність орієнтацій лише опосередковано, впливаючи на гнучкість мислення, яка, своєю чергою, впливає на орієнтації? Чи *обидві* характеристики – гнучкість мислення і дистрес – безпосередньо впливають на навчальну самостійність, чи може, наприклад, дистрес впливає на навчальну самостійність непрямо, через негативний вплив на розумову діяльність? На ці питання можна дати принаймні попередню відповідь, розширивши нашу модель так, щоб вона включала оцінки взаємовпливів не тільки навчальної самостійності з кожним із трьох аспектів особистості, але й кожного виміру особистості з двома іншими (див. схему 8. 2).

Визначення моделі

Логіка, яку ми використовуємо для визначення моделі, що включає навчальну самостійність і особистість, є поширенням логіки, яку ми вживали для моделей навчальної самостійності та кожного аспекту особистості окремо.⁶ Так, наприклад, знову враховується лише непрямий вплив віку спудея на навчальну самостійність, опосередкований через рік навчання, вибірковість курсів та особистість спудея, проте тепер враховується вплив віку спудея на всі три аспекти особистості. Подібним чином, особистість батьків тепер впливає на навчальну самостійність багатьма шляхами. Новизна цієї моделі полягає у нашому методі визначення взаємних впливів кожного аспекту особистості з двома іншими. Щоб досягти визначеності, ми накладаємо обмеження, суть якого в тому, щоб враховувати вплив будь-якого аспекту особистостей батька і матері безпосередньо лише на такий самий аспект особистості дитини. Так, наприклад, прямий вплив гнучкості мислення батьків на гнучкість мислення дитини, але вплив гнучкості мислення батьків на самостійність орієнтацій дитини та її дистрес враховується тільки опосередковано, переважно через гнучкість мислення дитини. Звичайно, враховується кореляція

⁶ Оцінюючи цю модель, ми використали розроблену нами раніше вимірювальну модель гнучкості мислення (Miller et al., 1985), оцінювання розумової діяльності, ґрунтуючись на діях у ситуації інтерв'ю. Ця вимірювальна модель базується на семи індикаторах: двох відносно простих когнітивних запитаннях; двох оцінках виконання спудеєм Draw-A-Person тесту; балі спудея за вибрану частину Embedded Figures тесту; оцінці інтерв'юером розумових здібностей спудея, а також рівні частоти, у якій спудей висловлював згоду під час інтерв'ю у відповідях на багато запитань типу "згоден/не згоден". Для даного аналізу ми модифікували вимірювальну модель, щоб виключити показник "згоди", оскільки багато запитань, використаних як показники орієнтацій, побудовані саме на запитаннях типу "згоден/не згоден". Модифікація вимірювальної моделі та одержаний індекс гнучкості мислення не має суттєвого значення для моделі взаємовпливів навчальної самостійності та гнучкості мислення.

СХЕМА 8.2. ВЗАЄМОВПЛИВИ НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ, САМОСТІЙНОСТІ ОРІЄНТАЦІЙ, ДИСТРЕСУ ТА ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ

Примітка: Шляхи від статі спудея та кількох інших соціальних характеристик до ендогенних змінних не показані. Не всі кореляції залишків показані (див. текст). Параметри вимірювань не наведені.

$$\chi^2 = 297,55$$

$$d.f. = 52$$

$$ratio = 5,72$$

$$N = 189$$

^a Самостійність орієнтацій батька не може бути включена у модель. Див. примітку 4.

* $p \leq .05$.

гнучкості мислення батьків з їхньою самостійністю орієнтацій і дистресом. Тому обмеження досить помірні; що ми переважно при цьому втрачаємо, так це можливість диференціювати прямі та опосередковані впливи особистостей батьків на особистість дитини, але для нас це не є головною справою.⁷

Оцінювання взаємозв'язку навчальної самостійності і особистості

⁷ Обґрунтування рішення, кореляцію яких залишків враховувати, також полягало в розширенні логіки, яка застосовувалася для побудови більш обмежених моделей. Ми продовжуємо враховувати статистично значущу кореляцію залишків навчальної самостійності та дистресу, і не враховуємо, ймовірно, статистично незначущі кореляції залишків навчальної самостійності та самостійності орієнтацій чи залишків навчальної самостійності та гнучкості мислення, оскільки ця частина моделі не настільки добре визначена, щоб уможливити оцінювання таких кореляцій. Ми б враховували кореляції залишків трьох аспектів особистості, якби це можна було зробити, і якби якась з них була статистично значущою. Однак ми з'ясували, що усі подібні кореляції або статистично незначущі, або створюють статистичні аномалії.

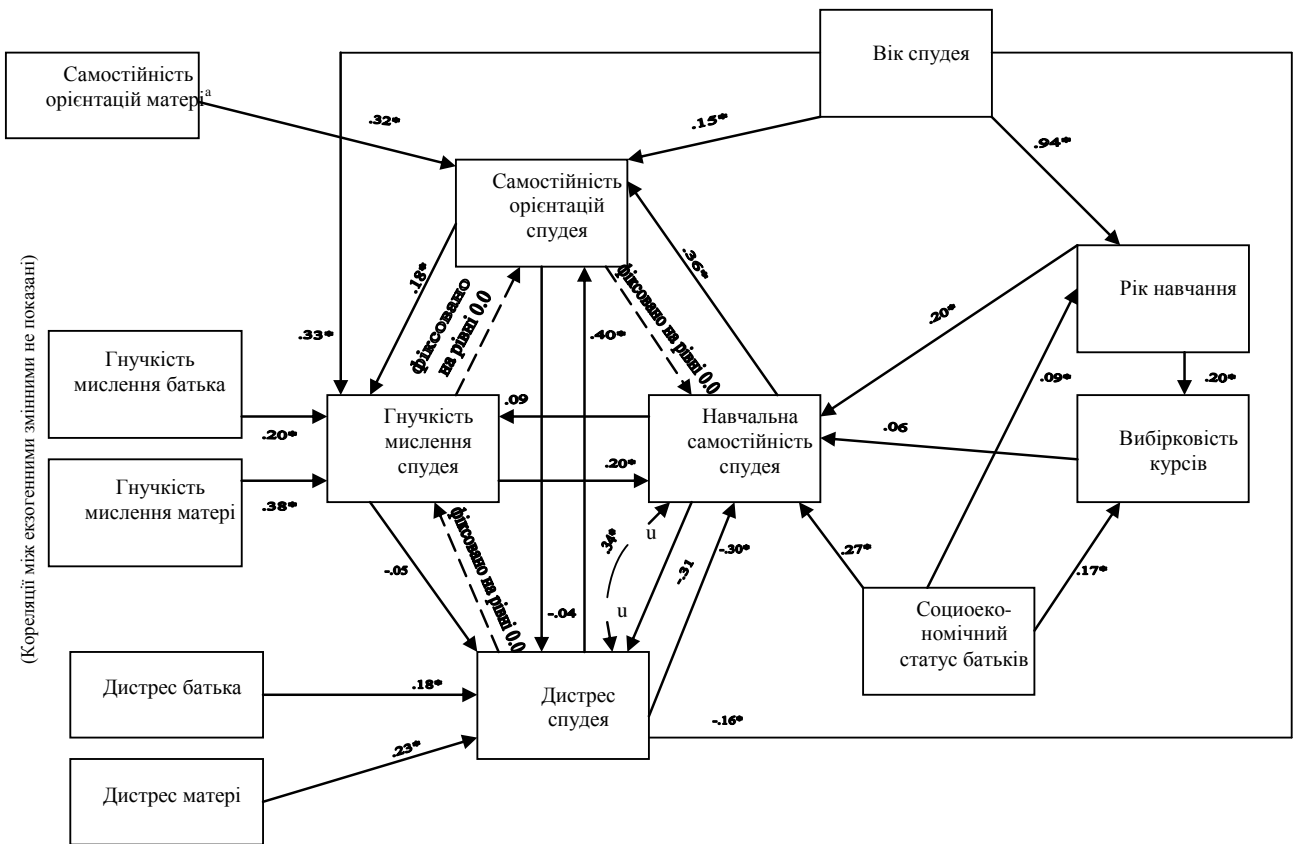
Загалом, модель демонструє складну систему, в якій навчальна самостійність прямо чи опосередковано впливає на всі три аспекти особистості; дистрес і гнучкість мислення впливають на навчальну самостійність; дистрес впливає прямо на самостійність орієнтацій і опосередковано на гнучкість мислення, а самостійність орієнтацій і гнучкість мислення прямо чи опосередковано впливають одна на одну.

Зважаючи, що модель одночасно оцінює шість пар взаємних впливів, отримані результати надзвичайно логічні й послідовні. Немає жодної пари взаємовпливів, де б один із напрямків зв'язку був би значуще позитивним, а зворотній йому – значуще негативним. Проте, існує три статистично *незначущі* шляхи, відмінні за знаком від їхніх зворотних напрямків та від їхніх кореляцій нульового порядку. Така конфігурація означає наявність мультиколінеарності. Ми вважаємо, що ми можемо оцінити модель акуратніше, встановлюючи всі ці три напрямки зв'язку на нульовому рівні (див. схему 8.3). Це робить модель зрозумілішою у двох аспектах: зменшує величину тих шляхів, які, за нашим переконанням, були перебільшені як артефакт колінеарності (наприклад, це зменшує величину зв'язку від навчальної самостійності до самостійності орієнтацій з 0,45 до 0,36); та встановлює, що шляхи як від дистресу, так і від гнучкості мислення до навчальної самостійності хоча й не такі великі, як виявлялися раніше, але статистично значущі.

Одержана комплексна модель цілковито узгоджується з більш обмеженими моделями у тому, що вона говорить нам про впливи особистості на навчальну самостійність. Так, гнучкість мислення і дистрес продовжують мати значущий прямий вплив на навчальну самостійність, хоча кожен тепер контролюється іншим. Самостійність орієнтацій так само не має будь-якого істотного впливу на навчальну самостійність, до того ж тепер ми з'ясували, що хоча самостійність орієнтацій і має значущий вплив на гнучкість мислення, яка, своєю чергою, істотно впливає на навчальну самостійність, загальний вплив самостійності орієнтацій на навчальну самостійність не досягає рівня статистичної значущості.

Комплексна модель також узгоджується з більш обмеженими моделями в тому, що вона говорить нам про впливи навчальної самостійності на особистість. Але тут, комплексна модель, забезпечує нову важливу інформацію, через те, що вона висвітлює деякі з процесів, які лише підсумовані в більш обмежених моделях. Отже, навчальна самостійність має значущі *сукупні* впливи на всі три аспекти особистості з приблизно такими ж величинами, як і в більш обмежених моделях, але деякі з цих впливів тепер спостерігаються як опосередковані іншими аспектами особистості. Зокрема, половина впливу навчальної самостійності на гнучкість мислення опосередкована переважно впливом навчальної самостійності на самостійність орієнтацій, яка, у свою чергу, впливає на гнучкість мислення.

СХЕМА 8.3. ВЗАЄМОВПЛИВИ НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ, САМОСТІЙНОСТІ ОРІЄНТАЦІЙ, ДИСТРЕСУ ТА ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ
(СТАТИСТИЧНО НЕЗНАЧУЩІ, АНОМАЛЬНО СПРЯМОВАНІ ШЛЯХИ ФІКСОВАНІ НА РІВНІ 0,0).

		Загальні впливи:			
		Навчальної самостійності	Самостійності орієнтацій спудея	Дистресу	Гнучкості мислення
$\chi^2 = 299,29$	на:	-	0,06	-0,37*	0,25*
d.f. = 55	Навчальну самостійність	-	-	-0,59*	0,14*
ratio = 5,44	Самостійність орієнтацій спудея	0,58*	-	-	-0,13
* $p \leq 0,05$	Дистрес	-0,39*	0,19*	-0,14*	-
	Гнучкість мислення	0,20*	-	-	-

Те, що половина впливу навчальної самостійності на гнучкість мислення не пряма, а опосередкована, переважно через самостійність орієнтацій, може здаватися протилежним до інтуїтивно передбачуваного; можна було б очікувати: якщо навчальна самостійність безпосередньо впливає на якийсь аспект особистості, то саме на когнітивний. Підбадьорює те, що цей результат цілком відповідають отриманим щодо професійної самостійності дорослих чоловіків (Kohn, Schoenbach, 1983, fig. 7.5; див. також Kohn, Schooler, 1982, tabl. 2). Моделі для спудеїв і для працюючих чоловіків подібні також тим, що демонструють, що навчальна чи професійна самостійність прямо чи опосередкованого впливає на всі три аспекти особистості;

що гнучкість мислення прямо впливає на навчальну чи професійну самостійність (у побудованій на лонгітюдних даних моделі для дорослих чоловіків цей напрямок зв'язку віддалений у часі); самостійність орієнтацій не має значущого впливу на навчальну чи професійну самостійність, але дійсно впливає на гнучкість мислення. В усіх цих принципових моментах моделі для спудеїв і дорослих чоловіків вражаюче співзвучні одна одній.

Єдиний аспект, в якому модель для спудеїв відрізняється від моделі для дорослих чоловіків, це те, що дистрес відіграє більшу роль у моделі для спудеїв не лише своїм впливом на навчальну самостійність, але також і на самостійність орієнтацій.⁸ У більшій ролі дистресу в моделі для спудеїв ми вбачаємо ознаку того, що, можливо, молодим людям не можуть так ефективно, як дорослі, розмежовувати їхні емоційні та інструментальні складові життя.

УЧНІ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ І СТУДЕНТИ КОЛЕДЖУ

Чи може на наших результатах позначатися, загалом чи частково, гетерогенність вибірки, яка містить як учнів середньої школи, так і студентів коледжу? Чи не може наша очевидна підтримка, наприклад, тези Боулса і Джинтіса, що рік навчання суттєво впливає на навчальну самостійність, бути артефактом того, що ми об'єднали учнів середньої школи та студентів коледжу в одному аналізі? Або навіть важливіше для нашої інтерпретації питання - чи не можуть наші результати відбивати не взаємовпливи навчальної самостійності та особистості, а вибіркове притирання між ними? Студенти коледжів певною мірою відібрані на підставі їхньої успішності у школі, соціально-економічного статусу батьків, професійної мети, планів тощо, тоді як учні середньої школи значно більше гетерогенні та значно більше репрезентативні щодо відповідної загальної вікової когорти. Такі твердження говорять на користь бажаності, навіть необхідності перевірки того, наскільки стійкими виявляться наші результати, якщо оцінювати модель окремо для учнів середньої школи.

Щоб дослідити учнів середньої школи окремо від студентів коледжу, ми побудували нові вимірювальні моделі змістовної складності навчальної праці та щільності нагляду вчителів для 140 учнів середньої школи. Важливість створення вимірювальної моделі навчальної самостійності саме для учнів середньої школи полягає як у тому, що ми вимірюємо один з індикаторів змістовної складності дещо відмінним чином для учнів середньої школи і для студентів коледжу, так і в тому, що організація системи навчання на цих двох освітніх рівнях

⁸ Якою мірою видатне становище дистресу в моделі для спудеїв становить функцію нашого врахування кореляції залишків навчальної самостійності та дистресу, а не кореляції залишків самостійності в навчанні із залишками самостійності орієнтацій та гнучкості мислення? Ми не маємо змоги врахувати всі три кореляції залишків. Проте, ми можемо перевірити модель, яка не допускає жодної з трьох кореляцій. У такій моделі дистрес більше не має статистично значущого впливу на навчальну самостійність; решта моделі мало змінюється. Тому ми не можемо зробити жодних висновків про взаємовпливи навчальної самостійності та дистресу. Однак така модифікація не викликала б жодних сумнівів щодо решти моделі, навіть щодо суттєвого впливу дистресу на самостійність орієнтацій. За наявності чи відсутності кореляції залишків, ця модель добре обґрунтована, і немає жодних ознак, що якісь напрямки зв'язку неадекватно визначені.

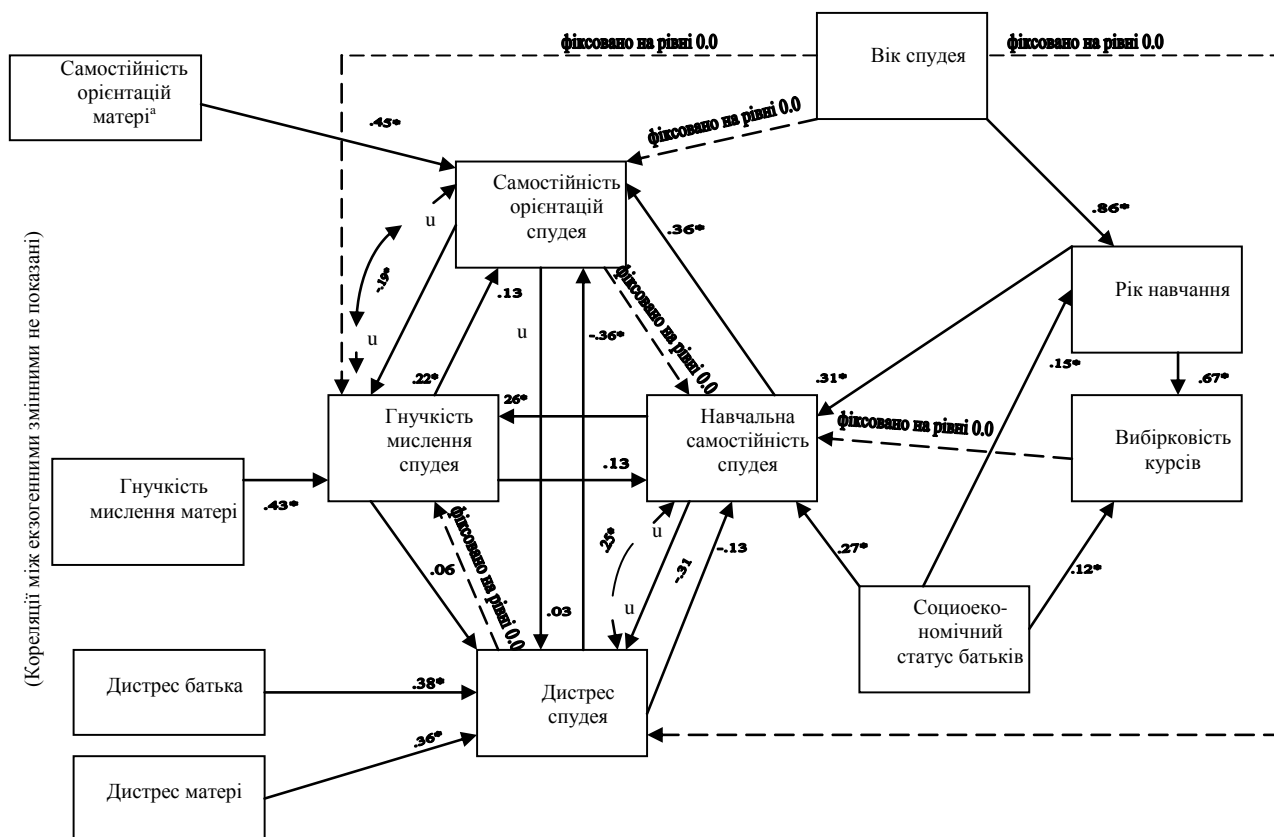
має певні відмінності. Однак ані необхідно, ані бажано створювати вимірювальні моделі особистості спеціально для учнів середньої школи. Натомість, ми накладаємо параметри моделей, розроблених для загальної вибірки, на підвибірку учнів середньої школи.

Використовуючи ці вимірювальні моделі, ми намагалися наново оцінити остаточну модель (наведену на схемі 8.3) взаємних впливів навчальної самостійності та особистості окремо для учнів середньої школи. Виявилось, що у таку модель неможливо включити гнучкість мислення батька; коли ми намагалися це зробити, матриця кореляцій не могла бути інвертована. Більше того, щоб отримати модель, яка має статистичний сенс, ми змушені були зробити також декілька інших модифікацій.⁹ Однак ми здатні оцінити загалом модель, подібну до представленої на схемі 8.3, яка містить в цілому несуперечливі результати (див. схему 8.4). Як і в моделі для всіх спудей, вплив року навчання на навчальну самостійність учнів середньої школи є позитивним, статистично значущим і чималим: 0,31. Як і в моделі для всіх спудей, загальні впливи навчальної самостійності на всі три аспекти особистості дитини статистично значущі та достатньо великі: вплив на гнучкість мислення дорівнює 0,41; на самостійність орієнтацій 0,55; на дистрес -0,29).

Єдина варта уваги відмінність між тим, що ми виявили у цій моделі та попередній моделі для всіх спудей, полягає в тому, що для учнів середньої школи дещо більша частка – близько двох третин – вплив навчальної самостійності на гнучкість мислення є прямим, і відповідно, менша частка опосередковується самостійністю орієнтацій. Чи це реальна відмінність результатів, чи ж артефакт відмінностей у моделюванні? Ми точно не знаємо. Безперечно, було б бажано мати аналогічну модель і для студентів коледжу. Проте, з такою невеликою кількістю студентів у нашій вибірці (45 осіб), неможливо оцінити настільки складну модель взаємовпливів. Все ж рекурсивна модель демонструє, що на рівні коледжу вплив навчальної самостійності на гнучкість мислення переважно непрямий, опосередкований самостійністю орієнтацій. Загальна картина отриманих результатів передбачає, що досвід самостійності може впливати на гнучкість мислення по-різному на різних етапах навчальної (а пізніше, професійної) кар'єри: на ранніх етапах вплив є переважно прямим, коли процес може більшою мірою бути справою самого когнітивного тренування; на

⁹ Принципова модифікація полягає у тому, що модель для учнів середньої школи потребує врахування кореляції залишків гнучкості мислення і самостійності орієнтацій. У найкраще обумовленій моделі (представлена на схемі 8.4), ми також включили зв'язок від гнучкості мислення до самостійності орієнтацій; цей зв'язок не є суттєвим. У наведеній на схемі 8.4 моделі шляхи від віку до усіх трьох аспектів особистості фіксовані на рівні 0.0, так само як і зв'язок від вибіркості курсів до навчальної самостійності. Всі чотири зв'язки, якщо їх врахувати, були б статистично незначущими та протилежними за знаком щодо їхніх кореляцій нульового порядку, дещо перебільшуючи деякі центральні для моделі взаємовпливи. Ми вважаємо, що фіксування аномальних, незначущих, невзаємних напрямків зв'язку на рівні 0.0 є запобіжним кроком. Отримана модель стійка до багатьох інших модифікацій параметрів.

СХЕМА 8.4. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ НАВЧАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ, САМОСТІЙНОСТІ ОРІЄНТАЦІЙ, ДИСТРЕСУ І ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ (ДЛЯ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ)

Загальні впливи:					
		Навчальної самостійності	Самостійності орієнтацій	Дистресу	Гнучкості мислення
$\chi^2 = 145,47$	на:	-	0,03	-0,15	0,14
d.f. = 47	Навчальну самостійність	-	0,03	-0,15	0,14
ratio = 3,10	Самостійність орієнтацій	0,55*	-	-0,44*	0,18
N = 140	Дистрес	-0,29*	0,04	-	0,03
* p ≤ 0,05	Гнучкість мислення	0,41*	0,24	-0,14*	-

пізніших етапах вплив стає переважно опосередкованим, коли процес стає менше зумовленим когнітивним тренуванням і більше залежним від мотивацій і установок. Безперечно, остаточна перевірка цих інтерпретацій потребує великої кількості даних. У будь-якому разі, модель для учнів середньої школи дійсно доводить, що впливи навчальної самостійності на особистість не становлять артефакту від включення до загального дослідження студентів коледжу.

ОБГОВОРЕННЯ

Розглядаючи важливість наших результатів, необхідно пам'ятати обмеження цього дослідження. По-перше, дані не лонгітюдні, що означає неможливість статистично контролювати попередній навчальний досвід чи параметри особистості, які б були виміряні раніше, задля оцінки впливу навчальної самостійності на особистість або особистості на навчальну самостійність. По-друге, нам не вистачає даних щодо багатьох дотичних аспектів, які стосуються класу, школи та шкільного району, і тому ми не можемо повністю пояснити впливи структури школи як на навчальну самостійність, так і на особистість. По-третє, наші найкраще визначені моделі не включають шляхів від соціально-економічного статусу батьків до самостійності орієнтацій, дистресу чи гнучкості мислення спудея, шляхів, які апіорі вірогідні. Однак ми представили переконливі докази того, що жодне з цих упущень, як і усвідомлюване нами фіксування інших шляхів на нулі задля досягнення визначеності, не викривлюють отримані результати. Нарешті, існують обмеження, викликані природою вибірки. Безсумнівно теоретично важливий психологічний вплив досвіду навчальної роботи на дітей молодшого шкільного віку залишився поза увагою цього дослідження. Незначний обсяг вибірки зумовлює попередній характер висновків. Однак вибірка достатньо репрезентативна для забезпечення засад обґрунтованого опису процесу навчальної роботи білих спудеїв від сьомого класу і вище у 1974 році.

У попередній роботі (Miller et al., 1985) ми говорили про те, що вияв спудеями самостійності під час навчальної праці має істотний вплив на їхню розумову діяльність, а також, що розумова діяльність, у свою чергу, суттєво впливає на вияв ними самостійності у навчанні. У даній роботі, ми з'ясували, що навчальна самостійність також впливає на некогнітивні аспекти особистості. У моделях, які окремо аналізують кожен з двох основних *некогнітивних* вимірів особистості – самостійність на противагу конформності орієнтацій і відчуття дистресу на противагу відчуттю благополуччя, – ми виявили, що навчальна самостійність впливає на ці обидва виміри. Більша самостійність у навчальній роботі – зокрема виконання змістовно складніших навчальних завдань – підвищує самостійність орієнтацій спудеїв. Більша самостійність в навчальній праці також *зменшує* відчуття дистресу спудеїв на тлі того, що змістовно складна навчальна праця і свобода від щільного нагляду сприяють підвищенню відчуття благополуччя. Щодо впливу особистості на навчальну самостійність, то відчуття дистресу зменшує вияв навчальної самостійності, але самостійність орієнтацій не має значущого впливу на вияв самостійності у навчальній праці.

Складніша картина зв'язків між навчанням і особистістю постає в моделі, яка включає зв'язки між навчальною самостійністю, самостійністю орієнтацій, дистресом і когнітивною діяльністю. Модель демонструє складну систему, у якій навчальна самостійність прямо або опосередковано впливає на всі три аспекти особистості; дистрес та гнучкість мислення впливають на навчальну самостійність; а всі три аспекти особистості каузально взаємопов'язані.

Особливо несподіваний результат полягає в тому, що вплив навчальної самостійності на гнучкість мислення виявився значною мірою непрямим, опосередкованим іншими аспектами особистості. Зокрема, це може стосуватися старших років навчання.

Ці результати, якими б попередніми вони не були, мають важливе теоретичне і практичне значення для нашого розуміння психологічного впливу освіти, нашого розуміння праці у сфері зайнятості та нашого розуміння зв'язку між ними.

По-перше, ці результати висвітлюють деякі з основних процесів, через які навчання впливає на розумову діяльність. Наші моделі підтверджують, що навчальна самостійність впливає на розумову діяльність спудеїв. Проте, ці моделі також підказують, що частина цього впливу відбувається через вплив навчальної самостійності на самостійність орієнтацій і дистрес. Отже, некогнітивні аспекти особистості відіграють вагому роль у тому, як школа сприяє інтелектуальному розвитку спудеїв. Навчальна самостійність приводить до ефективніших інтелектуальних дій частково тому, що сприяє самостійності орієнтацій і зменшує дистрес, так само, як і через її роль у самому когнітивному тренуванні. Здається, Д'юї був правий, вважаючи, що розвиток "характеру" становить серцевину освітнього процесу.

Другий висновок полягає в тому, що каузальні зв'язки між виявом самостійності у праці та особистістю вражаюче подібні і для спудеїв, і для дорослих працівників. Схожість результатів означає наявність фундаментального зв'язку між працею, незалежно від її призначення, і особистістю працівника. Для навчальної роботи, як і для оплачуваної зайнятості можливість виявляти самостійність у праці має вражаючі психологічні наслідки. Це переконливо свідчить про можливість застосування інтерпретаційної моделі, створеної для соціально-психологічних пояснень процесу праці у сфері оплачуваної зайнятості, до соціально-психологічних пояснень праці під час навчальної роботи.

Нарешті, наше дослідження підтверджує важливі моменти інтерпретацій Боулсом і Джинтісом того, що навчальний процес відтворює соціальні класи шляхом диференційованого культивування у спудеїв незалежних, самостійних орієнтацій. Ми знайшли, як вони та інші дослідники соціальної стратифікації і очікували б, що спудеї – вихідці зі сімей вищого соціально-економічного статусу з більшою ймовірністю будуть виявляти навчальну самостійність. Ми також виявили, у повній відповідності до тверджень Боулса і Джинтіса, що в процесі просуванням спудеїв у межах системи освіти, вони поступово набувають все більший і більший самостійності орієнтацій. Звичайно, наше дослідження іде далі: ми виявили принциповий елемент такого процесу. Спудеї старших років навчання виявляють більшу навчальну самостійність; цей збільшений вияв ініціативи, розмірковувань і незалежних суджень у навчальній праці змінює самостійність орієнтацій спудеїв, їхнє відчуття дистресу чи благополуччя, а також ефективність їхньої когнітивної діяльності. Оскільки навчальна самостійність має такий потужний вплив, вочевидь, вона становить центральний механізм, через

який система освіти формує особистості студентів у відповідності до їхніх ймовірних позицій в ієрархічному розподілі праці. Навчальна самостійність цілком може бути визначальною ланкою між навчанням і дорослою професійною роллю.

Розділ 9.

*Клас, стратифікація та психічна діяльність**

Мелвін Л. Кон і Керрі Шoenбах

У цьому розділі ми заново оцінюємо роль професійної самостійності у поясненні впливів соціальної стратифікації на цінності, орієнтації та когнітивну діяльність. По суті ми порушуємо те ж саме запитання, що й у розділі 2: Яким є зв'язок соціальної стратифікації з психічною діяльністю? Якою мірою цей зв'язок є наслідком більшої можливості застосування професійної самостійності чоловіками, що посідають вищі соціальні позиції? Щоб відповісти на ці питання, ми наразі використовуємо лонгitudні дані повторного дослідження та метод аналізу з використанням лінійних структурних рівнянь. Зв'язки між соціально-структурною позицією і професійною самостійністю та між професійною самостійністю і психічною діяльністю ми вважаємо взаємними, емпірично перевіряючи твердження, які раніше розглядалися лише апіорно.

Друга мета цього розділу – розглянути питання щодо соціального класу подібно до тих, які ми порушували щодо соціальної стратифікації. У цій книзі ми свідомо вживаємо термін «соціальна стратифікація», обговорюючи ієрархічне впорядкування суспільства, і зберегли термін «соціальний клас» для позначення груп, визначених з точки зору їхнього відношення до власності на засоби виробництва та контролю над ними. Досі наш аналіз обмежувався соціальною стратифікацією. Оскільки поділ на соціальні класи становить теоретично потужну альтернативну концептуалізацію соціально-економічної організації індустріального суспільства, тепер ми порушуємо такі ж питання щодо соціального класу, які ми ставимо щодо соціальної стратифікації: Яким є зв'язок соціального класу з цінностями, орієнтаціями та когнітивною діяльністю? Якою мірою цей зв'язок є наслідком більшої можливості застосування професійної самостійності тими, хто має більш привілейоване розташування у класовій структурі?

* Цей розділ підготовлений спеціально для цієї книги [мова йде про сьомий розділ книги «Праця і особистість» (Kohn, Schooler, 1983) – *Прим.ред.*], але його витоки – це дві більш ранні статті. Вимірювальні моделі для соціально-стратифікаційної позиції та для батьківських цінностей були розроблені у статті (Kohn, Shoenbach, 1980). Метод оцінювання взаємних впливів професійної позиції та професійної самостійності був розроблений у статті (Slomczynski, Miller, Kohn, 1981), як метод дезагрегування професійної позиції та професійної самостійності на їхні складові – концепти першого порядку, роблячи таким чином можливість оцінювання їхніх незалежних впливів на цінності і орієнтації. Аналіз, представлений у цьому розділі, відрізняється від поданого у статті (Slomczynski, Miller, Kohn, 1981) не лише тим, що тут ми аналізуємо такі аспекти психологічної діяльності, які ми не розглядали в тій статті, але також і тим, що моделі, розроблені для тієї статті були обмежені, щоб бути щонайближче до тих, які могли бути оцінені за крос-секційними порівняльними даними з Польщі; тут, однак, ми можемо використати усі переваги лонгitudного характеру даних зі Сполучених Штатів.

Ми зобов'язані Рональду Шонбергу за статистичні поради, Брюсу Робертсу за сумлінне і дбайливе програмування та Вірджинії Марблі за точне і швидке переписування багатьох варіантів цього розділу. Моделі у цьому розділі оцінювалися за програмою MILS, удосконаленою версією LISREL, розробленою Рональдом Шонбергом.

ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ З ПСИХІЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

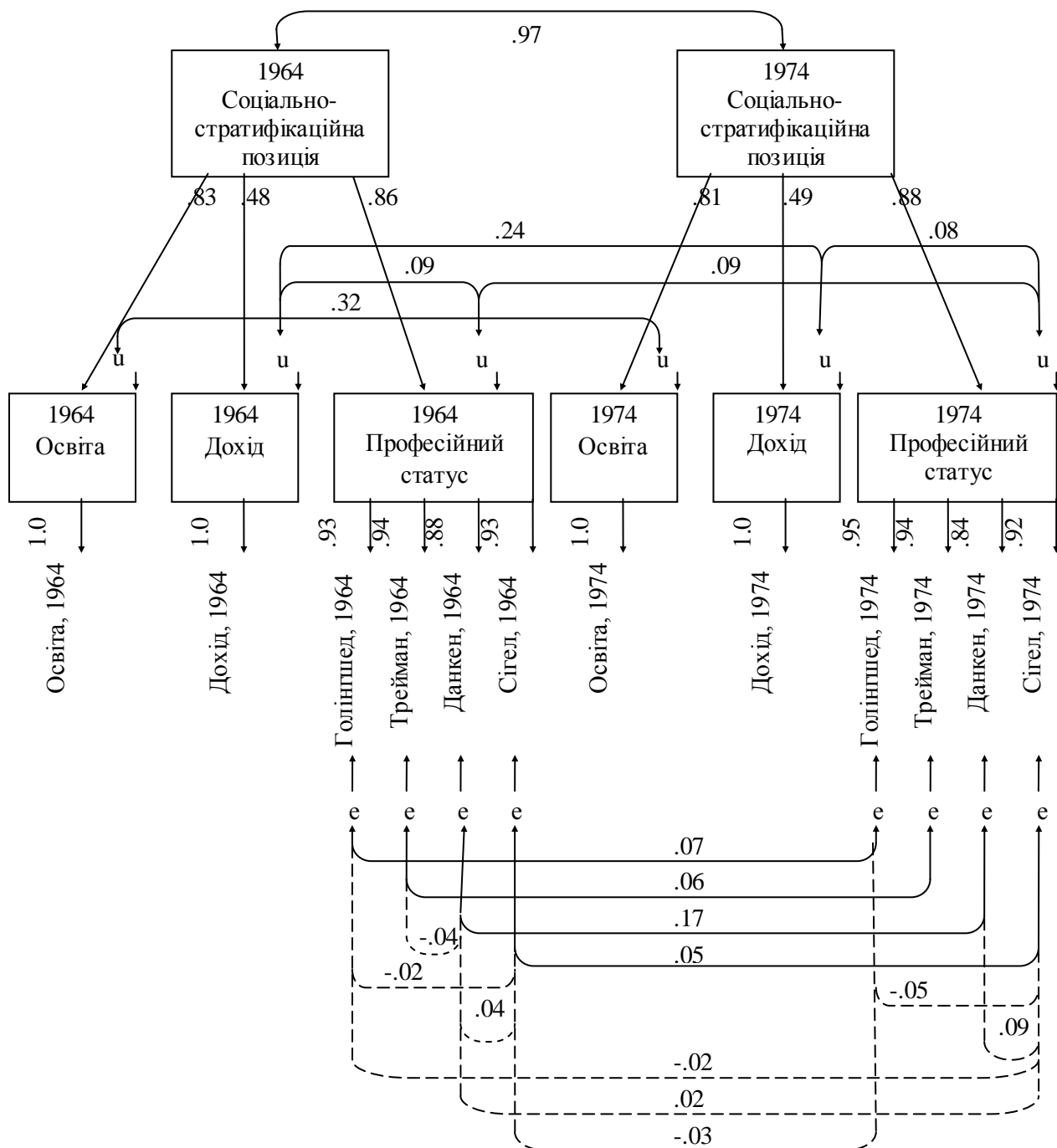
Вимірювальна модель соціально-стратифікаційної позиції

Вимірювальна модель соціально-класової позиції може справлятися не лише з похибкою вимірювання, але також зі складним питанням про те, якими мають бути відповідні ваги, щоб їх надати освіті, професійному статусу і доходу. Двофакторний індекс Голінгшеда (Hollingshead Index), використаний у розділі 2, надає професійному статусу вагу у сім одиниць, освітньому рівню – чотири і виключає дохід. Альтернатива складному індексу соціальної стратифікації, що часто застосовується, це використання освіти, професійного статусу і, буває, доходу як незалежних змінних у множинному регресійному аналізі. Однак така процедура просто надає професійному статусу, освіті та (у випадку включення до рівнянь) доходу будь-які ваги, які максимізують їхні множинні кореляції з тим аспектом психічної діяльності, який є залежною змінною у певному рівнянні. Така процедура дає різну лінійну комбінацію для кожного аспекту психічної діяльності та може перебільшувати величини кореляцій. Поєднання компонентів соціально-стратифікаційної позиції за допомогою якогось теоретично прийнятного внутрішнього критерію мало б більше значення, ніж за допомогою теоретично необґрунтованого і мінливого зовнішнього критерію.

У конфірмаційному факторному аналізі навантаження компонентів соціально-стратифікаційної позиції визначається оцінюванням, що спирається на їхню спільну дисперсію. Таким чином, обґрунтування нашої вимірювальної моделі полягає у тому, що ми розглядаємо соціально-стратифікаційну позицію як таку, що найкращим чином виводиться з коваріації професійного статусу, освіти та доходу. Наша вимірювальна модель соціально-стратифікаційної позиції (див. схему 9.1) є розширенням моделі професійного статусу, розробленої Скулером (Schooler 1980). Як індикатори професійного статусу він використовує не лише індекси з класифікації професій Голінгшеда, розробленої для першого аналізу, але й індекси, розроблені пізніше (див. Duncan 1961; Hodge, Siegel, Rossi 1964; Siegel, 1971 та Trieman 1977).¹ У нашій моделі соціально-стратифікаційної позиції професійний статус стає одним з трьох «індикаторів» концепту другого порядку – соціально-стратифікаційної позиції, інші два індикатори – освіта та дохід від праці. Ця модель досить добре відповідає даним: χ^2 -квадрат дорівнює 90,48 при 34 ступенях свободи із співвідношенням 2,66.

У цій моделі освіта та професійний статус виявляються однаково сильними індикаторами соціально-стратифікаційної позиції, а дохід має безсумнівно меншу значущість. Однак можна заперечити, що важливість професійного статусу відносно освіти та доходу є перебільшеною.

¹ Класифікація професій Голінгшеда доводить, що є таким ж надійним виміром професійного статусу, як і будь-які новіші методи класифікації, майже довершено відображаючи покладений в його основу концепт. Класифікація Голінгшеда була і залишається цілком дієздатним інструментом вимірювання професійного статусу.

χ^2 (для казуальної моделі) = 90.48

d.f. = 34

ratio = 2.66

Всі параметри статистично значущі, $p \leq .05$.

СХЕМА 9.1. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ

Оскільки усі чотири класифікації професійного статусу експліцитно чи імпліцитно враховують освітні вимоги та рівні професійних доходів, модель може переоцінювати величини кореляцій професійного статусу з освітою та доходом і, як наслідок, може також переоцінювати величину шляху від соціально-стратифікаційної позиції до професійного статусу. У будь-якому випадку можливий надлишок величини цього показника не впливає на засадниче обґрунтування

вимірювальної моделі. Звісно ж, у моделі не йдеться про *каузальні* взаємозв'язки освіти, професійного статусу та доходу, а лишень про їхні коваріації.

У деяких пунктах аналізу було б корисно відокремлювати освіту від професійного статусу та доходу і вважати два останні «індикаторами» іншого концепту другого порядку, який ми називаємо професійною позицією. Насамкінець, ми опрацювали вимірювальну модель другого порядку професійної позиції (схему не показано). Її параметри дуже подібні до параметрів соціально-стратифікаційної моделі; відповідність цієї моделі даним є неодмінно такою ж, як для моделі соціально-стратифікаційної позиції.

Вимірювальні моделі психічної діяльності

Оцінюючи зв'язки між соціально-стратифікаційною позицією та психічною діяльністю, ми досліджуємо майже усі аспекти цінностей та орієнтацій, що розглядалися у розділі 2. (Винятками є судження про роботу – концепт, що не має прямого стосунку до нашого наголосу на позаробочій психічній діяльності, та один аспект соціальної орієнтації – сприйнятливість до змін, для якого ми не змогли розробити задовільну лонгітудну модель.) Тепер на додачу до кількох окремих аспектів орієнтацій ми розглядаємо їхні два виміри, що лежать у їхній основі, – самостійність та дистрес. Також ми розглядаємо відчуженість, хоча вона індексується багатьма тими самими запитаннями, що й самостійність та дистрес, оскільки надає альтернативну концептуалізацію орієнтацій. Нарешті, ми включаємо гнучкість мислення, яку ми наразі розглядаємо як можливий опосередковуючий механізм, через який освіта може впливати на цінності та орієнтації, а також як центральний аспект психічної діяльності, що сам по собі має важливе значення. Наша увага сфокусована на оцінюванні професійної самостійності, самостійності орієнтацій, дистресу, відчуження та гнучкості мислення.

Багато вимірювальних моделей психологічних змінних, необхідних для цього розділу, вже розглядалися у попередніх розділах. Конкретніше, ми використовуємо вимірювальну модель для гнучкості мислення, подану у розділі 6, та інші моделі декількох вимірів орієнтацій, наведені у розділі 7 та додатку В. Для цього аналізу нам необхідні вимірювальні моделі також батьківських цінностей для дітей, цінностей-для-себе та відчуження. Вони теж подані у додатку В.

Соціальна стратифікація та психічна діяльність

Кореляції соціально-стратифікаційної позиції з цінностями та орієнтаціями (див. табл. 9.1) помітно сильніші, ніж це виявив аналіз у розділі 2. Візьмемо кардинальний приклад: кореляція

Таблиця 9.1. КОРЕЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ ТА ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НУЛЬОВОГО ПОРЯДКУ; КОЕФІЦІЄНТИ РЕГРЕСІЇ ДЛЯ ОСВІТИ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ

	Кореляції нульового порядку	Стандартизовані коефіцієнти регресії	
	Соціально-стратифікаційна позиція	Освіта	Професійна позиція
Цінності			
Батьківське цінювання самостійності для дітей			
1964	0,56*	0,37*	0,21*
1974	0,66*	0,52*	0,17*
Цінність власної самостійності			
1964	0,37*	0,34*	0,06
1974	0,40*	0,34*	0,07
Інтелектуальна діяльність			
Гнучкість мислення			
1964	0,87*	0,54*	0,34*
1974	0,85*	0,48*	0,40*
Виміри орієнтацій другого порядку			
Самостійність			
1964	0,68*	0,48*	0,21*
1974	0,70*	0,47*	0,25*
Дистрес			
1964	-0,09*	0,10	-0,19*
1974	-0,18*	0,03	-0,22*
Відчуження			
1964	-0,31*	0,03	-0,35*
1974	-0,41*	-0,14*	-0,28*
Виміри орієнтацій першого порядку			
Авторитарний консерватизм			
1964	-0,65*	-0,47*	-0,19*
1974	-0,64*	-0,49*	-0,17*
Норми моралі			
1964	0,41*	0,20*	0,23*
1974	0,47*	0,19*	0,28*
Довіра			
1964	0,49*	0,37*	0,15*
1974	0,56*	0,35*	0,22*
Впевненість у собі			
1964	0,25*	0,16*	0,08
1974	0,22*	0,16*	0,06
Самоосуд			
1964	-0,24*	-0,16*	-0,08
1974	-0,40*	-0,16*	-0,26*
Фаталізм			
1964	-0,24*	-0,13*	-0,10
1974	-0,34*	-0,08	-0,25*
Тривожність			
1964	-0,11*	0,12*	-0,24*
1974	-0,21*	-0,01	-0,20*
Конформність поглядів			
1964	-0,30*	-0,31*	0,00
1974	-0,18*	-0,17*	0,00

N = 687, за винятком батьківської оцінки самостійності, де N = 399.

* Статистична значущість на рівні 0,05 або краще.

соціально-стратифікаційної позиції з батьківськими оцінками цінності самостійності для дітей, як вона була обрахована за крос-секційними даними з використанням двофакторного індексу соціальної позиції Голінгшеда і вимірюванням батьківських оцінок цінності самостійності для дітей на основі розвідувального факторного аналізу, становила 0,34. Тепер, використовуючи

лонгitudні дані та вимірювальні моделі конфірматорного факторного аналізу, ми отримали кореляцію 0,56 для 1964 року, коли дітям було від трьох до п'ятнадцяти років, та 0,66 через десять років, коли діти мали від тринадцяти до двадцяти п'яти років.² Якщо, як ми вважаємо, цінності є ключовою ланкою в інтерпретаційному ланцюжку від соціально-стратифікаційної позиції до поведінки (див. Kohn 1977 та 1981 b), то величина цієї кореляції більш ніж просто важлива.

Як і з батьківськими оцінками цінності самостійності чи конформності для їхніх дітей, кореляції соціально-стратифікаційної позиції з оцінками респондентами цінності самостійності чи конформності для самих себе наразі виявилися значно більшими, ніж показав перший аналіз, збільшившись від 0,17 до 0,37 для 1964 року та до 0,40 для 1974 року. Величини цих кореляцій не такі великі, як для батьківських цінностей, можливо тому, що вдосконалене запитання стосовно цінностей-для-себе, використане у повторному опитуванні, не може повністю компенсувати недосконалість запитання 1964 року (див. обговорення у додатку В). У будь-якому випадку рівні кореляції 0,37 та 0,40 є достатньо суттєвими, аби відповідати нашому баченню, що цінності є важливим зв'язком між соціальною структурою та поведінкою.

Як і з батьківськими цінностями для дітей та цінностями-для-себе, кореляції соціально-стратифікаційної позиції з кількома аспектами орієнтацій є в усіх випадках більшими, в основному значно більшими, ніж це здавалося раніше. Особливо це стосується тих аспектів орієнтацій, які вказують на самостійність на противагу конформності щодо зовнішнього авторитету, тобто авторитарного конформізму, норм моралі та довіри. Внаслідок цього, зв'язок між соціально-стратифікаційною позицією та фактором другого порядку – самостійністю – є сильним, кореляції становлять 0,68 та 0,70 для 1964 та 1974 років відповідно. На противагу цьому кореляції соціальної стратифікації з дистресом дорівнюють лише –0,09 та –0,18. Очевидно, соціально-стратифікаційна позиція значно важливіша для самостійності, ніж для дистресу. Відчуження, яке містить компоненти як самостійності, так і дистресу, припадає на середину, його кореляції із соціально-стратифікаційною позицією –0,31 у 1964 році та –0,41 у 1974 році.

Зв'язок між соціально-стратифікаційною позицією та гнучкістю мислення є навіть більш драматичним, ніж зв'язок між соціально-стратифікаційною позицією та самостійністю: кореляція 0,87 у 1964 році та 0,85 у 1974 році. Очевидно, що гнучкість мислення заслуговує на важливе місце у нашому аналізі психологічних супутніх змінних соціально-стратифікаційної позиції.

В цілому, соціально-стратифікаційна позиція має сильний зв'язок із когнітивною діяльністю, самостійністю орієнтацій та батьківським поцінуванням самостійності для дітей;

² Наша інтерпретація не передбачає, чи стосуватимуться соціально-стратифікаційні позиції батьків оцінювання ними прагнення до успіху. В дійсності, ця кореляція статистично незначуща (+0,07) для 1964 року та статистично

дещо слабший, однак, все ще значущий зв'язок з поцінуванням чоловіками самостійності для себе та з відчуженням; найменш сильним, однак статистично значущим є зв'язок з дистресом.

Множинно-регресійний аналіз дає змогу приблизно оцінити відносний внесок освіти та професійної позиції до кореляцій соціально-стратифікаційної позиції з психічною діяльністю (див. табл. 9.1). Результати потребують обережної інтерпретації, оскільки освіта та професійна позиція досить високо корелюють (0,75 для 1964 року та 0,74 для 1974 року), а також тому, що цей аналіз все ще не бере до уваги те, що впливи освіти на позицію зайнятості можуть бути частково непрямыми. Окрім того, множинно-регресійний аналіз, використовуючи освіту та професійну позицію як незалежні змінні по відношенню до кількох аспектів психічної діяльності, дійсно говорить нам дещо про відносну важливість цих двох основних компонентів соціальної стратифікації. Для дистресу та відчуження важливішою є професійна позиція, ніж освіта. Натомість, освіта важливіша для когнітивної діяльності, оцінювання самостійності та для наявності самостійних орієнтацій. Однак навіть коли статистично контролювати освіту, зв'язки професійної позиції з когнітивною діяльністю, цінностями та самостійністю орієнтацій загалом статистично значущі та вагомі за величиною.

Незважаючи на більшу важливість освіти ніж професійної позиції стосовно гнучкості мислення, цінностей та певних аспектів орієнтацій, було б необґрунтовано робити висновок, що формальна освіта сама по собі пояснює зв'язки між соціальною стратифікацією та цими аспектами психічної діяльності. Аналіз, представлений у розділах 3, 6 та 7, переконує, що професійна самостійність може пояснити деяку суттєву частину психічного впливу не лише професійної позиції, а й освіти.

РЕКОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ СОЦІАЛЬНОЮ СТРАТИФІКАЦІЄЮ ТА ПРОФЕСІЙНОЮ САМОСТІЙНІСТЮ

У розділі 2 порушувалося питання, чи можуть змістовна складність праці, щільність нагляду та рутинність пояснити – принаймні, основну частину – взаємозв'язків соціально-стратифікаційної позиції з цінностями та орієнтаціями. Використаний для відповіді на це питання метод полягав у статистичному контролі цих трьох умов праці, щоб переконатися, наскільки внаслідок цього можуть зменшитися кореляції соціально-стратифікаційної позиції з цінностями та орієнтаціями. Однак така аналітична процедура передбачає односпрямовану причинність: від соціально-стратифікаційної позиції до професійної самостійності. Доречним таке припущення видається для освіти, оскільки для більшості чоловіків у Сполучених Штатах формальна освіта завершується до того, як вони починають кар'єрне просування.³ Проте, суть відповідного припущення щодо професійної позиції полягає у тому, що остання може як

значуща (-0,18) для 1974 року.

впливати на професійну самостійність, так і зазнавати її впливу. Оскільки професійна позиція позначає місце роботи в системі соціальної стратифікації, вона може впливати на реальні умови праці, притаманні даній роботі. Однак оскільки професійна позиція і, особливо, індикатори, які ми використовуємо для її вимірювання, а саме статус та дохід, є здобутком, що розподіляється у відповідності до найважливіших аспектів виконуваної роботи, вона може залежати від умов праці.⁴

Тому ми вважаємо зв'язок між професійною позицією та професійною самостійністю взаємним, як це зображено на схемі 9.2 у комбінованій вимірювальній та каузальній моделі. Професійна самостійність – концепт другого порядку, а концептами першого порядку є змістовна складність праці, рутинність та щільність нагляду.⁵ Професійна позиція – це також концепт другого порядку, де дохід та професійний статус становлять концепти першого порядку. Освіта є зовнішньою як щодо професійної позиції, так і професійної самостійності й має змогу впливати у 1964 та 1974 роках.

Щоб забезпечити оцінку взаємних впливів професійної позиції та професійної самостійності, ми враховуємо прямий вплив професійної позиції наявної у 1964 році роботи на професійну позицію роботи у 1974 році, однак, не на професійну самостійність у цій роботі; відповідно враховується вплив професійної самостійності роботи у 1964 році на професійну самостійність роботи у 1974 році, але не на її професійну позицію. (Обговорення доцільності, а також небезпек цієї процедури див. Heise, 1975:184-185.) Наявний зв'язок між професійною позицією та професійною самостійністю, без сумніву, є результатом довготривалих процесів відбору при наймі та затриманні на конкретних роботах, індивідуальної кар'єрної мобільності та змін в тому, як організується праця у цьому суспільстві. Наша модель відбиває наслідки цих триваючих процесів.⁶

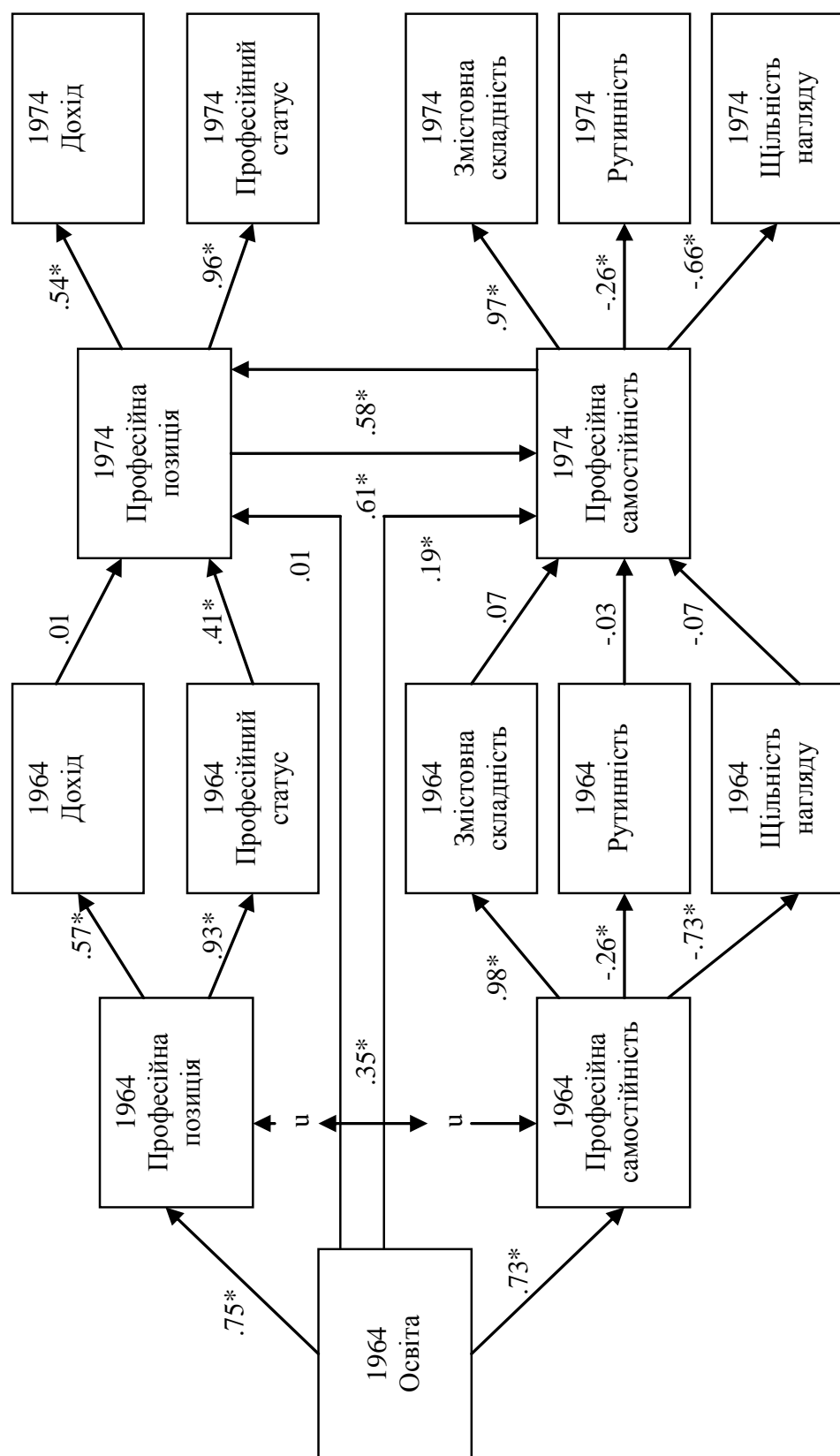
В моделі враховується вплив як на професійну позицію, так і на професійну самостійність тих соціальних характеристик, які можуть бути причетними до призначення на посаду успішних у кар'єрному просуванні чоловіків. Відповідними характеристиками є вік, раса, національне та релігійне походження. Ми включаємо ці соціальні характеристики переважно для статистичного контролю.

³ Наші дані показують кореляцію 0,97 між освітніми рівнями чоловіків під час першого інтерв'ю у 1964 році та на час наступного інтерв'ю через десять років. Кореляція є практично однаковою для найстаршого, середнього та наймолодшого сегментів робочої сили.

⁴ Хоча наші показники професійного статусу стосуються професії загалом, ми застосовуємо їх як замісники для статусу власної праці індивідів. Звичайно ж, певній роботі відповідає конкретний дохід. Оскільки ми розглядаємо професійний статус та дохід як атрибути роботи, доцільно вважати їх об'єктом впливу інших умов праці.

⁵ Вимірювальна модель професійної самостійності другого порядку представлена в додатку В. Всі параметри цієї моделі, включаючи кореляції між залишками індикаторів та концептами першого порядку, враховані в нашій оцінці взаємозв'язку між соціально-стратифікаційною позицією і професійною самостійністю.

⁶ Якби ми мали виміри на значно ближчих інтервалах, ніж десять років (і якби ми мали необхідні інструменти для того, щоб це зробити), ми б змоделювали як одночасний, так і віддалений у часі вплив професійної позиції на професійну самостійність та вплив професійної самостійності на професійну позицію лише як віддалений у часі.

χ^2 (для каузальної моделі) = 1954.12

d.f. = 683

ratio = 2.71

* статистична значущість $p \leq 0,05$; інші параметри не значущі.

СХЕМА 9.2. ЗВ'ЯЗОК МІЖ СОЦІАЛЬНОЮ СТРАТИФІКАЦІЄЮ ТА ПРОФЕСІЙНОЮ САМОСТІЙНІСТЮ

(Вимірювані параметри першого порядку, шляхи від соціальних характеристик до ендогенних змінних та деякі кореляції між залишками не вказані.)

Ми виявили, що більша частина впливу освіти на професійну самостійність відбувається протягом ранніх етапів кар'єри – напевно до базових інтерв'ю 1964 року.⁷ Однак навіть беручи до уваги професійну самостійність роботи, наявної у 1964 році, освіта продовжує чинити статистично значущий, нетривіальний прямий вплив (0,19) на професійну самостійність роботи у 1974 році. Кумулятивний вплив освіти на поточну професійну самостійність становить 0,72, більша частина якого відбувається непрямым чином, через вплив освіти на попередні роботи.⁸

Незважаючи на статистичне контролювання нами освіти, попередньої професійної самостійності та важливих соціальних характеристик, вплив професійної позиції на професійну самостійність залишається значним, прямий вплив становить 0,61. Окрім того, безпосередній зворотній вплив професійної самостійності на професійну позицію також значний: 0,58. Результатом цих взаємно підсилюючих процесів між професійною позицією та професійною самостійністю є надзвичайно висока кореляція: 0,96.

Отримані результати підтверджують основний пункт нашої інтерпретації – що професійна самостійність тісно пов'язана із соціально-стратифікаційною позицією. Тому цілком правдоподібно вважати, що психологічний вплив соціально-стратифікаційної позиції значною мірою може бути наслідком тісного взаємозв'язку між соціальною стратифікацією та професійною самостійністю.

ВПЛИВИ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ І ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ НА ЦІННОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ

Для нашої інтерпретації велике значення має розрізнення прямих впливів соціально-стратифікаційної позиції на цінності, орієнтації та гнучкість мислення від її непрямих впливів через професійну самостійність. Чи здійснюють освіта та професійна позиція прямий вплив на психічну діяльність чоловіків? А чи радше умови праці впливають на психічну діяльність безпосередньо, а освіта та професійна позиція мають значення не самі по собі, а тому що місце роботи у соціально-стратифікаційному порядку помітно впливає на можливості працівника бути самостійними на його роботі? Близька до одиниці кореляція між професійною позицією та професійною самостійністю не обов'язково означає, що соціально-стратифікаційна позиція та професійна самостійність мають однакову каузальну динаміку стосовно інших змінних.

Завдяки майже ідеальній кореляції між професійною позицією та професійною самостійністю, каузальна модель, що передбачає їхній прямий вплив на деякі аспекти психічної

⁷ Оскільки робота 1964 року є найбільш ранньою з включених до цієї моделі, вона (модель) демонструє, що освіта чинить сильний вплив на професійну самостійність та професійну позицію роботи, наявної цього конкретного року. Проте, якби наша каузальна модель включала роботи до 1964 року, ми б побачили, що вплив освіти відбувається навіть раніше. Тепер же важливо вказати, що найбільше освіта впливає раніше в кар'єрі, ніж за нинішньої роботи.

⁸ Підраховувати прямі, непрямі та сукупні впливи у нерекурсивних моделях складніше, ніж у рекурсивних моделях через зворотні зв'язки. Комп'ютерна програма MILS підраховує загальні та непрямі впливи за Фоксом (Fox, 1980). Ця інформація дає можливість безпосередньо підрахувати конкретні непрямі впливи, наприклад, непрямий вплив освіти на професійну самостійність у роботі 1974 року через професійну самостійність у роботі 1964 року.

діяльності, може бути зіпсована через непереборні проблеми мультиколінеарності. Щоб уникнути цих проблем, ми розкладаємо професійну позицію та професійну самостійність на їхні компоненти і даємо змогу цим компонентам впливати на той чи той аспект наявної психічної діяльності.⁹ Це досягнуто у розширеній моделі, представленої на схемі 9.2, яка враховує можливості освіти, професійного статусу, доходу, змістовної складності, рутинності та щільності нагляду безпосередньо впливати на декілька специфічних аспектів психічної діяльності. Необхідно підкреслити, що у цьому аналізі поки що не береться до уваги стабільність психічної діяльності. Не враховує це модель і як зворотний зв'язок ані професійної позиції, ані професійної самостійності з психічною діяльністю. Безпосередня мета аналізу полягає у деталізації зв'язків соціально-стратифікаційної позиції та професійної самостійності з психічною діяльністю. Наступним кроком нашого дослідження буде перехід від деталізації кореляцій до аналізу взаємних впливів.

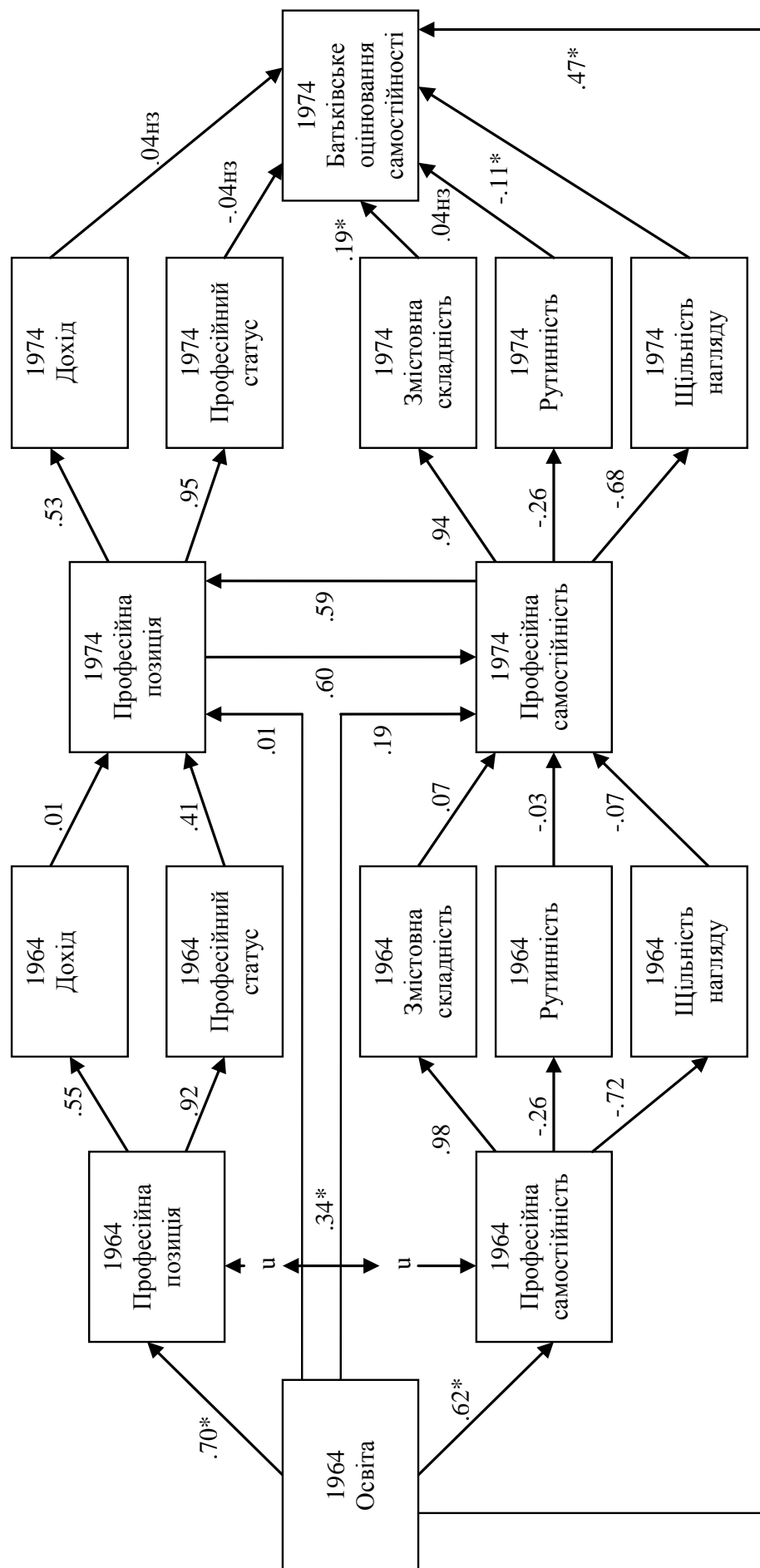
Схема 9.3 дає приклад моделі, що демонструє односпрямовані «впливи» освіти, професійної позиції та професійної самостійності на оцінювання батьками важливості самостійності для своїх дітей.¹⁰ Окрім того, в цій моделі ми враховуємо одночасні впливи на професійну позицію та професійну самостійність тих соціальних характеристик, які можуть стосуватися наявного місця роботи. Враховується вплив цих соціальних характеристики, як і інших, що можуть впливати на психічну діяльність, на будь-який аспект психічної діяльності, який оцінюється у конкретній моделі, у даному разі – на батьківське поцінування самостійності для дітей.¹¹

Освіта має чималий та статистично значущий прямий вплив (0,47) на оцінювання батьками самостійності для дітей, тоді як два компонента професійної самостійності – змістова складність

⁹ Ця процедура цілком можлива з огляду на те, що кореляції між компонентами професійної позиції та професійної самостійності хоча й великі, однак, не настільки, як кореляції між концептами другого порядку; найбільша кореляція становить 0,90 (між професійним статусом та змістовною складністю праці). У цьому аналізі ми дотримуємося точно таких же процедур, як у згадуваній роботі (Slomczynski, Miller, Kohn 1981), за винятком того, що ми аналізуємо повторно зібрані дані, вибірку, яка є підвибіркою чоловіків у повторному дослідженні та використовуємо індекси психічної діяльності не 1964, а 1974 року.

¹⁰ Оскільки оцінювати наново комбінований вимір і каузальну модель для кожного аспекту психічної діяльності було б надто громіздким і не слугувало б жодній важливій меті, ми вводимо в каузальні моделі, що використовують факторні значення як індекси концептів першого порядку, (нестандартизовані) параметри моделі, зображеної на схемі 9.2i. Через те що факторні значення не зовсім надійні, ми корегуємо кореляції факторних значень між собою та з іншими змінними, використовуючи інформацію, забезпечену програмою MILS про кореляції факторних значень з «дійсними» значеннями структурних компонентів. Ми фіксуємо шляхи від концептів до індикаторів та основні каузальні зв'язки (нестандартизованих) величин, знайдених у більш детальній моделі, однак (аби не накладати на модель жодних недоцільних обмежень) оцінюємо наново залишки і кореляції між залишками.

¹¹ Доречними соціальними характеристиками є вік, раса, національне та релігійне походження, соціально-економічний статус батьківської сім'ї (структурний компонент, що ґрунтується на освіті батька та матері, професійному статусі батька, професійних статусах дідухів по материнській та батьківській ліній), урбанізованість та регіон основного місця, де респондент зростає, та кількість його братів і сестер.

χ^2 (для каузальної моделі) = 424.17

d.f. = 213

ratio = 1.99

* = Статистична значущість, $p \leq 0.05$;

нз = не значуще; інші параметри фіксовані.

СХЕМА 9.3. ВПЛИВ ОСВІТИ, ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ НА БАТЬКІВСЬКЕ ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОСТІ

(Шляхи від соціальних характеристик до ендегенних змінних та кореляції між залишками не вказані.)

праці та щільність нагляду – мають менші, однак, все ще статистично значущі впливи (0,19 і - 0,11 відповідно). Таким чином, освіта і професійна самостійність незалежно одна від одної та від професійної позиції здійснюють статистично значущий вплив на оцінювання батьками самостійності. Подібні моделі цінностей щодо себе, гнучкості мислення та кількох аспектів орієнтацій (див. таблицю 9.2) приводять до загального висновку, що той чи той компонент професійної самостійності значуще впливає на кожен досліджуваний нами аспект психічної діяльності, не зважаючи на статистично контрольовані освіту та професійну позицію. Зокрема, змістовна складність праці має статистично значущий вплив на оцінювання самостійності, як щодо власних дітей, так і щодо себе; на гнучкість мислення; на самостійність, дистрес та відчуження; а також на чотири з восьми першопорядкових вимірів орієнтацій – авторитарний консерватизм, норми моралі, упевненість у собі та самоосуд. Там, де змістовна складність праці не має значущого впливу – стосовно довіри, фаталізму, тривожності та конформності поглядів – щільність нагляду заповнює розрив. Коротше кажучи, професійна самостійність, особливо змістовна складність праці, має величезне значення для психічної діяльності незалежно від її близького зв'язку з освітою та професійною позицією.

Однак також зрозуміло, що професійна самостійність не повністю пояснює вплив соціально-стратифікаційної позиції, особливо освіти, на психічну діяльність. Освіта має статистично значущий вплив на цінності, когнітивну діяльність та самостійність і її складові аспекти орієнтацій, поза цим опосередковано впливаючи через професійну самостійність. Дохід також впливає на деякі аспекти орієнтацій, такі як самостійність, довіра, упевненість у собі та фаталізм. Проте професійний статус пригнічується іншими незалежними змінними у рівняннях таким чином, що його коефіцієнти регресії стають незначущими або протилежними за знаком.

Таким чином, може виявитися, що відповідь на наше питання, чи впливає соціально-стратифікаційна позиція на цінності, орієнтації та гнучкість мислення через зв'язок або незалежно від її тісного зв'язку з професійною самостійністю, є така: обома шляхами. Освіта та дохід продовжують чинити вплив на кілька аспектів психічної діяльності навіть тоді, коли професійна самостійність статистично контролюється. Тому психологічні впливи соціально-стратифікаційної позиції не можуть повністю пояснюватися більшими можливостями для професійної самостійності, доступними людям з вищим освітнім та професійним статусом. З іншого боку, враховуючи, що певна частина впливу соціально-стратифікаційної позиції на психічну діяльність є непрямою, через професійну самостійність, професійна самостійність таки має вражаючі незалежні впливи на всі досліджені нами психологічні феномени. Звідси постає питання, яка саме частка загальних впливів соціально-стратифікаційної позиції здійснюється опосередковано, через її вплив на професійну самостійність?

Таблиця 9.2. ВПЛИВИ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ НА ПСИХІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

	Коефіцієнти стандартизованої регресії					
	Соціально-стратифікаційна позиція			Професійна самостійність		
	Освіта	Дохід	Професійний статус	Змістовна складність праці	Щільність нагляду	Рутинність
Цінності						
Батьківське цінуння самостійності для дітей	0,47*	0,04	-0,04	0,19*	-0,11*	0,04
Цінність власної самостійності	0,20*	0,00	-0,14	0,27*	0,01	-0,04
Інтелектуальна діяльність						
Гнучкість мислення	0,29*	0,03	-0,08*	0,53*	-0,02	0,06*
Виміри орієнтацій другого порядку						
Самостійність	0,36*	0,06*	-0,13*	0,37*	-0,03	0,03
Дистрес	0,05	-0,01	0,06	-0,30*	0,05	0,02
Відчуження	-0,06	0,02	0,00	-0,37*	0,01	0,02
Виміри орієнтацій першого порядку						
Авторитарний консерватизм	-0,37*	-0,01	0,06	-0,23*	0,04	-0,02
Норми моралі	0,18*	0,04	-0,19*	0,50*	-0,01	0,09*
Довіра	0,33*	0,07*	0,05	-0,09	-0,13*	-0,06
Упевненість у собі	0,09	0,09*	-0,13	0,25*	0,04	0,02
Самоосуд	-0,07	-0,03	0,12	-0,49*	-0,05	0,00
Фаталізм	-0,07	-0,12*	-0,08	0,00	0,14*	-0,04
Тривожність	-0,01	0,00	-0,01	-0,15	0,15*	0,02
Конформність поглядів	-0,09	-0,02	0,09	-0,05	0,25*	0,10*

* Статистично значуще на рівні 0,05 чи краще.

На підставі наведених у таблиці 9.2 даних аналізу можна оцінити міру непрямих впливів соціально-стратифікаційної позиції через професійну самостійність (див. таблицю 9.3). Щоб зробити це, ми беремо до уваги загальні впливи соціально-стратифікаційної позиції на кілька аспектів цінностей, орієнтацій та когнітивної діяльності; ми обчислюємо непрямі впливи соціально-стратифікаційної позиції через професійну самостійність; та, насамкінець, ми вираховуємо частки загальних впливів, що можуть бути віднесені до професійній самостійності.¹² Ми робимо таке ж оцінювання для двох компонентів соціально-стратифікаційної позиції – освіти та професійної позиції.

¹² В аналізі, представленою в розділі 2, визначалося пропорційне зменшення *кореляцій* соціальної стратифікації з цінностями та орієнтаціями; тепер ми оцінюємо ту частку загального *впливу* соціальної стратифікації, яка є непрямим впливом, через професійну самостійність. З каузальної точки зору останнє має більше значення (див. Duncan 1970).

Прямі та непрямі впливи освіти й професійної позиції змодельовані програмою MILS, і з цієї інформації ми обчислюємо ті непрямі впливи, які можуть бути віднесені до професійній самостійності. Соціально-стратифікаційна позиція експліцитно не включена до моделі, однак програма MILS дійсно забезпечує моделювання кореляцій між освітою 1964 року, професійним статусом 1974 року та доходом 1974 року, включених до моделі. Використовуючи цю інформацію, ми знаходимо шляхи від імпліцитного соціально-стратифікаційного структурного компоненту другого порядку до цих трьох структурних компонентів першого порядку та, в якості альтернативи, до освіти і професійної позиції. Це надає можливість обчислити загальний та непрямі впливи соціально-стратифікаційної позиції на будь-який окремий аспект психічної діяльності.

Як показано в таблиці 9.3, психологічні впливи *соціально-стратифікаційної позиції* значною мірою можуть бути віднесені на рахунок професійній самостійності: ці пропорції загалом лежать в межах від половини до двох третин і більше. Конкретніше, впливи *професійної позиції* можуть бути повністю віднесені до професійній самостійності майже для усіх аспектів психічної діяльності. Психологічні впливи *освіти* пояснюються професійною самостійністю різною мірою, від низької, в 15 відсотків, для довіри до повної, в 100 відсотків, для дистресу (з медіанним значенням приблизно в 60%). Отже, ми маємо значно вагоміший, ніж у розділі 2,

Таблиця 9.3. ЗАГАЛЬНИЙ ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ, ОСВІТИ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ, А ТАКОЖ НЕПРЯМИЙ ВПЛИВ, ЩО ПРИПISУЄТЬСЯ ПРОФЕСІЙНІЙ САМОСТІЙНОСТІ

	Соціально-стратифікаційна позиція			Освіта			Професійна позиція		
	Загальний вплив	Непрямий вплив	Непрямий у %	Загальний вплив	Непрямий вплив	Непрямий у %	Загальний вплив	Непрямий вплив	Непрямий у %
Цінності									
Батьківське цінунання самостійності для дітей	0,67	0,34	50%	0,63	0,16	26%	0,20	0,21	100%
Цінність власної самостійності	0,28	0,27	95%	0,28	0,12	43%	0,04	0,17	100%
Інтелектуальна діяльність									
Гнучкість мислення	0,82	0,67	81%	0,59	0,32	54%	0,37	0,43	100%
Виміри орієнтацій другого порядку									
Самостійність	0,63	0,46	73%	0,54	0,22	40%	0,19	0,29	100%
Дистрес	-0,34	-0,43	100%	-0,14	-0,20	100%	-0,23	-0,27	100%
Відчуження	-0,53	-0,050	94%	-0,30	-0,24	80%	-0,31	-0,33	100%
Виміри орієнтацій першого порядку									
Авторитарний консерватизм	-0,52	-0,30	57%	-0,50	-0,14	28%	-0,14	-0,19	100%
Норми моралі	0,49	0,52	100%	0,38	0,24	64%	0,16	0,33	100%
Довіра	0,45	0,11	25%	0,41	0,06	15%	0,16	0,07	43%
Упевненість у собі	0,22	0,24	100%	0,17	0,12	68%	0,06	0,14	100%
Самоосуд	-0,49	-0,54	100%	-0,30	-0,25	85%	-0,24	-0,34	100%
Фаталізм	-0,43	-0,24	56%	-0,21	-0,13	60%	-0,29	-0,15	52%
Тривожність	-0,38	-0,36	96%	-0,18	-0,17	94%	-0,025	-0,024	96%
Конформність поглядів	-0,27	-0,28	100%	-0,20	-0,13	65%	-0,10	-0,18	100%

доказ того, що психологічний вплив соціально-стратифікаційної позиції та її двох основних компонентів значною мірою можуть бути віднесені до професійною самостійності.

ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

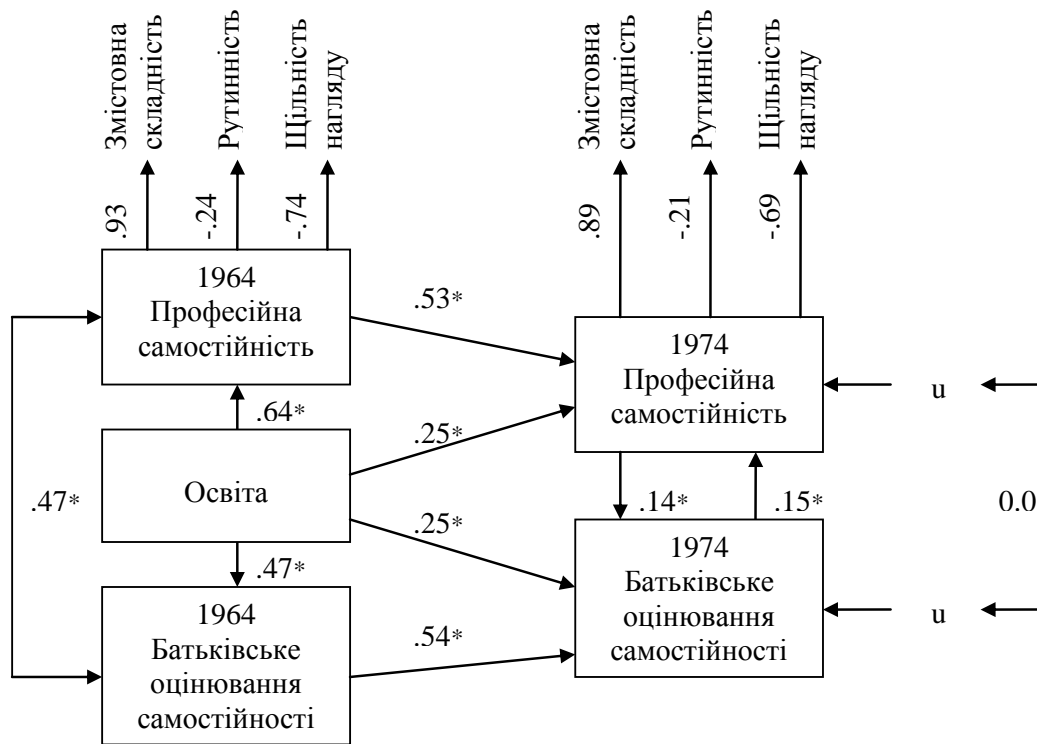
Досі ми слідували логіці розділу 2, імпліцитно припускаючи, що професійна самостійність впливає на цінності, орієнтації та когнітивну діяльність, однак, не перебуває під їхнім впливом. Тепер, відповідно до логіки наступних розділів, ми відмовляємося від припущення односпрямованості впливу, визнаючи, що цінності, орієнтації та гнучкість мислення чоловіків можуть впливати на їхні умови праці. У новому наборі каузальних моделей ми оцінюємо взаємні впливи професійної самостійності та кожного аспекту психічної діяльності. Ми вже оцінювали подібні моделі в розділі 6, але для умов праці загалом. Тепер ми обмежуємо аналіз змістовною складністю, рутинністю та щільністю нагляду, беручи ці три умови праці як індикатори концепту другого порядку – професійної самостійності.

У цих каузальних моделях (модель для батьківського поцінування самостійності для дітей представлена на схемі 9.4) враховується залежність професійної самостійності у поточній роботі від професійної самостійності в роботі десятирічної давності і враховується залежність наявного нині аспекту психічної діяльності від такого ж аспекту психічної діяльності десятирічної давності. Однак віддалені впливи зафіксовано на нулі – вони використані як інструменти. Через те що майже усі чоловіки завершили формальну освіту до 1964 року, то вона змодельована як така, що має односпрямований вплив як на професійну самостійність, так і на психічну діяльність. (Це може перебільшувати вплив освіти на психічну діяльність; до певного моменту часу раніше психічна діяльність також мала впливати на освіту.) Оскільки, як було показано, майже усі впливи професійної позиції можуть бути віднесені до професійній самостійності, немає необхідності включати професійну позицію до моделей. Як і раніше, враховуються впливи тих соціальних характеристик, що можуть впливати на наявну нині психічну діяльність, а також залежність поточної професійної самостійності від низки тих соціальних характеристик, які можуть розглядатися працедавцем як передумови одержання роботи.¹³

Як показано на схемі 9.4, професійна самостійність і впливає на батьківське поцінування самостійності для дітей, і зазнає впливу з його боку. Причому, на батьківське поцінування самостійності у 1974 році значуще впливає освіта, навіть якщо вплив батьківського поцінування самостійності десятирічної давнини статистично контролюється. Для жодного іншого аспекту психічної діяльності, навіть для цінностей-для-себе, освіта не має статистично значущого впливу на поточну діяльність, сумісну за знаком з її кореляцією нульового порядку. Щоб впливи освіти робились незначущими, в багатьох випадках протилежними за знаком, здається настільки

¹³ У цьому моделюванні параметри з вимірювальної моделі професійної самостійності накладаються на каузальні моделі, що використовують факторні значення як індекси концептів першого порядку. Розраховується кореляція залишку показнику професійної самостійності із залишком того аспекту професійної діяльності, що досліджується в даній моделі. Якщо ця кореляція значуща, вона залишається в моделі; в іншому разі – фіксується на нулі.

ж неймовірним, як припущення, що у разі застосування до інших, аніж батьківські цінності, аспектів

χ^2 (для казуальної моделі) = 295.02

d.f. = 166

ratio = 1.78

* Статистична значущість $p \leq 0,05$; всі інші параметри фіксовані.

СХЕМА 9.4. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА БАТЬКІВСЬКОГО ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОСТІ

(Шляхи від соціальних характеристик до ендогенних змінних і кореляції між залишками не вказані.)

психічної діяльності, модель треба змінювати. Так що в моделі передбачається можливість лише непрямого впливу освіти на поточну психічну діяльність – через її майже незмінно сильний вплив на психічну діяльність десятирічної давнини.¹⁴ В іншому разі, вплив професійної самостійності на психічну діяльність може бути перебільшеним. Ми вважаємо, що освіта продовжує чинити прямий вплив на батьківські цінності (і тільки на батьківські цінності), оскільки зміни у батьківських цінностях щодо їхніх дітей відображають не лише зміни у власній психічній діяльності батьків, але також відмінності в тому, що батьки вважають за прийнятне для молодших і старших дітей – відмінності, які пов'язані з рівнем освіти батьків.

Відповідно побудовані моделі демонструють, що професійна самостійність має статистично значущий, загалом суттєвий, вплив на усі включені до нашого аналізу аспекти

¹⁴ Видозміна моделей, щоб врахувати можливість освіти мати лише непрямий вплив на поточну психічну діяльність через її вплив на попередню психічну діяльність, не зменшує загального впливу освіти на поточну психічну діяльність. Це просто різним чином відображає процес, через який це відбувається.

психічної діяльності (див. таблицю 9.4).¹⁵ У багатьох випадках зв'язок є взаємним, де психічна діяльність як впливає, так і перебуває під впливом професійної самостійності.

Оскільки ці моделі перевіряють впливи лише одночасні, а не віддалені у часі впливи, вони нічого не говорять про те, чи впливи професійної самостійності на цінності, орієнтації та гнучкість мислення є постійно триваючими, чи відбуваються лише після деякого проміжку часу. Також вони нічого не говорять про те, чи впливи цінностей, орієнтацій та гнучкості мислення на професійну самостійність є результатом того, що чоловіки модифікують свою роботу так, аби вона відповідала їхнім цінностям (переважно одночасний процес), чи результатом відбору чоловіків на роботи, для яких вони підходять та звільнення з робіт, для яких вони не підходять (віддалений у часі процес).

Ми спробували оцінити моделі, які разом визначають одночасні та віддалені взаємні впливи професійної самостійності і психічної діяльності, однак мали лише частковий успіх.¹⁶ Модель взаємних впливів професійної самостійності та гнучкості мислення чітко й однозначно показує, що вплив професійної самостійності на гнучкість мислення є одночасним, тоді, як вплив гнучкості мислення на професійну самостійність – віддаленим. Подібна модель самостійності орієнтацій є дещо двозначною (існує негативний, хоча й статистично незначущий одночасний вплив самостійності орієнтацій на професійну самостійність), однак, результати співзвучні: професійна самостійність має значний одночасний вплив на самостійність орієнтацій, у той час як самостійність орієнтацій чинить значущий віддалений вплив на професійну самостійність. Нажаль, ідентифікація цього типу моделі не є для нас достатньо сильною, аби досягти статистично відчутних рішень для інших аспектів психічної діяльності. Тоді могло б виявитися, що впливи гнучкості мислення та самостійних орієнтацій на професійну самостійність є радше віддаленими, аніж одночасними; щодо інших аспектів

¹⁵ Впливи професійної самостійності на психічну діяльність, що показані в табл. 9.4, сильніші за ті, що відображені у таблиці 7 більш ранньої роботи Сломчинського, Міллера і Кона (Slomczynski, Miller, Kohn 1981), незважаючи на використання тих самих даних. Головним чином це пояснюється тим, що тепер ми застосовуємо повнішу вимірювальну модель професійної самостійності, яка містить усі ті кореляції між залишками попередньої змістовної складності праці, змістовної складності праці 1964 та 1974 років, щільності нагляду 1964 та 1974 років і рутинності роботи 1964 та 1974 років, включеними до вимірювальної моделі другого порядку в додатку В. Жодна з цих кореляцій залишків не була включена до аналізу Сломчинського, Міллера та Кона (Slomczynski, Miller, Kohn 1981).

¹⁶ Аби ідентифікувати такі моделі, ми розглядаємо попередню змістовну складність праці як заміник попередньої професійної самостійності, враховуючи її прямий вплив на професійну самостійність 1974 року, але на психічну діяльність 1974 року – лише непрямий. Саме по собі використання попередньої змістовної складності праці як заміника попередньої професійної самостійності не є необгрунтованою процедурою. Однак це використання потребує деякого деформування вимірювальної моделі професійної самостійності, щоб надалі ми не могли враховувати кореляцію попередньої змістовної складності праці із залишком професійної самостійності 1974 року; здійснення цього зруйнувало б її цінність як інструменту. Також неможна враховувати кореляцію попередньої змістовної складності праці із залишками змістовної складності праці 1964 та 1974 років (однак не рутинності праці та щільності нагляду 1964 та 1974 років), оскільки, якщо попередня змістовна складність праці є заміником попередньої професійної самостійності, тоді не більш доцільно враховувати її кореляцію із залишками змістовної складності праці 1964 та 1974 років, ніж із залишками щільності нагляду чи рутинності 1964 та 1974 років. Проте, така модель не включає ніяких дуже сильних припущень і варта для перевірки на те, що вона може нам сказати.

психічної діяльності ми цього не можемо сказати. Хоча зв'язок між професійною самостійністю

Таблиця 9.4. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

	Стандартизовані параметри зв'язку		
	Психологічної змінної з професійною самостійністю	Професійної самостійності з психологічною змінною	Психологічної змінної ^a з освітою
Цінності			
Батьківське цінування самостійності для дітей	0,14*	0,15*	0,25*
Цінність власної самостійності	0,32*	-0,05	0,28*
Інтелектуальна діяльність			
Гнучкість мислення	0,27*	0,63*	0,64*
Виміри орієнтацій другого порядку			
Самостійність	0,43*	0,28*	0,53*
Дистрес	-0,21*	-0,04	-0,06
Відчуження	-0,30*	-0,12*	-0,23*
Виміри орієнтацій першого порядку			
Авторитарний консерватизм	-0,29*	-0,21*	-0,50*
Норми моралі	0,32*	0,17*	0,40*
Довіра	0,22*	0,01	0,40*
Упевненість у собі	0,12*	0,15*	0,23*
Самоосуд	-0,27*	-0,15*	-0,23*
Фаталізм	-0,21*	-0,19*	-0,12*
Тривожність	-0,23*	-0,02	-0,09*
Конформність поглядів	-0,12*	-0,18*	-0,28*

^a Вплив освіти на психологічну змінну 1964 року, за винятком батьківського оцінювання самостійності, де ми показуємо вплив освіти на оцінювання самостійності 1974 року.

* Статистично значуще на рівні 0,05 чи краще.

та психічною діяльністю є типово взаємним у будь-який час.

Отже, як чітко передбачалося у розділі 7, професійна самостійність має каузальний вплив на кожний аспект досліджених нами цінностей, орієнтацій та когнітивної діяльності. Також наші моделі передбачають, що, за винятком випадку з батьківськими цінностями, психологічні впливи освіти є непрямими, частково через професійну самостійність, частково через вплив освіти на психічну діяльність більш раннього періоду часу, тобто, в цій моделі, – 1964 року. Міра, до якої вплив освіти на психічну діяльність 1964 року є наслідком впливу освіти на професійну самостійність на більш ранній стадії кар'єри – це те, що наша модель не може виміряти. У будь-якому разі очевидно, що професійна самостійність відіграє ключову роль у поясненні психологічних впливів не лише професійної позиції, але також і освіти.

РОЛЬ ГНУЧКОСТІ МИСЛЕННЯ В ОПОСЕРЕДКУВАННІ ВПЛИВІВ ОСВІТИ І ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ НА ЦІННОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ

Навіть якщо професійна самостійність не є суттєво важливою у поясненні психологічного впливу освіти, все таки видається, що освіта здійснює вражаючий вплив на психічну діяльність поза межами того, що доречно може бути віднесено до професійної самостійності. Чому? У розділі 2 припускалося, що освіта має відношення до цінностей та орієнтацій не лише через її роль у прийнятті на роботу, але також тому, що освіта може забезпечувати гнучкість мислення та широту планів на майбутнє, що є суттєвим для самостійності цінностей та орієнтацій; брак освіти може серйозно шкодити здатності чоловіків бути самостійними. Ця гіпотеза спочатку перевірялася шляхом статистичного контролювання виміру гнучкості мислення та мала результатом те, що часткові кореляції освіти з цінностями та орієнтаціями були суттєво зменшені. Бажано було б ще раз перевірити цю гіпотезу за допомогою методів, які не припускають односпрямованих впливів гнучкості мислення на інші аспекти психічної діяльності – припущення явно несумісне з аналізом, проведеним у розділі 7. Така перевірка потребує, щоб ми розширили модель професійної самостійності та гнучкості мислення шляхом включення до неї принаймні ще одного аспекту психічної діяльності. Однак навіть в таких моделях ми мусимо продовжувати дотримуватися чіткого припущення, що освіта повинна мати односпрямовані впливи на психічну діяльність, припущення, цілком протилежного нашому переконанню у тому, що освітні досягнення повинні мати взаємний зв'язок з психічною діяльністю на більш ранніх стадіях життєвого шляху чоловіків. Хоча наші моделі можуть перебільшувати загальні впливи освіти на психічну діяльність, вони дійсно великою мірою висвітлюють цей процес.

Такі моделі можуть перевіряти подальші гіпотези, попередньо висунуті для змістовної складності праці та легко поширені на професійну самостійність: «Процес, через який [професійна самостійність] впливає на цінності та орієнтації, може бути опосередкований, принаймні частково, гнучкістю мислення. Збільшена гнучкість мислення може, наприклад, збільшити поцінування самостійності та толерантність до відмінних поглядів; зменшена гнучкість мислення може мати результатом вище поцінування підкорення зовнішньому авторитету та збільшений авторитарний конформізм. Цей причинно-наслідковий ланцюжок робить... імовірним... те, що гнучкість мислення якісно відрізняється від... інших психологічних феноменів: вона відображає не зміст мислення, а процес мислення. Багато психічних процесів, що зазнають впливу [професійної самостійності], включають мислення: цінування мислення для себе, толерантність до думок інших людей та мислення відповідно до власних моральних норм. Гіпотеза про те, що гнучкість мислення відіграє стратегічну посередницьку роль у поясненні впливів [професійної самостійності] на цінності та орієнтації, в принципі піддається перевірці, і ми спробуємо перевірити її на наших лонгітюдних даних» (Kohn, 1980, р. 205). Основна

проблема полягає в тому, чи впливає гнучкість мислення значуще та змістовно на інші аспекти психічної діяльності?

Сукупність моделей (схеми не показані), кожна з яких включає гнучкість мислення і один з інших вимірів психічної діяльності, не рівним чином змогла підтвердити будь яку з гіпотез.¹⁷ Тобто, гнучкість мислення не має статистично значущого впливу на батьківські цінності, цінності-для-себе, самостійність, дистрес та відчуження.¹⁸ Натомість, самостійність орієнтацій та поцінування самостійності (для себе) суттєво впливає на гнучкість мислення. Це передбачає, що самостійні цінності та орієнтації можуть відігравати той тип ролі, який ми гіпотетично визначили для гнучкості мислення.

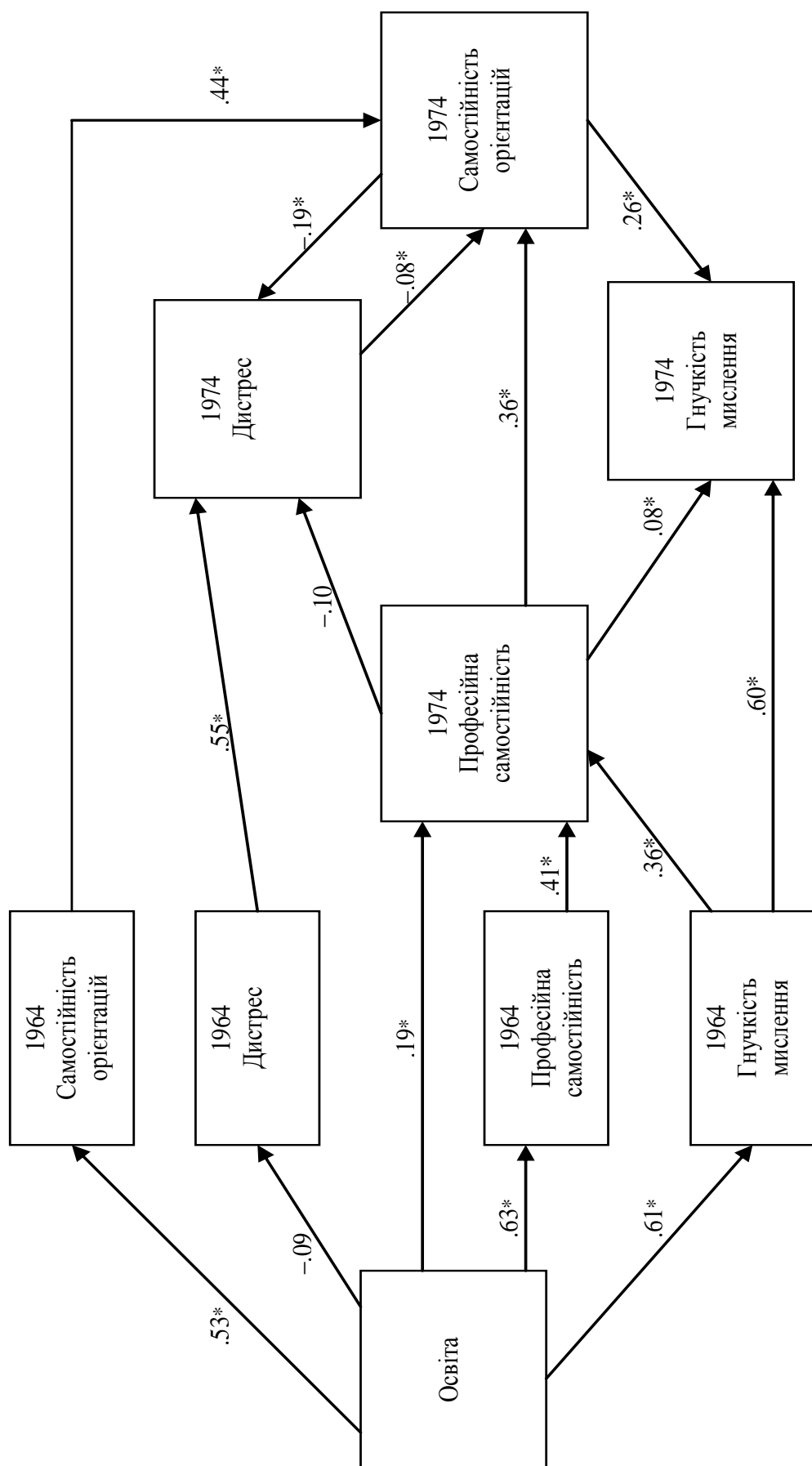
Паралельна сукупність моделей, що включає самостійність орієнтацій (замість гнучкості мислення) та один з інших вимірів психічної діяльності, показує, що самостійність орієнтацій статистично впливає не лише на гнучкість мислення, але також і на цінності-для-дітей, цінності-для-себе і дистрес. Цінності-для-себе та дистрес зворотно впливають на самостійність. (Ми не оцінюємо зв'язок між самостійністю та відчуженням, оскільки вони базуються на індикаторах, що збігаються.) Таким чином, гнучкість мислення не може відігравати свою гіпотетично опосередковуючу роль, оскільки вона значуще не впливає на цінності та орієнтації; однак, як виявилось, таку роль відіграє самостійність орієнтацій.

Більш загальна модель, представлена на схемі 9.5, демонструє каузальний взаємозв'язок освіти, професійної самостійності, гнучкості мислення, самостійності орієнтацій та дистресу. Ми не спроможні оцінити цю модель цілком *de novo*; тому ми заново оцінили лише ті параметри, які були статистично значущими в сукупності моделей для гнучкості мислення або ж у сукупності моделей для самостійності орієнтацій, та зафіксували на нульовому рівні всі параметри, що систематично були незначущими. В цьому сенсі модель на схемі 9.5, радше евристична, аніж остаточна, навіть хоча в цій моделі можливими є всі шляхи та всі кореляції залишків, що підтвердили свою статистичну значущість у будь-якій простішій моделі.

Найпотужніший прямий вплив професійної самостійності здійснюється на самостійність орієнтацій, яка, в свою чергу, в основному впливає на гнучкість мислення, а також на дистрес і

¹⁷ Індекс гнучкості мислення, який використовується у цих моделях, є таким, як розроблений у розділі 7, що не включає «показник згоди» як індикатор і тому не залучає лінійної залежності з тими психологічними індексами, які ґрунтуються на запитаннях типу «згоден – не згоден». Деталізація моделей така ж, як використана для моделей взаємних впливів професійної самостійності та будь-якого аспекту психічної діяльності. Тому, за умови статистичної значущості, враховується залежність теперішньої психічної активності та попередньої професійної самостійності від усіх доречних соціальних характеристик. Проте залежність професійної самостійності 1974 року враховується лише від тих характеристик, які можуть інтерпретуватися як «рекомендаційні». Залишку професійної самостійності 1974 року дається можливість корелювати із залишками психологічних змінних 1974 року у разі їхньої статистичної значущості. Окрім того, залишкам психологічних змінних дається змога корелювати між собою. Насамкінець, в моделі гнучкості мислення та самостійності ми відображаємо впливи професійної самостійності на психічну діяльність як одночасні, а психічної діяльності на професійну самостійність як віддалені.

¹⁸ Тепер, оскільки ми вийшли за межі аналізу, проведеного в розділі 2, ми більше не включаємо виміри орієнтацій першого порядку; вони майже нічого не додають до того, що надається вимірами другого порядку.

χ^2 (для казуальної моделі) = 599.33

d.f. = 186

ratio = 3.22

* = Статистична значущість, $p \leq 0.05$; інші параметри не значущі.

СХЕМА. 9.5. ПРОФЕСІЙНА САМОСТІЙНІСТЬ, ГНУЧКІСТЬ МИСЛЕННЯ, САМОСТІЙНІСТЬ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ДИСТРЕС
(Кореляції між змінними 1964 року, кореляції між залишками та шляхи від соціальних характеристик до ендогенних змінних не вказані.)

знає його впливу. З психологічного погляду самотійність орієнтацій є в серцевині цієї системи взаємних впливів професійної самотійності та психічної діяльності. Раніше ми висували припущення, що професійний досвід впливає на індивідуальне бачення себе та світу через його вплив на когнітивну діяльність чоловіка. Натомість, тепер ми знаємо, що професійний досвід *прямо* впливає на бачення чоловіком себе та світу, і що – до деякої міри – професійний досвід опосередковано впливає на когнітивну діяльність індивіда через вплив на його сприйняття себе і світу.

Модель також висвітлює процеси, через які освіта впливає на психічну діяльність. Її вплив на дистрес є мінімальним. Як свідчить наш попередній аналіз, деяка значна частка впливу освіти як на гнучкість мислення, так і на самотійність орієнтацій є «прямою», у тому значенні, що освіта *прямо* впливає і на гнучкість мислення 1964 року, і на самотійність 1964 року, кожна з яких відчутно впливає на свої відповідники 1974 року.¹⁹ Окрім того, як засвідчив наш аналіз, певна частка впливів освіти на гнучкість мислення та самотійність орієнтацій є опосередкованою, через професійну самотійність. Непрямий вплив освіти на гнучкість мислення через самотійність орієнтацій – новий момент, проілюстрований у цій моделі. Цей вплив, який приблизно дорівнює 0,09, відбиває лише приблизно шістнадцять відсотків загального впливу освіти на гнучкість мислення; це скромна частка, однак, важлива, оскільки самотійність орієнтацій, очевидно, продовжує впливати на гнучкість мислення упродовж усієї професійної кар'єри чоловіків та, цілком імовірно, протягом усього життя.

Звісно ж, ці висновки частково залежать від того, що ми зафіксували на нульовому рівні шляхи від гнучкості мислення до самотійності та дистресу, оскільки ці шляхи були статистично незначущими у простіших моделях. Ми спроможні модифікувати модель у ключовому моменті поновивши шлях від гнучкості мислення до самотійності орієнтацій. У модифікованій таким чином моделі вплив самотійності на гнучкість мислення залишається позитивним та статистично значущим, у той час, коли вплив гнучкості мислення на самотійність орієнтацій є негативним, але статистично незначущим. Отже, в модифікованій моделі гнучкість мислення також не виявляє значущого впливу на самотійність орієнтацій.

Відсутність значущого впливу гнучкості мислення на самотійність орієнтацій суперечить моделі структури праці та особистості (таблиця 7.4), де гнучкість мислення має скромний, проте статистично значущий позитивний вплив на самотійність орієнтацій. Одна помітна відмінність між двома моделями полягає в тому, що в моделі структури праці (таблиця

¹⁹ Модель на схемі 9.5 перебільшує прямі впливи освіти на гнучкість мислення 1964 року та самотійність 1964 року, не лише тому, що вона враховує освіту як таку, що має односпрямовані впливи на психічну діяльність 1964 року, але також тому, що не бере до уваги впливи на психічну діяльність професійної самотійності 1964 року. Освіта стикається у цій моделі з малою конкуренцією. (Якби ми мали інструменти, ми б змоделювали взаємний зв'язок між професійною самотійністю 1964 року та психічною активністю 1964 року. Дещо з того, що представлено на схемі 9.5 як прямий вплив освіти, було б, без сумніву, показано як непрямий, через професійну самотійність 1964 року.) Проте, ми вважаємо, що основна частка впливу освіти на психічну діяльність не опосередковується через професійну самотійність, а є наслідком самого освітнього процесу.

7.4) передбачена можливість прямого впливу освіти на самостійність орієнтацій 1974 року. В моделі ж професійної самостійності (схема 9.5) освіта має можливість впливати на самостійність 1974 року лише опосередковано, через самостійність 1964 року – на основі з'ясування на моделі професійної самостійності та самостійності орієнтацій того, що прямий вплив освіти на самостійність 1974 року був би негативним та незначущим. Однак в моделі професійної самостійності та трьох вимірів особистості шлях від освіти до самостійності орієнтацій був би значущим та позитивним. Присутність такого шляху зменшила б показник шляху від професійної самостійності до самостійності орієнтацій від 0,36 до 0,24. Але, що найголовніше, шлях від гнучкості мислення до самостійності орієнтацій залишався б статистично незначущим із тривіальним значенням 0,01. Усі моделі є сумісними щодо основного питання: переважаючий вплив у взаємозв'язку між гнучкістю мислення та самостійністю орієнтацій здійснюється *від* самостійності орієнтацій *до* гнучкості мислення, незалежно від того чи досліджується цей взаємозв'язок в контексті моделі умов праці та особистості, чи в контексті моделі професійної самостійності та особистості.

Ми не заперечуємо важливості гнучкості мислення, яка має значний (у наявних моделях – віддалений) вплив на професійну самостійність. Чоловіки з гнучким мисленням мають схильність з часом набувати самостійності у своїй роботі; заняття самостійною працею сприяє самостійності орієнтацій; а самостійні орієнтації сприяють більшій когнітивній гнучкості. Загалом, гіпотеза про те, що гнучкість мислення відіграє ключову роль у взаємозв'язках освіти, професійної самостійності та цінностей і орієнтацій, підтверджується, однак специфічна гіпотеза про те, як когнітивна гнучкість входить до цього процесу, звичайно, була далекою від суті. Важливість гнучкості мислення лежить не в її одночасному впливі на цінності та орієнтації, а в її довготривалому впливі на професійну самостійність.

СОЦІАЛЬНИЙ КЛАС

Досі ми зосереджували увагу на соціальній стратифікації, виключи соціальні класи. А як щодо соціального класу? Чи він має таке ж відношення до психічної діяльності, як соціальна стратифікація? Якщо так, то чи відіграє професійна самостійність подібну роль у поясненні цього зв'язку?

Відповідь на ці запитання потребує розгляду складної проблеми, яким чином найкраще концептуалізувати та індексувати соціальний клас. Класичне розрізнення „буржуазія – пролетаріат” є безперечно недостатнім для відображення класової структури сучасного індустріального суспільства. Постає питання, які подальші відмінності суттєві і як вони мають виводитися? У визначенні дрібної буржуазії, яка, подібно до великої буржуазії володіє засобами виробництва, але яка, подібно до пролетаріату, сама виконує роботу радше, ніж контролює роботу

силу інших, Маркс запропонував і подальше розрізнення, і логічне обґрунтування для здійснення додаткових розрізень. Майже усі наступні теоретики наслідували приклад Маркса, роблячи розрізнення, через які намагалися «дезагрегувати» дві великі складові, власників та найманих працівників, на більшу кількість більш гомогенних категорій. Ми робимо те ж саме, запозичуючи від Еріка Райта (Wright, 1976, 1978a, 1978b, 1979; Wright, Perrone, 1977), Робінзона і Келлі (Robinson, Kelley, 1979), та Ґаґліані (Gagliani, 1981).

Райт в своєму стимулюючому аналізі класової структури американського суспільства стверджує, що в цьому та інших розвинутих капіталістичних суспільствах існують три базові класові локалізації: буржуазія, члени якої контролюють інвестиції та процес накопичення, матеріальні засоби виробництва та робочу силу інших; дрібна буржуазія, яка контролює інвестиції та засоби виробництва, але не робочу силу інших; і пролетаріат, члени якого не контролюють жодних з цих важливих елементів виробництва. Райт вважає, що, окрім цього, існують групи, чия ситуація є складнішою, до яких він застосовує асоціативний термін – контрадикторні локалізації в класових відносинах. Між пролетаріатом та буржуазією є менеджмент, група, яку він поділяє на вищих менеджерів, середніх менеджерів, технократів та майстрів і безпосередніх керівників (двоє останніх розташовані між менеджментом та працівниками, за якими здійснюють нагляд). «Контрадикторна локалізація» між пролетаріатом та дрібною буржуазією – це група, яку він позначає «напівавтономні наймані працівники», переважно білокомірцеві технічні працівники та, звісно, висококваліфіковані майстри, які мають контроль над виконанням своєї роботи, та, принаймні, певний контроль над тим, що вони виробляють, але не мають такої міри автономії, як самозайняті. «Контрадикторну локалізацію» між дрібною буржуазією та власне буржуазією займають невеликі власники, група дуже важлива для нашого аналізу, оскільки майже усі опитані під час будь-якого крос-секційного дослідження працедавці мають лише кілька найманих працівників.

Хоча жодне дослідження не реалізує усі розрізнення, запропоновані Райтом, є достатньо доказів, аби вважати його концептуалізацію емпірично переконливою. Це показано як у власному дослідженні Райта (див., зокрема: Wright and Perrone, 1977), так і роботах інших дослідників (наприклад, Kalleberg, Griffin, 1980; Robinson, Kelley, 1979). Однак ми не можемо прийняти цілком його аналіз як основу для нашої класифікації. Ми вважаємо проблематичним використання Райтом «автономії» (що подібна до нашої «професійної самостійності») як критерію розрізнення напівавтономних найманих працівників від пролетаріату. На наш погляд, автономія, хоча й тісно пов'язана з місцем праці у класовій структурі, сама по собі не є визначальною для класу. Факт підпорядкування контролюючій владі наймача чи його представника може бути показовим для чиеїсь класової ситуації, однак, міра автономії, якою хтось користується на роботі, здається нам більше наслідком, ніж критерієм класу. Подальша складність для нас, якщо не для Райта, полягає в тому, що якби ми використали автономію як

критерій для складання покажчика соціального класу, було б у логічному відношенні неправомірно ставити питання, чи можуть психологічні впливи соціального класу бути віднесені до професійної самостійності. Тому ми не використовуємо розрізнення Райта між пролетаріатом та напівавтономними працівниками.

Однак ми приймаємо аргумент Райта, що контроль над роботою інших є валідним критерієм класу. Тут ми слідуємо також логіці Робінсона і Келлі (Robinson, Kelley, 1979), які поєднували ідеї Маркса і Дарендорфа для визначення класів у термінах як контролю над засобами виробництва, так і контролю над підлеглими. Основне запозичення їхніх аргументів для нашої мети полягає в тому, що принципова відмінність серед найманих працівників міститься у контролі над іншими людьми. Ми вважаємо такий аргумент принагідним, як тому що вважаємо контроль над працею інших істотним для класу, так і тому, що немає логічного протиріччя між використанням влади над іншими як критерію класу і наступним запитанням, чи може психологічний вплив класу бути віднесений до професійної самостійності.²⁰

Допоки ми не знайдемо якусь заміну для розрізнення Райта між пролетаріатом та напівавтономними працівниками, ми можемо вважати відносно гомогенним великий і гетерогенний сегмент робочої сили: усіх не керівних найманих працівників. У якості потенційного способу розрізнення, ймовірно, важливих класових інтересів у межах цього сегменту ми використовуємо трактування Гагліані (Gagliani, 1981), Ваннемана і Пампела (Vanneman, Pampel, 1977) та Пауланцаса (Poulantzas, 1975) відмінності між фізичною та нефізичною працею, принаймні умовно, як додатковий критерій класу. Це розрізнення, звичайно, освячене віками, повертається до обговорення Марксом «розумового виробництва» інтелектуалів та «фізичного виробництва» робітників. Гагліані доводить, що навіть в сучасних капіталістичних економіках працівники нефізичної праці користуються привілейованою позицією щодо умов праці та доходу, привілеями, достатньо великими, аби зробити їхні інтереси ближчими до інтересів менеджменту, ніж робітників фізичної праці. Ми визнаємо цей аргумент переконливим по відношенню щодо не керівних чоловіків-робітників; ми не вважаємо його валідним щодо жінок, а також найманих контролюючих працівників. Оскільки наш аналіз обмежений чоловіками, ми дійсно вживаємо розрізнення між білокомірцевими та синьокмірцевими працівниками, використовуючи його не як альтернативу до розрізнення Райта між супервізорами та пролетаріатом, а як альтернативу поділу Райта найманих працівників, які не є безпосередніми керівниками, на пролетаріат та напівавтономних працівників. Ми приймаємо як робочу гіпотезу, що у виробничому процесі чоловіки працівники

²⁰ Хоча, для нас проблемою є те, що наш індекс професійної самостійності включає, як один з індикаторів першого порядку інформацію про владу над іншими. А саме, складність праці з людьми, як індикатор змістовної складності праці, використовує наглядацьку відповідальність як один з її критеріїв. Однак, оскільки нагляд є лише одним з кількох критеріїв оцінки складності роботи з людьми, а складність роботи з людьми є лише одним з семи індикаторів змістовної складності праці, це навряд чи може мати значні наслідки для нашого аналізу.

нефізичної праці відіграють роль, достатньо відмінну від ролі працівників фізичної праці, щоб займати відмінну класову позицію.

На основі розглянутого ми поділяємо чоловіче населення, що заняті у цивільних професіях, на шість категорії, які, чи називаємо ми їх «соціальними класами,» «локалізаціями» в класовій структурі або класовими категоріями, розрізняються на основі їхніх відмінних відносин до власності та контролю над фізичними ресурсами і людьми, залученими до виробництва.

Звісно ж, наша класифікація неточна щодо визначення класових меж. Наприклад, не існує жодної теоретично обґрунтованої засади, аби визначити, наявність п'яти, п'ятнадцяти чи п'ятдесяти відсотків інвестицій у фірму встановлює власність. Після вивчення звітів інтерв'ю, ми ввели межу в двадцять відсотків, яка, на наш погляд, дає змогу розрізняти тих чоловіків, чії ролі в роботі більш подібні до ролей власників, аніж ролей найманих менеджерів чи супервізорів. Більш проблематичним і важливішим є те, чи наявність одного найманого працівника дає змогу розрізняти невеликого власника від дрібної буржуазії? Двох? Трьох? На основі огляду – випадку за випадком – записів інтерв'ю ми позначили межу між трьома найманими працівниками, які не є членами родини, і чотирма чи більше. Нам здається, що наявність чотирьох найманих працівників – не членів родини, відрізняє фірми, в яких трудова роль власника є радше роллю керівника, ніж безпосереднього виробника.

Подальша проблема полягає у тому, що ми не можемо зробити всі розрізнення, які б хотіли, оскільки у деяких категоріях вибірка не містить достатньої кількості чоловіків. Зокрема, ми маємо надто мало чоловіків на менеджерських позиціях, аби мати змогу розрізняти між вищим та нижчим менеджментом. Більше того, категорія крупних працедавців, якою б важливою вона не могла б бути для соціальної теорії, для нас є майже порожнім сегментом. Один працедавець, який має 100 чи більше найманих працівників, у нашій вибірці буде поєднуватися з іншими працедавцями в категорії, що переважно складається з працедавців, які мають менше 25 найманих працівників. Однак придатна класифікація можлива:

1. Працедавці: власники, які наймають чотирьох або більше працівників, не членів їхніх родин (у нашій вибірці переважно дрібні працедавці). N=32.
2. Самозайняті («дрібна буржуазія»): власники, які наймають не більше трьох працівників, не членів їхніх родин. N=82.
3. Менеджери: наймані працівники, які володіють менше ніж 20 відсотками власності підприємства, яке їх наймає, і які мають принаймні два ієрархічні рівні нижче них.²¹ N=65.

²¹ Ми не запитували, скільки ієрархічних рівнів має під своїм контролем респондент, однак ми можемо здогадуватися, чи існує принаймні два таких рівні з відповідей на два запитання; в одному йдеться про те, скільки найманих працівників перебуває «під вашим контролем або безпосередньо, або під керівництвом людей, яких ви контролюєте,» в іншому запитується «скільки з них саме ви безпосередньо контролюєте». Якщо загальна кількість

4. Супервізори: наймані працівники, які мають безпосередню наглядацьку владу над трьома чи більше працівниками, що нікого не контролюють.²² N=122.
5. Білокомірцеві працівники: працівники нефізичної праці, які нікого не контролюють. N=105.
6. Синьокомірцеві робітники: наймані працівники фізичної праці, які нікого не контролюють. N=219.

Як видно з кількості чоловіків у кожній класовій категорії, така класифікація уможлиблює розподіл, що має сенс. Більше того, описова статистика (таблиця 9.5) демонструє валідність аргументації теоретиків класу щодо того, що хоча поділ на соціальні класи та соціальна стратифікація мають багато спільного, вони далеко не ідентичні. Це вірно, не дивлячись на розрізнення між білокомірцевими та синьокомірцевими працівниками, що є невід’ємним для наших індексів як стратифікації, так і класу. Кореляція між соціальним класом та соціальною стратифікацією (виражена показником *eta*, кореляційним коефіцієнтом, придатним для непорядкової класифікації соціальних класів) дорівнює 0,72 – значно менше одиниці.²³ Окрім того, зв’язки поділу на соціальні класи із соціальною стратифікацією та її компонентами не є лінійними чи навіть порядковими. Працедавці не посідають найвищу соціально-стратифікаційну позицію; її посідають менеджери, близько супроводжувані білокомірцевими працівниками – категорією, що включає професіоналів. Лише за доходом працедавці мають найвищий ранг, що навряд чи здивувало б когось з прихильників марксизму. Загалом, ці описові дані підтверджують переконання, що соціальні класи – це дискретні категорії. Більше того, різка відмінність між синьокомірцевими та іншими працівниками свідчить на користь рішення розрізняти працівників фізичної та нефізичної праці, які не є безпосередніми керівниками.

Одержані дані показують також немалий зв’язок між соціально-класовою позицією та професійною самостійністю – кореляція становить 0,74. Знову ж таки, не працедавці, а менеджери найбільш самостійні у своїй роботі, причому зі суттєвою різницею. Наступними найбільш самостійними у роботі є працівники нефізичної праці, які не контролюють інших, за

«під контролем» респондента більша за кількість тих, хто знаходиться «безпосередньо під контролем,» ми припускаємо, що під контролем респондента знаходиться принаймні два рівня найманих працівників.

²² Записи інтерв’ю показують, що наймані працівники, які контролюють одного працівника, усі без винятку є «виконавцями», яким допомагає помічник, секретар чи тренер. Більшість найманих працівників, які мають двох підлеглих, перебувають у подібній ситуації, однак, деякі з них фактично є супервізорами першої ланки дуже малих робочих бригад – у більшості випадків, робочої бригади, яка, залежно від сезону чи ситуації, буває меншою, ніж зазвичай. Ті чоловіки, які контролюють лише двох інших, але фактично працюють як супервізори першої ланки, були так і позначені. Ті ж, хто контролює трьох інших, в усіх випадках підтвердили, що є супервізорами першої ланки.

²³ *Eta* дорівнює квадратному кореню з частки дисперсії залежної змінної, що може бути віднесена до деякої незалежної змінної (або змінних). Усі кореляції та часткові кореляції, базовані на *eta*, кореговані за похибкою вимірювання, щоб зробити статистичні дані, представлені для соціального класу порівнянними зі статистичними даними, раніше представленими для соціальної стратифікації.

якими йдуть працедавці та супервізори першої ланки. Дрібна буржуазія має відносно низький ранг, а робітники фізичної праці – найнижчий.

Таблиця 9.5. ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ ІЗ СОЦІАЛЬНОЮ СТРАТИФІКАЦІЄЮ ТА ПРОФЕСІЙНОЮ САМОСТІЙНІСТЮ

	N	Значення середніх ^a			
		Соціальна стратифікація	Освіта	Дохід ^b	Професійний статус
1. Працедавці	(32)	1,33	0,96	14,68	9,48
2. Дрібна буржуазія	(82)	0,26	-0,24	2,59	4,20
3. Менеджмент	(65)	1,51	1,45	9,39	9,69
4. Супервізори першої ланки	(122)	0,23	0,06	-0,46	2,29
5. Білокомірцеві працівники	(106)	1,48	1,52	-0,40	8,93
6. Синьокмірцеві працівники	(219)	-1,58	-1,25	-4,91	-11,43
$\eta^c =$		0,72	0,51	0,47	0,71
F =		98,53	44,05	33,98	123,50
	N	Професійна самостійність	Змістовність праці	Щільність нагляду	Рутинність
1. Працедавці	(32)	0,51	1,02	.xx ^d	-0,36
2. Дрібна буржуазія	(82)	-0,02	-0,03	.xx	-0,19
3. Менеджмент	(65)	1,15	1,34	-0,33	-0,49
4. Супервізори першої ланки	(122)	0,43	0,45	-0,13	-0,10
5. Білокомірцеві працівники	(106)	0,71	0,99	-0,14	0,02
6. Синьокмірцеві працівники	(219)	-1,00	-1,26	0,24	0,32
$H^c =$		0,74	0,74	0,41	0,19
F =		79,43	94,08	17,44	4,48

^a Виражені як відмінності від середньої генеральної.

^b Одиницею вимірювання доходу є тисячі доларів річного доходу

^c Скореговане через ненадійність вимірювання

^d Нерелевантне

Кореляції між соціально-класовою позицією, цінностями, орієнтаціями та гнучкістю мислення значні, навіть загалом чи не такі ж великі, як між соціально-стратифікаційною позицією та тими ж самим аспектами психічної діяльності (див. таблицю 9.6). Наприклад, кореляція між соціально-класовою позицією та гнучкістю мислення дорівнює 0,58, де менеджери та працедавці мають найвище значення, за ними йдуть білокомірцеві працівники, супервізори, дрібна буржуазія і, на деякій відстані, робітники фізичної праці. Кореляція між соціально-класовою позицією та самостійністю орієнтацій становить 0,43, з найвищим рангом у працедавців, наступними йдуть менеджери та білокомірцеві працівники, а найнижче розташовуються робітники фізичної праці. Результати подібні до оцінювання чоловіками самостійності як щодо дітей, так і щодо себе: менеджери та працедавці найвище оцінюють самостійність; робітники фізичної праці мають найбільш конформістські цінності. Де робітники фізичної праці посідають високе місце – так це у дистресі та відчуженні.

Оскільки існують чималі відмінності між білокомірцевими та синьокмірцевими працівниками, які не виконують керівних функцій, може виникнути питання, чи наша побудова

Таблиця 9.6. ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ З ЦІННОСТЯМИ, ОРІЄНТАЦІЯМИ ТА ГНУЧКІСТЮ МИСЛЕННЯ

	N	Значення середніх ^a					
		Батьківське цінювання самостійності для дітей	Цінність самостійності для себе	Гнучкість мислення	Самостійна орієнтація	Дистрес	Відчуження
1. Працедавці	(32)	0,11	0,11	0,32	0,54	-0,14	-0,19
2. Дрібна буржуазія	(82)	0,02	-0,10	0,01	-0,04	-0,06	0,01
3. Менеджмент	(65)	0,12	0,29	0,33	0,42	-0,11	-0,18
4. Супервізори першої ланки	(122)	0,04	0,04	0,13	0,12	-0,11	-0,10
5. Білокомірцеві працівники	(106)	0,07	0,12	0,25	0,42	0,03	-0,10
6. Синьокомірцеві працівники	(219)	-0,12	-0,14	-0,34	-0,46	0,13	0,19
Кореляції							
$\eta^b =$		0,47	0,23	0,58	0,43	0,18	0,31
F =		21,73	7,00	61,36	28,00	4,18	13,40
η , контролюючи проф. самостійність =		0,13	0,12	0,15	0,16	0,13	0,07
Пропорційне зменшення =		72%	49%	74%	62%	29%	79%
Кореляції для соціального класу, за умови об'єднання білокомірцевих та синьокомірцевих працівників							
$\eta^b =$		0,47	0,23	0,57	0,43	0,17	0,31
F =		26,76	8,77	76,37	34,89	4,69	16,50
η , контролюючи проф. самостійність =		0,10	0,12	0,11	0,15	0,11	0,03
Пропорційне зменшення		79%	49%	82%	65%	38%	90%

^a Виражені як відмінності від середньої генеральної.

^b Скореговане через ненадійність вимірювання

цього розрізнення як індексу соціального класу не призводить до штучно створених високих кореляцій між соціальним класом та психічною діяльністю? На це питання легко відповісти: якщо ми об'єднуємо білокомірцевих та синьокомірцевих працівників в одну категорію – пролетаріат, створивши, таким чином, п'ятикатегоріальну схему соціальних класів, кореляції між соціальним класом та психічною діяльністю залишаються фактично незмінними. Отже, класовий індекс, повністю базований на власності та контролі над засобами виробництва і робочою силою інших, приводить до того ж самого висновку: клас щільно й істотно пов'язаний з цінностями, орієнтаціями та розумовою діяльністю.

Чи можуть класові кореляції бути віднесені до професійної самостійності? Аналізуючи зв'язок між соціальним класом та професійною самостійністю ми повертаємося до односпрямованої моделі, перевіряючи, чи кореляції між соціальним класом та психічною діяльністю зменшуються, якщо статистично контролювати професійну самостійність. Ми одержуємо суттєве зменшення кореляцій, хоча й не до нуля, незалежно від того, чи використовуємо індекс соціального класу, який розрізняє білокомірцевих та синьокомірцевих працівників, чи індекс, який ігнорує цю відмінність (знову див. таблицю 9.6). Окрім того, ми не

знаходимо ніякого статистично значущого зв'язку між соціальним класом та професійною самостійністю стосовно будь-якого аспекту психічної діяльності, визначаючи, що зв'язки між професійною самостійністю та психічною діяльністю суттєво подібні в усіх соціальних класах.

Враховуючи те, що ми попередньо дізналися про каузальний вплив професійної самостійності на цінності, орієнтації та розумову діяльність, ми приходимо до висновку, що психологічний вплив соціального класу, подібно до впливу соціальної стратифікації, є значною мірою непрямым:

соціально-класова позиція помітно впливає на можливості чоловіків мати професійну самостійність; реалізація професійної самостійності, у свою чергу, помітно впливає на психічну діяльність чоловіків.

ВИСНОВКИ

В цьому розділі ми оцінили взаємозв'язки соціальної стратифікації та соціального класу з професійною самостійністю та психічною діяльністю. Розглядаючи соціальну стратифікацію, ми порушували, по суті, ті ж питання, з яких розпочиналася ця книга*, емпірично перевіряючи кілька важливих частин інтерпретації. У цьому аналізі ми використали лонгітюдні дані, надані повторним дослідженням, і застосували значно точніші та скрупульозніші методи, ніж коли-небудь раніше.

Проте багато обмежень щодо даних та методів, які обговорювалися у попередніх розділах, притаманні також і для цього аналізу. Окрім того, ми повинні бути обережними, роблячи висновки з моделей, які демонструють такі надто високі кореляції, як, зокрема, між професійною позицією та професійною самостійністю. Також ми маємо бути обережними, роблячи висновки з каузальних моделей, що містять два чи більше аспектів психічної діяльності, оскільки деякі з цих моделей страждають на проблеми ідентифікації, а найповніша модель не може бути розрахована *de novo*. Однак критично важливі аналізи, наприклад, взаємних впливів професійної самостійності та кожного з аспектів психічної діяльності, не вимагають такої попередності. З цих аналізів випливають надійні висновки фундаментальної важливості для основної тези нашої книги.

Навряд чи якісь інші дані могли б більшою мірою підтримати нашу тезу. Ми виявили усталені зв'язки між соціально-стратифікаційною позицією та цінностями і орієнтаціями: чим вища соціально-стратифікаційна позиція чоловіків, тим ймовірніше вони цінуватимуть самостійність як для себе, так і для своїх дітей, а також більш ймовірно, що вони матимуть самостійні орієнтації щодо себе та суспільства. Наразі до цих первісних висновків ми можемо додати, що величини кореляцій значно більші за визначені за допомогою попередніх методів аналізу, і що базова форма кореляцій стосується не лише цінностей та аспектів орієнтацій

* Тут, як у всьому цьому розділі, мова йде про книгу «Праця і особистість» (Kohn, Schooler, 1983) [Прим. ред.]

першого порядку, первісно досліджених, але також самостійності орієнтацій, дистресу, відчуження та гнучкості мислення.

Окрім того, ми підтверджуємо, що психологічний вплив соціально-стратифікаційної позиції значною мірою може бути віднесений до професійної самостійності. Цей висновок ґрунтується на емпіричній оцінці взаємного зв'язку між професійною позицією та професійною самостійністю. Ми виявили сильний вплив кожної з них на іншу, та вплив освіти на обидві. Як наслідок, кореляція професійної позиції з професійною самостійністю наближається до одиниці. Отже, основне положення нашої інтерпретації про те, що існує тісний зв'язок між соціально-стратифікаційною позицією та професійною самостійністю, підтверджено. Хоча, незважаючи на таку високу кореляцію, можливо (шляхом дезагрегації соціальної стратифікації та професійної самостійності на їхні складові концепти) розрізнити психологічні впливи соціально-стратифікаційної позиції від відповідних впливів професійної самостійності. Цей аналіз показує – зважаючи на висловлені вище застереження – що психологічний вплив соціально-стратифікаційної позиції (та її компонентів – освіти і професійної позиції) значною мірою може бути віднесений до професійної самостійності.

Первісний аналіз брав за основу доказів те, що досвід професійної самостійності повинен дійсно впливати на цінності та орієнтації. Це твердження було як ключовим елементом цілісної інтерпретації, так і – оскільки ґрунтувалося лише на апіорному припущенні – найбільш сумнівним. Центр уваги ледь не кожного наступного розділу цієї книги сфокусований на емпіричній перевірці цього твердження, спочатку з крос-секційними даними та двоетапним методом найменших квадратів, потім з лонгітюдними даними та моделями лінійних структурних рівнянь, розвиваючи моделі далі у кожному наступному аналізі. Тепер ми застосували метод, щоб найбезпосередніше вплинути на критично важливі взаємозв'язки, зокрема між професійною самостійністю та кількома аспектами цінностей, орієнтацій і когнітивної діяльності. У кожному випадку ми встановлюємо, що професійна самостійність дійсно має каузальний вплив на психічну діяльність. У більшості випадків зв'язок є взаємним, де цінності, орієнтації та когнітивна діяльність також впливають на реалізацію самостійності в роботі. Тепер інтерпретаційний ланцюжок завершено: соціально-стратифікаційна позиція впливає на професійну самостійність та перебуває під її впливом; професійна самостійність впливає на психічну діяльність та перебуває під її впливом. Окрім того (як доводилося у розділі 7), професійна самостійність, гнучкість мислення та самостійність орієнтацій взаємно пов'язані в динамічному процесі, через який місце індивіда у стратифікаційній системі як впливає, так і перебуває під впливом його особистості.

В аналізах, проведених в цьому розділі, ми оцінили заново також процес, через який освіта впливає на цінності та орієнтації. Як зазначалося, в наших моделях впливи освіти на психічну діяльність продовжуються трактуватися як односпрямовані, що, безсумнівно,

перебільшує ці впливи. Проте ці моделі багато говорять нам про цей процес. На противагу висунутій у розділі 2 гіпотезі, гнучкість мислення не відіграє суттєвої опосередковуючої ролі в процесі, через який освіта впливає на цінності та орієнтації. Натомість, гнучкість мислення більшою мірою перебуває під впливом, аніж виступає детермінантом, самостійних цінностей та орієнтацій. Інша гіпотеза – про те, що гнучкість мислення відіграє опосередковуючу роль у процесі впливу професійної самостійності на цінності та орієнтації – також не підтвердилась. Натомість, ми дійшли висновку, що впливи освіти і професійної самостійності на самостійні цінності та орієнтації є переважно безпосередніми; більше того, впливи освіти і професійної самостійності на гнучкість мислення частково є опосередкованими через самостійні цінності та орієнтації.

На закінчення ми з'ясували, що професійна самостійність відіграє ключову роль у поясненні психологічного впливу соціального класу, подібну до її ролі у поясненні психологічного впливу соціальної стратифікації. Психологічні впливи соціального класу, досліджені у нашому аналізі, виявилися переважно функцією неоднакових рівнів професійної самостійності, яку можуть виявляти чоловіки в залежності від локалізації у класовій системі. Можливо, професійна самостійність не відіграє такої кардинальної ролі у поясненні впливу соціально-класової позиції на такі речі, як соціально-класова ідентифікація та політична ідеологія. Однак для досліджених нами психічних явищ головну роль у поясненні впливу соціального класу відіграє, безумовно, професійна самостійність.

Як би ми не дивилися на наше суспільство – чи крізь призму стратифікаційної системи, чи класової системи, ми знаходимо, що позиції чоловіків у соціально-економічній структурі суспільства впливають на їхні цінності, орієнтації та когнітивну діяльність великою мірою завдяки щільному зв'язку між соціально-економічною позицією та можливістю бути самостійним у своїй роботі.

Розділ 10.

Соціальна структура та особистість: власне соціологічний підхід до соціальної психології*

Мелвін Кон

Моя теза, лаконічно сформульована в назві цієї статті, – проста, чітка, й далеко не нова. Насправді її багато разів висловлювали раніше, зокрема Джеймс Гаус (House 1977) в одній з найяскравіших робіт останнього десятиліття – “Три обличчя соціальної психології”. Тому моїм наміром є не висунення якоїсь нової тези, а переформулювання, можливо, дещо різкіше, існуючої, хоча й здебільшого ігнорованої тези, а також намагання повніше й точніше, аніж це робилося досі, витлумачити її значення та визначити межі застосування.

Гаус стверджував, що, оскільки вивчення соціальної структури та особистості зосереджується на зв'язках макросоціальних явищ та психології індивіда, то це “обличчя” соціально-психологічного дослідження суттєво необхідне як протипага переважно мікросоціальним наголосам як в психологічному, так і в соціологічному варіантах традиційної соціальної психології. Протягом наступних десяти років соціальна психологія, на мою думку, ще більше зосередилася на “мікросоціальному”, забуваючи про “макросоціальне”. Водночас, більша частина соціології застрягла на помилці Дюркгейма – робити припущення про психологічні процеси, аніж їх дійсно вивчати. Як наслідок, більшість того, що має привнести соціологія до нашого розуміння, як індивіди насправді діють у суспільствах, губиться в незаповнених проміжках між психологістичною соціальною психологією та теоретично й методологічно недосконалою соціологією.

У цих критичних зауваженнях я зосереджусь на тому, що вважаю проблематичним в дослідженні, явно названому соціально-психологічним. Щоб ви не подумали, що моя критика та зауваження спрямовані тільки на тих соціологів, які називають себе соціальними психологами, поспішаю сказати, що на мою думку їхні гріхи *діяння* (*commission*) бліднуть, порівняно з гріхами *недіяння* (*omission*) інших соціологів. Соціальні психологи принаймні визнають існування людей; інші ж соціологи, здається, іноді діють так, ніби вони вважають, що соціальні інститути функціонують не для блага людських учасників, або принаймні не для блага учасників, які діють по-людськи.

* Ця стаття [мова йде про статтю: Kohn L. Melvin, Social Structure and Personality: A Quintessentially Sociological Approach to Social Psychology // *Social Forces*. – 1989. – Vol. 68(1). – P.26-33) – Прим.ред.] - переглянутий варіант доповіді, представленої на пленарній сесії щорічного зібрання Південного Соціологічного Товариства, м. Нешвіль, штат Тенесі, 18 березня 1988 року. Я вдячний Фондації пам'яті Джона Симона Гугенгейма, що надала мені стипендію, яка значно сприяла можливості підготувати цю статтю.

Нарешті, останнє вступне зауваження. Всупереч основному висновку мого власного дослідження про те, що соціальна структура та особистість істотно взаємопов'язані (Kohn, Schooler, 1983), тут я нічого не говоритиму ні про вплив особистості на її місце в соціальній структурі, ні про вплив особистості на саму соціальну структуру. Ці проблеми просто занадто складні, щоб їх охопити в такій короткій статті. Натомість я просив би вас вважати мої коментарі доповненням до чудового огляду соціально-психологічної теорії, зробленого Ральфом Тернером (Turner 1988), в якому він підкреслює і ретельно оцінює вплив особистості на соціальні структури.

Соціальні структури як відмінні від середовищ безпосередніх міжособистісних взаємодій

Я вважаю, що більшість з того, що соціологи роблять в галузі соціальної психології, – цілком гарна психологія. Я б навіть визнав, що тією мірою, якою соціологічний варіант соціальної психології привносить у психологію наполегливий наголос на повному врахуванні важливості середовища безпосередньої взаємодії, він додає виразно соціологічну перспективу до психології особистості.

Обмеженість значної частини сучасного соціологічного доробку в соціальній психології, на мій погляд, в тому, що він *недостатньо* соціологічний, тому що середовище безпосередніх взаємодій розглядається так, неначе це все, що є в соціальній структурі. Гірше того, соціологічна соціальна психологія часто прирівнює „середовище” до „міжособистісного середовища”, неначе у нашому житті немає інших реальностей, окрім міжособистісних. Безпосередні міжособистісні стосунки дійсно впливають на особистість, але це лише частина сюжету; навіть ще важливішими є такі конкретні реальності, як умови за яких люди живуть і працюють. Деякі з цих умов є міжособистісними, „безпосередніми”. Багато інших – ні. Соціальні структури – це більше, ніж збільшені малі групи!

Коли соціологічні соціальні психологи не усвідомлюють того, що соціальні структури становлять значно більше, аніж безпосередні міжособистісні середовища, ми виявляємося нездатними застосувати найважливіші здобутки соціології до проблем соціальної психології. Як наслідок, соціологічна соціальна психологія здебільшого ігнорує проблематику, яку я вважаю найважливішою в соціальній психології, ті проблеми, якими займалися засновники нашої дисципліни, а саме: як великомасштабні соціальні структури впливають на життя людей.

Як приклад того, що я маю на увазі, мені треба лише нагадати вам про Марксову зацікавленість відчуженням, безсумнівно неоднозначним поняттям, проте одним з таких, що переконливо висвітлює нероздільність позицій людей в соціальній та економічній структурах свого суспільства із самим існуванням їх самих. Проблеми, які так привертали увагу Маркса і Вебера, не втратили ані своєї наукової, ані соціальної важливості; змінилось лише те, що зараз ми володіємо методологічними засобами, щоб строго розглядати ті проблеми, про які Маркс та

Вебер могли лише розмірковувати. Сумна іронія полягає в тому, що тепер, коли ми методологічно оснащені, щоб розв'язувати ці проблеми, ми здебільшого ігноруємо їх. Замість того, щоб надати соціальній психології виразно соціологічної перспективи, ми без потреби обмежуємо масштаби і можливості соціологічного аналізу.

На мою думку, неправильне уявлення про те, що соціальна структура зводиться лише до середовища безпосередньої міжособистісної взаємодії, походить здебільшого з самої установки, яку приймають дослідники, визначаючи, на які проблеми спрямовувати соціально-психологічне дослідження. У більшості досліджень проблема визначається тим, як ми можемо краще зрозуміти якийсь аспект індивідуальної психічної діяльності. Соціологічні соціальні психологи відрізняються від більшості інших соціальних психологів тим, що звертають належну увагу на те, що індивіди живуть у певних середовищах; отже, проблема полягає в тому, як ці середовища впливають на (і можливо також, як на ці середовища впливає) будь-який з аспектів особистісної психічної діяльності, котрий, на думку дослідника, найбільше заслуговує на увагу.

Взагалі, немає ніякої помилки в тому, щоб, починаючи з індивідуального, рухатись до соціально-структурного, тільки доки дослідник усвідомлює, що у дійсно соціологічному аналізі вивчення безпосереднього середовища є лише першим кроком. Далі необхідно продовжувати систематично досліджувати, як це середовище формується більшими соціальними структурами. Проте, на практиці, дослідники, які розпочинають з індивіда, рідко навіть помічають, що існують більші соціальні структури. Натомість, вони занадто часто прирівнюють соціологічний аналіз до дослідження середовищ безпосередньої взаємодії, начебто це локальне середовище існує у великому соціально-структурному вакуумі.

Я завжди вважав, що явно соціологічним внеском у соціальну психологію було те, що ми намагаємося систематично поєднати два рівні аналітичного дискурсу – великомасштабний соціальний та індивідуальний. Щоб робити це, бажано не завжди починати з індивіда та з'ясовувати, як втручається соціальне, що соціальні психологи головним чином роблять; бажано також – на мою думку, необхідно – розпочинати інколи з аналізу великомасштабного соціального і з'ясовувати, якими є різноманітні шляхи впливу соціального на індивідуальне. Коротко: соціальна структура і особистість.

Звичайно, цілком можливо, що позиції в соціальних структурах по-різному впливають на життя людей на різних етапах їхнього життєвого шляху. Також можливо, що у різні історичні часи соціально-структурні позиції по-різному впливають на тих, хто їх займає. В цьому я бачу виразні можливості, що мають потенціал значно збагатити наше розуміння того, як соціальні структури впливають на людей. Я не вбачаю фундаментальної різниці між соціально-структурним підходом та належним чином витлумаченим підходом з позиції життєвого шляху. Навпаки, найкращі зразки останнього, як робота Глена Елдера „Діти Великої депресії” (Elder 1974), додають надзвичайно важливий вимір – час – до нашого розуміння того, як соціальні

структури впливають на індивідів. Проте, підхід з позиції життєвого шляху застосований необдуманно може вести до нехтування соціальними структурами, до неадекватного уявлення, що зміни є настільки всюдисущі, що структури стали нерелевантними; або ж до використання соціальних структур не більше, як мережі координат для відображення просторових і часових параметрів траєкторій індивідуальних життєвих шляхів.

Сегментування знання та необґрунтована детальність інтерпретації

Оскільки соціальні психологи занадто часто формують свої проблеми радше в індивідуальній, аніж ширшій соціальній перспективі, існує загрозна тенденція, знання ставатиме роздрібненим, а інтерпретації – надто обмеженими. Так, ті, хто вивчає, наприклад, розумову діяльність, здаються здебільшого схильними не брати до уваги вже напрацьоване дослідниками, наприклад, самості – на шкоду нашому розумінню обох аспектів особистості. Дослідники часто не помічають, що соціально-структурні умови мають безсумнівно подібний вплив як на розумову діяльність, так і на самооцінку, як і на багато інших аспектів психічної діяльності. Натомість, вони присвячують свою увагу *окремим* інтерпретаціям того, що відомо про якийсь *один* з цих психологічних феноменів, не усвідомлюючи, що будь-яке пояснення, щоб бути адекватним, повинно стосуватися також усіх інших подібних явищ.

Якщо, візьмемо мій улюблений приклад, змістовно складна праця збільшує розумову гнучкість особи, і ще збільшує її оцінку самостійності для себе та своїх дітей, і ще підвищує її самооцінку, і ще веде до підтримки її спрямованості бачити світ як осмислений та прогнозований, тоді, як мені здається, пояснення цих явищ має бути загальним. Недостатньо пояснити зв'язок між складністю праці та розумовою гнучкістю чи зв'язок між складністю праці та самооцінкою так, начебто будь що з цього – це єдине явище, що потребує пояснення. Більше того, і навіть важливіше, що дійсно *соціологічне* пояснення вказаних зв'язків не може просто брати змістовну складність праці як даність. Складність праці сама є функцією позиції особи в класовій та стратифікаційній системах суспільства.

Отже, замість того, щоб починати, скажімо, з когнітивної діяльності, дійсно соціологічний підхід до соціальної психології розпочинає з великих соціальних структур – котрі деякі називають макроструктурами. У своїх власних працях я розпочинаю з соціальної стратифікації та, нещодавно, із соціальних класів (Kohn et al. 1990); проте немає жодної принципової перешкоди для того, чому б не можна було розпочати з расової чи етнічної належності, або гендера, чи якогось іншого важливого виміру соціальної структури, як і з будь-якого основного соціального інституту. Соціально-психологічне питання, яке постає при цьому, – як позиції людей в великих соціальних структурах впливають не прямо на їхню Я-концепцію чи когнітивну діяльність, або на будь-який інший аспект їхніх особистостей, а в цілому на їхнє життя. Я переконаний, що у такий спосіб ми не тільки досягаємо більш *цілісного* розуміння

впливів соціальної структури на особистість, але розробляємо також більш *адекватні* інтерпретації процесів, які до цього причетні.

Суб'єктивація соціальної структури

Якщо починаєш з великомасштабної соціальної структури, то майже випадково уникаєш крім того іншої, багато в чому важливішої помилки соціологічної соціальної психології, помилки так само поширеної, як ототожнення соціального з міжособистісним чи обмеження уваги якимось одним аспектом особистості. Це помилка – трактувати соціальну структуру так, начебто вона є просто предметом індивідуального сприйняття: все те, що бачить глядач. Соціальна стратифікація, наприклад, знов і знов розглядається так, ніби вона є просто актом впевненості індивіда, що він чи вона займає вищу або нижчу нішу в якомусь абстрактному статусному ранжуванні. Нонсенс! Соціальна стратифікація впливає на людей значно фронтальніше, ніж просто на те, як, на їхню думку, вони ранжуються, – предмет, що може більше турбувати соціологів, ніж більшість інших людей. Те, як ви сприймаєте ваш статус, в дійсності може бути одним з найменш важливих наслідків вашої стратифікаційної позиції; набагато важливішими є умови вашої праці та ваш дохід, а також реальності того, де і як ви живете.

Розуміння цього навряд чи можна уникнути, якщо дослідники формують свої питання з позицій соціально-структурного підходу; якщо ж свої питання вони формують з позицій особистісного підходу, ця настанова є дещо скритою. Моя позиція, звичайно загострена, полягає в тому, що якщо ви починаєте з індивідів, ви можете не просунутися далі їхніх уявлень. Якщо ж ви починаєте з великих структур суспільства, ви маєте помітити, що будь-які речі безсумнівно зазнають впливу цих структур, і речі, які індивіду відомі, і речі, які індивіду, найбезперечніше, невідомі, – іноді речі, стосовно яких ті, хто посідають владні позиції, витрачають багато зусиль, щоб індивідам, які зазнають впливу, складно було їх побачити.

Усупереч Курту Левіну, ми не мусимо знати соціальні сили, впливу яких зазнаємо. І хоча відомий афоризм Уільяма та Дороті Томасів, безсумнівно, правильний: „Якщо люди сприймають ситуації як реальні, вони є реальними за своїми наслідками”, протилежне невірно: іноді ситуації мають наслідки далекі від розуміння тими, хто брав у них участь. Але я дещо відхиляюсь від суті питання. Моя основна ідея не в тому, щоб заперечити важливість суб'єктивних інтерпретацій: я загалом погоджуюся, що вони можуть бути надзвичайно важливими. Натомість, я наголошую, що як соціологи ми ніколи не маємо сприймати суб'єктивні інтерпретації як даності; фундаментальна соціологічна істина полягає в тому, що суб'єктивні інтерпретації самі сформовані позиціями людей в соціальних структурах. Звідси висновок, що для соціально-психологічного аналізу уявлення важливі не як *незалежні*, а як *проміжні* змінні.

Пояснювання впливів соціальної структури на особистість на противагу виправдуванням цих впливів

Соціальна структура значима для особистості – для її когнітивної діяльності, для цінностей, для самоусвідомлення, для соціальних орієнтацій – здебільшого тому, що позиції у великих соціальних структурах суттєво впливають на безпосередні умови життя. Чверть століття тому я говорив це про соціальні класи: „Члени різних соціальних класів, внаслідок перебування у сприятливих чи несприятливих умовах життя, мають відмінне бачення світу – розвивають відмінні сприйняття соціальної реальності, різні прагнення, надії, страхи, а також відмінне бачення бажаного” (Kohn 1963, p. 471).

Іноді психологи стверджують, сподіваюся, схвально, що таким чином пояснюючи зв'язки між великомасштабними соціальними структурами та психологічним функціонуванням особистості, ми „психологізуємо” соціальну структуру. У моїй власній роботі, наприклад, я „психологізую” соціальну стратифікацію. Вони мають добрі наміри, але я здригаюся. Я не хочу й не вважаю за прийнятне „психологізувати” соціальну структуру, так само, як не вважаю за прийнятне „соціологізувати” індивідуальну діяльність. Я намагаюсь виявити *систематичні зв'язки* між двома адекватними рівнями аналізу. Мій власний спосіб встановлення таких зв'язків – це ставити запитання, як позиція у більшій соціальній структурі дійсно впливає на умови життя людей, з якими вони безпосередньо стикаються, і як ці умови впливають на їхні цінності, їхні орієнтації, їхні процеси мислення. У моєму дослідженні це веде до наголосу на умовах праці як важливому проміжному зв'язку між соціальною стратифікацією та індивідуальною діяльністю. Очевидно, що є інші зв'язки; і так само очевидно, що хтось може зовсім інакше визначати проблеми та процеси. (Грунтовне обговорення проблем, пов'язаних зі встановленням таких зв'язків, див.: House 1981). Мій центральний пункт – це не обґрунтованість моєї власної улюбленої інтерпретації, а стратегічне застосування систематичного дослідження наслідків соціальної структуризації для індивідуального досвіду.

Тому ключовим запитанням стає, чи необхідно надалі зважати на великі структури, якщо вже встановлені зв'язки між позицією у великих соціальних структурах та індивідуальною психологічною діяльністю. Висловлюючись простіше, що неодноразово робилося, якщо можна показати, що соціальна стратифікація впливає на цінності та орієнтації переважно через умови праці, зв'язані зі стратифікаційною позицією, то чи не можна тоді відмовитись від цього поняття, соціальної стратифікації, як зайвого? Я переконаний, що ставити питання таким чином означає плутати *пояснення з виправдуванням*: пояснення впливу соціальної стратифікації робить це поняття не зайвим, а все необхіднішим, оскільки, лише застосовуючи це чи інше подібне поняття, можна зрозуміти, що ті самі умови праці, які найбезперечніше впливають на людей, самі вбудовані у великі соціальні та економічні структури. Повністю досягнути вплив умов праці

на особистість можна тільки через розуміння того, що умови праці самі є опосередковуючим механізмом у впливі великих соціальних та економічних структур на індивідуальні особистості.

Мій приклад та моя власна робота здебільшого стосуються одного аспекту макросоціальної структури – соціальної стратифікації. Проте я зовсім не вважаю, що це єдиний аспект соціальної структури, вплив якого на індивідуальну психічну діяльність має перебувати в центрі соціологічної уваги. Навпаки, я переконаний, що ми повинні вивчати, як усі основні соціальні інститути суспільства впливають на індивідів. Більше того, ми повинні вивчати ці процеси у міжнаціональних порівняннях, інакше наші узагальнення будуть назавжди обмежені здебільшого американським суспільством (Kohn 1987). Я вважаю, що справжня соціологічна соціальна психологія може задовольнитися не менше, аніж систематичними спробами розуміння процесів, через які основні соціальні інститути будь-якого суспільства, розглянуті у міжнародній перспективі, впливають на членів цього суспільства. Більше того, я вважаю, що зараз ми маємо методологічні засоби, що уможливають строгі міжнародні порівняльні дослідження соціальної структури та особистості.

Я завершую, повертаючись до поняття „психологізації” соціальної структури. Я б переформулював цей, сповнений добрих намірів, але помилковий шлях визначення проблеми. Систематично встановлювати зв'язки між соціальною структурою та особистістю – це означає не психологізувати соціальну структуру, а пояснювати процеси, через які соціальна структура впливає на індивідів. Не розкривати такі зв'язки означає зайво обмежувати розуміння як соціальної структури, так і особистості.

***III. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ПОРІВНЯННЯ
ЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР І ОСОБИСТОСТІ
ЗА УМОВ ВИДИМОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ***

Розділ 11.

*Позиція у класовій структурі та психічна діяльність у Сполучених Штатах Америки, Японії та Польщі **

Мелвін Л. Кон, Ацусі Наої, Керрі Шоенбах, Кармі Скулер, Казімеж Сломчинський

У цій статті ми аналізуємо психологічний вплив соціального класу в трьох відмінних країнах – Сполучених Штатах Америки, Японії та Польщі. Аналіз є міжнаціональним, головною метою є встановити, однаковими чи неоднаковими є психічні впливи соціального класу у західному і незахідному, капіталістичному та соціалістичному індустріалізованих суспільствах. Ми не наполягаємо на тому, що Сполучені Штати Америки є типовою західною капіталістичною країною, Японія – типовою незахідною капіталістичною країною, а Польща типовою соціалістичною країною. Однак, якщо ми знайдемо подібності щодо психологічного впливу соціального класу в цих трьох країнах, ми зможемо впевнено говорити, що наші результати мають загальний характер, поширюються не лише за межі будь-якої з трьох країн, але і будь-якого одного *типу* суспільства. Якщо ж ми знайдемо міжнаціональні відмінності у психологічному впливі соціального класу, то продуманий нами підбір таких різних типів суспільств допоможе визначити межі загальності наших результатів і, можливо, навіть зрозуміти природу цих відмінностей.

Це дослідження присвячено чотирьом конкретним питанням. По-перше, чи можливо концептуалізувати та індексувати соціальний клас у вимірах, однакових для всіх трьох відмінних суспільств? Під “класами” ми розуміємо групи людей, визначені за їхніми відношеннями до власності та контролю над засобами виробництва, а також контролю над працею інших. Ми свідомо відокремлюємо поняття соціального класу від соціальної стратифікації, тобто ієрархічного впорядкування суспільства за ознаками офіційної освіти, статусу зайнятості та доходу. Добре відомо, що соціальна стратифікація є досить загальним

* Попередні версії цієї статті [мова йде про статтю: Kohn, Melvin L., Atsushi Naoi, Carrie Schoenbach, Carmi Schooler, and Kazimierz M. Slomczynski. Position in the Class Structure and Psychological Functioning in the United States, Japan, and Poland // *American Journal of Sociology*. – 1990. – Vol. 95. – №4. – P.964-1008. – Прим. ред.] були представлені на пленарному засіданні Південного Соціологічного Товариства в Атланті, у квітні 1987; на спеціальному зібранні Польської Соціологічної Асоціації у Варшаві в травні 1987; на симпозіумі соціологів СРСР і США із соціальної організації праці у Вільнюсі в липні 1987; на лекціях у Токійському університеті, а також університетах Васеда та Квансей Гакуін у червні 1989 та на щорічній конференції Американської Соціологічної Асоціації в Сан-Франціско в серпні 1989. Ми вдячні Карлу Александеру, Андрю Черліну, Уільяму Форму, Але хандро Портесу, Еріку Оліну Райту та рецензентам *AJS* [*American Journal of Sociology*. – Прим. ред.] за критичне прочитання попередніх версій цієї статті. Робота Кона у цьому дослідженні була значно полегшена стипендією від Фонду пам’яті Джона Саймона Гугенхайма. Частина статті, що стосується Сполучених Штатів, адаптовано з: Kohn, Schoenbach, 1983. Попередню версію статті з американськими та польськими даними було опубліковано польською мовою (Slomczynski, Kohn, 1988). Всі вимірювальні моделі, описані у цій статті, а також моделювання взаємного впливу професійної самостійності та психічної діяльності, виконано за допомогою MILS, комп’ютерної програми, розробленої Рональдом Шоенбергом (Ronald Schoenberg) для аналізу латентної змінної лінійних структурних рівнянь (Joreskog, Sorbom 1976).

явищем і її можна вимірювати в усіх індустріалізованих суспільствах за допомогою практично однакових індексів (Treiman 1977). Постає питання, чи можливо опрацювати концепцію “соціального класу” не тільки щодо західного капіталістичного суспільства, але й незахідного, а також соціалістичного суспільств? Більше того, чи можемо ми побудувати індекси соціального класу, які були б валідними для усіх трьох країн з притаманною їм відмінною історією, культурою, політичною та економічною системами, але які водночас уможливлювали б порівняння між країнами?

Друге питання – чи є соціальний клас концептуально та емпірично відмінним від соціальної стратифікації? Ми розглядаємо класовий поділ та стратифікацію як альтернативні концептуалізації соціальної структури, обидві концептуалізації теоретично корисні, хоча й не обов’язково придатні для відповідей на однакові запитання. Проте ми повинні подумати, чи є класовий поділ і стратифікація достатньо емпірично відмінними, чи дійсно є практичний сенс їхнього розрізнення в реальному дослідженні. Ми не маємо наміру перевіряти аргументи прихильників класового та стратифікаційного підходів, а лише хочемо переконатися, що наші висновки про психологічні впливи соціального класу не є просто відбиттям психологічних впливів соціальної стратифікації.

По-третє, чи має соціальний клас однакові психологічні наслідки в трьох таких різних країнах? Ми припускаємо, що так. Ми очікуємо, що члени більш “привілейованих” соціальних класів будуть гнучкішими у сприйнятті ідей, вище цінуватимуть самостійність для своїх дітей та самі матимуть більш самостійні орієнтації щодо себе та суспільства, аніж члени менш привілейованих соціальних класів. Під “привілейованістю” ми розуміємо не посідання вищої соціально-стратифікаційної позиції, а привілейованість за визначенням соціального класу, тобто більший контроль за засобами виробництва та більший контроль над робочою силою інших.

Оскільки поділ на соціальні класи – це скоріше багатовимірна типологія, аніж одновимірне ієрархічне впорядкування, то передбачається складний набір порівнянь, а не одне рангове впорядкування. Наприклад, щодо *власності* на засоби виробництва роботодавці (навіть дрібні) та самозайняті є більш привілейованими, ніж *будь-який* найманий працівник (навіть управлінці транснаціональних корпорацій). В сенсі *контролю* над засобами виробництва менеджери посідають сприятливіші позиції, ніж багато дрібних роботодавців. А в сенсі *контролю над людьми* менеджери та навіть керівники нижчих ланок вочевидь більш привілейовані, ніж дрібні роботодавці та самозайняті. Ми очікуємо, що роботодавці та менеджери, маючи загалом більший контроль над засобами виробництва та робочою силою інших, цінують самостійність вище, а робітники фізичної праці, що найменше контролюють засоби виробництва та робочу силу інших, цінують самостійність найнижче. Подібним чином передбачається, що роботодавці та менеджери мають максимальну самостійність орієнтацій, а також є найбільш розумово гнучкими серед усіх соціальних класів, в той час, як робітники

фізичної праці перебуватимуть на протилежному боці. Оскільки решта класів є привілейованими в одних аспектах і не привілейованими в інших, ми не маємо достатніх підстав для висунення гіпотез щодо їх відносного розташування з огляду на їхні цінності, орієнтації та розумову діяльність. Також ми не сподіваємося знайти міжнаціональні подібності чи відмінності щодо зв'язків між соціальним класом та почуттями задоволеності усім або дистресу.

Четверте питання: чим пояснити психологічний вплив соціального класу? На нашу думку, пояснення буде значною мірою подібним до пояснення психологічного впливу соціальної стратифікації. В усіх трьох країнах зв'язки соціальної стратифікації з батьківськими цінностями, самостійністю орієнтацій та розумовою гнучкістю є переважно наслідком умов праці, що пов'язані зі стратифікаційною позицією. Люди, що обіймають вищу позицію, мають більші можливості для самостійності у своїй роботі; досвід такої самостійності у свою чергу має вирішальне значення для формування цінностей, орієнтацій та інтелектуального розвитку (щодо Сполучених Штатів див.: Kohn, Schoenbach 1983; щодо Польщі див.: Slomczynski, Miller, Kohn 1981; щодо Японії див.: Naoi, Schooler 1985). Ми припускаємо, що соціальний клас впливатиме на цінності, самостійність орієнтацій та розумову гнучкість значною мірою з той же причини: ті, хто займають привілейованіші місця у класовій структурі, мають більше можливостей бути самостійними у своїй роботі.

Це дуже сильна гіпотеза. Ми *визначаємо* клас у термінах власності, контролю над засобами виробництва та працею інших, але водночас припускаємо, що причина того, *чому* соціальний клас впливає на особистість, є те, що класова позиція визначає, наскільки індивід має контроль над умовами його *власної* праці. Ні в класичному визначенні соціального класу, ані в наших емпіричних індикаторах класу немає нічого, щоб безпосередньо стосувалося б контролю над умовами свого власного професійного життя. Проте, ґрунтуючись на нашому аналізі умов праці та психічної діяльності (Kohn, Schooler 1983), ми гадаємо, що психологічно визначальним щодо контролю на робочому місці є не контроль над іншими, а контроль над умовами власного життя – професійна самостійність. Тому ми припускаємо, що наявність привілейованої класової позиції психологічно важлива не владою над іншими, яку вона дає, і навіть не соціально-економічними винагородами, які вона приносить, а забезпеченням можливості бути самостійним у власному професійному житті. І навпаки – психологічна впливовість не вигідної класової позиції полягає переважно у обмеженні можливості бути самостійним у професійному житті.

Наше переконання, що позиція у класовій структурі загалом має подібний психологічний вплив, зумовлений однаковими причинами у Сполучених Штатах, Японії та Польщі, ніяким чином не заперечує відмінностей класової структури в межах різних економічних та політичних систем. Ми ніякою мірою не ставимо також під сумнів те, що сучасна класова структура будь-якої країни сформована історією і культурою цієї країни. Навпаки, ми переконані, що

індикатори соціального класу необхідно розробляти так, щоб вони відповідали конкретній історії, культурі та політичній і економічній системам кожної країни, і саме так ми зробили. Однак, ми припускаємо, що психологічні *впливи* соціального класу та пояснення цих впливів будуть загалом подібними в усіх індустріальних суспільствах – капіталістичних і соціалістичних, західних і незахідних.

ВИБІРКА ТА МЕТОДИ ЗБОРУ ДАНИХ

Наш аналіз ґрунтується на трьох дослідженнях: початкове проведено у Сполучених Штатах та двічі повторене у Польщі та Японії. Ці дослідження охоплюють лише чоловіків.

Початкове дослідження у Сполучених Штатах ґрунтувалося на інтерв'ю, проведених під керівництвом Кона та Скулера в 1964 році за репрезентативною вибіркою з 3101 чоловіків від 16 років та старше, зайнятих у цивільному секторі країни. Докладні дані про вибірку та методи збору даних представлені у Khon ([1969] 1977) у додатку С [в цій книзі – у додатку А. – *Прим. ред.*]. Через 10 років, у 1974 році знову було опитано за репрезентативною вибіркою 687 чоловіків, які брали участь в початковому опитування і яким виповнилось 65 років або менше (докладніше див.: Kohn, Schooler 1983, додаток А [у цій книзі – у додатку А. – *Прим. ред.*]). Тут ми аналізуємо дані, отримані від цих 687 чоловіків, використовуючи результати обох досліджень.

Дослідження в Японії, проведене влітку 1979 року, ґрунтувалося на випадковій імовірнісній вибірці з 629 чоловіків, віком від 25 до 65 років, зайнятих у цивільному секторі в Долині Канто. Ця територія, що включає Токіо та шість інших префектур в північно-центральної Японії, є сумішню міської, приміської та сільської місцевостей. Японський опитувальник складався здебільшого з питань, перекладених з американського опитувальника. Аби переконатися у змістовній та культурній адекватності питань, було проведено посилене претестування (Naoi, Schooler 1985).

Дослідження в Польщі проводилося у 1978 році за сприяння Польської Академії наук. Випадкова вибірка з 1557 осіб була репрезентативною для чоловіків у віці від 19 до 65 років, які мешкають в містах та зайняті повний робочий день у цивільному секторі (докладну інформацію щодо вибірки та контролю за якістю даних див.: Slomczynski et al. 1981). В цьому дослідженні відтворювались основні частини американського дослідження. Запитання про професійну самостійність та психічну діяльність були адаптовані з опитувальника Кона-Скулера. Виміри соціальної стратифікації, ретельно перевірені, були взяті з попередніх польських досліджень (Danilowicz, Sztabinski 1977; Slomczynski, Kasprowicz 1979)*.

* Детальніше щодо концептуалізації та вимірювання соціальної стратифікації, особистості та професійної самостійності для дослідження у соціалістичній Польщі див. додаток Г. [*Прим. ред.*]

Нашою метою було *концептуалізувати* соціальний клас за однаковим для трьох країн теоретичним обґрунтуванням, але *індексувати* його відповідно до особливих історичних, культурних, економічних та політичних обставин кожної з трьох країн. Таким шляхом ми сподіваємося досягти радше змістовної, ніж просто механічної, порівнянності.

Соціальні класи у Сполучених Штатах

Класичний поділ на буржуазію та пролетаріат загалом визнається недостатнім для опису класової структури сучасного капіталістичного суспільства. Постає питання, які ще відмінності можна виокремити? Говорячи про дрібну буржуазію, яка, подібно до власне буржуазії, володіє засобами виробництва, але, уподібнюючись пролетаріату, використовує власну робочу силу, а не лише контролює працю інших, Маркс запровадив як важливу відмінність, так і раціональне підґрунтя для подальших розрізень. Майже всі наступні теоретики наслідували приклад Маркса, намагаючись знайти відмінності та диференціювати дві великі сукупності, власників та найманих працівників, на більшу кількість гомогенних категорій. Це ж робимо і ми, використовуючи досвід Еріка Райта (Wright 1976, 1978), Робінсона та Келлі (Robinson, Kelley 1979), Гагліані (Gagliani 1981) і Маха та Весоловського (Mach, Wesolowski 1986).

У своєму стимулюючому дослідженні класової структури американського суспільства Райт стверджував, що в США та інших розвинених капіталістичних суспільствах існують три базові класові локалізації: буржуазія, члени якої контролюють інвестиції та процес накопичення, матеріальні засоби виробництва та робочу силу інших; дрібна буржуазія, чії члени контролюють інвестиції та матеріальні засоби виробництва, але не працю інших, та пролетаріат, належні до якого не контролюють жодну суттєву складову виробництва. Райт також стверджував, що існують групи, які посідають “контрадикторні локалізації”. Контрадикторну локалізацію між пролетаріатом та буржуазією має менеджмент, котрий не *володіє* засобами виробництва, але *неодмінно контролює* і засоби виробництва, і робочу силу інших. Поміж пролетаріатом та дрібною буржуазією існує група, названа Райтом “напівавтономними найманими працівниками”. Це переважно наймані інженерно-технічні працівники нефізичної праці та, звичайно, висококваліфіковані майстри, які мають контроль над тим, як вони виконують свою роботу та, щонайменше, деякий контроль над тим, що вони виробляють, проте не є настільки автономними, як самозайняті. Контрадикторна локалізація поміж дрібною буржуазією та власне буржуазією належить середнім роботодавцям, дуже важливі у нашому дослідженні групі, оскільки майже всі роботодавці, які опитуються у будь-якому репрезентативному дослідженні, мають невелику кількість найманих працівників.

Існує достатньо доказів на користь емпіричної ефективності такої концептуалізації (Wright, Perrone 1977; Kalleberg, Griffin 1980; Robinson, Kelley 1979). Задля нашої мети схема Райта потребує деякої модифікації. Використання ним терміну “автономія” (подібного до нашої

“професійної самостійності») як критерію для відрізнєння напівавтономних найманих працівників від пролетаріату є досить проблематичним. На нашу думку, автономія, хоча й тісно пов’язана з локалізацією праці у класовій структурі, сама не є визначальною для класу. Факт підпорядкування працівника контролюючій владі роботодавця або його представника може визначатися класовою позицією працівника, проте рівень автономії, дозволений керівними особами, радше залежить від конкретної робочої ситуації, ніж є інваріантним атрибутом класу. (В пізніших роботах Райт [Wright 1985, p.53-55] приходить до подібного висновку). Більш того, якби ми використали автономію як критерій для складання покажчика соціального класу, було б у логічному відношенні неправомірно ставити питання, чи можуть психологічні впливи соціального класу бути віднесені до професійної самостійності. Тому ми не використовуємо розрізнєння Райта між пролетаріатом та напівавтономними працівниками.

Однак ми поділяємо тезу Райта щодо контролю над працею інших як валідного критерію класу. Ми також дотримуємося логіки Робінсона та Келлі (Robinson, Kelley 1979), які, поєднавши ідеї Маркса та Дарендорфа, визначають класи як в термінах контролю за засобами виробництва, так і контролю над підлеглими. Основне наше запозичення з їхнього підходу – це те, що контроль за іншими людьми є принциповою відмінністю серед найманих працівників. Ми вважаємо такі аргументи переконливими; крім того, в цьому разі немає логічного протиріччя між використанням влади над іншими як критерію класу та запитуванням, чи є психологічний вплив класу частково зумовленим контролем над власною трудовою активністю.

Поки ми не застосовуємо якогось замітника для розрізнєння пролетаріату від напівавтономних працівників Райтом, ми можемо розглядати лише як одну класову категорію великий та гетерогенний сегмент робочої сили: усіх найманих працівників, що не є керівниками. Тому ми вслід Гагліані (1981) та Пауланзаса (Poulantzas 1975) враховуємо відмінність між фізичної та нефізичною працею як додатковий критерій класу. Це розрізнєння, звичайно, освячене віками, повертається до обговорення Марксом «розумового виробництва» інтелектуалів та «фізичного виробництва» робітників. Гагліані доводить, що навіть в сучасних капіталістичних економіках працівники нефізичної праці користуються привілейованою позицією щодо умов праці та доходу, привілеями, достатньо великими, аби зробити їхні інтереси ближчими до інтересів менеджменту, аніж робітників фізичної праці. Базова ситуація працівників нефізичної праці – за ознаками гарантій зайнятості, умов праці в офісі чи комерційній установі, оплати переважно у формі окладу, а не погодинної чи відрядної, додаткових пільг, також як і досить незначне поширення серед працівників нефізичної праці профспілкового членства – все це помітно ближче до менеджменту, особливо його нижчих категорій, ніж до робітників фізичної праці. Як зазначав Локвуд, спираючись на своє дослідження британських клерків: “Як тільки вираз “класова ситуація” поширюється не лише на

ринкову ситуацію, але також і на робочу, стає зрозумілим, що клерк та робітник фізичної праці у більшості випадків взагалі не поділяють однакової класової ситуації” (Lockwood 1958, p. 208).

Поширення механізації, стандартизації та комп’ютеризації в офісах, поява численних галузей обслуговування з нечіткою межею між фізичною та нефізичною працею сприяють тому, що традиційна відмінність між робочими ситуаціями працівників фізичної та нефізичної праці може зменшуватися, проте відмінність все ще існує, особливо для чоловіків, і все ще є надійною основою для виділення класу. Тому ми приймаємо, як робочу гіпотезу, те, що роль, яку відіграють працівники нефізичної праці у виробничому процесі, достатньо відрізняється від ролі робітників, аби визначати їхню належність до різних класів. Якщо ж наймані працівники нефізичної праці не є “основним класом”, то в межах марксистського підходу вони принаймні є “неосновним класом” (Mach, Wesolowski 1986, p.61), і тому мають досліджуватися окремо. У всякому разі ми будемо постійно перевіряти, чи наші висновки щодо психологічного впливу класової позиції та причин цього впливу не є наслідком використання відмінності фізична/нефізична праця як критерію класу¹.

На основі попереднього розгляду, ми поділили чоловіче населення США, зайняте у цивільному секторі, на шість класових категорій, котрі вирізнялись передусім за їхнім різними відношеннями до власності, контролю над матеріальними ресурсами та людьми, залученими до виробничого процесу, а також, по-друге, за ситуацією зайнятості.

Такий теоретичний аналіз не вказує з точністю, де саме проводити класові межі. Наприклад, не існує теоретичного обґрунтування для визначення, яка частка інвестицій у фірму становить власність. Аби розв’язати подібні проблеми ми послуговуємося численними описовими даними з інтерв’ю. Вивчивши їх докладно, ми визначили межу між власниками та не-власниками як володіння 20 відсотками фондів фірми, що вочевидь диференціює ролі у процесі роботи, відмежовуючи власників від найманих менеджерів та керівників перших ланок. Більш проблематичне питання: наявність скількох найманих працівників відрізняє дрібного роботодавця від середнього буржуа – один, два чи три? На підставі детального аналізу записів інтерв’ю ми провели межу між трьома та чотирма найманими працівниками, які не є членами родини. Очевидно, у Сполучених Штатах Америки наявність чотирьох найманих працівників, не членів родини, диференціює фірми, де трудова роль власника є здебільшого роллю керівника, а не безпосереднього виробника.

¹ Можна було б вважати за кращу демаркаційну лінію виокремлення “інтелектуальної” праці як відмінної і від рутинної роботи “білих комірців” (працівників торгівлі та клерків), так і від фізичної праці. Однак прийняття відмінності між інтелектуальною та неінтелектуальною працею за адекватну різницю між класами ставить три серйозні проблеми. По-перше, на практиці дуже важко провести таке розмежування, по-друге, немає впевненості, що заснована на такій відмінності класифікація буде валідною для інших країн. По-третє і найважливіше, таке розрізнення дуже близьке до професійної самостійності, оскільки воно розділило б на два класи тих працівників нефізичної праці, чия робота вимагає більших і відповідно менших інтелектуальних зусиль. Тому для досягнення нашої мети доцільнішою є класична відмінність між фізичною та нефізичною працею.

Ще одна проблема полягає у тому, що ми не можемо провести всі розмежування, які б нам хотілося, наприклад, між великими та середніми роботодавцями, оскільки серед опитаних немає достатньої кількості чоловіків у деяких категоріях. Однак прийнятною є наступна класифікація:

1. Роботодавці: власники, що наймають чотири або більше, працівників, не членів родини (N=18 у 1964, 32 – у 1974).
2. Самозайняті (дрібна буржуазія): власники, що наймають не більше трьох працівників, не членів родини (N=73, 82).
3. Менеджери: наймані працівники, які володіють менш ніж 20% власності підприємства, що їх наймає, та перебувають щонайменше на третьому ієрархічному рівні знизу (N=37, 65).
4. Супервізори (яких ми, услід за Райтом, відрізняємо від менеджерів, оскільки вони не мають реального контролю над засобами виробництва і мають досить обмежений контроль над працею інших): наймані працівники, які здійснюють пряме керівництво трьома або більше працівниками, котрі не мають підлеглих (N=120, 122).*
5. Працівники нефізичної праці: наймані працівники, які виконують переважно нефізичну працю та не є керівниками (N=138, 106).
6. Робітники: наймані працівники, що виконують здебільшого фізичну працю та не є керівниками (N=301, 219).

Соціальні класи в Японії

Концептуалізуючи та індексуєчи соціальний клас для Японії, ми намагалися враховувати не тільки загальні принципи, притаманні для будь-якої високо індустріалізованої капіталістичної країни, але й історичну специфіку Японії. Наша схема містить класові поділи, запропоновані як марксистською (Ohashi 1971; див. також Mizuno 1974; Steven 1983; Hashimoto 1986) так і немарксистською літературою (наприклад, Cummings 1980, pp. 41-52; Naoi 1972). Взяті до уваги деякі риси “подвійної” економіки (Lockwood 1968; Taira 1970), а також модернізованої структури зайнятості Японії (Cole and Tominaga 1976; Naoi 1970). Остаточний перелік класових категорій загалом дуже близький до використаного для США, проте чіткі критерії визначення членства в кожному з класів є пристосованими до японської соціальної та економічної структур. Ми намагалися забезпечити міжнародну порівнянність концептуалізації класу, водночас опрацьовуючи критерії класифікації, що відповідають реаліям класової структури кожної країни.

Стівен (Steven 1983) показав, як різні форми приватної власності формували клас капіталістів в Японії. Наш підхід є вужчим. Ми просто застосували класичний критерій класу - власники чи невластники, аби виокремити тих представників робочої сили, хто працює радше за прибуток, ніж за оклад чи заробіток. Це підхід відповідає японській соціологічній традиції (Ohashi 1971), а також японській статистиці ([Japanese] Bureau of Statistics 1970).

* Тобто, супервізор (у більш звичайній україномовній термінології) – це керівник першої ланки; це словосполучення тут часом застосовується як синонім терміну «супервізор». – *Прим. ред.*

Однією з найбільш виразних рис сучасного розвитку Японії є поява подвійної економіки з первинним (чи центральним) сектором, що характеризується капіталомісткими процесами, та вторинним (або периферійним) сектором, що характеризується трудомісткими процесами (Cummings, Naoi 1974). В нашій вибірці майже всі власники є частиною вторинного (або периферійного) сектору економіки, вони не представляють “великий капітал”, а радше невеликий підприємницький бізнес.

Подальше розмежування в Японії, як і в Сполучених Штатах, полягає між роботодавцями та самозайнятими. Для Сполучених Штатів ми визначили роботодавцями тих власників, які наймають чотири або більше працівників – не членів родини. Проте в Японії, де наймання кількох членів родини у невеликому підприємстві – це поширена практика, факт наймання навіть одного працівника, не належного до родини, створює суттєву відмінність, що є підставою для виокремлення класу. Тому ми відокремили дрібних роботодавців від самозайнятих на підставі факту наймання бодай одного працівника не з членів родини. Аби побачити, чи існує якась реальна відмінність щодо психічної діяльності між найдрібнішими роботодавцями (тими, що наймають від одного до чотирьох працівників не з членів родини) та тими, хто наймає більше, ми досліджуватимемо їх окремо, навіть якщо не вважаємо їх різними соціальними класами. Перша група – це, безумовно, “дрібна буржуазія”, друга – “невеликі капіталісти” (“small capitalists”; Steven 1983, p.71).

Наша класифікація японських найманих працівників повинна була б відповідати використаній в США, проте ми не думаємо, що критерії розрізнення менеджерів від керівників найнижчого рівня в США, підійдуть для Японії. Натомість ми визначили як “менеджерів” тих вищих посадовців, яких в Японії називають “виконавчою владою”, тобто високопоставлені урядовці, президенти та директори приватних компаній, де працює щонайменше п’ять найманих працівників, а також інші посадові особи, які працюють у приватних чи державних установах та мають у підпорядкуванні 25 і більше працівників. Щодо виокремлення керівників першого рівня від некеруючого персоналу, ми застосували дещо іншу процедуру розрізнення, ніж для США. Для останніх, за описовими даними, межею між керівником найнижчого рівня та некерівним найманим працівником є три і більше підлеглих; проте ми вважаємо, що для Японії такою межею диференціації має бути чотири чи більше працівника. Отже, ми вважаємо супервізорами тільки тих майстрів та функціонально подібних осіб, які контролюють роботу принаймні чотирьох осіб.

Одним з основних поділів в Японії, як і в інших індустріальних країнах, є поділ між фізичною та нефізичною працею (див.: Cole 1971, p. 142-45; Cummings 1980, p. 46-52). Перед Другою світовою війною відмінність між цими двома групами, знаними як *shokuin* та *kain*, була досить виразною. Після війни статусний розрив між цими двома групами зменшився, проте відмінність в об’єктивних умовах життя все ще залишається суттєвою. В деяких описах

японського суспільства працівники нефізичної праці розглядалися як новий середній клас (див.: Kishimoto 1962; Vogel 1963; Odaka 1966), а працівники фізичної праці – як робітничий клас (Horie 1962). У нашому дослідженні ми розрізняємо працівників нефізичної та фізичної праці, покладаючись на деталізовані назви занять респондентів, використовуючи схему, опрацьовану для дослідження соціальної мобільності (Naoi 1979).

Остаточний перелік класових категорій для Японії наступний:

1. Роботодавці: власники, що наймають принаймні одного працівника окрім членів своєї родини (N = 99 осіб).
 - 1a. Власники, що наймають п'ять або більше працівників, не членів родини (N = 40).
 - 1b. Власники, що наймають від одного до чотирьох працівників, не членів родини (N = 59).
2. Самозайняті: власники, що не наймають нікого, окрім членів родини (N = 122).
3. Менеджери: наймані працівники, що обіймають посади на вершині організаційної ієрархії та керують 25 чи більше підлеглими (N = 43).
4. Супервізори: наймані працівники, які безпосередньо керують 4 – 24 працівниками (N = 86).
5. Працівники нефізичної праці: наймані працівники, які виконують переважно нефізичну роботу та ніким не керують (N = 135).
6. Робітники: наймані працівники, які виконують здебільшого фізичну роботу та ніким не керують (N = 144).

Соціальні класи в Польщі

Недавні концептуалізації соціального класу в Польщі (Wesolowski 1979; Ladosz 1977; Widerszpil 1978; Hryniewicz 1983; Drazkiewicz 1980) виходять з передумови, що при переході від капіталістичного суспільства до соціалістичного, класова структура якоюсь мірою успадковується від попередньої формації. Наш підхід є доволі відмінним. Ми переконані, що класи в соціалістичному суспільстві мають виокремлюватися виключно на підставі характерних рис цього типу суспільства: централізованого планування та державного контролю над економікою. Ми вважаємо прийнятними для класового поділу в Польщі наступні критерії:

1. *Контроль за засобами виробництва*, що є визначальним критерієм класу в націоналізованих та централізованих економіці Польщі. В процесі економічного планування менеджери складають найвпливовішу та вирішальну групу; вони є продовженням державного владного апарату. Менеджери у соціалістичних країнах втілюють ідеологічні цілі й не можуть підпорядковувати такі цілі технічній чи економічній раціональності. Важливість політичних цілей в адмініструванні економічної системи впливає на класові інтереси менеджерів та їхні відносини з іншими класами.

2. *Безпосередній контроль над працею*, який виокремлює таких керівників не тільки від тих, кого вони контролюють, але й від вищого менеджменту. На соціалістичних підприємствах,

можливо навіть більше ніж на капіталістичних, координація робіт делегована керівникам першої ланки, але вони наділені дуже обмеженою владою.

3. *Фізична праця на противагу нефізичній*, що є базовим розрізненням навіть у націоналізованій економіці. Це розрізнення глибоко вкорінене в польській історії. Описуючи класову ситуацію у Польщі напередодні Другої світової війни, відомий тоді соціолог писав: "Ніде більше соціальна відстань між нефізичною працею, навіть найнижчого розряду, та фізичною працею, навіть хоча б і творчою, так чітко не визначена, як у Польщі" (Rychlinski 1938, p. 180). Не зменшилось ця різниця за важливістю і в повоєнній Польщі.

4. *Продуктивна та непродуктивна праця*, що поділяє усіх робітників націоналізованої економіки на фабрично-заводських робітників, які виробляють матеріальні речі і складають ядро робітничого класу, та всіх інших робітників, які складають його периферію. У Польщі фабрично-заводські робітники становлять основну силу в процесі безпосередніх переговорів із урядом. З погляду економіки, заводські робітники є основною силою соціалістичної індустріалізації, що розглядається урядом як чинник легітимації привілеїв наданих таким робітникам.

5. *Власність на засоби виробництва*, яка є базовою категорією теорії соціальних класів Маркса в так званих антагоністичних формаціях, але не основоположним чинником диференціації в урбанізованій соціалістичній економіці Польщі. Позатим, самозайняті або дрібна буржуазія мають бути включені до схеми класів. Однак треба пам'ятати, що в Польщі самостійність власників малого бізнесу щодо планування та прийняття інших економічних рішень є обмеженою через втручання держави.

Для Польщі, як і для Сполучених Штатів та Японії, наші ретельні критерії розрізнення класів ґрунтуються на докладному аналізі даних реальних інтерв'ю. Так, наприклад, наші критерії щодо виокремлення "менеджера" виводяться з особливостей економічної структури Польщі, так само як і супервізорів. Шість класів, виокремлених таким чином, це:

1. Менеджери: наймані працівники на найвищих керівних посадах в державних та кооперативних підприємствах; наймані працівники, які за посадою є керівниками та які керують діяльністю 25 або більше людей; працівники, що керують діяльністю 50 або більше підлеглих, незалежно від того, чи зветься вони офіційно керівниками; працівники, які керують діяльністю двох чи більше рівнів підлеглих (N = 62)
2. Супервізори: наймані працівники, які безпосередньо керують діяльністю 2 - 24 працівників, ніхто з яких сам не є керівником (N = 302)
3. Працівники нефізичної праці: ядро інтелігенції, що складається з професіоналів, технічних фахівців, службовців (N = 266)
4. Заводські робітники (N = 526)
5. Працівники фізичної праці у невиробничих галузях (N = 327)
6. Самозайняті: власники засобів виробництва та члени їхніх родин, які працюють на цих підприємствах (N = 73).

Отже, ми завершуємо цю частину аналізу, з позитивною відповіддю на питання, чи можливо концептуалізувати соціальних клас у спільних термінах в таких різних країнах, як США, Японія та Польща. Крім того, ми розробили індекси соціального класу, які є широко порівнянними для цих трьох країн, хоча кожен з них будувався з урахуванням історичних, культурних та політичних обставин країни, для якої він застосовується.

ЗВ'ЯЗОК МІЖ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВИМ ПОДІЛОМ ТА СОЦІАЛЬНОЮ СТРАТИФІКАЦІЄЮ

Чи відрізняється концептуально та емпірично соціально-класовий поділ, як ми його вимірюємо, від соціальної стратифікації? Ми вимірюємо соціальну стратифікацію – ієрархічне впорядкування суспільства – через застосування конфірматорного факторного аналізу другого порядку, де факторами першого порядку є професійний статус, дохід і освітній рівень (щодо моделі США див.: Kohn, Schoenbach [1983], fig.7.1, p.157 [в цій книзі – схема 9.1. – *Прим. ред.*]; польська модель адаптована у відповідності до: Slomczynski et. al.[1981], fig.2; японська модель була розроблена спеціально для цього дослідження). Індексами доходу та освітнього рівня є безпосередні вимірювання відповідних концептів. Всі вимірювальні моделі професійного статусу включають міжнародну шкалу престижу Трімена (Treiman's International Prestige Scale) як один з індикаторів. Також для кожної країни ми використовуємо як індикатори показники професійного статусу, розроблені саме для цієї країни: для США – індекси Голінгшеда, Дункана і Сігела; для Польщі та Японії - показники професійного престижу, розроблені спеціально для них. Таким чином, ми намагаємося досягнути міжнаціональної порівнюваності без втрати існуючих між країнами варіацій.

Кількісні показники розподілів демонструють обґрунтованість аргументу теоретиків класового аналізу про те, що хоча соціальний поділ на класи та соціальна стратифікації мають багато спільного, вони далеко не ідентичні (див. таблицю 11.1). Зокрема, зв'язок соціально-класового поділу з соціальною стратифікацією та з компонентами соціальної стратифікації є не лінійним і навіть не порядковим. Наприклад, ані в США, ані в Японії роботодавцям не приписується найвищий ранг за загальною соціально-стратифікаційною позицією; у всіх трьох країнах це місце належить менеджерам. Менеджери ранжуються надзвичайно високо за освітнім рівнем, як і працівники нефізичної праці (клас, що включає професіоналів), випереджаючи як роботодавців, так і самозайнятих. Але роботодавці ранжуються дуже високо (більшою мірою в США, ніж у Японії) за рівнем доходу. Робітники фізичної праці ранжуються найнижче за усіма

Таблиця 11.1. ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ І СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

		Середнє ^a			
	N	Соціальна стратифікація	Освітній рівень	Трудовий дохід	Професійний статус
США, чоловіки (1974):					
Роботодавці	32	0,70	0,45	10,27	0,76
Самозайняті	82	0,14	-0,11	0,22	0,34
Менеджери	65	0,80	0,67	0,81	0,78
Керівники першої ланки	122	0,12	0,03	-0,04	0,18
Працівники нефізичної праці	106	0,78	0,71	-0,12	0,72
Працівники фізичної праці	219	-0,83	-0,58	-0,42	-0,92
Кореляція (η) ^b		0,72*	0,51*	0,47*	0,71*
Кореляція, при об'єднанні працівників фізичної та нефізичної праці		0,41*	0,28*	0,39*	0,44*
Японські чоловіки (1979):					
Роботодавці: 5 + працівників	40	0,99	0,36	0,66	0,99
Роботодавці: 1 – 4 працівники	59	0,22	-0,20	0,16	0,23
Самозайняті	122	-0,22	-0,37	-0,31	-0,19
Менеджери	43	1,11	0,62	0,95	1,09
Керівники першої ланки	86	0,54	0,38	0,33	0,53
Працівники нефізичної праці	135	0,31	0,54	-0,08	0,30
Працівники фізичної праці	144	-1,13	-0,62	-0,38	-1,14
Кореляція (η) ^b		0,75*	0,49*	0,40*	0,75*
Кореляція, при об'єднанні працівників фізичної та нефізичної праці		0,55*	0,29*	0,39*	0,55*
Польські чоловіки (1978):					
Менеджери	62	1,89	1,40	1,30	1,88
Керівники першої ланки	302	0,66	0,51	0,42	0,66
Працівники нефізичної праці	266	0,89	0,94	-0,01	0,85
Заводські робітники	526	-0,62	-0,55	-0,16	-0,60
Робітники невиробничих галузей	327	-0,74	-0,57	-0,50	-0,73
Самозайняті	73	0,15	-0,16	0,60	0,20
Кореляція (η) ^b		0,82*	0,69*	0,43*	0,78*
Кореляція, при об'єднанні працівників фізичної та нефізичної праці		0,57*	0,41*	0,40*	0,55*

^a Виражені як стандартизовані різниці від генеральної середньої для країни.^b Скоректовано щодо ненадійності вимірювання.* $p < 0,05$.

компонентами соціальної стратифікації у всіх трьох країнах, але з більшою різницею за професійним статусом, ніж за освітою чи доходом. В усіх трьох країнах безпосередні супервізори розташовуються нижче, ніж працівники нефізичної праці за освітою; а в США та Польщі, і за професійним статусом; але в усіх трьох країнах вони мають вищий дохід. Отже, ці дані розподілів підтверджують твердження про те, що соціальні класи є дискретними категоріями, а не соціоекономічним континуумом. Клас є номінальною, а не інтервальною чи навіть порядковою змінною.

Таким чином, є видиме – але тільки видиме – протиріччя між нашим визначенням соціальних класів як таких, що мають більше чи менше переваг, і нашим розглядом їх радше як номінальної, а не порядкової змінної. Поясненням може бути те, що існує багато вимірів переваг у класовій структурі: власність на засобі виробництва, контроль за засобами виробництва, контроль за роботою інших та більш чи менш вдала ситуація зайнятості. Окремий соціальний

клас може випереджати в одному вимірі та програвати в іншому. Як результат, соціальні класи не можна вкласти в одну ранжовану шкалу, і вони мають розглядатися як номінальні категорії.

Тим не менш, кореляції між соціально-класовим розподілом та соціальною стратифікацією – за кореляційним відношенням *ета* (η), придатним для непорядкової класифікації соціальних класів – є дуже істотними: 0,72 для США, 0,75 для Японії і 0,82 для Польщі. І хоча ці кореляції не свідчать про ідентичність вимірів, все ж таки не можна заперечувати, що соціально-класовий поділ і соціальна стратифікація мають багато спільного. Так само, за η для соціального класу з компонентами соціальної стратифікації, особливо з професійним статусом: кореляції є істотними, але не свідчать про тотожність².

Помітні різниці у стратифікаційних позиціях працівників фізичної та нефізичної праці у всіх трьох країнах означають, що наше трактування працівників фізичної і нефізичної праці як різних класів робить внесок до кореляції між соціально-класовим розподілом і соціальною стратифікацією та може навіть її пояснити. І справді, розрізнення фізичної і нефізичної праці впливає на величину цих кореляцій, але навіть якщо ми об'єднуємо всіх не керуючих працівників в один соціальний клас – пролетаріат, кореляції між соціально-класовим розподілом і соціальною стратифікацією залишаються істотними (див. табл. 11.1). Зв'язок між соціально-класовим розподілом і соціальною стратифікацією є не тільки функцією розрізнення фізичної та нефізичної праці, але зумовлений також різними статусами, доходами та освітніми рівнями чоловіків, які займають різні позиції по відношенню до власності, контролю за засобами виробництва та за робочою силою інших людей. Отже, ми з'ясували, що в усіх трьох країнах поділ на соціальні класи сильно корелює із соціальною стратифікацією, проте відмінний від неї.

СОЦІАЛЬНИЙ КЛАС І ПСИХІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Наші дослідження містять інформацію щодо багатьох аспектів психічної діяльності чоловіків: їх цінності щодо себе та своїх дітей, їхню розумову діяльність і декілька вимірів їх орієнтації щодо себе та суспільства. Ми припускаємо, що всі ці аспекти психічної діяльності є значущо пов'язаними із соціальним класом. Проте, аналіз таких зв'язків між соціальним класом і всіма цими аспектами психічної діяльності для всіх трьох країн був би громіздким для представлення. На щастя, наш детальний аналіз показує, що ми не втратимо нічого важливого, якщо замість цього будемо мати справу із чотирма основними концептами: батьківське цінування самостійності для дітей, розумова гнучкість, самостійність орієнтацій та відчуття благополуччя чи дистресу.

Індекси психічної діяльності

² Дані, представлені в табл. 11.1 для США, - з повторного опитування 1974 року; структури середніх є такими самими, а η майже тотожними до базового опитування 1964 року.

Батьківське цінювання самостійності на противагу конформності із зовнішнім авторитетом. Під батьківськими цінностями ми маємо на увазі ті зразки поведінки, які батьки найбільше б бажали бачити у своїх дітей (Kohn 1977, р. 18-20). Щоб визначити батьківські цінності, в усіх трьох опитуваннях батьків просили частково упорядкувати за бажаністю список з 13 характеристик для хлопця чи дівчинки однакового віку з тою їхньою власною дитиною, що обиралась випадково. Обширні претести підтвердили, що ті 13 характеристик, які використовувалися в США, так само підходять для японських та польських батьків. Розвідувальний факторний аналіз також показав, що для Японії (але не для США або Польщі) факторна структура батьківських цінностей суттєво відрізняється щодо хлопчиків і дівчаток; таким чином, буде корисним розробити дві окремі вимірювальні моделі цінностей для двох статей.

У США конфірматорна факторно-аналітична модель (див.: Kohn, Schooler 1983, fig. C1, p.330 [у цій книзі – схема B1 у додатку В. – *Прим. ред.*]) була лонгitudною, діти, які мали 3-15 років на час базового інтерв'ю у 1964 році, мали 13-25 років під час повторного інтерв'ю на десять років пізніше. Японська і польська моделі є крос-секційними аналогами лонгitudної моделі для США, і на час інтерв'ю діти в обох країнах мали 3-15 років. (Польська модель наведена в: Slomczynski et al. 1981; Японські моделі були вперше розроблені для цих аналізів.) Всі моделі чітко демонструють вимір, одним з полюсів якого є цінність самостійності, а іншим полюсом – цінність конформності із зовнішнім авторитетом.

Гнучкість мислення. Для виміру гнучкості мислення ми покладемося на низку індикаторів, включаючи відповіді чоловіків на задавалося б прості, але дуже показові когнітивні задачі, їхні вирішення перцептивних та проєктивних тестів, їхню схильність "згоди", коли ставляться запитання на "згоду/незгоду", та загальне враження, яке вони справили на інтерв'юера під час досить довгої сесії, яка потребувала розумового напруження та рефлексії. Жоден із цих індикаторів не вважається повністю валідним, але ми таки припускаємо, що всі індикатори відображують, до певної міри істотно, гнучкість мислення чоловіків при намаганнях упоратися з інтелектуальними вимогами складних задач.

Ми мали зробити невеликі модифікації у когнітивних запитаннях, що ставилися в Сполучених Штатах і Японії, щоб зробити їх придатними для Польщі, але поза цим моделі для всіх трьох країн є принципово однаковими. (Щодо моделі для США, див.: Kohn, Schooler 1983, fig. 5.3, p. 113 [у цій книзі – схема 6.3 у розділі 6. *Прим. ред.*]; японська модель є невеликою модифікацією наведеної у: Naoi, Schooler 1985; польська модель обговорюється в: Miller, Slomczynski, Kohn 1985). Всі моделі показують два основні виміри гнучкості мислення, один – розумовий та перцептивний. Наш аналітичний інтерес сфокусовано на розумовій гнучкості.

Самостійність орієнтацій і дистрес. Ми вимірювали декілька окремих аспектів орієнтацій щодо себе і суспільства і розробили строгу процедуру для визначення того, чи

вимірюють наші індекси в США, Японії і Польщі еквівалентні концепти (див.: Slomczynski et al. 1981; Naoi, Schooler 1985). Проте, для теперішніх цілей краще працювати з меншою кількістю фундаментальних вимірів, які лежать в основі цих декількох аспектів орієнтації. Щоб досягти цього, ми використовуємо конфірмаційний факторний аналіз другого порядку, який показує, що в основі лежать два головні виміри – самостійність орієнтацій на протидію конформності із зовнішнім авторитетом та відчуття дистресу на протидію відчуттю благополуччя.

Вимірювальні моделі для чоловіків США (див.: Kohn, Schooler 1983, fig. 6.3, p.147 [у цій книзі – схема 7.3 у розділі 7. – *Прим. ред.*]) показують, що самостійність орієнтацій відображається у відсутності авторитарних консервативних поглядів, наявності особистісно відповідальних стандартів моралі, довіри до інших, відсутності самоосуду, фаталістичних поглядів та конформності з чиймись ідеями – все це збігається з нашими припущеннями. Дистрес відображується в наявності тривожності, самоосуді, в браку впевненості в собі, нонконформності з чиймись ідеями та в недовірі, що, звичайно, виглядає валідним. Вимірювальні моделі для японських та польських чоловіків (крос-секційні аналоги, розроблені для даних аналізів) повністю відповідають моделі для США в тому, що стосується взаємозв'язків між факторами першого порядку і тими факторами другого порядку, що лежать в основі перших. Проте три моделі суттєво відрізняються у взаємозв'язку між самостійністю орієнтацій і дистресом. Для американських чоловіків цей взаємозв'язок є негативним, для японських чоловіків – взаємозв'язку майже немає, а для польських чоловіків цей взаємозв'язок є позитивним.

Соціально-класова позиція і психічна діяльність

Перш за все ми розглядаємо взаємозв'язки соціально-класової позиції з цінуванням самостійності для дітей, розумовою гнучкістю та самостійністю орієнтацій. Як і передбачалося, в усіх трьох країнах ці зв'язки є значущими і η є істотними (див. таблицю 11.2).

Спочатку щодо результатів у США. У 1964 році, коли дітям було 3-15 років, зв'язок між соціально-класовою позицією та цінуванням самостійності для дітей за величиною η був на рівні 0,38, а 10 роками пізніше, коли дітям стало 13-25 років, посилювався до 0,47. Структура є однаковою для обох періодів: менеджери і роботодавці поцінують самостійність орієнтацій найвище, за ними йдуть працівники нефізичної праці, супервізори та самозайняті і, нарешті, найбільш конформісти у своїх цінностях - працівники фізичної праці. Зв'язок між соціально-класовою позицією та гнучкістю мислення є навіть вищим, $\eta = 0,58$, за такого самого порядку ранжування соціальних класів. (За виключенням батьківських цінностей, не тільки структура

Таблиця 11.2. ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ З ЦІННОСТЯМИ, ОРІЄНТАЦІЯМИ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЮ ГНУЧКІСТЮ

	Батьківська цінність самостійності									
	1964:		1974:		Розумова		1974			
	Дітям 3-15 років		Дітям 13-25 років		гнучкість		Самостійність		Дистрес	
	Середнє	N	Середнє	N	Середнє	N	Середнє	N	Середнє	N
Чоловіки, США (1964/ 1974):										
Роботодавці	0,57	15	0,39	20	0,58	32	0,52	32	-0,20	32
Самозайняті	-0,01	45	0,06	47	0,01	82	-0,04	82	-0,08	82
Менеджери	0,60	26	0,42	40	0,59	65	0,41	65	-0,16	65
Керівники першої ланки	0,01	77	0,14	72	0,23	122	0,12	122	-0,16	122
Працівники нефізичної праці	0,26	66	0,24	60	0,44	106	0,41	106	0,04	106
Працівники фізичної праці	-0,26	160	-0,41	128	-0,61	219	-0,45	219	0,18	219
Кореляція (η) ^a	0,38*		0,47*		0,58*		0,43*		0,18*	
Кореляція, при об'єднанні працівників фізичної та нефізичної праці	0,27*		0,34*		0,38*		0,26*		0,17*	

	Батьківська цінність самостійності		Розумова гнучкість		Самостійність орієнтацій		Дистрес	
	Дітям 3-15 років							
	Середнє	N	Середнє	N	Середнє	N	Середнє	N
Японські чоловіки (1979):								
Роботодавці (великі і малі)	0,19	44						
Роботодавці: 5+ працівників			0,10	40	0,22	40	-0,15	40
Роботодавці: 1-4 працівники			0,02	59	-0,01	59	-0,05	59
Самозайняті	-0,18	25	-0,35	122	-0,05	122	-0,13	122
Менеджери і керівники першої ланки	0,13	59						
Менеджери			0,27	43	0,24	43	-0,24	43
Керівники першої ланки			0,34	86	0,16	86	-0,13	86
Працівники нефізичної праці	0,14	47	0,44	135	0,15	135	0,33	135
Працівники фізичної праці	-0,36	50	-0,44	144	-0,32	144	0,01	144
Кореляція (η) ^a	0,28*		0,48*		0,28*		0,22*	
Кореляція, при об'єднанні працівників фізичної та нефізичної праці	0,18*		0,28*		0,17*		0,18*	

	Батьківська цінність самостійності		Розумова гнучкість		Самостійність орієнтацій		Дистрес	
	Діти 3-15 років							
	Середнє	N	Середнє	N	Середнє	N	Середнє	N
Польські чоловіки (1978):								
Менеджери	0,45	29	0,92	62	0,77	62	0,10	62
Керівники першої ланки	0,26	136	0,41	302	0,30	302	0,05	302
Працівники нефізичної праці	0,24	108	0,56	266	0,50	266	0,19	266
Заводські робітники	-0,22	219	-0,36	526	-0,28	526	-0,09	526
Робітники невиробничих галузей	-0,19	138	-0,41	327	-0,35	327	-0,04	327
Самозайняті	-0,01	30	-0,05	73	-0,14	73	-0,17	73
Кореляція (η) ^a	0,36*		0,55*		0,42*		0,14*	
Кореляція, при об'єднанні працівників фізичної та нефізичної праці	0,27*		0,36*		0,26*		0,06	

Примітка. - Середні виражені як стандартизовані різниці від генеральної середньої для країни.

^a Скоректовано щодо ненадійності вимірювання.

* $p < 0,05$.

середніх, але й величини η є по суті однаковими для 1964 і 1974 років. Для спрощення таблиць, ми надалі наводимо результати тільки для 1974 року). Зв'язок між соціально класовою позицією і самостійністю орієнтацій за величиною η становить 0,43, з найвищим розташуванням

роботодавців, наступні – менеджери і працівники нефізичної праці, а працівники фізичної праці – найнижчі.

В Японії соціальний клас також має щільне і значуще відношення до батьківського цінування самостійності для дітей, розумової гнучкості та самостійності орієнтацій. Величина кореляції ($\eta = 0.28, 0.48, \text{ і } 0.28$) можливо дещо нижче, ніж у Сполучених Штатах³. Тим не менше, картини розподілів класів є в цілому подібними для обох країн, із знову відміченим суттєвим контрастом між менеджерами та робітниками фізичної праці: менеджери були явно самостійнішими у цінностях і орієнтаціях та розумово гнучкішими, ніж робітники фізичної праці. В той же час, роботодавці у Японії не розташовуються за розумовою гнучкістю так високо, як у Сполучених Штатах.

Через те, що в усіх трьох країнах помітна різниця між працівниками фізичної і нефізичної праці, може виникнути питання, чи не призвело наше врахування цієї різниці в індексі соціального класу до перебільшення кореляцій між соціальним класом і психічною діяльністю. На це питання легко відповісти. Якщо ми поєднуємо працівників фізичної і нефізичної праці в одну категорію – пролетаріат, кореляція між соціальним класом та цими аспектами психічної діяльності зменшується, але все одно залишається істотною (див. таблицю 11.2). Таким чином, ми підтвердили, що в усіх трьох країнах члени більш привілейованих класів розумово гнучкіші, вище цінують самостійність для себе і своїх дітей і мають більш самостійні орієнтації щодо себе та суспільства, ніж члени менш привілейованих класів.

Дистрес. Кореляції соціального класу з дистресом є меншими, ніж з іншими аспектами психічної діяльності, і картини розподілів дуже різняться, залежно від країни. У Сполучених Штатів зв'язок між соціальним класом і дистресом ($\eta = 0,18$), є набагато меншим, ніж між соціальним класом і іншими аспектами психічної діяльності, але структура відповідає структурам для інших аспектів психічної діяльності. Роботодавці (близько за якими йдуть менеджери і супервізори) знаходяться на одному краю – з найменшим дистресом; а працівники фізичної праці – на іншому краю, з найбільшим дистресом. В Японії, як і у Сполучених Штатах, найсильніше відчуття благополуччя мають менеджери і роботодавці (менеджери навіть більше, ніж роботодавці), але в Японії найбільше відчувають дистрес працівники *нефізичної* праці, випереджаючи в цьому працівників фізичної праці. Ситуація у Польщі відрізняється ще більше. Як і в Японії (і, меншою мірою, у Сполучених Штатах), польські працівники нефізичної праці вирізняються відносно високим рівнем дистресу, але самозайняті в Польщі мають відносно

³ Ми можливо недооцінювати величину кореляції між соціальним класом і батьківськими цінностями японців щодо своїх дітей. Оскільки виключення з аналізу тих, хто не є батьками, зменшує вже і так малу кількість випадків в кожній з категорій класу, ми вимушені об'єднувати більших і менших роботодавців, і, можливо найсуттєвіше, ми вимушені об'єднувати менеджерів і безпосередніх супервізорів. Більш того, через відносно малу кількість випадків навіть після цього, ми вимушені поєднати (стандартизувати) факторні значення для хлопців і дівчат. Проте, більш детальний аналіз показує, що кореляція соціального класу і батьківського цінування самостійності для японців-батьків є дещо вищою для хлопців ($\eta = 0,40$), ніж для дівчин ($\eta = 0,28$).

сильніше відчуття благополуччя, ніж їхні колеги в капіталістичних країнах. Однак, чим польська ситуація відрізняється від ситуацій у капіталістичних країнах більш за все, це те, що польські менеджери вирізняються своїм відносно *високим* рівнем дистресу; до того ж, польські заводські робітники і робітники невиробничих галузей є *менш* дистресованими, ніж члени більшості інших соціальних класів, що є цілковитою протилежністю того, що ми бачили стосовно працівників фізичної праці у капіталістичних країнах. Пізніше ми повернемося до цих результатів, що спантеличують.

НЕЗАЛЕЖНІ ВПЛИВИ СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ І СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Чи не можуть зв'язки між соціальним класом і психічною діяльністю бути результатом тісного зв'язку між соціальним класом і соціальною стратифікацією? Або ж, навпаки, чи не можуть зв'язки між соціальною стратифікацією та психічною діяльністю бути результатом того ж самого тісного зв'язку між соціальним класом і соціальною стратифікацією? Для перевірки таких можливостей, ми проаналізували кореляції соціальної стратифікації і психічної діяльності, статистично контролюючи соціальний клас, і кореляції між соціальним класом і психічною діяльністю, статистично контролюючи соціальну стратифікацію. Тут ми маємо наголосити, що такі евристичні вправи жодною мірою не мають на меті перевірку валідності будь-якої з концепцій. Ми не тільки не маємо справу з аспектом, що найбільше цікавить теоретиків соціального класу – класовою свідомістю, але й жодним чином не оцінюємо довгострокових історичних наслідків чи то класової структури, чи то стратифікаційного впорядкування. Натомість, наш аналіз, – а це і було метою його проведення, – дозволяє перевірити, чи має соціальна стратифікація *незалежний* вплив на психічну діяльність, навіть якщо ми довільно припишемо всі спільні варіації соціальному класу, а також чи має соціальний клас *незалежний* вплив на соціальну стратифікацію, навіть якщо ми довільно припишемо всі спільні варіації соціальній стратифікації.

Ми з'ясували (див. таблицю 11.3), що кореляції соціальної стратифікації з батьківськими цінностями самостійності, розумовою гнучкістю та самостійністю орієнтацій є дещо меншими, якщо соціальний клас статистично контролюється, але в той же час ці кореляції залишаються статистично значущими, міжнаціонально несуперечливими та істотними за величиною. Кореляції між соціальною стратифікацією і дистресом (подібно до кореляцій соціального класу і дистресу) не були ані значущими, ані міжнаціонально несуперечливими навіть до того, як соціальний клас статистично контролювався; статистичний контроль соціального класу не змінив цієї ситуації.

Таблиця 11.3. (МНОЖИННО-)ЧАСТКОВІ КОРЕЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ І СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ З ПСИХІЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

	Кореляція нульового порядку із соціальною стратифікацією	Часткова кореляція, з контролюванням соціального класу ^a	Множинна кореляція із соціальним класом ^a	Множинно- часткова з контролюванням соціальної стратифікації
Чоловіки, США (1974):				
Батьківське цінування самостійності	0,66*	0,54*	0,47*	0,14*
Розумова гнучкість	0,85*	0,77*	0,58*	0,23*
Самостійність орієнтацій	0,70*	0,63*	0,43*	0,19*
Дистрес	(-) 0,18*	(-) 0,13*	0,18*	0,12*
Японські чоловіки (1979):				
Батьківське цінування самостійності	0,34*	0,24*	0,28*	0,08
Розумова гнучкість	0,48*	0,33*	0,48*	0,32*
Самостійність орієнтацій	0,36*	0,25*	0,28*	0,07
Дистрес	(-) 0,01	0,01	0,22*	0,21*
Польські чоловіки (1978):				
Батьківське цінування самостійності	0,44*	0,28*	0,36*	0,09*
Розумова гнучкість	0,69*	0,50*	0,55*	0,10*
Самостійність орієнтацій	0,50*	0,31*	0,42*	0,08*
Дистрес	0,15*	0,10*	0,14*	0,09*

^a Використовуючи фіктивні змінні для всіх класових категорій крім однієї.

* $P < .05$.

Таким чином, впливи соціальної стратифікації на психічну діяльність за будь яким напруженням уяви не можуть бути приписані соціальному класу.

Кореляції соціального класу з батьківськими цінностями самостійності, розумовою гнучкістю та самостійністю орієнтацій, які, треба відразу додати, є менші від подібних кореляцій для соціальної стратифікації, значно зменшуються, якщо соціальна стратифікація статистично контролюється. Тим не менш, більшість цих кореляцій залишається статистично значущою і досить помітною. (Звичайно, треба пам'ятати, що для дистресу такі кореляції і з початку були малими і міжнаціонально суперечливими.) Як мінімум, соціальний клас має деякий, і в декількох випадках істотний, психологічний вплив поза таким впливом соціальної стратифікації.

РОЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНІСТІ В ПОЯСНЕННІ ЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ З ЦІННОСТЯМИ, РОЗУМОВОЮ ГНУЧКІСТЮ ТА САМОСТІЙНІСТЮ ОРІЄНТАЦІЙ

Нашою головною гіпотезою при поясненні міжнаціональної несуперечливості зв'язків соціального класу з цінуванням самостійності, розумовою гнучкістю та самостійністю орієнтацій є те, що ці зв'язки великою мірою можна співвіднести з різними можливостями для професійної самостійності, доступної членам різних соціальних класів.

Вимірювання професійної самостійності

Під "професійної самостійністю" ми маємо на увазі застосування в роботі ініціативи, розмірковувань та незалежних суджень. Ми вважаємо три умови праці вирішальними для обмеження чи сприяння здійсненню професійної самостійності: змістовну складність праці, щільність нагляду та рутинність. Під "змістовною складністю праці" ми маємо на увазі міру того, наскільки виконання роботи потребує розмірковувань і незалежних суджень. Змістова складна праця за своєю природою вимагає прийняття великою кількості рішень, які мають брати до уваги невизначені або ж конфліктні обставини. Ми вимірюємо змістовну складність праці, виходячи з нашої оцінки складності роботи кожного чоловіка з інформацією, людьми та речами, нашої оцінки загальної складності його роботи та оцінок респондента щодо кількості часу, які він витрачає на кожен із цих трьох видів діяльності. "Щільність нагляду" вимірюється через суб'єктивну оцінку респондентом своєї свободи не погодитись з його безпосереднім керівником, того наскільки щільно його контролюють; мірою, до якою керівник радше вказує йому, що робити, ніж обговорює це з ним; і важливістю при виконанні його роботи робити так, як сказано.⁴ "Рутинність" вимірюється тим, наскільки робота є повторюваною і передбачуваною.

Оскільки ці три умови праці відображають один концепт вищого порядку – професійну самостійність, ми розробили вимірювальні моделі, які включали всі три. (Модель для Сполучених Штатів представлена в Kohn, Schooler [1983], fig. 6.1, p. 128, fig. C4, p. 335 [в цій книзі – схема 7.1 у розділі 7 та схема B4 у додатку B. – *Прим. ред.*]); польська модель є квазі-лонгitudною модифікацією моделі, представленої в Slomczynski et al. [1981], table 4; японська модель була розроблена для цього аналізу.) Параметри моделей є однаковими для трьох країн із змістовною складністю праці як безумовно найважливішим компонентом професійної самостійності, хоч і не з такою великою перевагою для Японії, як для Сполучених Штатів та Польщі.

Соціальний клас і професійна самостійність

Гіпотеза, що професійна самостійність забезпечує ключ до пояснення зв'язків між соціальним класом та психічною діяльністю, буде доведена тоді, і тільки тоді, коли членам

⁴ Ми стикнулися з проблемою оцінки щільності нагляду для роботодавців та самозайнятих. Ми не могли поставити їм під час інтерв'ю стандартні питання щодо того, наскільки щільно їх контролюють, бо над ними немає формальних безпосередніх керівників. Ми могли б, тим не менш, помістити їх у категорію найменш контрольованих, пояснюючи це тим, що через відсутність у них безпосередніх керівників, їх немає кому щільно контролювати. Проте, такий шлях призводив би до змішування належності до соціального класу і професійної самостійності. Це б сприяло нашій головній гіпотезі, що психологічний ефект належності до соціального класу буде значно менший, якщо статистично контролювати професійну самостійність. Альтернативний підхід, якого ми дотримувались, ризикуючи розумінням зв'язку між соціальним класом і професійною самостійністю, це розгляд щільності нагляду для самозайнятих як "відсутності даних". Повторний аналіз наших даних, при якому самозайняті розглядаються як найменш контрольована категорія, дає по суті такі самі головні висновки, як і наведені в цій статті.

різних соціальних класів доступні різні можливості для професійної самостійності. Фактично, ми знайшли, що зв'язок соціального класу і професійної самостійності є дуже сильним у всіх трьох країнах (таблиця 11. 4). Навіть із складовими для неї умовами праці кореляції соціального класу є від середніх до сильних, а зі складністю праці - особливо сильними.

В усіх трьох країнах менеджери є найбільш самостійними в роботі. В Японії роботодавці, які мають п'ять і більше працівників йдуть відразу за ними. В Сполучених Штатах роботодавці (всі мають принаймні чотирьох працівників - не членів родини) розташовані теж досить високо. В усіх трьох країнах працівники нефізичної праці (клас, який включає професіоналів, які не є безпосередніми керівниками) ранжуються значно вище середнього значення професійної самостійності, як і супервізори. Самозайняті знаходяться відносно низько, а працівники фізичної праці - найнижче. (В Польщі різниця між працівниками великих підприємств і працівниками периферійних галузей є мінімальною.) Такий розподіл зберігається, з невеличкими варіаціями, не тільки для професійної самостійності в цілому, але й для її трьох компонентів - складності праці, щільності нагляду і рутинності. Очевидно, що клас є сильно і змістовно пов'язаний з професійною самостійністю.

Також очевидним є те, що сильний зв'язок між соціальним класом і професійною самостійністю частково, але тільки частково, є результатом того, що працівники фізичної праці є в середньому менш професійно самостійні, ніж працівники нефізичної праці. Якщо ми об'єднаємо їх в один соціальний клас, η між класом і професійною самостійністю все одно залишається сильною, хоча буде й меншою за величиною (знову див. таблицю 11.4). Навіть якщо ми статистично контролюємо соціальну стратифікацію, приписуючи їй, таким чином, усю спільну дисперсію, кореляція між соціальним класом і професійною самостійністю залишається істотною в усіх трьох країнах.

Соціальний клас, професійна самостійність і психічна діяльність

Зважаючи на все вище сказане, можна висунути гіпотезу, що позиція у класовій структурі впливає на психічну діяльність головним чином через те, що існує різниця в можливостях для професійної самостійності, доступних для чоловіків, які займають різні позиції в класовій структурі. Для перевірки цієї гіпотези ми статистично контролювали змістовну складність праці, щільність нагляду і рутинність. Таким чином, тою мірою, якою при цьому кореляції між соціальним класом і психічною діяльністю знижувалася, ми можемо обережно зробити висновок, що соціальний клас впливає на психічну діяльність через те, що членам різних соціальних класів доступні різні можливості для професійної самостійності. (Нижче ми проаналізуємо направленість такого впливу.) Ми з'ясували, що величини кореляцій

соціального класу з батьківськими цінунанням самостійності, розумовою гнучкістю та самостійністю

Таблиця 11.4. ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

	N	Середнє ^a			
		Професійна самостійність	Змістовна складність праці	Щільність нагляду	Рутинність
Чоловіки, США (1974):					
Роботодавці	32	0,41	0,67	... ^b	-0,25
Самозайняті	82	-0,01	-0,02	... ^b	-0,13
Менеджери	65	0,91	0,88	-0,54	-0,34
Керівники першої ланки	122	0,34	0,29	-0,21	-0,07
Працівники нефізичної праці	106	0,56	0,65	-0,23	0,01
Працівники фізичної праці	219	-0,79	-0,83	0,39	0,22
Кореляція (η) ^c		0,74*	0,74*	0,41*	0,19*
Кореляція, при об'єднанні робітників фізичної та нефізичної праці		0,50*	0,48*	0,34*	0,17*
Часткова кореляція з контролем соціальної стратифікації		0,47*	0,43*	0,27*	0,13*
Японські чоловіки (1979):					
Роботодавці: не менше 5 працівників	40	0,93	0,95	... ^b	0,01
Роботодавці: 1 – 4 працівники	59	0,05	0,16	... ^b	0,18
Самозайняті	122	-0,26	-0,53	... ^b	0,18
Менеджери	43	0,98	1,06	-0,38	-0,48
Керівники першої ланки	86	0,52	0,61	-0,39	-0,05
Заводські робітники	135	0,35	0,41	-0,02	-0,16
Робітники невиробничих галузей	144	-1,00	-0,94	0,33	0,10
Кореляція (η) ^c		0,90*	0,70*	0,40*	0,18*
Кореляція, при об'єднанні робітників фізичної та нефізичної праці		0,65*	0,53*	0,38*	0,16*
Часткова кореляція з контролем соціальної стратифікації		0,94* ^{·d}	0,35*	0,26*	0,15*
Польські чоловіки (1978):					
Менеджери	62	1,70	1,64	-0,63	-0,51
Безпосередні керівники першої ланки	302	0,74	0,71	-0,49	-0,28
Працівники нефізичної праці	266	0,98	0,94	-0,50	-0,28
Працівники великих підприємств	526	-0,65	-0,62	0,41	0,19
Працівники периферійних галузь	327	-0,71	-0,71	0,32	0,34
Самозайняті	73	-0,16	-0,05	0, 0, 0, ^b	-0,25
Кореляція (η) ^c		0,83*	0,78*	0,57*	0,28*
Кореляція, при об'єднанні робітників фізичної та нефізичної праці		0,53*	0,52*	0,40*	0,20*
Часткова кореляція з контролем соціальної стратифікації		0,29*	0,25*	0,27*	0,08*

^a Виражені як стандартизовані різниці від генеральної середньої для країни.

^b Враховуються як "відсутні дані".

^c Скоректовано щодо ненадійності вимірювання.

^d Об'єднує великих і малих власників, а також, менеджерів і безпосередніх керівників першої ланки; якщо цього не зробити, то багатовимірна кореляція професійної самостійності з класом і стратифікацією є більшою за 1.0, а часткова кореляція не може бути обчислена.

* $P < 0,05$.

орієнтацій значно знижуються для всіх трьох країн (див. таблицю 11.5), хоча в Японії і не такою мірою, як у Сполучених Штатах та Польщі. Професійна самостійність повністю не пояснює впливи класу на ці аспекти психічної діяльності. Однак, саме професійна самостійність надає міжнаціонально несуперечливе пояснення лівової частки психологічних впливів соціального класу.

Таблиця 11.5. ВПЛИВ НА КЛАСОВІ КОРЕЛЯЦІЇ СТАТИСТИЧНОГО КОНТРОЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ, СОЦІАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК І СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

	Чоловіки США (1974)	Японські чоловіки (1979)	Польські чоловіки (1978)
Батьківське цінування самостійності:			
Кореляція (η) з соціальним класом	0,47	0,28	0,36
Пропорційне зменшення при контролюванні:			
Професійної самостійності (%)	78	70	79
Соціальних характеристик (%)*	10	14	0
Професійної самостійності та соціальних характеристик разом (%)	65	53	68
Професійної самостійності та соціальної стратифікації разом (%)	56	61	78
Розумова гнучкість:			
Кореляція (η) з соціальним класом	0,57	0,48	0,55
Пропорційне зменшення при контролюванні:			
Професійної самостійності (%)	87	46	83
Соціальних характеристик (%)*	3	16	0
Професійної самостійності та соціальних характеристик разом (%)	75	66	78
Професійної самостійності та соціальної стратифікації разом (%)	76	56	95
Самостійність орієнтацій:			
Кореляція (η) з соціальним класом	0,43	0,27	0,42
Пропорційне зменшення при контролюванні:			
Професійної самостійності (%)	70	59	77
Соціальних характеристик (%)*	13	16	4
Професійної самостійності та соціальних характеристик разом (%)	67	55	74
Професійної самостійності та соціальної стратифікації разом (%)	78	54	79
Дистрес:			
Кореляція (η) з соціальним класом	0,18	0,22	0,14
Пропорційне зменшення при контролюванні:			
Професійної самостійності (%)	35	12	38
Соціальних характеристик (%)*	7	24	10
Професійної самостійності та соціальних характеристик разом (%)	31	34	44
Професійної самостійності та соціальної стратифікації разом (%)	36	23	59

* Для США відповідними соціальними характеристиками є вік, раса, національна належність, релігійна належність, освіта батька і матері, професійний статус батька, професійні статуси батьків батька та матері, урбанізованість і релігія місцевості, де переважно виховувався і зростав респондент, кількість братів і сестер; для батьківських цінностей також вік та стать дитини. Для Японії такими відповідними соціальними характеристиками є вік (крім розрахунків щодо батьківських цінностей, оскільки кореляція батьківського віку і віку дитини є надто високою, щоб входити в одне рівняння), освіта батька й матері, професійний статус батька, урбанізованість місцевості, де переважно виховувався і зростав респондент, кількість дітей у батьківській родині; для батьківських цінностей також вік дитини (стать контролювалася при побудові індексу). В Польщі відповідними соціальними характеристиками були рік народження, урбанізованість місцевості, де переважно виховувався і зростав респондент, освіта і професійний статус батька; для батьківських цінностей також вік та стать дитини.

Очевидною альтернативною гіпотезою є те, що клас пов'язаний із цими аспектами особистості не через різницю в можливостях для професійної самостійності, а завдяки соціальному складу різних соціальних класів – різні пропорції людей з вищих чи нижчих соціально-економічних прошарків, сільського чи міського походження тощо. Для перевірки такої можливості, ми статистично контролювали всі відповідні соціальні характеристики, про які мали інформацію (перераховані в таблиці 11.5). Для всіх трьох країн пропорційні зниження кореляцій між соціальним класом і аналізованими аспектами психічної діяльності є, без сумніву, меншими, коли статистично контролюються зазначені соціальні характеристики, ніж коли статистично контролюються умови праці, визначальні для професійної самостійності. Більше того, контролювання *одночасно* соціальних характеристик членів класів та їхніх можливостей для професійної самостійності загалом не зменшує класові кореляції скільки-небудь більше, ніж контролювання тільки професійної самостійності. Безсумнівно, пояснення зв'язку між соціальним класом і аналізованими аспектами психічної діяльності не можна віднайти в соціальному складі класів. Натомість, видається доречним пояснення, що соціально-класова позиція помітно впливає на можливості людини користуватися професійною самостійністю; і що користування професійною самостійністю, в свою чергу, помітно впливає на ці основні аспекти психічної діяльності.

Знову ми маємо брати до уваги соціальну стратифікацію, цього разу враховуючи можливість того, що зв'язок соціального класу і психічної діяльності пояснює не професійна самостійність, а соціальна стратифікація. Для перевірки цього ми статистично контролювали не тільки професійну самостійність, але й соціальну стратифікацію. Ми з'ясували (знову див. таблицю 11.5), що це загалом пояснює тільки дещо більшу частку (а в деяких – меншу частку) кореляцій між соціальним класом і психічною діяльністю, ніж статистичний контроль тільки професійної самостійності. Що важливіше, стандартизовані коефіцієнти регресії для складності праці, щільності нагляду або для обох одночасно залишаються послідовно значущими і досить недрібними за величиною. Коротко кажучи, внесок професійної самостійності у пояснення психологічних впливів соціального класу не є просто відбитком тісного зв'язку між професійною самостійністю і соціальною стратифікацією.

ПИТАННЯ КАУЗАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ КЛАСОВОЇ ПОЗИЦІЇ, ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

До цього моменту ми приймали, що соціальний клас впливає на професійну самостійність, яка, в свою чергу впливає на батьківські цінності, розумову гнучкість та самостійність орієнтацій. Проте можливо припустити, що не клас впливає на психічну діяльність, а психічна діяльність впливає на досягнення класової позиції. Ми тут бачимо три взаємопов'язаних питання: зв'язок між соціальним класом і професійною самостійністю, зв'язок

між професійною самостійністю і психічною діяльністю і можливість того, що психічна діяльність могла впливати на класове розташування, незалежно від того, який вплив це може мати на професійну самостійність.

Соціальний клас і професійна самостійність. У нашому дослідженні зв'язку соціальної стратифікації і професійної самостійності ми мали можливість оцінити взаємні впливи між одним з головних компонентів соціальної стратифікації, який ми називаємо професійним статусом, і професійною самостійністю (Slomczynski et al. 1981; Kohn, Schoenbach 1983, fig. 7.2 [в цій книзі – схема 9.2.– *Прим. ред.*]), фіксуючи його як сильний вплив в обох напрямках. Такий тип статистичного аналізу тут є неможливим, бо соціальний клас не є інтервальною змінною. Ми можемо, проте, розглядати два принципових критерії класу – власність і ієрархічну позицію – як інтервальні змінні, і справді робили це у лонгітюдному аналізі структури праці у Сполучених Штатах (Kohn, Schooler 1983, table 6.1 [в цій книзі – таблиця 7.1. – *Прим. ред.*]). Цей аналіз показує скромні взаємні впливи власності і змістовної складності праці та набагато більш істотні взаємні впливи ієрархічної позиції і змістовної складності праці, так само як і істотні односпрямовані впливи ієрархічної позиції на щільність нагляду і на рутинність. Все це говорить про наявність взаємного впливу соціального класу і професійної самостійності, хоча й з домінуючим напрямком впливу соціального класу на професійну самостійність. Аналіз ретроспективної історії роботи респондентів (з використанням моделей, наведених в Schooler, Naoi [1988]) дає для Японії повністю подібні висновки. Для Польщі ми не маємо достатньо повних даних про попередні умови праці, щоб провести подібний аналіз.

Професійна самостійність і психічна діяльність. Тут ми маємо справу з інтервальними змінними, і тому можемо застосувати моделювання взаємовпливів лінійними структурними рівняннями. Прототип моделі представлений на схемі 11.1, яка є модифікацією лонгітюдної моделі, розробленої для Сполучених Штатів (Kohn, Schoenbach 1983, fig. 7.4 and table 7.4 [в цій книзі – схема 9.4 та таблиця 9.4. – *Прим. ред.*]), польська і японська моделі до того ж є крос-секційними еквівалентами⁵. В цих моделях професійна самостійність роботи під час вихідної (попередньої) роботи може впливати на професійну самостійність на роботі під час повторного

⁵ Японську і польську моделі побудовано за моделям Naoi and Schooler (1985) та Slomczynski et al. (1981). Моделі, представлені тут є крос-секційними аналогами прототипу лонгітюдної моделі; пояснення щодо цих моделей представлені у Kohn, Slomczynski, Schoenbach (1986). По суті, ми використовуємо дійсні (ретроспективні) дані про умови попередньої роботи, але за відсутності інформації щодо попередньої психічної діяльності маємо вводити гіпотетичний конструкт, наприклад, розумову гнучкість в минулому. Це вимагає оцінки кореляції між гіпотетичним конструктом і іншими екзогенними змінними, тобто соціальними характеристиками і попередньою професійною самостійністю. Ми робили це через екстраполяцію кореляцій таких змінних з наявною розумовою гнучкістю, пристосовуючи ці кореляції таким чином, щоб вони брали до уваги часові зміни, висновок про які випливає з лонгітюдних даних для чоловіків США. Ми також фіксували "стабільність" розумової гнучкості, щоб спочатку вона була такою ж, як ми виявили її у чоловіків США. Після цього, під час "аналізу чутливості" ми систематично оцінювали стійкість моделей через модифікацію таких припущень. Всі чотири моделі для Польщі показали високу стійкість, і висновок, який ми отримали змінився тільки невеликою мірою, навіть тоді, коли припущена стабільність психічної діяльності і припущені кореляції збільшувалися або зменшувалися аж на 25%. Для Японії моделі батьківського цінування самостійності і (критично) дистресу є настільки ж стійкими; моделі для розумової гнучкості та самостійності орієнтацій є менш стійкими, але навіть вони є відносно нечутливими до змін

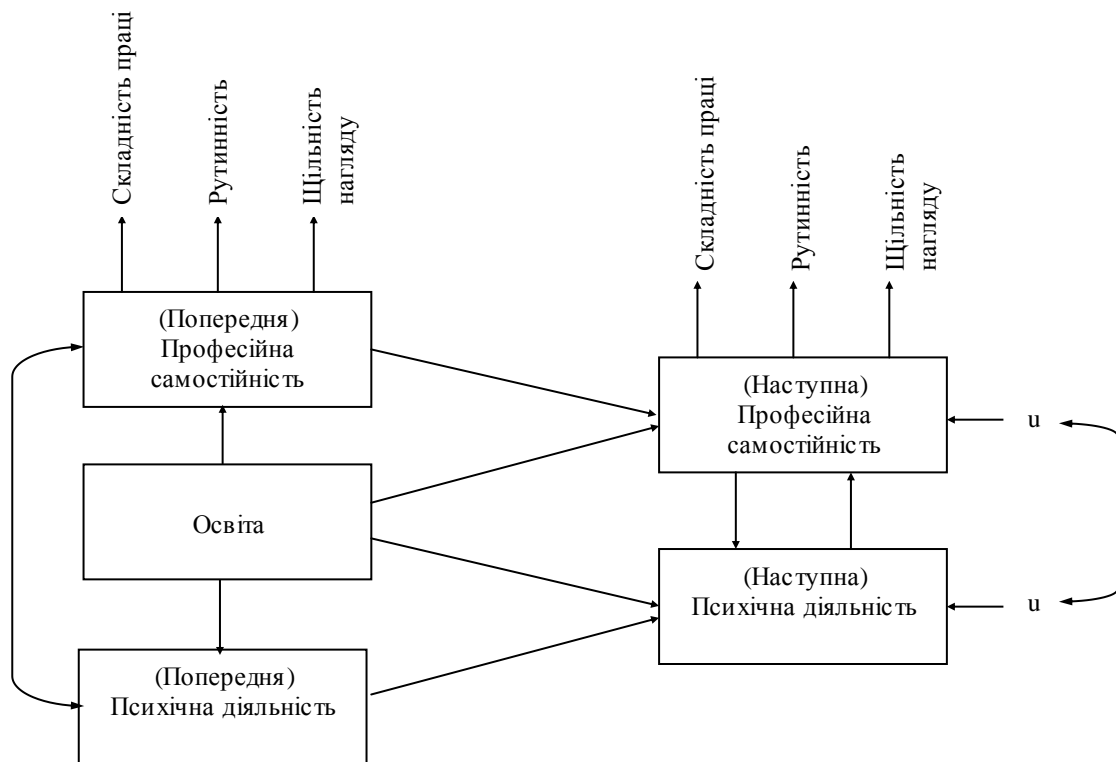

СХЕМА 11.1 - ПРОТОТИПНА МОДЕЛЬ: ВЗАЄМОВПЛИВИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (траєкторії від соціальних характеристик до ендогенних змінних не показано).

дослідження (наступної роботи), а окремий аспект психічної діяльності, виміряний раніше, може впливати на такий же аспект психічної діяльності, що вимірювався пізніше. Однак, віддалені в часі впливи (тобто, впливи більш ранньої професійної самостійності на пізнішу психічну діяльність і вплив більш ранньої психічної діяльності на пізнішу професійну самостійність) зафіксовані на нулі – вони використовуються як інструменти. Це означає, що те, що в моделях має вигляд одночасних впливів професійної самостійності на психічну діяльність та психічної діяльності на професійну самостійність в дійсності є сумарні впливи, як віддалені в часі, так і одночасні. (Наш більш детальний аналіз даних для США говорить про те, що впливи професійної самостійності на психічну діяльність можуть бути, головним чином, одночасними, тоді, як впливи психічної діяльності на професійну самостійність можуть бути, головним чином, віддалені в часі (див.: Kohn, Schoenbach 1983, р. 173-174 [в цій книзі – коментар до схеми 9.4.– Прим. ред.]).

Так як більшість чоловіків у Сполучених Штатах закінчили формальну освіту до часу базового опитування, освіта в моделі має односпрямований вплив і на професійну самостійність, і на психічну діяльність. Це може перебільшити вплив освіти на психічну діяльність через те, що в більш ранні часи життя чоловіків психічна діяльність мала також вплинути на їхні освітні надбання; але для наших цілей це є обережним припущенням. (Для Польщі, де багато чоловіків

продовжує освіту і під час професійної кар'єри, моделі були відповідно модифіковані.) У лонгітюдних моделях для Сполучених Штатів на професійну самостійність освіта впливає безпосередньо як у більш ранні, так і у пізніші часи, але на психічну діяльність вона впливає безпосередньо тільки у більш ранні часи, впливаючи на пізнішу психічну діяльність, таким чином, лише опосередковано, через впливи на професійну самостійність та більш ранню психічну діяльність. Якщо б ми припускали прямі впливи освіти на пізнішу психічну діяльність, ці впливи були б переважно несумісними за знаком з кореляціями нульового порядку і, як наслідок, завищували б впливи професійної самостійності на психічну діяльність. Для Японії та Польщі, де застосовується крос-секційний аналог лонгітюдної американської моделі, є можливість, навіть необхідність, враховувати прямий вплив освіти на психічну діяльність.

Моделі також враховують вплив відповідних соціальних характеристик (тих самих, що перераховані у таблиці 11.5) як на більш ранню, так і пізнішу психічну діяльність, так само, як і на більш ранню професійну самостійність. Ті соціальні характеристики, які можуть розглядатися роботодавцем як "рекомендації" на роботу, впливають і на пізнішу професійну самостійність.

Ми з'ясували (див. таблицю 11.6), що в усіх трьох країнах професійна самостійність має відчутний і статистично значущий вплив на батьківські цінування самостійності, розумову гнучкість та самостійність орієнтацій. У більшості випадків також спостерігаються взаємні впливи психічної діяльності та професійної самостійності. Таким чином, наше припущення, що професійна самостійність дійсно впливає на ці аспекти психічної діяльності, виразно підтверджене цим аналізом.

Психічна діяльність і класове розташування. Психічна діяльність може впливати на класове розташування не тільки через вплив на професійну самостійність, але й через низку інших процесів. Більш розумово гнучкі чоловіки, наприклад, можуть бути підвищені на позиції з більшими контролюючими або адміністративними повноваженнями, або ж відкрити власний бізнес. Знов таки, номінальна природа соціального класу не дозволяє здійснити моделювання взаємовпливів соціально-класової позиції та психічної діяльності, але ніщо не перешкоджає нам досліджувати вплив в часі психічної діяльності на власність і ієрархічну позицію. Оскільки нас цікавить, чи є такі впливи поза тими, що відбуваються через впливи психічної діяльності на професійну самостійність, необхідно, щоб професійна самостійність статистично контролювалася. Ми вже зробили такий аналіз для розумової гнучкості та для самостійності орієнтацій (Kohn, Schooler 1983, table 6.4, p. 149 [в цій книзі – таблиця 7.4. – Прим. ред.]); через меншу кількість батьків робити подібний аналіз для батьківських цінностей не має сенсу. Через те, що такий тип аналізу вимагає наявності лонгітюдних даних, ми можемо провести його тільки для Сполучених Штатів. Тим не менш, його результати для Сполучених Штатів є

промовистими. Хоча ми зафіксували статистично значущий вплив розумової гнучкості (під час базового опитування) на

Таблиця 11. 6.

ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ І ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

	Стандартизовані шляхові коефіцієнти		
	Від професійної самостійності до психічної діяльності	Від психічної діяльності до професійної самостійності	Від освіти до психічної діяльності ^a
Батьківська цінність самостійності:			
Чоловіки США	0,41*	0,13*	0,47*
Японські чоловіки	0,46*	0,31*	-0,18
Польські чоловіки	0,30*	0,29*	0,00
Розумова гнучкість:			
Чоловіки США	0,27*	0,63*	0,64*
Японські чоловіки	0,37*	0,31*	-0,14
Польські чоловіки	0,26*	0,11*	-0,01
Самостійність орієнтацій:			
Чоловіки США	0,43*	0,28*	0,53*
Японські чоловіки	0,29*	0,06	-0,02
Польські чоловіки	0,31*	0,07*	0,00
Дистрес:			
Чоловіки США	-0,21*	-0,04	-0,06
Японські чоловіки	-0,38*	0,01	0,29*
Польські чоловіки	0,00	0,00	0,19*

^a Для США, де дані є лонгітудними, шлях іде від освіти до психічної діяльності при першому опитуванні; для Японії та Польщі, де дані є крос-секційними, шлях іде від освіти до поточної психічної діяльності.

* $P < 0,05$.

власність (під час повторного опитування), він був досить малим (0,06), і не спостерігалось жодних статистично значущих впливів ані розумової гнучкості на ієрархічну позицію, ані самостійності орієнтацій на власність або ієрархічну позицію. Очевидно, що безпосередні впливи розумової гнучкості та самостійності орієнтацій на власність та ієрархічну позицію, а отже і на позицію у класовій структурі, занижуються їхніми опосередкованими впливами через професійну самостійність.

Таким чином, наші дослідження демонструють, що є значні впливи як особистості на класову позицію, так класової позиції на особистість. Вони також демонструють, що у поясненні і тих і тих впливів центральну роль відіграє професійна самостійність. Позиція в класовій структурі впливає на цінності чоловіків, їхню розумову гнучкість та самостійність орієнтацій головним чином тому, що класова позиція впливає на професійну самостійність, яка, в свою чергу, впливає на ці аспекти психічної діяльності. А ці аспекти психічної діяльності, у свою чергу, впливають на позиції чоловіків у класовій структурі головним чином через те, що впливають на професійну самостійність.

ЗВ'ЯЗОК МІЖ СОЦІАЛЬНИМ КЛАСОМ І ДИСТРЕСОМ: ПОЯСНЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Дистрес весь час був винятком у несуперечливій в усьому іншому картині. Як ми бачили, в жодній з трьох країн η між соціальним класом і дистресом не дуже велике, і характер цього зв'язку відрізняється від країни до країни. Це значить, що ми маємо пояснити не тільки, що призводить до міжнаціональних відмінностей у зв'язках між соціальним класом і дистресом, але й – і це, мабуть, важливіше, – чому величини таких зв'язків набагато менші від аналогічних показників між соціальним класом та іншими аспектами психічної діяльності. Тут слушно згадати (таблицю 11.3), що кореляції соціальної стратифікації та дистресу також слабкі та міжнаціонально відмінні.

Частково слабкість та міжнаціональна неузгодженість зв'язків, а також проблема інтерпретації пояснюються тим, що професійна самостійність, будучи сильно та послідовно пов'язаною з соціальним класом, не має сильних міжнаціонально несуперечливих впливів на дистрес (знову див. таблицю 11.6). Незважаючи на те, що в США та Японії професійна самостійність має статистично значущий (негативний) вплив на відчуття дистресу, вона зовсім не має такого впливу в Польщі.

Якщо професійна самостійність не надає міжнаціонально несуперечливого пояснення зв'язків між соціальним класом і дистресом, можливо, таке пояснення можна знайти в соціальному складі класів? Для США та Польщі статистичний контроль відповідних соціальних характеристик (знову, див. табл. 5) майже не впливає на величину зв'язку класу та дистресу. Хоча в Японії, здається, соціальний склад класів має значення. Молодші працівники як правило відчувають більший дистрес, ніж старші, так само, серед молодших працівників непропорційно більше працівників нефізичної праці; чоловіки, чиї батьки мали високий професійний статус, відчувають дистрес менше, ніж інші, і серед них непропорційно багато роботодавців і менеджерів; чоловіки міського походження відчувають дистрес більше за вихідців з сільської місцевості, і як правило належать до тих соціальних класів, де дистрес вищий. Але ці соціальні характеристики пояснюють тільки одну четверту кореляції класу з дистресом. Вочевидь, адекватне пояснення цього зв'язку не може обмежуватися професійною самостійністю та соціальним походженням.

У нашому більш ранньому дослідженні у США ми з'ясували, що умови роботи, які безпосередньо не включені в професійну самостійність, мають більше значення для дистресу, аніж для інших аспектів особистості (Kohn, Schooler 1983, chap. 6 [в цій книзі – розділ 7.– *Прим. ред.*]). Це означає, що впливи на дистрес деяких з цих інших умов праці можуть не узгоджуватися з впливом професійної самостійності. Ми маємо деякі відповідні, хоча й обмежені, підстави вважати таку можливість імовірною.

У США захист і гарантії на роботі (наприклад, привілеї в залежності від стажу роботи в умовах профспілкових контрактів) зменшують дистрес. Однак, саме ті люди, які на момент інтерв'ю мали найбільший подібний захист – робітники фізичної праці – зазнавали також найбільшого дистресу. *Незважаючи* на гарантії захисту, які мали робітники фізичної праці – особливо члени профспілки, вони відчували дистрес, *тому що* їм бракувало можливостей для професійної самостійності. Якби не такі гарантії, робітники фізичної праці зазнавали б ще більшого дистресу. Професійна самостійність і захист праці мають компенсуючий ефект, що пояснює відносно невеликий зв'язок соціального класу і дистресу навіть для США.

Для Японії ми не маємо прийнятного індексу захисту і гарантій на роботі. Проте, ми з'ясували, що дві умови праці, які мають позитивний зв'язок з професійною самостійністю, – а саме, враження, що хтось працює під величезним тиском часу та враження, що люди на такій роботі можуть бути відповідальними за речі, які поза їхнім контролем, – також мають позитивний зв'язок з дистресом. Хоча ці результати можуть відбивати просту схильність людей, що зазнають значного дистресу, перебільшувати тиск і непередбачуваність їхньої роботи, принаймні імовірно, що такі умови праці дійсно збільшують дистрес, тим самим протидіючи протилежному впливу професійної самостійності. Більше того, наша каузальна модель взаємозв'язків професійної самостійності та дистресу (знову, див. таблицю 11.6) передбачає, що сама освіта або інші пов'язані з нею умови праці збільшують дистрес. Взаємно компенсуючі впливи професійної самостійності, яка зменшує дистрес, та освіти або інших умов праці, які збільшують дистрес, можуть допомогти пояснити не лише чому загальний зв'язок класу і дистресу є незначним, але й чому працівники нефізичної праці зазнають більшого дистресу, аніж робітники фізичної праці.

Щодо Польщі, ми не маємо достатньої інформації про інші умови праці, окрім тих, які безпосередньо стосуються професійної самостійності. Тому, ми не можемо перевірити привабливу гіпотезу про те, що польські робітники фізичної праці мали на момент дослідження такий низький рівень дистресу через винятковий захист і гарантії на роботі. Проте, ми маємо переконливу інформацію, яка може допомогти пояснити, що саме в умовах життя польських менеджерів змушувало їх зазнавати більшого дистресу, аніж представників інших соціальних класів, на відміну від ситуації з менеджерами в США і Японії. Один із сегментів польського класу менеджерів, а саме ті, хто не належали до Польської об'єднаної робітничої партії (комуністичної), мали особливо сильне відчуття дистресу. І хоча кількість безпартійних менеджерів занадто мала, щоб робити остаточні висновки, все ж вражає суттєво вищий рівень дистресу серед безпартійних менеджерів, порівняно не лише з менеджерами-членами партії, але й з представниками всіх інших соціальних класів, партійних чи ні. Ми думаємо, що пояснення полягає у тому, що статус безпартійного менеджера в польській системі централізованого планування тягнув за собою більшу невизначеність, ризик і невпевненість, порівняно з тим, що

відчували менеджери-члени партії або ж менеджери у менш централізованих системах капіталістичних країн. Польська система може покласти на таких менеджерів відповідальність за завдання, для виконання яких вони не мають ані свободи дій, ані ресурсів. До того ж, менеджери в США і Японії можуть вважати, що вони більше контролюють умови свого життя, ніж це дійсно так.

Отже, наші дані говорять не лише про те, що професійна самостійність не має міжнародно несутеречливого впливу на дистрес, як він має на інші аспекти психічної діяльності, але й також, що інші умови праці, пов'язані з соціальним класом, можуть мати компенсуючий вплив.

ВИСНОВОК

Ми концептуалізували і операціоналізували соціальний клас для трьох дуже відмінних країн: західної капіталістичної (Сполучені Штати), незахідної капіталістичної (Японія) та соціалістичної (Польща). Для всіх трьох країн – до специфічних у кожній країні історичних, культурних, економічних і політичних обставин – ми адаптували одну й ту ж основну ідею: соціальні класи мають розрізнятися насамперед в термінах власності, контролю за засобами виробництва та контролю за робочою силою інших. Ми також показали, що незважаючи на тісний емпіричний зв'язок соціального класу і соціальної стратифікації, соціальний клас як концептуально, так і емпірично відрізняється від соціальної стратифікації.

Наша гіпотеза полягала у тому, що чоловіки, які посідають привілейованіші позиції у класовій структурі свого суспільства, з більшою імовірністю цінуватимуть самостійність орієнтацій для своїх дітей, будуть розумово гнучкішими і самостійнішими у своїх орієнтаціях, аніж чоловіки, які в класовій структурі перебувають на менш привілейованих позиціях. Це очікування було вражаюче підтверджено для всіх трьох країн. Вплив соціального класу на ці кардинальні аспекти психічної діяльності є майже однаковим для західних і незахідних, капіталістичних і соціалістичних індустріалізованих суспільств. Більш того, такі міжнародно несутеречливі зв'язки соціального класу і психічної діяльності не є просто результатом нашого застосування розрізнення фізичної та нефізичної праці як вторинного критерію класу, і навіть не тісного зв'язку між соціальним класом і соціальною стратифікацією.

Ми також припускали, що в усіх трьох країнах професійна самостійність відіграватиме вирішальну роль у поясненні психологічних ефектів соціального класу. Ця гіпотеза теж цілковито підтвердилася. Вплив соціального класу на батьківське цінування самостійності, на самостійність орієнтацій та розумову гнучкість виявився великою мірою функцією відмінних можливостей для професійної самостійності, які мають чоловіки на різних позиціях у класовій структурі. Знов таки, отримані результати не є просто віддзеркаленням ані застосованого нами розрізнення фізичної і нефізичної праці як одного з критеріїв класу, ані тісного зв'язку між професійною самостійністю та соціальною стратифікацією.

Більше того, наш аналіз показує, що взаємозв'язки соціального класу, професійної самостійності та психічної діяльності не є результатом виключно чи переважно процесів відбору, через які самостійні, розумово гнучкі чоловіки отримують роботу, що надає більші можливості для професійної самостійності та привілейованішу класову позицію. Хоча такі процеси дійсно відбуваються, наявні чіткі докази того, що класова позиція суттєво впливає на можливості бути професійно самостійним, і що професійна самостійність має безсумнівні міжнаціонально несуперечливі впливи на розумову гнучкість, самостійність орієнтацій та цінування самостійності. Професійна самостійність, безсумнівно, відіграє головну роль у поясненні впливу соціального класу на вказані аспекти психічної діяльності. Щоправда, це може не стосуватися тих аспектів психічної діяльності, яких ми не торкалися у цьому аналізі, наприклад, класової свідомості. Проте, для широкого спектру, охопленого в наших індексах цінностей, самостійності орієнтацій та розумової діяльності, соціальний клас впливає на психічну діяльність переважно через те, що він тісно пов'язаний з професійною самостійністю.

Серед наших результатів є одне помітне відхилення – міжнаціональні відмінності у зв'язках соціального класу (а також соціальної стратифікації) з дистресом. Ми не маємо надійних засад для передбачення зв'язку між соціальним класом та відчуттям дистресу. Картина є суперечливою. У Сполучених Штатах менеджерам притаманне сильне відчуття благополуччя, а робітникам – дистресу; у Польщі все якраз навпаки; в Японії менеджерам притаманне сильне відчуття благополуччя, але найбільший дистрес відчувають працівники нефізичної праці, а не робітники. Частково такі міжнаціональні відмінності зв'язків між соціальним класом і дистресом можна пояснити тим, що професійна самостійність теж не має міжнаціонально несуперечливого впливу на дистрес, на відміну від впливу на інші аспекти психологічної діяльності. Окрім того, інші умови праці – невизначеності й небезпеки праці та захист від них – мають впливи, що компенсують впливи професійної самостійності.

Навіть за міжнаціональній суперечливості зв'язків соціального класу і дистресу ми, однак, маємо подальші свідчення великої важливості професійної самостійності як головного посередника, через який соціальна структура впливає на психічну діяльність. Наш аналіз ясно показує, що всюди, де професійна самостійність має міжнаціонально несуперечливі впливи на психічну діяльність, так само впливає соціальний клас і так само впливає соціальна стратифікація. Зворотне також правильне. Де не має міжнаціонально несуперечливих психічних впливів професійна самостійність, там міжнаціонально суперечливими є також впливи класу і стратифікації.

Сенс наших знахідок є суттєвим. Соціальна стратифікація визначена в термінах ієрархії влади, привілеїв і престижу; вона індексована в термінах професійного статусу, освіти і доходу. Соціальний клас визначений та індексований насамперед у термінах власності, контролю над засобами виробництва та контролю за робочою силою інших, і в другу чергу в термінах ситуації

зайнятості. Ані стратифікація, ані клас не визначені чи індексовані в термінах контролю над умовами власної праці. Проте, в нашому попередньому дослідженні ми з'ясували, що стратифікація впливає на психічну діяльність не через статус, який надає робота, і не через дохід, який вона дає, а через те, що вищі стратифікаційні позиції надають більші можливості для професійної самостійності (Kohn and Schooler 1983). З представленого в цій статті аналізу ми тепер можемо додати, що позиція у класовій структурі впливає на психічну діяльність не через власність чи контроль над ресурсами, і не через контроль над іншими людьми чи ситуацію зайнятості, а насамперед через те, що класова позиція впливає на можливість професійної самостійності.

Таким чином, ми значно розширили нашу інтерпретацію від бачення професійної самостійності як чинника, що надає неповне, але вагоме пояснення психологічного впливу соціальної *стратифікації* до бачення професійної самостійності як чинника, що надає неповне, але вагоме пояснення психологічного впливу соціальної *структури*. Говорячи загальніше, ми посилили основний засновок, на якому ґрунтується весь наш аналіз соціальної структури і особистості: соціальна структура впливає на індивідуальну психічну діяльність переважно через вплив на умови людського життя.

На початку ми говорили, що розглядаємо клас і стратифікацію як альтернативні концептуалізації соціальної структури, обидві теоретично корисні, хоча не обов'язково для відповіді на однакові запитання. Представлений в цій статті аналіз показує, що соціальний клас і стратифікація мають незалежні психологічні впливи, хоча вони частково збігаються, а загалом схожі (parallel). Такий «паралелізм» не є просто випадковим. Це відбувається з однієї і тієї ж суттєвої причини – тому і вищі стратифікаційні позиції, і привілейованіші класові позиції надають більші можливості для професійної самостійності.

Розділ 12.

*Соціальна структура та передача цінностей в сім'ї**

Мелвін Кон, Казімеж Сломчинський та Керрі Шоенбах

У цьому розділі ми розширимо наш аналіз до міжпоколінних порівнянь. З'ясовуючи, як позиції батька у класовій структурі та стратифікаційній верстві впливають на його цінності щодо своїх дітей, ми не могли поставити запитання, а який вплив цінності батька дійсно мають – якщо мають – на цінності його дітей?

Розглядаючи вплив батьківських цінностей на цінності дітей, цілком закономірно, що ми залучаємо до аналізу цінності матерів. Більше того, оскільки ймовірно, що на цінності матерів, як і на цінності батьків, впливають їхні соціально-структурні позиції та умови праці, ми повинні значно розширити нашу інтерпретацію. Наш аналіз тепер має охоплювати впливи соціально-структурної позиції сім'ї та умов праці обох батьків на їхні цінності, а також вплив батьківських цінностей на цінності їхніх дітей.

На щастя, ми володіємо усіма необхідними для такого аналізу даними. Для Сполучених Штатів ми маємо дані інтерв'ю з дружинами тих чоловіків, котрі були одружені на час повторного інтерв'ю, а також дані інтерв'ю з тією дитиною, щодо якої питання про батьківські цінності ставилися в базовому інтерв'ю та пізніше в повторному інтерв'ю. Щодо Польщі ми маємо інтерв'ю з дружинами та дітьми підвибірки чоловіків, які були опитані у первинному дослідженні. Ці інтерв'ю відбувалися через півтора-два роки після інтерв'ю з чоловіками.

Такі дані уможливають звернення до двох основних питань: *якою мірою* соціально-класова та соціально-стратифікаційна позиції батьківської сім'ї впливають на цінності їхніх підліткових та молодих повнолітніх нащадків? *Та якими є ті процеси*, через які соціально-структурні позиції впливають на цінності дітей? Безумовно, обидва питання – це класичні проблеми соціології та соціальної психології соціалізації.

Данні наших досліджень, представлені в попередніх розділах, ясно показують, що клас і стратифікація мають значний вплив на цінності батьків (fathers). Проте існує мало даних стосовно того, що класова та стратифікаційна позиції сім'ї мають помітні впливи на цінності її підліткових та молодих повнолітніх *нащадків* (Bengtson, Lovejoy 1973). Так само немає багато даних, що цінності батьків мають помітний вплив на цінності їхніх дітей. Навпаки, минулі дослідження виявили дивовижно слабкі зв'язки між цінностями батьків та цінностями дітей

* Переклад розділу 7 з книги: Kohn, Melvin L. and Kazimierz M. Slomczynski. With the collaboration of Carrie Shoenbach. *Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland*. – Oxford: Basil Blackwell, 1990. – Ch.7. – P.171-201. Перша версія цієї праці була оприлюднена у статті Kohn, Melvin L., Kazimierz M. Slomczynski and Carrie Shoenbach. *Social Structure and the Transmission of Values in the Family: A Cross-National Assessment* // Sociological Forum. – 1986. – Vol.1 (Winter). – P. 73-102. [Прим. ред.]

(Jennings, Niemi 1968; Furstenberg 1971; Clausen 1974; Bengtson 1975; Niemi, Ross, Alexander 1978; Skvoretz, Kheoruenromne 1979; Gecas 1980; Nowak 1981; Hoge, Petrillo, Smith 1982; Looker, Pineo 1983; див. також: Troll, Bengtson 1979; Adamski 1981; Kohn 1983; Smith 1983). І все ж, за словами Клаусена, “основна доктрина теорії соціалізації – майже будь-якої теорії соціалізації – полягає в тому, що ядро ціннісних орієнтацій дитини формується в сім’ї...” (Clausen, 1974).

Ми вважаємо, що недосконалість притаманна не теорії соціалізації, а емпіричним даним. Тому ми припускаємо, що класова та стратифікаційна позиції батьківської сім’ї суттєво впливають на цінності підліткових та молодих повнолітніх нащадків, та, до того ж, це здебільшого відбувається тому, що соціально-структурна позиція сім’ї впливає на цінності батьків, які, у свою чергу, впливають на цінності їхніх дітей.

Ми також припускаємо, що опосередковані батьківськими цінностями впливи соціального класу та соціальної стратифікації на цінності дітей не притаманні якійсь окремій економічній чи політичній системі, а вбудований в структуру індустріального суспільства. Порівняльний аналіз Сполучених Штатів та Польщі не дасть змоги перевірити цю гіпотезу остаточно, але безумовно додасть їй достовірності або ж поставить під сумнів.

Наш наступний намір – з’ясувати механізми, через які класова та стратифікаційна позиції сім’ї впливають на цінності дітей. У цьому ми ґрунтуємось на аналізі, викладеному у попередніх розділах, який вказує на визначальну роль професійного досвіду, особливо – можливості користуватися самотійністю у своїй роботі. Ми розширюємо цей аналіз у кількох напрямках: одночасно досліджуючи зв’язок між виявом самотійності у роботі та цінностями чоловіка, дружини й дитини; оцінюючи вплив цінностей кожного з членів сім’ї на цінності інших; та розглядаючи сім’ю як підсистему більшої соціальної системи – що є основою для усього іншого.

ДАНИ, НА ЯКИХ ҐРУНТУЄТЬСЯ АНАЛІЗ ПЕРЕДАЧІ ЦІННОСТЕЙ

Обидві вибірки, для Сполучених Штатів і Польщі, складаються з тріад: батько, мати й випадковим чином відібрана дитина.

Під час базового опитування в Сполучених Штатах у 1964 році кожному чоловікові, котрий був батьком принаймні однієї дитини віком від 3 до 15 років, яка жила з ним, ставили запитання про цінності для дитини такого віку та статі, як і у його власної випадковим чином відібраної дитини. Через десять років, у 1974 році, коли NORC [National Opinion Research Center – *Прим. ред.*] проводив повторне інтерв’ю за репрезентативною підвибіркою, що складала чверть чоловіків базового дослідження, інтерв’юери знову запитували батьків про їхні цінності щодо будь-кого такого ж віку та статі, як та дитина (тепер на 10 років старша), про яку йшлося в опитуванні 1964 році. Цього разу NORC також проводив інтерв’ю з дружинами тих чоловіків, які були наразі одруженими, та з дитиною, щодо однолітка якої ставились запитання про

цінності. Такі діти наразі мали від 13 до 25 років. Інтерв'ю проводились окремо, жоден респондент не був присутнім при інтерв'юванні іншого респондента. До вибірки сімей у Сполучених Штатах потрапили 352 сім'ї.

У 1978 році, використовуючи такі ж процедури, як у базовому дослідженні в Сполучених Штатах, інтерв'юери Польської Академії наук запитували кожного польського батька, який мав принаймні одну дитину віком від 3 до 15 років, котра жила з ним, про його цінності для дитини того ж віку й статі, що і у його власної випадково відібраної дитини. У 1979-1980 роках, через півтора-два роки після опитування цих батьків, Польська Академія наук провела інтерв'ю з тими дітьми, яким виповнилося від 13 до 17 років ($N=177$) та окремо з їхніми матерями. Цей віковий інтервал було обрано з наміром максимізувати його збіг з віковим інтервалом нащадків, опитаних у Сполучених Штатах. Хоча дані щодо матерів та дітей були отримані через півтора-два роки після інтерв'ю з батьками, ми використовуємо польські дані так, нібито інтерв'ю з батьком, матір'ю та дитиною були проведені одночасно.

Наші можливості прямого порівняння Сполучених Штатів та Польщі досить обмежені, оскільки дослідження в Сполучених Штатах та Польщі методологічно різняться – одне частково лонгitudне, інше повністю крос-секційне. Однак ми не мали на меті порівняння. Вивчаючи впливи соціальної структури на цінності на цінності підліткових та молодих повнолітніх нащадків у капіталістичному та соціалістичному суспільствах ми прагнемо з'ясувати, чи подібні ці впливи – і процеси, що їх забезпечують, – у двох типах суспільств. Для досягнення такої мети дослідження не мають бути абсолютно ідентичними, допоки вони відповідають поставленій меті.

Оскільки обидві вибірки, і для Сполучених Штатів, і для Польщі, охоплюють лише повні сім'ї, ми не можемо поширювати наші результати на сім'ї, де хтось із батьків відсутній. Також ми не можемо впевнено поширювати висновки на дітей іншого віку, аніж належних до досліджуваних сімей. Цілком ймовірно, що цінності батьків більше впливають на цінності молодших дітей до того як вони зазнаватимуть впливу, можливо, конфліктних цінностей з боку школи та однолітків, або ж навпаки, вплив батьківських цінностей на цінності дітей повністю виявляється лише тоді, коли діти дорослішають. Також, зважаючи на обсяг наших вибірок, ми неспроможні дослідити теоретично важливе питання, чи кореляція цінностей батьків і дітей вища для пар однакової статі чи протилежної.

ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ БАТЬКІВСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ

Наша концептуалізація батьківських цінностей аніскільки не змінилась: під батьківськими цінностями ми розуміємо ті цінності, які батьки найбільше хотіли б бачити втіленими у поведінці їхніх дітей. Передача цінностей від батьків до дитини передбачає, що діти дотримуються тих же цінностей для себе, які їхні батьки вважають для них бажаними.

Відповідно ми запитували батьків про їхні цінності щодо дітей та дітей про їхні цінності для себе.

Наш аналіз і надалі зосереджується на одному основному вимірі цінностей – оцінці самостійності на противагу конформності до зовнішнього авторитету, коли самостійність передбачає слідування внутрішнім стандартам поведінки, а конформність – ззовні нав'язаним правилам. Ми обрали цей вимір з трьох причин: викладений у попередніх розділах аналіз демонструє, що оцінка самостійності тісно пов'язана з соціальним класом та соціальною стратифікацією. Окрім того, власне сама оцінка самостійності має значну теоретичну вагу, оскільки лежить в основі багатьох аспектів уявлення про себе та соціальних орієнтацій. Нарешті, всебічні порівняльні міжнаціональні дослідження виявили, що протиставлення самостійності й конформності становить “універсальний” вимір батьківських цінностей (Kohn, Schoenbach 1980).

Наш метод опитування матерів про їхні цінності щодо дітей ідентичний до опитування батьків (fathers) про їхні цінності: ми просили обох батьків частково проранжувати стандартний набір з тринадцяти властивостей у відповідності до того, наскільки бажаними вони вважають ці властивості для дитини того ж віку і статі, що й їхня випадковим чином вибрана дитина. Оскільки деякі запропоновані в опитувальнику властивості більшою мірою стосувалися дітей молодшого віку, ми дещо переформулювали питання, коли йшлося про старших дітей¹.

Далі ми просили ту саму дитину – стосовно якої запитували батьків – частково проранжувати той же перелік властивостей у відповідності до того, наскільки бажаними він чи вона розглядає кожну з них для себе.

Як ми вже бачили, такий метод дослідження призводить до лінійної залежності кожної окремо обраної цінності від набору усіх інших. Ми знову ж оминаємо цю проблему, виключаючи деякі властивості з коваріаційних матриць, на яких ґрунтується конфірматорний факторний аналіз. Ми навмисно не притримуємося нашої раніше застосованої процедури коваріювання віку дитини поза цими матрицями, оскільки це більше відповідає каузальному аналізу, коли вік дитини включається як незалежна змінна.

Вимірювальна модель для Сполучених Штатів містить ті властивості, які в розвідувальному факторному аналізі цінностей батьків, матерів та дітей найбільшою мірою стосувалися першого фактора, що відбиває оцінку самостійності на противагу конформності до зовнішнього авторитету; вимірювальна модель для Польщі побудована аналогічним чином. Оскільки обширні міжнаціональні порівняння результатів факторних аналізів цінностей матерів та батьків (Kohn, Schoenbach 1980) показують, що лінгвістичні та культурні відмінності можуть робити окремі властивості більш показовими індикаторами самостійності на противагу

конформності в одних дослідженнях, аніж в інших, то не дивно, що остаточний набір властивостей для Сполучених Штатів не ідентичний набору для Польщі. Хоча фактично шість з восьми відібраних властивостей повторюються для обох країн. Це – “хороші манери”, “акуратність та охайність”, “здоровий глузд та розсудливість”, “послух батькам”, “відповідальність”, “цікавість до того, як і чому щось трапляється” (допитливість). Вимірювальна модель для Сполучених Штатів також включає “чуйність” та “поводитися так, як личить поводитися хлопчику чи дівчинці (чоловіку чи жінці)”; вимірювальна модель для Польщі включає “самоконтроль” та “бути хорошим учнем”. Звичайно, останнє більше відповідає порівняно молодшому віку польських дітей.

Оскільки одиницею нашого аналізу слугує сім'я, ми створили для кожної країни триосібну модель, яка вимірює оцінювання самотійності батьками, матерями та дітьми (див. табл. 12.1). Найважча проблема у побудові таких моделей полягає у тому, як враховувати, що члени однієї сім'ї можуть не тільки поділяти однакові основоположні цінності, але можуть також приписувати відмінні смислові значення тій чи тій складовій властивості. Як найкращим чином відокремити спільну оцінку самотійності від специфічних для сім'ї інтерпретацій значення окремих властивостей?

Практично, це приводить до рішення про те, як трактувати міжособові кореляції залишків однієї і тієї ж властивості. (Пам'ятаймо, що в конфірмаційному факторному аналізі залишок індикатора представляє ту частку дисперсії індикатора, що не “пояснюється” основоположним концептом. У цьому випадку, залишком властивості є та частка її дисперсії, яка не віддзеркалює оцінювання самотійності на протигагу конформності до зовнішнього авторитету). Якщо ми, наприклад,

¹ Зокрема, «те, що він поводить, як личить хлопчикові» (чи «те, що вона поводить, як личить дівчинці») було змінено на «те, що він поводить, як личить чоловікові» (чи «те, що вона поводить, як личить жінці») та «те, що він (вона) добре ладить з іншими дітьми» було замінено на «те, що він (вона) добре ладить з іншими.»

Таблиця 12.1. ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ ОЦІНКИ САМОСТІЙНОСТІ БАТЬКАМИ, МАТЕРЯМИ ТА ДІТЬМИ

<i>А Американські родини (діти віком 13-25 років під час інтерв'ю)</i>					
		<i>Батьки 1964</i>	<i>Батьки 1974</i>	<i>Матері 1974</i>	<i>Діти 1974</i>
<i>Шляхи від концепту, цінування самостійності, до “індикаторів” цього концепту</i>					
Індикатори:					
1	Хороші манери	- 0,34*	- 0,31*	- 0,35*	- 0,21*
2	Охайність та чистота	- 0,32*	- 0,38*	- 0,25*	- 0,31*
3	Здоровий глузд та розсудливість	0,24*	0,23*	0,31*	0,29*
4	Поводження, як належить хлопцю/дівчині (чоловіку/жінці)	- 0,21*	- 0,25*	- 0,24*	- 0,49*
5	Послух батькам	- 0,37*	- 0,32*	- 0,39*	- 0,18*
6	Відповідальність	0,40*	0,49*	0,38*	0,16*
7	Чуйність до інших	0,34*	0,35*	0,22*	0,19*
8	Зацікавленість у тому, як і чому щось відбувається	0,37*	0,25*	0,31*	0,23*
(Кореляції залишків не показано)					
Взаємні кореляції цінування батьками, матерями та дітьми самостійності на протипагу конформності до зовнішнього авторитету					
Оцінка самостійності:					
1	Батьками, 1964	1,00			
2	Батьками, 1974	0,79*	1,00		
3	Матерями, 1974	0,34*	0,48*	1,00	
4	Дітьми, 1974	0,59*	0,58*	0,52*	1,00

* Статистично значуще, $p \leq 0,05$.

$\chi^2/\text{d.f.} = 1,96$. $N = 352$.

<i>Б. Польські сім'ї (діти віком 13-17 років на час інтерв'ю)</i>				
		<i>Батьки 1978</i>	<i>Матері 1979-80</i>	<i>Діти 1979-80</i>
<i>Шляхи від концепту, цінування самостійності, до “індикаторів” цього концепту</i>				
Індикатори:				
1	Хороші манери	- 0,36*	- 0,34*	- 0,54*
2	Охайність та чистота	- 0,24*	- 0,26*	- 0,39*
3	Здоровий глузд та розсудливість	0,49*	0,42*	0,49*
4	Самоконтроль	0,22*	0,42*	0,49*
5	Послух батькам	- 0,38*	- 0,43*	- 0,26*
6	Відповідальність	0,25*	0,29*	0,09*
7	Цікавість до того, як і чому щось відбувається	0,26*	0,42*	0,47*
8	Хороший учень	- 0,38*	- 0,44*	- 0,49*
(Кореляції залишків не показано)				
Взаємні кореляції цінування батьками, матерями та дітьми самостійності на протипагу конформності до зовнішнього авторитету				
Оцінка самостійності:				
1	Батьками, 1978	1,00		
2	Матерями, 1979-80	0,49*	1,00	
3	Дітьми, 1979-80	0,37*	0,55*	1,00

* Статистично значуще, $p \leq 0,05$.

$\chi^2/\text{d.f.} = 1,74$. $N = 177$.

прирівнюємо до нуля кореляцію залишків оцінок батьком та дитиною “відповідальності”, то це рівнозначно висловлюванню, що, якщо і батько, і дитина цінують “відповідальність”, то саме тому, що вони обидва цінують самостійність; відповідно їхні оцінки “відповідальності” мають

робити внесок до кореляції між оцінками самостійності батьками (чоловіками) та дітьми . Однак, якщо ми враховуємо кореляцію залишків оцінок “відповідальності” батьком та дитиною, – що може зменшувати кореляцію оцінок самостійності батьками та дітьми, – ми вбережемо себе від висновку про більшу кореляцію між оцінками батька й дитини, ніж це дійсно має місце.

Оскільки при методологічній невизначеності завжди краще надавати перевагу тому, що *проти* наших гіпотез, ми хочемо бути впевнені, що не переоцінюємо кореляцію між оцінками самостійності батьками і дітьми (чи матерями і батьками), навіть ризикуючи недооцінити такі кореляції. Тому ми враховуємо усі міжособові кореляції залишків однакових властивостей , які виявилися статистично значущими. Ми також враховуємо внутрішньоособові (intra-personal) статистично значущі кореляції залишків не тому, що це значно впливає на кореляцію цінностей батьків і дітей, а тому, що це покращує відповідність моделі даним. У моделі для Сполучених Штатів ми також враховуємо, в разі статистичної значущості, кореляції залишків оцінок батьками властивості, що вимірювалася під час базового інтерв'ю, та тої самої властивості, виміряної знову під час повторного інтерв'ю.

Обидві вимірювальні моделі і для Сполучених Штатів, і для Польщі (знову див. таблицю 12.1) цілковито відповідають нашим очікуванням. Ті властивості, які у відповідності до апріорних очікувань та попереднього досвіду мають вказувати на цінування самостійності, в усіх випадках позитивно пов'язані з основоположним концептом – для батьків, для матерів та для дітей. Ті властивості, які мають вказувати на цінування конформності до зовнішнього авторитету, в усіх випадках негативно пов'язані з основоположним концептом – для батьків, для матерів та для дітей. До того ж, моделі і для Сполучених Штатів, і для Польщі добре відповідають даним.

Ці моделі надають суттєву інформацію щодо величин кореляції оцінок самостійності з боку батьків та дітей. Для Сполучених Штатів кореляція батько-дитина складає 0,58, а мати-дитина – 0,52, що в обох випадках значно вище, ніж можна було очікувати з попередніх досліджень. Проте у більшості минулих досліджень йшлося лише про окремі властивості, а не основоположні виміри цінностей. Маємо усі підстави очікувати, що взаємна згода батьків і дітей щодо такого фундаментального питання, як оцінювання самостійності чи конформності має бути більшою, ніж щодо оцінки будь-якої окремої властивості. Більше того, навіть ті попередні дослідження, в яких дійсно розглядалися виміри цінностей, не ґрунтувалися на моделях конфірмаційного факторного аналізу, а отже й не враховували похибку вимірювання. Наша оцінка величини кореляції точніша.

Однак те, що кореляція батько-дитина дещо вища ніж кореляція мати-дитина, може бути артефактом як наслідок наявності у нас лонгітюдних даних щодо батьків та відсутності таких даних щодо матерів. Коли ми повторно оцінюємо модель, використовуючи лише крос-секційні дані 1974 року, величини кореляцій батько-дитина й мати-дитина виявляються майже

однаковими: 0,46 та 0,47 відповідно. Отже, якщо кореляція батько-дитина й не більша за кореляцію мати-дитина, то вона принаймні *настільки ж сильна*, що становить не менш важливий факт.

Для Польщі кореляція між оцінкою самостійності матерями та дітьми складає 0,55, що майже відповідає величині кореляції для Сполучених Штатів; відповідна кореляція батько-дитина складає 0,37, що значно нижче ніж кореляція мати-дитина. Чи дійсно нижча кореляція батько-дитина, ніж мати-дитина, відрізняє Польщу від Сполучених Штатів? Чи є ця видима міжнаціональна відмінність реальною чи це артефакт?

Апріорі можливо, що міжнаціональна відмінність є наслідком двох вікових особливостей польського дослідження: відносно вужчого вікового інтервалу серед опитаних дітей, що охоплює підлітків, але виключає молодих дорослих; діти були на півтора-два роки молодшими під час опитування батьків, порівняно з часом опитування матерів. Ми можемо більше дізнатися про наслідки обох цих особливостей дизайну дослідження з аналізу даних для Сполучених Штатів.

Чи була б кореляція батько-дитина за величиною ближчою до кореляції мати-дитина, якби ми мали дані про цінності батьків для дітей ширшого вікового інтервалу, включаючи не лише підлітків, а й молодих дорослих дітей? Ми дійсно виявили, що у Сполучених Штатах кореляція цінностей батьків та дітей вища для молодих дорослих нащадків ніж для підлітків, але це ж саме стосується і кореляції цінностей матерів і дітей. Різниці між кореляціями батько-дитина й мати-дитина є для молодих дорослих по суті такими ж самими як і для підлітків.

Чи була б кореляція батько-дитина за величиною ближчою до кореляції мати-дитина, якби польські батьки були опитані тоді ж, коли матері та діти, а не на півтора-два роки раніше? Знову нам у нагоді дані для Сполучених Штатів. Як видно з першої половини таблиці 12.1, кореляція між оцінкою американськими батьками самостійності в 1964 році та оцінкою дітьми самостійності в 1974 році така ж висока, як і кореляція між оцінкою батьками самостійності в 1974 році та оцінкою дітьми самостійності цього ж року. Навіть десятирічний розрив не позначився на величині кореляції батько-дитина.

Отже, дані *Сполучених Штатів* наводять на думку, що виявлена нами для Польщі нижча кореляція батько-дитина, порівняно з кореляцією мати-дитина, не становить артефакт польського проекту дослідження. Більше того, *польські* дані показують, що в межах вікового інтервалу, для якого ми дійсно маємо дані, кореляція мати-дитина вища, ніж кореляція батько-дитина незалежно від віку дитини. Тому ми приходимо до висновку, що реальність різниці кореляцій мати-дитина та батько-дитина майже не викликає сумніву. У будь-якому випадку, навіть для польських батьків кореляція цінностей між батьком і дитиною є суттєвою. Для польських матерів, як і для американських батьків та матерів, кореляція цінностей із цінностями дітей є навіть сильнішою.

КЛАС, СТРАТИФІКАЦІЯ ТА ЦІННОСТІ ДІТЕЙ

Наш аналіз у попередніх розділах демонструє, що класова та стратифікаційна позиції батька безумовно впливають на його цінності щодо його дітей; є також докази, принаймні для Сполучених Штатах, що теж саме дійсне і для матерів, (Kohn 1976 b). Тому маємо всі підстави припускати, що класова та стратифікаційна позиції сім'ї мають впливати на цінності обох батьків. Більше того, величини кореляцій – від середніх до високих – між цінностями батьків та дітей в обох країнах наводять на думку, що має існувати певна “передача” цінностей від батьків до дітей. Є усі складові частини каузального ланцюжка від батьківської класової та стратифікаційної позицій до батьківських цінностей і, далі, до цінностей дітей.

Однак умовивід – це не емпіричний доказ, тому можливі й інші висновки: ланцюжок від батьківських позицій у соціальній структурі до цінностей дітей може послаблюватись по дорозі так, що загальний вплив класу та стратифікації на цінності дітей ставатиме незначним (як це доводять Lueptow, McClendon, McKeon 1979 та Gecas 1980; але див.: Mortimer, Kumka 1982). Кореляції між цінуванням самотійності батьками та дітьми можуть означати не передачу цінностей, а те, що на цінності батьків та дітей впливають подібні чи однакові соціальні процеси. Можливо, класова та стратифікаційна позиції сім'ї впливають на цінності дітей через якість інших процесів, аніж вплив на дітей батьківських цінностей (Dalton 1982; також див.: Rosenberg, Pearlin 1978), можливо, через несімейні впливи, такі як впливи сусідів та школи. Навіть можливо, що суттєва кореляція між цінностями батьків та дітей зумовлюється впливом спільних соціальних характеристик, відмінних від класу та стратифікації (наприклад, расової належності, національного чи релігійного походження), які при каузальному аналізі мають бути статистично контрольовані.

Отже, кілька питань залишаються відкритими: чи дійсно більш привілейована класова та вища стратифікаційна позиції призводять до вищого оцінювання самотійності підлітковими та молодими повнолітніми нащадками? Якщо так, то яка величина цих впливів? Якщо значна, то до якої міри це дійсно результат впливу класу та стратифікації на цінності батьків, які у свою чергу впливають на цінності дітей? Якщо процес дійсно містить батьківські цінності, то чи це переважно цінності батька, цінності матері, чи цінності обох батьків?

Класові позиції батьків та цінності: їхні власні, їхніх дружин та їхніх дітей

Розглянемо насамперед зв'язки соціального класу з цінностями батьків та дітей. У даному випадку як індекс класу використовується класова позиція батька, оскільки ми не маємо достатньо інформації про умови зайнятості польських дружин, щоб створити повноцінну модель класової позиції сім'ї. Проте дані є адекватними, щоб дати відповідь на такі ключові запитання: чи є зв'язки між класовими позиціями батьків та цінностями їхніх дружин і дітей відповідними

до наших теоретичних очікувань, що дружини й діти чоловіків з привілейованіших класових позицій цінують самостійність вище, ніж дружини та діти чоловіків з менш привілейованих класових позицій? Чи мають кореляції (виражені через коефіцієнти *ета*) класових позицій батьків з цінностями їхніх дружин і дітей більшу ніж дрібну величину?

Ми виявили (табл. 12.2), що для обох країн такі зв'язки є значущими і недрібними за величиною. Кореляції (коефіцієнти *ета*) класової позиції батьків з цінностями матерів і дітей достатньо великі для обох країн, щоб підтвердити, що соціально-класові позиції батьків значуще і суттєво пов'язані не лише з їхніми власними оцінками самостійності для своїх дітей, але також з оцінками самостійності їхніми дружинами та дітьми. Більше того, співвідношення середніх для цінностей дружин та дітей дуже подібні до відповідних співвідношень для батьків². У Сполучених Штатах сім'ї працевлагодівлювачів, менеджерів та працівників нефізичної праці оцінюють самостійність найвище, а сім'ї робітників найвище оцінюють конформність до зовнішнього авторитету. У Польщі (де наш аналіз обмежується сім'ями з дитиною віком 13-17 років), сім'ї менеджерів, працівників нефізичної праці та самозайнятих оцінюють самостійність найвище, а сім'ї *робітників не виробничих галузей* найвище оцінюють конформність до зовнішнього авторитету³. Цікаво, що сім'ї робітників не виробничих галузей – дружини та діти навіть більше ніж самі

² Підвибірка батьків у цьому аналізі обмежена чоловіками, чиїх дружин та дітей опитували. Для Сполучених Штатів немає великої різниці з підвибіркою батьків, використаною у попередніх аналізах, за винятком лише тих чоловіків, чиїх дружин та дітей ми не змогли опитати. Однак для Польщі даний аналіз обмежений батьками дітей меншого вікового інтервалу, оскільки опитування дружин та дітей було свідомо обмежене родинами з дітьми віком 13-17 років.

³ Загалом результати для цієї підвибірки польських батьків великою мірою подібні до результатів для більшої вибірки польських батьків, за одним значним винятком: для більшої вибірки ми виявили, що робітники виробничої та не виробничої сфер мають переважно однакові цінності; для підвибірки батьків дітей старшого віку тепер ми з'ясували, що робітники не виробничої сфери дещо більше схильні цінувати конформність, ніж робітники виробничої сфери. Ця відмінність між більшою вибіркою батьків та меншою підвибіркою батьків старших дітей не є функцією використання нами вимірювальної моделі батьківських цінностей для підвибірки. Коли ми обмежуємо аналіз батьками старших дітей, але використовуємо вимірювальну модель цінностей батька і матері лише для батьків, ми ще знаходимо різницю між робітниками виробничої та не виробничої сфер – вище цінування конформності робітниками не виробничої сфери.

Таблиця 12.2. ЗВ'ЯЗКИ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ ПОЗИЦІЙ БАТЬКА З ЦІНУВАННЯМ САМОСТІЙНОСТІ БАТЬКОМ, МАТЕР'Ю ТА ДИТИНОЮ

Оцінка самостійності					
	<i>N</i>	<i>Батьками</i> 1964	<i>Батьками</i> 1974	<i>Матерями</i> 1974	<i>Дітьми</i> 1974
<i>Середні^a</i>					
<i>А Американські чоловіки</i> (<i>класова позиція батька у 1964</i>)					
Працедавці	(13)	0,59	0,70	0,33	0,41
Самозайняті	(39)	0,08	0,07	0,13	0,01
Менеджери	(24)	0,36	0,55	0,16	0,54
Супервізори першої ланки	(74)	0,08	- 0,07	0,00	0,06
Працівники нефізичної праці	(62)	0,19	0,31	0,39	0,15
Робітники	(139)	- 0,27	- 0,28	- 0,27	- 0,23
Кореляція (<i>eta</i>) ^b		0,33*	0,42*	0,35*	0,36*
	<i>N</i>		<i>Батьками</i> 1974	<i>Матерями</i> 1974	<i>Дітьми</i> 1974
<i>Середні^a</i>					
<i>Б Американські чоловіки</i> (<i>класова позиція батька у 1974</i>)					
Працедавці	(18)		0,33	0,64	0,40
Самозайняті	(43)		0,03	- 0,07	- 0,02
Менеджери	(40)		0,47	0,21	0,33
Супервізори першої ланки	(60)		0,17	0,11	- 0,04
Працівники нефізичної праці	(54)		0,29	0,17	0,23
Робітники	(115)		- 0,39	- 0,25	- 0,25
Кореляція (<i>eta</i>) ^b			0,45*	0,34*	0,35*
	<i>N</i>		<i>Батьками</i> 1978	<i>Матерями</i> 1979-80 <i>Середні^a</i>	<i>Дітьми</i> 1979-80
<i>В Польські чоловіки</i> (<i>класова позиція батька у 1978</i>)					
Менеджери	(12)		0,22	0,41	0,39
Супервізори першої ланки	(46)		0,29	0,07	- 0,12
Працівники нефізичної праці	(27)		0,14	0,27	0,16
Робітники виробничої сфери	(53)		- 0,23	- 0,06	0,06
Робітники невиробничої сфери	(31)		- 0,32	- 0,35	- 0,31
Самозайняті	(8)		0,27	0,18	0,33
Кореляція (<i>eta</i>) ^b			0,34*	0,30*	0,25*

^a Виражено як стандартизовані відмінності від генерального середнього для конкретної країни у конкретний проміжок часу.

^b Скоректовано щодо ненадійності вимірювання.

* Статистично значуще, $p < 0,05$.

чоловіки – цінують конформність вище ніж сім'ї робітників виробничих галузей, що, можливо, відображає їхню менш привілейовану класову позицію.

Соціальна стратифікація та міжпоколінна передача цінностей

Концептуалізація та вимірювання соціально-стратифікаційної позиції сім'ї. Оцінюючи вплив соціальної стратифікації на цінності дітей-підлітків та молодих дорослих, ми в змозі виміряти соціально-стратифікаційну позицію сім'ї, як відмінну від індивідуальної позиції. Наша стратегія полягала у побудові конфірматорних факторно-аналітичних моделей, заснованих на

безпосередньому припущенні, що стратифікаційна позиція сім'ї найкращим чином виводиться з коваріації освітніх рівнів, професійних статусів та доходів чоловіка й дружини.⁴

Модель для Сполучених Штатів (див. верхню половину схеми 12.1) – це конфірматорна факторно-аналітична модель третього порядку. Для факторів першого порядку використано чотири виміри індексу професійного статусу чоловіка та один вимір індексу професійного статусу дружини, освітній рівень кожного з подружжя та дохід кожного з подружжя.⁵ Фактори другого порядку поєднують професійний статус та дохід у конструкти вищого рівня – професійні позиції чоловіка та дружини. Фактор третього порядку виводить постульований основоположний концепт, стратифікаційну позицію сім'ї, з коваріації освітнього рівня чоловіка, професійної позиції чоловіка, освітнього рівня дружини та її професійної позиції.

Модель для Польщі (див. нижню половину схеми 12.1) подібна до моделі для Сполучених

Штатів за двома вимушеними винятками: індекси професійного статусу обрано такі, що придатні для Польщі,⁶ та, оскільки у нас немає даних про дохід жінок, а лише про сукупний сімейний дохід, то ми використали комбінацію сімейного доходу, професійного статусу чоловіка, освітнього рівня чоловіка, професійного статусу дружини та освітнього рівня дружини як “індикатори” соціально-стратифікаційної позиції сім'ї.

⁴ Існують два основні шляхи поєднання освіти, професійного статусу та доходу чоловіка і дружини у комбінований вимір соціально-стратифікаційної позиції сім'ї. Один, який ми використовуємо, «вимірювальна модель» стратифікаційної позиції сім'ї береться як основоположний концепт з кількома вимірами статусів чоловіка та дружини, що використовуються як його «індикатори». Альтернативним підходом є «формована модель», за якої соціально-стратифікаційна позиція сім'ї базується не на коваріації статусів чоловіка та дружини, а на їхніх адитивних внесках (additive contributions). Соціально-стратифікаційна позиція сім'ї розглядається як латентний конструкт, що «сформований» статусами чоловіка та дружини, та, у свою чергу, «формує» їхні цінності та цінності дітей. Формована модель може бути оцінена лише в контексті більшої каузальної моделі. Оскільки латентний конструкт, стратифікаційна позиція сім'ї, є проміжною змінною між статусами подружжя та їхніми цінностями і цінностями їхніх дітей, внески статусів чоловіка та дружини до стратифікаційної позиції сім'ї обов'язково залежатимуть від величин кореляцій статусних вимірів з цінностями чоловіка, дружини та дітей. Щоб це, що ми вважаємо небажаним, усунути для індексу стратифікаційної позиції сім'ї, потрібно було б дослідити його впливи на інші психологічні явища чи аспекти сімейного життя. У будь-якому разі, каузальний аналіз, ґрунтований на формованій моделі стратифікаційної позиції сім'ї, дає по суті такі ж висновки, як і той аналіз, що ґрунтується на вимірювальній моделі.

⁵ Чотирма індикаторами професійного статусу американських чоловіків є індекс професійного статусу Голінгсхеда (описаний у Bonjean et al. 1967, pp. 441-448), міжнародна шкала престижу Трімена (Treiman 1977, pp. 235-260), соціально-економічний індекс професій Данкена (Duncan 1961) та класифікація професійних статусів Годже, Сігела і Россі (Hodge, Siegel, Rossi 1964; Siegel 1971), що використовується Національним центром досліджень поглядів (National Opinion Research Center). Для американських жінок ми використовуємо лише класифікацію Голінгсхеда, яку ми закодували відповідно до періоду, коли збиралися дані. Як показує наш аналіз американських чоловіків (у розділі 3) і підтверджує ця модель, індекс професійного статусу Голінгсхеда відбиває основний концепт майже відмінно; тож не варто витрачати багато часу, який би потребував процес перекодувати даних щодо жінок для створення трьох інших індексів. Ми використовуємо дані від працюючих дружин задля інформації про професійний статус та дохід жінок, обробляючи таку інформацію для непрацюючих дружин як «втрачені дані» та застосовуючи попарне вилучення відповідних випадків в процесі створення коваріаційних матриць, на яких ґрунтується аналіз.

⁶ Для польських чоловіків та жінок як індикатори професійних статусів ми використовуємо створену спеціально для Польщі класифікацію - Польську шкалу престижу (Slomczynski, Kasprzowicz 1979) та Міжнародну шкалу престижу Трімена (Treiman 1977, pp. 235-260).

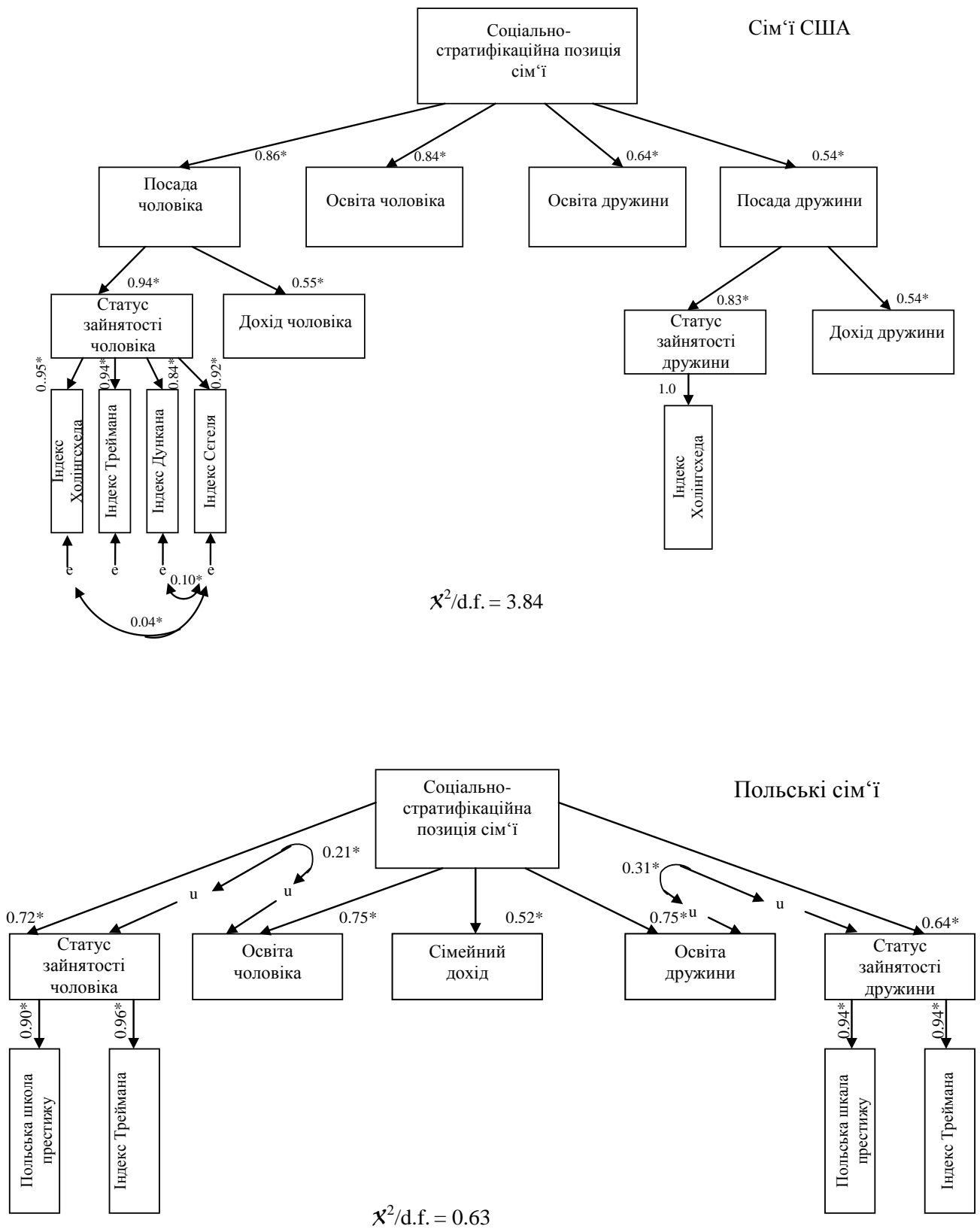

СХЕМА 12.1. Вимірювальна модель соціально-стратифікаційної позиції сім'ї.

* Статистично значуще, $p \leq 0.05$

Модель для Сполучених Штатів демонструє, що рівень освіти та професійний статус чоловіка важать більше для загальної стратифікаційної позиції сім'ї, ніж освітній рівень та професійний статус дружини, проте статуси дружини також мають істотне значення для загальної позиції сім'ї. Модель для Польщі демонструє, що освітній рівень дружини має таке ж велике значення для загальної стратифікаційної позиції сім'ї, як і освітній рівень чоловіка, а професійний статус дружини майже такий же вагомий, як і професійний статус чоловіка.

Отже, для обох країн існує суттєва коваріація статусів чоловіка та дружини. Тому, не лише має сенс розглядати позицію сім'ї у соціально-стратифікаційній системі, але можливо і точно визначати індекс цієї позиції.

Впливи соціально-стратифікаційної позиції сім'ї на цінності батьків і дітей. Для того, щоб оцінити впливи соціально-стратифікаційної позиції сім'ї на цінності батьків і дітей, ми включили вимірювальні моделі соціально-стратифікаційної позиції сім'ї до більших каузальних моделей, які уможлиблюють прямий вплив стратифікаційної позиції сім'ї на цінності дітей та опосередкований вплив через цінності батьків і матерів та через освітній рівень дітей (див. схему 12.2). Оскільки оцінювання взаємних впливів цінностей чоловіків та дружин ми відклали на пізніше, в моделях для обох країн ми враховуємо кореляцію залишків цінностей батьків і матерів. Враховується також можливий вплив на стратифікаційну позицію сім'ї, цінності батьків і дітей доречних соціальних характеристик.

Формальна різниця між результатами для Сполучених Штатів та Польщі викликана тим, що вибірка для Сполучених Штатів включає як підліткових, так і молодих повнолітніх нащадків, тоді як вибірка для Польщі включає лише підліткових. Для Сполучених Штатів освітній рівень дитини – це останній рік навчання для тих, хто вже залишив навчання, або поточний рік навчання для тих, хто ще продовжує навчатися; для Польщі освітній рівень майже завжди це поточний рік навчання. Внаслідок цього можна очікувати, що батьківська стратифікаційна позиція більше впливає на освітній рівень дітей

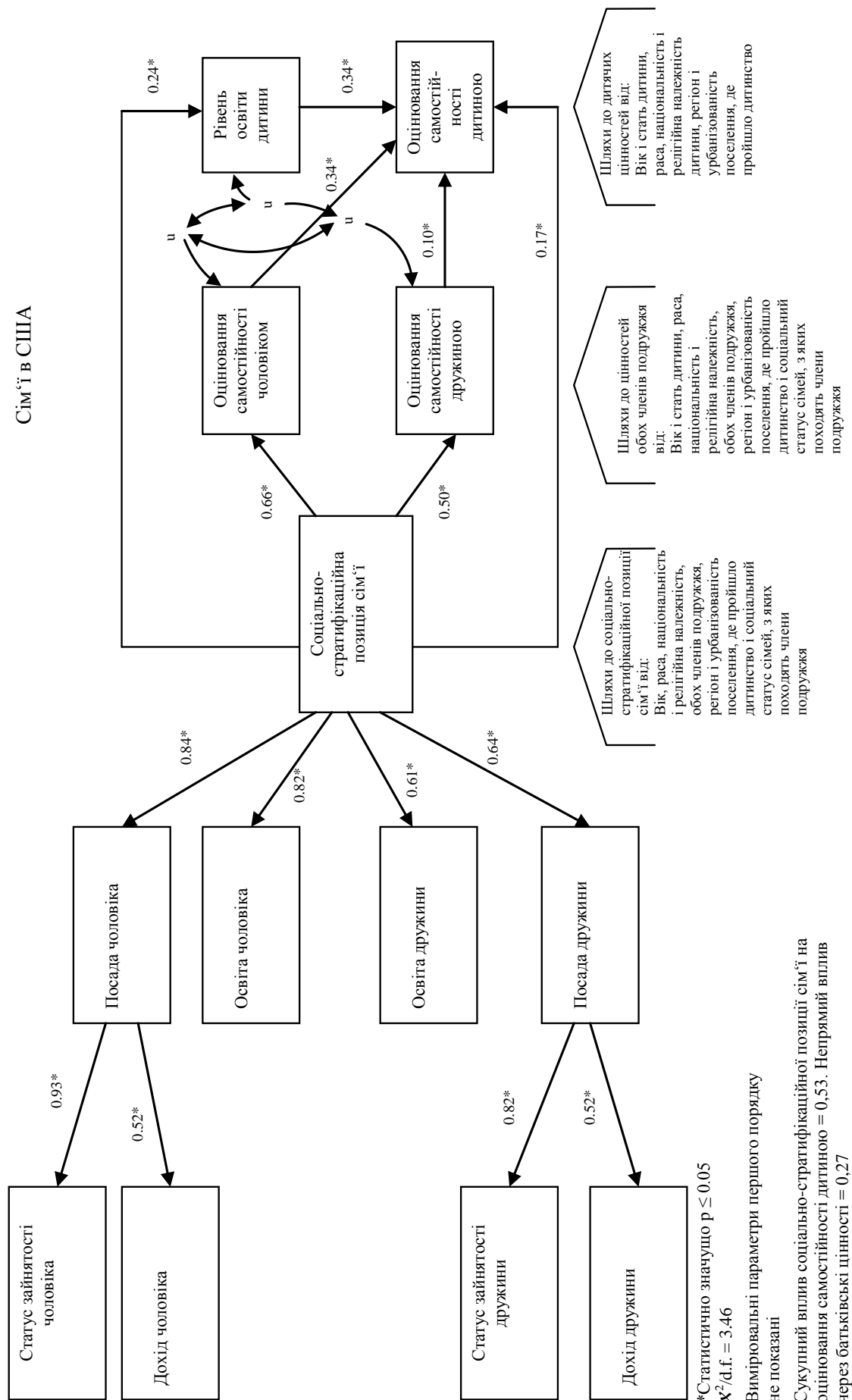
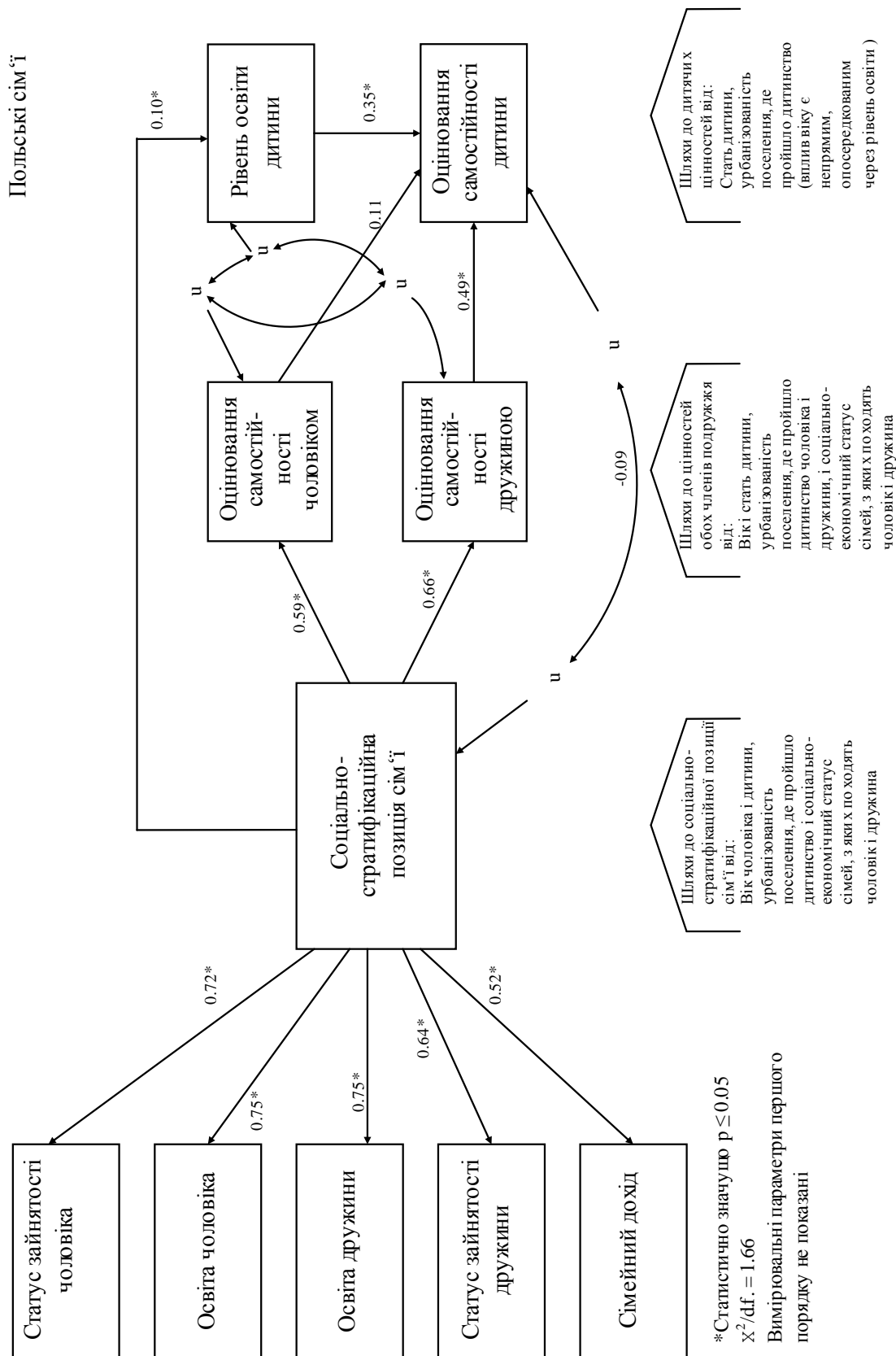

СХЕМА 12.3. Вплив соціально-стратифікаційної позиції сім'ї на оцінювання самостійності батьками і дитиною

Сукупний вплив соціально-стратифікаційної позиції сім'ї на оцінювання самостійності дитиною = 0.43. Непрямий вплив через батьківські цінності = 0.39

СХЕМА 12.2. Вплив соціально-стратифікаційної позиції сім'ї на оцінювання самостійності батьками і дитиною

в моделі для Сполучених Штатів, аніж в моделі для Польщі. Однак апріорі можливий вплив стратифікаційної позиції сім'ї на освітній рівень навіть у польській моделі. (Хоча в Польщі дітей дуже рідко переводять до наступного класу раніше їхніх однокласників чи залишають на повторне навчання, за певних обставин діти мали можливість починати навчання на рік раніше, ніж звичайно, коли їхні батьки про це просили.) В обох країнах також здається можливим і вплив батьківських цінностей на освітній рівень дітей, і вплив освітнього рівня дітей на цінності батьків; проте, оскільки ми не маємо адекватного засобу для оцінки таких взаємних впливів, ми обираємо консервативний підхід, просто враховуючи можливу кореляцію залишків цінностей батьків та матерів із залишками освітнього рівня дітей.

Для Сполучених Штатів загальний вплив стратифікаційної позиції сім'ї на оцінку дітьми самостійності виявляється дуже істотним, 0,53. Дещо більше половини цього впливу (52%) є опосередкованим через цінності батьків, здебільшого через цінності батька. Інша частина впливу (15%) є опосередкованою через впливання стратифікаційної позиції сім'ї на освітній рівень дітей та впливання, у свою чергу, освітнього рівня на оцінювання дітьми самостійності. Решта впливу, зображена у моделі як прямий шлях з коефіцієнтом 0,17, репрезентує в цілому усі інші шляхи – окрім шляхів через цінності батьків або через освітній рівень дітей, – якими стратифікаційна позиція сім'ї впливає на оцінку самостійності дітьми.⁷

Чи не були ці результати викривленими внаслідок наявності у нас лонгітюдних даних щодо батьків і лише крос-секційних даних для матерів? Ми повторно оцінили модель для Сполучених Штатів, збільшивши кореляцію цінностей матерів і дітей до 0,59, що дещо перевищує кореляцію цінностей батьків та дітей. У модифікованій моделі загальний вплив стратифікаційної позиції сім'ї на цінності батьків, матерів та дітей залишається незмінним. Однак збільшився вплив цінностей матерів на цінності дітей (шлях у 0,26, майже такий ж значний, як шлях від цінностей батьків до цінностей дітей, який залишився незмінним на рівні 0,34) та послабився прямий вплив стратифікаційної позиції сім'ї на оцінювання самостійності дітьми (шлях на рівні 0,11). Отже, більша частка (66%) загального впливу стратифікаційної позиції сім'ї на оцінку дітьми самостійності виявляється опосередкованою батьківськими цінностями, а збільшення відбувається повністю за рахунок цінностей матерів. Проте модель підтверджує, що у поясненні впливу соціальної стратифікації на цінності дітей цінності батьків відіграють принаймні таку ж важливу роль, як і цінності матерів.

⁷ Наш метод моделювання може спричиняти недооцінку важливості впливу цінностей обох батьків на цінності нащадків, оскільки він не враховує можливість безпосереднього впливу батьківських цінностей на рівень освіти їхніх дітей. Однак, навіть якби ми врахували можливі односпрямовані впливи батьківських цінностей на рівень освіти дітей, наша інтерпретація змінилася б незначно: загальний вплив соціально-стратифікаційної позиції сім'ї на оцінювання самостійності дітьми залишився б незмінним, зі збільшенням частки цього впливу, показаного як опосередкований через цінності батьків, з 52 відсотків до 58.

На противагу результатам отриманим для Сполучених Штатів, польська модель (див. нижню половину схеми 12.2) демонструє, що у поясненні впливу соціально-стратифікаційної позиції сім'ї на цінності дітей-підлітків цінності матерів важливіші ніж цінності батьків. Це цілковито збігається з тим, що можна було б очікувати, знаючи, що кореляція цінностей матерів та дітей вища від кореляції цінностей батьків та дітей. Все ж для Польщі, як і для Сполучених Штатів, соціальна стратифікація істотно впливає на цінності дітей-підлітків – загальний вплив становить 0,43, що значною мірою спричинено впливом стратифікації на цінності батьків.

Для Польщі наша оцінка впливу стратифікаційної позиції сім'ї на цінності дітей має розглядатися як мінімальна, з великою імовірністю як недооцінка, оскільки модель, яка враховує прямий шлях від стратифікаційної позиції сім'ї до цінностей дітей, аномально оцінює такий шлях як негативний, хоча й статистично незначущий. Оскільки існування такого негативного зв'язку вельми проблематичне і водночас статистично незначуще, ми фіксуємо його на нулі та натомість враховуємо можливу кореляцію залишків стратифікаційної позиції сім'ї та цінностей дітей. Це означає, що ми не можемо оцінити жодного іншого впливу стратифікаційної позиції сім'ї на цінності дітей, окрім викликаних впливом стратифікації на цінності батьків та рівень освіти дітей. Однак оцінений таким чином загальний вплив стратифікаційної позиції сім'ї на цінності дітей є значним.

Модель для Сполучених Штатів демонструє істотну важливість цінностей батька у процесі, через який соціально-стратифікаційна позиція сім'ї впливає на цінності дітей, в той час як польська модель показує домінуючу важливість цінностей матерів. Проте і для Сполучених Штатів, і для Польщі стратифікаційна позиція сім'ї має вражаючий вплив на цінності підліткових та молодих повнолітніх нащадків, головним чином через батьківські цінності.

Розуміння цінностей. Як цінності батьків впливають на цінності дітей? Чи необхідне для цього точне розуміння дітьми цінностей їхніх батьків? (Furstenberg 1971; Kerckhoff, Huff 1974 та Smith 1982 стверджують саме так; але див. також Clausen, Mussen, Kuypers 1981.) Ми операціоналізуємо це питання запитуючи, чи є впливи цінностей батьків на цінності дітей безпосередніми, чи опосередкованими через *розуміння* дітьми цінностей батьків? Якщо правильне останнє, ми робимо висновок, що для того, щоб цінності батьків мали вплив на цінності дітей, діти повинні правильно розуміти цінності своїх батьків. Якщо ж у правильному розумінні немає потреби, тоді цінності батьків мають впливати на цінності дітей через якісь інші механізми, наприклад, через те, що батьки слугують рольовими зразками або ж структурують навколишнє середовище дітей так, щоб сприяти розвитку у дітей тих цінностей, які батьки хотіли у них розвинути (Morgan, Alwin, Griffin 1979).

Під час дослідження у Сполучених Штатах дітей запитували, як на їхню думку кожен з їхніх батьків проранжує перелік з тринадцяти властивостей. Використовуючи отриману

інформацію, ми розширили вимірювальну модель оцінювання самостійності батьками і дітьми, включивши два додаткові виміри: розуміння дітьми цінностей матерів та батьків. Потім ми модифікували каузальну модель, включивши ці розуміння. Як і слід було очікувати, отримана в результаті модель показує, що оцінювання самостійності батьками (чоловіками) має вагомий вплив на розуміння дітьми батьківських оцінок, а оцінювання матерями має вагомий вплив на розуміння дітьми материнських оцінок. До того ж, оцінка самостійності дітьми – знову, як і очікувалось, – і впливає на їхнє розуміння батьківських оцінок, і зазнає його впливу. Отже, модель виглядає валідною.

З цієї моделі ми дізнаємося, що вплив цінностей матерів на цінності дітей є цілком опосередкованим – через розуміння дітьми цінностей матерів. (Це вірно незалежно від того, чи збільшуємо ми, чи не збільшуємо величину кореляції цінностей матері і дітей, щоб вона була дещо вищою за кореляцію цінностей батька і дітей.) Втім оцінювання самостійності батьком лише частково впливає на оцінювання дітьми через правильне розуміння ними цінностей батька; більша частина впливу оцінювання батьком на оцінювання дітьми не залежить від правильного розуміння дітьми цінностей їхнього батька. Напевне, передача цінностей від матері до дитини потребує, щоб діти правильно розуміли цінності їхньої матері. Проте передача батьківських цінностей може відбуватися навіть тоді, коли діти неправильно розуміють, яких цінностей насправді дотримується їхній батько, можливо тому, що батько впливає на своїх дітей іншими шляхами. В цьому може бути підказка щодо того, чому цінності американського батька впливають на цінності дітей більше, ніж цінності польського батька.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, ПРОФЕСІЙНА САМОСТІЙНІСТЬ ТА ЦІННОСТІ

Якими б не були внутрішньосімейні процеси, через які цінності батьків впливають на цінності дітей, наш аналіз ясно показав, що соціальна структура впливає на цінності дітей значною мірою через цінності батьків. Далі ми розглядаємо процеси, через які соціальний клас та соціальна стратифікація впливає на цінності батьків і дітей. Ця частина аналізу неминуче є значно більш невизначеною ніж попередня, тому що ці моделі потребують більше припущень.

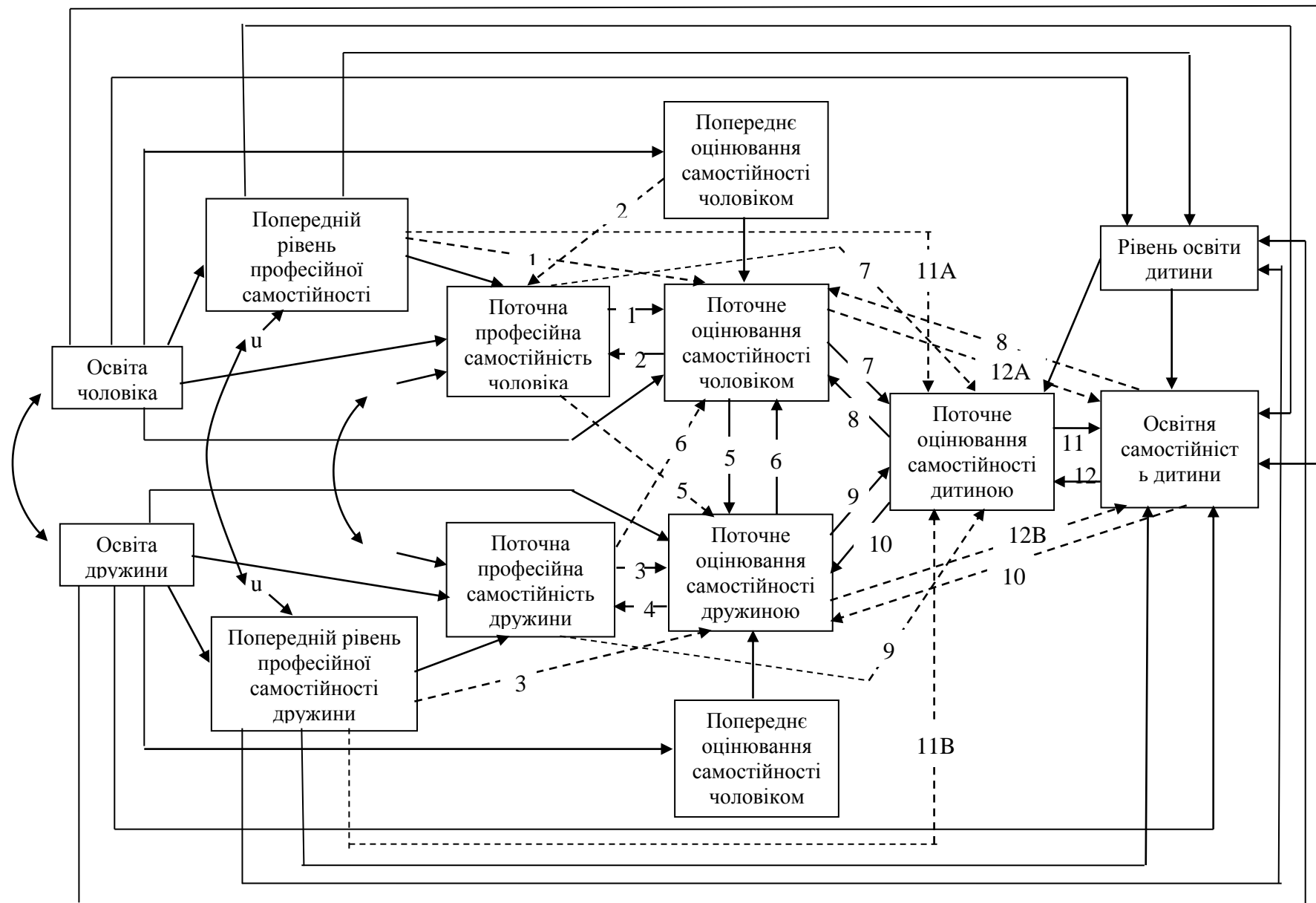
Для пояснення процесів та водночас надання аналізу форми, придатної для розуміння впливів соціального класу та соціальної стратифікації на цінності нащадків, ми будемо наші моделі процесів не для класу чи стратифікації як таких, а для того, що наш аналіз у попередніх розділах виявив як ключову проміжну ланку від соціальної стратифікації до цінностей: для професійної самостійності.⁸

⁸ Досі наш аналіз професійної самостійності обмежувався чоловіками. Тепер ми виявили, що аналіз жінок у США повністю сумісний з аналізом чоловіків у США і Польщі щодо того, що впливи соціального класу та соціальної стратифікації на батьківські цінності в основному можуть бути віднесені до професійної самостійності. Нажаль, наші дані для польських жінок недостатньо детальні, аби розробити окремі індекси професійної позиції та професійної самостійності.

Наш аналіз у розділі 6 [йдеться про розділ книги, з якої перекладений цей розділ – *Прим. ред.*] показав, зв'язки між професійною самостійністю та цінностями чоловіків для їхніх дітей є взаємними – професійна самостійність не лише впливає на цінності, але і зазнає їхнього впливу. Тепер ми знайшли, що це справедливо також для американських та польських жінок. Отже, модель процесу має враховувати, що умови праці і чоловіків, і жінок не тільки впливають на їхні цінності, але можуть також знаходитись під впливом цих цінностей. Більше того, модель процесу повинна враховувати можливість впливу цінностей чоловіка на цінності дружини та впливу цінностей дружини на цінності чоловіка. А також, і це, можливо, найважливіше, модель процесу не має просто припускати, що цінності батьків мають односпрямований вплив на цінності дітей, а враховувати також можливість впливу цінностей дітей на цінності батьків (Bell 1968).

На рисунку 12.3 представлено евристичну схему, якою ми намагаємося відобразити вичерпну модель процесу. В цій моделі, як і в усіх інших моделях взаємних зв'язків, параметри яких ми вже визначили, число параметрів для оцінювання була б більшим, ніж кількість інформації, що забезпечується взаємними кореляціями змінних, якби не деякі накладені на модель обмеження. Рішення, яке ми тут знову застосовуємо, полягає в тому, щоб враховувати деякі впливи лише як опосередковані, прирівнявши до нуля шляхи, що презентують невраховані прямі впливи, – тобто ми використовуємо їх як інструменти, щоб забезпечити ідентифікацію для оцінювання взаємопов'язаних шляхів. На евристичній схемі шляхи, що мають оцінюватися, зображені суцільними стрілками, а шляхи зафіксовані на нулі (щоб забезпечити застосування інструментів) зображені пунктирними стрілками.

Щоб зробити застосування інструментів зрозумілішим, ми пронумерували усі дванадцять шляхів, включених у шість пар взаємних зв'язків та відповідно пронумерували апріорно основні інструменти, що уможлиблюють оцінку цих дванадцяти шляхів.

Таблиця 12.3. ВЗАЄМНІ ВПЛИВИ ПРОФЕСІЙНОЇ / ОСВІТНЬОЇ САМОСТІЙНОСТІ, БАТЬКІВСЬКОЇ ТА ДИТЯЧОЇ ЦІННОСТЕЙ САМОСТІЙНОСТІ

	Модель США	Польська модель
<i>А Взаємно пов'язані шляхи</i>		
1 Професійна самостійність чоловіка до його цінностей	0,36*	0,22*
2 Цінності чоловіка до його професійної самостійності	0,14*	0,19*
3 Професійна самостійність дружини до її цінностей	0,39*	0,17*
4 Цінності дружини до її професійної самостійності	0,14	0,30*
5 Цінності чоловіка до цінностей дружини	-0,09	0,08
6 Цінності дружини до цінностей чоловіка	0,16*	0,10
7 Цінності чоловіка до цінностей дитини	0,28*	0,02
8 Цінності дитини до цінностей чоловіка	-0,09*	0,12
9 Цінності дружини до цінностей дитини	0,05*	0,37*
10 Цінності дитини до цінностей дружини	0,15*	0,16
11 Освітня самостійність дитини до її цінностей	0,82*	—
12 Цінності дитини до освітньої самостійності	0,12	—
<i>Б Інші теоретично важливі шляхи</i>		
13 Освітній рівень дитини до її освітньої самостійності	0,42*	—
14 Освітній рівень дитини до її цінностей	0,02*	0,39*
15 Освітній рівень чоловіка до його цінностей	0,25*	0,00
16 Освітній рівень чоловіка до цінностей дитини	0,00	0,00
17 Освітній рівень чоловіка до освітньої самостійності дитини	0,25*	—
18 Освітній рівень дружини до її цінностей	0,00	0,00
19 Освітній рівень дружини до цінностей дитини	0,00	0,00
20 Освітній рівень дружини до освітньої самостійності дитини	0,12*	—
$\chi^2/\text{d.f.} =$	1,53	2,02

* Статистично значуще, $p \leq 0,05$.

Таким чином, наприклад, шлях від професійної самостійності чоловіка до його оцінювання самостійності, номер 1 на схемі 12.3, ідентифікується відповідним інструментом під номером 1, тим шляхом від попередньої професійної самостійності чоловіка до його теперішніх цінностей, що в моделі зафіксований на нулі. Наше обговорення інструментування та відповідна схема стосуються лише ключових інструментів, які ми застосовуємо для забезпечення адекватної ідентифікації; у такій складній моделі існує багато додаткового інструментарію, створеного частково навмисно, частково ненавмисно. Усі показники свідчать, що модель добре визначена в усіх відношеннях, лише за одним винятком, про який йтиметься пізніше.

Оскільки модель складна, ми обговорюватимемо її інструментування, а також те, що модель нам дає, частинами, розпочинаючи із взаємних впливів професійної самостійності обох батьків та цінностей. Фактичні параметри моделей для Сполучених Штатів та Польщі, що відповідають евристичній схемі 12.3, підсумовані у таблиці 12.3.

Професійна самостійність та оцінювання самостійності батьками

Визначення взаємних впливів професійної самостійності та оцінювання батьками самостійності потребує вимірювань обох концептів протягом двох чи більше проміжків часу. Однак, ми маємо лонгitudні дані лише для чоловіків у Сполучених Штатах. На щастя, ми таки маємо детальні дані про історію зайнятості для польських чоловіків, з яких можемо побудувати точну, хоча лише квазі-лонгitudну модель професійної самостійності. Ми також маємо приблизну інформацію про історію роботи американських жінок, з якої можемо побудувати прийнятну квазі-лонгitudну вимірювальну модель професійної самостійності.¹ Однак для польських жінок ми маємо лише приблизну інформацію навіть про наявну професійну самостійність та не маємо ніякої інформації взагалі про професійну самостійність протягом минулих робіт.² Також для жодної іншої групи, окрім американських чоловіків,

ми не маємо необхідної інформації щодо цінностей на час попередньої роботи. Тому ми змушені моделювати як виміри «попередньої» професійної самостійності польських жінок, так і виміри «попередніх» цінностей американських жінок, польських чоловіків та польських жінок.

Щоб ввести гіпотетичні структурні компоненти – «попереднє батьківське оцінювання самостійності» американськими жінками та польськими чоловіками і жінками, ми маємо визначити кореляції цих концептів з усіма іншими екзогенними змінними. Ми здійснюємо це шляхом екстраполяції від кореляцій тих же екзогенних змінних з їхніми *наявними* цінностями, модифікуючи ці кореляції у відповідності до міжчасових змін, виведених з лонгitudних даних для американських чоловіків.³ Спочатку ми фіксуємо «стабільність» цінностей (тобто, шлях від

¹ Модель для американських жінок (базована на крос-секційній моделі, розробленій у J.Miller, Schooler, Kohn, K.Miller 1979) досить подібна до моделі для американських чоловіків, але розширена до квазі-лонгitudної на основі використання ретроспективної інформації про історію праці. Ми маємо детальну інформацію про змістовну складність, щільність нагляду та рутинність наявної (у 1974 р.) роботи; для останньої попередньої роботи ми маємо лише приблизну, ретроспективну інформацію про змістовну складність праці з речами, з інформацією та з людьми, включаючи оцінки кількості годин на тиждень, зайнятих роботою з речами, інформацією та людьми, а також один індикатор щільності нагляду.

² Для польських жінок ми не маємо інформації про теперішні умови праці. Однак, ми маємо віднесення до певної категорії за досить детальною класифікацією професій, на підставі якої можна оцінити, хоча й лише на рівні професії загалом, складність праці з інформацією, з речами та з людьми. Використовуючи ці індикатори, ми будемо достатньо корисну конфірматорну факторно-аналітичну вимірювальну модель. Маючи брак інформації щодо щільності нагляду чи рутинності роботи, ми використовуємо змістовну складність праці як замісник для професійної самостійності, що не можна вважати необдуманною процедурою, адже увесь наш аналіз американських та польських чоловіків і американських жінок показує, що змістовна складність праці безпосередньо відбиває професійну самостійність.

³ Наприклад, щоб оцінити кореляцію освіти польських жінок з їхніми гіпотетичними попередніми цінностями, ми множимо кореляцію освіти польських жінок з їхніми наявними цінностями на співвідношення кореляцій освіти

попередніх цінностей до наявних цінностей), аби вони були такими, як для американських чоловіків. Таку ж процедуру ми використовуємо для гіпотетичної попередньої професійної самостійності польських жінок, спочатку фіксуючи стабільність на рівні виявленому для польських чоловіків.

Застосовуючи такі процедури, ми даємо змогу професійній самостійності кожного члена подружжя під час певної попередньої роботи впливати на самостійність цієї особи на наявній роботі, а також попереднім цінностям цієї особи впливати на наявні цінності.⁴ Віддалені у часі впливи, тобто впливи попередньої професійної самостійності на наявні цінності та попередніх цінностей на наявну професійну самостійність, зафіксовано на нулі, – ми використовуємо їх як інструменти, що можливо, оскільки не має значення, чи здатні ми розрізняти «віддалені у часі» впливи від «одночасних». Отже, наші моделі дають нам змогу оцінити загальні впливи професійної самостійності обох батьків на їхні цінності та цінностей на їхню професійну самостійність, але ми не можемо нічого сказати, чи ці впливи дієві та постійні, чи виявляються лише поступово з часом.

Освіта розглядається як така, що має односпрямовані впливи як на професійну самостійність, так і цінності. Щодо інших соціальних характеристик, здатних впливати на наявні цінності, враховується можливість впливу на професійну самостійність групи тих характеристик, які (як то вік, раса, релігійне та національне походження) можуть розглядатися працедавцем як бажані для роботи. Врахування можливості прямого впливу інших соціальних характеристик на наявні цінності, але не на наявну професійну самостійність, забезпечує додаткове застосування інструментів для шляхів від цінностей до професійної самостійності.

Результати одержані для американських чоловіків, американських жінок, польських чоловіків та польських жінок цілковито послідовні (див. табл. 12.3): професійна самостійність значуще і суттєво впливає на оцінювання самостійності навіть за статистичного контролювання впливів цінностей членів подружжя та дітей і відповідних соціальних характеристик. Виміри величин різняться, але, враховуючи відмінності у моделюванні та обсяг точної інформації, це не

американських чоловіків з їхніми цінностями у 1964 та в 1974 роках. Такою самою є логіка і для оцінювання кореляції попередніх цінностей одного з членів подружжя з цінностями іншого чи з соціальними характеристиками дітей. Для оцінки кореляції двох гіпотетичних структурних компонентів (наприклад, попередніх цінностей польських чоловіків з попередніми цінностями польських дружин) процедура стає складнішою, однак, знову її логіка залишається такою ж: оцінені кореляції для попереднього часового періоду ми ґрунтуємо на фактичних кореляціях для теперішнього часу, використовуючи лонгitudні дані для американських чоловіків лише з метою модифікації цих кореляцій для врахування позачасової зміни. Оскільки аналіз базується на коваріаційній матриці, усі ці кореляції перетворені у коваріації. Обмеження даної процедури полягає в тому, що ми змушені екстраполювати від десятирічного часового проміжку для американських чоловіків, до невизначеного часового проміжку від «останньої попередньої роботи» до теперішньої роботи, отриманої американськими жінками та польськими чоловіками і жінками.

⁴ Маючи лонгitudні дані для американських чоловіків, ми використовуємо роботу, що була на час першого опитування (1964) як «попередню» роботу, а роботу, що була на час повторного опитування (1974) як «наявну» роботу. Маючи лише крос-секційні дані для американських жінок та польських чоловіків і жінок, та не охоче довіряючи спогадам респондентів щодо роботи рівно за десять років до інтерв'ю, ми використовуємо інформацію про «роботу, яку ви мали безпосередньо перед вашою теперішньою роботою».

має великого значення. Що дійсно важливо, так це погодженість позитивних впливів. Також ми виявили, що на професійну самостійність узгоджено впливає оцінювання самостійності: значуще для американських чоловіків, польських чоловіків та польських жінок, хоча й не зовсім значуще для американських жінок.

Взаємні впливи цінностей чоловіків та дружин

На схемі 12.2 ми оминули можливі впливи цінностей чоловіків на цінності дружин та навпаки, врахувавши коваріації залишків цінностей чоловіків і дружин. Але яким насправді є зв'язок між цінностями чоловіків і дружин? Тепер, маючи квазі-лонгitudні моделі, ми можемо зробити попередню оцінку.

Ми отримуємо інструменти для моделювання взаємних впливів цінностей чоловіків і дружин (схема 12.3), виключаючи прямий вплив професійної самостійності кожного з членів подружжя на цінності іншого, а також (не показано на евристичній схемі) виключаючи вплив «попередніх» цінностей кожного з членів подружжя (що реально у випадку з американськими чоловіками та гіпотетично у випадку з американськими дружинами і польськими чоловіками та дружинами) на наявні цінності іншого члена подружжя.⁵ В жодній країні цінності чоловіків статистично значуще так не впливають на цінності їхніх дружин, незалежно від власної професійної самостійності дружин (та цінностей їхніх дітей). У Сполучених Штатах цінності дружин значуще впливають на цінності чоловіків; у Польщі цей можливий вплив трохи не досягає статистичної значущості. Важливість цих висновків стає очевидною, коли ми розглядаємо взаємні впливи цінностей батьків та цінностей дітей.

Взаємні впливи цінностей обох батьків та дітей

На схемі 12.2 ми припускаємо, що цінності батьків впливають на цінності дітей односпрямовано. Однак, яким же є реальний зв'язок між цінностями батьків та цінностями дітей? Чи реалістично припускати, що усі впливи односпрямовані – від цінностей батьків до цінностей дітей, чи ці впливи взаємні?

Застосування інструментів для оцінки взаємних впливів цінностей батьків і дітей здійснено дещо по-різному в американській та польській моделях. В американській моделі (схема 12.3) для тих нащадків, які ще навчаються у школі, ми вводимо новий концепт – освітню самостійність (K. Miller, Kohn, Schooler 1985, 1986). Освітня самостійність – застосування ініціативи, роздумів та незалежних суджень в процесі навчальної праці – вважається прямою аналогією з професійною самостійністю. Вона навіть вимірюється за допомогою подібних

⁵ Додаткове інструментування ми одержуємо через врахування впливу соціальних характеристик кожного партнера на його власні цінності, але не на цінності дружини чи чоловіка.

концептів першого порядку – змістовної складності навчальної праці та щільності нагляду з боку вчителів.⁶

Ми враховуємо вплив освітньої самостійності на цінності дітей та зворотній вплив останніх не неї. Отже, освітня самостійність дітей відіграє у моделі роль, аналогічну до професійної самостійності чоловіків і дружин, та може забезпечити точно паралельне застосування інструментів. Виключаючи безпосередній вплив професійної самостійності батьків чи матерів на цінності дітей та виключаючи безпосередній вплив освітньої самостійності дітей на цінності обох батьків, ми досягаємо ідентифікації для оцінювання взаємних впливів цінностей батьків і дітей.

Соціально-структурна позиція сім'ї може впливати на можливості дітей бути самостійними в процесі навчання кількома шляхами; наприклад, в залежності від того, яку саме школу діти відвідують та від можливостей дітей користуватися книжками та іншими освітніми матеріалами. Тому ми враховуємо вплив освіти та професійної самостійності обох батьків не лише на рівень освіти дітей, але й на їхню освітню самостійність. Щоб уникнути можливості приписування односпрямованого впливу зв'язку, який може бути взаємним, ми використовуємо попередню професійну самостійність батьків.

Оскільки модель квазі-лонгitudна, ми можемо до неї включити шляхи від попередніх цінностей обох батьків до наявного освітнього рівня дітей (не показані на схемі 12.3). Врахування прямого впливу освітнього рівня дітей на їхні цінності, але не на цінності батьків, дає нам додаткове інструментування для оцінювання впливів цінностей дітей на цінності батьків.

Визначення величини взаємних впливів освітньої самостійності дітей та їхніх цінностей потребує ідентифікації цих шляхів. Ми не можемо зробити це у спосіб точно аналогічний процедурі, використаній для оцінки взаємних впливів професійної самостійності та цінностей батьків, оскільки ми не маємо інформації про «попередню» освітню самостійність дітей та їхні «попередні» цінності. І при цьому не є теоретично корисним створювати гіпотетичний

⁶ Змістова складність навчальної праці вимірюється за допомогою чотирьох індикаторів – нашої оцінки змістовної складності навчальної праці спудея на певному році навчання, оцінки спудеєм часу, необхідного для “виконання роботи” під час навчання, нашої оцінки змістовної складності останньої курсової роботи спудея чи позакласного проекту та нашої оцінки змістовної складності найбільш складного додаткового завдання чи спортивної діяльності. Щільність нагляду з боку вчителів також вимірюється за допомогою чотирьох індикаторів, усі з яких відповідають на запитання про те, як багато самостійності дозволяють вчителі та як вони застосовують наглядовий контроль; ці запитання близькі до тих, які ставлять працюючим дорослим і використовують як виміри щільності нагляду у вимірювальних моделях професійної самостійності (детальніше див.: K. Miller et al. 1985, 1986). Оскільки вимірювальна модель освітньої самостійності другого порядку ґрунтується лише на двох концептах першого порядку – змістовної складності навчання на курсі та щільності нагляду з боку вчителів – вона недостатньо визначена. Ми використовуємо модель, опрацьовану К. Міллером та ін. (K. Miller et al. 1985, 1986), які оцінили вимірювальні параметри другого порядку в контексті більшої некаузальної моделі, що містить інші соціально-структурні змінні, дотичні до освітньої самостійності. Інформацію про освітню самостійність тих, хто не навчається, ми позначаємо у нашій моделі як «пропущені дані» та попарно вилучаємо при створенні коваріаційної матриці, на якій ґрунтується наш аналіз.

конструкт для «попередніх» цінностей.⁷ Натомість, ми досягаємо ідентифікації для шляху від цінностей дітей до їхньої освітньої самостійності, враховуючи можливий вплив цінностей батьків на освітню самостійність дітей лише опосередковано, головним чином через вплив на цінності дітей. Це припущення може бути під питанням, оскільки, в принципі, цінності обох батьків можуть впливати на вибір школи і відповідно на можливості дітей щодо освітньої самостійності. (Однак ми таки враховуємо можливий прямий вплив освітнього рівня батьків та інших доречних соціальних властивостей на професійну самостійність дітей.) Ідентифікація для шляху від освітньої самостійності дітей до їхніх цінностей досягається врахуванням можливого прямого впливу попередньої професійної самостійності батьків на освітню самостійність дітей, але не на цінності дітей.

Виходячи з цих припущень, ми знаходимо, що для Сполучених Штатів цінності батька дійсно значуще впливають на цінності дітей; ми не спроможні визначити, чи цінності дітей теж впливають на цінності батька⁸. Однак зв'язок цінностей матерів та дітей виявився взаємним: цінності матерів мають помірний, але статистично значущий вплив на цінності дітей; цінності дітей мають суттєвий вплив на цінності матерів. Хоча цінності матерів чинять лише досить помірний прямий вплив на цінності дітей, вони, як ми бачили, впливають також на цінності чоловіків, отже, цінності матерів мають також опосередкований вплив на цінності дітей. В результаті загальний вплив цінностей матері на цінності дітей дорівнює подвійному прямому впливові, хоча й залишається меншим, аніж вплив на цінності дітей цінностей батька.

Оскільки для матерів ми маємо лише крос-секційні дані, а для батьків – лонгitudні, ці оцінки можуть бути зміщеними. Щоб оцінити цю імовірність, ми перераховуємо відповідні частини моделі, підставляючи більші кореляції між цінностями матерів і дітей та між цінностями матерів і батьків, як це випливає з порівняння крос-секційної та лонгitudної вимірювальних моделей. Як і слід було очікувати, прямий вплив цінностей матерів на цінності дітей зростає з 0,05 до 0,14, але він ще не такий сильний, як прямий вплив цінностей батька на цінності дітей, який залишається на рівні 0,29. Загальний вплив цінностей матері на цінності дітей зростає до 0,22; загальний вплив цінностей батька на цінності дітей становить 0,27. Таким чином, модифікована модель говорить про те, що у процесі міжпоколінної передачі цінностей

⁷ Оцінюючи вплив, скажімо, професійної самостійності батька на його цінності, нам потрібно статистично контролювати його попередні цінності, по суті, вимірюючи таким чином вплив професійної самостійності на *зміну* цінностей батька. Але, оцінюючи впливи цінностей батьків на цінності дітей, ми хочемо визначити не зміну цінностей дітей, а *загальний* вплив батьківських цінностей на цінності дітей. Тому було б недоречним статистично контролювати попередні цінності дітей.

⁸ Вплив цінностей дітей на цінності батька значуще негативний і становить -0.09; результат настільки протилежний до очікуваного, що він був би непоборним лише у разі, якщо інструментування було дуже потужним. Тому ми розглядаємо його як сумнівний. Однак, встановлення цього негативного шляху означає, що зворотній шлях від цінностей батька до цінностей дітей перебільшено. Тому ми повторно проводимо розрахунки для всієї моделі, фіксуєючи на нулі шлях від цінностей дітей до цінностей батька. Шлях від цінностей батька до цінностей дітей є не зменшеним, +0,29.

матері можуть відігравати майже таку ж впливову роль як і батьки. У будь-якому разі, очевидно, що обоє батьків грають важливу роль.

Варто зазначити ще одну особливість американської моделі – потужний вплив на оцінювання самостійності дітьми їхньої освітньої самостійності. Звичайно, це цілком узгоджується з нашим загальним переконанням, що досвід самостійності – в оплачуваній зайнятості чи у навчальній роботі – важливий для цінування самостійності. Дезагрегація освітньої самостійності показує, що і змістовна складність навчальної праці, і щільність нагляду з боку вчителів роблять внесок до загального впливу, шлях від змістовної складності до цінностей становить 0,79, а від щільності нагляду до цінностей становить – 0,10, причому обидва статистично значущі. Що ми не можемо знати напевно, так це, чи впливають також і цінності дітей на їхню освітню самостійність. Шлях (у 0,12) дещо не досягає статистичної значущості, однак, це єдиний шлях, ідентифікація якого перебуває під питанням.

Для польської моделі ми не можемо розробити індекс освітньої самостійності через брак інформації щодо змістовної складності навчальної праці дітей. Натомість ми використовуємо рівень освіти дітей як інструмент для ідентифікації шляхів від цінностей дітей до батьківських цінностей, враховуючи можливий прямий вплив освітнього рівня дітей на власні цінності, але не на цінності їхніх батьків. Наша впевненість у такому підході посилюється, висновком про те, що подібна процедура, застосована до американських даних, дає результати, приблизно подібні до тих, які ми отримали у моделі, де використовували освітню самостійність як основний інструмент.

Польська модель показує, що суттю дії є сильний вплив цінностей матерів на цінності дітей, а цінності батьків ані статистично значущі, ані суттєво не впливають на цінності дітей. Цінності польських чоловіків зазнають впливу їхньої соціально-структурної позиції та професійного досвіду, як і цінності польських жінок та американських чоловіків і жінок; однак здається, що для польських чоловіків процес на цьому закінчується. Їхні цінності значущі не впливають на цінності ані їхніх дружин, ані їхніх дітей.

Як зазначалося раніше, і американська, і польські моделі частково базуються на гіпотетично незмінних показниках, наприклад, шляхах від гіпотетичних попередніх цінностей матерів до їхніх реальних наявних цінностей. Щоб дослідити чутливість моделей до змін у цих гіпотетичних показниках, ми систематично збільшували та зменшували кожен з них на величину від 10 до 25 відсотків. Це мало лише посередній вплив на інші параметри моделі, при тому, що не змінювало жодного з наших висновків. У цьому сенсі моделі є стійкими. Ми також змінювали кореляції між гіпотетичними конструктами та іншими екзогенними змінними⁹. Це

⁹ Велика кількість інформації, забезпечена коваріаційною матрицею у американській моделі, надає програмі MILS можливість оцінити кореляції між гіпотетичними конструктами та усіма іншими екзогенними змінними. Деякі з оцінок значно відрізняються від одержаних за допомогою описаних вище методів. Проте оцінки основних каузальних параметрів значно не змінилися. (Ми не маємо достатньої інформації, щоб здійснити подібний повторний аналіз для польської моделі.)

призводить до інших оцінок величин впливів, але не змінює жодного нашого висновку. Жоден статистично значущий вплив не стає статистично незначущим, жоден статистично незначущий вплив не стає статистично значущим. У цьому сенсі моделі також є стійкими.

ВИСНОВКИ

Наш аналіз як для Сполучених Штатів, так і Польщі підтверджує не лише наявність тісного зв'язку між цінностями батьків та цінностями дітей, а й наявність реального впливу батьківських цінностей на цінності дітей. Більшість попередніх досліджень недооцінювали величини кореляцій між цінностями обох батьків та цінностями дітей, оскільки вони не брали до уваги похибки вимірювання та, що важливіше, вони не розглядали такий важливий вимір цінностей, як цінування самостійності на противагу конформності до зовнішнього авторитету. І взагалі попередні дослідження зупинялися на кореляціях. Однак основне питання полягає не у величинах кореляцій, а у тій ролі, яку відіграють цінності обох батьків у реальному процесі міжпоколінної передачі цінностей (Kohn 1983). Наші моделі демонструють, що цінності обох батьків мають помітний вплив на цінності нащадків, навіть якщо брати до уваги багато інших доречних аспектів соціальної структури. Отже, фундаментальний, проте суперечливий принцип теорії соціалізації – майже усіх теорій соціалізації – було підтверджено.

Однак наявний аналіз не пояснює нам, які внутрішньосімейні процеси відповідальні за вплив цінностей обох батьків на цінності дітей (Mortimer, Kumka 1982). Наш аналіз дійсно показує (принаймні для Сполучених Штатів), що вірне розуміння цінностей батька не суттєве для процесу впливу цих цінностей на дітей. Ймовірно, мають значення інші процеси; можливо, як припускалося раніше, батьки певним чином структурують оточення своїх дітей, щоб сприяти цінуванню дітьми самостійності.

Далі ми з'ясували, що і в Сполучених Штатах, і в Польщі клас та стратифікаційна позиція батьківської сім'ї суттєво впливають на цінності підліткових та (для Сполучених Штатів) молодих повнолітніх нащадків. Цей вплив є переважно наслідком впливу соціально-структурної позиції сім'ї на цінності обох батьків та впливу цих цінностей, у свою чергу, на цінності дітей. Окрім того аналіз показує, що усі зв'язки в каузальному ланцюжку досить сильні: соціально-структурна позиція впливає на професійну самостійність обох батьків; професійна самостійність впливає на батьківські цінності; батьківські цінності впливають на цінності дітей.

В обох країнах професійна самостійність батьків суттєво впливає на їхні цінності та зазнає їхнього впливу. Більше того (про що ми маємо дані лише для Сполучених Штатів), освітня самостійність підлітків та повнолітньої молоді впливає на їхні цінності, подібно до того, як професійна самостійність впливає на цінності батьків. У цих результатах ми вбачаємо підтвердження ширшої тези про те, що вияв самостійності в роботі, чи то в процесі оплачуваної

зайнятості, чи навчальної праці, здійснює основний вплив на цінності. Це вірно для підлітків та повнолітньої молоді так само, як для дорослих старшого віку. Такі результати надають підтримку подальшому міркуванню (Kohn 1969, р. 135-137) про те, що особистий досвід людей стає все більш і більш важливим для їхніх цінностей, власні соціально-структурні позиції та супутній досвід з часом затьмарюють вплив батьківських родин.

Ці результати мають значення також для визначення місця соціалізації у відтворенні соціальної структури. Вони забезпечують міжпоколінне розширення нашої інтерпретаційної моделі соціальної структури, умов праці та особистості, побудованої для дорослих працівників. У цій моделі соціально-структурна позиція впливає на професійну самостійність, що пов'язана взаємно з особистістю, яка, в свою чергу, впливає на умови праці та місце людини у класовій структурі та стратифікаційному порядку. Тепер ми можемо додати, що соціальна структура впливає не лише на власні цінності дорослих, але також і на цінності їхніх дітей та можливості їхніх дітей щодо освітньої самостійності. Отже, позиція батьків впливає на цінності дітей не лише через передачу цінностей від батьків до дітей, але також через її вплив на можливості дітей щодо освітньої самостійності.

Розділ 13.

Міжнаціональні порівняльні дослідження як аналітична стратегія*

Американська соціологічна асоціація. Президентське звернення 1987 року.

Мелвін Кон

У цьому есе я обговорюю певні аспекти застосування та деякі дилеми міжнаціонального порівняльного дослідження. Перекоаний, що міжнаціональне дослідження корисне, навіть необхідне для встановлення загальності даних та обґрунтованості інтерпретацій, одержаних з досліджень в одній країні. Ніяким іншим чином ми не можемо перекоатися в тому, що отримані нами соціально-структурні закономірності не є лише певними особливостями, продуктом якоїсь обмеженої низки історичних, культурних чи політичних обставин. Я також стверджую, що, можливо, навіть ще більша цінність міжнаціонального дослідження полягає у тому, що воно спонукає нас переглянути наші інтерпретації, взявши до уваги міжнаціональні відмінності та суперечності, які неможливо виявити під час дослідження в одній країні.

Моя теза полягає в тому, що міжнаціональні дослідження – особливо корисний метод формування, перевірки та подальшого розвитку соціологічної теорії. Як і будь-яка інша дослідницька стратегія, міжнаціональне дослідження обходиться дорого: воно потребує багато часу та грошей, його важко здійснити, часто здається, що воно порушує більше інтерпретаційних проблем, аніж розв'язує їх. Проте таке дослідження є потенційно безцінним та, на мою думку, вельми недостатньо використовується. Навряд чи це радикально нова теза. Як досить дано зауважував Стейн Роккан (Rokkan 1964), здійснення міжнаціональних досліджень означає повернення до аналітичної стратегії засновників соціології, стратегії, яка була майже зневажена у соціологічних пошуках через методологічну обмеженість, але може бути відновлена нині з використанням доступних значно потужніших методологічних засобів.¹

* (Переклад статті: Melvin L. Kohn. Cross-national Research as an Analytic Strategy: American Sociological Association 1987 Presidential Address. // American Sociological Review. - 1987. – vol. 52 (December): 713-731. – *Прим. ред.*)

Я зобов'язаний моїм співробітникам у міжнаціональних дослідженнях: Кармі Скулеру, Казімежу Сломчинському, Джоанн Міллер, КерріШоенбах, Ацуші Наої та (кілька років тому) Леонарду І. Перліну; спонсорам польських та японських досліджень: Влодзімержу Веселовському та Кен'їчі Томінага; і колегам, котрі критикували ту чи іншу версію цієї статті: Стивену Г. Бункеру, Кристоферу Чейз-Данну, Ендрю Дж. Черліну, Бернарду М. Фініфтеру, Вільяму Х. Форму, Джонатану Келлей, Джанет Г. Кон, Тадеушу Краузе, Джону В. Мейеру, Джоанн Міллер, Джейлан Т. Мортимер, Алехандро Портесу, КерріШоенбах, Кармі Скулеру, Зеда Скокполу, Казімежу Сломчинському, Кетрін Вердері та Влодзімержу Веселовському. Спрямовуйте всю кореспонденцію на адресу: Melvin L. Kohn, Department of Sociology, The Johns Hopkins University, Baltimore, MD 21218, USA.

¹ Подібне відбувалося у Сполучених Штатах: Армер і Грімшоу (Armer, Grimshaw 1973, р. XI-XII) зазначають, що кілька перших президентів Американської соціологічної асоціації, серед них В. Самнер, В.Томас, Е. Росс та Р.Парк, “висловлювали значний інтерес до порівняльних досліджень з іншими суспільствами”. Між 1930-ми та 1950-ми роками такий інтерес американським соціологам здавався неважливим; тут вони знову використовують президентів АСА як показник, зауважуючи, що жоден з двадцяти президентів АСА з 1931 до 1950 року невідомий серед тих, хто в основному або значною мірою займався (міжнаціональними) порівняльними дослідженнями. Залишаючи осторонь очевидне питання щодо валідності використання інтересів президентів АСА як показника зацікавленого ставлення американської соціології, я б погодився з узагальненням Армер і Грімшоу, а також я зацікавлений їхнім

Розсудливе обговорення можливостей та труднощів міжнаціонального дослідження потребує, щоб я спочатку визначив сфери застосування та окреслив основні типи таких досліджень. Потім я ілюструватиму деякі з цих можливостей та труднощів, детально розглянувши низку міжнаціональних досліджень, які я знаю найкраще, тобто моїх власних, ґрунтуючись на переконливому висловлюванні Вільяма Форма про те, що «очевидно, жодна з галузей не надала більше методологічних рекомендацій на ґрунті обмеженої бази даних з нечисленними результатами, аніж порівняльна соціологія» (Form 1979). Використання моїх досліджень як джерела ілюстрацій уможливило конкретне обговорення цих проблем. Я розглядатиму ці дослідження достатньо детально, щоб висвітлити їхні досягнення та недоліки, лише частково торкаючись їхнього змісту заради нього самого; я також хочу дещо екстраполювати з цих конкретних прикладів, щоб зробити деякі більш загальні зауваження. На закінчення, я розглядатиму деякі фундаментальні проблеми щодо проведення міжнаціональних досліджень. При цьому я розглядатиму дослідження, що присвячуються проблемам суттєво відмінним від тих, до яких я звертався у моїх власних дослідженнях, та застосовують зовсім інші методи, з тим, щоб побачити, чи поширюються мої висновки також на значно ширше коло досліджень.

ТИПИ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Найширше можливе визначення міжнаціонального дослідження – це всяке дослідження, що переходить за межі національних кордонів. Однак, таке визначення дещо сумнівне, тому що багато досліджень в межах одного суспільства є імпліцитно міжнаціональними, оскільки дослідники інтерпретують одержані результати, порівнюючи дані щодо країни, яку вони дійсно вивчали, з тим, що відомо або ж вважається за правду про іншу країну чи країни. Я надаю перевагу обмеженню вживання терміну «міжнаціональний» до недвозначно порівняльних досліджень, тобто досліджень, що використовують методологічно порівняльні дані двох чи більше країн.

Обмежуючи вживання терміну до недвозначно порівняльних досліджень, я не маю наміру применшувати важливість лише імпліцитно порівняльних досліджень. Такі дослідження є вагомим внеском до осмислення нами того, що відбувається, згадаймо, наприклад визначну низку досліджень американського суспільства, починаючи з роботи «Демократія в Америці»

поясненням: вони вважають “зміщення до обмеженості” в американській соціології 30-х – 40-х років наслідком поєднання: стурбованості щодо наукового статусу, обмеженості ресурсів, уваги до насущних соціальних проблем (насамперед Великої депресії та Другої світової війни) та політичної ізоляції американського суспільства на той час. Із зручного погляду 1974 року Армер і Грімшоу бачили енергійне відновлення міжнаціональних досліджень, що відбувалося у 1960-і роки. Це помічав також Вільям Еван (Evan 1975), і не лише у Сполучених Штатах. У своєму чудовому аналізі Еван задокументував зростання міжнаціональної співпраці та “інтернаціоналізацію” соціології, демонструючи важливу роль у цьому процесі Міжнародної соціологічної асоціації.

Алексіса де Токвіля. Візьміть до уваги також дослідження, коли вибір якоїсь однієї країни є надзвичайно доречним для перевірки загального твердження – як при використанні Келлі та Клейном (Kelley, Klein 1981) Болівійської революції 1952 року для перевірки своєї теорії про те, що «радикальні революції» неминуче призводять до збільшення нерівності, або ж при використанні Чіротом та Регіним (Chiot, Ragin 1975) селянського повстання 1907 року у Румунії, щоб перевірити конкуруючі інтерпретації інтенсивності селянських повстань. Та візьміть до уваги, зрештою, ті основоположні дослідження – особливо хорошим прикладом є «Недорозвинута Амазонка» Стефана Банкера (Bunker 1985), – коли певна країна чи регіон країни обираються для дослідження саме тому, що є прикладом загальнішого соціального явища. Я залишаю такі дослідження поза увагою не тому, що вважаю їх неважливими, а тому, що їхнє включення зробило б межі «міжнаціонального» настільки широкими та двозначними, що важко було б вважати будь-яке дослідження, не сфокусоване виключно на певній країні, не міжнаціональним.

Серед широкого жанру однозначно порівняльних досліджень я б виокремив чотири типи міжнаціональних досліджень, які дещо різняться за змістом. Це дослідження, у яких країна є об'єктом вивчення, ті, де країна є контекстом вивчення, ті, де країна є одиницею аналізу, а також транснаціональні за характером.² Хоча ці типи досліджень непомітно переходять один в інший, їхні цілі помітно розрізняються, а їхні теоретичні висновки дещо відмінні. Мій аналіз стосуватиметься переважно другого з чотирьох типів, в якому країна є контекстом вивчення.

За першого типу міжнаціональних досліджень, коли країна є *об'єктом* вивчення, інтерес дослідника спрямований на конкретні досліджувані країни: Німеччина порівнюється зі Сполученими Штатами, Франція з Радянським Союзом, Індія з Пакистаном. Альтернативою є інтерес дослідника до порівняння конкретних інституцій в цих країнах: системами соціального забезпечення в США та Австралії, освітніми системами Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини. У найкращих їхніх зразках, як у систематичних порівняннях Фінляндії та Польщі Еріка Аллардта, Влодзімежа Весоловського та їхніх колег (Erik Allardt, Włodzimierz Wesolowski et al., 1978), такі дослідження можуть приводити до ґрунтовних інтерпретацій, що виходять далеко за межі окремих вивчених країн. Проте, відрізняє такі дослідження, саме те, що основний інтерес спрямований на розуміння окремих країн. В такому дослідженні дослідник хоче взяти про Фінляндію і Польщу заради них самих; він не

² Я стверджую не те, що ця класифікація теоретично краще інших класифікацій міжнаціональних досліджень, а лише те, що вона слугує моїм аналітичним цілям краще за інші. Порівнюючи з відомою класифікацією Тіллі (Tilly 1984), моя категорія “країна як об'єкт” приблизно відповідає його “індивідуалізуючим порівнянням”; моя категорія “країна як контекст” охоплює разом його “універсалізуючі” та “розрізняючі порівняння” – те, що він вважає двома різними стратегіями дослідження, я розглядаю як спроби пояснення двох відмінних типів результатів; моя категорія “країна як одиниця аналізу” у його класифікації ігнорується; моя “транснаціональна” категорія можливо, трішки ширша за його “всеохоплюючі порівняння”, які обмежуються дослідженнями, що розглядають країни як складові всеохоплюючої міжнародної системи. (Щодо інших класифікацій міжнаціональних досліджень дивіться: Hopkins, Wallerstein 1967; Marsh 1967; Elder 1976; Nowak 1977; див. також: Hill 1962.)

вибирає їх для вивчення просто тому, що вони виявилися корисними для перевірки деяких загальних гіпотез.

На відміну від цього, я хочу зосередитися на міжнаціональних дослідженнях, у яких, за вдалим висловом Ервіна Шеуча (Scheuch 1967), країна є *контекстом*. У такому дослідженні основна зацікавленість полягає у перевірці загальності результатів та інтерпретацій про те, як функціонують певні соціальні інституції, або як певні аспекти соціальної структури впливають на особистість. Наприклад, у порівнянні механічних цехів США та Угорщині Буравого та Лукаса (Burawoy, Lukacs 1987) насамперед цікавили не Сполучені Штати та Угорщина самі по собі та, безумовно, не окремі механічні цехи, а, на прикладі цих механічних цехів, відносна ефективність капіталістичних та соціалістичних промислових підприємств. Щоправда, може бути нелегко відрізнити дослідження, у якому країна є об'єктом від дослідження, де країна є контекстом. Коли Робін Вільямс (Williams 1985) вивчає застосування загроз у відносинах США та ССРСР, його відверто цікавлять США та ССРСР і самі по собі, і як приклади наддержав у ядерну епоху; ці дві цілі неможливо роз'єднати. Однак, загалом корисно розрізняти дослідження, що мають на меті більше розповісти нам про країни, що вивчаються, від досліджень, де основна мета полягає у використанні цих країн як засобів вивчення контекстів, у яких функціонують соціальні інституції. Мій аналіз міжнаціональних досліджень як аналітичної стратегії спрямований переважно на дослідження, де країна є контекстом.

Ця галузь включає такі різноманітні дослідження, як порівняльний аналіз революцій Теда Скокпол (Skocpol 1979), а також, на зовсім іншому теоретичному ґрунті, аналіз Майклом Бартоном та Джоном Найлі (Burton, Higley 1987) умов, за яких конкуруючі еліти долають розбіжності шляхом значних політичних компромісів; аналіз стратифікаційних систем в індустріальному світі Дональда Трімана (Treiman 1977); вивчення Вільямом Формом (Form 1976) складності індустріальної технології, рівнів майстерності робітників та якості їхніх соціальних взаємодій; аналіз детермінант розмаху та меж ідеологій жіночого руху по всьому світу Жанет Чафец та Ентоні Дворкіна (Chafetz, Dworkin 1986); моїх колег та мої дослідження щодо соціальної стратифікації і психічної діяльності у Польщі, Японії та Сполучених Штатах (Slomczynski, Miller, Kohn 1981; Naoi, Schooler 1985).

Корисно відрізнити дослідження, де країна є контекстом, від двох інших типів міжнаціональних досліджень, які тут не є у центрі мого обмірковування. У першому типі, де країна є *одиницею* аналізу, дослідники намагаються встановити зв'язки між характеристиками країн як країн. У такому дослідженні не говорять про країни за назвами, а натомість класифікують їх за одним чи кількома вимірами, наприклад, внутрішнім валовим продуктом, середнім рівнем освіченості населення, позицією на деякій шкалі нерівності доходів. Типовим прикладом є аналіз Борншієром та Чейз-Даном (Bornschier, Chase-Dunn 1985) зв'язку між проникненням до національних економік транснаціональних корпорацій та гіпотетичною

довгостроковою стагнацією цих економік. Інші доречні приклади – це аналіз Блумберга та Вінча (Blumberg, Winch 1972) зв'язку між складністю суспільства та складністю сім'ї, а також перевірка Елліном, Лі та Петерсеном (Ellis, Lee, Petersen 1978) гіпотези, що є позитивний зв'язок між тим, наскільки щільним є нагляд за дорослими у суспільстві та тим, якою мірою у цьому суспільстві батьки цінують слухняність дітей.

Дослідження, які трактують країну як одиницю аналізу, вирізняються насамперед намаганням зрозуміти, як соціальні інституції та процеси співвідносяться з особливостями характеристик певної країни. Такий аналіз не потребує розгляду кожної країни як гомогенної цілісності, але може розглядати внутрішні для країни інститути і процеси, як це зробили Меєр, Ханан та їхні колеги (Meyer, Hannan 1979), аналізуючи національний розвиток. Так само дослідження, які розглядають країну як одиницю аналізу, не потребують припущення, що кожна країна існує в міжнародному вакуумі. Як пишуть Борншієр та Чейз-Дан «...ми не стверджуємо, що нації-держави (nation-states) є закритими системами. Немає потреби, щоб одиниця аналізу була закритою системою. Коли ми порівнюємо індивідів чи школи, ми знаємо, що ці одиниці взаємодіють між собою і становлять частини більшого соціального контексту. Одиницею аналізу в порівняльному дослідженні є будь-яка одиниця, у якій відбувається процес, що нас цікавить» (Bornschier, Chase-Dunn 1985, p. 65).

Розрізняючи дослідження, у якому країна розглядається як одиниця аналізу від такого, де країна трактується як контекст аналізу, ми знову ж таки маємо справу з градаціями, а не з різкими відмінностями. Як стане очевидним пізніше, спроби зрозуміти міжнаціональні відмінності рано чи пізно потребуватимуть пошуку доречних вимірів, які відрізняють країну як країну. По суті, можна стверджувати, що дослідження, у якому країна розглядається як контекст, є лише проміжним етапом до більш загального аналізу, коли основні відмінні характеристики країн стають аналітичними змінними. В принципі, як стверджували Роккан (Rokkan 1964), Пржеворський і Тейне (Przeworski, Teune 1970), Хопкінс і Воллерстайн (Hopkins, Wallerstein 1967) та Чейз-Дан (Chase-Dunn 1982), можливо і потрібно перетворювати описові відмінності між країнами в аналітичні змінні. Я не маю нічого проти такої мети, думаю, тільки, що у моїй галузі соціологічного пошуку багато є що з'ясовувати у дослідженнях, в яких країна розглядається як контекст, перш ніж ми будемо готові перекладати «країни» на «змінні».

Дослідження, що розглядають країни як одиниці аналізу, потребують здатності розпізнавати, які з багатьох відмінностей між країнами є доречними аналітичними змінними; здатності формулювати чіткі гіпотези на відповідному рівні абстракції; та – якщо колись перевіряти такі тлумачення – потребують мати під рукою або можливість зібрати дані у чималій кількості країн. Такі дослідження потребують значно кращих даних, аніж загалом доступні з багатонаціональних джерел даних. Я сподіваюся, що написана через десять чи двадцять років

стаття про міжнаціональне дослідження буде значно більшою мірою присвячена саме такому дослідженню, аніж для цього є підстави сьогодні.

Нарешті, існують дослідження, які трактують країни як компоненти більших міжнародних систем. Запозичивши термін у економістів та політологів, які вивчали корпорації (я сподіваюся не викривити вживання ними цього терміну), я називаю це транснаціональним дослідженням. Визначними прикладами є аналіз Іммануїла Воллерстайна (Wallerstein 1974, 1980) капіталістичної світ-системи та аналіз Фернандо Кардозо і Енцо Фалетто (Cardoso, Faletto 1979) залежності і розвитку в Латинській Америці. Ми перебуваємо на досить ранній стадії розвитку відповідних методологій для транснаціональних досліджень (Meyer, Hannan 1979; Chase-Dunn 1979; Chase-Dunn, Pallas, Kentor 1982). Хоча навіть зараз транснаціональне дослідження доводить свою важливість, демонструючи, що країни, порівнювані нами в усіх типах міжнаціональних досліджень, не ізольовані, а системно взаємозалежні сутності.

Я вважаю корисними усі чотири типи міжнаціональних досліджень, кожен для розв'язання специфічних реально існуючих проблем. Я зосереджуюся на дослідженні, яке використовує країну як контекст, не тому, що вважаю цей тип міжнаціонального дослідження суттєво ціннішим за інші, а тому, я думаю, що для багатьох соціологічних проблем – особливо, маю визнати, для тих, до яких я маю найбільшу реальну зацікавленість, – цей тип дослідження за нинішнього рівня знань є особливо корисним. Зокрема, таке дослідження дає можливість вивчати кожну країну з ґрунтовністю достатньою для інтенсивного порівняння.

ВСТАНОВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ТА МЕЖ УЗАГАЛЬНЕННЯ

В багатьох дискусіях про міжнаціональні дослідження (змістовний приклад: Ragin, Zaret 1983) протиставляються дві дослідницькі *стратегії*: одна виявляє статистичні закономірності, інша здійснює пошук культурних та історичних відмінностей. Я надаю перевагу розрізненню не на підставі дослідницьких стратегій чи методологічних переваг і навіть не на ґрунті теоретичних схильностей до “трансісторичних” узагальнень чи “історично контекстуального знання”, а на підставі інтерпретації двох основних типів результатів дослідження – подібностей та відмінностей. Припускаю, що теоретичні та методологічні переваги дослідників з більшою чи меншою мірою ймовірності сприятимуть виявленню міжнаціональних подібностей; припускаю також, що те, що розглядається як подібність на одному рівні аналізу, може вважатися незліченою кількістю відмінностей на рівні детальнішого аналізу. Однак, основне питання полягає у тому, як інтерпретувати віднайдені подібності та відмінності.

Виявлення міжнаціональних подібностей суттєво розширює сферу соціологічного знання. Більше того, міжнаціональні подібності легко піддаються соціологічній інтерпретації; набагато важче пояснювати міжнаціональні відмінності. Як стверджували Казимир Сломчинський, Джоан Міллер та автор у нашому першому порівняльному дослідженні

Сполучених Штатів і Польщі: «Тою мірою, якою міжнаціональний аналіз соціальної структури і особистості в країнах, що вивчаються, дає подібні результати, наша інтерпретація може не враховувати будь-які відмінності, що можуть бути в культурах, політичних чи економічних системах, та історичних обставинах окремих країн, розглядаючи натомість загальні соціально-структурні характеристики. Проте, коли взаємозв'язки між соціальною структурою та особистістю відмінні в різних країнах, тоді ми мусимо звернути увагу на те, що для наших інтерпретацій є характерного стосовно окремих країн» (Slomczynski, Miller, Kohn 1981, p. 740).

У першій половині наведеного формулювання стверджується, що в разі подібності взаємозв'язку соціальної структури та особистості в двох чи більше країнах, самотній історичний досвід кожної країни, відмінності культур та політичних систем не мають принципового значення для інтерпретації взаємозв'язку. У наведеному формулюванні не стверджується, що історія, культура та політичний контекст не впливали на формування соціальних структур, а лише те, що сформовані соціальні структури мають міжнаціонально несуперечливий вплив на людей. Пояснення цього впливу варто шукати радше в тому, як люди відчують соціальні структури, що сформувалися, аніж в тих історичних чи культурних процесах, які ці структури формували.

Щоправда, така стратегія інтерпретації не завжди може виявитися найкращою. Зримі подібності можуть приховувати глибокі відмінності; те, що, здавалося б, підлягає єдиній інтерпретації, насправді може потребувати зовсім різних пояснень. Однак, я впевнений, що найкраща стратегія пояснення виявлених міжнаціональних подібностей – це зосередження на структурних подібностях порівнюваних країн, а не на часто відмінних історичних процесах, які створюють ці соціально-структурні подібності. Особливість полягає у тому, що соціально-структурні подібності можуть виникнути внаслідок вельми відмінних історичних процесів, проте викликати істотно подібні соціальні та психологічні наслідки.

Друга половина цитованого формулювання орієнтує нас на пояснення міжнаціональних відмінностей, ґрунтуючись на історичних, культурних, політичних чи економічних особливостях. Стверджувалося (Przeworski, Teune 1970), що те, що здається нам міжнаціональними відмінностями, може насправді бути проявами загальних закономірностей, якщо осмислити це з точки зору ширшої інтерпретації. Я з цим погоджуюся, проте переконаний, що розробка таких інтерпретацій є надзвичайно важким задачею. Перший необхідний крок у цьому напрямку полягає в тому, щоб спробувати встановити, які з багатьох відмінностей в історії, культурі, політичних чи економічних системах, притаманні будь-яким двом порівнюваним країнам, стосуються пояснення знайдених нами відмінностей в їхніх соціальних структурах чи в тому, як саме ці соціальні структури впливають на життя людей. Звичайно, я не стверджую, що міжнаціональні відмінності не можуть мати закономірного пояснення – якраз навпаки – я стверджую лише, що пояснення міжнаціональних відмінностей з погляду

закономірностей потребує детальнішого розгляду історичних, культурних, політико-економічних особливостей, аніж це робиться для пояснення міжнаціональних подібностей.

Зрозуміло, що різниця між міжнаціональними подібностями та відмінностями порушується, і ці результати досліджень не можуть бути просто і чітко дихотомізовані. Однак, існує прийнятний спосіб осмислення цих результатів. Тому я окремо розгляну ці два типи результатів міжнаціональних досліджень, починаючи з міжнаціональних подібностей. Я використаю порівняння між США і Польщею та США і Японією, які ми провели з моїми колегами, як основні ілюстрації і міжнаціональних подібностей, і міжнаціональних відмінностей, приділяючи свою особисту увагу в цій частині статті зв'язку між соціальною структурою та особистістю³. Але висновки, які я зробив, аж ніяк не обмежуються цією предметною сферою.

Міжнаціональні подібності

Протягом трьох десятиліть дослідницької роботи в Сполучених Штатах Кармі Скулер та я у співпраці з Джоан Міллер, Карен Міллер, Керрі Шоенбах та Роналдом Шоенбергом ретельно вивчали психологічний вплив соціальної стратифікації, під якою ми розуміємо ієрархічний розподіл влади, переваг та престижу (Kohn 1969; Kohn, Schooler 1983). Виявлені послідовні зв'язки між соціальною стратифікацією і такими аспектами особистості, як цінності, орієнтації щодо себе та інших, когнітивна діяльність, ми пояснюємо як переважно наслідок тісного зв'язку між соціальною стратифікацією та конкретними умовами праці. Представники вищих соціально-стратифікаційних позицій (визначених за рівнем освіти, статусом зайнятості та доходом) мають більші можливості для самостійності в роботі, тобто для виконання складної, вільної від щільного нагляду та не рутинної праці. У свою чергу, досвід професійної самостійності сприяє цінуванню самостійності як для себе, так і для своїх дітей, наявності

³ Моя зацікавленість полягає не в міжнаціональних подібностях чи відмінностях щодо особистості, а в міжнаціональних подібностях чи відмінностях взаємозв'язку між соціальною структурою та особистістю. Я не вважаю, що сучасні методи достатні для того, щоб оцінювати поляків щодо більшої чи меншої розумової гнучкості, або ж японців щодо більшого чи меншого цінування самостійності, порівняно з американцями. Експерти-методологи, яких я дуже поважаю, не погоджуються з цією думкою. Вони вважають, якщо побудувати конфірматорні факторно-аналітичні моделі одних і тих же концептів для репрезентативних вибірок в обох країнах, використовуючи не лише однакові індикатори концепту, але також однаковий референтний індикатор для встановлення одиниці вимірювання в обох країнах, можна порівнювати, наприклад середній рівень авторитарного консерватизму серед американських та польських дорослих (Schoenberg 1982). Це передбачає не лише точну еквівалентність значення – питання, щодо якого конфірматорний факторний аналіз дійсно дає нам значну впевненість, але також точну еквівалентність критеріїв, на підставі яких люди відповідають на запитання. Однак, я сумніваюся, що “повністю не згоден” має те ж саме значення у польському інтерв'ю, як і в американському; фахівці з емпіричних досліджень Польської Академії наук вважають, що польським респондентам важко подолати культурну схильність до ввічливості з гостем, тобто інтерв'юером. Ми не маємо нульової точки для наших шкал, так само, як і іншої основи для порівняння значень. Проте, це жодним чином не заважає нам обережно оцінювати, наприклад, чи зв'язок між соціальною стратифікацією та авторитарними поглядами має таке ж значення чи приблизно таку ж величину в Сполучених Штатах, Польщі та Японії. Я вважаю, що, у будь-якому разі це питання важливіше для міжнаціональних досліджень.

відповідних таким цінностям самосприйняття та соціальних орієнтацій, а також ефективної розумової діяльності. Такий досвід сприяє навіть пошуку можливостей для інтелектуально активного проведення дозвілля (Miller, Kohn 1983). Все це однаковою мірою достовірне як для працюючих чоловіків, так і працюючих жінок (J. Miller, Schooler, Kohn, K. Miller 1979; Kohn, Schooler 1983; Kohn, Slomczynski, Schoenbach 1986).

Структурний аналіз даних лонгitudних досліджень надав нам можливість підтвердити саме ту частину інтерпретації, яка постулює причинний вплив особливостей праці на особистість (Kohn, Schooler 1978, 1982; Kohn, Schoenbach 1983). Цей аналіз підтверджує взаємність зв'язку, тобто умови праці як самі впливають на особистість, так і перебувають під впливом особистості. Більше того, аналіз домашньої праці (Schooler, Kohn, J. Miller, K. Miller 1983) та освіти (K. Miller, Kohn, Schooler 1985, 1986) показує, що досвід самостійності не лише в сфері оплачуваної зайнятості, а також в сфері домашньої праці та в процесі навчання, без сумніву, впливає на самосприйняття людини, її соціальні орієнтації та розумову діяльність. Ця інтерпретація має суттєву загальність.

Проте, за відсутності відповідних міжнаціональних даних неможливо було б з'ясувати доцільність застосування цієї (чи будь-якої іншої) інтерпретації поза межами конкретних історичних, культурних і політичних контекстів США. Жоден ґрунтований виключно на даних щодо США аналіз не в змозі сказати, чи є зв'язки між соціальною структурою та особистістю інтегративною частиною типової для індустріальних суспільств соціально-стратифікаційної системи, або ж вони притаманні тільки Сполученим Штатам чи тільки країнам з капіталістичною економікою, чи тільки країнам західної культури, яка претендує на вище цінування самостійності. Повторення нашого дослідження колегами з інших країн (огляд див.: Kohn, Schooler 1983, Ch. 12) і особливо проведені нашими польськими та японськими колегами (Slomczynski et al. 1981; Naoi, Schooler 1985) ґрунтовні повторні дослідження надали можливість для перевірки загальності одержаних у США результатів та валідності наших інтерпретацій. Одержані ними результати в основному узгоджуються з даними для США, дуже збільшуючи силу інтерпретації.

Особливо важливим видається порівняння Польщі та США, насамперед порівняльний аналіз чоловіків, для яких польське дослідження містить повніші дані щодо зайнятості. Основна дослідницька проблема цього аналізу – з'ясування специфічності чи загальності одержаних для США даних про зв'язки соціальної структури з умовами праці та умов праці з особистістю. Чи притаманні ці зв'язки лише економічним та соціальним структурам капіталістичного суспільства, чи вони існують так само й в соціалістичному суспільстві?

У Польщі, як і в Сполучених Штатах, ми виявили, що вища соціально-стратифікаційна позиція пов'язана з цінуванням самостійності, наявності відповідних цьому соціальних орієнтацій, таких як неавторитарна і неупереджена орієнтація, норми особисто відповідальної

моралі та довіра (Slomczynski et al. 1981), а також з ефективною розумовою діяльністю (Slomczynski and Kohn in press). * Далі ми виявили міцний взаємний зв'язок (у Польщі, як і в Сполучених Штатах) між соціально-стратифікаційною позицією та професійною самостійністю (Slomczynski et al. 1981). Нарешті, наскільки це виявилось можливим для крос-секційних даних, ми також показали для Польщі каузальний вплив професійної самостійності на цінності, соціальні орієнтації та розумову діяльність (Slomczynski et al. 1981; Slomczynski and Kohn in press [1990 – *Прим. ред.*]). Самостійність в роботі веде до цінування самостійності для власних дітей, наявності відкритіших і гнучкіших орієнтацій щодо суспільства та ефективної розумової діяльності. Відсутність можливостей для самостійності в роботі сприяє цінуванню для власних дітей конформності до зовнішнього авторитету, сприйняттю соціальної дійсності як ворожої та загрозової, а також послабленню розумової гнучкості. Впливи соціальної стратифікації на умови праці та умов праці на особистість у соціалістичній Польщі та капіталістичних Сполучених Штатах виявилися багато в чому подібними.

Це не означає, що виявлені процеси є однаковими в усіх соціалістичних та капіталістичних суспільствах, але це означає, що одержані в США висновки не обмежуються капіталістичними країнами. Навпаки, існують переконливі докази, що розроблена для США інтерпретаційна модель стосується принаймні однієї соціалістичної країни.⁴

Звичайно, Сполучені Штати та Польща є західними країнами. Чи відбуваються подібні процеси в незахідних суспільствах? Японське дослідження слугує чудовою перевіркою можливості застосування наших інтерпретацій для США та Польщі також до незахідного індустріально розвинутого суспільства. Загалом, одержані в Японії результати суттєво узгоджуються з одержаними в США та Польщі даними. Соціально-стратифікаційна позиція пов'язана з цінностями, соціальними орієнтаціями та розумовою діяльністю таким же чином, хоча, можливо, не такою мірою, як в Сполучених Штатах та Польщі (Kohn, Naoi, Schoenbach, Schooler, Slomczynski 1987). Професійна самостійність виявляє суттєво подібний вплив на психічну діяльність в Японії, як і на Заході (Naoi, Schooler, 1985). Отже, незважаючи на чіткі культурні відмінності, на різкіший поділ між первинним та вторинним секторами економіки в Японії, взаємозв'язки між соціальною стратифікацією та професійною самостійністю, а також

* Ця книга надрукована видавництвом Basil Blackwell (Oxford) у 1990 та 1993 роках під назвою «Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland». (*Прим. ред.*).

⁴ Польське дослідження надає багато інших прикладів міжнародної подібності. Наприклад, ми виявили, що і в Польщі, і в США професійна самостійність не просто впливає на розумовий процес, а має однаковий вплив на працівників молодшого, середнього та старшого віку (J. Miller, Slomczynski, Kohn 1985). Далі ми також виявили, що в обох країнах соціально-стратифікаційна позиція батьківської сім'ї має значний вплив на цінності дітей підліткового та раннього дорослого віку (Kohn et al. 1986). Стратифікаційна позиція сім'ї впливає на професійну самостійність і батька, і матері; професійна самостійність кожного з батьків впливає на їхні цінності; цінності батьків впливають на цінності їхніх дітей. Ці результати важливі насамперед тому, що демонструють, як міжнародні дані підсилюють переконання, що процеси, через які соціальна стратифікація впливає на цінності та орієнтації – навіть наступного покоління – значно подібні для соціалістичного та капіталістичного суспільств.

між професійною самостійністю та особистістю в Японії дуже подібні до відповідних зв'язків у Сполучених Штатах і Польщі. Висновки щодо США та Польщі не обмежуються західним суспільством. Тут знову одне міжнаціональне порівняння дає величезні можливості для перевірки загальності низки емпіричних зв'язків та їхньої інтерпретації.

Більше того, оскільки Сполучені Штати, Польща та Японія вельми відмінні суспільства, то сукупність трьох досліджень на перший погляд засвідчує, що психологічний вплив соціальної стратифікації багато в чому однаковий та викликаний багато в чому однаковими причинами в усіх індустріалізованих суспільствах. Звичайно, негативне свідчення дослідження у *будь-якій* індустріалізованому суспільстві потребувало б модифікації цієї гіпотези чи обмеження її загальності. Очевидно також, що інтерпретація стосується тільки існуючих суспільств. Ми нічого не можемо сказати на підставі такого свідчення відносно того, чи було б можливо мати індустріалізоване суспільство, в якому та чи та ланка пояснювального ланцюжка була б зруйнованою – суспільство з менш чіткою системою соціальної стратифікації; суспільство, в якому соціально-стратифікаційна позиція не так тісно пов'язана з можливостями для професійної самостійності; навіть суспільство, де професійна самостійність має менший вплив на особистість.⁵ Однак, польське та японське дослідження дійсно демонструють нам, що в безперечно відмінних суспільствах – можливо, в усіх індустріалізованих суспільствах – соціальна стратифікація пов'язана з цінностями, соціальними орієнтаціями та розумовою діяльністю значною мірою тому, що люди з вищим соціальним становищем мають більше можливості бути самостійними в їхній роботі.

Ця інтерпретація, вірна вона чи ні, вона таки придатна для ілюстрації мого основного пункту: при виявленні міжнаціональних подібностей їхнє пояснення не потребує зосередження на конкретних історичних, культурних, політичних чи економічних обставинах кожної країни, натомість, пояснення повинне зосередитись на спільних для країн соціально-структурних закономірностях.

При вивченні соціальної стратифікації, я, звичайно, звертаю увагу на характерні риси соціальної структури, яка в усіх індустріалізованих суспільствах є помітно подібною (Treiman, 1977). Мені б хотілося дещо розширити цей аргумент, припускаючи, що навіть якщо характерні риси соціальної структури в усіх порівнюваних країнах не “ідентичні”, а лише “еквівалентні”, все ж можливо виявити міжнаціонально несуперечливі зв'язки між сучасною соціальною структурою та особистістю. Більше того, такі несуперечливі зв'язки доцільно інтерпретувати з точки зору сучасної соціальної структури, хоча багато які характерні риси соціальної структури сформовані особливими історіями і культурами цих країн.

⁵ Застереження Майкла Буранова є доречним, хоча наше дослідження й долає межі капіталістичного суспільства: “Беручи конкретний досвід капіталістичного суспільства і перетворюючи його в універсальний досвід, соціологія стає неспроможною досягнути фундаментально відмінний тип суспільства в майбутньому; історія наділена телеологією, чие здійснення є сьогодення”(Burawoy 1979, p. 13).

Моє пояснення виходить тут з нашого аналізу позиції в класовій структурі й особистості в Сполучених Штатах, Японії та Польщі (Kohn et al. 1987). Для усіх трьох країн ми пристосували одну і ту ж основну ідею – що соціальні класи розрізняються за власністю і контролем засобів виробництва та контролем над працею інших – до особливих історичних, культурних, економічних та політичних обставин країни. (Для Польщі, де власність на засоби виробництва не є основною ознакою класу, такими ознаками класової позиції слугували контроль над засобами виробництва та контроль над робочою силою інших). Провідна гіпотеза полягала в тому, що соціальний клас матиме подібний зв'язок з особистістю, як і соціальна стратифікація. Тому ми припускали, що в усіх трьох країнах ті, хто більш вигідно влаштований у класовій структурі, виявлятимуть більшу самостійність в їхніх цінностях та орієнтаціях і більшу розумову гнучкість, ніж ті, хто влаштований менш вигідно. Наша наступна гіпотеза, знову ж таки співзвучна з нашими уявленнями про соціальну стратифікацію, стосувалася того, що в усіх трьох країнах пояснення полягає головним чином у більших можливостях для професійної самостійності, якими користуються ті, хто знаходиться у більш вигідній класовій позиції. Отже, наші гіпотези є простою екстраполяцією на соціальний клас того, що ми послідовно виявили як психологічний вплив соціальної стратифікації; новий елемент – це значно більша відмінність країни від країни за їхніми класовими структурами, ніж за стратифікаційними системами.

Обидві гіпотези підтвердилися. Усі три країни можуть осмислено вважатися такими, що мають класові структури; класова позиція в усіх трьох країнах має подібні впливи на розумову діяльність, цінності та орієнтації; і клас впливає на ці аспекти психічної діяльності по суті з тієї ж самої причини – через тісний зв'язок між позицією в класовій структурі та можливостями для професійної самостійності. Отже, щоб екстраполювати, те, що соціальні структури сформовані помітно різними історичними процесами не є перешкодою для структурної інтерпретації.

Міжнаціональні відмінності

Як я зазначав раніше, інтерпретування відмінностей має місце там, де речі стають значно менш певними і значно більш складними. Розгадка, безумовно, є трюїзмом: якщо сумісні результати треба пояснювати виходячи з того, що є спільним для досліджуваних країн, тоді як несумісні результати потрібно пояснювати виходячи з того, як країни – або дослідження – відрізняються. Цей трюїзм, нажаль, не дає ніякого ключа до того, які ж саме з багатьох відмінностей між країнами або між дослідженнями лежать в основі відмінностей в результатах. Обачність приписує прийняти як першу гіпотезу те, що суперечливі результати є якимось методологічним артефактом. Як зазначав Бернард Фініфтер, «...існує курйозна суперечливість у тому, як дослідники інтерпретують результати невдалих повторних дослідів, коли несподівано виявляються відмінності. Невдала спроба відтворити результати в межах тієї ж самої культури

змушує дослідника ставити під сумнів надійність, валідність і порівнянність використаних в обох дослідження дослідницьких процедур через можливі методологічні артефакти. Проте невіддале підтвердження тих же результатів у контексті *відмінної* культури нерідко приводить до заяв про відкриття «культурних» відмінностей, а для удаваних відмінностей одразу ж розробляються відповідні інтерпретації» (Finifter 1977, p.155).

Проблеми методу. Найфундаментальніша методологічна проблема полягає в тому, чи застосовані в аналізі поняття є дійсно еквівалентними. Стефан Новак сформулював цю проблему з особливою ясністю: «Як нам знати, що ми вивчаємо “однакові явища” в різних контекстах; як нам знати, що наші спостереження і висновки насправді не стосуються “зовсім різних речей”, які ми невинновато віднесли до однакових концептуальних категорій? Або ж, якщо вони здаються відмінними, чи є вони насправді такими щодо однієї й тієї ж (якісно чи кількісно визначеної) змінної, чи наш висновок про відмінності між ними не має наукового сенсу?» (Nowak 1976, p. 105. Див. також: Almond, Verba 1963, p. 57-72; Scheuch 1967, 1968; Smelser 1968; Nowak 1977; Marsh 1976; Armer 1973). Ця проблема є такою складною, що її ґрунтовний розгляд потребував би зовсім іншого есе. В цьому ж есе я просто припускаю еквівалентність понять і продовжую розглядати більш мирські методологічні відмінності.

В принципі, методологічні відмінності між дослідженнями могли викликати або узгоджені, або суперечні результати (Finifter 1977). Однак, коли виявляються міжнаціональні подібності, незважаючи на відмінності у дослідницькому проекті, навіть дефекти в деяких дослідженнях, малоімовірно, що схожі результати дійсно викликані методологічними відмінностями. Суттєва схожість результатів за методологічної несхожості могла б навіть слугувати аргументом щодо надійності результатів. Проте, коли ми виявляємо міжнаціональні відмінності, розбіжності і дефекти у дослідницькому проекті сприяють скрутному становищу з поясненням – тут ніяк не впевнитись, чи є явні міжнаціональні відмінності реальними або артефактними.

Відсутність знання, чи є явні міжнаціональні відмінності просто методологічним артефактом, може поставити у повну безвихідь. Наприклад, я знаю два дослідження взаємозв'язків соціальної стратифікації, професійної самостійності та особистості у не зовсім індустріалізованих суспільствах, жодне з яких не давало картину, яка була б сумісною з виявленими в повністю індустріалізованих суспільствах. Одне дослідження було проведено на Тайвані до того, як цей острів став настільки індустріалізованим, як зараз (Olsen 1971), інше – в Перу (Scurrah, Montalvo 1975). На Тайвані зв'язок між соціальною стратифікацією та батьківським оцінюванням самостійності був по суті таким самим як у більш індустріалізованих суспільствах, але професійна самостійність не пояснювала цей зв'язок. У Перу кореляції соціальної стратифікації з такими сторонами особистості як фаталізм, довіра та тривожність

подібні до кореляцій, виявлених у більш індустріалізованих суспільствах, але професійна самостійність пояснює лише обмежену частину цих кореляцій.

Чи повинні ми через це обмежувати інтерпретацію професійної самостійності як найважливішої ланки у поясненні психологічного впливу соціальної стратифікації лише повністю індустріалізованими суспільствами? Можливо, і так, адже можна залюбки пояснювати причини, чому висновки неприйнятні для частково індустріалізованих суспільств – наприклад, зв'язок між соціальною стратифікацією та професійною самостійністю може бути у таких суспільствах слабшим. Але, оскільки ні тайванське, ні перуанське дослідження не є повністю порівнянним з проведеними в індустріалізованих суспільствах (див.: Kohn, Schooler 1983, р. 293-294), такий підсумок є вельми сумнівним. Дослідження в Тайвані та Перу залишають нас у скрутному становищі: вони викликають сумніви щодо того, чи стосується така наша інтерпретація частково індустріалізованих суспільств, проте вони не надають переконливого доказу, що це не так.

Щоб виключити можливість отримання відмінності в результатах просто як артефакту відмінності в методах – в характері вибірки, змісті поставлених запитань, повноті даних, у вимірюванні - намагаються проектувати дослідження так, щоб вони були порівнянними, забезпечувати як лінгвістичну, так і концептуальну еквівалентність запитань і кодування відповідей та запроваджувати дійсно еквівалентні індекси основоположних понять (Scheuch 1968). Едвард Сачмен вже давно елегантно просто визначив цю ситуацію: «Хороший проект для збору порівняльних даних повинен дозволити вважати, наскільки це можливо, що виявлені відмінності... не можуть бути віднесені до відмінностей у застосовуваних методах» (Suchman 1964, р. 135). На жаль, ніколи не можна бути у цьому впевненим. Найкраще, що можна зробити – спробувати запровадити контроль за похибками, подати всі можливі докази, що методологічна несумісність не настільки велика, щоб пояснювати відмінність результатів.

Мої колеги і я чимало написали про технічні проблеми у забезпеченні дійсної міжнаціональної порівняльності, особливо про ті, що виникають у інтерв'юванні та у побудові індексів (J. Miller, Slomczynski, Schoenberg 1981; Slomczynski et al. 1981; J. Miller et al. 1985; Kohn et al. 1986). Те ж саме можна сказати і про багатьох інших вчених (див., зокрема: Scheuch 1968; Przeworski, Teune 1970; Armer 1973; Elder 1976; Kuechler 1986). Тому надалі я не буду тут далі обговорювати ці проблеми. Натомість, я припускаю порівняльність методів (так само як і порівняльність понять) та переходжу до таких же складних реальних проблем у інтерпретації міжнаціональних відмінностей.

Інтерпретація міжнаціональних відмінностей. Знаходження міжнаціональних відмінностей часто потребує, щоб ми скорочували масштаб інтерпретації, обмежуючи наші узагальнення *виключенням* з більш широкого узагальнення або включених змінних, або зв'язків, або типів країн. Однак, кінець кінцем, нам потрібно *включати* суперечливі результати у більш

вичерпну інтерпретацію, переформулюючи її на більш загальному рівні, який враховує як подібності, так і відмінності. Таким чином, хоча відкриття міжнаціональних відмінностей може спочатку потребувати від нас менш широкої інтерпретації, з часом та відповідним осмисленням воно може приводити до загальніших та значніших інтерпретацій.

Мені хочеться бути спроможним запропонувати з власних досліджень приклад значної вторинної інтерпретації здобутої підходом з точки зору міжнаціональних відмінностей. Натомість я можу лише поділитися з вами моїми труднощами у все ще не повному розумінні деяких відмінностей, які я щосили намагаюся зрозуміти протягом декількох років. Я не можу переконувати вас, що відкриття міжнаціональних відмінностей обов'язково ведуть до нового розуміння, але, безумовно, я зможу переконувати вас, що відкриття таких відмінностей змушує поставити під питання узагальнення, зроблені на основі дослідження лише однієї країни. Для ілюстрації я використовую найбільш вражаючі суперечності, які ми знайшли при порівнянні США, Польщі і Японії (Kohn et al. 1987).

На відміну від наших несуперечливих результатів щодо зв'язку соціальної стратифікації з іншими сторонами особистості, ми виявили безсумнівну невідповідність у зв'язку між соціальною стратифікацією та головним основоположним виміром орієнтацій щодо себе та інших – відчуттям благополуччя на противагу дистресу. В Сполучених Штатах вища стратифікаційна позиція зменшує відчуття дистресу; в Японії між соціальною стратифікацією та відчуттям дистресу зв'язку фактично немає; а в Польщі вища стратифікаційна позиція збільшує відчуття дистресу.⁶ Величина кореляції у будь-якій країні незначна, але несумісність напрямку зв'язку вражаюча. Так само і для соціального класу: в Сполучених Штатах члени більш привілейованих соціальних класів, особливо менеджери, мають більше відчуття благополуччя; члени менш привілейованих соціальних класів, зокрема “синьокомірцеві” робітники, мають

⁶ У нашому першому порівняльному аналізі Сполучених Штатів та Польщі (Slomczynski et al. 1981) ми визначили проблему дещо інакше: соціальна стратифікація у Сполучених Штатах і Польщі має подібний вплив на *всі* аспекти соціальної орієнтації, але по-різному впливає на *деякі* аспекти уявлення про себе. Зокрема, в Сполучених Штатах вища стратифікаційна позиція пов'язана з більшою упевненістю в собі та меншою тривожністю; у Польщі – навпаки.

Однак, “соціальна орієнтація” та “уявлення про себе” навряд чи є прийнятними категоріями; вони не є основоположними вимірами орієнтацій. Скулер і я (Kohn, Schooler 1982; 1983, ch. 6 [в цій книзі – це розділ 7. – Прим. ред.]), використовуючи дані США, згодом провели конфірмаційний факторний аналіз другого порядку кількох першопорядкових вимірів орієнтації, з тим, щоб показати, що існують два основоположні виміри: самостійність орієнтацій *на противагу* конформності до зовнішнього авторитету та відчуття благополуччя *на противагу* відчуттю дистресу. Самостійність орієнтацій містить в собі переконання у тому, що індивід особисто здатен брати відповідальність за свої дії, і що суспільство сформоване таким чином, щоб уможлилювати самостійність. Це відбивається у відсутності авторитарних консервативних переконань, у наявності норм особисто відповідальної моралі, у довірі до інших, у відсутності самоосуду, конформності до чийось ідей та фаталізму. Дистрес відбивається у тривожності, самоосуді, нестачі впевненості у собі, неконформності щодо ідей інших та недовірі. З того часу ми показали, що саме ці два виміри лежать в основі низки аспектів орієнтацій у Польщі та Японії (Kohn et al. 1987). Основні параметри польської та японської моделей, зокрема, зв'язки між першопорядковими та другопорядковими факторами, дуже подібні до зафіксованих в американській моделі. В усіх трьох країнах існує сильний позитивний зв'язок з між соціальною стратифікацією та самостійністю орієнтацій. Пороте зв'язок між соціальною стратифікацією та відчуттям дистресу не є ані сильним, ані міжнаціонально узгодженим: кореляція становить $-0,18$ для Сполучених Штатів, $-0,01$ для Японії та $+0,15$ для Польщі.

більше відчуття дистресу. У Польщі спостерігаємо майже протилежне: саме менеджери зазнають більшого дистресу, а “синьокмірцеві” робітники більше відчувають благополуччя. В Японії, як і в Сполучених Штатах, менеджери мають сильне відчуття благополуччя, але найбільшого дистресу зазнають “білокомірцеві” працівники, а не “синьокмірцеві”.

Чому сприятливіші позиції в стратифікаційній та класовій системах не мають несуперечливого міжнаціонального впливу на відчуття дистресу? На певному рівні на це питання можна відповісти відразу: наші дослідження показують, що стратифікація та клас мають значення для психічної діяльності насамперед тому, що люди, які посідають більш привілейовані позиції мають більші можливості бути самостійними в своїй роботі. Проте, у каузальних моделях взаємних впливів професійної самостійності та дистресу ми виявили, що хоча професійна самостійність має статистично значущий вплив (звичайно, негативний) на відчуття дистресу для Сполучених Штатів і Японії, вона не має ніякого впливу для Польщі. Це суттєво відрізняється від міжнаціонально несуперечливих впливів професійної самостійності на розумову гнучкість, цінності та самостійність орієнтацій. Фактично можна включити міжнаціональну суперечність в ширше узагальнення: там, де професійна самостійність має міжнаціонально несуперечливі впливи на психічну діяльність, це виявляють також соціальна стратифікація і соціальний клас; там же, де професійна самостійність не виявляє несуперечливих впливів, суперечливими є також впливи стратифікації і класу.

Проте, на іншому рівні залишається питання: *чому* професійна самостійність не пом’якшує дистрес в Польщі, як це відбувається у Сполучених Штатах та Японії? Більше того, професійна самостійність не надає такого ефективного пояснення зв’язку стратифікації і класу з дистресом у *будь-якій* з трьох країн, який вона надає в *усіх* трьох країнах стосовно зв’язку стратифікації і класу з іншими сторонами особистості. Визнаючи професійну самостійність чинником суттєвого впливу на дистрес у Сполучених Штатах, ми мали б очікувати вищої кореляції соціальної стратифікації з дистресом, ніж -0.18 , яку ми таки дійсно знайшли. Ми повинні були б *напевно* очікувати більшу за -0.01 кореляцію, яку ми таки дійсно знайшли для Японії. Ми повинні були б не очікувати *ніякого* зв’язку, а не позитивний зв’язок, для Польщі. Очевидно, що не тільки професійна самостійність має враховуватись у поясненні зв’язків стратифікації і класу з дистресом. Моє припущення про те, що професійна самостійність, а тому також стратифікація і клас, матимуть вплив на відчуття дистресу, сумісне з її впливом на цінності, самостійність орієнтацій та розумову діяльність, має бути переглянутим.

Однак з наявних фактів зовсім не зрозуміло, чи потребує інтерпретація незначної ревізії, чи глибокого перегляду. Я достатньо впевнений, що міжнаціональні відмінності це не просто методологічний артефакт, наприклад, у концептуалізації або вимірюванні дистресу. Зокрема, міжнаціональні відмінності виявлені не лише в аналізах зі застосуванням поняття “вищого

порядку”, дистресу, але також в аналізах зі застосуванням понять “першого порядку”, а саме впевненості у собі та тривожності (див. примітку 6). Це проблеми не методологічні, а сутнісні.

При будь-якому переформулюванні необхідно, щоб ми не випустили з поля зору фундаментальний принцип – будь-яке пояснення міжнаціональних *відмінностей* мусить бути також сумісним з міжнаціональними *подібностями*. Щоб бути валідною, будь-яка інтерпретація має пояснювати, чому ми виявили міжнаціональні суперечності *лише* для відчуття дистресу, а не для цінностей, для самостійності орієнтацій або для розумової діяльності. Пояснення, побудовані так широко, щоб приводити до очікування, що польські чи японські чоловіки з більш привілейованих позицій цінують конформність для своїх дітей, мають конформістські орієнтації щодо себе і суспільства або не є розумово гнучкими, не могли бути валідними. Також не мали б ніякого сенсу пояснення результатів наявності в Польщі чи Японії слабшого ніж в Сполучених Штатах зчеплення соціальної стратифікації чи соціального класу з професійною самостійністю, або ж меншою важливістю професійної самостійності для польських чи японських чоловіків ніж для американських.

Як я це бачу, існує принаймні п’ять шляхів, якими моя інтерпретація може бути переформульована.

Найпростіше було б обмежити сферу інтерпретації, вилучивши з неї відчуття дистресу, через поки що невідомі причини інтерпретація, що застосовна до розумової діяльності; цінностей та самостійності орієнтацій виглядає не застосовною до емоційної сфери. Таке переформулювання просто скорочує межі моєї інтерпретації, до того часу, як ми не зможемо розробити загальнішу інтерпретацію, що об’єднуватиме міжнаціональні відмінності разом з міжнаціональними подібностями.

Другий тип переформулювання міг би виходити з того, що психологічні механізми, через які умови праці впливають на дистрес можуть різнитися від тих, через які умови праці впливають на розумову діяльність, цінності та самостійність орієнтацій. Таке переформулювання могло б робити або не робити наголос на умовах праці, відмінних від тих, на яких наголошував я, але воно напевно брало б за основу доказів різні *процеси*, через які умови праці впливають на особистість. Моє підхід – це модель навчання-генералізації (learning-generalization model): люди навчаються на власному досвіді роботи і застосовують ці уроки у непрофесійних сферах життя (Kohn 1985). Можна було б заперечити, що суперечні впливи професійної самостійності на відчуття дистресу порушують питання, чи прийнятна модель навчання-генералізації для цього аспекту особистості. Можливо, натомість, треба застосувати деяку іншу модель психологічного процесу – “стресова” модель є очевидним кандидатом – задля розуміння впливів роботи на відчуття дистресу. “Стрессова” модель виходить з того, що умови праці впливають на особистість в цілому або частково, тому що вони викликають відчуття стресу, яке у свою чергу має віддалені позаробочі психічні наслідки, як-то

тривожність та дистрес. Безсумнівно, “стрес” є правдоподібним зв’язком між умовами праці та дистресом. Однак я вважаю, що підстави для “стресової” моделі, навіть, якщо вона застосовується лише до тривожності та дистресу, не є невідворотними (Kohn 1985); більше того, припускати різні механізми для різних сторін особистості було б, у кращому разі, неелегантно.

Близький до цього варіант, який мені значно більш до смаку, зберігає модель навчання-генералізації і лише розширює коло відповідних умов праці. Це переформулювання починається із знахідки з американських даних, що інші умови праці, ніж ті, які безпосередньо пов’язані з професійною самостійністю, для дистресу є важливішими, ніж для інших сторін особистості (Kohn, Schooler 1982; 1983, ch. 6 [в цій книзі це розділ 7. – *Прим. ред.*]). Деякі з цих умов праці пов’язані зі стратифікацією і класом, тому можуть пояснювати впливи – чи відсутність впливів – стратифікації і класу на дистрес. Основною проблемою цього переформулювання є гіпотеза, що впливи цих інших умов праці на дистрес можуть бути протилежними і, можливо, більш вагомими ніж впливи професійної самостійності. Ми маємо деякий слушний, хоча й обмежений, доказ такої можливості (Kohn et al. 1987). Наприклад у Сполучених Штатах трудові гарантії (такі як доплата за вислугу років у колективних договорах) зменшують відчуття дистресу. Однак саме ті люди, які на час нашого опитування мали найбільші трудові гарантії – синькокомірцеві робітники – також зазнавали найбільшого дистресу. Синькокомірцеві робітники зазнавали дистресу *незважаючи* на трудові гарантії, якими вони, особливо члени профспілок, користувалися, *тому що* їм бракувало можливостей для професійної самостійності. Здається, що професійна самостійність та трудові гарантії справляють зрівноважені впливи, що може пояснювати відносно незначний зв’язок дистресу і з соціальною стратифікацією, і з соціальним класом навіть у Сполучених Штатах.

Щодо Японії ми виявили, що дистрес пов’язаний з уявленнями людини, що вона працює під тиском часу або що люди в її становищі ризикують нести відповідальність за речі поза їхнім контролем. Хоча ці результати можуть просто відбивати схильність людей в стані дистресу переоцінювати тиск та невизначеності їхньої праці, це, щонайменше, правдоподібна гіпотеза, що такі умови праці дійсно. Наші каузальні моделі показують крім того, що посилює дистрес ще або сама освіта, або умови праці, пов’язані з освітою. Зрівноважені впливи професійної самостійності, освіти та інших умов праці, що корелюють з ними обома, можуть допомогти зрозуміти, чому в Японії стратифікація і клас мають такий незначний результуючий вплив на дистрес.

Щодо Польщі нам бракує інформації про інші умови праці, окрім безпосередньо причетних до професійної самостійності. Ми, однак, таки маємо одну захоплюючу частку інформації, яка може допомогти пояснити, через що саме в умовах життя польських *менеджерів* вони зазнають більший дистрес, ніж членів інших соціальних класів – у повній протилежності до ситуації з менеджерами в Сполучених Штатах та Японії. Ми виявили, що особливо зазнає

дистресу один сегмент польського класу менеджерів – ті менеджери, які не є членами Польської об'єднаної робітничої (комуністичної) партії. Безпартійних менеджерів занадто мало, щоб цей висновок міг бути остаточною, але я думаю, це дає підстави вважати, що безпартійні менеджери мають відчутно вищі рівні дистресу, порівняно не лише з менеджерами, які є членами партії, але у порівнянні також з членами будь-якого іншого соціального класу – членів партії чи ні. Суть, я думаю, в тому, що безпартійність менеджера в польській системі централізованого планування тягне за собою невизначеності, ризики та небезпеки, більші ніж ті, які зазнавали менеджери - члени партії, і більші ніж ті, які зазнають менеджери у менш централізованих системах капіталістичних країн. Польська система має можливість вважати цих менеджерів відповідальними за результати, для досягнення яких вони не мають ні свободи дій, ні ресурсів. До того ж, американська та японська системи можуть сприяти тому, що менеджери відчують себе контролюючими умови свого життя більшою мірою, ніж вони дійсно такими є.

Отже, одержані нами результати свідчать, що не лише професійна самостійність не досягає міжнаціонально сумісного впливу на дистрес, який вона має на інші аспекти психічної діяльності, але також й інші умови праці, пов'язані зі стратифікацією і класом, можуть мати зрівноважені впливи. Те, чого бракує, – це адекватна інформація про ці інші умови праці.

Четвертий тип переформулювання мав би більше враховувати процеси, через які люди досягають свої професійні позиції, та значення, які ці позиції для них мають. Сломчинський, Міллер і я (Slomczynski, Miller, Kohn 1981) докладно розглядали значення історичних подій після Другої світової війни, які привели до відмінностей між Сполученими Штатами та Польщею у структурній мобільності, процесах вибору роботи та символічній важливості належності до класової позиції, – відмінностей, які могли б пояснити, чому соціальна стратифікація у двох країнах має різний зв'язок з дистресом. Ці припущення досі здаються мені правдоподібними, і вони, напевно, потенційно доступні для перевірки. Можна було б також вказати на відмінності між Японією та Заходом у структурі промисловості, особливо на різкіше розділення в Японії між первинним і вторинним секторами економіки, що може бути доречним для пояснення, чому стратифікація в Японії так слабо пов'язана з дистресом, і чому білокомірцеві працівники зазнають більшого дистресу, ніж члени інших соціальних класів.

Нарешті, можна було б ще більше розширити рамки інтерпретації, взявши до уваги інші умови життя, окрім тих, що належать до роботи та кар'єри. Могло бути, наприклад, що до відчуття дистресу мають відношення міжнаціональні відмінності у структурі сім'ї, релігійних віруваннях, "національній культурі", або у тому, чи є міське населення за походженням переважно сільським. Основні питання полягають, однак, не в тому, чи сім'я, релігія, сільське походження або культура пояснюють відмінності у відчутті дистресу польськими, японськими і американськими чоловіками, а в тому, чи допомагають такі, не належні до професійних, умови

пояснювати, чому *соціальна стратифікація* і *соціальний клас* в Польщі, Японії та Сполучених Штатах мають різні зв'язки з відчуттям дистресу.

Ми не маємо даних, щоб перевірити жодну з цих інтерпретацій. Для кожного типу переформулювання (окрім простого звуження сфери інтерпретації шляхом виключення дистресу) потрібні були б дані різного типу. Щоб перевірити “стресовий” варіант потрібно було б більше інформації про зв'язок між об'єктивними умовами праці і суб'єктивним відчуттям “стресу” на роботі, та про зв'язок між *стресом* на роботі та *дистресом* поза роботою. Так само, для перевірки будь-якої іншої моделі психічного процесу потрібні були б дані, що безпосередньо відповідають певному формулюванню. Перевірка гіпотези, що інші умови праці, аніж ті, що входять до професійної самостійності допомагають пояснити зв'язки соціальної стратифікації і соціального класу з дистресом, потребувала б мати набагато повнішу інформацію про такі умови праці в усіх трьох країнах, які могли б викликати відчуття дистресу. Перевірка гіпотези, що відмінні процеси здобуття освіти та професійної кваліфікації пояснюють відмінні впливи стратифікації і класу на відчуття дистресу, потребувала б інформації ще іншого типу: історичної інформації про вплив змін у освітній та професійній структурах Польщі, Японії та Сполучених Штатів у після Другої світової війни – як вони позначилися на окремих когортах польських, японських та американських працівників. І потім, нарешті, щоб перевірити досить нечітко сформульовану гіпотезу, що міжнаціональну суперечність зв'язків як стратифікації, так і класу з дистресом пояснюють позаробочі умови, потрібно було б мати інформацію про взаємозв'язок стратифікації і класу в усіх трьох країнах з цими напрямками соціального та культурного розмежовування.

У будь-якому разі, ґрунтуючись на наявних нині даних, я все ще не маю цілком адекватного пояснення, чому соціальна стратифікація і соціальний клас мають міжнаціонально суперечні впливи на відчуття дистресу. Як би я не був спантеличений, я ціную міжнаціональні дані за те, що вони ясно дають зрозуміти, де моя інтерпретація застосовна, а де ні, визначаючи, таким чином, що є спірним питанням. Якби не дані щодо Польщі та Японії, мало було б підстав сумніватися, що моя інтерпретація застосовна, хоча й не бездоганно, до відчуття дистресу, так само, як і до цінностей, самостійності орієнтацій та розумової діяльності.

ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Тепер я можу розглянути деякі загальніші питання щодо міжнаціонального дослідження, яких я навмисно відкладав, доки не запропонував деякі конкретні приклади. Ці зауваження переважно стосуються дослідження, у якому країна розглядається як контекст.

1. В чийх інтересах проводиться міжнаціональне дослідження? Це здавалось би невинне запитання містить низку серйозних етичних та професійних проблем. В найгіршому випадку, як у ганебній справі Камелота (Camelot affair), міжнаціональне дослідження було використане для обслуговування політичного утиску (Horowitz 1967). Менш драматичним чином міжнаціональне дослідження занадто часто було механізмом, через який вчені з багатих країн наймали вчених з менш багатих країн як збирачів даних, щоб забезпечувати інформацію, яка буде оброблена, проаналізована й опублікована в іншому місці з малою користю як для навчання, так і для професійного визнання тих, хто ці дані збирав (Portes 1975; Scheuch 1967). Це складні проблеми, де зовнішні прояви можуть вводити в оману. Проте, вочевидь, історія міжнаціональних досліджень не була цілковито благодивною.

Незважаючи на минулі гріхи та помилки, міжнаціональне дослідження не повинне використовуватися для обслуговування академічного чи іншого імперіалізму. Моя власне дослідження знов таки слугує ілюстрацією. Як історичний факт варто зазначити, що провести польсько-американське порівняльне дослідження запропонував не я, а Влодзімеж Весоловський (Wesolowski 1975, р. 98). Він зробив це з тих самих міркувань, з яких я визнав перспективу цього дослідження, коли він мені її підказав, дуже привабливою: з'ясувати, чи можливо було б застосовувати до соціалістичного суспільства результати, отримані у США. Дослідження фінансувалося та проводилося Польською Академією наук, яка вважала ці питання важливими для польської соціології та польського суспільства. Розширення американсько-польського порівняння шляхом залучення Японії відбулося, тому що Кенічі Томігана (Ken'ichi Tominaga), його японські колеги, а також японські університети та фундації, які фінансували це дослідження, були так само, як американці та поляки, зацікавлені з'ясувати, чи подібні ці явища в тому незахідному суспільстві.

Можливості для справжньої міжнародної співпраці сьогодні, коли в багатьох частинах світу є процвітаюча, високо професійна соціологія, набагато краще, ніж вони були лише небагато років тому. Сьогодні для соціологів багатьох країн цілком можливо з вигодою для всіх учасників ефективно співпрацювати. Порушувані у міжнаціональному дослідженні теоретичні та політичні проблеми можуть бути – в принципі, повинні бути – однаково важливими для соціологів усіх залучених країн.

2. Чи відрізняється достатньо чітко міжнаціональне дослідження від такого, де порівнюються соціальні класи, етнічні чи гендерні групи в межах однієї країни? Я розглядаю міжнаціональне дослідження як один з видів порівняльних досліджень. Хоча в багатьох роботах (див., наприклад: Armer, Grimshaw 1973) термін “порівняльне дослідження” трактується як синонім міжнаціонального дослідження, начебто єдиним можливим порівнянням є порівняння міжнаціональне; я розглядаю це як зарозумілість з боку дослідників, що спеціалізуються у міжнаціональних порівняннях. В інших роботах (наприклад: Hopkins, Wallerstein 1967) термін

“порівняльний” застосовується ширше, і “міжнаціональний” обмежується тим, що я вважаю лише одним типом міжнаціонального дослідження, а саме транснаціональне дослідження. Окрім того є роботи (наприклад: Ragin 1982), де порівняльне дослідження розглядається як особливий тип міжнаціонального дослідження, у якому “суспільство” використовується як пояснювальний елемент.⁷ Мені здається, що такі різноманітні застосування термінів перешкоджають формуванню чіткого дискурсу. Вважаю, що було б найкраще вживати “порівняльний” та “міжнаціональний” у загальноприйнятому значенні.

Моє власне дослідження показує, що міжнаціональне дослідження в принципі не відрізняється від інших порівняльних досліджень, хоча на практиці воно складніше, особливо, якщо намагатися інтерпретувати міжнаціональні суперечності. Найважливіша відмінність міжнаціонального дослідження від інших типів порівняльних досліджень полягає у значно ширшому діапазоні порівнянь, які можуть бути зроблені: порівняння політичних і економічних систем, культур та соціальних структур. Будь-які порівняння в межах однієї країни з необхідністю обмежені сукупністю політичного, економічного, культурного та історичного контекстів, наявних у цій конкретній країні. Я просто не можу уявити дослідження психологічного впливу класу та стратифікації, здійснене лише в межах Сполучених Штатів, яке могло б розширити сферу наших знань або можливості нашої інтерпретації так значно, як польське і японське дослідження.

3. Чому ми наголошуємо на міжнаціональних дослідженнях? Чому не на міжкультурних чи міжсуспільних, чи міжсистемних? Чи не надає термін міжнаціональний більшої важливості нації-державі (*nation-state*), аніж вона цього варта? Я вживаю термін міжнаціональний переважно тому, що *нація (nation)*^{*} має відносно недвозначний зміст. Міжкультурний може означати будь-що – від порівняння субкультур в межах однієї нації, наприклад, порівняння мексикансько-американської і англо-американської субкультур в південно-західному регіоні Сполучених Штатів, до порівняння дуже великих груп країн, яким загалом притаманні подібні культури, як це зроблено Вільямом Гудом (Goode's 1963) у порівняльному аналізі історичних змін моделей сім'ї на “Заході”, в арабських ісламських країнах, в Індії, Китаї та Японії. Подібним чином, як переконливо стверджує Чарльз Тіллі (Tilly 1984), надзвичайно важко

⁷ Питання відмінності міжнаціональних досліджень від інших порівняльних досліджень всебічно обговорюється Грімшоу (Grimshaw 1973), який, між іншим, оглядає та узагальнює більш ранні обговорення Ервіна Шеуча та Нейла Смельзера (Scheuch 1967, 1968; Smelser 1968). Див. також: Marsh 1967 та Zelditch 1971.

^{*} З подальшого тексту неважко помітити, що термін «нація» (*nation*) тут і далі вживається як синонім вживаного у попередньому реченні терміну «нація-держава» (*nation-state*), тобто для позначення нації не в етнічному, а в політичному значенні (як у словосполученні «Організація Об'єднаних Націй»). – Прим. ред.

визначити, що є “суспільство”. А термін *міжсистемний* настільки невизначений, що для дослідження має мало користі.

Я не думаю, що це вживання терміну *нація* неодмінно означає щось про важливість нації, або нації-держави, по суті, що-небудь більше, ніж термін *міжкультурне* означає (чи, принаймні, має означати), що *культура* є пояснювальним дезидератом. Більше того, ми знаємо щось про важливість або неважливість нації-держави, з'ясовуючи, які процеси долають національні кордони, а які притаманні виключно окремим націям чи окремим типам націй. Вибираючи, які нації порівнювати, іноді ми дійсно маємо на увазі порівняння націй-держав; як інакше могла б зробити Теда Скокпол (Skocpol 1979) у її аналізі революцій? Коли ми маємо справу з урядами, законами та юридично регульованими інституціями, тоді нація-держава обов'язково є вирішальним контекстом. Проте часом ми використовуємо націю як спосіб порівняння культур; у цьому разі ми вибираємо нації з чітко відмінними культурами, наприклад, порівнюючи Сполучені Штати з Японією, а не з Федеративною Республікою Німеччиною чи Австрією. Іноді ми маємо намір порівняти політичні і економічні системи, як у порівнянні Сполучених Штатів і Японії з Польщею або у порівнянні Німецької Демократичної Республіки з Федеративною Республікою Німеччини, якщо при протиставляються політичних систем бажано мінімізувати культурні відмінності. Міжнаціональне дослідження є гнучким, уможливлуючи здійснення численних типів порівняння в межах однієї загальної аналітичної основи.

Ця гнучкість, треба визнати, обходиться дорого. Якщо знаходяться міжнаціональні відмінності, може виявитися незрозумілим, що є визначальним «контекстом» цих відмінностей: нація чи культура, політична чи економічна система (Scheuch 1967). Однак, можна принаймні спробувати визначити, який з цих контекстів міг би бути прийнятним для пояснення окремих міжнаціональних відмінностей. А для багатьох типів дослідження в такому разі можна розробити проект нових досліджень, щоб відокремити один контекст від інших.

4. *Яка кількість країн необхідна для поглибленого міжнаціонального аналізу і як їх вибирати?* Для певних цілей, особливо, коли використовуються вторинні дані для встановлення міжнаціональних узагальнень, бажано включати всі країни, щодо яких наявні відповідні дані. Так, піонерна стаття Алекса Інкельса “Індустріальна людина” (Inkeles 1960) значно виграла, продемонструвавши, що зв'язки між соціальною стратифікацією та багатьма аспектами цінностей і поглядів є сумісними для великої кількості країн. Доведення Сеймуром Мартіном Ліпсетом у статті “Демократія та авторитаризм робітничого класу” (Lipset 1959) того, що робітничий клас більш «ліберальний» ніж середній клас в економічних питаннях, але неліберальний у питаннях громадянських свобод та громадянських прав, було більш переконливим, тому що він згрупував свідчення з декількох країн. У всебічному аналізі Дональда Трімана (Treiman 1977) подібностей соціально-стратифікаційних систем в індустріалізованому світі були ефективно використані дані з багатьох країн, що до того ж були

збагачені інформацією про історичне минуле. Аналіз Джанет Чафец і Ентоні Дворкіна (Chafetz, Dworkin 1986) розмаху та розмаїття ідеологій жіночого руху набув масштабності та переконливості завдяки використанню даних із суттєво несхожих країн. З подібними намірами я розшукував усі наявні дослідження, щоб з'ясувати “універсальність” виміру самостійності/конформності серед батьківських цінностей в індустріалізованих країнах (Kohn, Schoenbach 1980). В дослідженнях проведених в багатьох країнах я також шукав свідчення для перевірки у міжнародному плані того чи того зв'язку в моїй пояснювальній схемі (Kohn 1977, 1981; Kohn, Schooler 1983, ch.12). У липневому числі *Американського журналу із соціології* (*American Journal of Sociology*) за 1987 рік Алехандро Портес та Саскія Сассен-Кооб (Portes, Sassen-Koob 1987) знову по-новому продемонстрували корисність широкого порівняльного охоплення різних країн, показавши, що, усупереч усій теоретичній думці, “неформальний”, “тіньовий” сектор економіки не є просто перехідним явищем у розвитку країн третього світу, а замість цього є усталеною і невід'ємною частиною економік навіть розвинутих капіталістичних країн. Для здійснення вторинного аналізу особливо корисно використати дані з усіх країн, з яких відповідна інформація може бути одержана.

Більше того, навіть збираючи первинні дані, може бути вельми корисно оцінити узгодженість результатів серед низки націй, культур і політичних систем, як показали Інкельс і Сміт в роботі “Стаючи сучасними” (Inkeles, Smith 1974), а також як заново це демонструють Ерік Олін Райт (Erik Olin Wright) і його колеги у зовсім іншій дослідницькій спробі, у їхньому багатонаціональному дослідженні соціального класу.

Звичайно, збирати дані в багатьох країнах, це дорого, важко і довго. Ми рідко маємо можливість зібрати з достатньої кількості країн надійні дані для ретельного статистичного аналізу. І при цьому, ми звичайно не маємо можливості вивчати багато країн достатньо глибоко для інтенсивного порівняння. Не обов'язково справедливим є переконання, що чим більше країн включено до аналізу, тим більше ми дізнаємося. Зазвичай існує вибір між кількістю країн, що вивчаються та обсягом інформації, що здобувається. При цьому виборі, дослідники можуть не погоджуватися щодо відносної важливості кількості країн та глибини інформації. А один і той же дослідник може зробити різні вибори для змістовно різних проблем. Втім, взагалі, я вибрав би менше країн і більше інформації.

Я надаю перевагу стратегії обміркованого вибору невеликої кількості країн, які забезпечують максимальні засоби для перевірки теоретичних підходів. Можна починати з дослідження в одній країні, з наступним поширенням його на інші країни, як мої колеги і я це зробили, використавши Польщу, щоб з'ясувати, чи застосовні дані, одержані у США, до соціалістичного суспільства, та Японію, щоб з'ясувати, чи застосовні такі дані до незахідного індустріалізованого суспільства. Як альтернативу, можна вибрати основні країни, які забезпечать найбільшу можливість перевірити деяку загальну гіпотезу, як це зробила Теда

Скокпол (Skocpol 1979), обравши Францію, Росію та Китай для вивчення причин і наслідків соціальних революцій, або ж як зробив Джон Волтон (Walton 1984), обравши Філіппіни, Колумбію та Кенію для порівняльного аналізу національних повстань у слаборозвинених суспільствах. Здається, не має вирішального значення, чи починати з однієї країни, а потім поширювати дослідження на інші, чи починати з невеликої групи країн. За будь-якого способу обміркований вибір невеликої кількості країн для *систематичного, інтенсивного вивчення* забезпечує максимальні можливості для перевірки загальних положень щодо соціальних процесів.

Отже, як вирішити, які країни порівнювати? Єдине емпіричне правило, яке я знаю, полягає в тому, що міжнаціональне дослідження найкорисніше, коли воно може розв'язати суперечливе питання інтерпретації. Звідси випливає, що те, що становить стратегічне порівняння на одному рівні знання, може виявитися занадто обережним чи занадто сміливим на іншому.

На ранній стадії моїх власних досліджень, наприклад, коли я з'ясував ненабагато більше ніж те, що у Вашингтоні білі батьки з середнього класу, цінують самостійність для своїх дітей більш високо, аніж це роблять у тому ж місті в той же час білі батьки з робітничого класу, тоді основною проблемою була нетиповість Вашингтону. Чи були вашингтонські дані специфічними для часів і обставин у цьому відносно багатому, економічно безпечному, переважно не індустріальному місті наприкінці 1950-х, чи ті результати відбивали ширший зв'язок між соціальною стратифікацією та батьківськими цінностями? Леонард Перлін (Pearlin 1971; Pearlin, Kohn 1966) розв'язав це питання, продемонструвавши подібний зв'язок соціальної стратифікації з батьківськими цінностями в Туріні (Італія) – промисловому місті, менш багатому та економічно безпечному аніж Вашингтон, із значно менш консервативними традиціями робітничого класу. Більш обережним вибором місця біло б промислове місто у Сполучених Штатах або, можливо, у англomовних Канаді чи Австралії. Сміливішим вибором було б промислове місто в незахідній країні чи в соціалістичній країні. Турін, на мою думку, був і не надто обережним, і не надто сміливим вибором: достатньо відмінним від Вашингтону, щоб у разі підтвердження подібності результатів, приріст наших знань був би значним; але не настільки відмінним від Вашингтону, щоб у разі не підтвердження подібності результатів, ми б взагалі не знали б чому. Турін не був єдиним містом, яке могло б слугувати нашим цілям; такими могли б бути і кілька інших західноєвропейських міст. Однак, я не думаю, що за того стану наших знань Варшава чи Токіо були б оптимальним вибором. Було б занадто важко інтерпретувати відмінні результати.

Пізніше, коли ми вже мали вагоме підтвердження загальності наших результатів у західних, капіталістичних суспільствах, дослідження у Польщі та Японії стали особливо корисними. Проблема більше вже не була нетиповість Вашингтону, а те, чи не були зв'язки

між соціальною стратифікацією, умовами праці та психічною діяльністю специфічними для капіталістичного суспільства чи для Західного суспільства. Знову ж таки ми могли б вибрати інші країни для досягнення нашої мети, напевно, Угорщину замість Польщі чи, якби це було на той час можливо, Радянський Союз; а також Південну Корею замість Японії. Досить часто буває так, що жодна країна не є виключно прийнятною для міжнаціонального порівняння. Інші обставини – здійсненність дослідження, наявність потенційних співробітників, фінансування, випадкові обставини – можуть потім також виправдано вплинути.

Якби я брався за нове порівняльне дослідження сьогодні, підстави знову були б іншими, головним чином через те, що ми тепер знаємо з польського і японського досліджень, та через ті нові інтерпретаційні проблеми, які постали внаслідок цих досліджень. Зараз було б корисно вивчити іншу соціалістичну та іншу незахідну індустріалізовану країну. Також було б доцільно дослідити не повністю індустріалізовану країну, я думаю краще (у даному випадку) капіталістичну країну з переважно західною культурою, можливо латиноамериканську країну. Коли дізнаємося більше, можливості для плідного порівняння не зменшуються, а фактично зростають.

Вибір завжди повинен визначатися тим, чи проллє порівняння саме цих країн достатньо світла на важливі теоретичні проблеми, щоб варті були капітальні витрати часу і ресурсів, яких безумовно потребуватиме міжнаціональне дослідження (Galtung 1967, p. 440). Завжди треба ставити запитання: якщо я знайду міжнаціональні подібності, то чи розширить це конкретне міжнаціональне порівняння межі моєї інтерпретації настільки, щоб зробити цю ризиковану справу виправданою? А якщо я знайду відмінності, чи проллє це окреме міжнаціональне порівняння світло на ключові інтерпретаційні проблеми? Міжнаціональне дослідження – це завжди ризикована справа, де винагорода відповідна ризику.⁸

5. Якими є витрати на виконання міжнаціонального дослідження? Якщо, як я повсякчас зазначав у цьому есе, вигоді міжнаціонального дослідження є значними, то такими ж є і витрати. Ці витрати значно суттєвіші, аніж більшість дослідників це усвідомлюють, вони достатньо великі, щоб раціональна людина двічі подумала, чи проводити міжнаціональне дослідження, коли воно не є необхідним або коли воно передчасне.

Забезпечити фінансування завжди проблематично, навіть коли (як у моєму дослідженні) фінансова підтримка забезпечується в країнах, які беруть участь у дослідженні. Це, однак, лише перша, але далеко не найсерйозніша складність. Встановлення відносин співпраці, що можуть бути тривалими і розвиватимуться протягом плину усього дослідження, яке, як можна

⁸ Висновок полягає у тому, що якщо хтось хоче відчайдушно ризикувати, це можливо, коли винагорода значна. Чудовий приклад надала Ненсі Олсен (Olsen 1974). Вона не лише поширила на Тайвань межі наших американських даних про зв'язок між щільності нагляду з батьківськими цінностями для дітей, але також розширила межі нашого узагальнення щодо інституцій, в яких здійснюється щільний нагляд, від оплачуваної зайнятості до самої сім'ї.

розраховувати, буде досить важким, є набагато більш проблематичним (Hill 1962; Sarapata 1985). Відносини співпраці є джерелом як найбільших переваг, так і найбільших складних проблем міжнаціонального дослідження. Якщо хороша співпраця подібна до хорошого шлюбу, то хороша міжнаціональна співпраця – це те саме, що шлюб між представниками різних культур, який виявляється успішним, усупереч тому, що подружжя більшість часу мешкає в різних країнах, іноді із значною невизначеністю щодо паспортів, віз, та надійності й своєчасності доставки пошти, а також усупереч роботі в різних інституційних умовах з суперечливими вимогами та винагородами. І тим не менш, це значно привабливіше за інші альтернативи. Окрім того, без хорошої співпраці багато типів міжнаціональних досліджень просто неможливі.

Інший набір перешкод для вдалого міжнаціонального дослідження становлять методологічні прорахунки. Я згадував про деякі з них раніше у цій роботі. Важко було б перебільшити той обсяг часу, розмірковувань і аналізів, які необхідно докласти до зусиль, спрямованих на досягнення порівнянності методів, понять та індексів. Існують також питання, пов'язані з прийнятими в різних країнах стандартами досліджень. Часом ці питання перетворюються у гострі проблеми, коли найменше цього очікуєш. Ось простий, проте виразний приклад: причина, чому ми не маємо польських даних про деякі умови праці, що можуть стосуватися дистресу, це те, що фахівці з дослідницьких опитувань Польської Академії наук відмовилися включати запитання про умови праці, які не відповідали їхнім критеріям об'єктивності, в опитування, за яке вони несли професійну відповідальність. Навіть коли ми звернулися до них з тим, що міжнаціональна порівнянність вимагає повторення ними недоліків більш раннього американського дослідження, вони не поступилися. Вони були такі завзяті у нав'язуванні їхніх законних, проте недоречних професійних стандартів, як чиновники Департаменту здоров'я, освіти і добробуту США та Адміністративного і бюджетного управління у нав'язуванні їхніх, і близько не таких законних, вимог.

І все ж існують ще важчі проблеми, проблеми інтерпретації. Особливо, коли виявляються міжнаціональні відмінності і суттєвою стає компетентність щодо усіх країн – знання, які найлегше одержати, звичайно, через співвиконавців, котрі добре знають власні країни (див.: Kuechler 1986). Проте, навіть коли така співпраця існує, і тоді обмін знаннями, інтерпретування в межах спільної позиції, навіть знайдення достатньо часу підряд, щоб продумати справи у вирішальних пунктах, не даються легко.

Якщо немає значної причини, чому дослідження *повинно* бути міжнаціональним, взагалі не варто докладати зусиль, щоб зробити його міжнаціональним. Практично це означає, що проводити міжнаціональне дослідження дійсно необхідно, або коли явище неможливо вивчити лише в межах однієї країни (наприклад, причини революцій), або ж коли явище вже достатньо добре обґрунтоване в одній країні і наступні за логікою запитання мають стосуватися

меж загальності того, що вивчене. В принципі, але рідше на практиці, можливо і варто починати міжнаціональне вивчення менш дослідженого явища, якщо ви маєте надійну *апріорну* причину вважати, що важливі теоретичні питання можуть бути ефективніше розв'язані проведенням дослідження більш, ніж в одній країні. Я залишаюся стійким прихильником міжнаціональних досліджень, але я хотів би нікого не привести до думки, що дуже значні переваги таких досліджень не обходяться такою ж значною ціною.

6. *Нарешті, повернімося до запитання, яке просочило це есе: яку роль відіграє історія у міжнаціональній інтерпретації?* Порушуючи це питання, я абсолютно точно не маю наміру піддавати сумніву корисність історичного аналізу як *методу* для проведення міжнаціонального дослідження. Я розглядаю триваючу дискусію щодо відносних переваг історичного і кількісного методів у міжнаціональному дослідженні як марнотратну розвагу, адресовану до штучної дихотомії.⁹ Кожен метод придатний для одних дослідницьких цілей і непридатний для інших. Найкраще поєднати обидва методи, як це продемонстрував Джефрі Пейдж (Paige 1975) у своєму дослідженні зв'язку між організацією сільського господарства та соціальними рухами в 70 країнах, що розвиваються. Моє питання стосується не історичного аналізу як методу, а історії як пояснення. Під питанням, звичайно, знаходяться конкуруючі переваги ідіографічного та номотетичного пояснення.* Я навряд чи можу повністю прояснити це складне питання у заключній частині статті, проте я хотів би, принаймні, вказати, що при аналізі міжнаціональних подібностей проблеми є досить іншими від тих, які є при аналізі міжнаціональних відмінностей.

Як я вже показав у цьому есе, інтерпретація міжнаціональних *подібностей* не повинна зосереджуватися на унікальному історичному досвіді кожної з країн. Навпаки, треба намагатися виявити соціально-структурні закономірності, які перевершують багато існуючих між країнами відмінностей в історії, культурі та досвіді. Це стосується навіть тих досліджень – робота Волтона «Вимушені повстанці» (Walton 1984) є хорошим прикладом, – де дані є переважно історичними, але аналіз спрямований не на індивідуальні історичні особливості, а на історичні подібності. В усіх аналізах міжнаціональних подібностей метою є розробити узагальнення, які у пошуку більш загальних пояснюючих принципів виходять за межі історичного досвіду окремих країн. Коротше кажучи, метод дослідження може бути історичним, інтерпретація повинна бути соціологічною.

⁹ Методологічні дебати йдуть на двох рівнях: тип аналізу, використаний *всередині* кожної країни і тип аналізу використаний для *порівняння* країн. Я не бачу нічого цінного у першій частині дебатів; кожен застосовує будь-які методи відповідно до задачі. Друга частина дебатів стосується реальних проблем, наприклад, значення використання “вибірki” країн, корисності статистичних перевірок, коли аналіз ґрунтується на усій сукупності існуючих країн, та труднощів у перевірці множинних взаємодій на вимушено невеликій кількості “випадків” (див. Ragin 1982).

* Ідіографічним називають пояснення через відображення явища у його індивідуальності і неповторності, як єдиного унікального цілого, а номотетичним – пояснення через встановлення належності явища до чогось загального, повторюваного, закономірного. (Прим. ред.).

У ширшому значенні історії міжнаціональний аналіз, звичайно, як і будь-який інший тип соціологічного аналізу, не може бути неісторичним, навіть коли багато чого з приводу історії в інтерпретації присутнє лише імпліцитно (Sztompka 1986). Наприклад, щоб порівняти вплив соціальної стратифікації на особистість в Сполучених Штатах та Польщі ми припускаємо, що порівнюємо індустріалізовані країни, які поділяють багато спільного з історії західного світу. Те, що одна з них капіталістична країна, а інша соціалістична, в залежності від широти бачення історії може розглядатися як порівняння різних економіко-політичних систем або ж як порівняння різних рівнів політичного розвитку. В будь-якому разі, навіть, якщо історія не розглядається експліцитно, історичні міркування, безумовно, імпліцитно присутні. Історичні проблеми присутні принаймні імпліцитно і тоді, коли порівнюються повністю індустріалізовані суспільства з частково індустріалізованими. Проте, при інтерпретації міжнаціональних подібностей немає потреби, щоб історія була в центрі уваги.

При інтерпретації ж міжнаціональних *відмінностей*, навпаки, історичні міркування не можуть бути просто імпліцитними; історія повинна вийти на передній план будь-якої інтерпретації. Наприклад, продемонструвавши вражаючі аналогії як у причинах, так і наслідках французької, російської та китайської революцій, Скокпол (Skocpol 1979) мусила пояснити відмінності, особливо щодо результатів революцій з точки зору історично унікальних обставин. Подібним чином, коли я виявив, що соціальна стратифікація і соціальний клас не мають однакового впливу на відчуття дистресу в Сполучених Штатах, Польщі та Японії, я змушений був звернути увагу на історичний розвиток цих трьох країн, намагаючись з'ясувати, що саме може пояснити суперечні результати. Хоча я підтримую думку, що навіть при інтерпретації міжнаціональних відмінностей, пояснення не може полягати лише у тлумаченні відповідних історичних відмінностей. Мета не в тому, щоб зрозуміти історію лише заради самої історії, а в тому, щоб застосовувати історію для розуміння більш загальних соціальних процесів. Інтерпретація повинне ґрунтуватися на історичній інформації, але соціологічні інтерпретації, навіть міжнаціональних відмінностей, за своєю суттю є транс-історичними.

ЕПІЛОГ

У передмові до книги “Клас і конформність” я зробив заяву щодо свого кредо: “Зміст соціального наукового знання походить від процесу умоглядних побудов, перевіряння, нових умоглядних побудов, нового перевіряння – триваючого процесу використання даних для перевірки ідей, розвитку нових ідей на основі даних, проведенні нових досліджень для перевірки цих ідей” (Kohn 1969, р. XII). Я користуюся цією нагодою, щоб ще раз підтвердити цей фундаментальний принцип мого наукового кредо. Його доречність в цьому есе, я сподіваюся, очевидна: через процес умоглядних побудов, перевіряння і умоглядних побудов по-новому, застосовані відповідним чином міжнаціональні дослідження забезпечують унікально

цінні дані. Немає інших, настільки ж корисних даних ані для підтвердження соціально-структурних інтерпретацій, ані для виявлення їхніх обмежень. У тому чи тому випадку, для розвитку і перевірки соціологічних теорій міжнаціональні дослідження є кардинально важливими.

***IV. РАДИКАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ
ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛЬЩІ, УКРАЇНИ ТА КНР***

Розділ 14.

Проведення соціального дослідження за умов радикальних соціальних змін: біографія здійснюваного дослідницького проекту*

Мелвін Кон

У лютому 1992 року, коли я перебував у Варшаві, працюючи з моїми колегами над нашим дослідженням соціальної структури і особистості за умов радикальних соціальних змін, до мене дійшла звістка про присудження мені тогорічної премії Кулі-Міда. Присудження премії обумовлювалося моїм виступом з промовою, яка ще не була подана для публікації. Однак стаття, що містила концептуалізацію та план дослідження вже була подана до опублікування (Kohn et al. 1992), а саме дослідження ще перебувало на стадії, далекій від одержання суттєвих результатів, які могли б лягти в основу доповіді. Ремствуючи на такий збіг обставин, я сказав своїй колезі і другу, антропологу Кетрін Вердері, дослідниці Румунії, що єдиний висновок, котрий я досі зміг зробити з наших зусиль, полягає у тому, що проводити дослідження за умов радикальних соціальних змін майже неможливо – це справдешнє прокляття. Кетрін відпарирувала: „*Ваші* дослідження. Але не етнографічні.” Вона, звісно, мала рацію, а її зауваження спонукало мене написати квазі-етнографічний звіт про сам цей проект.

Якщо є раціональна підстава для цієї статті, окрім того, щоб забезпечити собі пробачення за розповідь деяких моїх улюблених життєвих епізодів, то вона така: можна багато дізнатися про соціальні та психологічні явища, розглядаючи ті проблеми, що виникають при спробі дослідити ці явища¹. Наші проблеми були наслідком переважно (проте не тільки) наростання безладу в дослідницьких інфраструктурах Польщі та України. Хоча як може *не* зростати безлад у дослідницьких інфраструктурах, коли *всі* інституційні структури східноєвропейських суспільств дезінтегруються, в той час як ці країни здійснюють свої непевні переходи від централізованих політичних та економічних систем до будь-чого що буде?

Я не маю й тіні сумніву, що кожен із моїх глибоко залучених до проекту співробітників – Крістіна Яніцька, Валерій Хмелько, Богдан Мах, Володимир Паніотто, Казімеж Сломчинський,

* Представлено щорічному з'їзду Американської соціологічної асоціації в Пітсбурзі (Пенсільванія), 24 серпня 1992 року, як доповідь з нагоди присудження премії Кулі-Міда цього року. Я вдячний Марті Елліот, Роберто Гутієресу, Крістині Яніцькій, Валерію Хмельку, Елліоту Лібову, Богдану Маху, Володимирі Паніотто, Керрі Шоенбах, Кармі Скулеру, Казімежу Сломчинському, Кетрін Вердері та Войцеху Заборовському за їхні пропозиції щодо виправлення та покращення початкової версії тексту. Дослідження підтримане грантами та контрактами Державного комітету з наукових досліджень (Польща), Державного комітету з питань науки та технологій при Кабінеті міністрів України, Національного наукового фонду (США) і Національної ради з радянських та східноєвропейських досліджень (США). [Переклад цієї доповіді подається за публікацією: *Doing Social Research under Conditions of Radical Social Change: The Biography of an Ongoing Research Project* // *Social Psychology Quarterly*. – 1993. – Vol. 56. – No.1. – P. 4-20. – Прим. ред.]

¹ Чудовою демонстрацією обґрунтованості цього спостереження є опис Вільямом Формом (Form, 1976) того, що він дізнався про стосунки працівників і менеджерів в автомобільній промисловості чотирьох країн, коли намагався отримати доступ до робітників автопідприємств у цих країнах.

Войцех Заборовский – розповів би дещо відмінну, але співзвучну історію цього дослідження. Це звіт одного учасника, що ґрунтується переважно на детальних польових нотатках та численних записах по пам’яті, зроблених невдовзі після описаних тут подій.²

ПЕРЕДІСТОРІЯ ЦЬОГО ПРОЕКТУ

Це все почалося з події, яка започаткувала моє знайомство з дивовижними поляками. Це сталося на Всесвітньому конгресі Міжнародної соціологічної асоціації (МСА) у Варні, в Болгарії, у вересні 1970-го року. У програмі була вказана організована Радянською соціологічною асоціацією секція щодо соціальної стратифікації у соціалістичному суспільстві. Засідання секції виявилось перепалкою між радянськими та польськими науковцями, за участю угорців, які виступали на підтримку поляків, та східних німців, котрі підтримували радянських, – і майже все це англійською мовою, наче зумисне для мене.

У Східній Європі це був час нав’язаної ортодоксальності, і голова радянської делегації М.Н.Руткевич нав’язував її особливо категорично. Радянська позиція – я лише трохи додаю їй карикатурності – була такою: „Так, деяка професійна *диференціація* в соціалістичних суспільствах дійсно існує, але безумовно не соціальна *стратифікація*; при соціалізмі це неможливо”. Відповідь польської сторони, викладена їхнім провідним вченим-марксистом Влодзімежем Весоловським, була, по-суті, такою: „Ми також читали нашого Маркса, але крім того ми провели дослідження, і наші результати виявилися надзвичайно подібними до результатів західних європейців та американців. У соціалістичній Польщі соціальна стратифікація безумовно існує, і наша система соціальної стратифікації не дуже відрізняється від тої, що є у капіталістичних суспільствах”. Це страшенно дратувало Руткевича і його прибічників, що, здавалось, тільки спонукало Весоловського та його співвітчизників до енергійного заняття тим, що (як я пізніше зрозумів) було улюбленою грою поляків у закритих приміщеннях – дратувати радянських.

Хто ці неймовірні люди? Я повинен був з’ясувати. Все, що я міг зробити в обмежених умовах Варнинського конгресу – це перейти туди, де сиділи поляки та обмінятися тим, що американці називають “бізнесові картки”, а японці, більш вдало – “іменні картки”. За цим кроком у наступні тижні та місяці відбувся обмін книжками та препринтами.

Через чотири роки, на конгресі МСА в Торонто, я був присутній на подібній секції, цього разу під спільним головуванням Руткевича й Весоловського. І хоча секція називалась “Трансформація соціальної структури у СРСР та Польщі”, розглядалися переважно ті ж питання і дискусія була так само жвавою. Втім, цього разу я отримав від Весоловського звістку: що я у

² Будучи колись навченим Білом Уайтом мистецтву ведення польових записів та маючи до цього потяг, я маю декілька сотень сторінок записів – сирі матеріали, достатні для такої спроби.

списку осіб, яких будуть запрошені відвідати Польщу, хоча час візиту був невизначеним (“Наше суспільство планове, тому все повинно бути добре відпрацьоване наперед...”). Запрошення дійсно надійшло лише на декілька місяців пізніше, і невдовзі я відвідав Польщу.

Я стисну найзахоплюючий тиждень мого професійного життя в одну коротку зустріч, кульмінацію цього тижня – в його передостанній день. Я розпочав день з інтенсивної тригодинної дискусії з Стефаном Новаком (Stefan Nowak), провідним немарксистським польським соціологом. Потім Новак запросив мене відвідати Весоловського на третьому з трьох його місць роботи. Іншими двома були Академія (де він проводив дослідження) та університет (де він навчав студентів). Третє було в Інституті дослідження фундаментальних проблем марксизму-ленізму Польської об'єднаної робітничої (комуністичної) партії, де Весоловський був офіційно другою, а практично першою особою в керівництві.

В його кабінеті в партійному інституті з великим портретом Карла Маркса, що звисока дивився на нас (і порожнім гаком, з якого, я припустив, повинен був дивитися звисока ще і Володимир Ілліч Ленін), Весоловський виклав мені свою пропозицію: “ Нам сподобалися Ваші лекції, і ми раді бачити Вас у Польщі. Тепер давайте поговоримо про бізнес.” На мить мені здалося, що Карл підморгнув мені; я насправді підняв на нього очі з певною недовірою, почувши ці слова в такому оточенні. Пропозиція, однак, була проста і непереборна. Весоловський хотів повторити моє дослідження в Польщі; метою дослідження було виявити, чи можливо застосовувати мої результати та інтерпретації щодо соціальної стратифікації, умов праці та особистості у соціалістичному суспільстві.³ Що могло сподобатися мені більше? Звичайно, я хотів співпрацювати у такій справі.

Весоловський продовжував: дослідження повинно бути їхнім і ними оплачуватись. Вони мають володіти даними. Як він висловився, вони набули надто багато досвіду з Великим Братом, щоб прагнути якоїсь іншої домовленості. Він запропонував мені бути технічним консультантом дослідження, “і давайте подивимося, що з цього вийде”. Його пропозиція стала моделлю, яку я подумки назвав “моделлю Весоловського” і якої я дотримувався в усіх моїх міжнародних дослідженнях.

³ Попереднього вечора Весоловський показав мені уривок зі своєї нещодавно опублікованої книги (Wesolowski, 1975), де він написав про мою “Клас і конформність” (як він одразу ж приблизно переклав: “Ця спірна книга потребує... перевірки в соціалістичному суспільстві..., щоб побачити, наскільки універсальні її висновки.” Основні висновки тієї книги (Kohn 1969), застосовність яких до соціалістичної Польщі він пропонував перевірити, були такими: позиції людей в соціально-стратифікаційній ієрархії суттєво впливають на їхні особистості; це наслідок насамперед того, що стратифікаційна позиція значно впливає на безпосередні умови життя, особливо умови праці, які, у свою чергу, чинять глибокий вплив на особистість. Зокрема, вища позиція в системі стратифікації надає більші можливості бути самостійними в своїй роботі, тобто – займатися змістовно складною працею, яка не є об'єктом щільно нагляду і не рутинна. У свою чергу, досвід професійної самостійності веде до вищого цінування самостійності для себе і своїх дітей та до більш самостійних орієнтацій щодо себе і суспільства.

Конкретно, він запропонував, щоб його протеже Казімеж Сломчинський приїхав на місяць до Національного інституту психічного здоров'я (НІПЗ), де я тоді працював, щоб перекласти польською мовою наш з Кармі Скулером (Carmi Schooler) опитувальник, обговорюючи переклад зі мною. Новак, нахилившись до мене, сказав: “Мел, тобі пощастило. Він наш найкращий соціолог свого покоління.” Я був задоволений. Витрати? Ну, “оскільки Сломчинський громадянин Польщі, ми можемо оплатити витрати на політ до Нью-Йорка польськими авіалініями (LOT) у злотих. Але він мусить дібратися з Нью-Йорка до Вашингтона, а також мати кошти для проживання у Вашингтоні.” Немає проблем: навіть якщо НІПЗ відмовить в оплаті цих незначних витрат, я зможу оплатити квиток на потяг, а житиме він у нас з дружиною.

Так розпочалася більш ніж п'ятнадцятирічна тісна співпраця зі Сломчинським, який тривалий час працював зі мною в НІПЗ та пізніше в університеті Гопкінса. Натомість я регулярно відвідував Польщу. Кульмінацією цього проекту стала спільна публікація Сломчинським і мною однієї книги польською мовою (Slomczynski, Kohn 1988) та іншої книги англійською мовою (Kohn, Slomczynski 1990), яка присвячена Весоловському з такими словами: “Влодзімежу Весоловському, чиею ідеєю це було”. Ми виявили що, за одним значним та інтригуючим винятком⁴, американські результати та інтерпретації дійсно стосувалися тодішньої соціалістичної Польщі.

ВИТОКИ РАДЯНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Одночасно, майже через випадковість, я був залучений до відновлення відносин між Американською та Радянською соціологічними асоціаціями. Ці відносини послабшали з закінченням *відносної* свободи хрущовського режиму та посиленням ортодоксальності при Брежнєві.

Це залучення почалося одного грудневого вечора 1983 року у Барселоні за вечерею під час засідання Виконавчого та Видавничого комітетів МСА. Офіційний перекладач Хачика Момджяна, радянського члена цих комітетів, сказав мені: “Професор Момджян хотів би обговорити можливості поліпшення відносин між радянськими та американськими соціологами.” Я з готовністю погодився, оскільки хоч це могло і не принести багато користі – це

⁴ Головна міжнаціональна *відмінність* – у зв'язку між соціально-структурною позицією та відчуттям дистресу на противагу відчуттю благополуччя. У Сполучених Штатах сильне відчуття благополуччя мають менеджери, а робітники фізичної праці зазнають найбільшого дистресу; у Польщі майже навпаки. Подібним чином у Сполучених Штатах кореляція між соціальною стратифікацією та дистресом негативна, у Польщі – позитивна. Часткове пояснення цього полягає у тому, що професійна самостійність не має такого міжнаціонально сумісного впливу на дистрес, як на інші аспекти психічного функціонування. Ґрунтовніша причина міститься у тому, що впливи умов праці, окрім безпосередньо залучених до професійної самостійності, таких як ризики і невизначеності в процесі роботи та захист від них, врівноважують впливи професійної самостійності (див.: Kohn, Slomczynski 1990, ch.8).

було до Горбачова, – але в будь-якому разі, не могло *зашкодити* миру на землі. Тому наступного вечора ми обідали втрюх, окремо від інших, та розмовляли.

Розмова починалася повільно, нестерпно повільно. Момджян сказав щось російською, що було перекладено як: “Професор Момджян каже, що бажано було б мати більше контактів між американськими та радянськими соціологами.” Я відповів йому в тому ж дусі, трохи піднімаючи ставку. В такий спосіб ми обмінялися ще трьома чи чотирма фразами, заледве рухаючись до чогось конкретного, коли я вирішив прискорити цей процес, запропонувавши, як можна зробити перший невеликий крок для досягнення бажаної мети. На моє здивування “перекладач” прийняв мою пропозицію, і зробив наступну, суттєвішу пропозицію від свого імені. Я показав на Момджяна, котрий не зрозумів ні того, що сказав я, ні відповідь свого “перекладача”. Перекладач, який звичайно ж зрозумів, що я мав на увазі, сказав: “Це займає надто багато часу, я розкажу йому потім.” Отже, Момджян, на той час Президент Радянської соціологічної асоціації, не був незалежним діячем (не таким як я думав).

Кінець кінцем, ми втрюх домовились, що делегація Радянської соціологічної асоціації приїде на з’їзд Американської соціологічної асоціації 1985 року та представить низку доповідей про радянські дослідження у соціології праці, темі тогорічного з’їзду.⁵ Доповідей було небагато, хоча вони разом з наступним обговоренням показали досить багато, можливо, навіть, більше, аніж доповідачі збиралися показати. Що значно важливіше, ніж саме засідання, це те, що радянські презентації привели до запровадження серії спільних американсько-радянських симпозіумів із соціології та – з настанням ери Горбачова – до таких інновацій, як приїзд радянських студентів для підготовки дипломних робіт на кафедрах соціології у США. Декілька американських соціологів – я серед них – отримали можливість прочитати низку лекцій у Радянському Союзі, а радянські соціологи – в Сполучених Штатах, а також розширилися програми обміну для соціологів середнього покоління.

На першому з цих спільних симпозіумів, що відбувся у Вільнюсі, в Литві, у липні 1987 року, року я зустрів Володимира Ядова, видатного радянського соціального психолога та соціолога праці. Я обмінювався книгами та статтями протягом кількох років, але ніколи не зустрічав його особисто: він не мав дозволу виїжджати. Ми з Ядовим намагалися виявити можливості для повторення ним моїх досліджень у Радянському Союзі. Проте, він не бачив жодної можливості це зробити, оскільки був в немилості у влади. Він мав незначні ресурси для будь-яких досліджень, і взагалі ніяких для дослідження на таку ідеологічно чутливу тему, як соціальна структура й особистість.

⁵ Ця сесія, на якій я головував, була моїм останнім публічним виступом в якості співробітника НІПЗ, оскільки я ще раніше вирішив, що уряд США недостатньо широкий для Рональда Рейгана і для мене разом, а було зрозуміло, що він набере достатньо голосів для переобрання. Я також припускав – і як виявилось, слушно, – що вдалішою була б спроба одержати фінансування на дослідження від уряду США, звертаючись за грантами від університету, а не як співробітник НІПС. Проте все це було у майбутньому, далі у майбутньому, аніж я тоді уявляв.

Наступного разу я побачився з Ядовим у жовтні 1988 року на другому американо-радянському симпозиумі, який він і я спільно організували нами в центрі для конференцій неподалік Балтимора. Американські учасники взнали приголомшливі новини: Центральний Комітет радянської комуністичної партії узаконив соціологію. Одним з перших актів стало перейменування інституту радянської Академії наук, який замаскувався під кількома іншими назвами, що дало йому, нарешті, його справжню назву: Інститут соціології. Ще більш приголомшливим було те, що Ядов – якого одного разу вигнали з ленінградського відділення цього інституту часів його попередньої інкарнації – був призначений його директором. Тепер він матиме і владу, і ресурси. Все, чого йому не вистачало, – це час, щоб проводити дослідження.

Зважаючи на це, Ядов включив до складу радянської делегації двох українських соціологів Валерія Хмелька та Володимира Паніотто, обох яких він дуже поважав. Зі сприянням Ядова, Хмелько і я мали кілька зондувальних розмов. (Паніотто, як фахівець з методології, віддав керівництво Хмельку, соціальному психологу.*) Ми говорили не стільки про дослідницький проект як такий, скільки про можливість для нього провести два чи три місяці зі мною в університеті Гопкінса (де я на той час працював), якщо він зможе отримати стипендію. Усе це було вельми непевним, проте підбадьорюючим. Зацікавлення виявилось взаємним, але було неясно, як ми могли б це зробити.

ПОЧАТОК РЕАЛЬНОГО ПРОЕКТУ

Наступні важливі кроки до українського дослідження відбулися в грудні 1989 року. В цей час я провів три тижні у Радянському Союзі, поєднуючи різні справи, серед яких – присутність на третьому американо-радянському симпозиумі. Він був присвячений дослідженням громадської думки.

Зранку після мого прибуття до Москви, Ядов сказав, що я маю розділити мій час між Москвою й Києвом задля присутності на симпозиумі в Москві, читання лекцій в обох містах і обговорення дослідження з Хмельком та Паніотто в Києві. Тому одразу ж по закінченні симпозиуму ми з дружиною вирушили нічним потягом до Києва на чотири дні.

Мої розмови з Хмельком про можливості спільного дослідження відбувалися в його кабінеті в українській філіалі Інституту марксизму-ленінізму Комуністичної партії Радянського Союзу. Інститут був аналогом того, де на півтора десятиліття раніше Весоловський запропонував провести польське дослідження. Хмелько сказав мені, що він запропонував, а його колеги та шеф погодилися, провести дослідження соціально-психологічних чинників, які

* У даному випадку мова йде про спеціалізацію в тій галузі соціології, яка у вітчизняній традиції має назву «соціологія особистості»; в американській традиції ця галузь зветься «соціологічною соціальною психологією» (sociological social psychology), а фахівці в цій галузі – соціальними психологами. (Прим. ред.)

можуть сприяти чи перешкоджати розвитку “самоорганізації” – термін, приблизно еквівалентний до моєї “самостійності”. Хоча я б надав перевагу іншому формулюванню проблеми. На мою думку, радянські соціологи були занадто схильні у каузальному аналізі розглядати психологічні змінні як незалежні, а соціально-структурні змінні як залежні.⁶ Я б надав перевагу говорити про взаємний зв’язок між соціальною структурою і особистістю. Але оскільки і соціально-структурні, і психологічні змінні мали бути включені в те саме опитування, це було б базою для аналізу даних.

Звичайно, я був стурбований можливими зсувами у відповідях людей в опитуванні під протегуванням партії. Ця турбота принаймні частково угамувалася, коли я дізнався, що опитування повинно проводитись українським відділенням Центру дослідження громадської думки Тетяни Заславської, настільки “прогресивного” закладу, наскільки можливо було знайти в цьому високо політизованому суспільстві. Моєю основною турботою залишався зміст опитувальника для інтерв’ю.

Колеги Хмелька та його шеф схвалили включення багатьох психологічних змінних з моїх досліджень, а також погодилися вимірювати і соціальну стратифікацію, і соціальний клас так, як я їх вимірюю. Останнє було б немисливо ще кілька років назад. На конференції у Вільнюсі моя доповідь про класову позицію та психічну діяльність (пізніше опублікована: Kohn et al. 1990) різко критикувалася за спробу концептуалізувати та індексувати соціальний клас в соціалістичній Польщі. Для багатьох радянських суспільствознавців сама ідея наявності соціальних класів у соціалістичному суспільстві передбачала сталінське формулювання: два класи, один прошарок.⁷ Але вже ні: тепер для партійного інституту стало можливим визнавати реальність соціальних класів у Радянському Союзі.

Хмелько запитав, що ще я б хотів включити до дослідження. Я відповів, що вирішальними є умови праці – вони були серцевиною моєї теоретичної моделі, пояснюючи, як позиція в соціальній структурі впливає на особистість і зазнає її впливу. Хмелько сказав, що *сподівається*, але не впевнений, що зможе включити мої запитання щодо найважливішого аспекту професійної самостійності, змістовної складності праці. Він не мав коштів, щоб включити запитання і щодо інших основних аспектів професійної самостійності – щільності

⁶ Це стало особливо очевидним у полеміці між радянськими учасниками Балтиморського симпозіуму під час обговоренні моєї доповіді (пізніше опублікованої: Kohn 1989) Це була критика *американських* соціологів щодо недостатнього врахування соціальної структури в соціально-психологічних дослідженнях. Один із радянських учасників, Овсій Шкаратан, вважав, що ця критика стосується радянських соціологів так само, як і американських, і в ході полеміки я з ним погодився. Після цього я навіть брався критикувати радянських соціологів під час моїх публічних лекцій в Москві та Києві за відсутність серйозного сприйняття Маркса, тому що багато з них знали тільки політизованого Маркса у викладі Леніна і Сталіна.

⁷ Хоча теоретично в соціалістичному суспільстві міг бути лише один дійсно соціальний клас – робітничий, у цьому формулюванні залишався, як історичний анахронізм, другий клас, селянство; а в межах робітничого класу інтелігенція становила окремий прошарок.

нагляду та рутинності, або щодо інших умов праці. Він запитав, як про альтернативу: “Чи не бажаєте Ви оплатити ці запитання?”

Навіть здогадуючись про ті специфічні шляхи, якими радянські дослідницькі інститути знаходили кошти для своїх досліджень, я був не зовсім готовим до можливості, що партійний інститут сам шукатиме зовнішні джерела фінансування. Не варто й пояснювати, настільки безглуздою була для мене ідея звернення до дослідницьких фондів у Сполучених Штатах за фінансової підтримкою дослідження, що проводиться під протекцією Комуністичної партії України, і, звичайно, це зовсім не узгоджувалося з “моделлю Весоловського”.

Моя відповідь мала шокувати Хмелька: “У жодному разі! Якщо партійний інститут бажає дослідження, він повинен за нього платити. Я жодним чином не можу одержати грант для оплати кількох запитань в дослідженні, якість якого я не контролюю.” Я висунув контрпропозицію: “Я можу бути консультантом і, можливо, співучасником аналізу даних. Моя ціна полягає в тому, що дослідження повинно мене цікавити..., а якщо дослідження не включає основні умови праці, воно має для мене нульовий інтерес.” Хмелько все це сприйняв вражаюче люб’язно. Ми швидко перейшли до технічних питань перекладу опитувальника та здійснення дослідження.

Коли ми виходили з інституту, я невдало пожартував, що останнього разу, коли інститут комуністичної партії фінансував повторення мого дослідження, воно було успішним, але партія (польська комуністична партія) зазнала краху. Тоді аніскільки не здавалося можливим, що така ж доля очікує і комуністичну партію другої за кількістю населення республіки Радянського Союзу.

Після повернення до Москви відбулися три важливі для дослідження події, дві – приємні, одна гнітюча. Першою було повідомлення Ядова про те, що, схоже, його інститут зможе фінансувати запропоноване дослідження. Другою був телефонний дзвінок Паніотто; він щойно отримав повідомлення від Комітету з міжнародних досліджень та обмінів (IREX), що він запрошений відвідати Колумбійський університет із середини січня до середини лютого. Ми домовились, що я спробую одержати згоду від IREX на подовження терміну його перебування з незначним збільшення фінансових витрат, так, щоб він мав можливість попрацювати зі мною в університеті Гопкінса над перекладом нашого зі Скулером опитувальника російською мовою. Третя подія – гнітюча – вражаюча за наслідками для можливого українського дослідження.

За вечерею Борис Грушин – дуже добре поінформований радянський соціолог – сказав мені, що американським учасникам нещодавньої конференції стосовно громадської думки показали “потьомкінське село”. Радянські учасники думали, що проводять опитування майже так само, як ми на Заході. Хоча, як сказав Грушин, лише кілька радянських досліджень ґрунтуються на особистих віч-на-віч інтерв’ю. Зазвичай опитувальники розсилають поштою або роздають анкети для самостійного заповнення за місцем роботи або ж доручають так

званому інтерв'юеру наглядати, як респондент заповнює опитувальник. Ця остання альтернатива хоча б дає впевненість у тому, що особа, яка заповнює його, є обраним респондентом, але це аж ніяк не інтерв'ю. За кількома винятками, лише телефонні опитування проводяться як інтерв'ю. Хоча в країні, де рідко хто має власний телефон, вибірка мала б бути надзвичайно великою. Новини від Грушина не передвіщали нічого хорошого для українського дослідження.

Наступною значною подією було перебування Паніотто протягом місяця в університеті Гопкінса. Мені вдалося домогтися, щоб IREX подовжив йому термін перебування і надав додаткову стипендію у розмірі тисячі доларів, більшу частину якої він витратив на комп'ютер. Хоча тоді я не здогадувався, що той комп'ютер зробить наше майбутнє дослідження можливим.

Те, що я почув у Москві про радянські методи опитувань, спонукало мене дізнатися точно, як дослідження проводяться в Україні. Жахливо, але Паніотто розповів мені, що українські дослідження відбувалися за загальним радянським зразком: не навчена, низькооплачувана жінка приносить анкету для заповнення в дім респондента і повертається через один-два дні, щоб її забрати, єдине відповідальне завдання тієї жінки – переконатися, що респондент відповів на всі запитання. Я доводив, що цей метод не може дати необхідну нам деталізовану інформацію. Після двох тижнів жвавих, часом напружених дискусій Паніотто погодився, що не матиме сенсу порівнювати дані щодо України, отримані шляхом анкетування, з даними щодо США і Польщі, зібрані в інтерв'ю. Стало зрозуміло, що мої українські колеги мають навчитися проводити опитування методом інтерв'ю, і я повинен допомогти їм навчитися.

Наступним питанням була мова. Українська практика полягала у проведенні всіх опитувань російською мовою. Знаючи, що Паніотто був консультантом Руху, української націоналістичної організації, я був здивований дотриманням ним такої практики. Ймовірність того, що українці можуть пручатися чи обурюватися інтерв'ю російською мовою здавалася одою з тих речей, які більш помітні для сторонньої людини, ніж для несторонньої. Коли я запропонував надати респондентам вибір, якою мовою відповідати під час інтерв'ю, російською чи українською, Паніотто погодився, не вважаючи, що буде важко створити лінгвістично еквівалентні опитувальники. (Зараз, лише через два з половиною роки, проведення опитування двома мовами стало в Україні стандартною процедурою.)

І нарешті, копітка робота з перекладом. Це було повторення зусиль Сломчинського півтора десятиліття тому, коли він перекладав американський опитувальник на польську мову. Суттєва різниця полягала в тому, що Паніотто розуміє і англійську, і польську, тому, готуючи російський переклад, він міг використовувати обидва варіанти опитувальника. На мою радість, він надзвичайно здібний до мов. Він не тільки ставив велику кількість чутливих запитань про зміст формулювань в англomовному варіанті опитувальника, але кожного разу, коли він виявляв відмінність у нюансах між англomовним та польсько-мовним варіантами запитань, майже

завжди виявлялося, що в наших вимірювальних моделях ці дві версії не були цілковито еквівалентними.

На час від'їзду Паніотто я все ще не був певен, що українське дослідження відбудеться. Мене непокоїло те, скільки ще роботи потрібно виконати до того, як Паніотто та Хмелько зможуть здійснити високоякісне опитування шляхом інтерв'ю. Проте я впевнився, що мої українські колеги зможуть підготувати опитувальник, який повністю відповідатиме за змістом американському й польському варіантам.

Я попросив Паніотто відвезти Хмельку довгого листа, в якому я порушував питання про інтерв'ю на противагу анкетуванню та багато інших технічних проблем. Я також запропонував:

«І американське, і польське дослідження проводилися в умовах *відносної* соціальної стабільності... Українське ж дослідження буде проводитися в період значних соціальних змін. У певних аспектах це зробить планування та здійснення українського дослідження набагато складнішим. Але це також містить потенційно величезну перевагу, якщо ми якимось чином зможемо дослідити процес змін... Це важливе питання для розширеної дискусії.»

Така дискусія відбулася в червні того ж року.

ПЛАНУВАННЯ ВСЕРЙОЗ

Коли я приїхав до Києва в червні 1990 року, то мав на меті подивитися, чи можливо зробити українське дослідження справді реальним. Звідти я збирався поїхати до Варшави і з'ясувати, чи існують якісь перспективи нового польського дослідження.

Офіційно я перебував у Києві як представник IREX для налагодження зв'язків з Академією наук України. Ця офіційна роль забезпечила мені номер в доволі комфортабельному готелі комуністичної партії з гарантованим джерелом їжі, яку в Україні навіть тоді не так легко було придбати. Моя роль представника IREX надала мені також доступ до офіційних осіб Академії наук, що дозволило мені самому відчувати, як працює Академія під керівництвом осіб, чий академічні та партійні ролі важко було розмежувати.

Ситуація моїх колег з часу мого попереднього візиту зазнала значних змін. Хмелько став автором «Демократичної платформи» у Комуністичній партії України*, яка закликала її до трансформації в демократичну соціалістичну партію. З цього він отримав від партійного комітету інституту ультиматум: або вийти з Демократичної платформи партії, або залишити партійний інститут. Він залишив інститут. Хмелько також все сильніше і сильніше втягувався у

* Тут позначилась неповнота інформованості Кона стосовно авторства згаданого ним документу. В проекті цього документу, який мав назву «Об'єднавча Демократична платформа до XXVIII з'їзду КПРС (Демократична платформа у Компартії України)», затвердженого Координаційною Радою Демократичної платформи в Компартії України у травні 1990 року, зазначалося: «Проект підготовлений В. Є. Хмельком у співробітництві з Є. А. Мачуським, Р. І. Ленчовським (розділи I і III), М. В. Поповичем (розділ II), Ю. В. Сенюком (розділ III). В даній редакції проекту врахована низка зауважень А. А. Колпакова, С. Л. Максимова, А. Г. Федяєва та Ю. М. Чехового.» - Прим. ред.

внутрішньопартійну політичну діяльність; він був навіть обраним на перший (і останній) частково демократично обраний з'їзд партії.

Тим часом соціологи України створили незалежну соціологічну організацію, Соціологічну асоціацію України. Хмелько був обраний її першим віце-президентом, а Паніотто – віце-президентом з міжнародних зв'язків. Асоціація заснувала дослідницький центр, який мав фінансуватися за контрактами з державними організаціями та закордонними клієнтами. Хмелько був призначений його директором, так що він отримав роботу, хоча й без гарантій заробітку чи постійної зайнятості. Паніотто поки що залишався в інституті Академії наук України, але також тісно співпрацював з Хмельком у розбудові Центру.

Для нашого дослідження – якщо воно відбудеться – такі зміни мали кілька важливих наслідків. Будь-яке наше дослідження тепер не буде частиною більшого дослідження партійного інституту. Тому ми більше не повинні були втискувати наші запитання в збірний опитувальник, і мені не потрібно було надалі хвилюватися щодо того, як спонсорство партії може вплинути на відповіді людей на наші запитання. Проте це також означало, що в нас більше немає гарантованого джерела фінансування польової роботи. До того ж, і напевне важливіше, Хмелько і Паніотто мали тепер створювати опитувальну мережу із самого початку. Це величезна робота, але також і можливість створити те, що навряд чи існувало в Радянському Союзі, – дослідницький центр, який може проводити опитування шляхом особистих віч-на-віч інтерв'ю. Перспектива надзвичайно захоплююча і водночас дещо жахаюча.

Хмелько, Паніотто і я мали 10 днів дискусій, з перервами на мої зустрічі з офіційними особами Академії наук, нашу зустріч з посадовцями Соціологічної асоціації, мої лекції у Вищій партійній школі (де, на мій подив, кілька схвильованих слухачів з числа успішних партійних посадовців запитували мене про майбутнє цієї партії) та для участі Хмелька в кількох партійних нарадах. Не зважаючи на всі ці відволікання, ми розробили план дослідження. Дослідження повинно було по суті базуватися на повторенні опитувань, які мої колеги і я провели у Сполучених Штатах і Польщі, а Наої і Скулер – в Японії. Головний фокус мав бути на тому, чи можливо застосовувати наші результати та інтерпретації⁸ до частини Радянського Союзу – України – в її процесах «демократизації» та переходу від централізовано планованої та адміністративно керованої економіки до «ринкової» економіки. Ми провели чималу дискусію з приводу того, які запитання включати в опитування, які нові запитання потрібно придумати, і як досягнути відповідності між їхніми опитувальниками, складеними російською і українською мовами.

⁸ Ці результати та інтерпретації – нині поширені від інтерпретації впливів соціальної стратифікації на цінності та орієнтації до інтерпретації *взаємних* впливів позицій в соціальній структурі, умов праці та особистості – викладені у: Kohn 1987; Kohn et al 1990; Kohn, Schooler 1983; Kohn, Slomczynski 1990; Naoi, Schooler 1985 та Schooler, Naoi 1988. [В цій книзі – у розділах 6,7, 9,11,12 і 13. – Прим. ред.]

Ми також вирішили, що Хмелько і Паніотто спробують отримати кошти на польову роботу із союзних та українських джерел – за «моделлю Весоловського». Ми були певні, що Ядов намагатиметься забезпечити максимально можливу підтримку з боку Академії наук СРСР, але ми не були певні, чи йому це вдасться. Набагато менше ми були впевнені, що можемо розраховувати на декларовану підтримку, одержану від посадовців української Академії наук, переважно функціонерів комуністичної партії. Ми також розглядали й інші можливості. Наші оцінки фінансових потреб були помірними – надто помірними, через те, що ґрунтувалися на попередньому українському досвіді проведення опитувань і не враховували повністю того, наскільки опитування методом інтерв'ю може виявитися дорожчим.

Я взяв на себе залучення американських джерел для фінансування тієї частини аналізу даних, котра могла бути виконана в Сполучених Штатах. Ці витрати включали приїзд Хмелька і Паніотто до університету Джонса Гопкінса на достатньо тривалий час, щоб я зміг їх ретельно навчити використанню програми LISREL аналізу та щоб ми змогли спільно проаналізувати дані. Ми навіть підписали офіційну угоду, яка, на їхню думку, могла б бути корисною у звертанні до союзних та українських установ за фінансовою підтримкою.

Хоч я дивлюсь на цю угоду 1992 року лише двома роками пізніше, вона виглядає приємно застарілою: мета дослідження визначається як “збір і аналіз даних, необхідних для оцінки й прогнозування взаємних впливів соціальної структури та особистості під час *перебудови*.” У це формулювання, яке тепер містило поняття взаємних впливів, свідомо було вставлено популярне тоді слово *перебудова*, яке, здавалося, найімовірніше сприятиме одержанню офіційної підтримки. Фактично в угоді йшлося переважно про поширення порівняльних досліджень у Сполучених Штатах, Польщі та Японії також і на Україну, лише термін *перебудова* означав новий акцент на соціальних змінах.

В той час я далі розвивав те, що тоді було тільки зачатком ідеї: все, що ми зробили в наших американських, польських та японських дослідженнях, було зроблено за умов відносної соціальної стабільності. Наші результати, наші висновки, наші інтерпретації могли не дуже добре відповідати умовам радикальних соціальних змін. Якщо це й справді так, ми можемо дізнатися про якісь надзвичайно цікаві речі, які можуть змусити нас суттєво модифікувати наші інтерпретації.

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

З Києва - одразу ж до Варшави, де я відвідав конференцію про соціальні зміни у Східній Європі та провів низку обговорень з Весоловським, Сломчинським та Богданом Махом.

Декілька років тому Весоловський залучив Маха, свого протеже з наступного покоління, до перекладу польською мовою низки наших з Кармі Скулером статей, а потім від цих статей до редагування книги (Kohn, Schooler 1986). Працюючи з Махом над цією книгою, я зрозумів, що

він першокласний соціолог і неординарна особистість⁹. Я дуже хотів співпрацювати з ним, але не зовсім уявляв, як це зробити.

Усі троє були втішені перспективою українського дослідження та поділяли моє захоплення щодо можливості зробити радикальні соціальні зміни фокусом цього дослідження, також усі троє усвідомлювали основне методологічне обмеження запланованого дослідження: ми не мали жодних вихідних даних для України. Подобалося нам це чи ні, але польські дані 1978 року повинні були їх замінити. Перспективи для ретельного аналізу значно зросли б, якби ми змогли провести повторне дослідження в Польщі, що уможливило б справді порівняльне дослідження – порівняльне в часі для Польщі і міжнаціонально порівняльне.

Питання полягало в тому, хто б міг провести нове польське дослідження? Я вбачав як потенційно проблематичні два моменти. Один – це те, що Сломчинський і його дослідницька група, членом якої був Мах, планували провести дослідження соціальних змін у Польщі, не соціальної психології соціальних змін, що мені б хотілося дослідити, а змін у польській соціальній структурі як такий. Однак якимось чином, я й сьогодні не зовсім розумію як це сталося, новина про українське дослідження звабила спочатку Сломчинського, а потім й інших членів його дослідницької групи відкласти в бік їхні плани і натомість погодитися на повторення та суттєве розширення нашого дослідження соціальної структури та особистості 1978 року.

Іншим проблематичним моментом було те, що Сломчинський тепер викладав в Огайо, проводячи більшу частину часу в Сполучених Штатах. Він не міг грати ту центральну роль у новому дослідженні, як це було раніше. Але тепер Мах дуже хотів бути учасником, а також Крістіна Яніцька (яка грала важливу роль у розробці та проведенні дослідження 1978 року) і Войцех Заборовський, котрого я майже не знав на той час, але і Сломчинський, і Весоловський були про нього найкращої думки. Як здавалося тоді – і досі здається – це чудова дослідницька група.

Як я записав собі на пам'ять у Варшаві: “Я думаю, що принаймні потенційно, з'єдналися окремі частини: *порівняльне* дослідження Польщі та України, зосереджене на соціальних змінах. У нас уже було порівняльне дослідження США, Польщі та Японії за умов очевидної стабільності; а що ж відбувається за умов радикальних соціальних змін? Це дуже захоплююча перспектива!”

А фінансування? Тепер польова робота буде значно дорожчою, ніж це було 1978 року чи буде в Україні. І не лише тому, що польські ціни все більше наближаються до рівня світових цін, а й тому, що оплата польських інтерв'юерів тривалий час була дуже низькою і тепер надолужується. Ще більшу турботу становило те, що традиційний спосіб фінансування

⁹ Саме те, якою неординарною людиною він є, вражаюче виявилось у його підпільній діяльності під час воєнного стану в Польщі. Як я лише нещодавно дізнався – і не від нього – він відповідав за пошук безпечного житла для деяких лідерів підпільної “Солідарності” та забезпечення місць для їхніх зустрічей.

досліджень у польській Академії наук – прямі асигнування від Академії – припинив існування, і не було відомо, який спосіб прийде на заміну, якщо прийде взагалі. Ця проблема переслідувала нас наступні місяці. Як і раніше, з самого початку, ми всі вважали “модель Весоловського” найкращою. Нашою метою було забезпечити польське фінансування польової роботи і отримати американське фінансування приїзду польських колег до університету Гопкінса для спільного аналізу та навчання роботі з LISREL (крім для Сломчинського, який вже був обізнаним).

З Варшави я поїхав до Мадриду на засідання Виконавчого комітету МСА та на Світовий соціологічний конгрес. Це були неприємні два тижні, тон яким задало те, що першого ж дня в Мадриді мене пограбували троє чоловіків. Засідання Виконавчого комітету були ще гіршими. Але в Мадриді відбулися дві приємніші події, які безпосередньо стосуються цієї історії.

Я познайомив Сломчинського з Паніотто. Ми всі троє усвідомлювали, і це було дещо потішно, що американець зводить разом польського та українського соціологів для спроби співпраці. Паніотто одразу зрозумів переваги польсько-українського порівняльного дослідження, він і Хмелько мали намір порівняти їхні українські дані з польськими даними 1978 року, і нове польське дослідження відповідало їхніми планами.

Другою подією стало те, що Ядов запевнив мене у цілковитій фінансовій підтримці українського дослідження. Хоча згодом обставини завадили йому дотриматися цієї обіцянки, його підтримка нашого дослідження виявилася неоціненною.

ЗДОБУТТЯ КОШТІВ ТА НАВЧАННЯ ІНТЕРВ'ЮЕРІВ

Протягом наступних кількох місяців основна наша активність – моя і моїх колег – була присвячена пошуку коштів на дослідження з американських, польських та радянських джерел. Ці зусилля були тісно пов'язаними. Не тільки тим, що ми розглядали всі три напрямки зусиль як важливі для проекту загалом, але й фондові установи одних країн очікували підтвердження в діях відповідних організацій інших країн.

Національний науковий фонд (ННФ) та Національна рада з радянських та східноєвропейських досліджень (НРРСЄД) були вельми вражені тим, що наше дослідження має підтримку польської, радянської та української Академії наук, Польської соціологічної асоціації та Соціологічної асоціації України. Ця підтримка демонструвала, що пропонуване дослідження має потенційну цінність для відповідних наукових установ цих країн, а не тільки для американських соціологів. Крім того, і ННФ, і НРРСЄД добре усвідомлювали переваги “моделі Весоловського” з точки зору якості даних, що імовірно була б забезпечена: це мало бути цілковитою протилежністю принципу “долари за дані”. Польське та українське керівництво, у свою чергу, були вельми вражені науковими висновками Національного наукового фонду та Національної ради з радянських та східноєвропейських досліджень. Але я забіг наперед у нашій історії: багато подій відбулося і з багатьма турботами ми зіткнулися до того, як ми все з'єднали.

В липні 1990 року, невдовзі по тому, як я повернувся додому, я прочитав статтю в “ASA Footnotes” про зацікавленість ННФ у підтримці спільних досліджень у Східній Європі. Те, як це дійсно було, виглядало, що воно мало бути зробленим на замовлення. Однак, коли я почав працювати над заявкою, я був шокований розміром бюджету: я просив кошти на кодування та контроль за якістю обох досліджень; для приїзду в університет Гопкінса двох українських та двох польських колег на семестр для кожного; на комп’ютери для Києва, Варшави та університету Гопкінса; на зарплату для помічників у проведенні дослідження; на поїздки; і астрономічну суму на накладні витрати. Разом це виявилось настільки багато, що я побоювався, що сам запит такої великої суми може позбавити мене шансів отримати будь-яку фінансову підтримку взагалі. Проте, за порадою директора ННФ з соціологічних програм Мюррея Вебстера (Murray Webster), я вказав повний бюджет на усі необхідні витрати. Зрештою проект був схвалений, і ННФ надав мені близько половини необхідної суми, цілком достатньої для запуску дослідження та переконання польських і українських властей в тому, що проект відповідає науковим стандартам ННФ. Перепона полягала в тому, що тепер я повинен був подати новий бюджет в межах наданої суми, пояснивши, як я зможу здійснити дослідження за зменшені кошти, “не приносячи в жертву ні обсягу, ні якості”. Як зауважила моя дружина, я повинен був довести, що був брехуном, коли спочатку повідомив ННФ, що ця робота буде коштувати вдвічі дорожче.

Тим часом, щоб ще більше ускладнити собі завдання, я довідався у Боба Рендольфа (Bob Randolph), виконавчого директора НРПСЄД, що Рада була б готова доповнити частковий грант від ННФ, якщо її рецензенти вважатимуть, що це дослідження зробить значний внесок у наше розуміння Східної Європи. НРПСЄД потрібна заявка, майже ідентична поданій до ННФ, разом з бюджетом, з чітким зазначенням того, що я робитиму з наданим ННФ фінансуванням, і на що будуть витрачені додаткові кошти, на які подано запит. Пояснивши ННФ, як я можу чудово виконати роботу на ті кошти, які вони змогли надати, я повинен був тепер пояснити НРПСЄД, навіщо мені додаткові кошти. Я зробив свою пропозицію, і НРПСЄД схвалила її.

Моя частина була найменш складною. Я мав справу зі стабільними та усталеними установами з ефективним та добре зрозумілим механізмом прийняття рішень. Мої польські та українські колеги, тим часом, мали справу з установами в процесі дезінтеграції та новими установами, які тільки намагаються започаткувати раціональні та ефективні процедури. Або ж вони створювали свої власні установи.

Мої польські колеги спочатку сподівалися, що їх польова робота фінансуватиметься польською Академією наук, як це було в дослідженні 1978 року, але ця надія швидко перетворилася у невизначеність. Коли я відвідав Варшаву у січні 1991 року, директор Інституту філософії та соціології, де працювали Яніцька та Заборовський та адміністративно розміщувалися дослідження Сломчинського, обіцяв адміністративну підтримку, включаючи

підготовку українських колег з методів дослідження. На той час – багато. Директор щойно організованого Інституту політичних досліджень, де працював Мах, також запевнив нас щодо адміністративної підтримки. Задля підвищення громадської підтримки дослідження, він навіть запросив мене провести семінар щодо майбутнього дослідження в його Інституті. Чи можна буде конвертувати громадське схвалення дослідження та обіцянки адміністративної підтримки в підтримку фінансову, директорам інститутів, як і нам, було, однак, не зрозуміло. Ми були впевнені тільки в тому, що навіть адміністративна підтримка була зумовлена одержанням мною гранту від ННФ.

Потім польський уряд вніс радикальні зміни у способи фінансування досліджень. Тепер уряд вимагав, щоб науковці, які працюють в Академії наук, подавали заявки на індивідуальні гранти до новоутвореного закладу – Державного комітету з наукових досліджень. Комітету потрібен був певний час, щоб розробити форми заявок та процедури їх подачі, що затримувало початок нашої роботи. Мої колеги розробили дві пропозиції, по одній від кожного інституту, для двох окремих компонентів загального дослідження. В конкурсній процедурі оцінки обох проектів рецензентами були виключно схвальними. Зрештою дві поєднані пропозиції були схвалені та забезпечені фінансуванням. Але навіть після оголошення рішення про фінансування були жахливо довгі затримки та болісні розчарування. Спливали місяці – місяці, які ми сподівалися присвятити розробці нових запитань для опитування, але які, натомість, присвячувалися адміністративним справам.

Мої українські колеги зіткнулися з іще складнішими обставинами. Спочатку українське дослідження повинен був підтримати партійний інститут, але Хмелько цей інститут залишив. У всякому разі ця партія та її інститут перестали існувати. Потім його повинна була підтримати союзна Академія наук. Але запевнення Ядова про повну фінансову підтримку перетворилося на символічну підтримку, коли Паніотто перейшов з української Академії наук до Київського університету, і зникла можливість фінансувати дослідження шляхом переказу коштів із союзної Академії до української. Пізніше, коли союзна Академія була трансформована в російську, навіть символічна підтримка стала неможливою. Українська Академія наук не виявляла жодного зацікавлення у підтримці моїх колег. Усі джерела, з яких ми сподівалися отримати фінансову підтримку для польової роботи, висохли.

Проте Хмелько і Паніотто були б не вони, якщо б не були винахідливі. Вони перетворили ними ж створений дослідницький центр на успішну організацію по проведенню опитувань. Центр - це підприємство, перший офіс якого знаходився в кутку спальної кімнати Паніотто, а другий – в кутку вітальні Хмелька. Його обладнання складалося з комп'ютера, купленого Паніотто на гроші від IREX, які йому не знадобилися для проживання, коли він жив зі мною і моєю дружиною. Незважаючи на нестачу матеріальних ресурсів, Хмелько й Паніотто провели опитування для місцевих органів влади в Україні, для Дослідницького інституту Радіо Свобода,

для інших західних інформаційних організацій, для Інформаційної агенції Сполучених Штатів. Польова робота в Україні дуже суттєвою мірою фінансуватиметься з прибутків, отриманих Паніотто і Хмельком при проведенні опитувань на замовлення клієнтів. Тепер вони мають фінансову підтримку також у вигляді гранту від новоствореної установи, елегантно названої Комісією наукового і технологічного прогресу Кабінету Міністрів України.* Проте Хмелько і Паніотто заощаджують цей грант, щоб через рік підтримати заплановане і потенційно безцінне повторне опитування.

Опитування на замовлення клієнтів забезпечили не лише фінансові ресурси для проведення нашого дослідження, але також й безцінний досвід проведення опитувань. Крім того, завдяки на диво щасливому збігу, вони забезпечили навчання інтерв'юєрів фахівцем високої кваліфікації в особі Майкла Хейні (Michael Haney) з дослідницького персоналу Радіо Свобода.

Але нам усе ще потрібно було знайти спосіб навчити українських дослідників методам інтенсивного претесту. Я сподівався заручитися підтримкою відділу методології Інституту філософії та соціології польської Академії наук, який блискуче виконав роботу з претесту польського опитувальника 1978 року. Коли я був у Варшаві у січні 1991 року, Сломчинський і я звернулися до директора інституту з проханням, щоб головний співробітник його відділу, Анджей Вейланд (Andrzej Wejland), допоміг навчити українців методам інтенсивного претесту. Вейланд, вільно володіючи російською мовою, дуже хотів узяти в цьому участь. Директор схвалив цю роботу Вейланда як частину його звичайних службових обов'язків. Витрати для нас повинні бути мінімальними, можливо – на переїзд із Варшави до Києва, а можливо й ні.

В умовах фінансової кризи, яка трапилася з Інститутом, новий директор закрив відділ методології, незважаючи на наші наполегливі прохання. Вейланд та його найближчий помічник Павел Данилович (Pawel Danilowicz) були переведені на тимчасові посади, але умови їх незадовільними. Вони звільнилися і перейшли в бізнес як приватна дослідницька фірма. Ми замовили їм претест як в Польщі (використовуючи переважно польські гранти, доповнені коштами на контроль за якістю з мого гранту від ННФ), так і в Україні (використовуючи фінансування ННФ). По суті, нам довелося створювати нашвидкуруч нашу власну тимчасову інституційну структуру, там де існуюча структура руйнувалась. Для нашого дослідження це тимчасове рішення виявилось цілковито задовільним. Чи однаково задовільним було таке рішення для польської соціальної науки – то вже зовсім інше питання.

Нам також були потрібні службові приміщення як у Варшаві, так і в Києві, затишні місця для проведення зустрічей, планування та роботи. У Варшаві до одержання грантів ми зустрічалися на квартирі когось із співробітників або в галасливих кафе. Українські колеги досі

* Тут деяка неточність у записах автора. Установа, яка дала грант на підтримку українського дослідження на той час (до квітня 1992 року) мала дещо іншу назву – Комітет з науково-технічного прогресу при Кабінеті Міністрів

(серпень 1992) працюють таким чином, за винятком того, що в Києві набагато важче знайти навіть галасливе кафе; ми витрачали багато часу, щоб знайти місце для зустрічі. Польська група нарешті знайшла приміщення, яке оплачувалося з накладних витрат їхнього дослідницького гранту. Невдовзі українські колеги також мали отримати офіс. Нарешті вони знайшли задовільне службове приміщення для їхнього дослідницького центру на кафедрі соціології університету “Києво-Могилянська Академія”, де вони обидва були призначені професорами. Ця Академія – середньовічний університет, закритий у 1817 році російським царем, а пізніше перетворений комуністичним режимом на вищу школу для підготовки політпрацівників радянських військово-морських сил, а тепер тут знову те, що мені подобається подумки називати новим середньовічним університетом. Серед інституційного безладдя деякі речі відбуваються досить добре.

Проте розв’язання всіх цих адміністративних та організаційних проблем значною мірою заважало нам працювати над самим дослідженням частково через те, що багато часу витрачалося на ці справи, але також і через те, що моїм колегам було дуже складно залучатися до опрацювання схеми дослідження та формулювання запитань, доки сама можливість проведення дослідження залишалась проблематичною. Просування у справі дослідження відбувалося надзвичайно повільно.

Зволікання, звичайно ж, дуже засмучували. До того ж, вони ще й дорого коштували: польські гранти надані в злотих, а в Польщі значна інфляція. З кожним втраченим місяцем кількість респондентів, яких ми могли б опитати, зменшувалася. Але в стратегічному плані важко було сказати, чи наше відставання від графіка є *втратою* чи *надбанням*. Чи було б краще провести опитування тоді, коли ми запланували, чи краще було б почекати, доки процеси соціальних змін поглиблюються? В якій точці процесу радикальних соціальних змін найкраще досліджувати їхні психологічні прояви? І як можна наперед сказати, коли такий час настане?

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОЕКТ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Досі я навмисне утримувався говорити про суть запланованого дослідження, роблячи наголос на процесі дослідження, а не на його суті¹⁰. Однак тепер, щоб виправдати обрану для статті тему – як виникаючі під час дослідження проблеми відбивають саме соціальне явище, котре ми намагаємося вивчити, – я повинен розповісти про деякі зміни, внесені до дослідницького проекту та змісту нашого опитування. Ці зміни відбивають і події, які відбулися, і ті, які очікуються у польському суспільстві, а з часом також і в українському. Протягом двох минулих років ми постійно намагалися бути в курсі соціальних та політичних змін у Польщі й Україні.

України, (Прим. ред.)

¹⁰ Набагато повніший виклад теоретичних обґрунтувань і дослідницького проекту, аніж це можливо тут, див.: Kohn, Slomczynski, Janicka, Khmelko, Mach, Paniotto, Zaborowski 1992.

Основним стратегічним питанням щодо планування польської частини дослідження було питання про те, чи було б краще провести повторне опитування респондентів дослідження 1978 року, чи здійснити нове крос-секційне дослідження, базоване на репрезентативній для дорослого населення Польщі вибірці. Ми зупинилися на новій крос-секційній вибірці, виходячи з того, що для вивчення соціальних, а не *індивідуальних* змін важливіше забезпечити репрезентативну для населення Польщі на той час вибірку, ніж отримати лонгitudні дані. Окрім того ми запланували повторне опитування репрезентативної вибірки обсягом близько 500 респондентів попереднього дослідження з метою створення казуальних моделей змін. Це було важливою частиною заявки Маха на дослідницький грант.

Проте під час візиту в Лодзь у січні 1991 року ми отримали підтвердження того, чого так довго боялися: прізвища та адреси респондентів 1978 року були свідомо знищені під час воєнного стану. Сьогодні це здається надмірно завзятим зусиллям, щоб захистити анонімність цих респондентів. Але потрібно пам'ятати, що це був час, коли "Нью-Йорк Таймс" публікувала фотографії бойових танків, які оточили будівлю, де знаходився Інститут філософії та соціології, і коли поліція конфісковувала примірники інститутського журналу "Сізіф" (Sisyphus).

Одержавши цю гнітючу новину про неможливість повторного опитування респондентів 1978 року, ми з Махом довго ходили та пили пиво. Через дві години у нас виникла нова ідея, що ґрунтувалася на існуванні одного особливо цінного комплексу записів, який, на щастя, не був знищений. Це були імена й адреси підвибірки зі 177 чоловіків, які у 1978 році мали одну дитину чи більше віком від 13 до 17 років. Дружини та випадковим чином відібрані діти цих чоловіків опитувалися під час дослідження передачі цінностей в сім'ї, проведеного приблизно через півтора року після основного дослідження. Тепер Мах мав намір знову взяти інтерв'ю в усіх трьох членів цих тріад. Проведення дійсно лонгitudного аналізу, навіть з невеликою кількістю опитаних, було б надзвичайно цінним. Більше того, такий аналіз може надати корисну інформацію для імітаційних лонгitudних аналізів, які ми мали намір провести на крос-секційних даних, що збиратимуться на набагато більших вибірках польських та українських чоловіків і жінок. Також нас давно цікавила міжпоколінна передача цінностей (Kohn, 1983; Kohn, Slomczynski, Schoenbach, 1986), яку тепер ми можемо вивчати за умов радикальних соціальних змін¹¹. Бажане, але нездійсненне лонгitudне дослідження польських чоловіків трансформувалося у лонгitudне дослідження польських сімей.

Не менш значні зміни ми внесли і в проєкт крос-секційних опитувань, насамперед з тієї ж причини: перебувати у курсі змін у суспільствах, які ми намагаємося дослідити. Спочатку ми мали намір опитати репрезентативні вибірки працюючих чоловіків і жінок у Польщі та Україні – переважно так, як ми це робили раніше в польському, американському та японському

дослідженнях, за винятком того, що цього разу наші основні вибірки включатимуть не тільки чоловіків, а й жінок. З цією метою ми з поляками провели дуже напружений місяць у січні 1991 року (Паніотто приєднався на тиждень), та кількома місяцями пізніше в липні (цього разу разом з Хмельком і Паніотто), працюючи над новими запитаннями, щоб спробувати вловити ті змінені умови, які вже відчули чи напевне відчують, на які сподіваються чи яких бояться зайняті чоловіки та жінки у Польщі й Україні. Деякі з цих запитань повинні були стосуватися структури зайнятості та умов праці: власності та інших форм контролю над ресурсами і робочою силою; змін в організаційній структурі; зміненою суті профспілок та взаємовідносин працівників з профспілками; змін у засадах оплати праці, а також технологічних зрушень. Багато запитань стосувалися як реального стану ризиків, невизначеностей та захисту праці (включаючи структурні засади невизначеностей та захисту), так і сприйняття цього. Звичайно, ризик безробіття виглядав особливо загрозливим.

Під час зустрічей у липні 1991 року Сломчинський переконав нас, що дослідження тільки працюючих залишило б поза увагою саме тих людей, на яких радикальні соціальні зміни могли вплинути найбільше. Він запропонував додати до польського проекту спеціальне дослідження трьох категорій населення, які або не існували за соціалізму, або зазнали найбільшого впливу тогочасних змін: (1) безробітні (визначені як люди, котрі втратили роботу і зараз активно шукають нову) – нова категорія в країні, де безробіття раніше було прихованим, і де люди вперше опинилися без формальної зайнятості та зарплати; (2) працедавці (“капіталісти”) – зростаюча категорія, чиї представники потрапили б у будь-яку вибірку зайнятих, але в надто незначній кількості для детального аналізу; і (3) незвична для Польщі нова категорія – жінки, які раніше працювали в державному секторі економіки, але нині через скорочення дитячих дошкільних закладів та інших пільг не можуть більше працювати і стають домогосподарками. Ми вирішили опитати спеціальні вибірки кожної з цих категорій обсягом 500 осіб у кожній. На той час українські колеги відклали прийняття будь-якого рішення про подібні опитування.

До січня 1992 року для всіх нас стало очевидним, що через затримки з фінансуванням і відкладання польової роботи, надто багато часу вже втрачено, щоб реалізувати такий складний дослідницький проект. Ми могли вже не здійснити дослідження на спеціальних вибірках, тобто саме тих людей, які, ймовірно, зазнали найбільшого впливу соціальних змін. Не менш проблематичним міг бути досить тривалий часовий розрив між нашим крос-секційним дослідженням зайнятих і спеціальним дослідженням безробітних, оскільки ці два опитування неможливо буде порівняти. Це викликало б особливе занепокоєння, якби ми виявили, що безробітні зазнають більшого дистресу, ніж працюючі, але не мали б жодної можливості дізнатися, чи не могли б зайняті зазнавати такого ж дистресу через такий же проміжок часу.

¹¹ Дбаючи про цей інтерес, ми маємо намір, і в польському, і в українському дослідженнях опитати дружину та одну дитину всіх тих респондентів крос-секційного опитування, які мають одну дитину чи більше певного вікового

Тому ми переглянули проект польського дослідження, включивши до вибірки не лише працюючих дорослих, а й доросле населення загалом. Пізніше я переконав українських колег зробити те ж саме.

З неохотою ми виключили сільську частину польської вибірки (так само, як в дослідженні 1978 року), частково щоб заощадити фінансові ресурси для проведення інтерв'ю з достатньою кількістю міських респондентів різних категорій зайнятості, частково тому, що ми просто не мали часу для опрацювання запитань, які реально стосуються сільського населення. Враховуючи це, українські колеги також вирішили не включати сільське населення до свого дослідження: частково з тих же причин, що й польські дослідники, частково через відсутність можливості порівняти сільське населення України з відповідним населенням Польщі, а частково тому, що ставало дедалі важче добиратися в сільські райони України через загострення проблеми нестачі бензину та скорочення в цих районах послуг громадського транспорту. (Маємо наочну ілюстрацію того, що дослідницька інфраструктура вочевидь не єдина серед інфраструктур у стані занепаду.)

Розширюючи вибірку задля включення до неї усього міського дорослого населення, ми зіткнулися з трьома основними проблемами.

Перша полягала у створенні блоку запитань – мої польські колеги називають це «механізмом сортування» – щоб визначити ситуацію зайнятості респондента. Це виявилось найважчим завданням, котре потребувало багатьох тижнів роботи і спеціального претесту. Запроваджена нами стратегія полягала в серії запитань, розроблених для того, щоб віднести респондента до найбільш відповідної йому категорії зайнятості, за якими йшли запитання, адекватні для людей з кожної конкретної категорії. Ми починаємо з запитання, чи працює респондент 15 або більше годин на тиждень; якщо так, ми запитуємо про умови його чи її праці. Якщо респондент не зайнятий 15 чи більше годин на тиждень, ми запитуємо, чи шукає він або вона роботу; якщо так, ми запитуємо про пошуки роботи; якщо ні, ми запитуємо в такій послідовності: чи вона – домогосподарка, чи він або вона – студент (студентка) денної форми навчання, пенсіонер (пенсіонерка) і т.д., переходячи потім до сукупності запитань, адекватних тій ситуації зайнятості респондента, щодо якої ми отримали позитивну відповідь. В українському дослідженні не застосовувалася така детальна процедура класифікації ситуацій зайнятості, оскільки більше покладалися на само-класифікацію респондентів^{*}

Друга проблема здається простою, але виявилася надзвичайно складною: як вирішити, яка робота респондента основна? У Польщі 1978 року це не викликало навіть сумнівів. Деякі респонденти мали більше однієї роботи, але майже завжди основною була робота в державному

діапазону, ймовірно 13-17 років.

^{*} Так автор називає позначення самим респондентом своєї ситуації зайнятості у відповіді на запитання про його основне заняття із запропонованих в опитувальнику варіантів: працюю, шукаю роботу, веду домашнє господарство, вчусь (студент), знаходжусь на пенсійному відпочинку, знаходжусь на утриманні, інше. [Прим. ред.]

секторі економіки, усі інші – додатковими. У 1992 році за умов перехідного стану в економіці, багато поляків та українців працювали на двох чи більше роботах, і визначити основну з них стало надзвичайно складно. За обмеженого часу інтерв'ю, ми не могли детально розпитувати про всі місця роботи. Опрацювання процедури визначення, яка саме робота основна для респондента, виявилось далеко не простою справою.

Оскільки серцевину теоретичної моделі становить перенесення засвоєного на роботі досвіду на позаробочу реальність (Kohn, Schooler 1983), для визначення основної роботи респондента серед інших потрібно знати, що він чи вона насправді роблять у процесі праці, а не їхні суб'єктивні оцінки цієї роботи. Тому як основний критерій ми використали кількість часу, витраченого на кожну роботу, а не, наприклад, суб'єктивну оцінку респондента, яку роботу він чи вона вважають найважливішою чи такою, що дає найбільше задоволення.

Третя проблема потребувала найбільше зусиль: ми повинні були створити нові блоки запитань для важливих сегментів населення: безробітних, домогосподарок, студентів, пенсіонерів та інвалідів. Нашою найважливішою метою було опрацювання запитань про змістовну складність їхньої основної діяльності, аналогічних тим, які ми ставили зайнятим на оплачуваних роботах респондентам про змістовну складність праці. Теоретично необхідно мати параметри ймовірної проміжної ланки між позицією в соціальній структурі та психічною діяльністю.

Ми могли взяти за основу запитання, які Кармі Скулер і я опрацювали значно раніше для вимірювання складності домашньої праці, навчання та діяльності на пенсії, але то був лише початок. Мах і я окреслили інші запитання. Потім Яніцька, Мах і Заборовський здійснили велетенську роботу з перекладу й вдосконалення цих запитань та створення нових. Користь від моєї участі стрімко зменшувалася з переходом від англomовних формулювань до польсько-мовного втілення.

З січня по червень 1992 року я курсував між Варшавою і Києвом (використовуючи університетську річну творчу відпустку, що щасливо випала за часом), літаючи літаками Аерофлоту і тримаючи пальці схрещеними, щоб прибути цілим. Моя основна роль протягом цих місяців полягала в намаганнях скоординувати польське та українське дослідження, працюючи над проектами дослідження та опитувальниками з обома дослідницькими групами і слідкуючи, щоб жодна з них не відставала від іншої. Я також грав емоційно складну, начебто адміністративну роль, тиснучи на поляків, щоб прискорити їхній, часом, надзвичайно повільний темп підготовки опитувальника для претесту, водночас стримуючи українців, яким не терпілося розпочати польову роботу, початок якої залежав від завершення роботи над польськими опитувальниками. Ми всі страшенно хотіли, щоб обидва дослідження були якомога більш порівнюваними, але забезпечити це виявилось дуже складно. Мабуть, моєю найкориснішою діяльністю було те, що я привіз Маха і Вейланда до Києва для допомоги з перекладом польських

запитань російською мовою; значно збільшив обсяг та інтенсивність претестів у обох країнах; сприяв повноцінній участі Вейланда в українському претесті. Певним чином моя часта присутність також слугувала корисним приводом і для польських, і для українських моїх колег, щоб відкласти в бік інші справи і зосереджено займатися нашим спільним проектом.

До червня 1992 року претестові варіанти польського опитувальника та російськомовної версії українського опитувальника були готові остаточно. В обох країнах були проведені інтенсивні претести – Вейланд і Данилович здійснили польський претест, а також Вейланд двічі приїздив до Києва, щоб навчити українських колег своєму методу інтенсивного претесту і допомогти в проведенні українського претесту. Польські та українські дослідники зустрілися в середині липня, щоб обговорити результати обох претестів. Сломчинський і Хмелько повідомили мені, що претест пройшов добре в обох країнах. На початку серпня 1992 року (коли я мав закінчувати свою розповідь, оскільки повинен був представляти її на з'їзді Американської соціологічної асоціації того ж місяця) мої колеги енергійно працювали над вдосконаленням опитувальників. Обидва дослідження мали перейти до польової стадії ранньої осені, майже з півторарічним відставанням від графіку.

На кожному аспекті цього дослідження – часі проведення опитування, обраних нами вибірках, нашому осмисленні того, що несуть радикальні соціальні зміни, самих запитаннях до респондентів – глибоко позначилося наше власне переживання соціальних змін.

ВИСНОВОК

Спроба вивчення соціальної психології радикальних соціальних змін виявилась надзвичайно складною, часом надзвичайно гнітючою, але все ж завжди надзвичайно цікавою. Наш досвід у цьому дослідженні – і як ми билися об радикальні соціальні зміни, і як вимушені були справлятися з такими змінами – допомагають нам досягнути суті процесів, які ми намагаємося вивчати.

Щоправда, існують очевидні й разючі відмінності між ситуаціями, з якими нам довелося зіштовхнутися, намагаючись провести це дослідження, і ситуаціями, з якими більшість людей у Польщі та Україні зіштовхуються у повсякденному житті. Очевидними й разючими відмінностями позначена також моя власна ситуація – діяльність за умови проживання в Сполучених Штатах і відчуття мінливого впливу радикальних соціальних змін лише у ролі дослідника – та ситуація моїх польських і українських колег, які зазнавали впливу в усіх аспектах їхнього життя. Проте я вражений тим, як близько наш досвід у намаганні здійснити дослідження, відбиває досвід повсякденного життя людей Східної Європи. Я також вражений тим, наскільки зміни у *дослідницьких* інституціях відбивають (і навіть є наслідком) змін в інших соціальних інституціях. Дослідницькі інституції настільки інтегровані у суспільство, що неминуче зазнають впливу будь-яких суттєвих змін, які відбуваються у суспільстві.

Спостереження за дезінтеграцією дослідницької інфраструктури в Польщі та Україні сприяло усвідомленню суті того, що загалом відбувається з багатьма іншими інституціями. Наприклад, з нашого власного досвіду спроб забезпечити фінансування і провести це дослідження ми зрозуміли, наскільки значні бюджетні дефіцити можуть загрожувати самому існуванню навіть усталених інституцій. Змушені неодноразово відкладати реалізацію наших планів через необхідність подолання раніше не відомих перешкод і обставин, ми дещо дізналися про те, яким чином радикальні соціальні зміни перешкоджають людям досягати результатів тими способами і в ті терміни, які раніше вважалися нормальними та досяжними.

Однак, дезінтеграція становить лише частину того, свідками чого нам довелося бути. Ми також бачили створення нових інституцій для підтримки досліджень – Державного комітету з наукових досліджень у Польщі та Комісії наукового і технологічного прогресу Кабінету Міністрів України. Такі нові установи означають виразний поворот від минулих методів фінансування досліджень у Східній Європі. Замість наслідування минулої практики надання фінансування інститутам та їхнім складовим одиницям, вони надають гранти на індивідуальні дослідницькі проекти. Для оцінювання таких проектів польський комітет навіть застосовує процедуру офіційного рецензування. Такий радикальний поворот від минулої інституційної практики втілює основну зміну у самій концептуалізації основної одиниці дослідницької роботи: така зміна явно відбиває фундаментальне зрушення в ідеології, вплив якої зазнають усі інституції країн Східної Європи.

Ми також були свідками початку процесу трансформації існуючих дослідницьких інституцій. Яскравим прикладом слугує Польська Академія наук, котра робить наполегливі зусилля, щоб реорганізувати себе у відповідності до нових і нелегких викликів.¹² Можливо, найрадикальнішою побаченою нами інновацією стало відродження в Україні Києво-Могилянської академії. Відновлений за небаченою у колишньому Радянському Союзі моделлю, цей університет поєднує викладання і дослідницьку працю. Більш того, він не має жодних зв'язків з попереднім режимом.

Хоча ми брали участь, певною мірою вимушено, в цих трансформаціях та мали від них безпосередню користь, я не зовсім упевнений, чи будуть вони успішними, або, якщо таки будуть успішними, чи будуть вони кращі ніж попередні інституційні урегулювання. Про це ще занадто рано говорити. Однак, не занадто рано зазначити, що активно відбувається не лише дезінтеграція, а й створення нової інфраструктури і трансформація старої, заснованої на зовсім

¹² Ми були учасниками двох зусиль: початків реорганізації Інституту філософії та соціології Польської Академії наук, заснованій на дослідницьких групах (таких як наша), а не на адміністративних одиницях; та приведенні у відповідність до формальних вимог аспірантської навчальної програми, як відповіді на критику, що Академія не достатньо займається навчанням. У переліку курсів новосформованої аспірантської програми мій курс “Міжнаціональні дослідження соціальної структури і особистості” вказувався першим, у намаганні (на мою думку) означити міжнародний характер програми.

інших організаційних та ідеологічних принципах. У мене не виникає сумніву, що окремі зрушення, побачені нами під час проведення цього дослідження, відбивають подібні інституційні трансформації, що загалом відбуваються у Польщі та Україні.

Уроки нашого дослідження не обмежені лише тим, про що ми дізналися з наших зіткнень з офіційними установами. Ми також дізналися дечого про те, що відбувається в процесі радикальних соціальних змін внаслідок вимушеної модифікації проекту та змісту наших досліджень. Поставши перед необхідністю розширити наш дослідницький проект, щоб охопити наразі непрацюючих людей, та розробити нові серії запитань для оцінки еквівалентних робіт видів діяльності людей у не пов'язаних з роботою ситуаціях, ми здобули значне розуміння тих змін, які зараз відбуваються у класових структурах Польщі та України. Навіть відносно незначна задача ідентифікації основної роботи респондента дало нам певне розуміння тих змін, яких зараз зазнають умови праці багатьох людей.

Насамкінець, ми отримали деякі цінні уроки із соціальної психології радикальних соціальних змін, вимушені самі справлятися з такими змінами. Звичайно, ми дізналися більше, аніж бажали дізнатися про те, якими можуть бути розпач і пригнічення, коли постійно руйнуються сподівання, коли не знаєш, чи діятимуть сьогодні вчора встановлені правила, або завтра – сьогоднішні. Поживши певний час в умовах радикальних соціальних змін, ви приходите до думки, що ніхто не може брати зобов'язання, а взявши, не може їх виконувати.

Проте радикальні соціальні зміни означають можливість нових типів ініціативи. Навіть виявлена моїми колегами винахідливість у подоланні численних перешкод дає нам розуміння суті того, як люди намагаються впоратися з інституційними змінами. На той час екстремальне явище – використання приватизації як засобу підтримки дослідницької діяльності, як це зробили Хмелько і Паніотто в Україні та Вейланд і Данилович у Польщі, – сьогодні не є чимось нечуваним у Східній Європі. І хоча деякі польські та українські дослідники користуються підтримкою Національного наукового фонду та Національної ради з радянських та східноєвропейських досліджень, мрією багатьох залишаються «спільні підприємства» з іноземним капіталом, які для деяких стають реальністю.

Розділ 15.

Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України*

Мелвін Кон, Казімеж Сломчинський, Кристина Яніцька, Валерій Хмелько, Богдан Мах, Володимир Паніотто, Войцех Заборовський, Роберто Гутієрес, Корі Хеймен

У цій статті ми поглиблюємо та розширюємо погляд на загальну інтерпретацію зв'язків між соціальною структурою та особистістю: адже саме місце в соціальній структурі впливає на психологічні характеристики головним чином через його глибокий вплив на безпосередні умови життя людей. Для вимірів соціальної структури, які ми тут розглядаємо – соціальних класів і соціальної стратифікації – найвідповіднішими є умови професійні. Так, сприятлива класова позиція або висока позиція в соціальній стратифікації надають більші можливості для самостійності в роботі, тобто, для складної, творчої та невідконтрольної праці. Досвід професійної самостійності, в свою чергу, сприяє вищому поцінуванню самостійності задля себе та своїх дітей, більшій розумовій гнучкості та самостійнішим орієнтаціям самого себе в суспільстві (Kohn 1969, 1977; Kohn Schooler 1983, chap. 5-7; Kohn et al. 1990; Kohn, Slomczynski 1990 [в цій книзі – див. розділи 6, 7, 9, 11, 12. – *Прим. ред.*]). Ці висновки були розроблені та ретельно розвинуті на підставі досліджень, проведених в одному західному капіталістичному суспільстві (США), одному західному соціалістичному суспільстві (Польща наприкінці 70-х) та в одному незахідному капіталістичному суспільстві (Японія).

У послідовній міжнаціональній подібності форми зв'язків соціальної структури і особистості є один вражаючий виняток – виняток, який стосується самої суті нашого аналізу. У Сполучених Штатах люди у привілейованих класових позиціях (зокрема менеджери) мали сильне відчуття благополуччя, тоді як люди у менш привілейованих позиціях (переважно робітники фізичної праці), зазнавали дистресу. В соціалістичній Польщі ми спостерігали майже протилежне: менеджери перебували в дистресовому стані, а робітники фізичної праці (ті, що працювали в провідних галузях централізованої економіки, і ті, що працювали в її допоміжних галузях), зазнавали меншого дистресу за будь-який інший соціальний клас. Частина пояснення

¹Переклад цієї статті подається за публікацією: Kohn, Melvin L., Kazimierz M. Slomczynski, Krystyna Janicka, Valeri Khmelko, Bogdan W. Mach, Vladimir Paniotto, Wojciech Zaborowski, Roberto Gutierrez, and Cory Heyman. Social Structure and Personality under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Analysis of Poland and Ukraine // *American Sociological Review*. – 1997. – Vol. 62 (August). – P. 614-638. Українською мовою ця стаття була надрукована у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» у 1998 році (№1-2, с.120-137 та №3, с.56-74. – *Прим. ред.*

* Ми вдячні Леоніду Фінкелю за допомогу в розробці структури вибірки для України; Анджею Вейланду і Павлові Даниловичу за проведення протестів польського опитувальника й за участь у нагляді за польовою роботою в Польщі; та Анджею Вейланду за навчання українських дослідників його методам проведення протесту; Анджею Вейланду і Роману Ленчовському за допомогу в перекладі питань інтерв'ю з польської на російську та українську мови; Майклові Хейні та Майклові Свафорду за навчання українських інтерв'юєрів. Ми також зобов'язані Джейлану Мортімеру, КерріШоенбаху, Кармі Скулеру, Кеннет Спеннер та редактору ASR Глену Фейербаху за критичне прочитання ними попередніх версій цієї статті.

цих міжнаціональні відмінностей полягає в тому, що в різних країнах професійна самостійність неоднаково впливає на дистрес. Зокрема, професійна самостійність не мала впливу на дистрес у Польщі. Інша частина пояснення полягає в тому, що інші умови праці, ніж ті, що безпосередньо стосуються професійної самостійності, такі як професійний ризик, невпевненість в роботі, охорона праці, своїми впливами зрівноважують вплив професійної самостійності. А ці умови праці в капіталістичних і соціалістичних суспільствах були по-різному пов'язані із соціальним класом (Kohn et al. 1990 [в цій книзі –розділ 11. – *Прим. ред.*]; Kohn, Slomczynski 1990, chap.8).

НОВИЙ ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНТЕКСТ: РАДИКАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

Дослідження, на яких базуються наведені узагальнення, та чимало повторних досліджень, що підтверджують їх висновки (див. огляд в: Kohn, Slomczynski 1990, chap.9), здійснювали за умов позірної соціальної стабільності. Навіть польське опитування 1978 року було проведене за два роки до появи «Солідарності» й до появи скільки-небудь рішучих ознак неминучих змін. Очевидним і важливим є питання, чи можна наведені результати та інтерпретації застосовувати також під час радикальних соціальних змін?

Ми поділяємо підхід Вільямса до розуміння соціальних змін як змін у структурі суспільства, а не просто як сповненого подій та драматизму періоду в житті суспільства: «Зміни відбуваються тоді, коли є зрушення в устрої, коли виникають нові відносини...» (Williams, 1970, p. 620—621). Про *радикальні* соціальні зміни ми говоримо, маючи на увазі не темп змін, а їх природу - трансформацію однієї політичної та економічної системи в зовсім іншу систему.

Ідея зв'язку між соціальною структурою та особистістю передбачає їх динамічні взаємні зміни. Те, чого ми дізнаємося про ці зміни за часів соціальної стабільності, надає статичний зріз динамічного процесу. Чи є це типовим для більш загального процесу, чи специфічним для періоду соціальної стабільності, залишається нині відкритим питанням. Нульова гіпотеза поточного дослідження, отже, полягає в тому, що наша загальна інтерпретація зв'язку між соціальною структурою та особистістю виявиться чинною навіть упродовж періоду радикальних соціальних змін. Протилежні гіпотези провіщали б, що радикальні соціальні зміни на зразок тих, що їх зазнає тепер населення Східної Європи та колишнього Радянського Союзу, можуть значно модифікувати зв'язки між соціальною структурою та особистістю кількома шляхами:

1) Самі соціальні структури цих країн перебувають у процесі змін, за яких деякі нові класові відмінності виникають, а важливість деяких старих класових відмінностей зменшується. Ці зміни в класовій структурі можуть спричинюватися до відповідних змін у зв'язках між соціальною структурою та особистістю.

2) В усіх попередніх дослідженнях *інваріантним* був зв'язок між місцем у соціальній структурі та професійною самостійністю, зв'язок, який знаходиться поза відмінностями між капіталістичними та соціалістичними, західними і незахідними суспільствами. Але він може

послаблюватись у період переходу від однієї системи до іншої, коли професійна структура сама може бути мінливою.

3) За умов змін і невизначеності піддають сумніву провідну роль професійної самостійності як пояснювальної ланки між місцем у соціальній структурі та особистістю. Умови, які сприяють або перешкоджають впливу професійної самостійності, можуть стати менш важливими, тоді як умови, які породжують ризик та непевність, можуть у такі часи набувати більшої ваги.

4) Зрештою, досвід радикальних соціальних змін, зокрема непевність та побоювання, які вони породжують, навіть серед тих, хто не зазнає їх безпосереднього й несприятливого впливу, – самі здатні до такого широкого спектру психологічних наслідків, що поглине все інше.

Як перевірити ці гіпотези? Польща, напевно, зазнає радикальних соціальних змін, і повторне дослідження в Польщі є стратегічно найдоцільнішим. Ми вивчаємо Україну через ті самі причини, заради яких Кон, Скулер та їх співробітники вивчали Польщу та Японію: щоб виокремити загальні соціально-структурні закономірності від поодиноких національних особливостей (див. обговорення стратегії міжнаціонального дослідження в: Kohn 1987 [в цій книзі –розділ 12. – *Прим. ред.*]). Отже, ми провели опитування в Польщі й Україні. Польське опитування було проведено восени і на початку зими 1992 року, українське опитування – взимку 1992 – 1993 року. Обидва дослідження ґрунтуються на особистих (face-to-face) інтерв'ю репрезентативної вибірки чоловіків та жінок, котрі мешкають у міських місцевостях (інформацію про вибірку та методи збору даних подано в додатку Д).

Під час проведення опитування Польща явно крокувала в напрямі певної форми ринкової економіки; парламент удався до необхідного для цього пристосування законодавства, а пересічні громадяни загалом підтримували такі перетворення, хоча й зі зростаючими застереженнями. Розвинувся енергійний приватний сектор – переважно малі підприємства, більшість з яких віддавалась радше імпорту та розподілу, ніж виробництву та експорту. Високий рівень інфляції, притаманний раннім стадіям перехідного періоду, ставав контрольованим. Уперше після другої світової війни виникло справжнє безробіття і примара його значного збільшення.

В Україні куди глибшою була занепокоєність щодо форми, якої набуде економіка. Політична ситуація на той час досі ще залишалася непевною; державне керівництво ще остаточно не визначилося щодо головного рішення – якого типу економіки воно прагне. Приватний сектор майже не розвивався; безробіття видавалося радше страхом, ніж реальністю. Інфляція була астрономічною. Українську економіку точніше було б назвати хаотичною, ніж перехідною.

Безсумнівно, що люди в Польщі й Україні відчували радикальні соціальні зміни у різний спосіб. Польща вже пережила найскрутніший період перетворень і могла бути відносно

впевненою в кінцевому результаті. Україна начебто почала подібні процеси, але ніхто не міг бути впевненим у кінцевому результаті. Для народу України соціальні зміни мали означати величезну непевність. Контрастні ситуації у двох країнах надали нам дві відмінні можливості оцінити, чи змінюються зв'язки між соціальною структурою та особистістю в умовах радикальних соціальних змін, викликаних трансформацією політичних та економічних систем Східної Європи та колишнього Радянського Союзу.

Ми визначаємо ці зв'язки, розглядаючи два виміри соціальної структури – соціальні класи та соціальну стратифікацію, та одну дуже велику складову особистості – орієнтації стосовно себе та суспільства.

ПОКАЗНИКИ ОРІЄНТАЦІЙ СТОСОВНО СЕБЕ ТА СУСПІЛЬСТВА

Ми досліджували вісім вимірів орієнтацій, а саме:

Авторитарний консерватизм: погляди стосовно того, що є соціальне прийнятним; в одній крайності – це стійкий конформізм до розпоряджень влади та нетерпимість до нонконформізму; в іншій крайності – неупередженість.

Норми особисто відповідальної моралі: континуум моральних позицій – від віри в те, що мораль складається з суворої вірності букві закону й уникання проблем, до визначення та обстоювання своїх власних моральних норм.

Довірливість: міра, до якої людина вважає за можливе довіряти іншим людям.

Упевненість у собі: позитивний компонент самооцінки – міра переконаності у своїх здібностях.

Самоосуд: самокритичний компонент самооцінки – міра, якої людина висловлюється про себе зневажливо.

Тривожність: інтенсивність усвідомленого почуття психічного дискомфорту.

Фаталізм: відчуття власної контрольованості зовнішніми силами, або, в іншій крайності, – володіння певним контролем над власною долею.

Сприйнятливість до змін: континуум від максимальної сприйнятливості інновацій і змін до максимального опору їм.

У таблиці Д.1 (у додатку Д), ми наводимо запитання, використані як індикатори кожного з цих концептів, і вимірювальні моделі, побудовані для виміру цих концептів із застосуванням конфірмаційного факторного аналізу. Моделі для Польщі й України та для чоловіків і жінок є надзвичайно подібними, і це надає впевненості в тому, що ми досягли порівнянності вимірювання.

МОДЕЛЬ ДРУГОГО ПОРЯДКУ ДЛЯ ОРІЄНТАЦІЙ ЩОДО СЕБЕ ТА СУСПІЛЬСТВА: САМОСТІЙНІСТЬ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ДИСТРЕС

Ми вважаємо, що підґрунтям декількох аспектів орієнтацій щодо себе та суспільства, які ми вимірювали, є два основні виміри: самостійність орієнтацій (чи, навпаки, конформізм до зовнішнього авторитету), й відчуття дистресу (або ж, навпаки, гаразду). Самостійність орієнтацій означає віру у власну здатність перебирати на себе відповідальність за свої вчинки, а також у те, що суспільство має такий устрій, який уможливорює самостійність; протилежним полюсом цього концепту є конформізм до зовнішнього авторитету. Другий вимір – дистрес проти відчуття гаразду – зосереджений на загальному відчутті людиною психічного комфорту чи страждання. І самостійність, і конформність мають специфічні психічні втрати і винагороди.

Для побудови індексу основних вимірів орієнтацій, ми запозичили (і модифікували) аналітичні результати Кона і Скулера (Kohn, Schooler 1983, fig. 6.3, p.147 [в цій книзі – у розділі 7 схема 7.3. – *Прим. ред.*]); а до результатів Кона і Сломчинського (Kohn, Slomczynski 1990, fig. 4.3, p.87) вдалися, щоб розробити для орієнтацій вимірювальні моделі «другого порядку» (див. таблицю 15.1).²

Самостійність орієнтацій передусім виявляється у відсутності авторитарно-консервативних поглядів та в сприйнятливості змін, а по-друге – у наявності норм особисто відповідальної моралі, довіри до інших людей та у відсутності фаталізму; усе це відповідає нашим теоретичним припущенням. Дистрес виявляється в першу чергу в наявності самоосуду і тривожності, а по-друге, в браку впевненості в собі та в наявності недовіри до інших людей. Моделі, які добре відповідають даним, є подібними і для Польщі, і для України та для чоловіків і жінок обох країн.

Утім, ці моделі разюче відрізняються від моделі для польських чоловіків у 1978 році, яка дала позитивну кореляцію між самостійністю орієнтацій та дистресом: самостійні чоловіки в Польщі 1978 року мали схильність до глибшого дистресу. В усіх моделях 1992 – 1993 років самостійність і дистрес мають негативний зв'язок, так само як для чоловіків і жінок у США. Ця зміна напряму зв'язку між самостійністю орієнтацій та дистресом провіщає відповідну разючу перемену у зв'язку соціальної структури та дистресу за протилежних умов начебто стабільного соціалізму та радикальних соціальних змін.

У наступному аналізі ми подаємо висновки стосовно двох «другопорядкових» вимірів орієнтацій: їх самостійності та дистресу. Детальніший аналіз переконливо свідчить про те, що результати, одержані для самостійності, годні також і для першопорядкових вимірів орієнтацій, які найчіткіше та недвозначно відображують вимір орієнтацій, на якому вони ґрунтуються, а саме

² Лапки означають, що це не дійсна вимірювальна модель другого порядку, а лише апроксимація, в якій ми застосовуємо факторні значення чинників першого порядку як вхідні дані для конфірматорного факторного аналізу.

**Таблиця 15.1. ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ «ДРУГОГО ПОРЯДКУ» ДЛЯ ОРІЄНТАЦІЙ:
ПОЛЬЩА (1992) ТА УКРАЇНА (1992-1993)**

Концепти другого та першого порядків	Стандартизовані шляхи концептів другого порядку до концептів першого порядку			
	Польща		Україна	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
<i>Самостійність орієнтацій</i>				
Авторитарний консерватизм	-0,70*	-0,76*	-0,68*	-0,78*
Норми моралі	0,45*	0,62*	0,21*	0,25*
Довірливість	0,20*	0,30*	0,26*	0,41*
Фаталізм	-0,31*	-0,33*	-0,10*	-0,13*
Сприйнятливність змін	0,75*	0,79*	0,62*	0,59*
<i>Дистрес</i>				
Довірливість	-0,22*	-0,26*	-0,23*	-0,18*
Упевненість у собі	-0,32*	-0,23*	-0,36*	-0,20*
Самоосуд	0,68*	0,58*	0,78*	0,56*
Тривожність	0,66*	0,72*	0,55*	0,72*
<i>Кореляція між самостійністю та дистресом</i>	-0,37*	-0,33*	-0,36*	-0,49*
Відношення χ^2 до числа ступенів	4.60		5.40	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,040		0,043	
Кількість випадків	1083	1205	966	1356

* $p < 0,05$

– неупередженість (протилежність авторитарному консерватизму), сприйнятливність змін та особистісно відповідальні норми моралі. Наші результати для дистресу також є застосовними до першопорядкових вимірів орієнтацій, які найчіткіше та недвозначно відображують дистрес, а саме тривожність та самоосуд. Тут і далі, коли ми говоримо про «орієнтації» і не вказуємо окремого їх виміру чи вимірів, ми маємо на увазі самостійність орієнтацій та дистрес, на додаток до першопорядкових вимірів орієнтацій, які відображують два попередніх.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Під «соціальним класом» ми розуміємо групи, які визначаються в термінах їх відношення до власності та контролю над засобами виробництва, та їх контролю за працею інших людей. Соціальні класи – це окремі групи ("номінальні" категорії), але не континуум, і навіть не сукупність категорій, що ранжовані як вищі або нижчі за якимось *єдиним* виміром. Соціальна стратифікація, навпаки, розглядається як *єдиний континуум*, порядкове ранжування соціальних положень.

Через те, що класове та стратифікаційне положення людей базується на їхніх ролях в оплачуваній зайнятості, ми обмежуємося аналізом для чоловіків і жінок, зайнятих принаймні 15 годин на тиждень як працівники або як підприємці.

Концептуалізація і вимірювання соціального класу

Запозичивши від Райта (Wright 1976, 1978) проникливий аналіз «суперечливих класових положень», Кон із колегами (Kohn, Schoenbach 1983; Kohn et al. 1990; Kohn, Slomczynski 1990, chap.3) спробували застосувати однакову вихідну концептуалізацію соціального класу і для капіталістичного, і для соціалістичного суспільств. Вони відокремили власників від працівників. Потім серед власників вони провели подальше розрізнення між тими, хто наймає, та тими, хто не наймає інших людей; серед працівників вони вирізнили менеджерів, супервізорів і некеруючий персонал. Далі, замість застосування, як у Райта, поділу некеруючих працівників на тих, що мають, та тих, що не мають значного ступеню автономії у виконанні своєї роботи (це вони розглядали радше як супутню, ніж необхідну ознаку соціального класу), поклалися на «освячений віками» поділ робітників на зайнятих фізичною та нефізичною працею.

Застосовуючи цю концептуалізацію до соціалістичної на той час Польщі, Кон і Сломчинський (Kohn, Slomczynski 1990) не розрізняли тих власників, які наймали значну кількість працівників, і тих, які не наймали, адже в соціалістичній Польщі фактично не було приватних роботодавців, котрі мали значну кількість працівників. За соціалізму більш виправданою видавалася інша класова відмінність – між робітниками фізичної праці, зайнятими на великих обробних та видобувних підприємствах у ключових галузях централізованої економіки (таких як металургія, суднобудування, автомобільна промисловість, вуглевидобування), та зайнятими в другорядних та допоміжних галузях промисловості (транспортна, харчова, ремонтна).

У 1992–1993 роках Польща та Україна вже не були соціалістичними, але класові структури суто капіталістичних суспільств ще не розвинулися. Тому ми спробували концептуалізувати та виміряти соціальні класи в такий спосіб, як ми розуміємо їх для Польщі та України перехідного періоду. Ми зберігаємо всі розрізнення, зроблені для Польщі за соціалізму, за єдиним винятком – вилучаємо поділ робітників фізичної праці на працюючих у ключових та другорядних галузях економіки, позаяк це розрізнення стає менш відповідним для польської та української економік у стані змін, що відбуваються.

Ми продовжуємо відрізняти працівників від власників підприємств, але зараз іноді не зовсім ясно, що утворює власність. В Україні, наприклад, члени «колективів» номінально є співвласниками підприємств, що їх наймають, проте в багатьох випадках це «співвласництво» є радше формальним, ніж реальним. Коли-небудь члени колективів, імовірно, й перетворяться на реальних власників, можливо, навіть на окремий соціальний клас. Але для України кінця 1992 – початку 1993 років ми вважали адекватнішим класифікувати їх як найманих працівників.

Перетворення в польській та українській економіках добре висвітлюють дві особливості. По-перше, це поява класу роботодавців, що вможливила вирізнення їх від власників, котрим належать декілька (або жоден не належить) найманих робітників і яких ми називаємо самозайнятими. Роботодавців характеризує наявність у них трьох або більше робітників, котрі не є членами їхніх сімей. Проте, застосовуючи навіть у край малу кількість найманих працівників як критерій, роботодавців у наших вибірках знайшлося зовсім небагато, особливо в Україні. Незважаючи на це, бажано було вирізнити цей соціальний клас, який відіграватиме важливу роль у процесах перетворень і, без сумніву, набуватиме дедалі більшої чисельності та ваги.

Від інших некерівних працівників нефізичної праці ми також відокремлюємо «експертів» – фахівців, чия робота ґрунтується на контролі над знаннями. У своєму аналізові соціалістичної Польщі Кон і Сломчинський (Kohn, Slomczynski 1990) не розглядали фахівців як окремий соціальний клас, вважаючи, що відмінності між «інтелігенцією» та робітниками нефізичної праці того часу радше були відмінностями в статусі, ніж справжніми класовими відмінностями. Проте в перехідний період ситуація зайнятості, в якій перебувають експерти, значно різниться од тієї, в якій знаходяться інші робітники нефізичної праці. Перші наділені більшою відповідальністю, але також і контролем над умовами їхнього власного професійного життя. Чимало експертів посіли ключові позиції (або зберегли їх) у більшості економічних та суспільних організацій, тому в процесі трансформації економіки вони відіграють провідну роль (Wesolowski 1994). Саме через цю важливу роль ми зосередили на них свою увагу.

Критерії класових категорій, запозичені з попередньої класифікації, розробленої для соціалістичної Польщі, ми також модифікуємо, щоб вони стали придатними для змінюваної реальності в економіці й соціальних структурах Польщі та України кінця 1992-го – початку 1993 років. У край важливо, що критерії для визначення менеджерів ми робимо більш обмежувачими, аби відокремити справжніх менеджерів від керівників перших ланок (супервізорів), котрі здатні наглядати за вельми великою кількістю працівників, хоча й не виконуватимуть менеджерських функцій високого рівня. Відповідно ми розширюємо категорію супервізорів, не обмежуючи її лише керівниками першої ланки, а, навпаки, залучаючи до неї також працівників другої ланки, котрі не виконують справжніх менеджерських функцій.

Отже, для Польщі й України перехідного періоду ми застосовуємо схему з семи класових категорій:

- 1) *Менеджери*: працівники, котрі спрямовують і контролюють діяльність фірми, організації або однієї з провідних урядових установ чи її великого підрозділу, а також інші працівники відповідних посадових категорій, котрі безпосередньо або опосередковано керують діяльністю понад 50 осіб, серед яких є супервізори.
- 2) *Супервізори*: решта працівників, керуючих діяльністю щонайменше двох осіб.

- 3) *Робітники нефізичної праці*: всі некерівні працівники, чия праця містить суттєвий нефізичний компонент, але котрих не класифікують як експертів.
- 4) *Експерти*: некерівні працівники, що зайняті в тих професіях, які зазвичай потребують вищої освіти.
- 5) *Робітники фізичної праці*: некерівні працівники, чия робота має переважно фізичний характер.
- 6) *Самозайняті*: власники засобів виробництва, котрі мають не більше двох працівників – не членів їхніх сімей, та члени їхніх сімей, працюючі на таких підприємствах.
- 7) *Роботодавці*: власники засобів виробництва, які мають щонайменше трьох працівників – не членів їхніх сімей.

Ми застосовуємо ці категорії до жінок так само, як і для чоловіків, спираючись при категоризації класової позиції жінок на їхню власну ситуацію зайнятості, а не їхніх чоловіків, батьків та решту членів сім'ї чоловічої статі. На підтвердження очікування, для чоловіків та жінок класові розподіли різні, особливо в Україні (див. чисельність N у таблиці 15.2).

**Таблиця 15.2. СОЦІАЛЬНИЙ КЛАС ТА ОРІЄНТАЦІЇ ЩОДО СЕБЕ ТА СУСПІЛЬСТВА:
ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ПОЛЬЩІ (1992) ТА УКРАЇНИ (1992 – 1993)**

Соціальні класи	Стандартизована відмінність від середнього для зайнятих відповідної країни та гендера					
	N		Самостійність		Дистрес	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
ПОЛЬЩА						
Менеджери	31	7	0,38	0,57	-0,44	-0,10
Супервізори	126	67	0,15	0,35	-0,26	-0,25
Експерти	43	77	0,87	0,66	-0,21	-0,32
Робітники нефізичної праці	54	224	0,26	0,17	-0,15	-0,09
Робітники фізичної праці	385	227	-0,26	-0,52	0,16	0,29
Самозайняті	120	45	0,10	-0,02	0,01	-0,04
Роботодавці	24	6	0,29	0,24	0,09	-0,19
Кореляція (ета)			0,35*	0,44*	0,23*	0,28*
Кореляція при об'єднанні експертів та робітників нефізичної праці			0,32*	0,41*	0,23*	0,27*
УКРАЇНА						
Менеджери	21	1	0,59	-	-0,09	-
Супервізори	116	102	0,01	0,09	-0,16	-0,11
Експерти	31	74	0,62	0,50	-0,27	-0,06
Робітники нефізичної праці	19	130	0,30	0,00	-0,12	-0,07
Робітники фізичної праці	319	234	-0,13	-0,20	0,09	0,10
Самозайняті	15	10	0,08	0,13	0,05	0,02
Роботодавці	6	2	0,36	-	-0,13	-
Кореляція (ета)			0,26*	0,25*	0,15	0,14
Кореляція при об'єднанні експертів та робітників нефізичної праці			0,25*	0,20*	0,15	0,14

* $p < 0,05$

Концептуалізація і вимірювання соціальної стратифікації

Не має підстав вважати, що радикальні соціальні зміни значно вплинули саме на *структуру* соціально-стратифікаційної системи. Тому ми використовуємо концептуалізацію, яку Кон і Сломчинський (Kohn, Slomczynski 1990, p.42) застосували для Польщі за соціалізму. Ми визначаємо соціальну стратифікацію як ієрархічне впорядкування суспільства, як єдиний вимір, виведений з коваріації освітнього рівня, професійного статусу та доходу. Вимірювальні моделі наведені в таблиці Д.2 (додаток Д). Ці моделі для Польщі й України є подібними.

ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ТА ОРІЄНТАЦІЙ

Соціальний клас

Самостійність орієнтацій. За умов відносної соціальної стабільності, чи то у Польщі часів соціалізму, чи в Сполучених Штатах та Японії при капіталізмі, послідовно виявлялося, що члени привілейованіших соціальних класів мають більш самостійні орієнтації (Kohn et al. 1990, tabl. 2; Kohn, Slomczynski 1990, tabl. 4.4, p.90-95). Загальною закономірністю було те, що менеджери (та, в капіталістичних країнах, роботодавці) мали найсамостійніші орієнтації. За ними йшли робітники нефізичної праці та супервізори, потім самозайняті. Робітники фізичної праці (у Польщі зайняті як у провідних галузях промисловості, так і у другорядних) за цим показником постійно посідали найнижче місце. Роблячи деяку знижку на малу кількість жінок-менеджерів та роботодавців 1992— 1993 р. як у Польщі, так і в Україні, й на особливо мале число роботодавців в Україні (чоловіків і жінок), ми знов знаходимо ту ж саму загальну закономірність (таблицю 15.2). Зі зміною класових структур Польщі та України виникли дві нові риси: за самостійністю орієнтацій роботодавці випереджають самозайнятих, а експерти випереджають навіть менеджерів. Для розвитку польської та української економік ці результати можуть мати дуже важливе значення.

Більше того, *величина* зв'язку між соціальним класом і самостійністю орієнтацій (за кореляційним відношенням η (ета), яке придатне для вимірювання зв'язку, в якому одна із змінних є номінальною)³ для польських чоловіків 1992 р. була приблизно такою самою, як 1978 (0,35 порівняно із 0,42) і трохи більшою для польських жінок (0,44)⁴. Однак для мешканців України величина зв'язку між соціальним класом та самостійністю орієнтацій є суттєво меншого, ніж для поляків такої самої статі. Інтерпретація підґрунтя цих міжнаціональних відмінностей за величиною цього зв'язку стає головним викликом.

³ *Ета* є прямим аналогом коефіцієнта кореляції як добутку моментів, в тому, що вона репрезентується квадратним коренем із співвідношення тої варіації залежної змінної, яку можна віднести до незалежної змінної (змінних). Усі *ета* представлені в таблицях і тексті, відкориговані на ненадійність через похибку вимірювання факторних значень.

⁴ Щоб хтось не думав, що величина зв'язку між соціальним класом та самостійністю орієнтацій може надмірно залежати від крайньої позиції експертів, ми перерахували кореляції (η), об'єднуючи експертів та інших працівників нефізичної праці в один соціальний клас (роблячи, таким чином, класифікацію придатнішою для порівняння з тим, що було 1978 року в Польщі). Кореляція зменшилась дуже незначно (див. таблицю 15.2).

Відчуття дистресу на противагу благополуччю. Увагу до зв'язку між соціальним класом та дистресом у попередніх порівняннях США, Польщі та Японії привернула не величина зв'язків, яка була помірною, а те, що в цих трьох країнах їх *моделі* відрізнялися. У Сполучених Штатах менеджери належали до найменшим дистресованих соціальних класів, а працівники фізичної праці були найбільш дистресованим соціальним класом. У Польщі спостерігалася майже протилежна ситуація. У Японії виявилася проміжна модель – менеджери були соціальним класом з найменшим рівнем дистресу, а працівники фізичної праці – на середньому рівні дистресу серед усіх зайнятих чоловіків.

Для польських чоловіків у 1992 році *величина* зв'язку між соціальним класом та дистресом залишається й надалі лише помірною, хоча дещо сильнішою ніж 1978 року (зараз η дорівнює 0,23 порівняно з 0,14 тоді). *Модель* зв'язку, проте, є майже цілком протилежною тій, що була при соціалізмі: робітники фізичної праці зараз є найбільш дистресованим соціальним класом, а менеджери – найменш дистресованим.⁵

Єдине, чим нова польська модель відрізняється від американської, це те, що теперішні польські роботодавці зазнають майже такого ж дистресу, як і робітники фізичної праці, що може свідчити про непевну ситуацію на початкових стадіях трансформації економіки. Окрім цієї важливої відмінності, найбільш вражаючим щодо моделі для польських чоловіків 1992 року є те, що вона так подібна до капіталістичної моделі й так відмінна від соціалістичної моделі, що була знайдена раніше. Перетворення лише за кілька років робітників фізичної праці країни з найменш дистресованого на найбільш дистресований соціальний клас, а менеджерів – із явно дистресованих на таких, котрим притаманне усталене відчуття благополуччя, означає, що психологічні ефекти перехідного періоду є не тільки драматичними, а й вражаюче стрімкими.

Іншим драматичним проявом радикальних соціальних змін є зміна у відчутті благополуччя та дистресу інтелігенцією. В повторному аналізі польських даних 1978 року ми знайшли, що чоловіки, котрих ми зараз класифікували б як експертів, були тоді піддані дистресу більш, ніж навіть менеджери. В соціалістичній Польщі для таких людей ситуація було близькою до непартійних менеджерів, па яких покладалася значна відповідальність, але позиції яких були великою мірою ненадійними. Наші дані стосовно того, що у сучасній Польщі експерти належать до найменш дистресованих соціальних класів, добре узгоджуються з безсумнівним покращенням їх матеріального стану.

Модель для польських жінок подібна до моделі для польських чоловіків у тому вирішальному відношенні, що й серед жінок робітниці фізичної праці є найбільш дистресованим

⁵ Аби переконатися, що цілковита зміна у відчутті менеджерами, благополуччя та дистресу не є результатом звуження наших критеріїв для відбору менеджерів, ми визначили як менеджерів усіх тих, кого так само класифікували під час аналізу 1978 р., та обчислили для них середнє значення дистресу. Навіть за цими критеріями менеджери 1992 року є найменш дистресованим соціальним класом.

соціальним класом. Ми не можемо сказати з достатнім рівнем впевненості, якою мірою зазнають дистресу жінки-менеджери, бо наша вибірка охоплює лише сім таких жінок, але вони виглядають менш дистресованими за інших працюючих польських жінок.⁶ У будь-якому разі, якщо ми зосередимо увагу на соціальних класах, для яких існує достатня кількість спостережень, ми побачимо, що модель зв'язку між соціальним класом та дистресом для польських жінок значною мірою подібна до моделі, для польських чоловіків, де експерти є найменш дистресованим, а робітники фізичної праці – найбільш дистресованим з усіх соціальних класів.

Для українців величина зв'язку між соціальним класом та дистресом є меншою, ніж для поляків – η дорівнює лише 0,15 для українських чоловіків та 0,14 для українських жінок, проте не є статистично значущою. На нас справило враження не величина зв'язку, а модель, яка більше схожа на польську модель 1992-го року, ніж 1978-го. Українські менеджери, наприклад, менш дистресовані за більшість інших зайнятих українських чоловіків, а українські робітники фізичної праці, за неістотним винятком, – найбільш дистресований соціальний клас у цій країні.

Згалом моделі зв'язку між соціальним класом та *самостійністю орієнтацій* за умов виникнення нових класових структур у Польщі та України в перехідний період є значною мірою такими самими, якими ці моделі були за умов соціалізму в Польщі та капіталізму в Сполучених Штатах і Японії, хоча величини зв'язків для України не такі значні. Зв'язки між соціальним класом та *дистресом*, особливо для Польщі, абсолютно відмінні від тих, що були в Польщі при соціалізмі – вони куди більше подібні до притаманних капіталістичним Сполученим Штатам. *Моделі* зв'язку майже однакові в Польщі та Україні, але *величини* зв'язків і в цьому випадку значно менші в Україні.

Соціальна стратифікація

Зв'язки між *соціальною стратифікацією* та орієнтаціями (як самостійністю орієнтацій, так і дистресом) точно паралельні до зв'язків між соціальним класом та орієнтаціями. Для поляків і українців, чоловіків і жінок кореляція між соціальною стратифікацією та самостійністю орієнтацій є *позитивною* - чим вища стратифікаційна позиція людей, тим самостійніші їхні орієнтації, – так само, як це було властиво польським чоловікам за соціалізму й американським і японським за умов капіталізму. Для поляків та українців, чоловіків та жінок кореляція між соціальною стратифікацією та дистресом є *негативною* – чим вища стратифікаційна позиція людей, тим менше їхнє відчуття дистресу – на противагу тому, що було

⁶ За ширшими критеріями класифікації 1978 року до повторного дослідження потрапило б набагато більше жінок-менеджерів. Для цієї більшої категорії недвозначним є те, що жінки-менеджери – так само як і менеджери-чоловіки, якщо навіть не більшою мірою, – менш дистресовані за інших працюючих жінок.

визначено для чоловіків у Польщі при соціалізмі, але дуже подібно до притаманного чоловікам у США⁷. Тут знову ж кореляція за своєю величиною є меншою для українців, ніж для поляків⁸.

РОЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ В ПОЯСНЕННІ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ СОЦІАЛЬНОЮ СТРУКТУРОЮ ТА ОРІЄНТАЦІЯМИ

Чому позиція в соціальній структурі пов'язана з орієнтаціями? Ми спробуємо відповісти на це запитання, досліджуючи професійні умови, які полегшують або утруднюють виявлення самостійності в роботі. Ми виходимо із гіпотези, що ці умови мають основне значення для пояснення зв'язків між соціальною структурою та самостійністю орієнтацій, хоча, можливо, вони не мають такого значення для пояснення зв'язків між соціальною структурою та дистресом. Зважаючи на останнє, ми братимемо до уваги також й інші (пов'язані та не пов'язані з працею) умови життя, а саме - обставини ризику, невпевненості, економічної незахищеності, що супроводжують радикальні соціальні зміни.

Концептуалізація та вимірювання професійної спрямованості

Під професійною самостійністю ми розуміємо застосування в роботі ініціативи, власної думки та незалежних суджень. Три характеристики праці ми вважаємо вирішальними для полегшення або обмеження здійснення професійної самостійності: змістовну складність праці, щільність нагляду та рутинність. Виконання змістовно складної праці (тобто праці, яка вимагає роздумів та незалежних суджень) вимагає залучення професійної самостійності; натомість, праця, яку щільно наглядають та рутинно виконують, обмежує можливості професійної самостійності.

Наші вимірювальні моделі цих характеристик праці представлені у додатку Д (таблиця Д.3). Вони досить подібні для Польщі та України, а також для чоловіків і жінок у кожній з цих країн.

Зв'язок між соціальним класом і професійною самостійністю

Ми висунули гіпотезу, що інваріантний раніш зв'язок між соціально-структурною позицією та умовами праці, який полегшує чи утруднює здійснення професійної самостійності, в перехідний період від однієї системи до іншої може послаблюватись. Всупереч цій гіпотезі ми з'ясували, що зв'язок між соціальним класом та умовами праці, визначальний для професійної

⁷ Щоб продемонструвати, що поділ на соціальні класи та соціальна стратифікація не тільки аналітично, а й емпірично відмінні, ми, в якості евристичної вправи, визначали величини зв'язків між соціальним класом і орієнтаціями за умов статистичної контрольованості стратифікації, та між стратифікацією та орієнтаціями за умов статистичної контрольованості соціального класу. Всі кореляції, звичайно, стають значно меншими за величину, проте не стають незначними.

⁸ Кореляція між соціально-стратифікаційною позицією та самостійністю орієнтацій становить 0,50 для польських чоловіків, 0,51 для польських жінок, 0,25 для українських чоловіків та 0,33 для українських жінок. Відповідні кореляції для дистресу складають -0,21, -0,31, -0,08, -0,17.

самостійності, залишається інваріантним навіть за умов радикальних соціальних змін (див. таблицю 15.3). Моделі зв'язку значною мірою однакові для польських чоловіків, польських жінок, українських чоловіків та українських жінок – такі, якими вони були для польських чоловіків за часів соціалізму та для американських і японських – за капіталізму. Менеджери (разом із експертами) мають найкращі можливості для самостійності в своїй роботі; робітники фізичної праці мають найменше таких можливостей. Більше того, величина зв'язку однаково сильна, особливо для зв'язку між соціальним класом та змістовною складністю праці.

Таблиця 15.3. ЗВ'ЯЗОК МІЖ СОЦІАЛЬНИМ КЛАСОМ ТА ПРОФЕСІЙНОЮ САМОСТІЙНІСТЮ ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ПОЛЬЩІ (1992) ТА УКРАЇНИ (1992—1993)

	Стандартизована відмінність середнього для зайнятих відповідної країни та статі							
	N		Змістовна складність праці		Рутинність		Щільність нагляду	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
ПОЛЬЩА								
Менеджери	29	5	1,66	1,24	-0,70	-0,97	-0,12	-0,62
Супервізори	123	65	0,72	0,77	-0,15	-0,26	-0,53	-0,53
Експерти	42	74	1,60	1,43	-0,64	-0,63	-0,80	-0,47
Робітники нефізичної	52	216	0,46	0,16	-0,16	-0,07	-0,47	-0,17
Робітники фізичної праці	386	224	-0,65	-0,94	0,24	0,39	0,41	0,49
Самозайняті	118	45	0,08	0,23	-0,13	0,05	—	—
Роботодавці	24	6	0,62	0,69	-0,02	-0,59	—	—
Кореляція (ета)			0,77*	0,83*	0,34*	0,40*	0,67*	0,54*
Україна								
Менеджери	20	1	1,67	—	-0,79	—	-0,75	—
Супервізори	105	91	0,78	0,71	-0,13	-0,27	-0,29	-0,02
Експерти	25	68	1,38	1,08	-0,71	-0,70	-0,70	-0,43
Робітники нефізичної	16	121	0,41	0,38	-0,20	-0,04	-0,02	0,00
Робітники фізичної праці	313	221	-0,51	-0,85	,21	0,36	0,22	0,13
само зайняті	13	7	-0,26	-0,25	-0,39	0,04	—	—
Роботодавці	6	2	1,36	--	-1,00	—	-	—
Кореляція (ета)			0,77*	0,82*	0,39*	0,44*	0,44*	0,26*

* $p < 0,05$

Отже, зв'язки між соціальним класом та умовами праці, визначальними для професійної самостійності, є для Польщі та України перехідного періоду так само міцними, як і для будь-якого з раніше досліджених суспільств. Такі наші висновки для соціальних класів тут знову підсилюються паралельним аналізом для соціальної стратифікації, який показує, що зв'язки між соціальною стратифікацією та змістовною складністю праці, наближеністю нагляду та

рутинністю такі ж міцні в польських та українських чоловіків і жінок, як і в чоловіків та жінок будь-якої з раніше досліджених країн.

Очевидним є наступне запитання – чи можуть ці міцні зв'язки між соціального структурою та професійною самостійністю допомогти пояснити зв'язки між соціальною структурою та орієнтаціями.

Професійна самостійність і зв'язки між класом та орієнтаціями

Для перевірки гіпотези про те, що зв'язки між соціальним класом та орієнтаціями можна пояснити, принаймні суттєвою мірою, через різні можливості для професійної самостійності, якими користуються різні соціальні класи, ми статистичне фіксуємо змістовну складність праці, щільність нагляду та рутинність, аби з'ясувати, до якого рівня це зменшує кореляції між соціальним класом та самостійністю орієнтацій і дистресом.⁹ Цією процедурою припускається, що професійна самостійність впливає на орієнтації, а не просто відображає їх. Хоча для такого припущення не існує апріорі незаперечної підстави, проте проведені раніше аналізи лонгітюдних даних для Сполучених Штатів та змодельований лонгітюдний аналіз із застосуванням крос-секційних даних для Польщі та Японії, демонструють, що суттєва частина зв'язку між професійною самостійністю та орієнтаціями є результатом впливу професійної самостійності на орієнтації (див. Kohn et al.1990 [в цій книзі – розділ 11. – *Прим. ред.*]).

Самостійність орієнтацій. Для поляків – і чоловіків, і жінок – наша гіпотеза про те, що умови праці, визначальні для професійної самостійності, мають суттєвий вплив на зв'язок між соціальним класом та самостійністю орієнтацій – переконливо підтвердилась. Статистичне фіксування змістовної складності праці, щільності нагляду та рутинності помітно зменшує кореляції між соціальним класом та самостійністю орієнтацій (див. таблицю 15.4). Змістова складність праці є провідною її характеристикою: статистичне фіксування змістовної складності праці пояснює майже так само велику частину зв'язку між соціальним класом та самостійністю орієнтацій, як і всі три зазначені характеристики праці загалом.

У поясненні зв'язків між соціальним класом та самостійністю орієнтацій професійна самостійність відіграє для українців, особливо для українських чоловіків, меншу роль, ніж для поляків. Головною складовою тут, знову таки, є змістова складність праці: статистичне

Таблиця 15.4. МНОЖИННА ЧАСТКОВА КОРЕЛЯЦІЯ МІЖ СОЦІАЛЬНИМ КЛАСОМ ТА ОРІЄНТАЦІЯМИ, ПРИ СТАТИСТИЧНОМУ КОНТРОЛЮВАННІ ВПЛИВУ

⁹ Оскільки соціальний клас є номінальною змінною, ми не можемо застосовувати звичайну техніку часткової кореляції. Замість неї ми використовуємо множинну часткову кореляцію. Множинна часткова кореляція аналогічна до часткової кореляції, за тим винятком, що замість одиначної незалежної змінної застосовують сукупність незалежних змінних, у нашому випадку – фіктивних змінних для всіх, крім однієї, класових категорій, а випущена категорія слугує за референт. Щоб зробити цей аналіз сумісним з нашими попередніми аналізами величин зв'язків між соціальним класом та орієнтаціями, кореляційну матрицю вихідних даних для множинного регресійного аналізу ми відкоригували з урахуванням рівня ненадійності факторних значень.

УМОВ ПРАЦІ ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ПОЛЬЩІ (1992) ТА УКРАЇНИ (1992—1993)

Умови праці	Самостійність		Дистрес	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
ПОЛЬЩА				
Кореляція (ета) із соціальним класом	0,35*	0,44*	0,23*	0,28*
Відсоток скорочення при контролюванні:				
Змістовної складності праці	63	76	54	72
Щільності нагляду	46	38	66	38
Рутинності	28	23	18	0
Усіх трьох умов праці (або найменшої колінеарної підмножини з них)	65	80	73	77
Україна				
Кореляція (ета) з соціальним класом	0,26*	0,25*	0,15	0,14
Відсоток скорочення при контролюванні:				
Змістовної складності праці	34	45	62	26
Щільності нагляду	18	29	0	0
Рутинності	31	57	31	21
Усіх трьох умов праці (або найменшої колінеарної підмножини з них)	41	69	62	26

* $p < 0,05$

фіксування змістовної складності праці пояснює щонайменше дві третини зв'язків між соціальним класом та самостійністю орієнтацій для польських чоловіків і жінок, але менше ніж половину таких зв'язків для українських чоловіків і жінок. Підґрунтям цього є той факт, що кореляції нульового порядку між змістовною складністю праці та самостійністю орієнтацій для Польщі є сильнішими, ніж для України (таблицю 15.5). Якби зв'язки між змістовною складністю праці та самостійністю орієнтацій були для українців такими ж сильними, як і для поляків, то зв'язок між соціальним класом та самостійністю орієнтацій з великою ймовірністю також був би сильнішим.

Ми не знаємо, чому кореляція між змістовною складністю праці та самостійністю орієнтацій для українців є слабшого, ніж для поляків. Це не просто статистичний артефакт; варіації змістовної складності праці та самостійності орієнтацій мають приблизно таку саму величину для українських чоловіків, як і для польських, та для українських жінок, як і для польських. Неабияким натяком на те, в чому реально може полягати проблема, є те, що для чоловіків, котрі живуть у найсхіднішому регіоні України, кореляція значно більша, ніж для чоловіків, які живуть у будь-якому з чотирьох інших регіонів країни. Цей регіон є високо індустріалізованим, і другу найбільшу частку його населення складають ті, хто етнічно ідентифікують себе як росіяни. А через те, що кореляція в цьому регіоні для тих чоловіків, котрі ідентифікують себе як українці, є майже такою ж високою, як і для тих, хто ідентифікують себе

як росіяни, то, очевидно, що вирішальною змінною тут є не етнічна належність, а індустріалізація.

Таблиця 15.5. КОРЕЛЯЦІЯ НУЛЬОВОГО ПОРЯДКУ МІЖ УМОВАМИ ПРАЦІ, САМОСТІЙНІСТЮ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ДИСТРЕСОМ ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ПОЛЬЩІ (1992) ТА УКРАЇНИ (1992-1993)

Умови праці	Самостійність		Дистрес	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
ПОЛЬЩА				
Змістовної складності праці	0,45*	0,48*	-0,23*	-0,31*
Щільності нагляду	-0,47*	-0,43*	0,27*	0,26*
Рутинності	-0,41*	-0,40*	0,19*	0,04
УКРАЇНА				
Змістовної складності праці	0,19*	0,30*	-0,17*	-0,12*
Щільності нагляду	-0,17*	-0,36*	-0,01	-0,04
Рутинності	-0,29*	-0,42*	0,19*	0,23*

Примітка: Кореляція скорегована, щоб врахувати ненадійність факторних значень для умов праці та орієнтацій.

* $p < 0,05$

Дистрес. У 1978 році для польських чоловіків у поясненні зв'язку між соціальним класом та дистресом професійна самостійність не відігравала жодної ролі. 1992 року, навпаки, професійна самостійність відіграє вирішальну роль у поясненні зв'язку між соціальним класом та дистресом для польських чоловіків та жінок (див. таблицю 15.4). Щільність нагляду змагається у важливості зі змістовою складністю праці – щонайменше для чоловіків, – як і для американських чоловіків. Польща зараз є прикладом капіталістичної моделі й навіть випереджає капіталістичну модель Сполучених Штатів, де професійна самостійність зменшує дистрес та робить внесок у почуття благополуччя. Але навіть у Сполучених Штатах професійна самостійність не пояснює зв'язок класу і дистресу *настільки*, як для польських чоловіків і жінок у 1992 році.

Через те, що зв'язки між соціальним класом та дистресом для України є слабкими, питанням, чи пояснює ці скромні зв'язки професійна самостійність, ми цікавились менше, ніж поясненням того, чому ці зв'язки не є більшими. Головним тут виглядає те, що кореляція нульового порядку між змістовною складністю праці та дистресом, і навіть більше – між щільністю нагляду та дистресом, для України є меншою за Польщу (див. таблицю 15.5). Мабуть, якщо б ці кореляції були б більшими, то більшими були б і кореляції між соціальним класом та дистресом.

Соціальна стратифікація, професійна самостійність та орієнтації

Паралельний аналіз для соціальної стратифікації дає цілком співзвучні, висновки: статистичне контролювання змістовної складності праці, щільності нагляду і рутинізації зменшує кореляцію між соціальною стратифікацією та орієнтаціями до майже того самого рівня, як це відбувається в зв'язках між соціальним класом та орієнтаціями.

МОЖЛИВА ДОРЕЧНІСТЬ ІНШИХ УМОВ ЖИТТЯ В ПОЯСНЕННІ ЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ ТА ОРІЄНТАЦІЙ

Ми висували гіпотезу, що під час радикальних соціальних змін низка інших умов праці – на додаток до (чи, можливо, замість) тих, які визначають професійну самостійність, – можуть бути важливими в поясненні зв'язків (або браку зв'язків) між соціальним класом та орієнтаціями, зокрема – зв'язку між класом та дистресом. Для перевірки цієї гіпотези ми ставили питання про соціальні характеристики респондентів (потенційно це значно важливіше для України, ніж для Польщі, адже Україна з огляду на мовну ситуацію, етнічний та релігійний склад є набагато більш гетерогенною), їхні умови праці, відмінні від тих, які прямо стосуються професійної самостійності, та низку умов і турбот, пов'язаних із радикальними соціальними змінами: страх безробіття, наявний рівень економічного добробуту та безпосередній досвід змін на робочому місці – приватизацію та суттєві зміни в технології, організаційній структурі чи управлінні. У Польщі ми також запитували про минулу й теперішню причетність респондента до організацій та інституцій, які виступають за той чи той тип соціальних змін, таких як спілки, що належать до «Солідарності», «популістські» політичні партії та католицька церква. В Україні ми запитували, чи зустрічались респонденти з якою-небудь з двох специфічних рис колишньої політичної і економічної системи, які й зараз, на думку багатьох українців, досить поширені: з помітною розбіжністю між рівнем освіти й дійсними вимогами роботи щодо освіти та із залежністю винагородження робітників радше від їхніх взаємин із начальниками, ніж від їхніх зусиль у роботі.

Проблеми інтерпретації для Польщі та України є дещо відмінними. Для Польщі ми вже маємо переконливе пояснення зв'язків між класами та орієнтаціями: вони великою мірою пояснюються істотно різними можливостями для професійної самостійності, які є досяжними для членів різних соціальних класів. Залишається лише питання, чи додають щось до пояснювальної сили професійної самостійності (чи, можливо, пропонують альтернативне пояснення) якісь інші соціальні умови або обставини. Для України треба пояснити куди більше, включно з тим, чому зв'язки між класом і орієнтаціями, особливо зв'язки між класом і дистресом, не сильніші, ніж ми це знайшли. Спосіб аналізу і для самостійності орієнтацій, і для дистресу для Польщі й України переважно однаковий. Ми дивимось, якою мірою зв'язки між класом і орієнтаціями зменшуються, коли та чи та з цих змінних або змістовно виділена їх група

статистично контролюється (так само, як ми робили це для змістовної складності праці, щільності нагляду та рутинності)¹⁰. Ми також оцінюємо, чи пояснює статистичне контролювання одночасно *і* тих умов праці, що визначають професійну самостійність, *і* «інших умов», щось більше у зв'язках класу і орієнтацій, ніж контролювання лише тих умов праці, що безпосередньо включені до професійної самостійності.

Значну частину аналізу можна легко підсумувати. Багато з цих умов – особливо ті, що походять від досвіду соціальних змін, як наявний рівень економічного добробуту та безпосередній досвід змін на робочому місці, – пов'язані з орієнтаціями, зокрема з відчуттям дистресу. Але через те, що в усій класовій структурі люди відчувають ці умови, жодна з цих умов небагато додає для пояснення зв'язків між *класом* і орієнтаціями. Більше того, навіть ті з цих умов, що найбезпосередніше пов'язані з переживанням досвіду радикальних соціальних змін, до пояснювальної сили професійної самостійності додають мало або зовсім нічого. Аналогічний аналіз стосовно соціальної стратифікації дає аналогічні висновки.

Отже, ми залишаємось з тим, що професійна самостійність забезпечує найкраще пояснення зв'язку між соціальною структурою та самостійністю орієнтацій і дистресом. Для Польщі це є значущим поясненням, для України – значно меншим. Намагаючись відповісти на запитання, чому це так, ми знайшли тільки одне пояснення: через те, що змістова складність праці (*і*, можливо, також щільність нагляду) для українців менше пов'язана з орієнтаціями (*і* самостійністю орієнтацій, *і* дистресом), ніж для поляків. Чому? Стосовно цього вирішального питання ми можемо тільки робити припущення.

ОБГОВОРЕННЯ

Наша стратегія аналізу була порівняльною та ускладненою тим, що ми робили кілька порівнянь одночасно: порівнювали поляків із українцями, чоловіків із жінками в обох країнах, а підґрунтям усього аналізу було порівняння результатів для Польщі та України впродовж

¹⁰ Ми свідомо не включаємо до статистично контрольованих умов освітній рівень респондента. Якщо освітній рівень, досягнутий респондентом, вважається головним компонентом стратифікації, то його статистичне контролювання було б у цьому разі надлишковим контролем, а не евристичною процедурою. Якщо освіта розглядається як належна, то робити так, значило б припускати, що каузальна послідовність йде від класової позиції до освітнього рівня та від нього до орієнтацій. Але навіть одразу після Другої світової війни в Польщі, коли деякі дорослі поверталися до школи, аби одержати атестати для роботи (Kohn, Slomchynski 1990), це не було модальним зразком. Коректніше вважаємо трактувати каузальну послідовність вплив певного освітнього рівня на зайняття робочого місця та класової позиції з умовами праці, що слугують тою проміжною ланкою, яка допомагає пояснити вплив рівня освіти на орієнтації. Через те, що рівень освіти та професійна самостійність сильно корельовані, специфікація відповідної послідовності є вирішальною для визначення результатів аналізу. Якщо намагаючись пояснити зв'язки між соціальним класом та орієнтаціями ми статистично контролюємо освітній рівень, то знаходимо, що така дія зменшує величину зв'язку між класом та самостійністю орієнтацій (але не між класом та дистресом) приблизно такою ж мірою, як при контролюванні професійної самостійності. Якщо ж для пояснення зв'язку між рівнем освіти та орієнтаціями ми, навпаки, статистично контролюємо змістовну складність праці, щільність нагляду та рутинність, то знаходимо, що це істотно зменшує кореляцію між освітою та орієнтаціями, особливо для Польщі.

періоду радикальних соціальних змін з тим, що було в Польщі за соціалізму, 1978 року та в Сполучених Штатах і Японії за капіталізмом.

Польські чоловіки за соціалізму та за умов радикальним соціальних змін

Оскільки знайдене для польських чоловіків за соціалізму було подібне до знайденого для американських та японських за капіталізмом, то нічого не змінилося: для польських чоловіків 1992 року зв'язок між соціальним класом та самостійністю орієнтацій був таким самим міцним і значущим, як і зв'язок між соціальним класом та професійною самостійністю. Як і раніше, професійна самостійність значною мірою пояснює зв'язок між соціальним класом та самостійністю орієнтацій. Ці результати точно паралельні нашому аналізу соціальної стратифікації. У всіх цих відношеннях радикальні соціальні зміни не мали жодного впливу.

В аналізі, який не був представлений у цій статті, ми виявили також, що зв'язки класу та стратифікації з розумовою гнучкістю, які були майже такими самими й у соціалістичній Польщі, й у капіталістичних Сполучених Штатах та Японії (Kohn et al. 1990), точно паралельні аналогічному зв'язку з самостійністю орієнтацій у сучасній Польщі. Професійна самостійність знову дає ключ до пояснення. Подібний для різних суспільств зв'язок між соціальною структурою та одним з головних аспектів особистості, також не зазнає впливу радикальних соціальних змін.

Але в тому, в чому попередньо знайдене для польських чоловіків за соціалізму відрізнялось від того, що було знайдено для американських та японських чоловіків за капіталізмом, а саме – у зв'язках між соціальною структурою та дистресом, – відбулися дійсно великі зміни. Зараз модель для польських чоловіків багато в чому є такою самою, як і для американських та японських чоловіків: із менеджерами (котрі за соціалізму належали до найбільш дистресованих соціальних класів) та експертами (яких тоді не розглядали як окремий соціальний клас, але котрі були явно сильно дистресованими), що мають тепер сильне відчуття благополуччя, та робітниками фізичної праці, які були найменш дистресованими серед усіх соціальних класів, а тепер є найбільш дистресованим з усіх соціальних класів. Такою самою була і зміна у зв'язку між соціальною стратифікацією та дистресом: якщо висока соціально-стратифікаційна позиція раніше асоціювалася з відчуттям дистресу, зараз ці позиції асоціюються з відчуттям благополуччя.

Більше того, в той час як для польських чоловіків за соціалізму професійна самостійність мало або зовсім не пояснювала зв'язок між соціальною структурою та дистресом, зараз вона набула вирішальної важливості, а інші умови життя, які ми виміряли, відіграють значно менш важливу роль. У цьому плані радикальні соціальні зміни дійсно справили дуже великий вплив. В перехідній Польщі професійна самостійність набула навіть більшої вагомості, ніж у

капіталістичних Сполучених Штатах. А вагомість умов непевності, важливих для дистресу і в Сполучених Штатах, і в Польщі, які, за нашою гіпотезою, у перехідний період мали б стати куди важливішими в опосередкуванні зв'язків між соціальною структурою та дистресом, зменшилась до можливої незначущості.

Стать у Польщі, 1992 рік

Через те, що жінки посідають зовсім інші позиції в класовій структурі, порівняння чоловіків та жінок у деяких аспектах є зовсім неможливим: надто мало жінок належать до найбільш привілейованих позицій, наприклад, менеджерів чи роботодавців, аби можна було зробити надійні висновки. Проте там, де порівняння можливе – в зв'язках між соціальною структурою і професійною самостійністю та між професійною самостійністю й особистістю, бачимо, що ці зв'язки для польських жінок та чоловіків є дивовижно подібними. Навіть величини цих зв'язків для польських жінок є такими ж великими, або навіть більшими, ніж для польських чоловіків. Знайдене для польських жінок, таким чином, значно підсилює знайдене для польських чоловіків.

Міжнаціональні подібності та відмінності

Польщу ми досліджували для того, щоб подивитися, чи залишаються зв'язки між соціальною структурою та особистістю такими самими, що й за соціалізму, чи за умов радикальних соціальних змін вони перетворюються на інші. Україну ми досліджували, щоб виокремити специфічне для Польщі з її особливою історією та культурою, від того, що взагалі більш властиве країнам, де відбуваються радикальні соціальні зміни. Головним обмеженням цього порівняльного аналізу, крім того, що ми маємо дані лише для двох з низки країн, в яких відбуваються радикальні соціальні зміни, є те, *що* для України нам бракує «базових» даних за часів соціалізму. Незважаючи на це обмеження, Україна є чудовою базою для того, щоб визначити, чи знайдене для Польщі властиве тільки їй, або може бути віднесено хоча б іще до однієї країни, яка теж переживає радикальні соціальні зміни за зовсім інших обставин. Отже, аналіз показав:

(1) Наша концептуалізація та вимірювання головних концептів, базових для всіх інших порівнянь, виявилися однаково придатними для Польщі та України. Наша концептуалізація соціального класу впродовж перехідного періоду стосується обох країн, незважаючи на те, що класова структура України у 1992—1993 роках ще не зазнала таких перетворень, як у Польщі. Більше того, вимірні моделі особистості, соціальної стратифікації та професійної самостійності вражають подібні для обох країн. Отже, в цій сфері ми не знайшли нічого, крім подібностей.

(2) Модель зв'язків між соціальним класом та самостійністю орієнтацій для України багато в чому є такою самою, як і для Польщі. (Це ж стосується й розумової гнучкості.) Істотні подібності спостерігаються навіть у зв'язках між соціальним класом та дистресом. Але і для соціальних класів, і для соціальної стратифікації *величини* зв'язку в Україні помітно менші.

(3) Іншого вагомою істотною подібністю є сильний зв'язок соціального класу та соціальної стратифікації з умовами праці, які посилюють або обмежують здійснення професійної самостійності. Більше того, для обох країн професійна самостійність відіграє важливу роль в поясненні зв'язків класів і стратифікації з особистістю. Але тут є різниця у величині: професійна самостійність не така важлива в поясненні зв'язків класу та стратифікації із самостійністю орієнтацій (або з розумовою гнучкістю) для українських чоловіків порівняно з польськими чоловіками, або в поясненні зв'язків класу та стратифікації з дистресом для українських жінок порівняно з польськими жінками.

(4) Величини кореляції змістовної складності праці та щільності нагляду з орієнтаціями (та з розумовою гнучкістю) для українців є меншими, ніж для поляків. Це, очевидно, є підставою меншої для України, ніж для Польщі, кореляції класу та стратифікації з особистістю.

(5) І для Польщі, і для України ситуації непевності, що супроводжують радикальні соціальні зміни, менш важливі в поясненні зв'язків між соціальною структурою та орієнтаціями, ніж ті умови праці, які є визначальними для професійної самостійності. Радикальні соціальні зміни, безперечно, збільшують ризик та непевність життя, але (на відміну від того, що Кон і Сломчинський (Kohn, Slomchynski 1990) визначили для Польщі та Сполучених Штатів за стабільніших соціальних умов), ми знайшли мало свідчень на користь того, що ці ризики та непевності опосередковують зв'язки класів та стратифікації з орієнтаціями, й навіть з дистресом.

Міжнаціональні подібності підсилюють висновки, зроблені з аналізу Польщі, й, в цьому сенсі, не є проблематичними. Пояснення вимагають міжнаціональні відмінності. Найв'ідливіше питання, що стосується самого підґрунтя всіх міжнаціональних відмінностей, це – чому змістовна складність праці та щільність нагляду для українських чоловіків і жінок менше пов'язані з орієнтаціями, ніж для польських чоловіків та жінок.

Через те, що існують деякі відмінності в способі проведення польського та українського опитувань, ми мусимо зважати на можливість методологічного артефакту (див.: Kohn 1987). Процедури диференціації працюючої частини польської та української вибірок від непрацюючої були дещо відмінними, але це істотно не впливало на ті відмінності, які ми виявили¹¹. Втім, незважаючи на всі наші зусилля, могли бути відмінності у змісті деяких питань у польському,

¹¹ У польському дослідженні ми запитували респондентів, чи працюють вони 15 або більше годин на тиждень. Якщо так, то ми класифікували їх як зайнятих, незважаючи на те, чи були вони формально також пенсіонерами, домогосподарками або кимось іншим. В Україні ми пропонували респондентам зазначити їхнє основне заняття: праця, пошуки праці, домашнє господарство, навчання, перебування на пенсії або інше заняття. Ми класифікували як зайнятих тих, хто вказав, що працює, і що працює не менше 15 годин на тиждень.

українському та російському варіантах наших опитувальників. Проте міжнаціональна та міжмовна подібність вимірювальних моделей заспокоїли нас у цьому питанні. Хоча залишаються побоювання через те, що українські інтерв'юери не пройшли такого спеціального навчання щодо збору інформації стосовно складності, праці, як польські інтерв'юери, і тому вони могли не отримати такої повної інформації, як хотілося б. Проте, українські процедури кодування складності праці були дуже близькими до польських. До того ж, українські вимірювальні моделі для змістовної складності праці дуже подібні до польських моделей, а міжнаціональні подібності зв'язків соціальних класів та соціальної стратифікації із змістовною складністю праці свідчать про слушність українського індексу змістовної складності. Хоча ніколи не можна відкидати можливість того, що знайдені відмінності між країнами є якоюсь мірою артефактом відмінностей у методах, проте ми непевні, що виявлені нами відмінності є результатом розбіжностей у методах, застосованих в українському та польському опитуваннях.

Навпаки, ми вважаємо, що польсько-українські відмінності є реальними і що вони мають важливе значення для нашого аналізу. Зокрема, вони стосуються третьої з чотирьох альтернатив до нуль-гіпотези, зміст якої полягає в тому, що за умов радикальних соціальних змін провідна роль професійної самостійності як пояснювальної ланки між соціально-структурною позицією та особистістю може бути піддана сумніву. Утруднення полягає в наявності щонайменше двох можливих пояснень того, чому умови праці, визначальні для професійної самостійності, в Україні менше пов'язані з особистістю, ніж у Польщі.

Одне з можливих пояснень полягає в тому, що українська модель є пережитком історії України як складової Радянського Союзу: внаслідок хаотичної організації виробництва, характерної для радянських підприємств, зв'язок між працею та особистістю міг бути завжди слабшим для Радянського Союзу, ніж для Польщі чи капіталістичних країн. І тільки з початком трансформацій підприємництва в Україні 1992-1993 років, слабші зв'язки змістовної складності праці та щільності нагляду з особистістю можуть бути радше спадком колишньої системи в Україні, ніж наслідком тих соціальних змін, що відбуваються.

Діаметрально протилежною можливістю є те, що хоча перехідний процес перетворень лід час нашого дослідження в Україні безсумнівно просунувся значно менше, ніж у Польщі, економічна ситуація в Україні 1992-1993 років була такою хаотичною, що умови праці, які тісно пов'язані із соціальною класовою позицією, мали менший вплив на особистість, ніж це було у стабільніший час. Якщо це так, то тоді *процес* соціальних змін в Україні мав вагоміший вплив на зв'язки між соціальною структурою та особистістю, ніж у Польщі, передусім тому, що емоційні наслідки таких змін були відчутнішими за умов непевності, що існували в Україні, ніж за умов більш впорядкованої трансформації, що існували в Польщі.

Ті дані, які ми маємо, не дають можливості зробити вибір між цими поясненнями. Проте, важливо пам'ятати, що яке б пояснення слабкіших зв'язків, характерних для України, ми б не обрали, наші результати для України відрізняються від польських не якісно, а лише кількісно.

ВИСНОВКИ

Наша «нуль-гіпотеза» – що наша загальна інтерпретація зв'язків між соціальною структурою та особистістю є чинною навіть за умов радикальних соціальних змін, - значною мірою підтвердилася: вагомо для Польщі і менш вагомо, але недвозначно, для України. Розглянемо, яких висновків стосовно альтернативних можливостей, що стали мотивами цього дослідження, ми дійшли.

(1) Хоча класова структура Польщі значно змінилася, зв'язок між соціальною структурою та особистістю змінився тільки в тому, що зараз він упритул наблизився до того, який є в капіталістичних суспільствах. І хоча величини зв'язків для України не є такими значними, як для Польщі, Україна також демонструє модель, більш подібну до моделі для капіталістичних країн, ніж та, що Польща мала за соціалізму.

(2) Колишній інваріант зв'язків класів та стратифікації з професійною самостійністю жодною мірою не послабився.

(3) Для пояснення зв'язків між соціальною структурою та особистістю професійна самостійність для Польщі 1992 року є навіть важливішою, ніж для Польщі 1978. І хоча для України професійна самостійність менш важлива в поясненні цих зв'язків, ніж для Польщі, навіть для України вона є безсумнівно важливою. Ризик, невпевненість та, зокрема, страх перед безробіттям (які за умов радикальних соціальних змін, як ми припускали, можуть зайняти місце професійної самостійності), для пояснення зв'язків між соціальною структурою та особистістю в обох країнах мають лише другорядне значення.

(4) Переживання радикальних соціальних змін не має такого широкого спектру психологічних наслідків, щоб затьмарити все інше.

Одне слово, наше очікування стосовно того, що *процес* радикальних соціальних змін може підірвати зв'язки між соціальною структурою та особистістю, виявлені раніше в країнах, які перебувають у явно стабільних соціальних умовах, не справдилося. Натомість, радикальні соціальні зміни, очевидно, впливають на зв'язки між соціальною структурою та особистістю, головне, таким чином, що перехідні соціальні структури виявляють моделі, притаманні типу суспільства, до якого вони прямують. Наприкінці 1992 року Польща вже продемонструвала капіталістичну модель, дивовижно швидку трансформацію. Україна на межі 1992 та 1993 років, здавалося, крокує подібною траєкторією, щоправда повільнішою ходою та, можливо, з набагато віддаленішої вихідної точки.

Розділ 16.

Складність діяльності та особистість за умов докорінних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України*

Мелвін Кон, Войцех Заборовський, Кристина Яніцька, Богдан Мах, Валерій Хмелько, Казімеж Сломчинський, Володимир Паніотто Корі Хеймен, Брюс Подобник

На сьогодні надійно встановлено – не лише у Сполучених Штатах (Kohn 1969, 1977; Kohn, Schooler et al. 1983), а й принаймні в одній соціалістичній країні (Польща у 1978; див.: Kohn, Slomczynski et al. 1990) і одній незахідній капіталістичній країні (Японія; див.: Naoi, Schooler 1985; Schooler, Naoi 1988; Naoi, Schooler 1990; Kohn et al. 1990 [у цій книзі – див. розділ 11. *Прим. ред.*]), – що змістовна складність праці у сфері оплачуваної зайнятості істотно пов'язана з особистісними характеристиками і чоловіків, і жінок.¹ Дослідження, нещодавно проведене в Колумбії (Gutierrez 1995), підтвердило, що такий зв'язок між змістовною складністю праці та особливостями особистості виявляється як в офіційному, так і в тіньовому секторі економіки цієї мало індустріалізованої країни. Для Сполучених Штатів є також дані про те, що складність праці по дому має суттєве значення для особистісних характеристик жінок, як зайнятих, так і не зайнятих у сфері найманої праці (Schooler, Kohn, Miller K., Miller J. 1983); і що складність навчальної діяльності таким самим чином пов'язана з особистісними характеристиками старшокласників і студентів (Miller K., Kohn, Schooler 1985; Miller K., Kohn, Schooler 1986).

Усі ці дослідження були проведені за умов безумовної соціальної стабільності. Є також дані про те, що зв'язок між змістовною складністю праці у сфері оплачуваної зайнятості й основними особистісними характеристиками настільки ж сильний для працюючих чоловіків і жінок у Польщі й Україні за умов радикальних соціальних змін, як це було свого часу і в

Переклад цієї статті подається за публікацією: Kohn, Melvin L., Wojciech Zaborowski, Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach, Kazimierz M. Slomczynski, Valeriy Khmelko, Cory Heyman, and Bruce Podobnik. Complexity of Activities and Personality Under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Analysis of Poland and Ukraine // Social Psychology Quarterly. - 2000. – Vol. 63. No. 3. – P.187-208. – *Прим. ред.*

* Ми вдячні Агнешці Кальбарчик та Янні Чарноті-Боярської за розробку схеми кодування складності активності у пошуку роботи польських безробітних та за кодування цих матеріалів; а також трьом анонімним рецензентам та співредактору журналу «Social Psychology Quarterly» за цінні пропозиції щодо переробки попереднього варіанту цієї статті. Кожен, хто читатиме цю статтю, знатиме наш величезний борг Кармі Скулеру, чий проникливий аналіз складності оточення та психічної діяльності надихнув ті гіпотези, які ми перевіряємо у цій статті, та чие критичне прочитання її попередньої версії сприяло нашому формулюванню проблем.

¹ Дослідження Дж. Мортімер та її співробітників, які стосуються чоловіків на початку їхньої кар'єри і старших школярів у їхній частковій зайнятості (Mortimer, Pimentel, Ryu, Nash, Lee 1996), підтверджують і доповнюють ці висновки, хоча й на підставі суб'єктивних аналогій щодо реальних умов праці. Огляди інших досліджень, які мають стосунок до теми, що розглядається, проведених у Сполучених Штатах та інших країнах, див. у (Kohn, Schooler et al. 1983, chap. 12; Kohn, Slomczynski et al. 1990, chap. 9).

соціалістичній Польщі, і в Сполучених Штатах, і в Японії (Kohn et al. 1997 [у цій книзі – розділ 15. *Прим. ред.*]).

Ми приймаємо як доведений факт, що змістовна складність праці у сфері оплачуваної зайнятості має для особистості суттєве значення. Дані, хоча тільки у межах Сполучених Штатів, наводять на думку, що змістовна складність праці поза сферою оплачуваної зайнятості – у домогосподарстві й у навчанні – може мати для особистості таке саме значення.

ПРОПОНОВАНЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА ПЕРЕВІРКА ГІПОТЕЗИ

У цій статті ми узагальнюємо концептуалізацію складності, щоб охопити не тільки працю, чи то в сфері оплачуваної зайнятості, чи то в інших сферах, але також і діяльність людей у нетрудових сферах. Наша теза полягає в тому, що складні різновиди діяльності у будь-якій психологічно значимій сфері життя, – незалежно від того, чи розглядається ця діяльність як праця, – справляють глибокий вплив на особистість і, своєю чергою, зазнають впливу з її боку².

Підставою для нашої гіпотези стосовно того, що складність діяльності впливає на особистість, слугує просте узагальнення пояснення М.Кона і К.Скулера, чому змістовна складність праці у сфері оплачуваної зайнятості для особистості має суттєве значення. Як писав про це Кон у статті 1980 року, “в індустріальному суспільстві, де праця посідає центральне місце в житті людей, те, що люди роблять на роботі, безпосередньо впливає на їхні цінності, їхні уявлення про себе і їхні орієнтації щодо оточуючого їх світу - “Я роблю, отже я існую”. Звідси – заняття складною за змістом працею має тенденцію підвищувати оцінку людиною своїх здібностей і своєї самостійності, її інтелектуальний рівень (навіть у заняттях під час дозвілля) і її впевненість у тому, що проблеми, з якими вона стикається в оточуючому світі, можна розв’язати” (Kohn 1980, р. 205). Зауважимо, що це формулювання застосовне не тільки щодо розумової гнучкості та самостійності орієнтацій (і її компонентів), а й щодо того основного виміру орієнтацій, який виявився найпроблематичнішим у попередніх дослідженнях – відчуття благополуччя або дистресу (Kohn, Slomczynski 1990; Kohn et al. 1990). Заняття складною за змістом працею мало б посилювати в людині відчуття благополуччя, завдяки тому відчуттю досягнення, яке воно надає, і впевненості в тому, “що проблеми, з якими вона стикається в оточуючому світі, можна розв’язати”.

Не піддаючи сумніву психологічно центральне місце роботи для чоловіків і жінок, зайнятих у сфері найманої праці, ми висуваємо гіпотезу, що складність різновидів діяльності, які зазвичай не вважаються роботою, має таке саме значення для особистісних характеристик

² Хоча така екстраполяція на складність діяльності того формулювання, яке стосується складності праці, може видатися надто сміливою, вона тямніє порівняно з інтригуючою гіпотезою К.Скулера (Schooler 1984) про те, що вплив складного оточення на інтелектуальні функції та самостійність орієнтацій дорослих, дітей, людей похилого віку і навіть тварин співзвучний впливові змістовної складності праці на дорослих людей у сфері оплачуваної зайнятості. Екстраполюючи огляд значного обсягу різноманітної літератури, К.Скулер знаходить для своєї гіпотези вельми суттєві підтвердження.

незайнятих найманою працею. Як ми б виклали це зараз, заняття складними різновидами діяльності – на роботі чи в будь-якій іншій важливій сфері життя – сприяє підвищенню інтелектуального рівня людини, розвитку самостійності її орієнтацій і сприйняттю проблем, що виникають у житті, як розв’язуваних. Ми навіть припускаємо, що складність діяльності настільки важлива, що величина взаємозв’язку між складністю діяльності та особистісними характеристиками буде майже такою само високою для незайнятої частини населення, як і для зайнятої. Ми висуваємо також гіпотезу, що ці взаємозв’язки відбивають не просто схильність більш освічених людей займатися більш складною діяльністю, і не переносимо вплив складності праці, якою люди займалися раніше, на їхні нинішні особистісні характеристики. Коротше кажучи, ми висуваємо гіпотезу, що для всіх основних категорій населення складність поточної діяльності людей має значимий, і навіть суттєвий, зв’язок з їхніми особистісними характеристиками, незалежно від їхнього освітнього рівня та складності їхньої діяльності у попередній зайнятості.

Ми піддаємо цю гіпотезу вкрай вимогливій перевірці: щоб ці зв’язки виявлялися навіть за умов радикальних соціальних змін.

Услід за Р.Вільямсом (Williams 1970), ми розглядаємо соціальні зміни як зміни в структурі суспільства, а не просто як багатий подіями або драматичний період у житті конкретного суспільства: “Зміни відбуваються, коли є зрушення у формі, коли з’являються нові зв’язки...” До радикальних соціальних змін ми відносимо не темп змін, а їх природу: трансформацію однієї політичної й економічної системи в істотно відмінну. У період радикальних соціальних змін економічний примус, непевність і ненадійність можуть настільки порушувати перебіг життя людей, що звичайно глибоко значимі для особистісних якостей умови життя – навіть складність їхньої діяльності – можуть ставати куди менш важливими, ніж за часів більшої стабільності. (Опис того, як радикальні соціальні зміни порушують навіть ті умови, від яких залежить проведення дослідження, див.: (Kohn 1987).) Проте ми висуваємо гіпотезу стосовно того, що вплив складності діяльності на характеристики особистості є таким глибоким, що навіть за умов радикальних соціальних змін взаємозв’язок складності діяльності та особистісних характеристик виявлятиметься сильним для всіх категорій населення.

ВИБІР КРАЇН ДЛЯ ОПИТУВАННЯ

Для цих досліджень ми проінтерв’ювали репрезентативні вибірки дорослих чоловіків і жінок, котрі мешкають у міських умовах у Польщі й Україні в період переходу від соціалізму до капіталізму, що формується. Польща – це єдина країна, яка зазнає радикальних соціальних змін, що панують нині у Східній Європі та колишньому Радянському Союзі, для якої існують слушні дані часів соціалізму про взаємозв’язок між змістовною складністю праці й особистісними характеристиками. Таким чином, проведення повторного опитування в Польщі є для нашого

дослідження стратегічно основним. Україну ми вивчали для того, щоб віддиференціювати загальні соціально-структурні прояви від приватних особливостей окремої нації (обговорення стратегій міжнародного дослідження див.: (Kohn 1987)). Опитування в Польщі було проведено восени і на початку зими 1992 року, а в Україні – взимку 1992–1993 років. Обидва опитування проведені шляхом персональних інтерв'ю репрезентативних вибірок з усіх чоловіків і жінок, котрі мешкають у міських умовах. (Інформацію про вибірку і методи збирання даних див. у Додатку Д.)

Під час проведення опитувань Польща явно просувалася до певної форми ринкової економіки. Парламент на той час уже давно ухвалив необхідні для такого просування закони; населення здебільшого підтримувало такі перетворення – хоча й дедалі стриманіше. Розвинувся активний приватний сектор – головним чином малі підприємства, зайняті переважно імпортом і реалізацією товарів, а не виробництвом та експортом, та все ж таки – енергійний приватний сектор. Високий рівень інфляції, характерний для найранішій стадій перехідного періоду, ставав контрольованим. Разом з тим, уперше від часів Другої світової війни з'явилося офіційно визнане безробіття й замаячив привид його прийдешнього зростання.

Натомість в Україні було куди більше непевності стосовно можливої форми економіки. Політична ситуація у цей час залишалася невизначеною: парламент і уряд ще не прийняли основних рішень щодо того, якому типу економіки надати перевагу. Приватний сектор аж ніяк не був настільки розвинений, як у Польщі, а безробіття було радше майбутньою загрозою, ніж тогочасною реальністю. Інфляція була астрономічною. Українську економіку того періоду точніше було б характеризувати як хаотичну, а не перехідну.

Контрастно відмінні ситуації цих двох країн дають нам дві відмінні одна від одної можливості для перевірки взаємозв'язків між складністю діяльності та особистісними якостями за умов радикальних соціальних змін.

ІНДЕКСУВАННЯ СТРУКТУРНОЇ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛЮДЕЙ

Ми визначаємо «структурну локалізацію», щоб охопити всі п'ять основних частин населення: тих чоловіків й жінок, які працюють за наймом або самозайняті не менш як 15 годин на тиждень; тих, хто не має роботи і шукає її (тобто безробітні); пенсіонерів, що вийшли на пенсію або за віком, або достроково за власним бажанням чи з інших причин, або за станом здоров'я; домогосподарок; студентів. З огляду на швидке зростання числа домогосподарок, серед яких багато хто шукав роботу, у польському опитуванні ми запровадили додаткове розрізнення домогосподарок, які шукають роботу (“безробітні домогосподарки”) і які не шукають її (“звичайні домогосподарки”). Таке розмежування для України у той час не мало сенсу, оскільки українські жінки тоді не були змушені кидати роботу. Однак в українському опитуванні вирізнялася категорія жінок, які перебували у відпустці за вагітністю, пологами та

доглядом за дитиною – жінок, чиє матеріальне становище помітно відрізнялося від становища і працюючих, і домогосподарок.³

ВИМІРИ ОСОБИСТОСТІ

У наших визначеннях зв'язку між складністю діяльності та особистісними характеристиками ми постійно намагалися вимірювати ті самі аспекти особистості, що й під час досліджень у Сполучених Штатах, соціалістичній Польщі та Японії. Залучаючи до дослідження Україну і перекладаючи опитувальники російською та українською мовами з метою забезпечення порівнянності смислів і вимірів, ми використовували майже ті самі систематичні процедури, до яких вдавалися Кон і Сломчинський (Kohn, Slomczynski et al. 1990, chap. 2) при поширенні на Польщу вихідного дослідження, проведеного у США.

Орієнтації стосовно себе та суспільства

Ми вивчали вісім вимірів орієнтацій: *авторитарний консерватизм, норми особисто відповідальної моралі, довіру, самоосуд, тривожність, фаталізм, сприйнятливність до змін*.⁴ Індекси цих вимірювань орієнтацій першого порядку подані у додатку Д (таблиця Д.1). Всі вони ґрунтуються на конфірмаційному факторному аналізі. Всі вимірювальні моделі добре узгоджуються з даними й усі явно подібні для Польщі та для України, як для чоловіків, так і для жінок у кожній країні⁵.

Додержуючись концептуалізації М.Кона і К.Скулера (Kohn, Schooler et al. 1983, chap. 6 [у цій книзі – це розділ 7. – Прим. ред.]), ми припускаємо, що за наведеними вісьмома аспектами орієнтацій лежать два основних виміри: самостійність орієнтацій на протидію конформності до зовнішнього авторитету і відчуття дистресу на протидію відчуттю благополуччя. Самостійність орієнтацій передбачає переконання у здатності перебирати на себе відповідальність за власні дії, а також у тому, що устрій суспільства вможлиблює таку самостійність; протилежним полюсом

³ У двох наших опитуваннях застосовувалися досить різні методи розмежування наших респондентів за категоріями. Для польського опитування ми запитували респондентів, чи працюють вони 15 або більше годин на тиждень як наймані працівники, є самозайнятими або якимось чином поєднують одне й друге. Якщо вони відповідали “так”, ми відносили їх до розряду працюючих у сфері оплачуваної зайнятості. Ми запитували чоловіків, не зайнятих 15 або більше годин на тиждень, чи шукають вони роботу. Якщо вони відповідали “так”, ми відносили їх до розряду безробітних. Ми запитували жінок, які не працюють 15 або більше годин на тиждень, чи вважають вони себе домогосподарками. У будь-якому разі ми запитували, чи шукають вони роботу, тож у нас була змога відрізнити “просто” домогосподарок від домогосподарок “безробітних”. Чоловіків, котрі не шукають роботу, і жінок, які не шукають роботу і не вважають себе домогосподарками, ми запитували (залежно від віку), чи не є вони учнями денної форми навчання або пенсіонерами. Виявилося зовсім мало тих, хто не належить до жодної з чотирьох категорій.

Для України, де наприкінці 1992–1993 р. офіційне безробіття було ще дуже мало поширене, ми просто запитували респондентів: працюють вони, шукають роботу, займаються домогосподарством, навчаються (у вузах), перебувають на пенсії або ж роблять щось інше. Ми відносили до розряду працюючих у сфері оплачуваної зайнятості лише тих, хто відповів, що працює не менше 15 годин на тиждень на якомусь зі своїх місць роботи. Якщо вони відповідали, що працюють, але не зайняті як мінімум 15 годин на тиждень, ми запитували, чи не перебувають вони у відпустці за своїм місцем роботи. Щодо решти категорій ми цілком поклалися на їхню самоідентифікацію.

⁴ Визначення цих орієнтацій повністю надані у попередньому, 15-му розділі, і тому тут вони не повторюються – Прим. ред.

⁵ Наші критерії відповідності моделі даним полягають у тому, що відношення χ^2 до числа ступенів свободи не має перевищувати 5,0 (або не набагато перевищувати 5,0 коли базється на великому N), корінь із середнього квадрата похибки апроксимації не має перевищувати 0,05 або 0,08 та бути статистично незначущим.

цього концепту виступає підпорядкованість зовнішньому авторитету. Другий основний вимір – дистрес на противагу відчуттю благополуччя – фокусується на переживаннях психічного комфорту або страждання. Наші вимірювання самостійності орієнтацій та дистресу ґрунтуються на конфірмаційному факторному аналізі “другого порядку” викладеному раніше [див. розділ 15 та додаток Д. – *Прим. ред.*].

Самостійність орієнтацій виявляється, по-перше, у відсутності схильності до авторитарно-консервативних поглядів і в сприйнятливості до змін, а по-друге, у наявності норм особисто відповідальної моралі, довіри до інших людей та відсутності фаталізму – все це відповідно до наших теоретичних припущень. Дистрес виявляється, по-перше, у самоосуді й тривожності, а по-друге, в недостатній впевненості у собі й у недовірі до інших, – що, безперечно, має бути самоочевидним. Моделі добре узгоджуються з даними і цілковито подібні між собою для обох країн і для обох гендерів.

У подальшому аналізі ми наводимо результати тільки для двох вимірів орієнтацій – вимірів “другого порядку”. Більш детальні розрахунки послідовно показують, що наші висновки щодо самостійності застосовні також до тих першопорядкових вимірів орієнтацій, які найбільш визначено і точно відображають цей вимір, покладений у їх основу, а саме – стосовно неупередженості (на противагу авторитарному консерватизму), сприйнятливості до змін і норм особисто відповідальної моралі. Наші висновки щодо дистресу застосовні також до першопорядкових вимірів орієнтацій, які відбивають це поняття найточніше, а саме – щодо тривожності та самоосуду.

Розумова гнучкість

Ми вимірювали також розумову гнучкість – тією мірою, якою про неї свідчили розумові дії респондента під час інтерв’ю. Ми спираємось на розв’язання респондентами двох розумових задач; на їхню схильність до “згоди”, коли ставлять запитання, які потребують відповідей “згоден/не згоден”; і (в Польщі) на оцінку інтерв’юером інтелекту респондента після тривалого інтерв’ю, котре вимагає багато роздумів і рефлексії. Ми покладаємось на конфірмаційний факторний аналіз, щоб гарантувати, що відхилення в якомусь одному показникові не позначатимуться на нашому вимірюванні концепту, що за ним стоїть, за умови, що ці відхилення не є спільними також для інших показників. Питання у тій формі, в якій ми їх ставили, наведені в Додатку Д; вимірювальні моделі подані там в таблиці Д.4.

Хоча ці моделі ґрунтуються лише на кількох показниках, ці показники відображають реальну розумову діяльність людей у ситуації, яка, ймовірно, вимагала значних розумових зусиль майже від усіх респондентів. К.Скулер, М.Мулату та Г.Оутс (Schooler, Mulatu, Oates 1999) показали, що американські вимірювання розумової гнучкості, застосовувані в цьому

дослідженні, суттєво корелюють (0,87) із більш традиційними вимірами ефективності розумової діяльності.

Виміри складності діяльності

Ми мали намір оцінити складність діяльності представників усіх основних категорій населення. З цією метою ми ставили їм різноманітні питання; деякі були доволі загальними, тоді як інші спеціально стосувалися діяльності, властивій тій або іншій категорії. Різною мірою (у Польщі також більше, ніж в Україні) ми досягали мети для людей з усіх категорій населення, крім студентів. І хоча ми зібрали інформацію про навчальну діяльність польських студентів, їхнє число у нашій вибірці (для дорослого населення) було занадто малим для надійних індексів.

Змістовна складність праці у сфері оплачуваної зайнятості

Наші вимірювальні моделі змістовної складності праці вельми подібні до моделей, розроблених для американських чоловіків (Kohn, Schooler et al. 1983, chap. 5 [в цій книзі – це розділ 6. – *Прим. ред.*]), американських жінок (Kohn, Schooler et al. 1983, chap. 8; 19), польських чоловіків (Kohn, Slomczynski et al. 1990, chap. 5), японських чоловіків і жінок (Naoi, Schooler 1990), а також чоловіків і жінок у Колумбії (Gutierrez 1995). Моделі, використовувані для Польщі й України перехідного періоду, викладені нами раніше (Kohn et al. 1997 [див. розділ 15 та додаток Д. – *Прим. ред.*]). Ми повторюємо їх тут (у таблиці 16.1) для порівняння з розробленими в цьому дослідженні вимірювальними моделями складності діяльності в інших сферах.

Таблиця 16.1. ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ ПРАЦІ У СФЕРІ ОПЛАЧУВАНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ДЛЯ ПОЛЬЩІ (1992) ТА УКРАЇНИ (1992–1993)

Концепти й показники	Стандартизовані шляхи: від концептів та індикаторів			
	Польща		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Змістовна складність праці				
Складність праці з інформацією	0,91*	0,85*	0,91*	0,91*
Складність праці з речами	0,11*	0,38*	0,32*	0,36*
Складність праці з людьми	0,90*	0,85*	0,81*	0,75*
Час роботи з інформацією	0,52*	0,34*	0,60*	0,51*
Час роботи з речами	–0,61*	–0,46*	–0,68*	–0,60*
Час роботи з людьми	0,30*	0,26*	0,40*	0,32*
Загальна складність	0,78*	0,94*	0,80*	0,85*
Відношення χ^2 до числа ступенів свободи	5,19		2,07	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,054		0,030	
Кількість випадків	792	658	557	583

* $p < 0,05$

Наші відомості щодо змістовної складності праці ґрунтуються на детальному опитуванні кожного респондента про його або її роботу. Це опитування забезпечує підґрунтя для визначення семи показників роботи кожного респондента: нашої оцінки складності його роботи з інформацією, з речами і з людьми; нашої оцінки загальної складності його роботи та оцінок самим респондентом кількості часу, витраченого на кожний з цих трьох типів праці. Складність роботи з інформацією і з людьми і загальна складність роботи найбільшою мірою відображають концепт, що за ними стоїть; складність роботи з речами слабкіше відображає основний концепт, але все ж таки у вигляді прямого (позитивного) зв'язку; а кількість часу, витраченого на роботу з речами, негативно пов'язана зі змістовною складністю праці. Як для Польщі, так і для України моделі доволі добре узгоджуються з даними. Параметри зв'язку концептів із показниками вельми подібні для поляків і українців, для чоловіків і для жінок у кожній країні.

Складність діяльності безробітних і пенсіонерів

Загальний показник складності діяльності. У польському опитуванні безробітним чоловікам, тим із жінок, котрі, не маючи роботи, не вважають себе домогосподарками, і пенсіонерам (як чоловікам, так і жінкам) ставили питання досить загального характеру про їхню діяльність, пов'язану з речами, з інформацією і з людьми. У наближеному перекладі питання виглядали так:

“Хотілося б докладніше обговорити розподіл Вашого часу: що Ви зазвичай робите впродовж дня? Нас цікавить і будь-яка розумова робота – приміром, читання й писання – і фізична праця. Давайте почнемо з діяльності, що потребує докладання рук, незалежно від того, прості це дії чи пов'язані з використанням інструментів і приладів. Ми маємо на увазі будь-яку роботу, що потребує докладання рук, наприклад: роботу з електродрилем, із механічною пилою, за комп'ютером або ж приготування їжі, малювання, гру на фортепіано. Що з того, що потребує фізичної праці, Ви робите найчастіше?

У середньому – скільки годин на тиждень Ви працюєте руками?

А тепер поговоримо про читання і писання. Будь ласка, візьміть до уваги листи, нотатки, книжки, газети й узагалі будь-які письмові матеріали. Скільки годин на тиждень Ви присвячуєте заняттям такого роду?

Що саме Ви в цей час робите? Що Ви читаєте? Якщо Ви пишите, то що саме?

Скільки годин на тиждень Ви взаємодієте з людьми?

У чому полягає це взаємодія? З приводу чого Ви контактуєте з людьми, котрі не є членами Вашої сім'ї?

Використовуючи отримані відомості, фахівці з опитування, що мають досвід застосування нашого методу вимірювання змістовної складності праці у сфері оплачуваної

зайнятості, оцінювали складність діяльності кожної людини, в поводженні з речами, з інформацією і з людьми. Вони також оцінювали загальну складність діяльності цієї людини, використовуючи шкали, створені за зразком шкал для оцінювання змістовної складності праці у сфері оплачуваної зайнятості (Kohn, Schooler et al. 1983: Appendix B [в цій книзі – додаток Б. – *Прим. ред.*]).

На підставі таких оцінок складності, а також оцінок респондентами кількості часу, витраченого ними на дії з речами, з інформацією і з людьми, з використанням конфірматорного факторного аналізу ми будували вимірювальні моделі складності діяльності безробітних і пенсіонерів (див. таблицю 16.2). Спосіб опитування і кодування був однаковим для безробітних і для пенсіонерів, тому ми проводили оцінку двогрупової (two-population) моделі. Та оскільки параметри для безробітних і для пенсіонерів істотно різнилися, ми не висували вимоги їхньої рівності для обох груп. І позаяк відповідні питання ставили тільки тим нечисленним безробітним жінкам, котрі не вважали себе домогосподарками, а вся наша вибірка містила відносно мало жінок-пенсіонерок, ми не намагалися проводити оцінювання окремих моделей для чоловіків і для жінок.

Модель добре узгоджується з даними. Зв'язки між концептами й показниками загалом подібні до зв'язків для змістовної складності праці у сфері оплачуваної зайнятості. Найбільшою є розбіжність у тому, що складність діяльності з людьми не є статистично значущою, що, напевне, відбиває брак ясності стосовно того, що слід вважати такою діяльністю поза сферою оплачуваної зайнятості. Однак шляхи від концептів до індикаторів достатньо подібні до шляхів для змістовної складності праці у сфері оплачуваної зайнятості, щоб гарантувати, що ми вимірюємо те саме явище, хоча й у зовсім інших сферах.

В Україні ми такої інформації не збирали.

Складність діяльності з пошуків роботи. Опитуючи безробітних, зокрема й непрацюючих жінок, котрі вважають себе домогосподарками, ми також намагались оцінити дещо схоже на складність діяльності в їхніх пошуках роботи. Цей експеримент полягав у тому, що ми запитували в респондентів, чи вдавалися вони до якихось із наведених далі дій з пошуку роботи: відвідування бюро або агентства з найму; відгук на оголошення; подання свого оголошення; відвідування компаній та організацій, що можуть мати вакансії; розпитування членів сім'ї та знайомих про вакансії; відвідування курсів перекваліфікації; спроба започаткувати власний бізнес.

Використовуючи цю інформацію, два професійні психологи, добре поінформовані про ситуацію із зайнятістю в Польщі в той час, намагалися оцінити міру складності, пов'язаної з формами діяльності з пошуків роботи. Їхній алгоритм ранжує цю діяльність у такому порядку за зростанням складності:

Таблиця 16.2. ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ СКЛАДНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ДЛЯ ПОЛЬСЬКИХ

БЕЗРОБІТНИХ І ПЕНСІОНЕРІВ – ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК (1992)

Концепти й індикатори	Стандартизовані параметри зв'язку концептів та індикаторів	
	Безробітні	Пенсіонери
Складність діяльності		
Складність діяльності з інформацією	0,77*	0,86*
Складність діяльності з речами	0,49*	0,23*
Складність діяльності з людьми	0,13*	0,07
Час діяльності з інформацією	0,36*	0,44*
Час діяльності з речами	0,20	-0,09
Час діяльності з людьми	0,17	-0,03
Загальна складність	0,69*	0,65*
Відношення χ^2 до числа ступенів свободи	10,88	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,05	
Кількість випадків	98	205

* $p < 0,05$

1. Звернення тільки до друзів і членів сім'ї за інформацією про вакансії.
2. Відвідування бюро з працевлаштування.
3. Відгук на оголошення.
4. Оприлюднення оголошення і/або відвідування різних компаній та установ і/або навчання на курсах перекваліфікації.
5. Спроба започаткувати власний бізнес або відвідування курсів перекваліфікації плюс будь-які чотири з п'яти інших видів пошуку роботи.

Ті самі питання ставилися й безробітним в Україні, та оскільки Україна тоді ще не виробила деяких із механізмів пошуку роботи, застосовуваних у Польщі, мало хто використовував більшість із цих різновидів діяльності для пошуку роботи. Таким чином, подібний алгоритм не мав сенсу для України. Замість нього ми застосовували для України вимір, ґрунтований на єдиному ефективному механізмі, що існував тоді: на відвідуванні державного бюро з працевлаштування у пошуках інформації про вакансії.⁶

⁶ Наш індекс дає класифікацію за трьома категоріями: відсутність звернень до державного бюро з працевлаштування; звертання в таке бюро поряд з одержанням інформації від друзів і знайомих; пошук роботи винятково через таке бюро. Підґрунтям такої категоризації було те, що звернення лише до послуг державної служби зайнятості в Україні у 1992-1993 роках уявлялося найефективнішим способом пошуку роботи. Проста дихотомія користування або не користування послугами державного бюро з працевлаштування майже так само добре корелює з усіма трьома вимірами особистості, як і трьох-категоріальна класифікація.

Складність праці у домогосподарстві

Як у польському, так і в українському дослідженні домогосподаркам ставили низку докладних питань, в цілому – 23. Як ілюстрацію наводимо деякі з них, що стосуються приготування їжі:

Чи готуєте Ви обід щодня, майже щодня, 3–4 рази на тиждень, 1–2 рази на тиждень, менше одного разу на тиждень, майже ніколи або взагалі ніколи?

Чи користуєтесь Ви для приготування обіду лише цілком або частково обробленими продуктами (напівфабрикатами); здебільшого обробленими продуктами, але іноді й сирими; переважно сирими продуктами, але іноді й обробленими; або тільки сирими продуктами?

Чи користуєтесь ви кулінарною книгою або рецептами: раз на тиждень або частіше; 2–3 рази на місяць; у середньому раз на місяць; рідше або ніколи?

Чи використовуєте Ви для повсякденного приготування їжі нові рецепти і/або продукти або Ви надаєте перевагу приготуванню страв, які вже довели, що вони мають успіх?

Чи користуєтесь Ви іноді кухонним комбайном або іншим багатоцільовим пристосуванням аналогічного типу?

Чи користуєтесь Ви міксером?

На підставі цієї інформації ми оцінювали складність приготування їжі кожною домогосподаркою; а за інформацією подібного характеру ми оцінювали складність іншої її діяльності в роботі по дому. Далі ми застосовували ці оцінки як показники двох факторів першого порядку – складності домашньої роботи з інформацією і з речами (див. табл. 16.3). Показниками для оцінювання складності роботи з інформацією є оцінки складності всього того, що респондентки читають про домашню роботу, що вони пишуть, виконуючи цю роботу, кількість часу, витраченого ними на читання матеріалів, які стосуються домашньої роботи, і (для Польщі) один додатковий показник – приготування нових страв. Для складності праці з речами показниками є оцінки складності приготування їжі, прання і шиття. Зв'язки обох концептів з їхніми показниками для польських і українських домогосподарок виявилися приблизно однаковими за величиною.

Ми зіткнулися з неабиякими труднощами, підшуковуючи задовільні показники складності спілкування з людьми під час виконання домашньої роботи. Це, крім іншого, може відбивати неоднозначність того, що становить роботу з людьми поза сферою оплачуваної зайнятості. Ми вирішили скористатися кількістю членів сім'ї як єдиним показником складності роботи з людьми на тій підставі, що розміри сім'ї приблизно відповідають введеному Р.Козером (Coser 1975) поняттю складності рольових наборів (role-sets), яку можна вважати основною для складності поводження з людьми.

Таблиця 16.3. ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ СКЛАДНОСТІ ДОМАШНЬОЇ РОБОТИ ДЛЯ ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРОК

Концепти й показники	Польські домогосподарки	Українські домогосподарки
Стандартизовані шляхи: від концептів першого порядку до індикаторів		
Складність роботи з інформацією		
Читання	0,81*	0,94*
Писання	0,58*	0,63*
Час, витрачений на читання	0,42*	0,42*
Нові страви	0,36*	–
Складність роботи з речами		
Приготування їжі	0,59*	0,54*
Прання	0,42*	0,28*
Шиття	0,21*	0,45*
Складність роботи з людьми		
Кількість членів сім'ї	1,00	1,00
Стандартизовані шляхи: від концептів першого порядку до індикаторів		
Складність домашньої роботи		
Складність роботи з інформацією	0,47*	0,56*
Складність роботи з речами	0,82*	0,96*
Складність роботи з людьми	0,34*	0,15
Відношення χ^2 до числа ступенів свободи	2,17	1,17
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,049	0,034
Кількість випадків	490	148

* $p < 0,05$

Три фактори першого порядку – складність роботи з інформацією, з речами і з людьми – слугують “індикаторами” концепту другого порядку: складності домашньої роботи. Частини моделей другого порядку для обох країн подібні: складність роботи з речами є найвагомішим показником складності домашньої роботи, а складність роботи з людьми, – що базується на єдиному індикаторі із сумнівною надійністю – є (що не дивно) найменш вагомою. Моделі і для польських, і для українських домогосподарок добре узгоджуються з даними.

СКЛАДНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСОБИСТІСТЬ

Використовуючи описані контекстно-залежні міри складності діяльності, ми тепер можемо оцінити, чи для всіх категорій населення складність діяльності людей має приблизно однаковий зв'язок з їхніми особистісними характеристиками. Ми припускаємо, що всі кореляції мають бути нетривіальними; величина кореляцій для всіх зайнятих за наймом, ми вважаємо, буде приблизно такою самою, як і для зайнятих за наймом чоловіків за більш стабільних часів; а для незайнятих за наймом – буде майже такою великою, як і для зайнятих.

Таблиця 16.4. КОРЕЛЯЦІЇ КІЛЬКОХ МІР СКЛАДНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ З ОСОБИСТІСТЮ ЗАЛЕЖНО ВІД КРАЇНИ ТА СТАТІ РЕСПОНДЕНТІВ: АМЕРИКАНСЬКІ ЧОЛОВІКИ (1974), ПОЛЬСЬКІ ЧОЛОВІКИ (1978), ПОЛЬСЬКІ ЧОЛОВІКИ ТА

ЖІНКИ (1992), УКРАЇНСЬКІ ЧОЛОВІКИ ТА ЖІНКИ (1992-93)

	N	Самостійність орієнтацій	Дистрес	Розумова гнучкість
Американські чоловіки (1974)				
Працюючі: змістовна складність праці	687	.64*	-.24*	.77*
Польські чоловіки (1978)				
Працюючі: змістовна складність праці	1.557	.48*	.17*	.65*
Польські чоловіки (1992)				
Працюючі: змістовна складність праці	769	.45*	-.23*	.67*
Безробітні: складність діяльності	84	.30*	-.29*	.57*
Безробітні: складність пошуків роботи	84	.30*	-.29*	.57*
Пенсіонери: складність діяльності	165	.29*	-.09	.42*
Польські жінки (1992)				
Працюючі: змістовна складність праці	632	.48*	-.31*	.72*
Безробітні: складність пошуків роботи	144	.14	.00	.14
Пенсіонерки: складність діяльності	27	.23	-.31	.73*
Домогосподарки: складність домашньої роботи	475	.43*	-.43*	.67*
Всі домогосподарки	341	.47*	-.54*	.73*
“Прості домогосподарки”	134	.36*	-.23*	.51*
“Безробітні домогосподарки”				
Українські чоловіки (1992–1993)				
Працюючі: змістовна складність праці	495	.19*	-.17*	.19*
Безробітні: показник пошуку роботи	37	.29	-.24	.21
Українські жінки (1992–1993)				
Працюючі: змістовна складність праці	492	.30*	-.12	.26*
Безробітні: показник пошуку роботи	(31)	.07	-.23	.22
Домогосподарки: Складність домашньої роботи	138	.42*	-.26*	.38*

* $p < 0,05$

Кореляції між складністю діяльності і особистістю за умов радикальних соціальних змін

Працюючі чоловіки та жінки в Польщі й Україні. Кореляції змістовної складності праці та особистості узяті з раніше оприлюдненої статті (Kohn et al. 1997 [в цій книзі – розділ 15. – Прим. ред.]). Ми повторюємо їх тут – в іншому теоретичному контексті, – щоб установити основну лінію, відносно якої можна оцінювати кореляції для складності діяльності у позаробочих сферах. Як показано в таблиці 16.4, кореляції складності праці з самостійністю орієнтацій та з розумовою гнучкістю за умов радикальних соціальних змін для працюючих польських чоловіків дуже подібні до тих, якими ці кореляції були за явно стабільніших умов

соціалістичного періоду.⁷ Проте кореляція змістовної складності праці з дистресом для польських чоловіків за сучасних умов протилежна за знаком тій, що фіксувалася в соціалістичній Польщі, але вона така сама за знаком і майже дорівнює за величиною тій, що фіксувалася у Сполучених Штатах. Той єдиний аспект, в якому в попередніх дослідженнях Польща відрізнялася від Сполучених Штатів, тепер може бути віднесений до умов життя у Польщі за соціалізму.

Кореляції між змістовною складністю праці та особистісними характеристиками дещо сильніші для працюючих польських жінок, ніж для працюючих польських чоловіків. Проте всі кореляції для працюючих людей в Україні явно слабші, ніж для працюючих людей тієї самої статі в Польщі [див.: розділ 15. – *Прим. ред.*]. Та попри вкрай невизначені умови життя в тогочасній Україні, всі шість кореляцій мали належний знак і нетривіальну величину, а п'ять з-поміж них виявилися статистично значимими.

Безробітні. Дані, які стосуються безробітних чоловіків у Польщі, цілком узгоджуються з нашими гіпотезами: (позитивні) кореляції складності їхньої діяльності з самостійністю орієнтацій та з розумовою гнучкістю майже такі сильні, як і відповідні кореляції змістовної складності праці з тими самими аспектами особистості для чоловіків у Польщі, котрі працюють у сфері оплачуваної зайнятості, а кореляція (негативна) з дистресом дещо сильніша. Крім того, наша оцінка складності діяльності з пошуку роботи корелює позитивно із самостійністю орієнтацій і з розумовою гнучкістю, а з дистресом корелює негативно. А кореляції з дистресом тут сильніші, ніж для змістовної складності праці чоловіків у сфері оплачуваної зайнятості.

Що ж до безробітних жінок у Польщі, то ми маємо показник складності діяльності тільки для десятих жінок, які не вважали себе домогосподарками; цього замало для отримання надійних кореляцій. Для всіх не зайнятих за наймом польських жінок ми маємо, втім, показник складності їхніх пошуків роботи. Він не корелює – ані сильно, ані значущо – з жодним із трьох вимірів особистості. Ймовірне пояснення цього дає той виявлений нами факт, що непрацюючі польські жінки, котрі вважають себе домогосподарками, – і які становлять більшість непрацюючих, – мало часу приділяли активному пошукові роботи. Складність цієї їхньої пошукової діяльності, напевне, не відбиває повною мірою загальної складності їхньої діяльності.

У нас немає ані інформації про звичайну діяльність українських безробітних, ані таких, що мають сенс для України, вимірів складності діяльності з пошуку роботи. До того ж, оскільки

⁷ Щоб визначити кореляції, подані у цій роботі, ми обчислили факторні значення на основі вимірювальних моделей, описаних вище або в Додатку Д, із використанням комп'ютерної програми FSCORE, розробленої Рональдом Шенбергом. Ця програма не тільки застосовує доволі витончену процедуру оцінювання відсутніх даних, а й забезпечує кореляцію між фактичними і факторними значеннями; ця інформація є надзвичайно цінною для корекції кореляцій цих факторних значень з іншими змінними з огляду на ненадійність факторних значень. Усі наведені тут кореляції піддавалися корекції щодо такої ненадійності.

під час нашого дослідження належним чином оформлене безробіття було в Україні ще мало поширеним явищем, кількість безробітних чоловіків і жінок у нашій вибірці надто мала, щоб забезпечувати статистично значимі висновки про якісь кореляції крім найбільших. Але навіть при цьому простий показник ступеня використання державної служби з працевлаштування дає результати, які ми вважаємо значимими. Цей показник корелює з усіма трьома аспектами особистісних характеристик безробітних чоловіків-українців принаймні настільки ж сильно, як і змістовна складність праці для працюючих українських чоловіків. І хоча цей показник діяльності з пошуку роботи лише дуже слабо корелює з самостійністю орієнтацій безробітних українських жінок, з їхньою розумовою гнучкістю він корелює майже так само, як і змістовна складність праці працюючих українських жінок, а з їхнім відчуттям благополуччя або дистресу – навіть сильніше. Всі кореляції мають той знак, який передбачався. Таким чином, дані, отримані для українських безробітних, хоч і не є статистично значимими, узгоджуються з нашою тезою.

Пенсіонери. Дані для польських пенсіонерів неоднозначні: для польських чоловіків-пенсіонерів кореляції складності діяльності з самостійністю орієнтацій і з розумовою гнучкістю, хоч і помітно менші за величиною, ніж відповідні кореляції для працюючих польських чоловіків, та однаково є доволі сильними і статистично значимими. А от кореляція з дистресом невелика ($r = -0,09$) і незначуща. Тут детальна перевірка першопорядкових вимірів орієнтацій дає відомості, що їх не можна дістати з аналізу вимірювань другого порядку. Хоча складність діяльності польських чоловіків-пенсіонерів значимо не пов'язана ані зі самоосудом, ані з тривожністю, вона значущо (причому значною мірою) пов'язана з упевненістю в собі, зі сприйнятливістю до змін, з відсутністю фаталізму і з наявністю особистісно відповідальних норм моралі. Ця сукупність вимірів, як ми вважаємо, означає відчуття здатності контролювати своє життя, що безумовно узгоджується з нашою інтерпретацією.

У нашій польській вибірці всього 27 жінок-пенсіонерок. Кореляція складності їхньої діяльності з самостійністю орієнтацій і з дистресом, хоча й суттєва (стосовно дистресу вона така ж сильна, як відповідна кореляція для працюючих), проте недостатньо велика, щоб бути статистично значимою за настільки малого N . Кореляція з розумовою гнучкістю, яка є воістину дуже великою ($r = 0,73$), є статистично значущою. Таким чином, дані для жінок-пенсіонерок цілком узгоджуються з нашою гіпотезою, хоча не можуть мати вирішального значення.

Про складність діяльності українських пенсіонерів у нас інформації немає.

Домогосподарки. І для Польщі, і для України дані цілком узгоджуються з нашою основною гіпотезою. Всі кореляції складності домашньої роботи з особистісними характеристиками мають належний знак, усі вони статистично значимі, й усі суттєво великі. Завдяки проведеному в польському опитуванні розмежуванню між “звичайними” і

“безробітними” домогосподарками ми дізналися дещо нове: кореляції між складністю домашньої роботи й усіма трьома вимірами особистості набагато сильніші для “звичайних” домогосподарок, ніж для “безробітних” – вони або такі ж сильні, як і відповідні кореляції у польських жінок, що працюють за наймом, або ще сильніші. Проте навіть для “безробітних” домогосподарок кореляції складності домашньої роботи з особистісними характеристиками цілком узгоджуються з нашою гіпотезою.

Для українських домогосподарок кореляції складності домашньої праці з усіма трьома аспектами особистості помітно сильніші за відповідні кореляції змістовної складності праці українських жінок у сфері оплачуваної зайнятості.

Отже, навряд чи можна сумніватися в тому, що складність діяльності людей істотно пов’язана з самостійністю їхніх орієнтацій і з їхньою розумовою гнучкістю серед усіх категорій населення Польщі й України, для яких у нас є необхідна інформація. Цей зв’язок ми виявляємо знову і знову, в обох країнах, і для чоловіків, і для жінок. Чимало кореляцій для не працюючих за наймом так само сильні, як і відповідні кореляції для працюючих за наймом (у тій самій країні й для тієї самої статі), або навіть сильніші.

Наші дані не такі однорідні в тому, що стосується взаємозв’язку між складністю діяльності та відчуттям благополуччя або дистресу. Головний виняток полягає в тому, що складність діяльності польських чоловіків-пенсіонерів лише слабко і незначуще пов’язана з дистресом. Проте складність їхньої діяльності вагомим чином пов’язана з вимірами орієнтацій, у яких виявляється відчуття здатності контролювати власне життя. І, нарешті, немає в отриманих даних жодного натяку на позитивний зв’язок між змістовною складністю праці й дистресом, виявлений у працюючих польських чоловіків за соціалізму, – ані серед пенсіонерів, ані серед будь-якої іншої категорії населення Польщі або України.

Чи не відбиває складність діяльності просто рівень освіти або ж складність попередньої роботи?

Існують усі підстави для того, щоб порушити питання, чи не відбивають кореляції між складністю діяльності й особистістю безсумнівного зв’язку між досягнутим людиною рівнем освіти і складністю її діяльності. Наші дані підтверджують, що освітній рівень істотно і значимо корелює зі складністю діяльності людей серед усіх категорій населення. Проте навіть сильна кореляція між рівнем освіти і складністю діяльності не обов’язково має означати, що зв’язок між складністю діяльності й особистісними характеристиками попросту відбиває вплив на особистість здобутої освіти. Навпаки, проведений М.Коном і К.Скулером (Kohn, Schooler et al. 1983) лонгітюдний аналіз взаємозв’язку освітнього рівня, змістовної складності праці й особистісних якостей працюючих американських чоловіків засвідчив, що не менш як половина

загального впливу, що його з плином часу справляє здобута освіта на особистісні якості, є наслідком впливу освіти на складність праці, а вже складність праці, своєю чергою, впливає на особистісні якості.

Маючи лише крос-секційні дані, ми не можемо давати оцінок щодо змін у часі. Тому ми musiли вдатися до прийому статистичного контролю освітнього рівня, за якого будь-яке зменшення величини зв'язків між складністю діяльності й особистістю означає, що ці зв'язки були відповідною мірою артефактними. Ми свідомо здійснюємо надмірний контроль, щоб дізнатися, чи існує якийсь залишковий зв'язок, який не можна пояснити впливом рівня освіти.

Ми з'ясували (див. таблицю 16.5), що статистичний контроль освітнього рівня зменшує величини багатьох відповідних кореляцій, причому іноді істотно. Однак всі кореляції (крім трьох), що були статистично значимими, такими і залишаються, а дві, раніше незначущі, стають значимими. (Обидві кореляції, що стають при цьому значимими, належать до складності пошуку роботи безробітними польськими жінками. Таким чином, виняток, що видавався важливим, усувається з загальної закономірності значимого зв'язку складності діяльності, – хоч би де вона проходила і хоч би як вимірювалася, – із самостійністю орієнтацій та з розумовою гнучкістю, якщо тільки N достатньо велике.) Освіта безумовно впливає на складність діяльності людей, як у сфері оплачуваної зайнятості, так і поза нею. Але психологічні прояви, що супроводжують складну діяльність, лише почасти можна пояснити впливом освітнього рівня.

Можна також поставити запитання, чи не відбивають кореляції між складністю діяльності й характеристиками особистості безумовного зв'язку між складністю попередньої роботи людей і їхньої поточної діяльності. Це припущення, через відсутність необхідних відомостей про попередню роботу для українців, ми можемо перевірити тільки для поляків. Для поляків припущення про позитивну кореляцію між складністю праці на попередньому місці та складністю теперішньої діяльності справедливе для всіх категорій населення; однак ці кореляції сильні тільки для тих, хто нині працює. Але навіть для них статистичний контроль складності попередньої роботи не набагато знижує кореляцію між змістовною складністю теперішньої роботи й особистісними характеристиками (див. табл. 16.5). Крім того, статистичний контроль складності попередньої роботи не робить незначущою жодну статистично значущу кореляцію між складністю поточної діяльності й особистісними характеристиками. Загалом, саме складність поточної діяльності, а не попередньої роботи має значення для особистісних якостей як працюючих, так і не працюючих у сфері оплачуваної зайнятості, що цілком узгоджується з попередніми результатами для працюючих за наймом чоловіків у США (Kohn, Schooler et al. 1983).

Коротше кажучи, кореляції між складністю діяльності та особистісними характеристиками, якщо і можна приписати рівню освіти або складності попередньої роботи, то лише частково.

Таблиця 16.5. ЧАСТКОВІ КОРЕЛЯЦІЇ СКЛАДНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ З ОСОБИСТІСТЮ: СТАТИСТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ ВПЛИВУ РІВНЯ ОСВІТИ І ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ ПОПЕРЕДНЬОЇ РОБОТИ: ПОЛЬЩА (1992) І УКРАЇНА (1992-93)

	N	Самостійність орієнтацій	Дистрес	Розумова гнучкість
Часткові кореляції, контролювання рівня освіти				
Польські чоловіки				
Працюючі: змістовна складність праці	769	0,16*	-0,15*	0,42*
Безробітні:	84	0,36*	-0,23*	0,47*
складність діяльності	84	0,29*	-0,29*	0,77*
складність пошуків роботи				
Пенсіонери: складність діяльності	165	0,09*	0,07	0,20*
Польські жінки				
Працюючі: змістовна складність праці	632	0,12*	-0,14*	0,28*
Безробітні: складність пошуків роботи	144	0,17*	-0,01	0,21
Пенсіонерки: складність діяльності	27	-0,12*	-0,10	0,61*
Домогосподарки: складність домашньої роботи	475	0,27*	-0,38*	0,56*
Українські чоловіки				
Працюючі: змістовна складність праці	495	0,03*	-0,18*	0,08*
Безробітні: показник пошуку роботи	28	0,22	-0,16	0,09
Українські жінки				
Працюючі: змістовна складність праці	492	0,10*	0,04	0,12*
Безробітні: показник пошуку роботи	23	0,11	-0,27	0,21
Домогосподарки: складність домашньої роботи	138	0,34*	-0,11	0,28*
Часткові кореляції, контролювання оцінки складності попередньої роботи				
Польські чоловіки				
Працюючі: змістовна складність праці	603	0,28*	-0,18*	0,52*
Безробітні:	81	0,41*	-0,28*	0,69*
складність діяльності	76	0,27*	-0,31*	0,67*
складність пошуків роботи				
Пенсіонери: складність діяльності	162	0,21*	0,00	0,36*
Польські жінки				
Працюючі: змістовна складність праці	450	0,30*	-0,24*	0,41*
Безробітні: складність пошуків роботи	121	0,13	0,00	0,14
Пенсіонерки: складність діяльності	26	0,09	-0,16	0,64*
Домогосподарки: складність домашньої роботи	418	0,35*	-0,43*	0,66*

* $p < 0,05$

ОБГОВОРЕННЯ

Попередні дослідження продемонстрували важливість змістовної складності праці – як у сфері оплачуваної зайнятості, так і в інших царинах діяльності – для таких фундаментальних вимірів особистості, як самостійність орієнтацій, відчуття благополуччя або дистресу й розумова гнучкість. Дані виявилися особливо вагомими для працюючих чоловіків у Сполучених Штатах, де аналіз ґрунтувався на лонгітюдних даних, але це було слушним також і для працюючих чоловіків в інших країнах, і для працюючих жінок, і для домашньої роботи (принаймні для жінок), і для навчання (для старших школярів і студентів).

Нещодавнє дослідження, ґрунтоване на даних, зібраних у Польщі й Україні у період радикальних соціальних змін, що супроводжують трансформації економіки цих країн, показало, що факти, встановлені для працюючих чоловіків і жінок, відповідають дійсності не тільки за умов явної соціальної стабільності, а й за умов радикальних соціальних змін.

Поданий тут аналіз, ґрунтований на цих даних, демонструє, що для непрацюючих чоловіків і жінок складність їхньої діяльності має такі самі зв'язки з особистістю, як і для працюючих. І не тільки для домогосподарок, а й для безробітних і пенсіонерів, тобто для всіх значних за чисельністю категорій дорослого населення. Більше того, цей аналіз доводить, що складність діяльності людей, які не працюють у сфері оплачуваної зайнятості, істотно важлива для їх особистісних якостей навіть за часів радикальних змін, коли можна було очікувати, що психологічний вплив складності діяльності перекриватиметься впливом соціальних умов, що породжують непевність і матеріальні нестатки.

Межі узагальнення

Ми зовсім не припускаємо, що складність усіх різновидів діяльності за будь-яких умов впливає на особистість таким самим чином і тією ж мірою, що і складність праці у сфері оплачуваної зайнятості. Наша основна гіпотеза була обмежена діяльністю в психологічно значимих сферах життя. Розмежування між “звичайними” і “безробітними” домогосподарками, проведене в останньому дослідженні в Польщі, може слугувати чудовим показником того, що – відповідно до наших очікувань – є достатньо “значимою” сферою життя. Хоча кореляції між складністю домашньої роботи і всіма трьома вимірами особистості суттєві й статистично значущі для обох категорій домогосподарок, вони безперечно вищі для “звичайних” домогосподарок, ніж для “безробітних”. Це означає, що центральне місце тієї або іншої діяльності в житті людей може бути вирішальним не тільки для наявності впливу складності цієї діяльності на їхні особистісні якості, а й для величини зв'язку між складністю діяльності й особистістю. Величини кореляції виявляються приблизно відповідними відносному значенню тих чи тих діяльностей у житті людей.

Соціальна структура

Де ж у цю картину входить соціальна структура? В усіх подібних дослідженнях працюючих у сфері оплачуваної зайнятості, включно з працюючими у Польщі й в Україні за умов радикальних соціальних змін (Kohn et al. 1997), єдність результатів полягала в тому, що позиція у класовій структурі та в ієрархії соціальної стратифікації сильно корельоване зі змістовною складністю праці. Більше того, дані аспекти соціальної структури впливають на особистість здебільшого завдяки тому, що положення в класовій структурі й в ієрархії соціальної стратифікації тісно пов'язане зі змістовною складністю праці. Головне тут – той ключовий факт, що вплив змістовної складності праці на особистість багато в чому однаковий в усій соціальній структурі.

Поширюючи аналіз за межі сфери оплачуваної зайнятості, щоб охопити й інші категорії населення, ми мали справу лише з половиною каузальної моделі: ми показали, що *психологічні супровідні складної діяльності виходять за межі соціально-структурної позиції не тільки для всіх соціальних класів працюючих, а й для всіх категорій непрацюючих*. Заняття складною діяльністю, незалежно від того, чи називають її роботою, пов'язане із самостійністю орієнтацій, відчуттям благополуччя й розумовою гнучкістю – навіть коли ця діяльність здійснюється за умов радикальних соціальних змін. Ми, втім, не з'ясовували, чи пов'язане для безробітних їхня структурна локалізація зі складністю діяльності, і – якщо це так – які це має наслідки для зв'язку між структурною локалізацією й особистістю. Це проблемне завдання ми намагаємося розв'язати в тому дослідженні, яке проводимо зараз (Kohn 1999).

Спрямованість впливів

Наша теза полягає в тому, що зв'язки між складністю діяльності та особистістю є взаємними: складність психологічно значимих різновидів діяльності і впливає на особистість, і залежить від її впливу. Та хоча наша теза стосується взаємних *впливів*, наш емпіричний аналіз дав оцінку тільки зв'язків. Оскільки наші дані крос-секційні, ми не можемо провести лонгitudний аналіз, який би вможливив оцінку емпіричним шляхом спрямованості впливів. Не можемо ми провести й імітаційний лонгitudний аналіз, бо самий факт радикальних соціальних змін виключає екстраполяцію даних лонгitudних досліджень, проведених за стабільніших часів, про темпи змін у величинах взаємозв'язків між змінними у нашій моделі.⁸ Проте ми можемо

⁸ В імітаційному лонгitudному аналізі інформацію про тимчасові зміни величин співвідношень між ендогенною змінною, чий попередній стан імітується, та всіма екзогенними *змінними* слід запозичити з реального лонгitudного аналізу. Не можна, втім, припускати, що дані досліджень, які проводилися за відносно стабільних часів, забезпечують надійні підстави для висновків стосовно швидкості часових змін у періоди радикальних трансформацій. (Детальні роз'яснення того, що саме необхідне для імітаційного лонгitudного аналізу статичних даних, див.: (Kohn, Slomczynski et al. 1990; Miller K., Kohn, Schooler 1985; Miller K., Kohn, Schooler 1986; Kohn, Slomczynski, Schoenbach 1986).)

порівняти наші результати з отриманими в минулому шляхом лонгitudного й імітаційного лонгitudного аналізів, щоб подивитись, яких висновків можна дійти логічними шляхом.

Підставою для такого порівняння є примітна подібність не тільки *характеру* кореляцій між складністю діяльності й особистістю майже для всіх категорій населення Польщі й України і для працюючих чоловіків і жінок, як у цих, так і в інших країнах, – а й *величин* цих кореляцій, навіть коли дослідження проводилися за умов радикальних соціальних змін. Нам здається розсудливим висновок, що процеси, які зумовили ці кореляції між складністю діяльності й особистістю у теперішньому дослідженні, не можуть цілком відрізнятись від тих, що зумовлювали кореляції між змістовною складністю праці й особистістю у попередніх дослідженнях.

Центральним висновком попереднього лонгitudного й імітаційного лонгitudного аналізу зв'язків між складністю праці й особистісними характеристиками є те, що ці зв'язки принципово взаємні. Лонгitudний аналіз, проведений М.Коном і К.Скулером (Kohn, Schooler et al. 1983, ch.6 [в цій книзі – розділ 7. – *Прим. ред.*]) для працюючих американських чоловіків, показав, що *змістова складність праці не тільки корелює з багатьма вимірами особистості, включно з усіма трьома фундаментальними вимірами, аналізованими в цьому дослідженні, а й впливає на них*. Крім того, імітаційний лонгitudний аналіз крос-секційних даних підтверджує, що *змістова складність праці справляє глибокий психологічний вплив на працюючих американських жінок* (J. Miller et al. 1979; Kohn and Schooler 1983, Chap. 8; Kohn, Slomczynski, and Schoenbach 1986), на працюючих польських чоловіків і жінок (Kohn, Slomczynski, and Schoenbach 1986; Kohn and Slomczynski 1990) і на працюючих японських чоловіків (A.Naoi, Schooler 1985) і жінок (M.Naoi, Schooler 1990). До того ж, Дж. Міллер, К.Сломчинський і М.Кон (Miller J., Slomczynski, Kohn 1985) показали, що *змістова складність праці впливає на розумову гнучкість і авторитарний консерватизм у найстаршій віковій когорті працюючих американських і польських чоловіків не менш сильно, ніж у молодших когортах*. К.Скулер із співробітниками (Schooler et al. 1999) нещодавно з'ясували, що в разі продовження до 20 років лонгitudного аналізу для американських чоловіків і жінок вплив змістовної складності праці на розумову гнучкість для людей похилого віку (але все ще працюючих) виявляється навіть сильнішим, ніж для молодших.

Імітаційний лонгitudний аналіз домашньої роботи американських жінок (Gutierrez 1995) і навчальної діяльності американських старших школярів і студентів (Schooler et al. 1983; Miller K., Kohn, Schooler 1985) засвідчив, що складність діяльності у цих сферах також не тільки залежить від особистості, а й вирішальне впливає на неї. Ці результати передусім стосуються нашого поширення гіпотези на складність діяльності поза сферою оплачуваної зайнятості.

Таким чином, від дослідження до дослідження спостерігаються надзвичайно узгоджені дані – як для чоловіків, так і для жінок, у різних країнах і за різних обставин – про те, що змістовна складність праці не тільки *зазнає впливу* особистості, але й *впливає* на неї, навіть якщо ця робота виконується поза сферою оплачуваної зайнятості. Чи можна припустити, що наші напрочуд подібні дані для складності діяльності всіх категорій населення, включно з працюючими у сфері оплачуваної зайнятості, цілковито визначаються впливом властивостей особистості на складність діяльності? Такий сценарій уявляється нам у край неправдоподібним.

Ми навіть усвідомлюємо, що вплив особистості на складність діяльності може бути сильнішим поза сферою оплачуваної зайнятості, де порівняно з роботою за наймом можливість для свободи дій може бути більшою (хоч, ясна річ, не повною). Ми також припускаємо, особливо для сфери оплачуваної зайнятості, що вплив особистісних якостей на складність діяльності, ймовірно, може бути сильнішим за часів змін, коли люди, до цього схильні, мають більше можливостей зайнятися складнішою діяльністю, або змінивши місце роботи, або започаткувавши власну справу. Але навіть з огляду на це, чи можливо взагалі, щоб несуперечлива множина зв'язків між складністю діяльності й особистістю, виявлених нами і для працюючих, і для всіх категорій непрацюючих, *цілком* визначалася односпрямованим впливом властивостей особистості на складність діяльності, якщо всі попередні випадки аналізу (і в сфері оплачуваної зайнятості, і поза цією сферою) показують їхній «принципово взаємний» зв'язок? Логічно зробити висновок, що і виявлені нами в цьому дослідженні зв'язки між складністю діяльності та особистістю майже безсумнівно є наслідком схожих двосторонніх процесів.

Розділ 17.

Структурна локалізація та особистість у період трансформації в Польщі й Україні*

Мелвін Кон, Войцех Заборовський, Кристина Яніцька, Валерій Хмелько, Богдан Мах, Володимир Паніотто, Казімеж Сломчинський, Корі Хеймен, Брюс Подобник

Метою цієї статті є розширення області аналізу в дослідженні соціальної структури й особистості, покликане охопити не тільки зайнятих, а й ті категорії населення, які не зайняті оплачуваними видами діяльності й яких ми відносимо до незайнятих. Наше дослідження ґрунтується на порівняльному аналізові Польщі й України на початковому етапі трансформації їхніх економічних і соціальних структур. Ця трансформація створює водночас і необхідність, і можливість (на жаль, високою ціною для залучених до неї людей) для того, щоб розширити вивчення соціальної структури від суто класових і соціально-стратифікаційних позицій зайнятих до розгляду також структурних локалізацій незайнятих. Ця трансформація виявилася настільки радикальною, що основні категорії незайнятості, хоча й не були абсолютно новими, значно розширилися і змінилися за соціальним складом. Це найбільшою мірою справедливо для безробітних (тих, хто активно шукав оплачувану роботу) та домогосподарок, особливо у Польщі. Однаковою мірою далекосяжними були й зміни в умовах життя як нових категорій населення (або по-новому розширених), так і тих, що існували раніше, зокрема економічні негаразди, котрих зазнають безробітні, численні домогосподарки та пенсіонери.

Поширення на незайнятих усебічної оцінки психологічних похідних соціальної структури виводить нас на нову територію. Попередні аналізи соціальної структури, включно із нашим власним (найнещодавніший: Kohn et al. 1997 [у цій книзі – розділ 15. – *Прим. ред.*]), стосуються, здебільшого, зайнятої частини населення. І це цілком зрозуміло: найвідоміші концептуалізації соціально-економічної структури – соціальна стратифікація та соціальний клас – ґрунтуються, передусім, на професійній належності. Соціальну стратифікацію зазвичай концептуалізують як певну комбінацію рівня освіти або дипломів, потрібних для цієї професії, статусу професії (інтерпретованого як престиж професії, як її соціально-економічний статус або як будь-який інший варіант професійного ранжування) і доходу, який дає конкретна робота або заняття. Соціальний клас, хоча його й концептуалізують по-різному, завжди, власне, стосується того, якими є умови зайнятості – чи становлять вони власність на засоби виробництва, контроль

* Цю статтю присвячено пам'яті нашого шановного колеги та співавтора Войцека Заборовського, трагічна смерть якого стала величезною втратою для його сім'ї, для нас, для багатьох інших його колег і друзів, для світової соціології.

Ми вдячні Бонні Еріксону, Майклу Хауту, Хо-Фунг Хунгу, Кармі Скулеру, Кржистофу Загорському, й редактору і рецензентам "Social Psychology Quarterly" за їхні критичні зауваження стосовно перших варіантів цієї статті.

над робочою силою інших людей, фізичну чи нефізичну працю, експлуатацію інших людей або іншими людьми. Незайнятих зазвичай трактували як прикру класифікаційну проблему або навіть (як в описах люмпен-пролетаріату) як резервну армію потенційних штрейкбрехерів, загрозу зайнятим.

За часів високого рівня зайнятості незайнятих здебільшого ігнорували. Для досліджень серед чоловіків, проведених за тих часів, неврахування відносно невеликої кількості незайнятих, напевно, не мало суттєвих наслідків, поки висновки не поширювалися на більш молодих або старших, ніж більшість зайнятих чоловіків, або на тих, хто перебуває у лікарнях, і непрацездатних. Для досліджень серед жінок неврахування незайнятих означало ігнорування більш значних частин населення, насамперед домогосподарок.

З іншого боку, чимало дослідників намагалися приписати незайнятим категорію або позицію еквівалентну до категорії або позиції відповідних зайнятих людей. Інколи це робили на підставі змістової оцінки їхніх обставин, як у докладному обговоренні Еріком Райтом (Wright 1978, р. 91–96) “класової локалізації позицій, безпосередньо не зумовлених виробничими відносинами”. В інших дослідженнях безробітним приписували класову позицію або стратифікаційний ранг їхньої останньої роботи, або розглядали їх як окрему категорію; та, принаймні в одному випадку (Wright 1978, р. 94), – як “маргінальну категорію робітничого класу”.

Студенти становлять ще важчу класифікаційну проблему. Дехто з дослідників (наприклад, Райт (Wright 1978, р. 92), який запозичує поняття класових траєкторій Бертакса) відносять їх до класу або стратифікаційної позиції, на які вони перейдуть по завершенні навчання. Інші (зокрема, Розенберг і Перлін (Rosenberg, Perlin 1978)) приписують їм статус їхніх батьків.

Домогосподарок, а іноді й зайнятих жінок, часто відносять до класу або стратифікаційної позиції їхніх чоловіків (див. полеміку між Голдторпом (Goldthorpe 1983), Райтом (Wright 1989) і Бакстером (Baxter 1994)). Деякі дослідники приписують домогосподаркам статуси, еквівалентні статусам співвіднесених зайнятих людей – винахідливим прикладом є класифікація Мічіко Наої (Naoi 1992) статусів зайнятості домогосподарок у показниках складності їхньої роботи. Причиною, що лежить в основі майже всіх цих процедур були спроби втиснути незайнятих у прокрустове ложе категорій, що базуються на соціально-економічній диференціації зайнятих.

У цьому дослідженні Польщі й України в ранній період трансформації ми мусили визнати, що ані ігнорування незайнятих, ані розгляд їх як таких, що нібито були зайнятими, але виявилися без роботи в даний момент, не є концептуально прийнятними. Ми розглядали головні різновиди незайнятого населення як окремі соціальні категорії. Одного разу ми усвідомили це, й концептуалізація того, що ми тепер називатимемо “структурною локалізацією”, просунулася вперед.

Ми вживаємо термін “структурна локалізація” для розмежування п’яти основних категорій дорослого населення, кожна з яких посідає окреме місце у соціально-економічній структурі: ті чоловіки й жінки, котрі працюють і як наймані робітники, і як самозайняті як мінімум 15 годин на тиждень;¹ ті, хто не має роботи і хто шукає роботу (безробітні); пенсіонери, котрі вийшли на пенсію за віком або в разі досягнення пенсійного віку за власним бажанням, через непрацездатність чи з інших причин; ті, хто вважає себе домогосподарками, незалежно від того, шукають вони оплачувану роботу чи ні; і – для повнішої класифікації – та невелика частина дорослого населення, яку становлять студенти стаціонару. З огляду на стрімке збільшення кількості домогосподарок, чимало з яких шукали роботу, у польському дослідженні було здійснено додаткове розмежування між тими домогосподарками, котрі шукали роботу (“безробітні домогосподарки”), і тими, котрі не шукали роботи (“просто домогосподарки”). На момент проведення дослідження це розмежування не мало сенсу в Україні, однак в українському дослідженні виокремлено категорію жінок, які перебувають у декретній відпустці або у відпустці по догляду за дитиною, – жінок, чії обставини помітно відрізнялися від зайнятих і домогосподарок.

Таким чином, замість ігнорувати незайнятих або розгляди їх як таких, що начебто були зайнятими, ми ґрунтовно з’ясовуємо, що у повсякденному дискурсі розглядається як основні категорії незайнятості. Ми порушуємо те питання, що завжди висували при вивченні соціальної структури й особистості стосовно соціально-стратифікаційних рівнів і соціальних класів: “якими є супутні характеристики особистості й чому саме такі?”.

У науковій літературі існує чимало публікацій щодо впливу безробіття на особистість (огляди див.: Jahoda 1982; Warr 1997, р. 59–60, 194–236). Деякі з них належать до періоду Великої депресії (Eisenberg, Lazarsfeld 1938; Jahoda 1982, р. 15–32), одна з них стосується Польщі (Zawadski, Lazarsfeld 1935). Є й такі дослідження, що безпосередньо стосуються психологічних впливів домашньої роботи та існування в ролі домогосподарки (див., зокрема: Schooler, Kohn, Miller, Miller 1983) та наведені там посилання), а також дослідження пенсіонерів (хоча в цьому разі більше зосереджуються на виході на пенсію, ніж на пенсіонерах як особливій соціальній категорії). Наш внесок, що не претендує бути піонерним у вивченні психологічних наслідків належності до якоїсь із цих соціальних категорій, полягає, втім, у систематичному порівнянні всіх цих категорій населення із зайнятими та одна з одною. Ми оцінюємо тут ті самі фундаментальні виміри особистості, які раніше вивчали тільки для зайнятих.

¹ У разі повного опису структурної локалізації зайняті не розглядаються як одна категорія, а класифікуються за їхнім відношенням до засобів виробництва: тобто розподіляються за соціально-класовими позиціями. Такий поділ у цьому дослідженні означав би повторення аналізу класу й особистості, вже описаного Коном та ін. Kohn et al. 1997 [у цій книзі – розділ 15. – Прим. ред.]). Це також ускладнило б одне з головних завдань цього аналізу, а саме: з’ясування того, чи відрізняються за своїми особистісними якостями різні категорії незайнятих від зайнятих, хоч би якими неоднорідними були зайняті.

Те, що ми робимо це у період трансформації соціально-економічних структур Польщі й України, зумовлено двома причинами. *Приплив* людей до лав незайнятих, спричинений трансформацією, робить важливим і можливим систематичний порівняльний аналіз незайнятих точнісінько так, як Велика депресія – вивчення безробітних у Західній Європі та Сполучених Штатах (хоча не лише там). *Відплив* людей із лав зайнятих доводить, що надалі недостатньо (якщо взагалі коли-небудь було достатньо) обмежуватися при вивченні соціальної структури та особистості тільки зайнятими. Використовуючи той самий масив даних, який ми використовували раніше під час аналізу зайнятого населення Польщі й України (Kohn et al. 1997 [в цій книзі – розділ 15. – *Прим. ред.*]), тепер ми вдаємося до спроби оцінити зв'язки між структурною локалізацією та особистістю для всього дорослого міського населення цих країн.

ВИБІР КРАЇН ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

При виборі Польщі й України для порівняльного аналізу нашою метою було розглянути, чи впливають на зв'язки особистісних якостей із соціальними класами і стратами радикальні соціальні зміни, що відбуваються у Східній Європі та колишньому Радянському Союзі на ранньому етапі соціальних і економічних трансформацій. Польща – це єдина країна, для якої були порівняльні дані часів соціалізму, і повторне дослідження в Польщі було основним. Дотримуючись логіки “міжнаціонального дослідження як аналітичної стратегії” (Kohn 1987 [в цій книзі – розділ 13. – *Прим. ред.*]), ми розглядали порівняння з Україною як стратегічне, щоб розрізняти соціально-структурні загальності від окремо-національних особливостей.

При плануванні нашого дослідження ми усвідомили, що незайняті категорії населення Східної Європи і колишнього Радянського Союзу могли бути заторкнуті економічними й соціальними трансформаціями навіть сильніше, ніж зайняті (Kohn et al. 1997 [у цій книзі – розділ 15. – *Прим. ред.*]). Хоча будь-яка з країн регіону була придатною для вивчення незайнятих, Польща й Україна становили особливо вдалу пару, бо під час наших опитувань демонтаж державних підприємств, що супроводжується втратою роботи, у Польщі був куди значнішим, ніж в Україні. Кількість безробітних, включно з вимушеними домогосподарками, у Польщі була набагато більшою, ніж в Україні. Таким чином, порівняльний аналіз Польщі й України забезпечував аналітичну перевагу – радше за обставинами, ніж за задумом, – в оцінці зв'язків між структурною локалізацією й особистістю в разі неоднакових змін у соціальному складі й умовах життя незайнятих категорій населення цих країн. Вивчення Польщі й України в той конкретний період дало нам дві різні точки зору на психологічні похідні соціальної структури за часів її трансформації.

У цьому обґрунтуванні неявно присутня наша відмова від будь-яких претензій на те, що наші **висновки** були б такими самими, якби ми проводили дослідження ще десь у Східній Європі або колишньому Радянському Союзі (або деінде у світі). Це не означає, що ми не

можемо робити ширших узагальнень, але кожне таке узагальнення має враховувати час і місце, і ми спробуємо тут це зробити.

Опитування в Польщі було проведено восени й на початку зими 1992 року, а в Україні – взимку 1992–1993 років. Обидва опитування проведені методом особистого інтерв'ю з чоловіками і жінками, відібраними за вибірками, репрезентативним для міського населення цих країн (інформацію про вибірки і методи збирання даних див. у додатку Д).

ГІПОТЕЗИ

На найзагальнішому, описовому рівні ми порушуємо питання про те, чи відрізняються люди, котрі належать до різних категорій незайнятих у Польщі й Україні, від зайнятих і один від одного в тих самих основних аспектах особистості, які ми оцінювали у попередніх дослідженнях зайнятих: самостійність орієнтацій, дистрес та розумова гнучкість. Наші перші дві гіпотези – це не набагато більше за загальні очікування, але вони впливають із наших знань про трансформації, що відбуваються.

По-перше, незайняті категорії населення відрізняються не тільки від зайнятих, а й одна від одної в усіх трьох основних вимірах особистості.

По-друге, між країнами є суттєві розбіжності у *формах* зв'язку між структурними локалізаціями й особистістю. Ці розбіжності відбивають, принаймні частково, розбіжності в масштабах втрат роботи та в соціальному складі тих незайнятих категорій населення, які при цьому утворювалися у двох країнах під час наших опитувань.

Ми також припускаємо, що особистісні розбіжності між категоріями незайнятих і між незайнятими і зайнятими є результатом не лише цих та інших процесів соціального добору, а й розбіжностей в умовах життя різних категорій населення. Наша третя і четверта гіпотези визначають дві обставини, що різним чином впливають і можуть мати важливі наслідки для зв'язків між структурною локалізацією та особистістю.

Так, багато спостерігачів подій у Східній Європі й колишньому Радянському Союзі відзначали, що початковий період трансформації приніс успіх для небагатьох і значне погіршення економічної ситуації для багатьох. Економічні втрати були особливо помітними у тих, хто втратив роботу або жив за рахунок пенсії й не міг наздогнати інфляцію. Тому нам видавалася самоочевидною та привабливою третя гіпотеза, безумовно співзвучна із попередніми дослідженнями (Feather 1997; Jahoda 1982, p. 58–59), стосовно того, що реальні або уявлювані економічні негаразди спричиняють відчуття дистресу. Втім, ми не могли з упевненістю передбачати, чи впливають економічні негаразди також і на самостійність орієнтацій та розумову гнучкість людей.

Так само привабливою, але менш очевидною є четверта гіпотеза, що бере до уваги умови, які підвищують або знижують складність діяльності. Попередні дослідження зайнятих

неодноразово демонстрували, що зв'язок соціального класу і соціальної стратифікації із особистістю значною мірою є результатом тісного зв'язку становища в соціальній структурі зі змістовою складністю виконуваної людьми роботи: ті, в кого більше переваг у їхньому становищі, мають більше можливостей виконувати складну за змістом роботу (див., наприклад: Kohn 1977, Kohn 1987; Kohn, Schooler 1983; Kohn et al. 1990; Kohn et al. 1997 [в цій книзі див. розділи 11, 13 та 15. – *Прим. ред.*]). Змістова складність праці, своєю чергою, суттєво впливає на особистість навіть за умов радикальних соціальних змін у Польщі й Україні в період трансформації економіки цих країн (Kohn et al. 1997 [в цій книзі – розділ 15. – *Прим. ред.*]). Ми наводили аргументи на користь того, що зв'язки між структурною локалізацією й особистістю може бути так само результатом – і, мабуть, значною мірою – зв'язку між структурною локалізацією й складністю діяльності людей.

Зокрема, ми вважали, що життя багатьох незайнятих, особливо безробітних і пенсіонерів, не сприяє або не потребує такої складної діяльності, яка забезпечується ресурсами і потрібна при оплачуваній зайнятості. Ці припущення підтверджуються попередніми дослідженнями безробітних (Eisenberg, Lazarsfeld 1938, p. 364–65; Jahoda 1981, p. 188–89). Відповідно, ми очікували, що безробітні й пенсіонери радше не залучені до такої складної діяльності, як більшість зайнятих чоловіків і жінок. Проте у нас немає підстав припускати, що домашня робота є менш складною, ніж та, що виконується більшістю зайнятих оплачуваною працею (Schooler et al. 1983). Також немає жодних підстав вважати, що навчання дорослої молоді є скільки-небудь менш складною роботою, ніж та, що її виконує більшість людей, зайнятих оплачуваною працею.

Не тільки умоглядним, а й таким, що має тривкі корені у попередніх дослідженнях, було наше наступне припущення – що складність діяльності навіть поза сферою оплачуваної зайнятості впливає на всі три основні виміри особистості. Найбільш безпосередньо стосуються справи докази, утворені на підставі широкого аналізу того самого масиву даних, який ми використовуємо тут. Отже, ми описуємо зв'язки між складністю діяльності і особистістю за умов радикальних соціальних змін. Цей аналіз (Kohn et al. 2000 [в цій книзі – розділ 16. – *Прим. ред.*]) показує, що складність людської діяльності в домашній роботі й у діях пенсіонерів і безробітних так само співвідноситься з особистістю, як і змістова складність праці при оплачуваній зайнятості. Фактично кореляції між складністю діяльності незайнятих людей (порізно вимірюваною для безробітних, пенсіонерів і домогосподарок) і самостійністю їхніх орієнтацій, розумовою гнучкістю і відчуттям матеріального добробуту або дистресу загалом настільки ж (ба й більш) сильні, як і кореляції між змістовною складністю оплачуваної роботи зайнятих жінок і чоловіків і відповідними аспектами особистості.

І досі залишаються нерозв'язаними два питання: чи є діяльність безробітних і пенсіонерів скільки-небудь менш складною, ніж діяльність зайнятих, а якщо – так, чи допомагає це

пояснити особистісні відмінності між цими трьома категоріями населення. Ми передбачаємо, що відповіді на обидва ці питання ствердні.

ВИМІРЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Для оцінки зв'язків між структурною локалізацією й особистістю ми вимірювали ті самі аспекти особистості, що й під час дослідження зайнятих. Щоб забезпечити міжнаціональну порівнянність значень і вимірів в українському опитуванні (проведеному українською та російською мовами), ми здебільшого застосовували ті самі методичні процедури, що й під час проведеного в Польщі дослідження Кона і Сломчинського (Kohn, Slomczynski 1990, chap. 2), спершу здійсненого у США.*

СТРУКТУРНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ

При вивченні зв'язків між структурною локалізацією й особистістю ми ґрунтуємося, перед усім, на дисперсійному аналізі.² Як «незалежну» змінну ми використовуємо структурну локалізацію, як «залежні» змінні – самотійність орієнтацій, відчуття дистресу й розумову гнучкість. Ми також використовуємо коваріаційний аналіз: «коваріатами» слугують змінні, що можуть допомогти пояснити зв'язки між структурною локалізацією та особистістю.

Перша гіпотеза – що особистісні якості деяких категорій незайнятого населення відрізняються не тільки від зайнятих, а й між собою – перевіряється легко. Дисперсійний аналіз дає кореляційну статистику (*ета*), що годиться для оцінки величини зв'язку, коли одна зі змінних (у цьому випадку – структурна локалізація) є номінальною. Як бачимо з таблиці 1, усі кореляції (*ета*) між структурною локалізацією та особистістю статистично значущі й чималі за величиною. Це справедливо і для чоловіків, і для жінок, як у Польщі, так і в Україні. Структурна локалізація має значення для особистості, хоча ми й розглядаємо всіх зайнятих як одну категорію. Значення кореляцій приблизно подібні для поляків і українців обох статей та для чоловіків і жінок кожної країни.³ Більше того, для самотійності орієнтацій та розумової гнучкості значення кореляцій у

* Визначення та опис вимірювання усіх виділених аспектів особистості – і орієнтацій стосовно себе і суспільства, і розумової гнучкості в оригіналі статті, переклад якої тут наводиться, практично повністю співпадає з підрозділом «Виміри особистості» у 16-му розділі цієї книги. Тому в цьому розділі цей текст не наводиться. – Прим. ред.

² Математично ця процедура аналогічна множинному регресійному аналізу із використанням бінарних змінних для кожної категорії незайнятого населення і зайнятих — як контрольної групи. Ми подаємо дисперсійний аналіз, оскільки стандартні відхилення від середнього уявляються менш складними для розуміння, ніж *бета*-коефіцієнти, і спрощують порівняння незайнятих категорій населення одна з одною, а не тільки із зайнятими. Проте ця перевага, мабуть, досягається за рахунок відсутності простих тестів для визначення того, чи відрізняється значимо будь-яка окрема категорія населення від зайнятих за будь-яким із вимірів особистості.

³ Польська вибірка передбачала опитування респондентів віком не більше 65 років, в українській вибірці таких обмежень не було. Для порівнянності результатів для двох країн в українській вибірці ми аналізували дані лише для респондентів віком не більше 65 років. Аналіз усієї української вибірки дає цілком узгоджувані результати, за винятком того, що взаємозв'язки стають більшими за значеннями при включенні респондентів віком понад 65 років. Ця розбіжність зникає, коли вік статистично контролюється.

разі виключення зайнятих з аналізу, принаймні, такі ж великі (а в деяких випадках набагато більші), як і в разі включення їх до аналізу. Це означає, що розбіжності між незайнятими, принаймні, настільки ж суттєві, як і розбіжності між незайнятими та зайнятими. Для України це стосується також дистресу. Проте для Польщі, особливо для польських чоловіків, основним новим результатом стосовно дистресу є те, що в усіх категоріях незайнятих дистрес сильніший, ніж у зайнятих.

Таблиця 17.1. СТРУКТУРНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ: ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ДВОХ КРАЇН – ПОЛЬЩІ (1992) І УКРАЇНИ (1992–93)

Категорії респондентів					(N)	Стандартизовані відмінності від середнього, обчисленого для усіх людей певної країни і статі		
						Самостійність орієнтацій	Дистрес	Розумова гнучкість
Польські чоловіки								
Зайняті					(785)	0,06	−0,10	0,07
Безробітні					(86)	−0,06	0,35	−0,14
Пенсіонери					(165)	−0,34	0,27	−0,31
Студенти					(17)	0,89	0,32	0,87
Кореляція (<i>eta</i>)						0,21*	0,22*	0,27*
Кореляція (<i>eta</i>) без зайнятих						0,33*	0,04	0,42*
Польські жінки								
Зайняті					(654)	0,17	−0,10	0,16
Безробітні, не домогосподарки					(10)	−	−	−
Безробітні, домогосподарки					(134)	−0,27	0,25	−0,23
Домогосподарки у “чистому вигляді”					(341)	−0,25	0,07	−0,26
Пенсіонери					(27)	−0,21	0,20	−0,08
Студенти					(16)	0,86	−0,02	1,09
Кореляція (<i>eta</i>)						0,24*	0,17*	0,37*
Кореляція (<i>eta</i>) без зайнятих						0,23*	0,12	0,37*
Українські чоловіки								
Зайняті					(535)	0,04	−0,09	−0,02
Безробітні					(37)	0,14	0,41	0,11
Пенсіонери					(116)	−0,48	0,37	−0,26
Студенти					(56)	0,51	−0,14	0,60
Кореляція (<i>eta</i>)						0,28*	0,23*	0,26*
Кореляція (<i>eta</i>) без зайнятих						0,48*	0,27*	0,45*
Українські жінки								
Зайняті					(554)	0,08	−0,05	0,04
У відпустці (материнство, догляд за дитиною)					(52)	−0,01	−0,04	−0,02
Безробітні					(31)	0,08	0,08	0,33
Домогосподарки					(133)	0,17	−0,18	0,17
Пенсіонери					(179)	−0,45	0,31	−0,35
Студенти					(31)	0,30	−0,12	0,26
Кореляція (<i>eta</i>)						0,24*	0,20*	0,22*
Кореляція (<i>eta</i>) без зайнятих						0,32*	0,27*	0,31*

* $p < 0.05$

Наша друга гіпотеза – що *форми* зв’язку між структурною локалізацією та особистістю відрізнятимуться для двох країн – потребує вивчення середніх за кожним із вимірів особистості

для кожної категорії населення,⁴ а також аналізу зі статистичним контролем відповідних соціальних характеристик.

Зайняті

Попередній аналіз даних для зайнятих із цих самих вибірок (Kohn et al. 1997 [в цій книзі – розділ 15. – *Прим. ред.*]) засвідчив значні розбіжності в особистісних якостях, пов'язані із соціально-класовою позицією: експерти й менеджери відрізняються особливо високим рівнем самостійності орієнтацій і розумової гнучкості та дуже низьким рівнем дистресу; працівники фізичної праці – навпаки. Розглядаючи зайнятих як точку відліку для оцінки різних категорій незайнятих, ми переносимо увагу з внутрішніх розбіжностей серед зайнятих чоловіків або жінок на середні значення кожного виміру особистості для всіх зайнятих чоловіків або жінок. Для обох країн зайняті обох статей відрізняються від середнього для своєї країни і статі дещо вищим рівнем самостійності орієнтацій і дещо меншим рівнем дистресу (див. таблицю 1). У Польщі зайняті відрізняються, крім того, дещо вищою розумовою гнучкістю, ніж середня для їхньої країни та статі, а в Україні за цим параметром зайняті перебувають на межі середніх значень для своєї країни та статі. При цьому зайняті не мають найвищого рівня самостійності орієнтацій та розумової гнучкості серед усіх категорій як польського, так і українського населення; їх перевершують (відносно нечисленні) студенти, і ця відмінність є найбільшою для Польщі. Більше того, хоча у зайнятих польських чоловіків і жінок дистрес нижчий, ніж у будь-якої іншої категорії населення, це, можливо, невластиве для України, де дистрес у домогосподарок і студентів дещо менший, ніж у зайнятих. Ці висновки спростовують будь-які припущення, що єдиною істотною розбіжністю є розбіжність між зайнятими і всіма категоріями незайнятих.

Українські жінки в декретній відпустці та відпустці з догляду за дитиною, ймовірно, дещо менш самостійні у своїх орієнтаціях і дещо менш розумово гнучкі за зайнятих працюючих жінок. Утім, вони не відрізняються за їхнім відчуттям благополуччя або дистресу. Таким чином, хоча їхні умови життя явно відрізняються від умов життя жінок, котрі активно працюють поза домом, у середньому, за своїми особистісними якостями вони мало відрізняються від зайнятих працюючих жінок. Цей висновок, однак, може виявитися хибним через те, що жінки у декретній відпустці або відпустці з догляду за дитиною значно молодші, ніж інші зайняті жінки. Коли ми статистично виключаємо вплив віку (як у таблиці 2), виявляється, що якби вони не були молодшими за інших зайнятих жінок, вони були б менш самостійні й менш гнучкі розумово і відчували б сильніший дистрес, ніж працюючі зайняті жінки або українські жінки загалом.

⁴ У таблицях наведено не реальні значення середніх для кожної категорії, а стандартні відхилення від середнього для певної країни і статі. Оскільки вимірювальні моделі особистісних якостей ми будували окремо для кожної країни та кожної статі, порівняння реальних середніх значень певного виміру особистості, наприклад, для польських і українських безробітних чоловіків або навіть для безробітних польських чоловіків і жінок, не є коректним.

Таблиця 17.2. СТРУКТУРНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ – СТАТИСТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ ВІКУ І РІВНЯ ОСВІТИ ДЛЯ ДВОХ КРАЇН, ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК: ПОЛЬЩА (1992) ТА УКРАЇНА (1992–93)

Категорії респондентів	(N)	Стандартизовані відмінності від середнього, обчисленого для усіх людей певної країни і статі			
		Без контролювання віку і рівня освіти	Із статистичним контролем:		
			віку	рівня освіти	обох коваріат
Самостійність орієнтацій					
Польські чоловіки					
Зайняті	(785)	0,06	0,02	0,02	−0,01
Безробітні	(86)	−0,06	−0,14	0,02	−0,06
Пенсіонери	(165)	−0,34	−0,11	−0,19	0,10
Студенти	(17)	0,89	0,59	0,55	0,19
Польські жінки					
Зайняті	(654)	0,17	0,13	0,05	0,04
Безробітні, не домогосподарки	(10)	–	–	–	–
Безробітні, домогосподарки	(134)	−0,27	−0,33	−0,13	−0,17
Домогосподарки у “чистому вигляді”	(341)	−0,25	−0,17	−0,05	0,00
Пенсіонерки	(27)	−0,21	0,02	−0,23	−0,08
Студентки	(16)	0,86	0,59	0,47	0,30
Українські чоловіки					
Зайняті	(535)	0,04	0,01	0,01	0,00
Безробітні	(37)	0,14	0,01	0,13	0,01
Пенсіонери	(116)	−0,48	−0,20	−0,33	−0,11
Студенти	(56)	0,51	0,21	0,48	0,23
Українські жінки					
Зайняті	(554)	0,08	0,05	0,02	0,00
У відпустці	(52)	−0,01	−0,26	−0,06	−0,25
Безробітні	(31)	0,08	−0,09	0,04	−0,07
Домогосподарки	(133)	0,17	0,06	0,12	0,05
Пенсіонерки	(179)	−0,45	−0,12	−0,20	0,02
Студентки	(31)	0,30	−0,05	0,27	0,01
Дистрес					
Польські чоловіки					
Зайняті	(785)	−0,10	−0,10	−0,08	−0,08
Безробітні	(86)	0,35	0,35	0,31	0,33
Пенсіонери	(165)	0,27	0,27	0,21	0,18
Студенти	(17)	0,32	0,31	0,45	0,45
Польські жінки					
Зайняті	(654)	−0,10	−0,09	−0,05	−0,03
Безробітні, не домогосподарки	(10)	–	–	–	–
Безробітні, домогосподарки	(134)	0,25	0,30	0,19	0,21
Домогосподарки у “чистому вигляді”	(341)	0,07	0,02	−0,02	−0,05
Пенсіонери	(27)	0,20	0,07	0,21	0,12
Студенти	(16)	−0,02	0,12	0,16	0,26
Українські чоловіки					
Зайняті	(535)	−0,09	−0,10	−0,08	−0,08
Безробітні	(37)	0,41	0,38	0,42	0,38
Пенсіонери	(116)	0,37	0,44	0,29	0,40
Студенти	(56)	−0,14	−0,23	−0,13	−0,23
Українські жінки					
Зайняті	(554)	−0,05	−0,03	−0,02	0,00
У відпустці	(52)	−0,04	0,17	0,00	0,17
Безробітні	(31)	0,08	0,20	0,10	0,20
Домогосподарки	(133)	−0,18	−0,10	−0,15	−0,08
Пенсіонери	(179)	0,31	0,05	0,15	−0,05
Студенти	(31)	−0,12	0,17	−0,10	0,12

(Продовження на наступній сторінці)

Категорії респондентів	(N)	Стандартизовані відмінності від середнього, обчисленого для усіх людей певної країни і статі			
		Без контролювання віку і рівня освіти	Із статистичним контролем:		
			віку	рівня освіти	обох коваріат
Розумова гнучкість					
Польські чоловіки					
Зайняті	(785)	0,07	0,07	0,22	0,02
Безробітні	(86)	−0,14	−0,15	−0,04	−0,07
Пенсіонери	(165)	−0,31	−0,31	−0,15	−0,11
Студенти	(17)	0,87	0,85	0,53	0,46
Польські жінки					
Зайняті	(654)	0,16	0,15	0,05	0,03
Безробітні, не домогосподарки	(10)	–	–	–	-
Безробітні, домогосподарки	(134)	−0,23	−0,28	−0,08	−0,10
Домогосподарки у “чистому вигляді”	(341)	−0,26	−0,20	−0,08	−0,05
Пенсіонери	(27)	−0,08	0,08	−0,10	−0,03
Студенти	(16)	1,09	0,88	0,68	0,61
Українські чоловіки					
Зайняті	(535)	−0,02	−0,04	−0,04	−0,04
Безробітні	(37)	0,11	0,04	0,13	0,08
Пенсіонери	(116)	−0,26	−0,13	−0,13	−0,04
Студенти	(56)	0,60	0,47	0,59	0,51
Українські жінки					
Зайняті	(554)	0,04	0,04	0,00	0,00
У відпустці	(52)	−0,02	−0,13	−0,04	−0,13
Безробітні	(31)	0,33	0,25	0,29	0,25
Домогосподарки	(133)	0,17	0,13	0,13	0,08
Пенсіонери	(179)	−0,35	−0,17	−0,17	−0,08
Студенти	(31)	0,26	0,08	0,21	0,13

Незайняті

Безробітні – ті, хто не працює принаймні 15 годин на тиждень і шукає роботу – в Польщі та Україні відрізняються як самостійністю орієнтацій, так і розумовою гнучкістю (див. таблицю 1). Безробітні польські чоловіки менш самостійні у своїх орієнтаціях та розумово менш гнучкі, ніж більшість інших польських чоловіків, особливо зайнятих. У нашій вибірці лише 10 безробітних польських жінок, які не вважають себе домогосподарками (цей факт сам по собі цікавий); отож, ми не можемо дати надійну оцінку їхнім особистісним якостям. Ті безробітні польські жінки, котрі вважають себе домогосподарками (і становлять найбільшу частину незайнятих польських жінок), ще менш самостійні у своїх орієнтаціях та розумово менш гнучкі порівняно з іншими жінками, ніж безробітні польські чоловіки порівняно з іншими чоловіками. Безробітні українці, навпаки, принаймні настільки ж самостійні у своїх орієнтаціях, як і більшість інших українських чоловіків і жінок, включно із зайнятими, й розумово дещо гнучкіші.

Розбіжності у самостійності орієнтацій та розумовій гнучкості між безробітними поляками й українцями, як чоловіками, так і жінками, можна пояснити, принаймні частково, різним рівнем безробіття і зумовленими цим відмінностями в соціальному складі безробітних у цих країнах. Офіційне безробіття є значною мірою новим явищем в обох країнах, адже за

соціалізму люди зазвичай одержували зарплату в державному секторі навіть тоді, коли роботи для них не було. Проте на час наших досліджень у Польщі вже існувало значне й дедалі зростаюче безробіття, а в Україні система зайнятості в державному секторі мало змінилася. (Навіть кількості безробітних, наведені у таблиці 1, відбивають більшу частку безробітних чоловіків і жінок у Польщі.) Зрештою у Польщі втратила роботу чимала когорта старших за віком, менш освічених працівників; а в Україні початковий тиск безробіття відчувала дещо молодша й освіченіша когорта працівників. Розбіжності між країнами стосовно особистісних якостей безробітних насправді можуть віддзеркалювати ці відмінності у віковому й освітньому складі тих, хто там потрапив до лав безробітних.

Узгоджується з цією інтерпретацією наш висновок стосовно того, що статистичний контроль віку – принаймні частково, а в деяких випадках значною мірою – пояснює, чому безробітні українці є, принаймні, такими ж самостійними й розумово гнучкими, як і зайняті українці (див. таблицю 2). Також цілком імовірно, що рівень освіти, принаймні частково, пояснює, чому безробітні поляки менш самостійні й розумово гнучкі, ніж зайняті поляки; хоча з цього приводу ми пізніше наведемо альтернативну інтерпретацію.⁵

При розбіжностях між країнами в тому, як безробітні співвідносяться з іншими чоловіками й жінками у своїй самостійності орієнтацій та розумовій гнучкості, висновки щодо дистресу для обох країн збігаються (див. таблицю 1). В обох країнах безробітні відчують більший дистрес (у трьох випадках із чотирьох – явно більший), ніж зайняте населення тієї ж статі, і цей висновок цілком узгоджується із попередніми дослідженнями (Warr 1997). Такий збіг не може бути пов'язаний зі складом безробітних серед українського і польського населення, що різниться для цих країн. Тому статистичний контроль віку і рівня освіти мало що дає для пояснення дистресу безробітних (див. таблицю 2). Пояснення високого рівня дистресу безробітних треба шукати не в розбіжностях між їхніми соціальними характеристиками у двох країнах, а в подібності умов їхнього життя в обох країнах – проблема, до якої ми повернемося пізніше.

Домогосподарки Польщі й України помітно відрізняються в усіх трьох вимірах особистості (таблиця 1). Порівняно з іншими польськими жінками, і особливо – із зайнятими, польські домогосподарки мають нижчий рівень самостійності орієнтацій та розумової гнучкості, а “домогосподарки через безробіття” (на відміну від “справжніх домогосподарок”) відчують

⁵ У цій статті ми постійно контролюємо інші змінні, намагаючись оцінити впливи “відбору” й “досвіду” на зв'язок між структурною локалізацією та особистістю. Тією мірою, якою розбіжності щодо особистісних якостей різних категорій населення можна пояснити розбіжностями у віці, ми, ймовірно, маємо справу із результатами “відбору”. Те ж саме може бути за розбіжностей рівнів освіти, адже досягнення певного рівня освіти передують структурній локалізації дорослих; за виключенням студентів, рівень освіти не може зумовлюватися поточною структурною локалізацією. (Далі ми розглядаємо, чи може рівень освіти бути показником складності діяльності, яка, безперечно, може зумовлюватися структурною локалізацією.) Утім, тією мірою, якою розбіжності щодо особистісних якостей можуть бути віднесені до економічних негараздів чи умов життя, що більше або менше сприяють залученню до складної діяльності, ми, ймовірно, спостерігаємо вплив “досвіду” структурної локалізації.

порівняно високий рівень дистресу. Українські домогосподарки мають порівняно *високий* рівень самостійності орієнтацій та розумової гнучкості й *нижчий* рівень дистресу, ніж будь-яка інша категорія українських жінок. Ці розбіжності між країнами слід розглядати у світлі настільки ж різючих розбіжностей у соціальних і економічних умовах, що у період проведення наших досліджень спонукали жінок цих двох країн ставати домогосподарками.

У Польщі бути домогосподаркою, якщо і не було новим явищем, стало набагато більш узвичаєним, ніж за часів соціалізму. Раніше жінки, навіть матері маленьких дітей, змушені були працювати поза домом, і державні дитячі заклади за місцем їхньої роботи зазвичай були досить добрими. Проте до 1992 року чимало жінок було звільнено, і забезпеченість дитячих закладів істотно погіршилася, бо великі державні підприємства занепадали. Хоча цей процес почався і в Україні, він був куди менш інтенсивним: про це свідчить те, що в наших вибірках частка домогосподарок серед українських жінок набагато менше, ніж серед польських.

Польські домогосподарки були старші й менш освічені, ніж українські, як за абсолютним показником, так і стосовно віку і рівня освіти зайнятих жінок у відповідних країнах. Внаслідок цього, статистичний контроль віку і рівня освіти знижує розбіжності в самостійності орієнтацій та розумовій гнучкості між домогосподарками й іншими жінками кожної країни (таблиця 2). Більше того, вік і рівень освіти цілком пояснюють, чому “справжні” польські домогосподарки відрізняються дещо вищим рівнем дистресу, і, принаймні частково, пояснюють, чому українські домогосподарки мають менший рівень дистресу, ніж інші українські жінки.

Особливо відрізняється категорія тих польських жінок, котрі вважали себе домогосподарками, але шукали оплачувану роботу: серед усіх польських жінок вони відчували найбільший дистрес. Вік і рівень освіти цього не пояснюють. Детальніший аналіз засвідчує, що наявністю тих польських домогосподарок, які дуже бажали мати роботу (це немала група), цілком пояснюється високий рівень дистресу серед безробітних польських домогосподарок. Серед українських домогосподарок лише деякі хотіли б працювати на повну ставку: майже всі вони були домогосподарками за власним бажанням. Дещо в тих обставинах, що тоді превалювали в Польщі, але не в Україні, зумовило те, що багато польських домогосподарок віддавали значну перевагу тому, щоб мати роботу – і відчували дистрес. Цим “дещо”, як ми побачимо пізніше, була економічна скрута.

Пенсіонери – це, здебільшого, люди, що вийшли на пенсію за віком, визначеним для їхньої статі в їхній країні; а також деякі люди, які стали непрацездатними або (особливо в Польщі) вийшли на пенсію у більш ранньому віці у зв’язку зі скороченнями в державному секторі зайвих працівників. З усіх категорій незайнятих пенсіонери різних країн і різної статі найбільшою мірою схожі між собою (таблиця 1). Вони менш самостійні в орієнтаціях, розумово менш гнучкі й відчують більший дистрес, ніж у середньому люди їхньої країни і статі, і особливо ніж зайняті. Імовірним поясненням, що одразу спадає на думку, є те, що пенсіонери

старші й менш освічені за решту категорій населення. Справді, статистичний контроль віку і рівня освіти значною мірою пояснює відносно низький рівень самостійності орієнтацій та розумової гнучкості пенсіонерів (таблиця 2) – це справедливо як для чоловіків, так і для жінок в обох країнах. Що стосується дистресу, тут спостерігаються значні розбіжності між статями: вік пояснює рівень дистресу серед жінок-пенсіонерок, але не серед чоловіків. (Далі ми наведемо переконливіше пояснення дистресу серед жінок-пенсіонерок.)

Наші вибірки дорослого населення включають лише невелику кількість студентів (більше в українській вибірці, ніж у польській, але тільки тому, що в українській вибірці нижче мінімальний вік). Студенти, безумовно, найсамостійніші у своїх орієнтаціях і належать до розумово найгнучкіших категорій населення як Польщі, так і України. Ці висновки залишають без відповіді питання про те, чи є студенти більш самостійними й розумово гнучкими внаслідок добору, внаслідок впливу вищого рівня освіти або внаслідок і того, і того. Ще більше спантеличують розбіжності між країнами і статями щодо рівня дистресу: польські студенти відчували куди більший дистрес, а студентки – приблизно такий самий дистрес, що й у середньому представники їхньої статі в їхній країні; українські студенти обох статей відчували дещо менший дистрес, ніж більшість інших дорослих українців. Ми не маємо пояснень ані розбіжностей між країнами, ані (у Польщі) гендерних розбіжностей у рівнях дистресу студентів, і наш подальший аналіз (див. примітку 6) лише посилює наше спантеличення.

Резюме

Попри те, що ми не можемо пояснити розбіжності між країнами і статями щодо рівня дистресу студентів, ми дістали певне розуміння розбіжностей особистісних якостей серед незайнятих категорій дорослого населення України та Польщі. Ми виявили, що ці категорії відрізняються за всіма трьома фундаментальним вимірами особистості не тільки від зайнятих, а й одна від одної. Деякі з цих розбіжностей зафіксовано в обох країнах, деякі – ні.

Відповідно, для обох країн безробітні й пенсіонери обох статей відчують більший дистрес, ніж зайняті. Пенсіонери, до того ж, відповідно менш самостійні й розумово гнучкі за зайнятих. А студенти самостійніші у своїх орієнтаціях й розумово гнучкіші за всі інші категорії дорослого населення. Головна невідповідність між країнами полягає в тому, що польські безробітні та домогосподарки менш самостійні й розумово гнучкі, ніж зайняті, тоді як українські безробітні та домогосподарки, принаймні, так само самостійні й розумово гнучкі, як і зайняті.

Наша попередня неповна інтерпретація невідповідностей між країнами полягає в тому, що вони, мабуть, відбивають (принаймні частково) значно більший рівень роздержавлення в Польщі, ніж в Україні. Цей процес значно збільшив чисельність деяких категорій незайнятих серед польського населення і, відповідно, вплинув на їхній соціальний склад. Ми навели, на

перший погляд, докази, що такі розбіжності між країнами в соціальному складі незайнятого населення в Польщі й Україні лежать в основі розбіжностей між цими країнами в особистісних якостях членів цих категорій. Проте, незважаючи на ці докази, ми маємо розглянути альтернативне пояснення: те, що видається результатом соціального складу, насправді може бути визначено різними умовами життя.

Можливо також, що подібності між країнами, особливо за низьким рівнем самостійності орієнтацій та розумової гнучкості пенсіонерів, може бути зумовлена подібністю соціальних складів цих категорій в обох країнах. Однак соціальний склад мало що дає для пояснення інших відповідностей між країнами в особистісних якостях, таких як однаково високий рівень дистресу безробітних. (Ця група включає безробітних польськими домогосподарок, котрі дуже бажають мати роботу.) Ці подібності не можуть бути пояснені соціальним складом цих категорій, тому що у Польщі і в Україні він різний. Ці подібності в особистісних якостях, безперечно, впливають зі схожості умов життя, з якими стикаються люди цих категорій.

СТРУКТУРНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ І ДИСТРЕС: ВПЛИВ НЕСПРИЯТЛИВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИТУАЦІЇ

Які умови життя можуть допомогти пояснити подібність (і, можливо, деякі розбіжності) зв'язків структурної локалізації й особистості в різних країнах? Одне з можливих пояснень (наша третя гіпотеза) напевно полягає в тому, що ранній період трансформації зумовив серйозні економічні труднощі для безробітних (включно з “домогосподарками-безробітними”) і пенсіонерів, що, мабуть, несприятливо вплинули на їхнє відчуття благополуччя або дистресу.

Наш індекс економічного неблагополуччя ґрунтується на побудованих з використанням конфірмаційного факторного аналізу вимірювальних моделях економічного благополуччя, що відчувається, (або його відсутності), яке ми розглядаємо як суб'єктивний вияв економічного неблагополуччя. Вимірювальні моделі і для Польщі, і для України ґрунтуються на чотирьох індикаторах цього концепту (див. таблицю 3). Три з них однакові для обох країн: логарифм доходів домогосподарства на душу населення (який пов'язує відчуття з економічною реальністю); повідомлення респондентів про те, чи зазнавало їхнє домогосподарство впродовж останнього року труднощі із придбанням їжі, сплатою рахунків, можливостями для розваг або для відпустки; а також їхня оцінка того, поліпшилася чи погіршилася їхня економічна ситуація за останні три роки. Для Польщі четвертий індикатор – це оцінка респондентами того, скільки грошей вони можуть зібрати за тиждень у разі крайньої потреби. Це питання ми вважали недоцільним для України, що переживала тоді надзвичайну інфляцію. Замість цього ми використовуємо як четвертий індикатор для України ступінь задоволеності респондентів їхньою фінансовою ситуацією. Частковий збіг індикаторів для польської й української моделей є достатнім для забезпечення порівнянності результатів. Обидві моделі відповідають даним:

відношення χ^2 до числа ступенів свободи становить 0,90 для Польщі й 0,51 для України, а середньоквадратична похибка апроксимації дорівнює 0,00 для обох країн.

Таблиця 17.3. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ВІДЧУТТЯ ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДЛЯ ПОЛЬЩІ (1992) ТА УКРАЇНИ (1992–93)

Індикатори	Стандартизовані шляхи: від концепту до індикаторів			
	Польща		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Дохід домогосподарства на душу населення (лагарифмований)	0,68*	0,67*	0,33*	0,36*
Оцінка респондентом того, скільки грошей він (вона) може зібрати за тиждень	0,73*	0,72*	–	–
Оцінка респондентом того, чи відчувало його (її) домогосподарство впродовж останнього року труднощі із придбанням їжі, сплатою рахунків, можливостями для розваг або для відпустки	–0,76*	–0,71*	–0,68*	–0,61*
Оцінка респондентом того, поліпшилася чи погіршилася економічна ситуація його (її) домогосподарства за останні три роки	0,63*	0,59*	0,58*	0,53*
Задоволеність респондента його (її) фінансовою ситуацією	–	–	0,46*	0,51*
Відношення χ^2 до ступенів свободи	0,90		0,51	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,00		0,00	
Загалом респондентів	1083	1205	1952	1324

* $p < 0,05$

Суб'єктивна оцінка благополуччя допомагає пояснити зв'язок між структурною локалізацією і дистресом (таблиця 4). Статистичний контроль суб'єктивної оцінки економічного благополуччя зменшує чимало зв'язків між структурною локалізацією і дистресом, хоча більшою мірою для поляків, ніж для українців; для польських жінок, ніж для чоловіків; для безробітних, ніж для пенсіонерів; але найбільше для великої особливої категорії польських “домогосподарок-безробітних”. На відміну від “справжніх” польських домогосподарок, домогосподарки-безробітні оцінювали свою економічну ситуацію гірше за будь-яку іншу категорію польських жінок. Навпаки, українські домогосподарки оцінювали свою економічну ситуацію краще, ніж будь-яка інша категорія українських жінок, навіть зайняті. Цим і пояснюються розбіжності – як усередині країн, так і між країнами – у відчутті домогосподарками благополуччя або дистресу.⁶

Суб'єктивна оцінка економічного благополуччя, втім, замала для пояснення зв'язків структурної локалізації із самостійністю орієнтацій та розумовою гнучкістю (яку через те й не наведено в таблиці 4). Щоб зрозуміти ці зв'язки, ми маємо повернутися до інших умов життя, а саме до тих, що впливають на складність людської діяльності.

Таблиця 17.4. СТРУКТУРНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ДИСТРЕС: СТАТИСТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

⁶ Таблиця 4 також наводить на думку, що польські студенти й студентки були б *більше* дистресовані, якби не вважали своє фінансове становище відносно забезпеченим. (Цей результат, хоча й свідчить про пояснювальну силу суб'єктивної оцінки економічного благополуччя навіть там, де цього найменше очікували, проте не допомагає пояснити ані міжнаціональні, ані гендерні розбіжності стосовно рівнів дистресу студентів.)

ВІДЧУТТЯ ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЧОЛОВІКАМИ І ЖІНКАМИ ПОЛЬЩІ (1992) І УКРАЇНИ (1992–93)

Категорії респондентів	(N)	Стандартизовані відмінності від середнього, обчисленого для усіх людей певної країни і статі	
		Без контролювання відчуття економічного благополуччя	З контролюванням відчуття економічного благополуччя
Польські чоловіки			
Зайняті	(785)	−0,10	−0,08
Безробітні	(86)	0,35	0,21
Пенсіонери	(165)	0,27	0,21
Студенти	(17)	0,32	0,43
Польські жінки			
Зайняті	(654)	−0,10	−0,05
Безробітні, не домогосподарки	(10)	−	−
Безробітні, домогосподарки	(134)	0,25	0,09
Домогосподарки у “чистому вигляді”	(341)	0,07	0,03
Пенсіонери	(27)	0,20	0,16
Студенти	(16)	−0,02	0,14
Українські чоловіки			
Зайняті	(535)	−0,09	−0,08
Безробітні	(37)	0,41	0,33
Пенсіонери	(116)	0,37	0,30
Студенти	(56)	−0,14	−0,08
Українські жінки			
Зайняті	(554)	−0,05	−0,03
У відпустці	(52)	−0,04	−0,03
Безробітні	(31)	0,08	0,05
Домогосподарки	(133)	−0,18	−0,16
Пенсіонери	(179)	0,31	0,24
Студенти	(31)	−0,12	−0,11

СКЛАДНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК МОЖЛИВА ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗМІННА

Раніше ми припустили, що в житті безробітних і пенсіонерів мало що сприяє складній діяльності або вимагає залучення до складної діяльності, як у разі умов, що трапляються у сфері оплачуваної зайнятості. Далі ми припустили (наша четверта гіпотеза), що заняття менш складною діяльністю зумовлює відповідно менший рівень самостійності орієнтацій та розумової гнучкості, а також більший дистрес. Ми не поширювали цю гіпотезу на домогосподарок і студентів не тому, що складність домашньої роботи й процесу навчання меншою мірою пов’язана із особистістю, ніж складність діяльності в решті сфер, а навпаки, через те, що не маємо жодних підстав вважати, що домашня робота й навчання менш складні, ніж робота в разі оплачуваної зайнятості.

Всебічна перевірка гіпотези стосовно того, що складність діяльності допомагає пояснити зв’язок між структурною локалізацією й особистістю, потребує побудови єдиного індексу складності діяльності, валідного для всіх категорій населення. Проблема полягає у тому, що ми до того ж хотіли, аби наші питання відповідали умовам життя людей різних категорій

населення. Хоча ми мали намір ставити як специфічні для категорій, так і більш загальні питання про складність діяльності людей, проте в ході претесту ми побачили, що зробити і те, і те надто складно. Тож зрештою ми ставили домогосподаркам лише питання, пов'язані з роботою, котру вони виконують під час приготування їжі, шиття, прибирання та інших видів діяльності, пов'язаних із веденням домашнього господарства (Kohn et al. 2000 [в цій книзі – розділ 16. – *Прим. ред.*]). Аналогічним чином ми запитували студентів про ті різновиди діяльності, що пов'язані із навчанням. Хоча ця інформація корисна для аналізу складності діяльності всередині окремих категорій, вона не дає підстав для перевірки нашого припущення, що домашня робота і навчання в середньому так само складні, як і оплачувана зайнятість.

Польським безробітним (за винятком домогосподарок-безробітних, яким ставили питання про домашню роботу) і пенсіонерам ставили найзагальніші питання стосовно їхньої діяльності в разі дій із речами, із інформацією або судженнями і з людьми (Kohn et al. 2000 [в цій книзі – розділ 16. – *Прим. ред.*]). Ця інформація виявилася порівнюваною з детальнішою інформацією про складність праці в цих трьох сферах, яку ми одержали від зайнятих (Kohn et al. 1997; Kohn et al. 2000 [в цій книзі – розділи 15 і 16. – *Прим. ред.*]). Завдяки цьому ми можемо перевірити нашу гіпотезу про роль складності діяльності у поясненні зв'язку структурної локалізації й особистості для трьох категорій польського населення, ключових для нашої гіпотези: зайнятих, безробітних (за винятком безробітних-домогосподарок) і пенсіонерів. Ми не збирали інформацію, потрібну для перевірки цієї гіпотези для України; тому не маємо змоги явно порівняти ці країни одну з одною.

Ми використовували інформацію про роботу або діяльність респондента під час дій з речами, інформацією і людьми, щоб оцінити складність їхньої роботи (при оплачуваній зайнятості) або діяльності (безробітних і пенсіонерів) у кожній із трьох сфер, а також найвищий рівень складності їхньої роботи або діяльності в кожній із цих сфер. Щоб забезпечити порівнянність наших оцінок складності діяльності зайнятих і незайнятих, ми не тільки використовували ту саму схему класифікації для оцінювання складності діяльності безробітних і пенсіонерів, що й для оцінювання змістової складності праці зайнятих, а й саме оцінювання було проведене фахівцями із великим досвідом оцінювання складності праці при оплачуваній зайнятості. Вони зробили все можливе, щоб під час оцінювання складності діяльності безробітних і пенсіонерів використати ті самі стандарти, що й при оцінюванні змістової складності праці зайнятих. Інтерв'ю з усіма трьома категоріями дають також інформацію про те, скільки годин на тиждень респонденти витрачають на дії з інформацією, речами і людьми; таким чином, у нас було сім порівнюваних індикаторів складності роботи або іншої діяльності.

З об'єднанням даних для респондентів усіх трьох категорій польського населення ми дістали змогу оцінити однорупову вимірювальну модель (див. таблицю 5), що забезпечує загальне вимірювання складності діяльності для всіх трьох категорій. Модель добре

узгоджується із інформацією: відношення χ^2 до числа ступенів свободи становить 4,18, а середньоквадратична похибка апроксимації дорівнює 0,04. Шляхи від концепту до індикаторів ближчі до отриманих для зайнятих, ніж для незайнятих і пенсіонерів (це стає очевидним у разі порівняння таблиці 5 із таблицями 1 і 2 у статті (Kohn et al. 2000 [в цій книзі – розділ 16. – *Прим. ред.*])). Отже, ми успішно включили безробітних чоловіків, тих (небагатьох) безробітних жінок, які вважають себе домогосподарками, і пенсіонерів обох статей у вимірювальну модель, котра оцінює складність їхньої діяльності за тими самими критеріями, що використовують для зайнятих.

Таблиця 17.5. ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ СКЛАДНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ, ОЦІНЮВАНА ДЛЯ ЗАЙНЯТИХ, БЕЗРОБІТНИХ І ПЕНСІОНЕРІВ ЯК ОДНІЄЇ ГРУПИ (ПОЛЬЩА, 1992)

Концепт та індикатори	Стандартизовані шляхи: від концепту до індикаторів
Складність діяльності	
Складність роботи із інформацією	0,64*
Складність роботи із речами	0,25*
Складність роботи із людьми	0,87*
Години роботи із інформацією	0,31*
Години роботи із речами	-0,74*
Години роботи із людьми	0,24
Загальна складність	0,90*
Відношення χ^2 до ступенів свободи	4,18
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,04
Загалом респондентів	1752

* $p < 0,05$

Використовуючи факторні значення, базовані на цій моделі, ми можемо оцінити, наскільки складною, в середньому, є діяльність безробітних і пенсіонерів. Ми проводимо оцінювання порівняно зі складністю праці зайнятих представників кількох соціальних класів. Діяльність і безробітних, і пенсіонерів не є складнішою за роботу робітників фізичної праці, соціального класу, що виконує найменш складну роботу серед усіх зайнятих чоловіків і жінок.

Ключове питання, покладене в основу нашої четвертої гіпотези, – чи пояснює менша, ніж у зайнятих, складність діяльності те, чому безробітні й пенсіонери відрізняються від зайнятих за своїми особистісними характеристиками. (Відмінності від середнього за вибіркою загалом уже не розглядаються, адже тепер ми зосереджуємося на окремій частині населення.) Щоб відповісти на це запитання, ми статистично контролюємо загальну для всіх міру складності й перевіряємо, чи зменшує це особистісні розбіжності між безробітними та пенсіонерами порівняно із зайнятими. Цей аналіз переконливо доводить, що складність діяльності допомагає пояснити такі розбіжності (див. таблицю 6).

Складність діяльності чудово пояснює нижчий рівень самостійності орієнтацій і, навіть ще більшою мірою, нижчий рівень розумової гнучкості у безробітних і пенсіонерів, ніж у

зайнятих чоловіків і жінок. Фактично, пояснювальна сила у складності діяльності не нижча або навіть вища, ніж у рівня освіти (що впливає із порівняння таблиці 6 із таблицею 2). Відповідно, статистичний контроль складності діяльності пояснює майже половину нижчого рівня самостійності орієнтацій серед чоловіків-пенсіонерів, тобто саме стільки, скільки пояснює рівень освіти. Складність діяльності цілком пояснює нижчий рівень самостійності орієнтацій серед жінок-пенсіонерів, що зовсім не пояснюється рівнем освіти.

Таблиця 17.6. СТРУКТУРНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ ІЗ СТАТИСТИЧНИМ КОНТРОЛЕМ СКЛАДНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ: ЗАЙНЯТІ, БЕЗРОБІТНІ (БЕЗ БЕЗРОБІТНИХ ДОМОГОСПОДАРОК) І ПЕНСІОНЕРИ, (ПОЛЬЩА, 1992)

Категорії респондентів	(N)	Стандартизовані відмінності від середнього, обчисленого для усіх людей певної країни і статі	
		Без контролювання складності діяльності	З контролюванням складності діяльності
Самостійність орієнтацій			
Польські чоловіки			
Зайняті	(769)	0,06	0,01
Безробітні	(84)	−0,07	0,02
Пенсіонери	(162)	−0,35	−0,20
Польські жінки			
Зайняті	(632)	0,17	0,16
Безробітні, не домогосподарки	(9)	−	−
Пенсіонери	(26)	−0,15	0,11
Дистрес			
Польські чоловіки			
Зайняті	(769)	−0,10	−0,08
Безробітні	(84)	0,36	0,32
Пенсіонери	(162)	0,27	0,20
Польські жінки			
Зайняті	(632)	−0,10	−0,09
Безробітні, не домогосподарки	(9)	−	−
Пенсіонери	(26)	0,16	0,01
Розумова гнучкість			
Польські чоловіки			
Зайняті	(752)	0,07	0,01
Безробітні	(83)	−0,10	0,02
Пенсіонери	(162)	−0,30	−0,09
Польські жінки			
Зайняті	(615)	0,17	0,15
Безробітні, не домогосподарки	(8)	−	−
Пенсіонери	(27)	−0,04	0,25

Складність діяльності також ефективніша, ніж рівень освіти, у поясненні того, чому як безробітні, так і пенсіонери розумово менш гнучкі за зайнятих; вона дає цілковите або майже цілковите пояснення для обох цих категорій. Дещо з того, що здавалося результатом впливу “локалізації”, згідно з яким менш освічені люди потрапляли до лав незайнятих, насправді може бути впливом “досвіду”: тобто, нижча розумова гнучкість безробітних і пенсіонерів є наслідком

того, що вони виконують менш складну діяльність, ніж зайняті. (Посередньо, “локалізаційна” інтерпретація розбіжностей між країнами виявляється частково “локалізаційною”, а частково – зумовленою досвідом.)

Проте складність діяльності не надто допомагає поясненню відносно високого рівня дистресу безробітних і пенсіонерів серед польських чоловіків. Найбільше, що можна сказати з цього приводу (на додаток до таблиці 6), – це те, що статистичний контроль одночасно і складності діяльності, і суб’єктивної оцінки економічного благополуччя дещо краще пояснює, чому чоловіки-пенсіонери відчують більший дистрес, ніж кожна з цих змінних окремо. Тією мірою, якою ми можемо робити висновки на підставі відносно невеликої кількості респондентів, низький рівень складності діяльності жінок-пенсіонерів майже цілком пояснює їхній відносно високий рівень дистресу.⁷ Рівень освіти взагалі не пояснює цього явища.

Хоча ми дійшли висновку, що деякі зв’язки між структурною локалізацією й особистістю більше пояснюються складністю діяльності ніж освітою, головна проблема інтерпретації залишається: чи є складність діяльності радше просто виявом рівня освіти, або ж вона важлива сама по собі. Безумовно, рівень освіти і складність діяльності корелюють, хоча ця кореляція менша для безробітних і пенсіонерів, ніж для зайнятих. Навіть при цьому, Кон із співробітниками (Kohn et al. 2000, table 5 [в цій книзі – розділ 16, таблиця 16.5. – *Прим. ред.*]) знайшли, що за статистичного контролю рівня освіти майже всі кореляції між складністю діяльності (вимірюваної по-різному) і всіма трьома вимірами особистості для чоловіків і жінок усіх категорій польського й українського населення залишаються статистично значущими й чималими за величиною. Ми підтверджуємо цей результат для окремих категорій польського населення і загальної міри складності діяльності, котру ми тут використовуємо. Ми також доходимо висновку, що парні кореляції (нульового порядку) між складністю діяльності, відповідно до того, як вона тут вимірювана, і всіма трьома аспектами особистості настільки ж або більш значні, ніж аналогічні кореляції цих аспектів особистості із рівнем освіти. Ці висновки засвідчують, що освіта впливає на особистість значною мірою через вплив на складність людської діяльності, як Кон і Скулер (Kohn, Schooler 1983, p. 306) знайшли раніше для змістової складності праці у лонгітюдному аналізі зайнятих чоловіків у Сполучених Штатах.

ОБГОВОРЕННЯ

У порівняльному аналізі Польщі та України ми розширили аналіз соціальної структури й особистості, щоб охопити не тільки зайнятих, а й усе доросле міське населення цих країн. Ми здійснили систематичне порівняння кожної із категорій незайнятих із зайнятими й однієї з одною. Цей аналіз засвідчив, що за початкового періоду трансформації соціальних структур

⁷ Ця розбіжність між польськими чоловіками-пенсіонерами і жінками-пенсіонерками відбиває виявлену Коном і співробітниками (Kohn et al. 2000, table 4 [в цій книзі – розділ 16, таблиця 16.4. – *Прим. ред.*]) значну ($r = -0,31$),

Польщі й України зв'язки між структурною локалізацією й основними вимірами особистості були статистично значущими й істотними за величиною. Це справедливо як для чоловіків, так і для жінок і в Польщі, і в Україні. У жодній із країн розбіжність між зайнятими і незайнятими не була єдино важливою. Виявилося, що не просто одна чи кілька категорій незайнятих відрізнялися за особистісними якостями від зайнятих; ми виявили істотні розбіжності також і серед самих незайнятих.

Хоча величини зв'язків між структурною локалізацією й особистістю були приблизно однаковими для Польщі й України, спостерігалися безперечні розбіжності у формах зв'язків. Найпримітнішим є те, що польські безробітні та домогосподарки були менш самостійні й розумово менш гнучкі, ніж зайняті, тоді як українські безробітні й домогосподарки були, принаймні, так само самостійні й розумово гнучкі, як і зайняті. Ці розбіжності між країнами почасти можна пояснити розбіжностями щодо міри поширеності безробіття, і внаслідок цього, у соціальному складі незайнятих категорій серед польського й українського населення під час наших опитувань.

Таким чином, вивчення незайнятих додає новий поворот у давню аналітичну проблему розрізнення процесів, через які люди “відбираються” до структурних категорій, від впливів умов життя, характерних для цих категорій. При аналізі зайнятих ця проблема переважно розглядалася як проблема індивідів, котрі через власний вибір або добір іншими людьми одержують певну роботу або інший соціальний стан. Проте при аналізі незайнятих, особливо в період соціальних і економічних трансформацій, коли демонтуються цілі галузі, перехід із лав зайнятих до незайнятих менше пов'язаний з індивідуальним вибором або добором. Ці питання не розв'язуються індивідуально. Головного значення набуває соціальний склад цілих категорій населення. Мабуть, наш аналіз соціального складу був лише пробним і неповним, але він підводить до визнання підходу, який значною мірою не був врахований у попередніх дослідженнях.

Крім того, наш аналіз показує, що зв'язки між структурною локалізацією й особистістю лише частково є функцією соціального складу незайнятих категорій населення. Зв'язки між структурною локалізацією й особистістю також значною мірою зумовлені умовами життя різних категорій населення. Представлений аналіз засвідчує, що умови життя основних категорій незайнятих – особливо безробітних (включно із домогосподарками, котрі бажають знайти оплачувану роботу) і пенсіонерів – суттєво відрізняються від умов життя зайнятих; і ці умови, майже безперечно, впливають на їхні особистості.

Ми виявили, що принаймні дві умови тут мають значення. Перше – це економічна скрута, що пояснює, головним чином, зв'язок структурної локалізації із відчуттям благополуччя

статистично значущу кореляцію між дистресом і складністю діяльності для польських жінок-пенсіонерок і лише незначну ($r = -0,09$), статистично незначущу кореляцію для польських чоловіків-пенсіонерів.

або дистресу, особливо дистресу безробітних (включно із домогосподарками, які шукали оплачувану роботу). Друге – це умови, котрі збільшують або зменшують складність діяльності, що придатна для пояснення зв'язку структурної локалізації і трьох вимірів особистості, які ми вивчали, особливо –нижчих (ніж у інших) рівнів розумової гнучкості польських безробітних і пенсіонерів. Початковий період трансформації не тільки зумовив значні економічні обмеження для деяких категорій незайнятих, а й (принаймні в Польщі; у нас немає відповідних даних для України) мав як результат залучення пенсіонерів і безробітних до менш складної діяльності, ніж та, що характерна для оплачуваної зайнятості.

Які головні уроки можуть бути винесені з наших зусиль включити незайнятих у концептуалізацію соціальної структури? Мабуть, найосновніший урок полягає в тому, що пояснювальна модель, що давно використовується у вивченні психологічних наслідків класових позицій та стратифікаційних рівнів зайнятих (див.: Kohn 1977; House 1981; Kohn 1987; Kohn 1989 [останні дві роботи представлені в цій книзі – це розділи 10 і 13. – Прим. ред.]), стосується також і до структурних локалізацій незайнятих: соціально-структурна позиція впливає на психічну діяльність головним чином через безпосередні умови життя людей. Хоча для незайнятих вирішальні безпосередні умови – це не умови праці, але ті дві з їхніх умов життя, котрі, як ми виявили, є важливими, – економічне благополуччя або скрута і складність діяльності, – дуже подібні до умов праці.

Аналіз незайнятих також підкріплює висновок, якого ми дійшли раніше для менеджерів і працівників фізичної праці (див.: Kohn et al. 1997 [в цій книзі – розділ 15. – Прим. ред.]), що “однакова” соціально-структурна локалізація в різних історичних і економічних контекстах може означати доволі різні умови життя. Зокрема, аналіз незайнятих засвідчив, наскільки різними є умови життя домогосподарок для жінок, змушених бути домогосподарками через економічні обмеження, якими були численні польські домогосподарки під час наших досліджень, і для жінок, які хотіли бути домогосподарками, як більшість домогосподарок в Україні на той час. Така відмінність в умовах життя має драматичні наслідки для відчуття людиною благополуччя або дистресу. Мораль звідси така, що ми маємо завжди визначати, якими дійсні безпосередні умови життя, супутні певним соціально-структурним позиціям у конкретному історичному й соціально-економічному контексті.

Розділ 18.

Соціальна структура та особистість у процесі радикальних соціальних змін: аналіз України в період трансформації*

Мелвін Кон, Валерій Хмелько, Володимир Паніотто

В основі цього розділу лежить таке ж теоретичне питання, як і для трьох попередніх розділів, а саме: чи зберігаються у періоди радикальних соціальних змін ті зв'язки між соціальною структурою і особистістю, що були знайдені раніше у західному та незахідному, капіталістичних та соціалістичному суспільствах у періоди очевидної соціальної стабільності. Попередню відповідь на це питання дали крос-секційні дослідження, розглянуті в трьох попередніх розділах, особливо в у розділі 15. В усіх сферах, в яких у соціалістичній Польщі спостерігався характер зв'язків соціальних класів і соціальної стратифікації з особистістю подібний до знайденого у дослідженнях капіталістичних Сполучених Штатів та Японії (в цій книзі – розділ 11), він продовжував існувати і після настання раннього капіталізму (розділ 15). За умов радикальних соціальних змін, як і за умов соціальної стабільності, люди, що посідають більш привілейовані класові та вищі соціально-стратифікаційні позиції, мали набагато більше можливостей бути самостійними у своїй роботі, – тобто виконувати змістовно складнішу роботу, під менш щільним наглядом і працювати за менш рутинних умов, – ніж люди у привілейованій соціально-структурній позиції. Професійна самостійність, своєю чергою, сприяє самостійнішим орієнтаціям стосовно себе та суспільства і більшій розумовій гнучкості. Але в тих аспектах, за якими соціалістична Польща відрізнялася від США та Японії (зокрема в тому, що у капіталістичних країнах люди у більш сприятливих позиціях почувалися більш благополучно, а в менш сприятливих зазнавали дистресу, тоді як у тодішній соціалістичній

Переклад цієї статті в основному зроблений за публікацією: *Kohn, Melvin L. Change and Stability: A Cross-National Analysis of Social Structure and Personality*. - Boulder, London: Paradigm Publishers, 2006. – Ch.7. – P.175-218, але з деякими редакційними змінами, внесеними за узгодженням між співавторами тексту – *Прим. ред.*

* Цей розділ ґрунтується переважно на статті, написаній нами у співавторстві з Го-Фунг Гунгом і надрукованій у *Comparative Sociology* (Kohn et al., 2004), але тут міститься опис надзвичайно важливої причинно-наслідкової моделі, побудованої Мелвіном Коном, яка не була готова на момент публікації вказаної статті. Оскільки аналіз залежить від базових даних 1992-93 років, ми висловлюємо вдячність тим же колегам, що й за українські частини досліджень, описаних у цій книзі у розділах 15, 16 і 17, зокрема людям, які уможливили проведення опитування 1992-93 років в Україні. Го-фунг Гунг відіграв надзвичайно корисну роль як асистент на ранніх стадіях аналізу, як і Брюс Подобнік ще раніше, коли ми з'єднували файли даних базового та повторного опитувань та перевіряли всі дані.

Наші польські колеги – Казімеж Сломчинський, Войцех Заборовський, Крістіна Яніцька та Богдан Мах – люб'язно надали дані, а Мах, зокрема, – вимірювальні моделі, побудовані ним на основі цих даних, на яких ґрунтуються вимірювальні моделі для Польщі у таблиці 18.2. Рональд Шоенберг допоміг розв'язати проблеми при визначенні значень факторів, а Месфін Мулату суттєво допоміг мені при визначенні величин латентних змінних. Ми також вдячні Кармі Скулеру та Месфіну Мулату за гостру критику попереднього варіанта статті, що лягла в основу цього розділу, а також викладачам та студентам магістерської програми департаменту соціології Університету Джонса Гопкінса за надихаюче обговорення теоретичних аспектів статті на кафедральному семінарі.

Польщі спостерігалася майже протилежна картина), в перехідний період Польща цілком наблизилася до капіталістичного типу. Україна виглядала як така, що прямує тим самим шляхом, хоча й повільніше: в Україні спостерігався аналогічний польському *характер* зв'язків між соціальною структурою і особистістю, але усі зв'язки були слабшими, причому для дистресу вони були навіть статистично незначущими.

Отже, дані крос-секційного аналізу свідчать, що радикальні соціальні зміни, якими супроводжувалася трансформація соціальних та економічних структур у Польщі та в Україні, суттєво не вплинули на зв'язки між соціальною структурою і особистістю, *принаймні для зайнятих верств суспільства*, крім тої міри, якою соціальні структури цих країн стали більш подібними до соціальних структур капіталістичних країн. Утім, порівняльний аналіз Польщі й України мало що каже нам про динаміку відповідного процесу. І не лише через те, що наш аналіз за необхідності був крос-секційним, але й через те, що трансформація Польщі відбулася так швидко, що вже восени та на початку зими 1992-93 років зв'язки соціальних класів та стратифікації з особистістю демонстрували капіталістичний тип, зафіксований раніше у Сполучених Штатах та Японії (порівняйте таблицю 15.2 з таблицею 11.2). Перетворення в Україні так далеко не зайшли, і зв'язки між соціальною структурою і особистістю, хоча й були подібні до польських, не увиразнилися так різко, тобто Україна значною мірою була ще у процесі переходу до раннього капіталізму.

Однак, якщо оцінити рух від довготривалого домінування економіки з централізованою командною системою, перетворення в Україні були навіть кардинальнішими за польські. Впродовж шістдесяти років, що передували цим перетворенням, українці не мали ніякого досвіду приватного підприємництва: навіть дрібний приватний бізнес був забороненим. У сільських місцевостях України, де мешкали близько 70% населення, приватна власність була знищена драконівськими заходами ще на початку 1930-х років. Натомість у Польщі дрібний приватний бізнес ніколи не був заборонений, а сільське господарство ніколи не було соціалізовано. Ба більше, економіка України була суттєвою частиною централізованої економіки СРСР. З розпадом СРСР промислові зв'язки підприємств України з десятками тисяч підприємств у чотирнадцяти нових незалежних країнах, які вийшли з колишнього Радянського Союзу, були грубо порушені. Внаслідок цього падіння виробництва та рівня життя в Україні було набагато більш різке, ніж у Польщі. Таким чином, з огляду на глибину змін, що відбувалися, перетворення перших років в Україні були гранично радикальними. У 1992-93 роках цей процес ще не завершився й продовжувався далі. Саме це стало спонуканням та сприятливими обставинами для цього дослідження.

Усвідомивши, що на час крос-секційного опитування 1992-93 років Україна перебувала на початковій стадії радикальних перетворень, мої українські колеги побачили в цьому дослідженні унікальну можливість отримати дані, що зробили б можливим лонгitudний аналіз

динаміки процесу радикальних соціальних змін. Навесні та влітку 1996 року вони провели опитування всіх чоловіків і жінок із початкової вибірки, які на час першого опитування належали до економічно активного населення. Це дало змогу перетворити крос-секційне дослідження, проведене на початку перетворень в Україні, на складову лонгітюдної сукупності даних, які охоплюють три – три із половиною роки перетворень що продовжували відбуватися.

Для викладеному у цьому розділі аналізу контекст відіграє вирішальну роль, навіть вагомішу, ніж для більшості досліджень соціальної структури й особистості. Аналіз макросоціальних змін першого десятиліття незалежності України, здійснений Хмельком (Khmelko 2002), показує, що у 1996 році (і навіть пізніше) Україна, хоча й дуже відчутно віддалилася від колишньої системи соціалістичної економіки, ще не перейшла остаточно до капіталістичної соціальної й економічної структури. Отже, цей аналіз *не є* дослідженням ані України *до* та *після* її переходу від соціалізму до капіталізму, ані України *впродовж* і *після* перетворень, а є дослідженням України *на ранніх етапах трансформацій, що відбуваються, і кінцевий результат яких був ще невизначений*. Стратегічне значення лонгітюдного вивчення України впродовж цих років полягає в тому, що воно дало нам змогу досліджувати динаміку зв'язків між соціальною структурою й особистістю під час процесу радикальних соціальних змін та спрямувати нашу аналітичну роботу на з'ясування того, що відбувається із цими зв'язками за таких непевних, мінливих умов.

Таким чином, дослідження представлене в цьому розділі, власне, дає змогу перевірити, чи існують за умов процесу радикальних соціальних змін, що триває, ті зв'язки між соціальною структурою та особистістю, що були виявлені у дослідженнях, проведених за умов явної соціальної стабільності. Як буде очевидно з аналізу, який ми представимо далі, ця перевірка є не лише лонгітудною, і не лише здійснюваною за умов радикальних змін, а ще й гранично строгою завдяки тому, чого ми не очікували і що різко контрастує із результатами багатьох досліджень особистості, проведених за часів соціальної стабільності: кореляція в часі вимірів особистості, які ми вивчаємо, приголошливо мала. *Отже, основні питання, які ми розглядатимемо тут, такі: 1) чи є зв'язки між соціальною структурою і особистістю значимими, нетривіальними за величиною і стійкими у часі навіть за умов радикальних соціальних змін і попри нестабільність особистості у цей період; 2) якщо за цих надзвичайних обставин вони значимі, нетривіальні та стійкі, то що робить це можливим?*

ВИБІРКА ТА МЕТОДИ ЗБИРАННЯ ДАНИХ

Базове крос-секційне дослідження 1992-93 років

Початкове крос-секційне дослідження України, яке ми нині використовуємо як базове для лонгitudного аналізу, було проведене взимку 1992-93 року. Воно ґрунтувалося на особистих інтерв'ю з відібраними за репрезентативною вибіркою чоловіками та жінками, які мешкають у містах (детальна інформація про вибірку та методи польової роботи наведена у додатку Д).

Повторне опитування

З огляду на обмеженість ресурсів для польової роботи, під час повторного опитування мої українські колеги обмежилися тими респондентами початкового опитування, які в той час належали до економічно активного населення – в Україні, подібно до США, це означає або оплачувану зайнятість, або стан безробіття й пошуку роботи. Це була стратегічна підвибірка для вивчення входження до лав зайнятих та виходу з них та для вивчення психологічних змінних, супутніх міжкласовій мобільності. Втім, обмеження повторного опитування лише представниками економічно активного населення мало певну ваду: із лонгitudного аналізу вилучалися домогосподарки та пенсіонери. Але цю ваду ми можемо компенсувати шляхом зіставлення крос-секційних даних про тих, хто у 1992-93 роках були домогосподарками чи пенсіонерами, з даними повторного опитування тих, хто у 1992-93 роках належав до економічно активного населення, але у 1996 році *став* домогосподаркою чи пенсіонером.

Забезпечити адекватний рівень охоплення респондентів у повторному опитуванні 1996 року виявилось ще важче, ніж у базовому опитуванні 1992-93 років – почасти через розчарування багатьох українців в офіційних інституціях суспільства, а частково тому, що економічна скрута змушувала багатьох людей (навіть городян, які мали роботу) у вільний від основної роботи час вирощувати продукти на невеликих ділянках у містах чи за межами своїх міст, що нерідко робило їх недоступними для опитування.¹ Завдяки своїй наполегливості українські дослідники змогли опитати приблизно 75% запланованої вибірки, яка, звісно, вже не повністю репрезентувала населення, на яке хотілося б поширити отримані дані, але – ретельно проінтерпретована – була дуже корисною для вивчення динаміки змін.

¹ Дослідження 4500 українських домогосподарств за репрезентативною вибіркою, проведене Київським міжнародним інститутом соціології влітку 1996 року, виявило, що приблизно 62% міського населення було залучене до натурального сільського господарства, витрачаючи на це в середньому 24 години на тиждень. Серед міських мешканців цим займалися не лише робітники фізичної праці, а й самозайняті та дрібні працевлагодотворені.

СТАБІЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ЧАСІ

Авторитарний консерватизм

Очевидне питання, з якого має починатися наш аналіз: наскільки стабільною була особистість під час цього періоду радикальних змін. Для відповіді на це питання та одержання ключових показників змін особистості для подальшого аналізу ми розробили лонгitudні вимірювальні моделі тих самих вимірів особистості, які вивчалися у крос-секційному аналізі Польщі та України у 1992-93 роках (див. розділ 15), а ще раніше вивчалися для США (див. розділи 9 і 11 та додаток В), Польщі, коли вона була соціалістичною (див. розділ 11, а також Kohn and Slomczynski 1990, Chapter 4), та для Японії (розділ 11, Kohn, 2006, chapter 1). Спочатку розглянемо вимір “авторитарний консерватизм–неупередженість”, обмірковано відібраний як добре вимірювана характеристика орієнтацій стосовно себе та суспільства, така, що виявилася високо стабільною у лонгitudному аналізі чоловіків США (таблиця В.1. у додатку В). Вихідна модель показала приголомшливо низьку кореляцію у часі (яку ми називатимемо стабільністю) цього виміру орієнтацій (на рівні 0,18 для чоловіків та 0,37 для жінок), – особливо для такого відносно короткого інтервалу у три-три з половиною роки (навіть за тих неспокійних часів, що переживала тоді Україна). На противагу цьому у США впродовж 10-річного періоду набагато більшої соціальної стабільності (1964–1974), кореляція у часі для чоловіків становила 0,78 (Kohn and Schooler 1983, p. 328). Що може бути придатнішим порівнянням, хоча й базованим на малій вибірці, це – аналіз підвибірок із 99 чоловіків та 98 жінок із південної частини Польщі проведений Богданом Махом приблизно для того самого періоду, що й дослідження в Україні, щоправда, під час пізнішого етапу перетворень, за яким кореляція в часі й для чоловіків і для жінок була майже такою високою, як і для чоловіків США: 0,78 для чоловіків та 0,76 для жінок².

Ми були настільки здивовані надзвичайно низькою стабільністю авторитарного консерватизму в Україні, що ми вирішили недоцільним продовжувати аналіз, доки ми не впевнимосся, що цей результат не є артефактом через якийсь недолік у польовій роботі або у зіставленні респондентів базового та повторного досліджень чи у обробці даних³. Тому ми простежили свої кроки, починаючи з відбору та знаходження респондентів для повторного опитування, не лише переглядаючи при цьому польові нотатки, а й проводячи короткі інтерв'ю з респондентами повторного опитування, щоб переконатися, що вони справді були респондентами базового опитування. Ми також перевірили наші процедури стикування файлів із базовими та повторними даними, щоб з'ясувати, чи не переплутали ми яких-небудь

² Базове дослідження для обговорюваного тут і далі аналізу польської ситуації, становило безпосереднє опитування репрезентативної вибірки з усіх чоловіків та жінок із міських районів Польщі (див. розділ 15). Повторне дослідження проводилося на підставі невеликої, але репрезентативної підвибірки із тих членів початкової вибірки, що жили в південній частині країни.

³ Тут ми дотримуємося стратегії, що перш ніж займатися змістовною інтерпретацією міжнародних відмінностей, слід завжди спробувати виключити можливість того, що ці відмінності є методологічним артефактом (обговорення цього важливого питання див. у Kohn 1987, pp. 719–721 [в цій книзі – розділ 13. – Прим. ред.]).

респондентів 1992-93 і 1996 років. Раніше ми виявили, що інформація, надана у чотирьох первісних та повторних інтерв'ю щодо таких персоніфікованих характеристик, як вік, стать, рівень освіти, шлюбний та батьківський статус, була настільки суперечливою, що наводила на думку, чи не іншу особу інтерв'ювали у повторному опитуванні, або чи не були якісь інтерв'ю несправжніми. Тому ми систематично проаналізували відповідність такої інформації для всіх людей, які потрапили до лонгitudної вибірки. Ми також удосконалили критерій включення респондентів до повторної вибірки.

Ми не виявили невідповідностей, які б вимагали виключення із вибірки інших респондентів (хоча й знайшли кілька невідповідностей, які ми змогли виправити і які були спричинені неправильним кодуванням, радше ніж неправильним стикуванням). Втім, ми виявили, що 28 респондентів, які в початковому опитуванні сказали, що вони "працюють", не надали переконливих ознак того, що вони дійсно були зайняті, чи перебували у відпустці або активно шукали роботу. Ми вилучили їх з вибірки як таких, що не належали до економічно активного населення. Ані виключення їх із вибірки, ані коригування суперечливої інформації не внесли ані найменшої зміни у вимірювальну модель авторитарного консерватизму. Зокрема, стабільність авторитарного консерватизму як для чоловіків, так і для жінок залишилася незмінною (остаточна вимірювальна модель наведена у таблиці 18.1). Я вважаю це важливим свідченням проти того, що низька кореляція в часі тим чи іншим чином була результатом методологічного артефакту. Далі буде подано більше доказів.

Інші виміри орієнтацій

Логічно постає наступне питання: чи є така низька стабільність авторитарного консерватизму виявом більш загального характеру нестабільності орієнтацій стосовно себе та суспільства або ж вона чомусь характерна лише для цього конкретного виміру? Щоб відповісти на нього, треба перевірити стабільність усіх семи вимірів орієнтацій, використаних у нашому аналізі – тривожності, авторитарного консерватизму, сприйнятливості до змін, особистісно відповідальних норм моралі, впевненості у собі, самоосуду та довірливості.

Ми розробили задовільні лонгitudні вимірювальні моделі для всіх цих вимірів орієнтацій – задовільні, судячи з доброї відповідності моделі зібраним даним (див. стовпчик 1 таблиці 18.2) та узгодженості її параметрів з параметрами крос-секційних моделей для України та інших країн і лонгitudних вимірювальних моделей для Сполучених Штатів та Польщі. Ці моделі показують, що, хоча для чоловіків авторитарний консерватизм є одним із двох найменш стабільних з усіх семи вимірів орієнтацій, у жінок він займає проміжне положення, і в будь-якому разі (навіть для чоловіків) це не єдиний вимір з низькою стабільністю: кілька вимірів орієнтацій мали лише малу чи помірну стабільність для однієї або для обох статей (див. стовпчики 2 і 3 таблиці 18.2).

Таблиця 18.1. ЛОНГІТЮДНА ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ АВТОРИТАРНОГО КОНСЕРВАТИЗМУ, УКРАЇНА (1992-93 І 1996 РОКИ)

Концепти та індикатори	Стандартизовані шляхи: від концептів до індикаторів			
	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Авторитарний консерватизм				
Головне, чого треба вчити дітей, це безумовного послуху банькам	0,50*	0,40*	0,64*	0,53*
Не годиться чинити інакше, ніж чинили наші батьки і діди	0,67*	0,49*	0,62*	0,47*
Щоб домогтися поваги підлеглих, хороший керівник мусить бути з ними суворим	0,44*	0,56*	0,44*	0,42*
Тільки поклавшись на керівників і фахівців, у цьому складному світі можна правильно вирішувати, що робити	0,41*	0,46*	0,47*	0,31*
Жодний порядний чоловік не може поважати жінку, яка вступала у статеві стосунки до одруження	0,42*	0,31*	0,52*	0,54*
До представників влади завжди треба виявляти повагу	0,48*	0,31*	0,41*	0,42*
Керівникам треба коритися незалежно від того, переконаний ти в їхній правоті чи ні	0,30*	0,52*	0,36*	0,53*
Молоді не можна дозволяти читати книжки, які можуть збити її з пантелику	0,30*	0,40*	0,49*	0,42*
Кореляція в часі концепту	0,18*		0,37*	
Відношення χ^2 до числа ступенів свободи	2,11			
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,05			
Кількість випадків	380		460	

* $p < 0,05$.

Примітка: Високі значення індикатора свідчать про повну згоду із твердженням, низькі – про повну незгоду.

Величини кореляції в часі значно варіюють: від 0,17 до 0,56 для чоловіків та від 0,16 до 0,59 для жінок⁴. Понад те, спостерігається певна співвідношення відносної стабільності для декількох вимірів орієнтацій. Як для чоловіків, так і для жінок найстабільнішими з цих вимірів особистості є норми особистісно відповідальної моралі та довірливість, тоді як самоосуд, упевненість у собі й тривожність належать до найменш стабільних. У термінах усталеної (хоча, звичайно, *ad hoc*) класифікації (Kohn 1969, pp. 78–84), самооцінка зазвичай менш стабільна за соціальні орієнтації, принаймні в цей період неперервних соціальних змін.

Для порівняння: у США для чоловіків за десятилітній період із 1964 до 1974 року показники кореляції в часі стало залишалися значно більшими – в цей відносно стабільний час вони змінювалися від 0,53 до 0,81 (див. стовпчик 4 таблиці 18.2). Утім, за винятком авторитарного консерватизму, співвідношення більш стабільних і менш стабільних вимірів орієнтацій для американських чоловіків майже такі самі, як і для українських чоловіків та жінок. Величини

Таблиця 18.2. КОРЕЛЯЦІЯ В ЧАСІ ПЕРШОПОРЯДКОВИХ ВИМІРІВ ОРІЄНТАЦІЙ: УКРАЇНСЬКІ ЧОЛОВІКИ ТА ЖІНКИ (1992-93 І 1996); ЧОЛОВІКИ США (1964 І 1974); ПОЛЬСЬКІ ЧОЛОВІКИ ТА ЖІНКИ (1992 І 1996)

Виміри орієнтацій:	Кореляція в часі (стабільність)
--------------------	---------------------------------

⁴ Те, що показники стабільності різних вимірів орієнтацій істотно не збігаються, а кілька вимірів мають суттєві відмінності за їхньою стабільністю серед чоловіків і жінок (причому, для чоловіків більш стабільними є сприйнятливості до змін та особистісно відповідальні норми моралі, а для жінок — авторитарний консерватизм та довірливість), є ще одним свідченням того, що низьку стабільність особистості не можна вважати якимсь загальним методологічним артефактом.

	Україна, із 1992-93 до 1996			США, 1964–1974	Польща, 1992–1996	
	(RMSEA)	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Чоловіки	Жінки
Тривожність	(0,05)	0,26*	0,28*	0,53*	0,42*	0,62*
Авторитарний консерватизм	(0,05)	0,18*	0,37*	0,78*	0,78*	0,76*
Сприйнятливості змін	(0,06)	0,36*	0,16	–	0,56	0,74*
Норми особистісно відповідальної моралі	(0,04)	0,56*	0,38*	0,65*	0,52*	0,63*
Упевненість у собі	(0,05)	0,31*	0,27*	0,52*	0,32	0,29*
Самоосуд		0,17	0,18*	0,55*	0,55*	0,56*
Довірливість	(0,04)	0,42*	0,59*	0,81*	–	–
Кількість випадків		379	452	687	99	98

* $p < 0,05$.

Примітки: 1) RMSEA – середньоквадратична похибка апроксимації; 2) упевненість у собі та самоосуд оцінені за єдиною вимірювальною моделлю, тому тут є лише один показник адекватності об'єднаної моделі; 3) дані для чоловіків США взято з (Kohn and Schooler 1983, table C-1 [в цій книзі – таблиця B.1 у додатку B]); 4) дані для Польщі забезпечені вимірювальними моделями, розробленими Махом; 5) для сприйнятливості до змін чоловіків США лонгітюдні вимірювальні моделі не були побудовані.

кореляції в часі для *польських* чоловіків та жінок за приблизно той самий період, що й дослідження в Україні (таблиця 18.2, стовпчики 5 і 6) були загалом (хоча й не без винятків) значно вищі, ніж для українців тієї самої статі – інколи кореляція досягала рівня показників для американців однієї або обох статей. Аналіз Маха показує, що в Польщі, як і в США, співвідношення більш стабільних і менш стабільних вимірів орієнтацій майже такі самі, як для українських чоловіків та жінок, за винятком того, що в Польщі, як і в США, спостерігається висока стабільність авторитарного консерватизму. Одне слово, за вартим уваги винятком низької стабільності авторитарного консерватизму в Україні, особливо для чоловіків, в українських *співвідношеннях* більш стабільних і менш стабільних вимірів орієнтацій нема нічого незвичайного. *Чим* Україна в цей період радикальних соціальних змін справді вирізняється, так це не структурою, а *величиною* показників стабільності: в Україні більшість вимірів орієнтацій є набагато менш стабільними, ніж у США (впродовж суттєво спокійнішого для Сполучених Штатів десятиліття) та, хіба що трохи меншою мірою, ніж у цей самий період (але на пізнішій стадії перетворень) у Польщі.

Вимірювальна модель орієнтацій «другого порядку»

Попри нестабільність цих вимірів орієнтацій, ми висунули гіпотезу, що конфірматорний факторний аналіз «другого порядку»⁵ дасть такі самі два базові виміри – самостійність

⁵ Оскільки я мав справу з сімома вимірами орієнтацій першого порядку, заміряних у два моменти часу та базованих на множині із 76 індикаторів, дійсний (з повною інформацією) аналіз другого порядку, який би одночасно оцінив як зв'язки факторів першого порядку з їхніми індикаторами, так і зв'язки факторів другого порядку з факторами першого порядку, видався занадто громіздким для перевірки всього одразу, зокрема в двогруповій моделі для обох статей. Тому я використав кореляції факторних значень факторів першого порядку як вхідні дані для конфірматорного факторного аналізу, у якому ці факторні значення використані як вимірювані змінні (саме тому в таблиці 18.3 слова «другого порядку» вживаються в лапках, щоб зазначити, що це не справжня модель другого порядку, а її апроксимація). Оскільки кореляції факторних значень завжди занижують реальні кореляції, мене непокоїло, що наближена модель «другого порядку», базована на кореляціях факторних значень для вимірів першого порядку, може недооцінити кореляцію в часі концептів другого порядку. Щоб переконатися, що цього не сталося, я відтворив модель (окремо для кожної статі), як модель з повною інформацією, допускаючи такі самі

орієнтацій на протигагу конформізму до зовнішньої влади та відчуття дистресу на протигагу відчуттю благополуччя – як показав попередній аналіз крос-секційних даних базового українського дослідження та порівняльне дослідження в Польщі (розділ 4, таблиця 4.1[в цій книзі – таблиця Д.1 у додатку Д. – Прим. ред.]), а також дослідження в США (Kohn and Schooler 1983, Fig. 6.3 [в цій книзі – схема 7.3. – Прим. ред.]; Miller, Kohn and Schooler 1986, Table 2 [в цій книзі – таблиця 8.2. – Прим. ред.]), Польщі часів соціалізму (Kohn and Siomczynski 1990, Fig. 4.3, p. 87) та в Японії (Kohn, Naoi, et al. 1990 [в цій книзі – розділ 11. – Прим. ред.]). Так насправді й вийшло (див. таблицю 18.3). *Самостійність орієнтацій* віддзеркалена, по-перше, у сприйнятливості до змін та неупередженості (тобто відсутності авторитарно консервативних переконань), а по-друге, в нормах особистісно відповідальної моралі та в довірі до інших – усе це узгоджується із нашими теоретичними припущеннями та результатами попереднього аналізу. *Дистрес* відображений, по-перше, через самоосуд та тривожність, а по-друге, – через брак упевненості в собі, що відповідає здоровому глузду та збігається із попередніми висновками. Ця модель (і це підтверджують дані) є цілком подібною для чоловіків та жінок як у базовому, так і у повторному опитуванні.

Таблиця 18.3. ЛОНГІТЮДНА ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ОРІЄНТАЦІЙ «ДРУГОГО ПОРЯДКУ»: УКРАЇНА (1992-93 І 1996)

Концепти другого та першого порядку	Стандартизовані шляхи: від концептів другого порядку до концептів першого порядку			
	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Самостійність орієнтацій				
Авторитарний консерватизм	– 0,40*	– 0,48*	– 0,58*	– 0,47*
Норми особистісно відповідальної моралі	0,25*	0,40*	0,27*	0,37*
Довірливість	0,36*	0,38*	0,19*	0,34*
Сприйнятливість до змін	0,78*	0,55*	0,56*	0,62*
Дистрес				
Упевненість у собі	– 0,43*	– 0,45*	– 0,25*	– 0,38*
Самоосуд	0,85*	0,65*	0,70*	0,72*
Тривожність	0,46*	0,51*	0,58*	0,54*
Кореляція між самостійністю орієнтацій і дистресом	– 0,15*	– 0,29*	– 0,40*	– 0,36*
Кореляція в часі :				
Самостійності орієнтацій	0,28*		0,18*	
Дистресу	0,22*		0,32*	
Відношення χ^2 до числа ступенів свободи	2,33			
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,06			
Кількість випадків	379		452	

* $p < 0,05$

Основний інтерес для нашого аналізу становить те, що стабільність у часі цих базових вимірів орієнтацій, як і очікувалося, дуже низька: 0,28 та 0,22 – для самостійності орієнтацій та дистресу чоловіків, 0,18 та 0,32 – для самостійності орієнтацій та дистресу жінок. Ці цифри вважатимемо настільки близькими до реальності, наскільки це взагалі можливо (див. другу

половину примітки 5). Для чоловіків США відповідні показники становлять 0,78 та 0,59 (Kohn and Schooler 1983, Fig. 6.3 [в цій книзі – схема 7.3. – *Прим. ред.*]). Таким чином, головним здобутком цього дослідження є те, що значна нестабільність цих базових вимірів особистості спостерігалася за період у три – три з половиною роки соціальних змін, що тривали.

Цей результат кидає виклик усій накопиченій масі досліджень та праць із психології (Costa et al. 2000 є зразком), які стверджують про таку непохитно високу стабільність особистості, що деякі дослідники (McCrae et al. 2000; McGue et al. 1993) доходять висновку, що має бути переважно біологічна (головним чином генетична) основа особистості. Але відповідні розвідки базувалися не лише на зовсім інших аспектах особистості, аніж ті, що вивчаються у рамках досліджень соціальної структури і особистості, але також і на вибірках переважно із більш забезпечених верств населення. До того ж – що критично важливо – хоча деякі непрямі докази ґрунтуються на дослідженнях у країнах, які переживали або вже пережили радикальні соціальні зміни, *лонгітюдний* аналіз неодмінно проводили за умов куди більшої соціальної стабільності, аніж та, яка була в Україні під час нашого дослідження. Попередні дослідження не суперечать нашим показникам високої нестабільності базових вимірів особистості, бо, наскільки мені відомо, досі не проводилося досліджень стабільності цих чи подібних вимірів особистості за умов радикальних соціальних змін, були лише дослідження із узагальненнями, що виходили далеко за межі, виправдані наявними емпіричними підставами.

Розумова гнучкість

Є ще один вимір особистості, життєво важливий не лише для наших оцінок стабільності особистості, а й для нашого аналізу тривалих взаємозв'язків між соціальною структурою та особистістю – це розумова гнучкість, яку ми вимірюємо, оцінюючи розумову діяльність респондента у самій ситуації інтерв'ю. Лонгітюдна модель вимірювання розумової гнучкості для України (див. табл. 18.4) ґрунтується на наших оцінках адекватності відповідей респондента на два начебто прості, але дуже показові когнітивні запитання, використані у крос-секційному дослідженні (див. таблицю 4.3, с. 101 [в книзі Kohn 2006 – *Прим. ред.*]); їхній схильності "погоджуватися", відповідаючи на запитання на кшталт "згоден-незгоден", та (у 1996 році) оцінці інтерв'юером розумових здібностей респондента на основі тривалої розмови, яка потребувала багато роздумів і висловлювань (оцінка, яка випадково залишилася за межами базового інтерв'ю). Повне обґрунтування цього підходу, формулювання запитань та крос-секційних вимірювальних моделей для Польщі та України наведені у розділі 4 (див. таблицю 4.3, с. 101, та супровідний текст [в книзі Kohn 2006 – *Прим. ред.*]).

Лонгітюдна вимірювальна модель добре відповідає даним, її відношення χ^2 до числа ступенів свободи становить 1,76, а Середньоквадратична похибка апроксимації дорівнює 0,03. Кореляції у часі розумової гнучкості (0,52 для чоловіків та 0,55 для жінок) значно сильніші за кореляції самостійності орієнтацій чи дистресу, але набагато менші за цей показник для розумової гнучкості чоловіків США (0,93). Утім, ми мусимо взяти до уваги, що українська модель може недооцінювати дійсну кореляцію в часі, оскільки в базовому дослідженні відсутня оцінка розумових здібностей респондента інтерв'юером. Аналізуючи в розділі 4 крос-секційні польські дані й порівнюючи повну чотири індикаторну модель із моделлю, що використовує лише три індикатори, доступні для України, Кон із колегами (Kohn et al. 2000 [у цій книзі – розділ 16. – Прим. ред.]) виявили, що відсутність четвертого індикатора спричиняє заниження кореляцій розумової гнучкості із соціально-структурними змінними приблизно на одну п'яту. Екстраполюючи, ми зробили висновок, що наша лонгітюдна вимірювальна модель може занижувати кореляцію в часі розумової гнучкості для України майже на таку саму величину, із чого випливатиме, що справжня стабільність у часі для України мала б бути на рівні 0,60–0,65. Отже, хоча впродовж цього періоду тривалих радикальних соціальних змін розумова гнучкість була набагато стабільнішою як за самостійність орієнтації, так і за дистрес, цілком імовірно, що в Україні вона була набагато менш стабільною, ніж у Сполучених Штатах у стабільніші часи.

Таблиця 18.4. ЛОНГІТЮДНА ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ РОЗУМОВОЇ ГНУЧКОСТІ: УКРАЇНА (1992-93 І 1996)

Індикатори	Стандартизовані шляхи: від концептів до індикаторів			
	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Запитання "Реклами"	0,44*	0,23*	0,45*	0,49*
Запитання "Кіоск"	0,46*	0,23*	0,36*	0,22*
Сума відповідей "згоден"	– 0,07*	– 0,26*	– 0,22*	– 0,46*
Оцінка інтерв'юером розумових здібностей респондента	–	0,63*	–	0,51*
Відношення χ^2 до кількості ступенів свободи	1,76			
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,03			
Кореляція концептів у часі	0,52*		0,55*	
Кількість випадків	379		459	

* $p < 0,05$.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ОСОБИСТІСТЬ

Те, що самостійність орієнтацій і дистрес були так нестабільні впродовж періоду радикальних соціальних змін в Україні – і те, що навіть розумова гнучкість, певно, була тут менш стабільною, ніж упродовж десятиліття явної соціальної стабільності у Сполучених Штатах, – ставить центральне питання цього розділу у його найгострішій формі – *чи можливі стабільні зв'язки між соціальною структурою та особистістю попри нестабільність особистості?*

Концептуалізація та індекс структурної локалізації

Для оцінювання зв'язків між соціальною структурою і особистістю в процесі соціальних та економічних перетворень ми концептуалізуємо *соціальну структуру* в такий спосіб, що охоплює не лише зайняті частини населення, а й тих, хто не заробляє гроші. Для цього ми використовуємо класифікацію *соціальних класів*, яку Кон із колегами (див. розділ 15) розробили для зайнятих частин населення Польщі та України у перехідний період, додаючи до неї відповідні категорії для *незайнятих* частин населення цих країн. Одержану класифікацію ми називаємо *структурною локалізацією*. Це *повний* індекс (за яким зайняті поділяються на такі ж сім класів, що використовувалися в аналізі соціального класу в розділі 15 на відміну від того, що в попередньому розділі (де всі зайняті розглядалися як одна категорія) ми називаємо *усіченим* індексом структурної локалізації).

Як і у попередніх розділах (зокрема в розділах 11 і 15), під соціальними класами розуміємо групи, визначені в термінах відношення до власності на засоби виробництва і до контролю над ними та робочою силою інших людей (див. розділ 11, зокрема класифікацію соціальних класів у Польщі часів соціалізму). Для Польщі та України в перехідний період ми з колегами (розділ 15) випустили розмежування робітників фізичної праці, зайнятих у централізовано керованих секторах польської соціалістичної економіки, і робітників фізичної праці, зайнятих у неосновних секторах економіки, як несуттєве для економік перехідного періоду, та додали розмежування власників, які наймали значущу кількість робітників за межами родини (працедавці), і власників, які цього не робили (самозайняті), оскільки така відмінність для Польщі та України в перехідний період ставала більш суттєвою, ніж у соціалістичній Польщі. Ми також почали розрізняти експертів та інших працівників нефізичної праці, що здавалося особливо доречним для перехідних економік. Одержана сукупність соціальних класів описана у перших сімох категоріях наведеної нижче класифікації.

У період перетворень ми мусимо взяти до уваги також й *незайняті* сегменти населення: не лише тих, хто не має оплачуваної роботи та шукає її (безробітні), а й інших незайнятих людей, що посідають певні позиції у соціально-економічній структурі, зокрема домогосподарок та пенсіонерів (див. розділи 16 і 17). Це необхідно і для аналізу тут, – попри те, що повторна вибірка обмежувалася людьми, які на час початкового дослідження належали до економічно активного населення, – тому що у наступні три чи три з половиною роки багато з них *стали* домогосподарками та пенсіонерами. Таким чином, наша остаточна класифікація структурної локалізації поєднує класифікацію соціальних класів, розроблену Коном і колегами, із категоріями, які ми пізніше запропонували для основних сегментів незайнятої частини дорослого населення:

1. *Роботодавці*: власники засобів виробництва, що наймають принаймні трьох працівників, що не належать до їхньої родини.

2. *Самозайняті*: власники засобів виробництва, які мають не більш як двох найманих працівників з-поза кола родичів, та члени їхніх сімей, що працюють на таких підприємствах.

3. *Менеджери*: працівники, котрі спрямовують та контролюють діяльність фірми, організації, значної урядової установи чи її великого підрозділу, а також інші працівники відповідних посадових категорій, які прямо чи опосередковано керують діяльністю більш ніж 50 осіб, серед яких є супервізори.

4. *Супервізори*: всі інші працівники, що керують діяльністю принаймні двох осіб.

5. *Експерти*: некерівні працівники, котрі працюють на посадах, що зазвичай вимагають вищої університетської чи технічної освіти.

6. *Працівники нефізичної праці*: всі некерівні працівники, чия праця включає суттєву нефізичну складову, але не належні до числа експертів.

7. *Працівники фізичної праці*: некерівні працівники, зайняті переважно фізичною працею.

8. *Безробітні*: ті, хто не є зайнятим оплачуваною працею принаймні 15 годин на тиждень та шукає роботу.

9. *Пенсіонери*: люди, що вийшли на пенсію за віком, за власним бажанням чи ще з якихось причин рано пішли з роботи або зазнали певної непрацездатності.

10. *Домогосподарки*: жінки, що не зайняті оплачуваною працею хоча б 15 годин на тиждень і вважають себе домогосподарками, навіть якщо шукають оплачувану роботу.

11. Невелика частина дорослого населення – *студенти* денної форми навчання – виключена з даного аналізу, тому що ніхто з тих, хто на час базового опитування належав до економічно активного населення, не покинув цю категорію, щоб стати студентом денної форми навчання.

У межах відповідного аналізу ми також виокремлюватимемо жінок, які мали роботу, але перебували у декретній відпустці чи відпустці по догляду за дитиною, а також осіб, котрі працювали менше 15 годин на тиждень (але активно не шукали роботу на повний день).

Структурна локалізація та особистість у 1992-93 та 1996 роках

Оскільки підвибірка респондентів 1992-93 років, опитаних ще раз у 1996 року, не включає тих, хто на час базового дослідження був домогосподаркою чи пенсіонером, але деякі люди, що належали раніше до економічно активного населення, на час дослідження 1996 року перейшли до лав незайнятих, найбільш придатним базисом для порівняння із підвибіркою 1996 року є *повна* (крім студентів) крос-секційна вибірка 1992-93 років (див. таблицю 18.5).⁶ Вибірка 1996 року не є

⁶ Наше трактування деяких із категорій у класифікації структурної локалізації дещо відрізняється від аналізів опитування 1992-93 років у попередніх розділах. У розділі 17 з аналізу української вибірки 1992/1993 років виключалися респонденти старші 65 років, щоб ці дані можна було порівнювати із даними Польщі, де вибірка обмежувалася людьми віком до 65 років. Але для аналізу самої лише України таке вікове обмеження не потрібне, і для порівняння вибірки 1992-93 років із респондентами 1996 року інформативніше буде включити старших респондентів, зокрема пенсіонерів. Аналіз у розділах 16 і 17 також охоплював дорослих респондентів, зазвичай

Таблиця 18.5. СТРУКТУРНА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ: УКРАЇНА (1992-93; 1996)

	Стандартизовані відхилення від середнього для всіх людей певної статі із відповідної вибірки							
	Кількість випадків		Самостійність орієнтацій		Дистрес		Розумова гнучкість	
	1992-93	1996	1992-93	1996	1992-93	1996	1992-93	1996
А. Чоловіки								
<i>Структурна локалізація</i>								
Менеджери та роботодавці	(27)	(17)	0,69	0,59	- 0,26	-0,42	0,60	1,05
Самозайняті	(15)	(21)	0,24	0,00	- 0,12	0,12	- 0,14	0,04
Супервізори	(116)	(69)	0,16	0,12	- 0,32	- 0,02	0,11	0,21
Експерти	(31)	(20)	0,77	0,46	- 0,43	- 0,33	0,39	0,93
Робітники нефізичної праці	(19)	(5)	0,45	-	- 0,20	-	0,39	-
Робітники фізичної праці	(319)	(165)	0,03	- 0,10	- 0,09	- 0,08	0,00	- 0,27
Шукають роботу або облишили спроби	(37)	(23)	0,27	- 0,04	0,31	0,35	0,21	- 0,21
Пенсіонери	(217)	(15)	- 0,43	- 0,52	0,36	0,44	- 0,24	- 0,31
Зайняті < 15 годин на тиждень	(6)	(14)	-	- 0,02	-	- 0,14	-	- 0,07
Кореляція (η)			0,38*	0,32*	0,32*	0,31*	0,27*	0,60*
Кореляція (η), лише для зайнятих			0,26*	0,30*	0,15	0,16	0,24*	0,62*
Б. Жінки								
<i>Структурна локалізація</i>								
Менеджери та роботодавці	(3)	(10)	-	0,63	-	- 0,74	-	- 0,64
Самозайняті	(10)	(15)	0,31	- 0,11	- 0,13	0,26	- 0,03	- 0,16
Супервізори	(102)	(72)	0,27	0,08	- 0,26	- 0,18	0,17	0,32
Експерти	(74)	(48)	0,67	0,24	- 0,21	- 0,11	0,60	0,51
Робітники нефізичної праці	(130)	(88)	0,19	- 0,10	- 0,22	- 0,13	0,18	0,08
Робітники фізичної праці	(234)	(121)	0,00	- 0,02	- 0,07	0,02	- 0,04	- 0,37
Шукають роботу або облишили спроби	(31)	(22)	0,19	- 0,08	- 0,02	0,35	0,43	0,17
Пенсіонери	(356)	(18)	- 0,42	- 0,10	0,35	0,28	- 0,34	- 0,60
Зайняті < 15 годин на тиждень	(5)	(22)	-	0,19	-	0,39	-	- 0,11
Домогосподарки або жінки в декреті чи у відпустці з догляду за дитиною	(194)	(13)	0,20	- 0,48	- 0,20	0,16	0,17	- 0,15
Кореляція (η)			0,35*	0,37*	0,31*	0,24*	0,33*	0,47*
Кореляція (η), лише для зайнятих			0,25*	0,33*	0,14	0,18	0,26*	0,46*

* $p < 0,05$.

цілком репрезентативною для міського дорослого населення України цього року не лише тому, що повторні вибірки ніколи повністю не збігаються із крос-секційними вибірками, а й через те, що у нашій вибірці 1996 року категорія пенсіонерів і домогосподарок обмежена колись зайнятими жінками та чоловіками, котрі *стали* пенсіонерами чи домогосподарками впродовж кількох років, що минули між опитуваннями. Це обмеження репрезентативності вибірки 1996

молодих, котрі були студентами денної форми навчання. Оскільки ці студенти не були включені до повторного опитування і жоден із респондентів цього опитування не став за цей проміжок часу студентом денної форми навчання, включення респондентів, які на час дослідження 1992-93 років були студентами, зробило б респондентів 1992-93 і 1996 років не порівнюваними, тож я їх виключив. Крім того, ми об'єднали дві пари категорій, які розглядалися окремо у розділі 15. Як для жінок, так і для чоловіків ми об'єднали менеджерів і роботодавців, оскільки в кожній категорії було лише по кілька респондентів, обидві категорії передбачали контроль над робочою силою інших, а респонденти з цих двох категорій мало відрізнялися за параметрами особистості. Ми також поєднали невелику кількість жінок у декретній відпустці чи відпустці по догляду за дитиною з набагато чисельнішою категорією домогосподарок. Як і в попередньому випадку, респонденти з цих двох категорій мало відрізняються за параметрами особистості. Крім того, додали тих небагатьох людей, які втратили роботу та полишили активні спроби знайти нову, до тих, хто продовжував активно шукати оплачувану роботу, створивши спільну категорію "шукає роботу або облишив спроби". Жодна з цих модифікацій базової класифікації не суперечить даним таблиці 18.5, але це сприяє кращій порівнянності даних 1992-93 і 1996 років.

року веде до невеликої втрати, але також і до стратегічного здобутку, оскільки зосереджує нашу увагу на людях, які стали незайнятими у період радикальних соціальних змін.

Характер зв'язків між структурною локалізацією і особистістю у 1996 році майже такий самий, що й у 1992-93 роках: чоловіки та жінки, належні до більш сприятливих структурних позицій, мали більшу самостійність орієнтацій, більшу розумову гнучкість та зазнавали менше дистресу за чоловіків та жінок, що посідають менш сприятливі структурні позиції. Зокрема, як це було характерно у 1992-93 роках для чоловіків (в той час жінок-менеджерів чи роботодавців було замало для якихось конкретних висновків), менеджери, роботодавці (дещиця) та експерти зосереджувалися 1996 року на одному полюсі, а пенсіонери – на іншому. Варте уваги те, що пенсіонери 1996 року (тобто, за нашим критерієм вибірки, ті, хто щойно вийшов на пенсію) відрізнялися настільки ж малою самостійністю, розумовою гнучкістю та високим ступенем дистресу, як і пенсіонери 1992-93 років (які згідно з нашим критерієм відбору до повторної вибірки не потрапили). *Стабільність у зв'язках структурної локалізації і особистості співіснувала із нестабільністю особистості.*

Тою мірою, якою із 1992-93 до 1996 року у співвідношенні структурної локалізації й особистості виявилися зміни, показники України 1996 року є ближчими до показників Польщі 1992-93 років, ніж України тих років, – перетворення у Польщі тоді вже просунулися далі (цей висновок ґрунтується на порівнянні таблиці 18.5 із таблицею 17.1 у розділі 17).

Зокрема, у 1992-93 роках між польськими й українськими *безробітними* простежувалася чітка відмінність – безробітні поляки були дещо *менш* самостійними та менш розумово гнучкими за більшість людей їхньої статі, особливо зайнятих, тоді як безробітні українці були дещо *більш* самостійними у своїх орієнтаціях та розумово гнучкішими за більшість людей їхньої статі, настільки ж або навіть більше, ніж середньостатистичні зайняті. У розділі 6 цей відносно більший ступінь самостійності орієнтацій українських безробітних порівняно з польськими у 1992-93 роках пояснювався тим, що перший головний удар українського безробіття припав на молодших та краще освічених громадян. На 1996 рік українські безробітні (особливо чоловіки) були менш самостійними та розумово гнучкими, ніж три роки тому. Безробітні українські жінки, які у 1992-93 роках зазнавали дистресу не більше, ніж у середньому всі жінки, почали зазнавати, як і безробітні українські чоловіки (та безробітні поляки), набагато більшого дистресу, аніж інші українки.

Домогосподарки та жінки у декретній відпустці та відпустці по догляду за дитиною також стали відносно більш дистресованими – подібнішими до мимовільних польських домогосподарок 1992 року, ніж до тих українських домогосподарок того часу, котрі були неохочі працювати повний робочий день. Україна пройшла початкову кризу безробіття.

Щодо класових відмінностей серед зайнятих: хоча в Польщі кореляції між класом і особистістю були сильнішими (таблиця 4.5 [в книзі Kohn 2006. – *Прим. ред.*]), характер

класових відмінностей в Україні 1992-93 років був дуже подібним до польського. Міжнаціональні відмінності (між Польщею та Україною) у характері зв'язків структурної локалізації та особистості були лише серед *незайнятих*.

Величини кореляцій між структурною локалізацією й особистістю (вимірювані коефіцієнтом η , кореляційним відношенням, що є відповідним для номінальної змінної, такої як структурна локалізація) в Україні 1996 року приблизно такі, як і в 1992-93 роках і для самостійності орієнтацій, і для дистресу,⁷ а для розумової гнучкості, ймовірно, збільшилися (навіть з огляду на те, що показники для 1992-93 років можуть бути заниженими).⁸ Безумовно, за ці роки зв'язки між структурною локалізацією та особистістю суттєво не послабшали.

Глибше осягнення зв'язку між соціальною структурою і особистістю в період перетворень в Україні дає вивчення величин кореляції (η) не для *всіх* категорій міського населення, а лише для зайнятих, тобто для соціальних класів. З таблиці 18.5 видно, що коефіцієнти η для зв'язків між соціальним класом і розумовою гнучкістю приблизно так само великі, як і для структурної локалізації – отже, класові відмінності серед зайнятих такі ж відчутні, як і відмінності між зайнятими й незайнятими. Для самостійності орієнтацій деякі η для класів значно менші за η для структурної локалізації. Для *дистресу* коефіцієнти η для соціальних класів завжди *набагато* менші за η для структурної локалізації й навіть не є статистично значущими. Саме з урахуванням пенсіонерів (в обидва періоди як для чоловіків, так і для жінок) та безробітних і частково зайнятих (в обидва періоди для чоловіків, а для жінок та домогосподарок, що долучилися до них пізніше, лише 1996 року) можна говорити про посилення загального взаємозв'язку між структурною локалізацією та дистресом. Мабуть, симптоматичним для такого неоднозначного переходу України від соціалізму до капіталізму є

⁷ Ми намагаємося визначити «справжні» величини кореляцій (η), скорегованих на атенуацію у факторних значеннях або значеннях латентної змінної. Дані для 1992-93 років ґрунтуються на факторних значеннях, обчислених за програмою FSCORE, яка визначає точну кореляцію між реальними й факторними значеннями для всіх трьох вимірів особистості; на підставі цієї інформації ми можемо скоригувати коефіцієнти η , щоб строго врахувати ненадійність факторних значень. Дані 1996 року ґрунтуються на значеннях латентних змінних, отриманих за допомогою програми LISREL, яка не надає жодної інформації про співвідношення між реальними значеннями та значеннями латентних змінних. Систематично порівнюючи величини кореляції значень латентних змінних з іншими порядковими змінними та дійсні кореляції, одержані у відповідних моделях з повною інформацією, я оцінив *приблизні* величини співвідношень між значеннями латентних змінних і реальними значеннями для самостійності орієнтацій та дистресу. Для розумової гнучкості, де ми побудували як факторні значення, так і значення латентних змінних, які чудово корелюють між собою, я використовую кореляції реальних значень і *факторних* значень як мою оцінку кореляції реальних значень та значень *латентних змінних*. Якби ми нічого не робили, щоб уточнити коефіцієнти η з врахуванням ненадійності факторних значень або значень латентних змінних для трьох вимірів особистості, всі оцінки величини були б меншими, але загальний висновок про те, що величини співвідношень у 1996 році загалом були такі самі або більші ніж у 1992-93 роках, все рівно залишався б справедливим.

⁸ Проблема, знов-таки, у тому, що індексу розумової гнучкості для 1992-93 років бракує важливого індикатора – оцінки інтерв'юером розумових здібностей респондента. Як зазначалося раніше, цей індекс, розрахований таким чином, може недооцінювати кореляції соціально-структурної позиції з розумовою гнучкістю приблизно на 20%. Навіть якщо ми на 20% збільшимо наші оцінки коефіцієнта η для зв'язку структурної позиції з розумовою гнучкістю у 1992-93 роках, коефіцієнт η для 1992-93 років все рівно був би значно нижчим, ніж для 1996 року, коли у вимірjuвальній моделі цей важливий показник враховувався.

те, що в Україні показники робітників фізичної праці (у яких у соціалістичній Польщі переважало відчуття благополуччя, а у новоутвореній капіталістичній – помітний дистрес) і в 1992-93, і три-три з половиною роки по тому, 1996 року, були близькі до середнього значення для всього дорослого міського населення відповідної статі, як зайнятого, так і незайнятого. По-справжньому різкий контраст між відчуттям благополуччя чи дистресу спостерігається не між робітниками фізичної праці та більш сприятливими соціальними класами, а між зайнятими і незайнятими.

Таким чином, ми маємо пам'ятати, що зв'язки соціальної структури із самостійністю орієнтацій та розумовою гнучкістю значні за величиною та статистично значущі незалежно від включення до аналізу незайнятих, тоді як зв'язки соціальної структури з дистресом статистично значущі та значні за величиною *лише* тоді, коли ми враховуємо незайнятих. Маємо також пам'ятати, що зв'язки соціальних класів з усіма трьома вимірами особистості були в Україні у 1992-93 роках слабшими, ніж у Польщі приблизно в цей самий час (розділ 15), тому практична відсутність змін із часом в Україні означає тривалі відмінності між Польщею, що швидко просунулася до капіталізму, і Україною, де цього не відбулося. Триваючий процес радикальних соціальних змін в Україні не послабив зв'язків соціальної структури та особистості, але зміг завадити зв'язкам соціальних класів та стратифікації з особистістю стати такими ж сильними, якими вони були у Польщі.

Утім, що б не було причиною різного характеру зв'язків соціальної структури з дистресом на відміну від зв'язків зі самостійністю орієнтацій та з розумовою гнучкістю (важливий момент, до якого ми ще повернемося), варте уваги те, що *всі* зв'язки соціальної структури й особистості залишаються у часі подібними. Це справедливо як для соціальних класів та структурної локалізації, так і для всіх трьох вимірів особистості. Попри глибокі структурні зміни в економіці та суспільстві впродовж трьох років, що розділяли наші дослідження, та попри велику нестабільність особистості в цей період, характер та навіть величини зв'язків соціальних класів та структурної локалізації з особистістю залишалися напрочуд стійкими. Основне інтерпретаційне завдання полягає в тому, щоб пояснити стабільність цих зв'язків попри зміни всіх їхніх складових.

Соціальна стратифікація та виміри її складових

Для детальнішого аналізу зв'язку соціальної структури й особистості *серед зайнятих чоловіків та жінок* ми використовуємо альтернативну концептуалізацію соціально-економічної структури – соціальну стратифікацію. Соціальну стратифікацію ми визначаємо як ієрархічне впорядкування суспільства – єдиний вимір, виведений з коваріації рівня освіти, професійного статусу та доходу. Для отримання індексу соціально-стратифікаційної позиції ми розробили конфірматорну факторно-аналітичну модель дійсно другого порядку (див. таблицю 18.6), у якій кожен першо-порядковий компонент факторів має два індикатори. Ця модель безпосередньо впливає із крос-секційної моделі для України 1992-93 років (таблиця Д.2 у додатку Д), тепер поширеної до лонгітюдної.

Лонгітюдна модель у тій частині, що відповідає 1992-93 рокам, показує, що найбільшою мірою визначає соціально-стратифікаційну позицію рівень освіти, потім найвпливовішим є професійний статус (у крос-секційній моделі їхній вплив майже однаковий), а дохід має суттєво менше значення, особливо для чоловіків (як і у крос-секційній моделі). На 1996 рік дохід став сильнішим ніж у 1992-93 роках індикатором соціально-стратифікаційної позиції як для чоловіків, так і для жінок, хоча й не таким сильним, як рівень освіти та професійний статус. У всьому іншому обидві частини моделі -1992-93 та 1996 років – цілком однакові як для чоловіків, так і для жінок. Лонгітюдна вимірювальна модель соціально-стратифікаційної позиції добре узгоджується з даними: відношення χ^2 до числа ступенів свободи дорівнює 1,72, а середньоквадратична похибка апроксимації – 0,04.

Таблиця 18.6. ЛОНГІТЮДНА ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ: УКРАЇНА (1992-93 ТА 1996 РОКИ)

Концепти та індикатори	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Стандартизовані шляхи: від концептів до індикаторів				
Рівень освіти				
Роки навчання	0,97*	0,95*	0,98*	0,97*
Освітній рівень	1,00*	0,99*	1,00*	0,96*
Дохід				
Заробітна плата (логарифм)	0,70*	0,90*	0,83*	0,85*
Сімейний дохід (логарифм)	0,94*	0,89*	0,48*	0,74*
Професійний статус				
Шкала Треймана (міжнародна)	0,99*	0,98*	0,97*	0,96*
Українська шкала престижу	0,85*	0,89*	0,94*	0,95*
Стандартизовані шляхи: від соціально-стратифікаційної позиції до концептів першого порядку				
Соціально-стратифікаційна позиція				
Рівень освіти	0,94*	0,95*	0,96*	0,92*
Дохід	0,12*	0,30*	0,26*	0,55*
Професійний статус	0,70*	0,66*	0,74*	0,78*
Кореляція в часі соціально-стратифікаційної позиції	0,98*		0,97*	
Відношення χ^2 до числа ступенів свободи	1,72			
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,041			
Кількість випадків	384		463	

* $p < 0,05$.

Найбільше вражає у цій лонгітюдній моделі надзвичайно висока стабільність соціально-стратифікаційної позиції зайнятих чоловіків та жінок – для чоловіків кореляція в часі становить 0,98, для жінок – 0,97. На перший погляд здається, що така висока сталість соціально-стратифікаційної позиції у часі несумісна зі значною *класовою* мобільністю, що (як буде показано нижче) спостерігалася в цей період в Україні. Пояснення знаходимо у складових вимірах соціальної стратифікації. Освітній рівень обов'язково має бути високо стабільним: перше, в жодної людини він не міг знизитися, по-друге зайняті роботою люди не могли за три–три з половиною роки значно підвищити свій освітній рівень, відвідуючи вечірню школу. Професійний статус та дохід (особливо останній) були більш підвладні змінам. Фактично, кореляції у часі трьох складових вимірів соціальної стратифікації (як свідчить аналог першого порядку до вимірювальної моделі другого порядку, представленої у таблиці 18.6) відповідають нашим очікуванням. Кореляції у часі освітнього рівня були дуже високими (0,87 для чоловіків та 0,85 для жінок), для професійного статусу – дещо нижчими (0,70 для чоловіків, 0,77 для жінок), а для доходу – найнижчими з усіх (0,25 для чоловіків та 0,33 для жінок). Оскільки соціально-стратифікаційна позиція виводиться з коваріації цих трьох вимірів, вона може залишатися дуже стабільною навіть за умов значної міжкласової мобільності.

Соціальна стратифікація та особистість у 1992-93 та 1996 роках

Надзвичайно висока стабільність соціально-стратифікаційної позиції не обов'язково означає, що її зв'язки з особистістю у 1996 році мають бути такими самими, як у 1992-93 році.⁹ Навпаки, саме *нестабільність* особистості дозволяла припускати, що впродовж цих років соціально-стратифікаційна позиція мусила втратити деяку або навіть більшу частину її значимості для особистості, бо інакше з високої стабільності соціальної позиції випливала б аналогічно висока стабільність особистості. Втім, ми виявили (таблиця 18.7), що соціальна стратифікація у 1996 році була *важливішою* для самостійності орієнтацій та розумової гнучкості зайнятих чоловіків, ніж у 1992-93 роках, а для самостійності орієнтацій та розумової гнучкості зайнятих жінок у 1996 році була, щонайменше, такою ж важливою, як у 1992-93 роках. Що ж до *дистресу*, найнадійніший висновок, який можна зробити, це те, що як для чоловіків, так і для жінок в обидва періоди соціальна стратифікація мала лише слабе і взагалі не значуще відношення до дистресу. На основі аналізу зв'язків між структурною локалізацією і дистресом

⁹ Оскільки соціальна стратифікація, самостійність орієнтації та дистрес є порядковими змінними, я зміг точно визначити величини їх взаємних кореляцій, створивши комбіновану вимірювальну модель усіх трьох концептів, фіксуючи шляхи від концептів до індикаторів (λ) у нестандартизованих оцінках, отриманих в окремих вимірювальних моделях, дозволяючи такі самі (як у цих моделях) кореляції залишків та залишаючи непояснені залишки незв'язаними. Я обмежив аналіз соціальної стратифікації та особистості чоловіками й жінками, які були зайнятими як у 1992/1993, так і в 1996 році, виключаючи таким чином можливість того, що деякі відмінності, які я міг би знайти у формах зв'язків за порівнювані роки, могли бути спричинені здобуттям або втратою зайнятості (до цього питання я незабаром повернуся).

ми виявили, що найбільший вплив на рівень дистресу в ці часи радикальних соціальних змін чинили не соціально-структурні відмінності між зайнятими, а те, чи мала людина взагалі роботу.

Таблиця 18.7. СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНА ПОЗИЦІЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ: УКРАЇНА, 1992-93 ТА 1996 РОКИ

Кореляції між соціально-стратифікаційною позицією та:	Кореляції нульового порядку між соціально-стратифікаційною позицією та особистістю, для чоловіків та жінок, що мали роботу як у 1992-93, так й у 1996 роках			
	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
самостійністю орієнтацій	0,23*	0,43*	0,36*	0,35*
дистресом	- 0,15*	- 0,10*	- 0,03*	- 0,14*
розумовою гнучкістю	0,47*	0,87*	0,57*	0,74*
Кількість випадків	352		412	

* $p < 0,05$.

ПОЯСНЕННЯ СТІЙКОСТІ ЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ І ОСОБИСТОСТІ ПОПРИ НЕСТАБІЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Попередній аналіз дав відповідь на питання, *чи може* соціальна структура мати стійкий та значимий зв'язок із особистістю навіть за умов нестабільності особистості: в Україні впродовж триваючого періоду надзвичайно радикальних соціальних змін це було саме так. Утім, ми все ще мусимо дати відповідь на фундаментальніше питання: чим пояснюється *стабільність* зв'язків соціальної структури та особистості за умов *нестабільності* особистості. І ми ще не розглянули інше пов'язане з цим питання: чим пояснюється нестабільність особистості.

Соціологічно приваблива гіпотеза, яка, *якщо вона адекватна*, дала б відповідь одночасно на обидва запитання, полягає в тому, що значна соціальна мобільність, яка мала відбутися внаслідок перетворень в українській економіці, ймовірно, зумовила – у тих, хто були мобільними, – зміни в особистості, що відповідали їхнім новим позиціям у соціальній структурі. Такі зміни в особистості можуть бути описані на індивідуальному рівні як нестабільність особистості, а на соціальному – як підтримання стійкого зв'язку між соціально-структурною позицією та особистістю. Ми не маємо даних для відстеження кожного кроку цих процесів, але ми можемо оцінити, чи має соціальна мобільність значуще відношення до змін в особистості.

Соціальна мобільність та зміни в особистості

Чи мають виявлені нами стійкі зв'язки соціальної структури і особистості таке відношення до змін у соціально-структурній позиції, що піддається інтерпретації? Звісно, в Україні в період з 1992-93 до 1996 року спостерігалася значна соціальна мобільність. Лише 198 із 337 чоловіків та 197 із 459 жінок з нашої лонгітюдної вибірки посідали 1996 року ту саму структурну позицію, що й у 1992-93 роках. Рух відбувався в обох напрямках – як із більш сприятливих структурних позицій до менш сприятливих, так і з менш до більш сприятливих. Наприклад (якщо взяти дуже важливий сегмент, що вочевидь менш сприятливий ніж більшість

інших), лише двоє чоловіків із 21, які у 1992-93 роках не мали оплачуваної роботи та шукали її, були ще (або знову) безробітними у 1996 році. І лише ще один вийшов зі складу економічно активних, переставши шукати роботу. Решта 18 працювали принаймні 15 годин на тиждень, більшість як робітники фізичної праці, але деякі як працівники нефізичної праці, керівники або самозайняті. І навпаки, всі чоловіки, крім 4 з-поміж 21, що не мали оплачуваної роботи у 1996 році та шукали її, у 1992-93 роках працювали принаймні 15 годин на тиждень. Для жінок цифри подібні: лише чотири з 20 жінок, що були безробітними у 1992-93 роках, залишалися (або знову стали) такими у 1996 році. Все це узгоджується (хоча ще нічого не доводить) з можливістю того, що зміни у структурній локалізації, які супроводжували перетворення в українській економіці, могли б дати ключ до розуміння стійкості зв'язків між соціально-структурною позицією й особистістю попри поширені зміни в особистості. Якщо особистісні риси людей змінювалися відповідно до зміни їхніх соціально-структурних позицій, тоді нестабільність в особистості могла б цілком узгоджуватися зі стабільністю у зв'язках соціальної структури й особистості.

Пересування до лав зайнятих та з них. Спершу розглянемо зміни у самостійності орієнтацій та у дистресі, пов'язані з переходом із категорії повної зайнятості у 1992-93 роках до різних категорій незайнятості у 1996 році та від безробіття у 1992-93 до зайнятості у 1996 році (див. табл. 18.8).¹⁰ Значення N малі, але зміни є разючими, і попри малі N , три з чотирьох найважливіших відмінностей статистично значущі. Ці результати, за одним цікавим винятком, однакові для чоловіків і жінок. Перехід від безробіття до зайнятості був пов'язаний із підвищенням самостійності орієнтацій та зниженням дистресу як для чоловіків, так і для жінок, хоча величини змін в орієнтаціях для чоловіків вагоміші. І навпаки, перехід від зайнятості до безробіття супроводжувався зниженням самостійності орієнтацій та підвищенням дистресу також як для чоловіків, так і для жінок. Єдина міжгендерна відмінність пов'язана з виходом раніше зайнятих людей на пенсію: *чоловіки*, які змінили роботу на пенсію (наскільки можна судити з N , що дорівнює лише 12), поводитися подібно до чоловіків, що змінили роботу на безробіття – виявляли зниження самостійності орієнтацій та підвищення дистресу. *Жінки* ж, вийшовши на пенсію (їх трохи більше, $N = 17$), поводитися абсолютно протилежним чином: їхній рівень самостійності підвищився, а рівень дистресу зменшився. Міжгендерна відмінність щодо дистресу, хоча і базується на малому N , статистично значуща. Вихід на пенсію був розчаруванням для чоловіків і благом для жінок.

¹⁰ Для аналізу змін в особистості ми використовуємо новий компонент програми LISREL, який обчислює факторні значення такого типу (Карл Йорескоґ (Jöreskog) з колегами називають їх значеннями латентних змінних), що відмінно корелюють зі звичайними факторними значеннями, але мають особливість, що дуже важлива для наших цілей. Взаємкореляції значень латентних змінних для факторів, одержаних з тої самої вимірювальної моделі, повністю відтворюють кореляції серед латентних змінних у цій вимірювальній моделі (Jöreskog 2000). Це дуже важливо для нашого аналізу, оскільки кореляції звичайних факторних значень, одержаних з вимірювальної моделі лонгітюдного конфірмаційного факторного аналізу, недооцінюють кореляції вимірів того самого концепту у моменти часу t_1 і t_2 , що унеможлиблюючи реалізацію однієї з головних цілей лонгітюдного аналізу – оцінити зв'язки між *зміними* в соціально-структурній позиції і *зміними* в особистості.

Що стосується розумової гнучкості, то втрата або поновлення зайнятості не мали значущого відношення до змін цієї гнучкості як у чоловіків, так і у жінок. Але перехід із зайнятих у 1992-93 роках до пенсіонерів у 1996 році був пов'язаний зі зниженням розумової гнучкості для обох статей.

Таким чином, у граничному випадку – втрати або поновлення зайнятості – зміни у структурній локалізації мали значуще, істотне і таке, що піддається інтерпретації, відношення до змін самостійності орієнтацій та дистресу, але не до змін розумової гнучкості (за винятком тих, хто вийшов на пенсію). Але, оскільки лише невелика частина населення змінила зайнятість на безробіття або навпаки, це, щонайбільше, пояснення лише незначної частини стійкості зв'язків соціальної структури й особистості попри зміни в особистості. Для подальшого розгляду гіпотези стосовно того, що мобільність з однієї структурної локалізації до іншої значною мірою сприяє стійкості зв'язків соціальної структури та особистості (що ми встановили для нашої вибірки загалом), потрібно розглянути також мобільність серед тієї переважної більшості чоловіків та жінок, які мали роботу як у 1992-93, так і в 1996 роках.

Міжкласова мобільність. Цю частину аналізу починаємо застосуванням теоретично розробленої класифікації міжкласової мобільності, головна ідея якої полягає в тому (в нашій концептуалізації), що соціальний клас становить перетин трьох вимірів нерівності: власність *на протизвагу* не-власності, контролююча влада над іншими або її відсутність та, серед некерівних працівників, їхній стан зайнятості (як експертів, працівників нефізичної або фізичної праці). Я класифікував переходи з більш сприятливої до менш сприятливої класової позиції та навпаки за кожним з трьох вимірів. Я також поєднав три типи руху з більш до менш сприятливої класової позиції в одну категорію – перехід до класової позиції, менш сприятливої за *будь-яким* з цих вимірів. Подібним чином ми поєднали в одну категорію три типи руху із менш до більш сприятливої класової позиції. Звісно, гіпотеза полягала в тому, що рух із більш сприятливої до менш сприятливої класової позиції (за деякими чи за всіма вимірами нерівності) спричинить зростання рівня дистресу та зменшення самостійності орієнтацій і, можливо, розумової гнучкості; а рух у зворотному напрямку матиме протилежний ефект. *Нічого подібного.* Ані в тих, хто перейшов до більш сприятливої класової позиції, ані в тих, хто перейшов до менш сприятливої класової позиції, показники самостійності орієнтацій, дистресу та розумової гнучкості не змінилися відчутно (чи статистично значуще). Ми не виявили жодного доказу на користь того, що для чоловіків і жінок, які мали роботу як у 1992-93, так і в 1996 році, зміна класової позиції в будь-якому напрямі була істотно пов'язана зі змінами трьох основних вимірів особистості.

Таблиця 18.8. ПЕРЕСУВАННЯ ДО ЛАВ ЗАЙНЯТИХ ТА З НИХ Й ЗМІНИ В ОСОБИСТОСТІ, УКРАЇНА, З 1992-93 ДО 1996 РОКУ

Зміни в період з 1992-93 до 1996									
	Чоловіки					Жінки			
	(N)	Самостійність орієнтацій	Дистрес	Розумова гнучкість	(N)	Самостійність орієнтацій	Дистрес	Розумова гнучкість	
Категорії досліджуваних									
Безробітні в 1992-93, зайняті в 1996	(18)	+ 0,50	- 0,44	+ 0,28	(16)	+ 0,26	- 0,17	- 0,14	
Незайняті на час обох інтерв'ю	(6)	-	-	-	(4)	-	-	-	
Зайняті в 1992-93, а в 1996:									
а) незайняті (шукають роботу або полишили спроби)	(19)	- 0,31	+ 0,39	+ 0,01	(20)	- 0,16	+ 0,42	+ 0,16	
б) пенсіонери	(12)	- 0,36	+ 0,57	- 0,46	(17)	+ 0,35	- 0,16	- 0,41	
Зайняті як в 1992-93, так і в 1996	(283)	+ 0,02	- 0,05	+ 0,04	(308)	- 0,02	+ 0,04	0,00	
P (різниця між кількістю тих, хто із безробітного став зайнятим, і тих, хто із зайнятого став безробітним)		0,05	0,03	0,32		0,20	0,01	0,34	

Примітка: "Зайнятий" означає "має оплачувану роботу принаймні 15 годин на тиждень".

Оскільки теоретично розроблений підхід не дав свідчень на користь того, що міжкласова мобільність вздовж осей "більш сприятлива – менш сприятлива позиція" пов'язана зі змінами в особистості людей, що мали роботу в обидва періоди, ми звернулися до емпіричного підходу. Ми розглянули повну перехресну класифікацію всіх класових позицій у 1992-93 та 1996 роках, щоб з'ясувати, чи були які-небудь переходи з *будь-якого* соціального класу до *будь-якого* іншого соціального класу пов'язані зі значними змінами будь-яких із трьох основних вимірів особистості. Навіть у разі малих N ми намагалися виявити, чи можна побачити які-небудь закономірності змін. Ми не змогли виявити жодної несуперечливої закономірності. *Наш висновок полягає у тому, що міжкласова мобільність не була суттєво пов'язана із змінами в особистості.* Хоча в той час спостерігалася значна класова мобільність, але – на відміну від вагомих доказів щодо руху з лав зайнятих до незайнятих і навпаки – ми не виявили жодних доказів того, що серед тих, хто мав роботу як у 1992-93, так і в 1996 році, міжкласові переходи були пов'язані зі значними змінами в особистості.

Зміни соціально-стратифікаційної позиції (та її складових вимірів) і зміни в особистості. Дуже сильні кореляції в часі соціально-стратифікаційної позиції як для чоловіків, так і для жінок означають, що лише незначну частину змін в особистості серед тих чоловіків та жінок, що мали роботу на час обох опитувань, можна пояснити змінами соціально-стратифікаційних позицій, оскільки їхні соціально-стратифікаційні позиції майже не змінювалися. Однак, все ж можливо, що зміни в якомусь з трьох складових вимірів соціальної стратифікації – рівні освіти, професійному статусі та особливо доходу, який був далеко не таким стабільним – можуть бути тісніше пов'язані зі змінами в особистості.

Для вивчення такої можливості ми ввели показники зміни для соціально-стратифікаційної позиції та кожного з її складових вимірів та обчислив кореляцію між ними і змінами показників самостійності орієнтацій, дистресу та розумової гнучкості. Зміни *жодного* зі складових вимірів соціальної стратифікації (як і загального показника соціально-стратифікаційної позиції) не мають значущого відношення до змін ані у самостійності орієнтацій, ані у розумової гнучкості як для чоловіків, так і для жінок. Зміни соціально-стратифікаційної позиції або однієї чи кількох її складових *мають* значуще, хоча й помірне, відношення до змін у *дистресі* – підвищення рівня освіти має значуще відношення до зменшення рівня дистресу у чоловіків, а зміни відносного доходу мають значуще відношення до змін рівня дистресу у жінок. Утім, навіть ці зв'язки за величиною є лише помірними.

Таким чином, результати щодо змін соціально-стратифікаційної позиції цілком відповідають даним щодо міжкласової мобільності. Основний здобуток аналізу і міжкласової мобільності, і змін соціально-стратифікаційної позиції (та її складових вимірів) полягає у тому, що – для зайнятих – соціальна мобільність мало дає для пояснення стійкості зв'язків між соціальною структурою й особистістю попри радикальні соціальні зміни та нестабільності

особистості. Лише у випадку втрати чи поновлення зайнятості соціальна мобільність дійсно допомагає пояснити стійкість зв'язків між структурною локалізацією й особистістю. Окрім того, лише у випадку переходу з лав зайнятих до незайнятих і навпаки соціальна мобільність дійсно допомагає пояснити нестабільність особистості. Насправді, нестабільність особистості однаково характерна як для постійно зайнятої частини населення України, так і для тих, хто на час одного із опитувань не мав роботи.

Чим же тоді пояснюється нестабільність особистості? Чим пояснити стійкість у часі зв'язків між соціальною структурою й особистістю для переважної більшості дорослих громадян України, які були зайнятими на час як початкового, так і повторного інтерв'ю? Оскільки гіпотеза, яка в разі підтвердження відповіла б на обидва ці питання, не підтвердилася, ми розглянемо дві споріднені гіпотези, обидві ґрунтовані на екстраполяціях із лонгітюдних досліджень, здійснених за умов соціальної стабільності.

Стабільність соціальних умов та нестабільність особистості

Основний результат лонгітюдних досліджень чоловіків США, пригадуючи прототиповий аналіз взаємних впливів змістовної складності праці та розумової гнучкості (Kohn and Schooler 1978; 1983, розділ 5 [в цій книзі – розділ 6. – Прим. ред.]), значно розширений при аналізі професійної структури та особистості (Kohn and Schooler 1982; 1983, розділ 6 [в цій книзі – розділ 7. – Прим. ред.]), полягає в тому, що стабільність соціальних умов допомагає пояснити *не лише обмаль змін в особистості, виявлених у цих дослідженнях, але й набагато більшу стабільність в особистості* (див. розширене обговорення наслідків цього відкриття щодо когнітивної діяльності у моїй критиці книги “Дзвоникоподібна крива” (Kohn 1996 [в цій книзі – це есе II. – Прим. ред.])). *Наша гіпотеза полягає в тому, що протилежне також справедливе: за умов радикальних соціальних змін нестабільні соціальні умови спричиняють нестабільність особистості.* Якщо це так, наші спроби віднайти зв'язки між соціальною мобільністю та особистісними змінами були приречені саме через те, що нестабільність особистості пов'язана не з соціальною мобільністю чи соціальною структурою, а з нестабільністю соціальних умов.

За відсутності доказів на користь протилежного (а ми ретельно шукали такі докази) ми робимо висновок, що обставини змін та непевності в Україні протягом років нашого дослідження мали бути настільки поширеним явищем, щоб спричиняти значний рівень нестабільності особистості людей незалежно від їхньої позиції в соціальній структурі та незалежно від їхньої соціальної мобільності чи її відсутності. Надзвичайна непевність у майбутньому України, яка вже не була соціалістичною й не належала до Радянського Союзу, але ще надійно не утвердилася як капіталістичне, цілком незалежне та демократичне суспільство, охопила, мабуть, майже кожного мешканця країни незалежно від класової позиції чи соціального статусу. Хоча ця всеосяжна непевність мала стати одним із чинників – можливо,

вирішальним – нестабільності особистості, її мали відчувати настільки широкі верстви, що це не дуже вплинуло на зв'язки між соціальною структурою та особистістю – за винятком тієї (невеликої) частки населення, яку ці радикальні зміни торкнулися найбільш безпосереднім та примусовим чином – через втрату чи поновлення зайнятості. Це, як ми з готовністю визнаємо, лише припущення – повністю сумісне з даними, але ніяким чином не доведене нашим аналізом. Усе, що ми можемо впевнено сказати з цього приводу, – це те, що протягом періоду соціальних змін в Україні однозначно існував такий рівень нестабільності особистості, який під час попередніх досліджень – наших власних та інших – нікому й не спадав на думку і, у супереч цьому, очевидно існувала стабільність зв'язків між соціальною структурою і особистістю. До того ж – і це найважливіше – ці зв'язки соціальної структури й особистості (хоча інколи слабші) збігаються з виявленими в інших країнах за часів явної соціальної стабільності.

РОЛЬ БЕЗПОСЕРЕДНІХ УМОВ ЖИТТЯ У ПОЯСНЕННІ СТАБІЛЬНОСТІ В ЧАСІ ЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ І ОСОБИСТОСТІ ДЛЯ ЗАЙНЯТИХ ЧАСТИН НАСЕЛЕННЯ

Іншим суттєвим результатом лонгітюдних досліджень чоловіків США, проведених моїми колегами і мною, а також досліджень, проведених нами та іншими дослідниками у різних країнах протягом періодів соціальної стабільності, було те, що позиція в загальній соціальній структурі пов'язана з особистістю головним чином через безпосередні умови життя, особливо через умови праці, пов'язані з соціально-структурною позицією. Крос-секційне дослідження Польщі та України в перехідний період (розділ 4 [в цій книзі – розділ 15. – *Прим. ред.*]) показує, що навіть за часів радикальних соціальних змін позиція у загальній соціальній структурі щільно пов'язана з тими самими безпосередніми умовами життя, які у дослідженнях часів більшої соціальної стабільності постійно виявлялися як основні механізми впливу соціально-структурної позиції на особистість. *Наша гіпотеза полягає в тому, що навіть під час триваючого процесу радикальних соціальних змін неперервність у зв'язку соціальної структури й особистості значною мірою пояснюється стабільністю у найвпливовіших безпосередніх умовах життя.*

Було доведено, що одна безпосередня умова – змістовна складність праці – має вирішальне значення для пояснення зв'язків соціального класу та соціальної стратифікації з особистістю. Це справедливо не лише у часи явної соціальної стабільності в соціалістичній Польщі й капіталістичних США та Японії (розділ 11), а й для перехідної Польщі та, меншою мірою, для України на дуже ранньому етапі перехідного періоду (розділ 15). Під змістовною складністю праці ми розуміємо міру, якою виконання роботи вимагає розмірковувань та незалежних суджень. Змістовно складна праця за самою своєю природою потребує прийняття багатьох рішень, які мають враховувати мало-визначені або явно конфліктні обставини.

Ми припускаємо, що змістовна складність праці продовжувала відігравати ключову роль у зв'язках класу і стратифікації з розумовою гнучкістю та самостійністю орієнтацій під час радикальних соціальних змін. Щоб відігравати таку роль, змістовна складність праці мала б залишатися пов'язаною і з позицією в соціальній структурі, і з цими вимірами особистості у 1996 році принаймні так само сильно, як і у 1992-93 роках. Понад те, щоб допомогти пояснити стійкість зв'язків класу та стратифікації із самостійністю орієнтацій та розумовою гнучкістю змістовна складність праці сама має бути високо стабільною, попри зміни в економічній структурі країни або загальних соціальних умовах.

Наша вимірювальна модель змістовної складності праці у сфері оплачуваної зайнятості (див. таблицю 18.9) є лонгitudним розширенням крос-секційної моделі, розробленої для України перехідного періоду (таблиця Д.3 у додатку Д). Інформація про змістовну складність праці ґрунтується на детальному опитуванні респондентів про їхню роботу з інформацією, речами та людьми. Ці запитання забезпечили основу для семи оцінок роботи кожного респондента: наші оцінки складності праці респондента з інформацією, речами та людьми; наша оцінка найскладнішої роботи, яку зазвичай виконує респондент, незалежно від того, чи вона стосується переважно праці з інформацією, з речами чи з людьми; оцінка респондентом часу, що витрачається на кожен із цих трьох видів діяльності. Ці сім оцінок ми вважаємо індикаторами базового, але не безпосередньо вимірюваного концепту – змістовної складності праці. Модель досить добре відповідає даним: відношення χ^2 до степенів свободи становить 2,80 та середньоквадратична похибка апроксимації 0,07.

Таблиця 18.9. ЛОНГІТУДНА ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ ПРАЦІ У СФЕРІ ОПЛАЧУВАНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ, УКРАЇНА (1992-93 І 1996 РОКИ)

Концепти та індикатори	Стандартизовані шляхи: концепти до індикаторів			
	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Змістовна складність праці				
Складність праці з інформацією	0,87*	0,89*	0,90*	0,90*
Складність праці з речами	0,35*	0,31*	0,45*	0,52*
Складність праці з людьми	0,81*	0,86*	0,75*	0,88*
Години роботи з інформацією	0,58*	0,66*	0,56*	0,54*
Години роботи з речами	– 0,72*	– 0,47*	– 0,59*	– 0,47*
Години роботи з людьми	0,33*	0,37*	0,25*	0,21*
Загальна складність	0,79*	0,83*	0,85*	0,95*
Кореляція концепту у часі	0,83*		0,81*	
Відношення χ^2 до степенів свободи	2,80			
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,07			
Кількість випадків	313		363	

* $p < 0,05$.

Ця вимірювальна модель демонструє один ключовий факт, суттєвий для валідності гіпотези – кореляції в часі змістовної складності праці дуже високі (0,83 для чоловіків та 0,81

для жінок).¹¹ Інша ключова сукупність умов, суттєва для валідності нашої гіпотези, це те, що змістовна складність праці має бути сильно та значуще корельована із соціальним класом та соціальною стратифікацією як у 1992-93 роках, так і в 1996 році. Ці умови недвозначно виконані (див. таблицю 18.10). Коефіцієнти η для зв'язків між соціальним класом та змістовною складністю праці для зайнятих чоловіків та зайнятих жінок як у 1992-93, так і в 1996 році близькі до 0,80. Соціальні класи, члени яких мають найвищий рівень змістовної складності праці, – це менеджери і роботодавці (спільна категорія), а також експерти, найнижчий рівень мають робітники фізичної праці (як і слід було очікувати). Кореляції між соціально-стратифікаційною позицією і змістовною складністю праці для зайнятих чоловіків та жінок приблизно такі самі, як і для соціального класу. Більш узгоджених показників годі було б уявити – узгодженість як у часі, так і за статтю, та висока узгодженість із порівнюваними показниками для інших країн у періоди явної соціальної стабільності. Таким чином, саме це, найімовірніше, є джерелом стабільності зв'язків класу і стратифікації із самостійністю орієнтацій і розумовою гнучкістю, звісно, якщо припустити, що змістовна складність праці в Україні у 1996 році продовжувала мати такий же зв'язок із цими вимірами особистості, як і в 1992-93 роках, – як це насправді й сталося.

Вирішальною перевіркою гіпотези є статистичний контроль змістовної складності праці для визначення, якою мірою при цьому зменшуються кореляції (η для соціальних класів, r Пірсона для соціальної стратифікації). Якою мірою це відбувається, тією мірою зв'язки класу і стратифікації з цими вимірами особистості можна віднести на рахунок впливу соціально-структурної позиції на змістовну складність праці, яка, своєю чергою, впливає на ці виміри особистості. Для підтвердження цієї гіпотези відсоткове зменшення у зв'язках як класу, так і стратифікації із самостійністю орієнтацій та розумовою гнучкістю у 1996 році мало бути принаймні настільки ж великими, як у 1992-93 роках. Якщо це так, тоді, з огляду на дуже високу стабільність змістовної складності праці, можна буде констатувати значний внесок змістовної складності праці у стабільність зв'язків соціальної структури й цих вимірів особистості (для зайнятих) навіть за умов радикальних соціальних змін, що тривають, та попри значну нестабільність особистості. Враховуючи наші результати щодо цього, ми не маємо подібної гіпотези для дистресу, лише загадку, чому клас та стратифікація ані у 1992-93 роках, ані у 1996 році не мали значущого відношення до дистресу, як це було в Польщі у 1992 році.

¹¹ Висока стабільність у часі як соціально-стратифікаційної позиції, так і змістовної складності праці надає вирішальний доказ того, що набагато менша часова стабільність особистості не може бути наслідком деякого загального методологічного артефакту. Більш того, сильна кореляція як соціального класу, так і соціальної стратифікації зі змістовною складністю праці суперечить будь-якому припущенню стосовно того, що слабші кореляції між соціальною структурою й особистістю є артефактом випадкової статистичної похибки.

Таблиця 18.10. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І ЗМІСТОВНА СКЛАДНІСТЬ ПРАЦІ У СФЕРІ ОПЛАЧУВАНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК, ЩО БУЛИ ЗАЙНЯТИМИ ЯК У 1992-93, ТАК І В 1996 РОЦІ

	Стандартизовані відхилення від середнього для всіх осіб однієї статі із відповідної вибірки							
	Чоловіки				Жінки			
	N		Змістова складність праці		N		Змістова складність праці	
	(1992-93)	(1996)	(1992-93)	(1996)	(1992-93)	(1996)	(1992-93)	(1996)
Соціальний клас								
Менеджери та роботодавці	(16)	(15)	1,53	1,63	(2)	(11)	–	0,77
Самозайняті	(7)	(16)	–	–0,24	(6)	(9)	–	–
Супервізори	(66)	(66)	0,73	0,71	(62)	(72)	0,70	0,70
Експерти	(16)	(19)	1,31	1,44	(45)	(41)	1,00	0,92
Працівники нефізичної праці	(9)	(5)	–	–	(82)	(74)	0,28	0,31
Робітники фізичної праці	(167)	(161)	–0,57	–0,60	(117)	(113)	–0,94	–0,98
Кореляція (η)			0,79*	0,82*			0,81*	0,81*
Кореляція соціально-стратифікаційної позиції і змістовної складності праці			0,78*	0,76*			0,81*	0,81*

* $p < 0,05$.

Отримані нами результати для самостійності орієнтацій та розумової гнучкості загалом підтверджують гіпотезу (див. таблицю 18.11). Відсоткове зниження величини кореляції для 1992-93 років варіює від помірних 19% до суттєвих 51%, здебільше сягаючи 20%–30%. Для 1996 року ці показники загалом *зростають*, деякі з них (зокрема для розумової гнучкості) до більш як 60%. Дивним виняток становить те, що відсоткове зниження для кореляції *соціального класу* із самостійністю орієнтацій *жінок* падає з 51% у 1992-93 роках до 15% у 1996 році; але такого спаду немає ані у зв'язку *соціальної стратифікації* із самостійністю орієнтацій жінок, ані у зв'язках класу чи стратифікації із самостійністю орієнтацій чоловіків. Попри цей єдиний виняток, ми доходимо висновку, що стійкість зв'язків класу та стратифікації із самостійністю орієнтацій та розумовою гнучкістю можна частково пояснити збереженням ролі змістовної складності праці у встановленні зв'язків між позиціями людей у загальній соціальній структурі й цими вимірами їхніх особистостей.¹² Також є певні докази того, що міра, якою зв'язки класу і стратифікації з розумовою гнучкістю можна пов'язати зі змістовною складністю праці, в період із 1992-93 до 1996

року зросла, що допомагає пояснити посилення зв'язку соціальної структури та розумової гнучкості.

Таблиця 18. 11. МІРА ЗАЛЕЖНОСТІ ЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНОГО КЛАСУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ ІЗ ОСОБИСТІСТЮ ВІД ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ ПРАЦІ, УКРАЇНА (1992-93, 1996 РОКИ)

Показники	Самостійність орієнтацій		Дистрес		Розумова гнучкість	
	1992-93	1996	1992-93	1996	1992-93	1996
А. ЧОЛОВІКИ						
Кореляція (η) із соціально-класовою позицією	0,26*	0,30*	0,15	0,16	0,24*	0,62*
Відсоткове зниження η , коли змістовна складність праці статистично контролюється	19%	60%	46%	5%	24%	61%
Кореляція із соціально-стратифікаційною позицією	0,23*	0,43*	-0,15*	-0,10*	0,51*	0,84*
Відсоткове зниження кореляції, коли змістовна складність праці статистично контролюється	28%	49%	66%	11%	32%	34%
Б. ЖІНКИ						
Кореляція (η) із соціально-класовою позицією	0,25*	0,33*	0,14	0,18	0,26*	0,46*
Відсоткове зниження η , коли змістовна складність праці статистично контролюється	51%	15%	27%	21%	40%	67%
Кореляція із соціально-стратифікаційною позицією	0,36*	0,35*	-0,3	-0,14	0,51*	0,59*
Відсоткове зниження кореляції, коли змістовна складність праці статистично контролюється	0,20%	42%	—	91%	38%	64%

* $p < 0,05$.

¹² На жаль, у нас немає даних, щоб оцінити, чи є справедливим для українських безробітних і пенсіонерів той з'ясований для Польщі факт (таблиця таблиця 17.6), що відносно низький рівень складності діяльності *безробітних* та *пенсіонерів* суттєвою мірою пояснює відносно низький рівень їхньої самостійності орієнтацій та розумової гнучкості.

Звісно, наведене вище обґрунтування засноване на припущенні, що змістовна складність праці не просто *корелює* з, а постійно *впливає* на розумову гнучкість та самостійність орієнтації *навіть впродовж тривалого періоду радикальних соціальних змін*. Остаточна перевірка цього припущення полягає у відтворенні для України прототипової моделі взаємних впливів соціальної структури та особистості з лонгitudного дослідження у США – каузальної моделі взаємних впливів змістовної складності праці та розумової гнучкості (Kohn and Schooler 1978; 1983, Chapter 5 [в цій книзі – розділ 6. – *Прим. ред.*]).

Ми не маємо інструментарію для окремої оцінки віддалених у часі та одночасних взаємних впливів змістовної складності праці та розумової гнучкості для України, але ми можемо зробити наступний найкращий крок – оцінити їхні *загальні* впливи одна на одну, не розрізняючи при цьому одночасні ці впливи, віддалені у часі чи комбіновані. Щоб уможливити точне порівняння моделей для США та України, ми так само модифікуємо оригінальну модель для США,¹³ та використовуємо змінену модель для США як базову, щодо якої оцінюватимемо моделі для українських чоловіків та жінок.¹⁴

Наша гіпотеза щодо такого порівняння випливає з попереднього аналізу: зв'язки між змістовною складністю праці та розумовою гнучкістю (як для чоловіків, так і для жінок) будуть подібними до виявлених у моделі для США (для чоловіків), за винятком набагато нижчої стабільності розумової гнучкості. Таким чином, ми припускаємо *високу стабільність змістовної складності праці, як в моделі для США; значно меншу стабільність розумової*

¹³ Прототипова модель для США (Kohn and Schooler 1978, Figures 4 and 5; Kohn and Schooler 1983, Figures 5.4 and 5.5 [в цій книзі – схеми 6.4 та 6.5. – *Прим. ред.*]) враховувала як віддалені у часі впливи (змістовної складності праці в час t_1 на розумову гнучкість в час t_2 та розумової гнучкості в час t_1 на змістовну складність праці в час t_2), так і одночасні впливи (впливи кожної в час t_2 на іншу в цей же час). Ця модель дала змогу не лише оцінити *величини* взаємних впливів одна на одну змістовної складності праці та розумової гнучкості, а й описати *синхронність* цих впливів. Хоча ми не маємо інструментарію для відокремлення віддалених у часі впливів від одночасних для даних щодо України, ми можемо оцінити *сумарні* впливи шляхом унеможливлення впливів віддалених у часі, таким чином використовуючи віддалені у часі впливи змістовної складності праці в час t_1 на розумову гнучкість в час t_2 та розумової гнучкості в час t_1 на змістовну складність праці в час t_2 як засоби для ідентифікації одночасних впливів, які внаслідок цього перетворюються на *сумарні* впливи. Модифікувавши таки чином модель для США, як ми це зробили на рис. 18.1, ями перетворили віддалений у часі вплив розумової гнучкості в час t_1 на змістовну складність праці в час t_2 та сильний одночасний вплив змістовної складності праці в час t_2 на розумову гнучкість в цей же час, як зображено в оригінальній моделі, на сильний *сумарний* вплив цих величин одна на одну. Ми втрачаємо можливість показати, що впливи розумової гнучкості на змістовну складність праці переважно віддалені у часі, а впливи змістовної складності праці на розумову гнучкість переважно одночасні, але зберігаємо суттєвий результат — сумарні впливи цих величин одна на одну достатньо сильні та статистично значущі (для детальнішого обґрунтування логіки використання віддалених у часі впливів як засобів ідентифікації сумарних впливів див. Kohn and Slomczynski 1990, pp. 127—131).

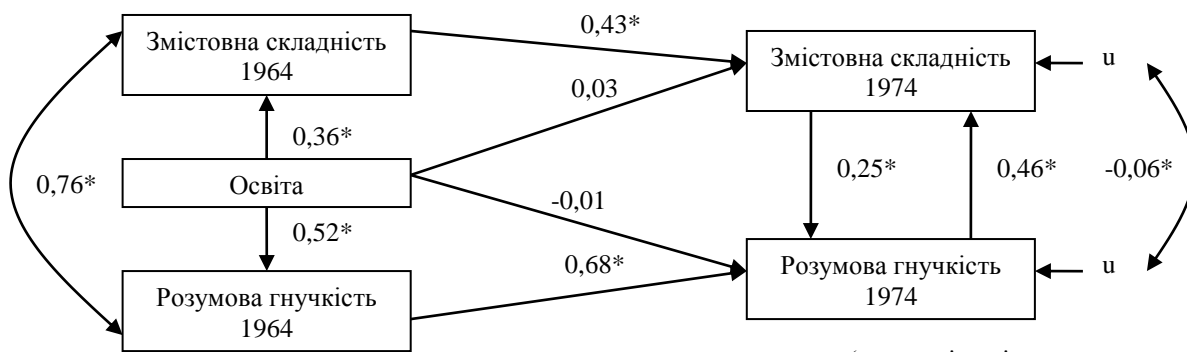
¹⁴ Модель для США охоплює лише чоловіків, оскільки ми не мали даних, щоб побудувати подібну модель для жінок. Дані для України ґрунтуються на репрезентативних вибірках чоловіків та жінок, тому ми можемо побудувати моделі для обох статей. У модель для США ми також включали як екзогенні змінні змістовну складність праці в більш ранній період часу, ніж базове опитування (на основі ретроспективних даних про попередні роботи), а також певні соціальні характеристики, з яких деякі використовувалися як інструменти. В моделі для України мені бракує відповідної інформації для вимірювання змістовної складності праці раніше, до базового опитування (що становить основну причину, чому я не можу розглядати окремо віддалені у часі та одночасні впливи). Я включаю деякі соціальні характеристики, як і в моделі для США (наприклад, вік, релігійну самоідентифікацію, рівень освіти батьків), а інші (такі як регіон країни, в якому респондент зростає) замінюю на більш підходящі для України (зокрема, яка з мов — українська чи російська — є рідною мовою респондента).

гнучкості в моделях для України; та, просто як в моделі для США, *сильні взаємні впливи змістовної складності праці та розумової гнучкості*. Перша половина цієї гіпотези, щодо стабільності змістовної складної праці та розумової гнучкості — це саме те, що показують нам наші моделі (див. рис. 18.1). Другу половину гіпотези моделі так явно не демонструють: попри мої очікування, *моделі для України не показують сильних взаємних впливів змістовної складності праці та розумової гнучкості, а показують сильні впливи змістовної складності праці на розумову гнучкість та слабкі, статистично несуттєві впливи розумової гнучкості на змістовну складність праці*. Наша гіпотеза спиралася на докази стабільності змістовної складності праці, але не повністю врахувала той факт, що нестабільні аспекти особистості не можуть значною мірою вплинути на умови праці. Справа не в тому, що змістовна складність праці та розумова гнучкість продовжують підсилювати одна одну навіть в період радикальних соціальних змін, а в тому, що змістовна складність праці продовжує впливати на розумову гнучкість, а отже зв'язувати соціально-структурну позицію з розумовою гнучкістю.

Те, що змістовна складність праці в період радикальних соціальних змін впливає на розумову гнучкість (та ледве, якщо взагалі, її відбиває), підтверджує найважливіше припущення, на якому ґрунтувався весь цей аналіз радикальних соціальних змін, хоча й не зовсім так, як ми того очікували. Триваючі взаємозв'язки між змістовною складністю праці та розумовою гнучкістю побудовані на основі даних щодо зайнятих чоловіків і жінок, які продовжують займатися роботою фактично такого самого рівня складності навіть в часи значних змін соціально-економічної структури країни. Це, безперечно, ключ до триваючого взаємозв'язку соціальної структури та розумової гнучкості навіть у супереччя нестабільності того, що за інших соціальних умов є винятково стабільним аспектом особистості. *Таким чином, модель показує, як тривала стабільність змістовної складності праці підтримує взаємозв'язок між соціальною структурою та особистістю навіть, коли особистість сама не стабільна.*¹⁵

Ця модель має ще одне значення: вона може допомогти пояснити те, що непокоїло нас відколи ми виявили в Україні слабші ніж у Польщі взаємозв'язки між змістовною складністю праці (та іншими умовами праці, що полегшують або обмежують професійну самостійність) та особистістю (розділ 15). Спочатку ми роздумували, чи не є слабші зв'язки між цими умовами

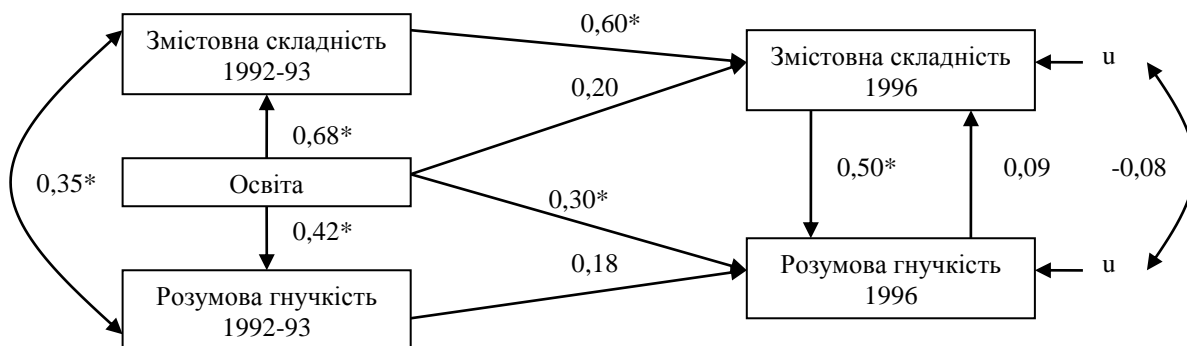
¹⁵ Останній коментар щодо порівнянності моделей для чоловіків США та українських чоловіків і жінок: як показано на рис. 18.1, кореляція залишків змістовної складності в час t-2 та розумової гнучкості в цей же час невелика (-0,06), негативна, але статистично значуща. Якщо кореляція залишків взаємопов'язаних змінних статистично значуща, ця кореляція неодмінно має бути у моделі параметром, а не фіксуватися на нулі. Порівнювані кореляції для українських чоловіків та жінок також малі й негативні, але статистично незначущі. На мою думку, збереження незначущих кореляцій залишків (замість фіксування їх на рівні нуля) є справою дослідника, але негативні кореляції слід зберігати, якщо це можливо. Оскільки ми хотіли зробити моделі для України якомога точніше порівнюваними з моделями для США, і оскільки ці кореляції негативні, бажаніше, на нашу думку, залишити ці параметри відкритими. Принагідно зауважимо, що якщо їх зафіксувати на нулі, висновки з моделей будуть такі самі, хоча шляхи від розумової гнучкості до змістовної складності праці навіть слабші, ніж коли модель включає кореляцію залишків (0,14 для жінок та -0,06 для чоловіків; останній показник одночасно теоретично неможливий та статистично аномальний, оскільки має знак, протилежний до відповідного шляху від змістовної складності праці до розумової гнучкості).

Чоловіки, США RMSEA = 0,053 N = 687

*P < 0,05

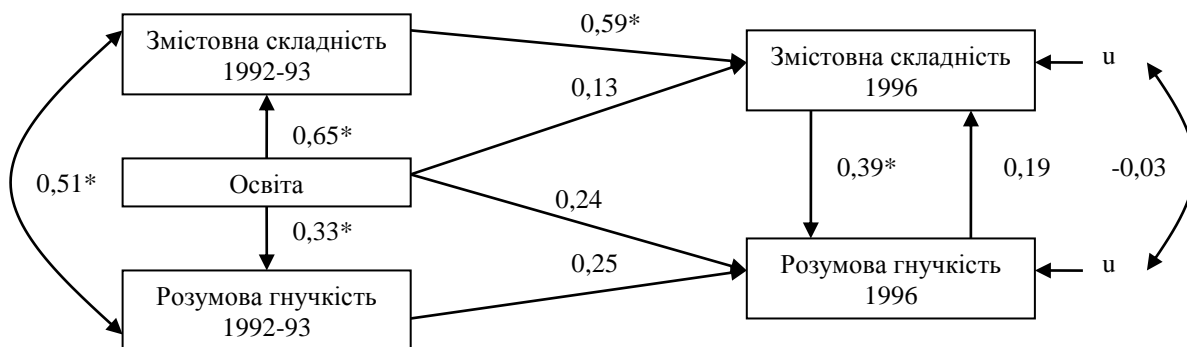
(кореляція змістовної складності праці з розумовою гнучкістю в 1974 = 0,80*)

Чоловіки, Україна RMSEA = 0,053 N = 384

*P < 0,05

(кореляція змістовної складності праці з розумовою гнучкістю в 1996 = 0,75*)

Жінки, Україна RMSEA = 0,043 N = 320

*P < 0,05

(кореляція змістовної складності праці з розумовою гнучкістю в 1996 = 0,72*)

Рис.18.1 Взаємні впливи змістовної складності роботи та розумової гнучкості: чоловіки, США (1964 та 1974 роки), чоловіки, Україна (1992– 1993 та 1996), жінки, Україна (1992– 1993 та 1996).

праці й особистістю в Україні, ніж у Польщі, скоріше наслідком історичного минулого країни як частини Радянського Союзу, або ж результатом екстремальних умов невизначеності, яких зазнавала Україна на час опитування 1992-93 років. Цей лонгітюдний аналіз надає підстави думати, що на додачу або ж замість двох попередніх пояснень, ба навіть як розширення другого, можна розглянути ще одне пояснення. Якщо впливи змістовної складності праці на особистість під час радикальних соціальних змін односпрямовані, тобто змістовна складність праці впливає на особистість, але не зазнає впливу особистості (навіть з боку розумової гнучкості), це може пояснювати слабкість зв'язків. Коли ж (як у США та інших країнах в періоди соціальної стабільності, наскільки можна судити зі змодельованих лонгітюдних аналізів) впливи змістовної складності праці та особистості є взаємними, ці впливи міцність зв'язку кумулятивно підсилюють. Проте, коли впливи односпрямовані, як у випадку змістовної складності праці та

розумової гнучкості в Україні протягом періоду радикальних соціальних змін, коли сама особистість нестабільна, можливо, весь зв'язок будується не на взаємному підсиленні, а на односпрямованих впливах. У будь-якому разі, є вагомі докази на користь того, що змістовна складність праці грає важливу роль у підтримці зв'язків між соціальною структурою та особистістю.

Відчуття економічного благополуччя

Чим же тоді пояснюється (стійкий) *брак* зв'язку класу та стратифікації із *дистресом* для зайнятих? Таблиця 18.11 мало що роз'яснює, оскільки питання не в тім, чим *пояснюються* зв'язки класу і стратифікації із дистресом, а в тім, *чому зв'язки класу та стратифікації із дистресом такі слабкі*. Часткову відповідь можуть дати коефіцієнти кореляції (r нульового порядку) змістовної складності праці із дистресом, яка є заслабкою, щоб значною мірою забезпечити залежність дистресу від соціальної структури. Можливо, якби кореляції змістовної складності праці та дистресу були сильнішими, то сильнішими були б і кореляції класу та стратифікації із дистресом. Але це часткове пояснення не дає відповіді, чому незайняті сегменти населення зазнавали більшого дистресу, ніж зайняті, що саме і робить зв'язок структурної локалізації і дистресу сильнішим за зв'язок між соціальним класом і дистресом.

Спираючись на результати крос-секційного аналізу незайнятих (у розділі 17), ми припустили, що в період економічного безладу в Україні вплив змістовної складності праці на відчуття благополуччя чи дистресу міг бути затемненим впливом іншої безпосередньої умови життя – відчуттям економічних негараздів. Щоправда, з таблиці 6.4 (розділ 6) видно, що в 1992-1993 роках відчуття економічного благополуччя меншою мірою слугувало поясненням зв'язку між (усіченим варіантом) структурної локалізації та дистресом в Україні, порівняно з Польщею, і взагалі не пояснювало дистресс для всіх сегментів незайнятого населення. Проте ці результати ще більше роблять інтригуючим питання про те, чи може відчуття економічного благополуччя відігравати важливішу роль в 1996 році, після трьох-трьох з половиною років тривалого економічного безладу.

Наш індекс відчуття економічного благополуччя (див. таблицю 18.12) є лонгітюдним розширенням крос-секційної моделі, створеної для України в таблиці 17.4. Він містить такі ж чотири індикатори, але тепер для обох періодів: логарифм подушного доходу домогосподарства; відповіді респондентів на запитання щодо труднощів із купівлею їжі, сплатою рахунків, витратами на дозвілля та відпустку, з якими їхня родина стикалася впродовж минулого року; їхні оцінки поліпшення чи погіршення власного фінансового становища за останні три роки та рівень їхньої задоволеності чи незадоволеності своїм фінансовим становищем. Ця модель добре відповідає нашим даним: відношення χ^2 до числа ступенів свободи становить 0,65, а середньоквадратична похибка апроксимації становить 0,00. Кореляції концепту у часі, як і

можна було очікувати за економічно скрутних часів, становлять близько половини кореляції змістовної складності праці: 0,43 для чоловіків та 0,40 для жінок.

Таблиця 18.12. ЛОНГІТЮДНА ВИМІРЮВАЛЬНА МОДЕЛЬ ВІДЧУТТЯ ЕКОНОМІЧНОГО ДОБРОБУТУ, УКРАЇНА (1992-93, 1996 РОКИ)

Індикатори	Стандартизовані шляхи: від концепту до індикаторів			
	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Сімейний дохід на одного члена домогосподарства (лагарифмований)	0,35*	0,49*	0,29*	0,44*
Відповіді респондента про труднощі з купівлею їжі, сплатою рахунків, витратами на дозвілля та відпустку, з якими його (її) родина зіткнулася минулого року	− 0,63*	− 0,66*	− 0,60*	− 0,54*
Оцінка респондентом поліпшення чи погіршення його (її) фінансового становища за останні три роки	0,62*	0,41*	0,55*	0,54*
Задоволеність респондента своїм фінансовим становищем	0,53*	0,63*	0,56*	0,58*
Кореляція концептів у часі	0,43*		0,40*	
Відношення χ^2 до числа ступенів свободи	0,65			
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,00			
Кількість випадків	368		456	

* $p < 0,05$.

Використовуючи факторні значення, що базуються на цій вимірjuвальній моделі, ми виявили, що кореляції відчуття економічного благополуччя чи скрути із дистресом були сильніші, ніж кореляції змістовної складності праці із дистресом (див. таблицю 18.13). Цей аналіз показує також, що хоча відчуття економічного благополуччя було виразно пов'язане із соціально-класовою позицією, коли менеджери й роботодавці мали відчуття найбільшого благополуччя, а робітники фізичної праці мали серед усіх зайнятих – найсильніше відчуття економічної скрути, відчуття економічного благополуччя зовсім не так сильно корелювало з класовою позицією та стратифікаційним рівнем, як змістовна складність праці. Таким чином, замість пов'язування класу та стратифікації із дистресом, відчуття економічного благополуччя чи скрути мало додало до цих зв'язків, і може навіть послабило їх, заміщаючи вплив змістовної складності праці на відчуття людьми благополуччя чи дистресу.

Таблиця 18.13. КОРЕЛЯЦІЇ ЗМІСТОВНОЇ СКЛАДНОСТІ ПРАЦІ ТА ВІДЧУТТЯ ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЧИ СКРУТИ ІЗ ВІДЧУТТЯМ ДИСТРЕСУ, УКРАЇНА (1992-93, 1996 РОКИ)

	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Кореляції між дистресом та:				
змістовною складністю праці	- 0,16*	- 0,05*	- 0,15*	- 0,18*
відчуттям благополуччя чи скрути	- 0,26*	- 0,28*	- 0,33*	- 0,27*

* $p < 0,05$.

Чи допомагає відчуття економічного благополуччя пояснити зв'язок між *структурною локалізацією* та дистресом? Щоб відповісти на це питання нам необхідно з'ясувати не лише те,

наскільки статистичне контролювання відчуття економічного благополуччя зменшує коефіцієнти η для структурної локалізації та дистресу, а й міру впливу контролювання відчуття економічного благополуччя на рівень дистресу кожної частини населення (див. таблицю 18.14). Ця таблиця показує, що статистичне контролювання відчуття економічного благополуччя має наслідком лише помірне зменшення коефіцієнтів η , що характеризують взаємозв'язки структурної локалізації та дистресу як для чоловіків, так і для жінок. Отже, не можна стверджувати, що відчуття економічного благополуччя пояснює більше, ніж невелику частину загального зв'язку між структурною локалізацією та дистресом як для чоловіків, так і для жінок. Також відчуття економічного благополуччя пояснює лише незначну частину варіації рівнів дистресу серед кількох частин *незайнятого населення*, на відміну від усіх зайнятих, якщо їх розглядати як одну категорію. Це відчуття істотно не пояснює навіть відмінність між зайнятими як одним цілим та незайнятими як протилежною цілісністю.

Однак, як випливає з таблиці 18.5, дійсно різкий контраст між відчуттями благополуччя чи дистресу спостерігається не між більше та менше привілейованими соціальними класами, і навіть не між усіма зайнятими та всіма незайнятими, а між *найпривілейованішими соціальними класами* та деякими частинами *незайнятого населення*. Таблиця 18.14 показує (наскільки про це можна говорити за таких малих N), що відчуття економічного благополуччя дійсно впливає на відчуття емоційного благополуччя найбільш привілейованих соціальних класів (менеджерів і працевлаштувачів обох статей, хоча, можливо, більше для чоловіків ніж жінок, та – для чоловіків – експертів; серед

Таблиця 7.14. СТРУКТУРНА ПОЗИЦІЯ ТА ДИСТРЕС – КОРЕЛЯЦІЯ НЕКОРЕГОВАНІ ТА КОРЕГОВАНІ СТАТИСТИЧНИМ Стандартизовані відхилення від середнього для всіх показників			
Чоловіки		Жінки	
Кореговані	Кількість	Некореговані	Кореговані
Соціально-структурна позиція			
–0.34	(10)	–0.74	–0.64
0.27	(15)	0.26	0.25
0.01	(71)	–0.19	–0.14
–0.23	(48)	–0.11	–0.11
–	(86)	–0.14	–0.10
–0.11	(121)	0.02	0.00
0.08	(22)	0.39	0.35
0.27	(22)	0.35	0.32
–	(13)	0.16	0.10
0.43	(18)	0.28	0.18
0.30*		0.24*	0.20
0.26*		0.18*	0.15
0.22*		0.17*	0.14*

* $p < 0.05$.

Примітка: значення кількості для деяких прошарків населення менші за наведені в таблиці 7.5, а середні відповідно

		Кількість	Некореговані
Менеджери та роботодавці	(15)		-0.54
Самозайняті	(20)		0.18
Супервізори	(69)		-0.02
Експерти	(19)		-0.35
Працівники нефізичної праці	(5)		-
Робітники фізичної праці	(163)		-0.08
Зайняті < 15 годин /тиждень	(13)		0.22
Шукають роботу або перестали	(23)		0.35
У відпустці або домогосподарки	(8)		-
Пенсіонери	(15)		0.44
Кореляція (η), для всіх перерахованих верств			
Кореляція (η), якщо всіх працюючих ≥ 15 годин /тиждень вважати однією категорією населення			
Кореляція (η), якщо поділити населення на працюючих ≥ 15 годин /тиждень та тих, хто працює менше або взагалі не працює			
0.25*			

жінок радше для супервізорів, ніж для експертів). Відчуття економічного благополуччя також може допомогти пояснити дистрес *частин* сегментів незайнятих, хоча вже за іншої гендерної відмінності. Це відчуття допомагає пояснити дистрес безробітних чи частково зайнятих чоловіків,

але не чоловіків-пенсіонерів; проте, безсумнівно, додає пояснення дистресу жінок-пенсіонерів, як і дистресу тих жінок, котрі перебувають у відпустці чи вважають себе домогосподарками. Навряд чи з одержаних результатів можна робити висновок, що відчуття економічного благополуччя значною мірою пояснює зв'язок між структурною локалізацією та дистресом у чоловіків чи жінок, або що воно послідовно пояснює відмінність між найбільш та найменш привілейованими сегментами населення, але схоже, воно дійсно сприяє дистресу чи його відсутності у деяких більш чи менш привілейованих сегментів населення. Можна сказати, що ці результати узгоджуються з гіпотезою про те, що відчуття економічного благополуччя чи скрути впливає на різницю у суб'єктивному відчутті добробуту чи дистресу між *найбільш привілейованими* та деякими з *найменш привілейованих частинами* населення України, але навряд чи надають переконливі докази на користь навіть такого обмеженого твердження.

ВИСНОВКИ

Лонгітюдне дослідження в Україні мало два основні результати. Один – це те, що упродовж трьох–трьох з половиною років триваючих радикальних соціальних перетворень, супутніх трансформаціям України, у міських чоловіків та жінок спостерігалися надзвичайна нестабільність у самостійності орієнтацій та відчутті благополуччя або дистресу, а також (наскільки можна судити) менша, але все ж таки значима нестабільність навіть у тому, що звичайно є найстабільнішою стороною особистості, – розумовій гнучкості. Ця нестабільність була настільки несподіваною, що ми доклали значних зусиль аби переконатися, що це не просто артефакт якогось недоліку методу. Ми переконалися і навіли докази (в тексті та примітках 5 та 12), що це не так. Іншим принципово важливим результатом є те, що, попри радикальні соціальні зміни та нестабільність особистості, зв'язки соціального класу та соціальної стратифікації із особистістю, які на час базового дослідження 1992-93 років були подібними за характером, хоча й дещо слабшими за силою, ніж їхні аналоги як у тогочасній Польщі перехідного періоду, так і в Польщі часів соціалізму або ж у капіталістичних Сполучених Штатах та Японії, залишилися подібними за характером і три–три з половиною роки по тому, а деякі навіть посилюлися. Єдиним вражаючим винятком була стійка слабкість зв'язків класу та стратифікації із дистресом. Але коли аналіз охоплює також незайняті сегменти населення, спостерігається відчутний та важливий зв'язок між структурною локалізацією і дистресом, який 1996 року залишається таким самим, як і 1992-93 – через те, що незайняті постійно зазнавали більшого дистресу ніж зайняті.

Значне місце у цьому розділі посідають спроби узгодити між собою ті результати, які на перший погляд здаються несумісними. Якщо особистість була настільки нестабільною, як могли залишатися стійкими у часі зв'язки соціальної структури і особистості? Спочатку ми припускали, що надзвичайна нестабільність особистості може бути пов'язана із соціальною мобільністю – що люди, які перемістилися із більш сприятливих структурних позицій на менш сприятливі, могли зазнати зростання дистресу, зниження самостійності орієнтацій та, можливо, зниження навіть розумової гнучкості; і що у людей, які перейшли з менш сприятливих структурних позицій на більш сприятливі, відчуття благополуччя, самостійності орієнтацій та розумова гнучкість могли зрости. У крайніх випадках – втрати чи поновлення зайнятості – ми дійсно знаходили свідчення на підтримку цієї гіпотези, оскільки такий перехід мав істотне і значуще відношення до відповідних змін у самостійності орієнтацій та дистресі, однак не до якихось значних змін у розумовій гнучкості. Проте для переважної більшості міського дорослого населення, зайнятого і в 1992-93 роках, і в 1996 році, було мало ознак якогось істотного зв'язку між соціальною мобільністю і змінами в особистості. Хоч би як ми намагалися, нам не вдалося виявити істотного чи статистично значущого зв'язку між міжкласовою мобільністю і змінами в особистості. Ключовий момент, як і для зміни соціально-

стратифікаційної позиції, полягає в тому, що попри великі зміни у соціальній та економічній структурі країни та попри істотну міжкласову мобільність, загальна соціально-стратифікаційна позиція змінювалася дуже мало. Щонайбільше можна дійти висновку, що зміни у соціально-стратифікаційній позиції або у її складових мають значуще, хоч лише помірне відношення до змін у відчутті благополуччя чи дистресу, але не до змін у самостійності орієнтацій чи розумовій гнучкості. До того ж різні складові соціальної стратифікації помітно пов'язані зі змінами дистресу у чоловіків та жінок. На підставі цих результатів навряд чи можна дійти висновку про існування тісного чи усталеного зв'язку між нестабільністю особистості та соціальною мобільністю.

Чим же тоді пояснити стабільно значущі зв'язки соціального класу та соціальної стратифікації із самостійністю орієнтацій і розумовою гнучкістю впродовж трьох–трьох із половиною років радикальних соціальних змін та умов надзвичайної нестабільності особистості? Наша гіпотеза полягала у тому, що ті самі безпосередні умови життя, які з'єднують позицію у загальній соціальній структурі з особистістю, як це було показано в попередніх дослідженнях капіталістичних і соціалістичних, західних і незахідних суспільств, а також – що особливо важливо для нас – у дослідженнях періодів явної соціальної стабільності та радикальних соціальних змін, продовжують відігравати таку роль сполучної ланки впродовж усього періоду перетворень в Україні. Звісно, основне припущення цієї гіпотези полягає в тому, що великі соціальні зміни, які спостерігалися у цей період в Україні, не вплинули на зв'язки структурної локалізації із безпосередніми умовами життя людей. На підтримку цього припущення ми знайшли, що впродовж періоду радикальних соціальних змін в Україні клас та стратифікація були так само сильно пов'язані зі змістовною складністю праці, як і в інших суспільствах в періоди очевидної соціальної стабільності. А змістовна складність праці була пов'язана із самостійністю орієнтацій та розумовою гнучкістю так само, хоча, можливо, не настільки сильно, як і в інших країнах за стабільніших часів.

Окрім того – і це вирішальний компонент у поясненні стабільності зв'язків соціальної структури й особистості попри соціальні зміни та нестабільність особистості – ми припустили, що вирішальні безпосередні умови життя залишалися високо стабільними. Ми проаналізували одну ключову умову, важливість якої для пояснення зв'язків соціальних класів та соціальної стратифікації з особистістю було продемонстровано у багатьох дослідженнях – змістовну складність праці у сфері оплачуваної зайнятості. Її стабільність навіть у ці три–три з половиною роки радикальних соціальних змін, які охоплює наше дослідження, виявилася дуже високою як для чоловіків, так і для жінок. А оскільки змістовна складність праці пояснює від помірної до суттєвої частки зв'язків між соціальним класом та соціальною стратифікацією з одного боку та самостійністю орієнтацій з іншого, ми переконані, що важлива складова пояснення усталеності зв'язків між соціальною структурою та особистістю навіть за умов нестабільності самої

особистості полягає у стабільності безпосередніх умов життя людей. Принаймні одна така умова залишається тісно пов'язаною з позицією у загальній соціальній структурі і продовжує слугувати містком від позиції у загальній соціальній структурі до самостійності орієнтацій та розумової гнучкості, але не до дистресу. Ми переконані, що інші безпосередні, пов'язані з соціально-структурною позицією умови життя повинні подібним чином сприяти стабільності зв'язків класу та стратифікації з цими вимірами особистості.

Остаточною перевіркою, оскільки йдеться про змістовну складність праці, стало відтворення каузальної моделі змістовної складності праці та розумової гнучкості, яку Мелвін Кон Кармі Скулер застосували для американських чоловіків як прототипове оцінювання взаємних впливів умов парці та особистості. Якщо попередні твердження вірні, то змістовна складність праці має впливати на розумову гнучкість чоловіків та жінок України в період радикальних соціальних змін так само, як вона впливала на розумову гнучкість чоловіків США впродовж тривалого періоду соціальної стабільності. Наша гіпотеза також ґрунтувалася на припущенні про те, що стабільність змістовної складності праці навіть в рамках моделі, де статистично контролюються впливи розумової гнучкості, рівня освіти та відповідних соціальних характеристик, буде значною для чоловіків та жінок України, в той час як стабільність розумової гнучкості обов'язково виявиться значно слабшою, ніж у моделі для США. Поки що результати відповідали припущенням. Чого ми не очікували, але що ретроспективно здається цілком правдоподібним, так це малий і статистично незначущий взаємний вплив розумової гнучкості й змістовної складності праці. Але як це могло бути інакше? Ми формулюємо це питання таким чином не лише через те, що так диктує математика рівнянь, але й тому, що соціальна психологія ситуації робить подібний результат невідворотним. Якщо особистість нестабільна, як вона може (в даному разі я вважаю виміром особистості *розумову гнучкість*) впливати на здатність індивіда чи то модифікувати його або її умови праці, чи то сприяти процесу просування, збереження або вибору роботи?

На додаток до цього хотілось би також знати, чи маємо ми тут часткову відповідь на питання, що не давало нам спокою, починаючи з результатів, наведених у розділі 15, а саме: чому для України кореляції між змістовною складністю праці (та іншими умовами праці) та особистістю менші, ніж для Польщі? Тепер ми вважаємо, що часткова відповідь полягає в тому, що, оскільки ці кореляції є адитивною функцією впливу праці на особистість та особистості на працю, тоді, якщо має місце лише перше, кореляції з необхідністю повинні бути слабшими ніж тоді, коли впливи взаємні, як це було у випадку американських чоловіків протягом періоду стабільності.

Ми зовсім не впевнені, що досягнули правильного пояснення, чому зв'язки класу та стратифікації з *дистресом* були слабкими і статистично незначущими, а зв'язки структурної локалізації з дистресом – сильнішими та статистично значущими. На описовому рівні відповідь

зрозуміла: найбільше зазнали дистресу не ті, хто мали оплачувану роботу, і навіть не представники найменш привілейованих соціальних класів, а основні частини *незайнятих*, особливо *безробітні* та пенсіонери. Чому ці сегменти населення зазнали дистресу найбільше? Ми припустили, що це сталося (принаймні здебільшого) через відчуття ними економічної депривації. Ця гіпотеза частково підтвердилася, але багато аспектів зв'язку залишилися без пояснення. Спираючись на аналіз щодо польських безробітних у розділах 16 і 17, ми маємо сильну підозру, що інша частина пояснення може полягати в тому, що діяльність широких верств безробітних була простішою за діяльність більшості зайнятих людей. Проте, на жаль, ми не маємо даних щодо складності діяльності безробітних в Україні, тому наша підозра залишається неперевіреною.

За всієї цілком усвідомлюваної неоднозначності зв'язку між соціальною структурою і дистресом, найважливішим висновком із лонгітюдних досліджень України – висновком, якого б ніколи не дійти на підставі будь-якого крос-секційного дослідження – є наявність *стабільності всупереч змін*: *стабільності зв'язків між соціальною структурою й особистістю, незважаючи на триваючі широкомасштабні зміни у соціальній та економічній структурах країни та попри поширену нестабільність в особистостях її дорослого населення.*

На підставі цього дослідження України ми можемо не ризикуючи зробити висновок, що загальний характер зв'язків між соціальною структурою і фундаментальними вимірами особистості, виявлений раніше у різних країнах – капіталістичних та соціалістичних, західних та незахідних, у періоди явної соціальної стабільності та радикальних соціальних змін – знову був виявлений *навіть у розпал тривалого періоду докорінних соціальних змін і попри надзвичайну нестабільність особистості.* Більше того, для умов радикальних соціальних змін *пояснення* цієї сталості зв'язків є майже таким самим, що й для часів явної соціальної стабільності і полягає у безпосередніх умовах життя, пов'язаних із соціально-структурною позицією. Навіть єдиний приклад країни, в якій за суто екстремальних умов знову засвідчується чудова стійкість зв'язків між соціальною структурою й особистістю, є достатнім, щоб продемонструвати, що ці зв'язки є надзвичайно міцними.

Розділ 19.

Соціальна структура та особистість під час трансформацій у містах Китаю: порівняння із Польщею та Україною перехідного періоду

*Мелвін Кон, Вейдонг Ванг, Їн Ю **

Наше дослідження соціальної структури та особистості під час приватизації¹ економіки в китайських містах було опрацьоване для поглибленого тестування та покращення теорії соціальної структури, яка зараз розвивається і яку було сформульовано і перевірено спочатку для Сполучених Штатів (див. Kohn 1963, 1969, 1987; Kohn&Schooler 1969, 1983), згодом перевірено та розвинуто у порівняльному дослідженні у демократичній капіталістичній країні Японії (див. Naoi and Schooler 1985; Schooler and Naoi 1988, Kohn et al. 1990), потім модифіковано і заново перевірено у дослідженні однієї з небагатьох соціалістичних країн, в якій було можливо здійснити таке дослідження (Польщі; див. Kohn & Slomczynski 1990), і зрештою піддано найбільш вимогливому випробуванню та подальшому покращенню у порівняльному дослідженні двох країн, що перебували у стані радикальних соціальних змін під час переходу від соціалізму до зародження капіталізму – в Польщі та Україні (Kohn et al. 1997, 2000, 2002, 2004; Kohn 2006). У теперішньому дослідженні ми розширюємо масштаб порівняння, додаючи вивчення Китаю, що переживає радикальні соціальні зміни² зовсім іншого типу, ніж Польща та Україна перехідної доби.

Вихідне припущення нової теорії, що ми заново перевіряємо у цій статті, полягає у тому, що позиція в соціальній структурі пов'язана з особистістю, насамперед шляхом зв'язків соціально-структурної позиції з безпосередніми умовами життя, що впливають на особистість та

* Ми у величезному боргу вдячності перед нашими польськими та українськими колегами – Крістіною Яніцькою, Валерієм Хмельком, Богданом Махом, Володимиром Паніотто, Казимежем Сломчинським та покійним Войцехом Заборовським – чий порівняльний аналіз соціальної структури та особистості на ранніх стадіях переходу від соціалізму до зародків капіталізму в їхніх країнах ми тепер доповнюємо, додаючи Китай періоду приватизації. Ми також боржники Бей Ліу, чий першопрохідницьке дослідження соціальної структури та особистості у Шанхаї перехідного періоду великою мірою сприяло нашому рішення включити китайські міста до нашого теперішнього дослідження; і також ми вдячні Лулу Лі та Янджи Біан за безцінні поради щодо дослідницького дизайну та вибору міст для опитування. Дослідження, на якому базується публікація, було здійснено за підтримки американського Національного Наукового Фонду (National Science Foundation), Китайської Ради з Грантів (The China Fellowship Council) та Китайського Народного Університету. Запити просимо надсилати до Мелвіна Кона за адресою: MelvinL. Kohn, Department of Sociology, Johns Hopkins University, 3400 N. Charles Street, Baltimore, MD 21218. E-mail: mel@jhu.edu.

Цей розділ є перекладом статті, опублікованій в журналі *Social Forces*.- 2012.- Vol.91.- No.2.- P. 347-373. Додаткові матеріали доступні онлайн у *Social forces* <http://sf.oxfordjournals.org>. (Прим.ред.).

¹Ми навмисне використовуємо дещо неоднозначний офіційний термін, приватизація, для характеристики процесу, що брав участь у важливих зрушеннях у напрямку капіталістичної економічної організації, хоча власність основних підприємства часто лишається за урядом.

²Під радикальними соціальними змінами ми маємо на увазі фундаментальні зміни у соціальній, економічній та політичній структурі суспільства, не просто період драматичних подій і необов'язково швидку зміну.

знаходяться під її впливом. Для вимірів соціальної структури, які ми тут розглядаємо, – соціальний клас та соціальна стратифікація – найважливішими безпосередніми умовами систематично називалися умови праці, зокрема ті, що позитивно чи негативно впливають на можливості виявляти самостійність під час праці – змістовна складність праці, щільність нагляду та рутинність. Проте за незвичайних обставин ці умови можуть нівелюватися іншими умовами праці та життя.

Дослідження у всіх названих вище країнах підтвердили такі припущення. Ці дослідження послідовно показали, що позиція у класовій структурі та соціальній стратифікаційній ієрархії міцно пов'язана з такими фундаментальними вимірами особистості, як розумова гнучкість, самостійність орієнтацій та відчуття благополуччя чи дистресу. Більше того, *пояснення* зв'язків між становищем у соціальній структурі та особистістю було значною мірою подібним в усіх країнах і у різні періоди досліджень: позиція у класовій структурі й соціальній стратифікаційній ієрархії сильно корелює з умовами праці, які сприяють чи обмежують самостійність індивіда під час роботи. Ці умови праці, у свою чергу, впливають та перебувають під впливом розумової гнучкості, самостійності орієнтацій та (окрім Польщі у соціалістичний період) відчуттям благополуччя чи дистресу. Це виключення вказало одну важливу крос-культурну відмінність, виявлену для капіталістичних Сполучених Штатів та соціалістичної Польщі: менеджери у Сполучених Штатах мали найменше відчуття дистресу серед усіх соціальних класів, тим часом як менеджери у соціалістичній Польщі (особливо ті, які не були членами Польської об'єднаної робітничої (комуністичної) партії) належали до тих, хто відчував дистрес найбільше, також робітники фізичної праці у Сполучених Штатах виявилися соціальним класом з найбільшим відчуттям дистресу, у той час як у Польщі – з найменшим (Kohn & Slomczynski 1990:96-7, 208-228). Відмінності між Польщею та США видаються значною мірою похідними від розбіжностей в умовах праці та життя, які мають польські та американські менеджери і польські та американські робітники фізичної праці (Kohn & Slomczynski 1990:215-224).

Аналіз Польщі та України у період переходу до капіталізму показав, що в тих аспектах, в яких соціалістична Польща була подібна до капіталістичних США та Японії, Польща та Україна перехідної доби продовжували демонструвати той самий зв'язок класу та стратифікації із особистістю, що й Польща за соціалістичної доби. Проте в тих аспектах, в яких соціалістична Польща відрізнялася від капіталістичних США та Японії, у Польщі перехідного періоду швидко утворювалися такі ж самі зв'язки між соціальною структурою та особистістю, як і в капіталістичних країнах. Лонгітюдний аналіз протягом трьох-трьох з половиною років радикальних соціальних змін показав вражаюче високий рівень нестабільності особистості, тим часом, як *зв'язок соціальної структури та особистості* у своїй основі залишався незмінним. Пояснення того, що зв'язки залишалися по суті незмінними, але їхня сила послаблювалася, полягає в тім, що протягом цього бурхливого періоду радикальних соціальних змін складність

праці продовжувала впливати на особистість, але нестабільні особистості мали слабкий вплив на умови праці та становище у соціальній структурі (див. Kohn et al. 2009 чи Kohn 2006, розділ 7).

Дослідження Польщі та України перехідної доби було сфокусовано на одному основному типі радикальних соціальних змін, в якому соціальна структура зазнала дезінтеграції, а економічна структура ще продовжувала переживати процес змін, причому для України за значної непевності щодо кінцевого результату. Наш намір досліджувати Китай пов'язаний із бажанням розширити наше порівняння на трансформації радикально іншого типу: в Китаї «приватизація» економічної системи відбувається під егідою комуністичної партії. Така трансформація економіки від соціалістичної до ринкової надає можливість надзвичайно цікавого контрасту із перетвореннями в країнах Східної Європи та в колишньому Радянському Союзі.

Безумовно, Китай у багатьох важливих аспектах відрізняється від Польщі, України та решти країн, де було проведено повні чи часткові реплікації нашого американського дослідження. Можливо, найважливішим є те, що мова та культура Китаю відрізняються від мов та культур країн Західного світу, де було здійснено більшість з реплікацій. З робіт Скулера та Наої (1985, 1988) про Японію та з дослідження Шанхаю, Китай, виконаного Ліу (2006), ми винесли впевненість, що успішна реплікація у країні Сходу можлива. Проте Шанхай не є те саме, що Китай, і Шанхай становить екстремальний випадок приватизації (що стало першопричиною того, що Ліу обрала цю країну для свого дослідження), і ми збиралися вивчати весь спектр китайських міст, від найбільш до найменш розвинених в ракурсі переходу до ринкової економіки. Існують також важливі розбіжності щодо надання соціальних послуг (особливо у сфері охорони здоров'я, шкільної освіти для дітей та захисту праці), із характерними рисами китайської моделі, започаткованої ще в часи маоїзму, заснованої на наданні соціальних послуг через урядові «робочі об'єднання» (*danwei*). Хоча ця система відживає свій вік, вона й сьогодні може відігравати важливу роль у тім, як особистість пов'язана із соціальною структурою, особливо у містах з найнижчим рівнем приватизації. Найцікавішим є те, що титанічні зусилля, що їх докладає китайський уряд задля обмеження величезного напливу сільського населення в міські центри для проживання та працевлаштування шляхом системи реєстрації прописки (*Hukous*) цілком ймовірно впливає на взаємозв'язки між особистістю та соціальною структурою в будь-якому з міст, які ми вивчали, чи в усіх з них (див. Wu&Treiman 2004, 2007).

Таким чином, у цій статті представлено подальше вивчення узагальненої теоретичної моделі соціальної структури та особистості, попередньо перевіреної у кількох країнах в умовах як соціальної стабільності, так і радикальних соціальних змін, а тепер застосованої до величезної і дуже складної країни із притаманними їй процесами радикальних соціальних змін.

Це також вивчення самого Китаю, щоб зрозуміти, чи деякі з притаманних йому рис мають соціально-психологічні наслідки і які саме.

Дизайн дослідження

Як у польських та українських дослідженнях переходу від соціалізму до початків капіталізму, у цьому дослідженні характерного для Китаю переходу ми обмежуємося міським населенням. Для дослідження взаємозв'язків між соціальною структурою та особистістю під час трансформацій у Китаї, покладатися на вивчення лише одного міського ареалу, як це було зроблено для випадку Японії Наої та Скулером (1985), коли вони вивчали працевлаштованих чоловіків-мешканців долини Канто, що оточує Токіо, було б недостатньо. У Китаї, із його значною гетерогенністю, взаємозв'язки між соціальною структурою та особистістю у перехідний період можуть суттєво відрізнятися для міст із високим рівнем приватизації та матеріального добробуту, на противагу тим містам, де економічний розвиток не сягає так високо. Проте реально ми не могли здійснити опитування усього міського населення Китаю чи репрезентативної вибірки всіх китайських міст. Насправді нам і не було потреби цього робити. Першочергове дослідницьке завдання полягало в тім, щоб дізнатися, чи ці взаємозв'язки суттєво однакові чи відмінні для міст, що різняться мірою приватизації та матеріального добробуту, беручи до уваги також, наскільки це можливо, такі скорельовані змінні, як кількість населення та індустріалізація. Для досягнення цієї мети ми обрали чотири міста – Увей (Wuwei), Ечжоу (Ezhou), Баодін (Baoding) та Чженьцзян (Zhenjiang) – усі приблизно із 1 мільйоном населення і всі з різних кватилів китайських міст, проранжованих за рівнем приватизації та матеріального добробуту. Задля того, щоб врахувати кількість населення, ми також обрали значно більше п'яте місто, Тяньцзинь (Tianjin), однакове із Чженьцзян за рівнем приватизації. В межах цих міст ми провели інтерв'ю за репрезентативною вибіркою дорослих чоловіків і жінок, незалежно від їхнього статусу зайнятості. (Детальніша інформація про методи, використані для вибору місцевостей та індивідуальних учасників, а також ґрунтовніша інформація про опитувальник міститься у Kohn et al. 2007:404-10).

Концептуалізація та вимірювання особистості

Для нашого китайського дослідження ми навмисне почали із параметрів особистості, розроблених для порівняльного аналізу Польщі та України за раннього періоду їх трансформацій, і ми провели ґрунтовну перевірку припустимості використання цих показників для Китаю (див. Kohn et al. 2007:414-26).

Польсько-українське порівняльне дослідження концентрувалося на трьох фундаментальних вимірах особистості, чий взаємозв'язок із місцем у соціальній структурі та умовами праці було показано у дослідженнях, проведених у США, соціалістичній Польщі та

Японії, зокрема на розумовій гнучкості, самостійності орієнтацій *на противагу* підкоренню зовнішньому авторитету, та відчутті благополуччя чи дистресу, причому два останніх є вимірами другого порядку, що базуються на кількох вимірах першого порядку, котрі стосуються орієнтації на себе та інших (Kohn et al. 2007:414-26). Самостійність орієнтацій насамперед виражена у відсутності авторитарно-консервативних уявлень та у сприйнятливості до змін, і по-друге, у нормах особисто відповідальної моралі та довірі до інших. Первинні прояви дистресу фіксуються, у першу чергу, у наявності самоосуду та тривожності, а вторинні у браку впевненості в собі та недовірі до інших.

Моделювання на основі конфірматорного факторного аналізу, яке ми розробили для вимірювання цих вимірів особистості серед китайських чоловіків і жінок, надає докази для нашого основного висновку: ці моделі добре співвідносяться із структурою даних. Ці моделі, особливо взаємозв'язки концептів та індикаторів, дуже подібні для перехідних Польщі та України, а також для Сполучених Штатів, Японії та Польщі у періоди соціальної стабільності. Моделі по суті ідентичні для п'яти міст, які ми вивчали у Китаї. Моделі суттєво не відрізняються для чоловіків та жінок. Ми робимо висновок, що у нас є надійне підґрунтя для крос-національної порівняльності у значенні та вимірюванні всіх вимірів особистості, що ми вивчали. Більше того, незмінність вимірювальних моделей для обох гендерів і для п'яти міст, що значно відрізняються за своїм рівнем приватизації та матеріального добробуту, так само, як і за величиною, свідчить про те, що ці концепти є настільки глибоко укорінені в китайській культурі, що одні й ті самі індикатори відображають відповідні поняття по суті однаковою мірою в різних містах та для чоловіків й жінок. *Ми не накладаємо західні психологічні конструкти на китайську культуру.*

Концептуалізація та вимірювання соціальної структури

У нашій концептуалізації соціальної структури для *зайнятої частини міського населення Китаю* ми концентруємося на соціальному класі та соціальній стратифікації, розглядаючи ці два конструкти як альтернативні концептуалізації соціоекономічної структури, при чому ці два способи концептуалізації надають взаємодоповнюючі ракурси.

Наша концептуалізація *соціального класу* є модифікацією розширеної Еріком Райтом (1976, 1978) концептуалізації, що належить Марксу, щоб пристосувати її до складних реалій кінця XX ст. Наша основна вихідна теза полягає в тому, що клас є *не* суцільним континуумом соціальної нерівності, але номінальною класифікацією, перетином трьох окремих вимірів влади та привілейованого становища: власності та контролю над засобами виробництва, контролю над працею інших та (для не-власників, хто має незначні вповноваження контролювати робочий процес чи не має їх взагалі) класичної марксистської різниці між працівниками фізичної та розумової праці.

Для досягнення максимальної порівнянності у вимірюваннях в сучасному Китаї та перехідних Польщі та Україні, ми навмисне використовували однакові критерії для диференціації соціальних класів, що були використані для Польщі та України на більш ранніх стадіях їх переходу до зародків капіталізму, із сімома класовими категоріями:

- Роботодавці: власники засобів виробництва, які мають більш, ніж три найманих працівники, що не є членами їхніх родин;
- Самозайняті особи: власники засобів виробництва, які мають не більше двох найманих працівників, не членів родини, та членів родини, працевлаштованих на таких підприємствах;
- Менеджери: наймані працівники, які управляють та контролюють функціонування фірми, організації чи основної урядової ланки або її великого підрозділу, так само, як і інші працівники, які прямо чи опосередковано наглядають за діяльністю більше, ніж 50 осіб, частина з яких також самі є супервізорами;
- Супервізори: всі наймані працівники, що наглядають за більш, ніж двома особами;
- Експерти: працівники, котрі не є супервізорами і працюють у професійній сфері, що зазвичай вимагає університетської чи технічної освіти;
- Працівники нефізичної праці: всі працівники, котрі не є супервізорами, чия робота включає важливий компонент нефізичної праці, такої, що відрізняється від роботи експерта;
- Працівники фізичної праці: наймані працівники, які не є супервізорами, чия робота переважно фізична за характером.

Ми застосовуємо цю категоризацію для жінок так само, як для чоловіків, базуючи категоризацію класової позиції жінок на *їхній власній* ситуації зайнятості, а не на ситуації зайнятості їхніх чоловіків, батьків чи інших членів родин чоловічої статі.

На противагу цьому, ми розглядаємо *соціальну стратифікацію* як про суцільний континуум влади, привілейованого становища та престижу. Польське й українське дослідження розглядали найкращим показником соціальної стратифікації модель конфірматорного факторного аналізу другого порядку, де вимірами першого порядку були освітні досягнення, професійний статус та дохід, використовуючи в якості індикатора професійного статусу як нещодавню версію міжнародної класифікації Треймана (1977), так і класифікації, притаманні конкретним країнам (див. Таблицю 19.1). Ми зробили так само для нашого дослідження Китаю, адаптуючи класифікацію професійного статусу Лі (2005) до стандартів міжнародної класифікації професій. Ми знаходимо кореляцію між індексом професійного статусу, підлаштованого під спеціалізовані вимоги нинішнього Китаю, і найновішою версією індекса Трейнмана на рівні 0.81, що є достатньо високою для порівняльного аналізу, але дозволяє варіативність у ранжуванні статусів конкретних професій у Китаї.

Таблиця 19.1: Вимірювальні моделі для становища у соціальній стратифікації для Китаю (2006), Польщі (1992) та України (1992-93)

	Китай		Польща		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Поняття та індикатори						
Стандартизовані переходи/ланки від понять до індикаторів						
<i>Освітні досягнення</i>						
Роки освіти	-	-	.99*	.99*	.98*	.99*
Рівень освіти	1.00	1.00	.97*	.96*	.99*	.99*
<i>Дохід на робочому місці</i>						
Заробіток на основній роботі	-	-	1.00	1.00	-	-
Дохід на робочому місці (log)	.88*	.80*	-	-	.69*	.78*
Дохід сім'ї (log)	.88*	.89*	-	-	.79*	.42*
<i>Професійний статус</i>						
(Міжнародна) шкала Треймана	.97*	.96*	.96*	.97*	.97*	.95*
Професійний статус для конкретної країни	.86*	.83*	.89*	.92*	.89*	.95*
Стандартизовані переходи/ланки, від положення в соціальній стратифікації до її вимірів першого порядку						
<i>Становище в соціальній стратифікації</i>						
Освітні досягнення	.62*	.67*	.84*	.87*	.75*	.86*
Дохід	.56*	.51*	.45*	.44*	.14*	.35*
Професійний статус	.83*	.71*	.81*	.88*	.84*	.83*
RMSEA	.041		.033		.051	
Кількість кейсів	1186	834	792	658	557	583

* $p < .05$

Примітка. Показники для Польщі та України взято з Kohn et al. 1997, Додаток, Таблиця A2, передруковано у Kohn 2006, Таблиця 4.4.

Вимірювальні моделі для китайських чоловіків та жінок є подібними, хоча не ідентичними щодо моделей, використаних для польських та українських респондентів чоловічої та жіночої статей, із доходом як майже таким же сильним показником соціальної стратифікації, як і освітні досягнення та професійний статус для Китаю, хоча дещо слабшим для Польщі та України. Модель, що визначає переходи від конструктів другого порядку (позиція в соціальній стратифікації) до конструктів першого порядку (професійний статус, освітні досягнення та дохід), та переходи від професійного статусу та доходу до їхніх індикаторів як однакових для чоловіків та жінок, добре підходить під структуру даних. Немає потреби опрацьовувати окремі індекси для позиції у соціальній стратифікації для чоловіків та жінок.

Клас, стратифікація та особистість у Китаї порівняно із перехідними Польщею та Україною

Використовуючи ці індекси, ми можемо порівнювати зв'язки між соціальним класом та соціальною стратифікацією, з одного боку, і особистістю – з іншого у Китаї, Польщі та Україні (див. Таблицю 19.2). Для соціального класу, номінальної змінної, таблиця показує стандартизовані відхилення від середнього для чоловіків та жінок кожного соціального класу у кожній з трьох країн для трьох фундаментальних вимірів особистості. Цей спосіб презентації уможливорює чітке порівняння семи класових категорій для чоловіків та жінок у кожній країні. Аналіз дисперсії (ANOVA) також уможливорює оцінку *сили* зв'язку між соціальним класом та особистістю для кожного гендера в кожній країні стосовно трьох вимірів особистості. Це відбувається шляхом надання показника асоціації (*ета*), що використовується для вимірювання зв'язку між номінальною змінною (соціальний клас) та порядковими чи інтервальними змінними (факторні значення для вимірів особистості). Ми відкоригували ці показники, і також робимо це для всіх кореляцій, аби зважати на ненадійність факторних значень.

Таблиця 19.2: Клас, стратифікація та особистість для чоловіків та жінок з міських регіонів Китаю (2006), Польщі (1992) та України (1992-93)

	(N)	Стандартизовані розбіжності із середніми для працевлаштованих осіб за країною та гендером		
		Самостійність орієнтацій	Дистрес	Розумова гнучкість
<i>A. Соціальний клас</i>				
Китайські чоловіки				
Менеджери	(143)	.24	-.36	.22
Супервізори	(184)	.24	-.12	.29
Працівники нефізичної праці	(198)	.08	-.13	.15
Експерти	(65)	.51	-.25	.68
Робітники фізичної праці	(376)	-.23	.24	-.25
Самозайняті	(182)	-.27	.21	-.38
Працедавці	(31)	.19	-.29	.25
Кореляція (ета) =		.34*	.31*	.38*
Китайські жінки				
Менеджери	(26)	.09	-.25	.07
Супервізори	(67)	.24	-.34	.35
Працівники нефізичної праці	(292)	.20	-.10	.23
Експерти	(96)	.40	-.19	.46
Робітники фізичної праці	(182)	-.31	.36	-.47
Самозайняті	(150)	-.32	.04	-.34
Працедавці	(13)	-.80	.48	-.11
Кореляція (ета) =		.40*	.31*	.44*
Польські чоловіки				
Менеджери	(31)	.38	-.44	.78
Супервізори	(126)	.15	-.26	.09
Працівники нефізичної праці	(54)	.26	-.15	.41

Експерти	(43)	.87	-.21	.77
Робітники фізичної праці	(385)	-.26	.16	-.28
Самозайняті	(120)	.10	.01	.11
Працедавці	(24)	.29	.09	.28
Кореляція (ета) =		.35*	.23*	.50*
Польські жінки				
Менеджери	(7)	-	-	-
Супервізори	(67)	.35	-.25	.21
Працівники нефізичної праці	(224)	.17	-.09	.17
Експерти	(77)	.66	-.32	.78
Робітники фізичної праці	(227)	-.52	.29	-.56
Самозайняті	(45)	-.02	-.04	.16
Працедавці	(6)	-	-	-
Кореляція (ета) =		.44*	.28*	.70*
Українські чоловіки				
Менеджери	(21)	.59	-.09	.47
Супервізори	(116)	.01	-.16	.02
Працівники нефізичної праці	(19)	.30	-.02	.26
Експерти	(31)	.62	-.27	.36
Робітники фізичної праці	(319)	-.13	.09	-.10
Самозайняті	(15)	.08	.05	-.24
Працедавці	(6)	-	-	-
Кореляція (ета) =		.26*	.15	.24*
Українські жінки				
Менеджери	(1)	-	-	-
Супервізори	(102)	.09	-.11	.04
Працівники нефізичної праці	(130)	.00	-.07	.06
Експерти	(74)	.50	-.06	.45
Робітники фізичної праці	(234)	-.20	-.10	-.19
Самозайняті	(10)	.13	.02	-.17
Працедавці	(2)	-	-	-
Кореляція (ета) =		.25*	.14	.26*
В. Соціальна стратифікація				
<i>(кореляції з особистістю)</i>				
Китайські чоловіки		.46*	-.42*	.60*
Китайські жінки		.49*	-.37*	.62*
Польські чоловіки		.50*	-.23*	.65*
Польські жінки		.51*	-.31*	.78*
Українські чоловіки		.25*	-.08*	.26*
Українські жінки		.33*	-.17*	.21*

*p<.05

Примітка. Показники для Польщі та України взято (частково) з Kohn et al. 1997, Таблиця 2, розширено у Kohn 2006, Таблиця 4.5.

Зв'язки між соціальним класом та розумовою гнучкістю, самостійністю орієнтацій та відчуттям благополуччя чи дистресу дуже подібні за *патерном* для китайських чоловіків та

жінок і для польських та українських чоловіків та жінок, і майже такі самі за *величиною* для китайських чоловіків та жінок і для поляків того ж гендеру (що означає, *між іншим*, що вони міцніші, ніж відповідні зв'язки в українців в межах одного гендеру). Це також має важливе значення для масштабнішого порівняння соціальної структури та особистості за різних соціополітичних умов: китайські *менеджери*, як і польські і українські менеджери за часів переходу цих країн від соціалізму до зародків капіталізму (як показано в таблиці), але на противагу польським менеджерам за доби соціалізму (див. Kohn 2006, Table 1.5), перебувають серед найменш нещасливих соціальних класів, і китайські працівники фізичної праці (як польські та українські працівники фізичної праці часів трансформацій цих країн, але на противагу польським працівникам фізичної праці за соціалістичних часів) є одним з соціальних класів, що переживають найбільший дистрес. Цей результат щодо менеджерів порушує питання щодо того, чи наші критерії класифікації когось як менеджера не були підлаштовані під локальні умови пострадянського економічного підприємництва настільки, щоб їх застосування до Китаю не могло б бути цілком виправданим. Відповідно ми систематично модифікували ці критерії і зробили їх гнучкішими, тим самим здійснюючи перекласифікацію зростаючої кількості супервізорів як менеджерів. Жодна з цих змін у критеріях не викликала якихось змін у взаємовідносному ранжуванні менеджерів стосовно переживання дистресу чи стосовно інших вимірів особистості.

Однак, є один важливий виняток з наших результатів щодо подібності моделі зв'язку між класом та особистістю у перехідних Китаї, Польщі та Україні: в Китаї *самозайняті* індивіди одного гендеру вирізняються в плані особистості як дуже подібні до працівників фізичної праці. Це не спостерігалось серед польських чоловіків і жінок під час трансформацій в їхній країні (див. Таблицю 2).³ Це так само не спостерігалось серед польських чоловіків за часів соціалізму чи серед чоловіків в США чи Японії (Kohn, 2006:31-2, Table 1.6). У всіх цих країнах самозайняті особи були більш розумово гнучкими, із більшою самостійністю орієнтацій та зазнавали меншого дистресу, ніж працівники фізичної праці одного з ними гендеру. Фактично, за винятком Китаю, самозайняті індивіди були загалом наближені до середнього для всіх зайнятих одного з ними гендеру за всіма вимірами особистості, що ми вивчали – як цього і можна було очікувати через їхнє більш вигідне становище щодо власності та контролю за працею інших. Пізніше ми повернемося до цієї розбіжності між китайськими самозайнятими особами та самозайнятими особами в інших країнах.

Результати щодо соціальної стратифікації (див. частину В Таблиці 19.2) є цілком співзвучними до знахідок щодо соціального класу, із позитивними кореляціями, завжди відповідними більш привілейованому становищу в соціальній стратифікації, та вищими

³В українській вибірці для аналізу значущості було замало самозайнятих чоловіків та жінок (лише 15 чоловіків та 10 жінок), що само по собі становить дуже інформативний контраст із ситуацією із самозайнятими особами у Китаї.

кореляціями, що йдуть паралельно з вищими показниками *ета*. Напрямки кореляції між позицією в соціальній стратифікації та трьома фундаментальними вимірами особистості також цілком співзвучні зі знайденими у польських та українських чоловіків і жінок, і сила цього зв'язку майже така сама для китайських чоловіків та жінок, як і для поляків того ж гендеру, і сильніша, ніж в Україні. Відповідно, не дивно, що кореляція позиції у соціальній стратифікації із *дистресом* для китайських чоловіків і жінок помірно негативна, але на статистично значущому рівні.

Більше того, ці результати є правдивими для китайських міст, незалежно від рівнів приватизації та матеріального добробуту, наскільки ми можемо судити, виходячи з наших ключових порівнянь, незалежно від кількості населення.

Умови праці, що спрощують чи ускладнюють здійснення професійної самостійності

До цього моменту, результати для Китаю за часів переходу до «приватизованої» економіки загалом узгоджуються із результатами, отриманими в перехідних Польщі та Україні, особливо в Польщі. Проте ми ще не дійшли до серцевини знахідок для всіх попередніх досліджень, а саме, що взаємозв'язок класу та стратифікації із особистістю значною мірою пояснюється зв'язками класу та стратифікації із умовами праці, що сприяють чи обмежують можливість здійснення професійної самостійності під час роботи: змістовною складністю праці, щільністю нагляду та рутинністю. Чи це так само правдиво для Китаю?

Ми розробили вимірювальну модель змістовної складності праці якомога більш наближеною до тих, що їх було використано у дослідженнях перехідних Польщі та України (та всіх інших попередніх дослідженнях). Інтерв'юєри просили зайнятих чоловіків і жінок описати їхню роботу як таку, що стосується оперування з даними чи ідеями, роботи з речами та з людьми, а також обсяг часу, який вони витрачають на роботу в кожній з цих сфер. Як і в попередніх дослідженнях, ми навмисне *не* просили працівників оцінювати складність їхньої діяльності, а лише описати, що вони роблять. Один з співавторів цієї статті, Вейдонг Ванг, оцінював складність роботи, яку, за словами респондентів, він чи вона робили в кожній з цих галузей, а також найскладнішу працю, що респондент типово виконує (що ми називаємо «загальною складністю»), незалежно від того, чи ця праця включає взаємодію з даними, речами чи людьми. Іншим співавтором, Їнь Ю, було здійснено незалежне кодування цих показників складності для репрезентативної підвибірки зайнятих респондентів. Потім вони обговорювали розбіжності у кодуванні та незалежно кодували подальші вибірки респондентів, доки рівень узгодженості в кодуванні цих показників складності праці не досягав нашого критерію надійності для порядкових та інтервальних змінних, кореляції на рівні 0.85.

Інтеркореляції цих показників часу та складності подібні до тих, що ми знайшли для Польщі та України перехідної доби (а також у більш ранніх дослідженнях), але з двома

винятками. Для Китаю, кореляції роботи з речами (для тих людей, які виконують будь-яку роботу з предметами) зі складністю їхньої праці з даними та з людьми є негативними, хоча не великі за розміром; для Польщі та України ці кореляції позитивні. В принципі, ми б і очікували, що ці кореляції будуть позитивними, тому що складність праці у будь-якій сфері має відображати засадниче поняття змістовної складності праці.

Незважаючи на такі крос-культурні розбіжності, ми впевнені щодо значущості для Китаю вимірювальної моделі змістовної складності праці завдяки помірно високим позитивним кореляціям між складністю праці «в цілому» та складності праці у всіх трьох сферах, включаючи роботу з речами, що характерно для Китаю, як і для інших країн. Ми також переконані, що перехід між гіпотетичним конструктом, змістовною складністю праці, та складністю роботи з речами, відображає позитивний зв'язок, як і мало би бути. По суті, стандартизовані переходи від змістовної складності праці до всіх семи індикаторів у вимірювальних моделях для китайських чоловіків і жінок були досить подібні до індикаторів у моделях для України та Польщі перехідної доби (див. Таблицю 3) і для будь-якої іншої країни, що вивчалася подібним чином. Зокрема, загальна змістовна складність праці та змістовна складність праці з даними були найсильнішими індикаторами змістовної складності роботи, всі інші індикатори, за винятком часу, що витрачався на роботу з речами, мали позитивний зв'язок із змістовною складністю праці, а індикатор часу, що витрачався на роботу з речами, мав негативний зв'язок із засадничим поняттям.

Переходи від концептів до індикаторів дуже подібні для чоловіків і жінок. Крім того, модель, що визначає однакові переходи від понять до індикаторів для всіх п'яти китайських міст відповідає даним на задовільному рівні, із RMSEA (root mean square error of approximation), що дорівнює 0,067. Таким чином, наш індекс для цієї важливої умови праці підходить і для чоловіків, і для жінок, а також і для китайських міст із різним рівнем приватизації та матеріального добробуту.

Наші вимірювальні моделі для щільності нагляду та рутинності праці так само подібні до дослідницьких підходів та вимірювальних моделей, використаних у дослідженнях Польщі та України перехідної доби і у більш ранніх дослідженнях (знову див. Таблицю 19.3). Зрозуміло, обидві моделі побудовано на основі власних оцінок респондентів щодо того, як щільно за ними наглядають і наскільки рутинізованою є їхня робота, але нам невідомі інші, більш об'єктивні способи вимірювання цих конструктів у дослідженнях.

Таблиця 19.3: Вимірювальні моделі умов праці, що сприяють чи обмежують вияв професійної самостійності для Китаю 920060, Польщі (19920 та України (1992-93)

Поняття та індикатори	Китай		Польща		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Стандартизовані ланки/переходи, поняття до індикаторів						
<i>Змістовна складність праці</i>						
Складність роботи з даними	.79*	.76*	.91*	.85*	.91*	.91*
Складність роботи з об'єктами	.02	.20*	.11*	.38*	.32*	.36*
Складність роботи з людьми	.69*	.64*	.90*	.85*	.81*	.75*
Години роботи з даними	.35*	.30*	.52*	.34*	.60*	.51*
Години роботи з об'єктами	-.57*	-.52*	-.61*	-.46*	-.68*	-.60*
Години роботи з людьми	.29*	.25*	.30*	.26*	.40*	.32*
Загальна складність	.78*	.76*	.78*	.94*	.80*	.85*
RMSEA	.073		.054		.030	
<i>Щільність нагляду</i>						
Свобода не погоджуватись з супервізором	-.54*	-.50*	-.48*	-.39*	-.25*	-.21*
Оцінка респондентом, наскільки пильно за ним/нею наглядають	.57*	.50*	.50*	.63*	.45*	.34*
Міра, наскільки супервізор визначає для респондента, що він/вона	.56*	.46*	.40*	.50*	-	-
робитиме і як саме (радше, ніж обговорювати це з респондентом)						
Важливість того, щоб робити (саме) те, що тобі кажуть робити	-	-	-	-	.51*	.60*
Свобода брати час, вільний від роботи, присвячений власним справам	-.29*	-.21*	-.62*	-.33*	-.53*	-.28*
Частка часу, коли супервізор стежить за респондентом	.39*	.38*	-	-	.41*	.36*
RMSEA	.040		.032		.036	
<i>Рутинність</i>						
Робити одне й те саме кілька разів поспіль	.52*	.53*	.71*	.69*	.58*	.77*
Точно знати, що робити	.73*	.80*	.64*	.80*	.62*	.63*
Точно слідувати процедурам	.48*	.44*	.50*	.59*	.71*	.73*
RMSEA	.0		.0		.0	
Кількість кейсів (найменше)	943	657	792	658	557	583

p<.05

Примітка. Показники для Польщі та України взято (частково) з Kohn et al. 1997, Таблиця 4, розширено у Kohn 2006, Таблиця 4.8.

Використовуючи такі показники, ми можемо побачити, наскільки велику частку зв'язків класу і стратифікації із особистістю ці умови праці пояснюють для Китаю. Вони роблять внесок у зв'язки класу та стратифікації із усіма аспектами особистості, що ми вивчали (див. Таблицю 19.4). Але їхній внесок є значно більш істотним для Польщі (і для деяких порівнянь, також для України), ніж для Китаю. *Зокрема, змістовна складність праці не відіграє такої значної ролі у поясненні зв'язків між соціальним класом чи стратифікацією та розумовою гнучкістю й самостійністю орієнтацій серед китайських чоловіків і жінок, як серед польських чоловіків і жінок та, у деяких порівняннях, серед українських чоловіків і жінок.*

Таким чином, ми знайшли справжню крос-національну аномалію: зв'язки соціального класу та стратифікації із особистістю багато в чому ідентичні для зайнятих китайських чоловіків і жінок, як і для польських чоловіків і жінок за доби змін у цій країні, і не тільки у патерні, але й силі цього зв'язку, причому він є сильнішим, ніж для українських чоловіків і жінок. Проте пояснення цих зв'язків, що працювало так добре для Польщі та України перехідної доби (а також для США та Японії в періоди більшої стабільності), залишає бажати кращого для Китаю. Це не тому, що кореляція становища у соціальній структурі із умовами праці, що заохочують чи обмежують самостійність, не така сильна у Китаї, ніж у інших країнах, які ми вивчали, а тому, що ці умови праці слабше пов'язані з особистістю. Чи це означає, що пояснювальна модель не працює в Китаї? Чи, можливо, існує якесь пояснення аномалії, що запропонує модифікацію чи тлумачення пояснювальної моделі, що надасть їй ще більшої теоретичної сили?

Таблиця 19.4: (Множинні) часткові кореляції: клас та стратифікація з особистістю, статистично контрольовані змістовна складність праці, щільність нагляду та рутинність для Китаю (2006), Польщі (1992) та України (1992-93)

	Самостійність орієнтації		Дистрес		Розумова гнучкість	
<i>А. Соціальний клас</i>						
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Китай						
(а) Множинний коефіцієнт кореляції з соціальним класом	.34*	.40*	.31*	.31*	.38*	.44*
(b) Пропорційна редукція, контролюючи:						
(1) змістовну складність праці	29%	14%	48%	37%	23%	23%
(2) щільність нагляду	43%	13%	48%	39%	28%	8%
(3) рутинність	2%	1%	0%	0%	1%	0%
(4) всі три умови (чи найменш колінеарний їх набір)	43%	17%	49%	49%	29%	23%
Польща						
(а) Множинний коефіцієнт кореляції з соціальним класом	.35*	.44*	.23*	.28*	.50*	.69*
(b) Пропорційна редукція, контролюючи:						
(1) змістовну складність праці	63%	76%	54%	72%	53%	60%
(2) щільність нагляду	46%	38%	66%	38%	45%	16%
(3) рутинність	28%	23%	18%	0%	14%	9%
(4) всі три умови (чи найменш колінеарний їх набір)	65%	80%	73%	77%	54%	59%
Україна						
(а) Множинний коефіцієнт кореляції з соціальним класом	.26*	.25*	.15	.14	.23*	.23*
(b) Пропорційна редукція, контролюючи:						
(1) змістовну складність праці	34%	45%	62%	26%	36%	43%

(2) щільність нагляду	18%	29%	0%	0%	21%	4%
(3) рутинність	31%	57%	31%	21%	13%	14%
(4) всі три умови (чи найменш колінеарний їх набір)	41%	69%	62%	26%	37%	46%
<i>В. Соціальна стратифікація</i>						
Китай						
(a) Коефіцієнт кореляції з соціальною стратифікацією	.46*	.49*	-.42*	-.37*	.60*	.62*
(b) Пропорційна редукція, контролюючи:						
(1) змістовну складність праці	20%	22%	39%	43%	24%	25%
(2) щільність нагляду	43%	23%	49%	45%	20%	12%
(3) рутинність	4%	0%	0%	0%	0%	0%
(4) всі три умови (чи найменш колінеарний їх набір)	43%	25%	49%	63%	27%	28%
Польща						
(a) Коефіцієнт кореляції з соціальною стратифікацією	.49*	.51*	-.23*	-.31*	.65*	.78*
(b) Пропорційна редукція, контролюючи:						
(1) змістовну складність праці	48%	58%	68%	73%	60%	45%
(2) щільність нагляду	45%	29%	70%	35%	39%	12%
(3) рутинність	24%	22%	28%	0%	11%	8%
(4) всі три умови (чи найменш колінеарний їх набір)	65%	64%	92%	73%	72%	48%
Україна						
(a) Коефіцієнт кореляції з соціальною стратифікацією	.26*	.32*	-.12*	-.15*	.26*	.21*
(b) Пропорційна редукція, контролюючи:						

(1) змістовну складність праці	39%	55%	72%	27%	29%	57%
(2) щільність нагляду	22%	25%	0%	0%	56%	4%
(3) рутинність	38%	55%	71%	69%	13%	17%
(4) всі три умови (чи найменш колінеарний їх набір)	46%	86%	85%	56%	55%	63%

*p<.05

Примітка. Показники для Польщі та України взято (частково) з Kohn et al. 1997, Таблиця 4, розширено у Kohn 2006, Таблиця 4.8.

У пошуках пояснення аномалії

Ми використовували наступну «трискладову» аналітичну стратегію у пошуках пояснення аномалії.

1. Ми систематично шукали розбіжності у дослідницькому дизайні, вимірюванні ключових понять (особливо змістовної складності праці) та статистичному аналізі – а також у всьому іншому в методології досліджень та у відповідності концептів мовам, культурам та соціальній структурі країн, що могло б зменшити кореляції між змістовною складністю праці та особистістю у нашому дослідженні серед зайнятих китайських чоловіків і жінок. По проведенні детального аналізу (який ми коротко узагальнюємо тут і детально описуємо в онлайн додатках до цієї статті) ми переконані в тім, що пояснення аномалії не міститься ані у методологічних розбіжностях досліджень в Китаї та інших країнах, із якими ми порівнюємо Китай, ані у доречності понять, що вживаються до мов чи культур цих кількох країн.

2. Ми переглянули наші дані на предмет можливої наявності *інших* безпосередніх умов праці чи життєвих умов, що відігравали б важливішу роль в утворенні зв'язків між позицією у більшій соціальній структурі та особистістю для зайнятих чоловіків і жінок в Китаї, ніж для чоловіків і жінок у Польщі та Україні (чи в США та Японії), і в такий спосіб могли б додавати до пояснювальної сили змістовної складності праці, щільності нагляду та рутинності. Для умов життя, прийнятних для будь-якого суспільства, що переживає період радикальних соціальних змін, таких, як непевність працевлаштування, не було знайдено жодного доказу того, що вони відігравали більшу пояснювальну роль у поєднанні становища у соціальній структурі з особистістю для Китаю, ніж для Польщі чи України перехідної доби.

Щодо соціальних умов, специфічних для Китаю чи більш виражених саме в Китаї, ніж в інших країнах, вердикт неоднозначний: наш дослідницький дизайн дозволив нам оцінити, чи аномалія була більш вираженою для міст із вищим (чи нижчим) рівнем приватизації та матеріального добробуту; ми не знайшли жодного доказу для підтвердження цього. *Данвей* (робоча одиниця) виявилася достатньо прийнятним концептом, в тому сенсі, що ми змогли побудувати цілком задовільну вимірювальну модель, проте цей конструкт виявився, по суті, нерелевантним для пояснення зв'язків між становищем у соціальній структурі та особистістю. Проте офіційна зареєстрована прописка за місцем проживання (*Hukou*) виявилася центральною в плані її спроможності до вичерпного пояснення, що буде наведено нижче.

3. Мірою просування нашого аналізу ми дедалі більше зосереджувалися на третьому елементі нашої стратегії: перевірці, чи існують такі соціальні класи (чи інші сегменти соціальної структури китайського суспільства), для яких зв'язки більшої соціальної структури із безпосередніми життєвими умовами, і, відповідно, із особистістю, в Китаї не відповідають загальному патерну, виявленому у Польщі та Україні перехідної доби, і, якщо так, чи ці

невідповідності патерну, знайдені у попередніх дослідженнях, викривлюють загальні результати для зайнятих чоловіків і жінок в Китаї? Так, і насправді, саме в цьому полягає пояснення нашої аномалії і відповідна можливість покращити інтепретативну модель для випадку Китаю та загальної теорії.

Виокремлення сегменту зайнятого населення, що зумовлює аномалію

Як можна припустити з Таблиці 19.2 і як, власне, було встановлено в результаті аналізу, описаному в онлайн додатку до цієї статті (дивіться додаткові матеріали онлайн), ми знайшли, що аномалія здебільшого була обмежена рамками одного соціального класу: самозайнятих осіб. *Якщо вилучити самозайнятих осіб з аналізу*, ми знаходимо, що змістовна складність праці (і щільність нагляду) відіграють майже таку ж важливу роль у поясненні зв'язку класу та стратифікації із особистістю для всіх зайнятих чоловіків і жінок в Китаї, як і для всіх зайнятих чоловіків і жінок в Польщі та Україні перехідного часу (порівняйте Таблицю 19.5 для всіх категорій зайнятих чоловіків і жінок в Китаї, *крім самозайнятих*, із Таблицею 19.4 для зайнятих чоловіків і жінок в Польщі та Україні). Так само, як було виявлено для зайнятих чоловіків і жінок в Польщі, і дещо більше, ніж було виявлено для зайнятих чоловіків та жінок в Україні, в Китаї для зайнятих чоловіків та жінок, які *не є* самозайнятими, умови праці, що заохочують чи обмежують самоспрямування в своїй роботі пояснюють лев'ячу частку зв'язків і соціального класу, і стратифікації із усіма трьома фундаментальними вимірами особистості.¹ *Для працевлаштованих чоловіків і жінок, які не є самозайнятими, аномалії немає.*

Залишається теоретично цікаве запитання, із глибокою значущістю для нашої базової теорії та для нашого розуміння Китаю: хто є ті самозайняті особи в міському Китаї, і чому їхні особистості так відрізняються від інших зайнятих чоловіків і жінок в Китаї, які виконують роботу на подібному рівні складності?

¹Ретельний розгляд рівнянь, на яких базується Таблиця 7, показує, що в тих рівняннях, де є мало чи немає жодного доказу існування колінеарності, статистично контролювана змістовна складність праці сама чи в комбінації зі щільністю нагляду, рутинністю, чи ними обома пояснює половину чи більше обсягу зв'язків класу та стратифікації із цими вимірами особистості. Навіть там, де є присутність колінеарності, статистично контролюючи ці умови праці, можна пояснити мінімум дві п'ятих обсягу цих зв'язків.

Таблиця 19.5: (Множинні) часткові кореляції: клас та стратифікація з особистістю, статистично контрольовані змістовна складність праці, щільність нагляду та рутинність для зайнятих чоловіків та жінок в Китаї, за винятком самозайнятих осіб

	Самостійність орієнтацій		Дистрес		Розумова гнучкість	
<i>A. Соціальний клас</i>	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
(a) Множинний коефіцієнт кореляції з соціальним класом	.32*	.40*	.32*	.34*	.35*	.43*
(b) Пропорційна редукція, контролюючи:						
(1) змістовну складність праці	44%	30%	65%	41%	50%	51%
(2) щільність нагляду	54%	16%	48%	34%	37%	15%
(3) рутинність	6%	2%	3%	0%	3%	1%
(4) всі три умови (чи найменш колінеарний їх набір)	54%	30%	65%	49%	55%	51%
<i>B. Соціальна стратифікація</i>						
(a) Коефіцієнт кореляції з соціальною стратифікацією	.36*	.37*	-.31*	-.32*	.46*	.51*
(b) Пропорційна редукція, контролюючи:						
(1) змістовну складність праці	33%	48%	68%	59%	42%	42%
(2) щільність нагляду	47%	27%	59%	43%	25%	13%
(3) рутинність	8%	2%	3%	0%	2%	0%
(4) всі три умови (чи найменш колінеарний їх набір)	49%	51%	73%	73%	34%	44%
N=	(996)	(676)	(996)	(676)	(996)	(676)

Примітка. * $p < .05$

Самозайняті особи в міському Китаї: попередня характеристика

Самозайняті особи в Китаї, безумовно, не є *авангардом* підприємницького капіталізму, а радше знедолена категорія робітників, що не мають стабільного працевлаштування у якійсь фірмі чи урядовій установі. Вони переважно походять з сільської місцевості, і деякі з них – не більшість, проте значно більший сегмент серед самозайнятих осіб, ніж серед будь-якого іншого соціального класу, за винятком власників (дуже дрібного) бізнесу – досі є зареєстровані за місцем проживання у сільській місцевості.¹ Вони дуже мало освічені, мають низькі статки і майже такий же низький професійний статус, як робітники фізичної праці, що займають найнижчий ранг з усіх соціальних класів. Ми бачимо їх як переважно робітників, зокрема малоосвічених робітників фізичної праці, що намагаються заробити на життя без інституційної підтримки.

Як самозайняті особи в Китаї виглядають у порівнянні із самозайнятими особами в інших країнах, зокрема у Польщі та Україні перехідного періоду? Тільки для чоловіків у Польщі пропорція самозайнятих є такою ж великою, як в Китаї. Відповідно, будь-яке крос-національне порівняння самозайнятих осіб в Китаї обмежується зіставленням із чоловіками з Польщі. Поляки із меншою ймовірністю, ніж китайці, зростали в сільській місцевості, і навіть ті, хто походив з сільської місцевості, не підлягав законодавчим обмеженням на переїзд до міста або дискримінаційним практикам при працевлаштуванні, якщо переїзд таки здійснювався. Більше того, у комуністичній Польщі, що унікально для Східної Європи, сільське господарство не зазнало колективізації. Самозайняті особи в Польщі були в багатьох аспектах у більш вигідному становищі, ніж самозайняті особи в Китаї, з вищими (не високими, але все ж таки вищими) показниками освітніх здобутків серед працівників фізичної праці, вищим професійним статусом та значно вищими доходами. Таким чином, самозайняті особи в Польщі зовсім *не* були позбавленими можливостей працівниками фізичної праці, а чоловіками скромних освітніх здобутків, які досягли професійного рівня приблизно між працівниками фізичної праці та зайнятими нефізичною працею. Якщо з Таблиці 5 прибрати самозайнятих осіб чоловічої статі в Китаї, то не залишається жодного соціального класу, що був би китайським еквівалентом Польщі чи України (чи будь-якої іншої країни, де вивчалися подібні питання).

¹ Хоча ми здебільшого поклалися на офіційні записи про реєстрацію проживання (*Hukous*) для створення вибірок індивідів, коли у нас були підстави думати, що попередньо мала місце суттєва міграція з села в місто, ми наносили на карту ареали, де були сконцентровані іммігранти і вже там випадково обирали домівки і потім індивідів (див. Kohn et al., 2007:408-409). Тим не менш, оскільки ми не використовували цей метод наскрізно повсюди у всіх п'яти містах, де ми робили вибірку, можливо, що ми не забезпечили настільки повну вибірку працевлаштованих людей, які не є у списках місцевих архівів *Hukou*, порівняно із тим, як ми це робили для опитування людей, які мешкали у місті. Однак у всіх порівняннях, що ми робимо, більш повна вибірка з людей із сільськими *Hukous* безумовно підвищила б розбіжності, які ми знаходимо між мігрантами з села до міста, які здобули міські *Hukous*, та тими, хто досі має сільські *Hukous*.

Сільське походження чи сільські *Hukous*?

На щастя, наші дані дозволяють зробити великий крок вперед в плані визначення того, хто серед самозайнятих осіб в Китаї перебуває в центрі аномалії значно нижчих кореляцій між змістовною складністю праці та особистістю для самозайнятих осіб, порівняно із будь-яким іншим сегментом робочої сили Китаю. Ми вже відзначали, що самозайняті особи диспропорційно представлені індивідами сільського походження, і що значна їх частина досі зберігає офіційну реєстрацію за місцем проживання (*Hukou*) як сільську, хоча вони мешкають і працюють в містах. Цей законодавчий статус нині зберігається виключно у Китаї, проте певні історичні аналоги існували в історії і Польщі, і України. В Китаї у недавньому минулому, що значною мірою простягається і до сьогодення, були (і є) обмеження щодо того, хто з населення, народженого та вихованого в сільській місцевості, має *законний дозвіл* в дорослому віці проживати та працювати в містах, та тих, хто офіційно сприймається як законодавчо змушений проживати та працювати лише в сільській місцевості (див. Wu and Treinman, 2004, 2007).

Тепер ми бачимо (див. Таблицю 19.6), що для всіх трьох основних вимірів особистості кореляції зі змістовною складністю праці та особистістю серед самозайнятих осіб з сільськими *Hukous* не відрізняються ані помітно меншим значенням, ані зворотнім знаком від тих індивідів, які мають сільське походження, але здобули міські *Hukous*. В Таблиці не зазначено, але як систематично виявлялося під час аналізу, кореляції між змістовною складністю праці та особистістю для самозайнятих індивідів сільського походження, що здобули міські *Hukous*, є дуже подібними для чоловіків і жінок всіх інших соціальних класів у Китаї та для всіх соціальних класів у решті країн, що вивчалися. Коротко кажучи, тільки ті індивіди, хто зберегли свої сільські *Hukous*, призводять до цієї аномалії².

Таблиця 19.6. Змістова складність праці та особистість самозайнятих чоловіків і жінок у Китаї, за розбіжностями походження та законного статусу (*Hukous*)

	Сільське походження		Міське походження
	Сільське <i>Hukou</i> (N=36)	Міське <i>Hukou</i> (N=128)	Міське <i>Hukou</i> (N=167)
А. Кореляції змістовної складності праці з:			
1. Розумовою гнучкістю	-.06	.33*	.29*
2. Самостійністю орієнтацій	.13	.38*	-.09
3. Дистресом	.24	-.16	-.28*

²Для самозайнятих чоловіків і жінок, що зберегли свої сільські *Hukous*, їхня робота була не тільки змістовно складною, але і високо рутинізованою – дуже незвичайна комбінація. Більше того, в Китаї для самозайнятих чоловіків і жінок із сільськими *Hukous*, і тільки для них, негативна кореляція між рутинністю праці із інтелектуальною гнучкістю сильніша, ніж позитивна кореляція змістовної складності праці із інтелектуальною гнучкістю; для них рутинність пригнічує складність.

В. Середні факторіальні значення для:

1. Розумової гнучкості	.04	.05	.10
2. Самостійності орієнтацій	-.08	-.06	-.09
3. Дистрес	.05	.01	.01
4. Змістовної складності праці	.54	.33	.29

* $p < .05$

Wu та Treiman (2007) прийшли до висновку, що для людей, які народились та виросли в сільській місцевості, здобути міські *Hukous* дуже важко. Ми не знаємо, чи самозайняті респонденти нашого дослідження, які зберегли свій офіційний статус як сільський, але насправді мешкали та працювали в місті, намагались змінити свою прописку на міську і не змогли цього зробити, так само не знаємо, як ті індивіди, які змогли здобути міські *Hukous*, змогли це здійснити³. Проте ми знаємо, що самозайняті чоловіки і жінки в нашій вибірці, хто зберіг свій сільський статус, виконували роботу, що за своєю змістовною складністю була більш складною, ніж та, що її виконували індивіди, які здобули міські *Hukous*. Немає підстав вважати, що самозайняті індивіди сільського походження, котрі зберегли свої сільські *Hukous*, у чомусь відставали.

Більше того, наші дані вказують, що самозайняті індивіди із сільськими *Hukous* є самозайнятими не через власний вибір, а з необхідності. Працевлаштовані чоловіки та жінки, які офіційно мали реєстрацію за сільським місцем проживання, мали майже вдвічі більшу ймовірність бути самозайнятими, ніж працевлаштовані чоловіки та жінки, які зареєструвалися як такі, що офіційно проживали в місті (Таблиця 19.7). Несумірність між тими, хто має сільські *Hukous*, і тими, хто має міські *Hukous*, дещо збільшується, якщо ми розширимо категорію самозайнятості, щоб вона почала включати тих людей, яких ми класифікували як працедавці, що мають тільки три чи чотири найманих працівника (і тим самим наближаються до того, щоб самим бути самозайнятими, ніж щоб бути повноцінними працедавцями), і вона збільшується ще більше, якщо включити людей, які не мають роботи, але шукають її. Це вказує на те, що мешканці міста, хто не мають законного права працювати в містах, із більшою вірогідністю будуть самозайнятими (чи якимось інакше знаходитись поза межами звичайної системи працевлаштування), не за власним вибором, а тому, що вони мають мало альтернатив чи не мають їх взагалі.

³Було кілька способів зміни реєстрації місця проживання з сільської на міську, включаючи досягнення в освіті, службу в армії, членство в комуністичній партії, а також працевлаштування у стратегічному секторі економіки (Wu, Treiman, 2007). Майже всі з них є менш досяжними для індивідів з нижчого соціального статусу та їх нащадкам.

Таблиця 19.7. Положення в робочій силі чоловіків та жінок різного походження та законного статусу (*Hukous*), що мешкали у 5 обраних містах Китаю на 2006 р.

	Сільське походження		Міське походження
	Сільське <i>Hukou</i>	Міське <i>Hukou</i>	Міське <i>Hukou</i>
	(N=98)	(N=665)	(N=1514)
Відсоток робочої сили, що працює як:			
1. Самозайняті особи	37%	19%	11%
2. Працедавець із 3-4 найманими працівниками, що не є членами родин	4%	1%	1%
3. Непрацевлаштований та в пошуках роботи	14%	8%	12%
Всього по перерахованих категоріях:	(55%)	(28%)	(24%)
4. Працедавець із 5 та більше найманими працівниками, що не є членами родин	0%	1%	1%
5. Менеджер	2%	9%	7%
6. Супервізор	9%	10%	12%
7. Експерт	0%	11%	6%
8. Працівник нефізичної праці	8%	18%	24%
9. Робітник фізичної праці	24%	22%	26%

Якщо, як ми вважаємо, ті самозайняті, які мають сільські *Hukous*, не за власним бажанням обрали, а були вимушені стати самозайнятими, тоді в їхніх умовах життя та праці має бути щось, що є сильнішим за розумову гнучкість та самостійність орієнтацій, а також нижчий рівень дистресу, що його звичайно досягають люди, котрі виконують працю із подібним високим рівнем складності. Wu та Treiman (2004:363) пропонують пояснення у висновках свого дослідження системи *Hukous*: «Китайська система реєстрації за місцем проживання (*hukou*) ... може бути найважливішою детермінантою диференційованих привілеїв в китайському державному соціалізмі, що визначає доступ до хороших місць роботи, освіти для власних дітей, помешкання, системи охорони здоров'я та навіть право переїхати до міста». Загалом, як ми зробили висновок, і підтвердження чому ми згодом знайшли у двох важливих працях Wu та Treiman (2004, 2007), законний статус цього сегменту зайнятого населення Китаю уможливорює його систематичну дискримінацію у працевлаштуванні (чому, безумовно, більшість з них є самозайнятими), житлових та інших умовах життя.

Таким чином, ми дізналися, що те, що здавалося великою аномалією у наших знахідках стосовно Китаю, є насправді аномальним лише для унікального сегменту китайської робочої сили – мешканців міста, які класифікуються як сільські жителі і тим самим вимушені жити і працювати на економічній периферії за небезпечних умов. Самозайняті особи з сільськими *Hukous* демонструють настільки відмінний патерн зв'язків становища у соціальній структурі із умовами життя і в такий спосіб також з особистістю, що це викривлює статистичну картину цього зв'язку для всього міського Китаю.

Висновки

У наших порівняннях соціальної структури та особистості у Китаї перехідного періоду із Польщею та Україною перехідного періоду, основні знахідки щодо Китаю переважно співзвучні виявленням щодо Польщі та України: в Китаї, як у Польщі та Україні, під час їхніх дуже відмінних трансформацій, більш соціально сприятлива позиція у класовій структурі та вища позиція у соціальній стратифікаційній ієрархії асоціюються із більшою самостійністю орієнтацій, більшою розумовою гнучкістю та сильніше вираженим відчуттям благополуччя, порівняно із відчуттям дистресу. Це стосується як зайнятих чоловіків, так і жінок в Китаї, і відповідає дійсності незалежно від міри приватизації у місті, де вони мешкають, його матеріального добробуту, і, як свідчить одне наше доречне порівняння, його розміру. У наших знахідках стосовно Китаю перехідного періоду, так само, як і для попередніх досліджень перехідних Польщі та України, не міститься жодного натяку на одну важливу рису, за якою Польща часів соціалізму відрізнялася від капіталістичних Сполучених Штатів та Японії, а саме: найсильніше відчуття благополуччя у робітників фізичної праці, порівняно із іншими соціальними класами в соціалістичній Польщі, та сильніше відчуття дистресу серед менеджерів, зокрема тих менеджерів, хто не були членами Комуністичної партії. В перехідному Китаї, як і в перехідних Польщі та Україні, а також капіталістичних Сполучених Штатах, працівники фізичної праці найбільш підвладні дистресу, тим часом як представники більш привілейованих соціальних класів (та вищі соціальні страти) мають більше відчуття благополуччя.

Китай спочатку здавався відмінним від перехідних Польщі та України, а також від капіталістичних Сполучених Штатів та Японії, в тім, що умови праці, які заохочують чи обмежують вияв професійної самостійності не пояснюють зв'язки класу та соціальної стратифікації з особистістю так ефективно, як це відбувалося в Польщі та, меншою мірою, в Україні також. Проте ми знайшли, що причина цьому в тім, що один соціальний клас, самозайняті особи, має найнижчі кореляції змістовної складності праці з особистістю, ніж будь-який інший соціальний клас в Китаї. Коли ми виключаємо самозайнятих з аналізу, кореляції для Китаю є такими самими високими, як і для Польщі перехідного періоду, і зв'язки класу та стратифікації з особистістю суттєво пояснюються вищим рівнем складності праці, що її виконують більш привілейовані соціальні класи та вищі соціальні страти. Аномалія, виявлена у наших початкових результатах, обмежувалася категорією самозайнятих осіб. Зокрема, ця аномалія була обмежена тими самозайнятими чоловіками і жінками сільського походження, що зберегли свій офіційний статус реєстрації за місцем проживання як сільський, хоча вони живуть і працюють у місті.

Що б не було у випадку самозайнятих осіб, які народилися в містах чи народилися і виросли у селах, проте змогли змінити свою офіційну реєстрацію на міську, самозайняті особи, котрі зберігають свій офіційний законний статус як сільські мешканці, є дуже далекими від того,

щоб стати молодими паростками підприємництва і намагаються заробити собі на життя самотужки, без постійного місця роботи та без забезпечення гарантованого працевлаштування чи додаткових пільг. Вони страждають через всі утиски, пов'язані із відсутністю законних прав на працевлаштування та мешкання у місті. Ми вважаємо, що саме в цьому причина того, що вони складають вражаюче виключення з решти цілком послідовних результатів для міських мешканців Китаю, а також для всіх інших країн, що вивчалися щодо змістовної складності праці, яка настільки тісно пов'язана з особистістю, що становить визначальну ланку між становищем у соціальній структурі та особистістю. Ця ланка не виникає, коли люди живуть в умовах подібної небезпеки.

Основні наслідки для теорії

Наші результати важливі як для теорії, яку ми тестували в нинішньому дослідженні, так і для розуміння радикальних соціальних змін у Китаї.

В ранньому формулюванні цієї теорії містилося не озвучене (і, вірогідно, неусвідомлюване) припущення, що зв'язки між рівнями соціальної стратифікації (та, у пізніших формулюваннях, між соціально-класовими позиціями), та безпосередніми умовами життя, а також між безпосередніми умовами життя та особистістю були майже однаковими для всіх індустріалізованих суспільств, і можливо, для менш індустріалізованих також. Таке припущення швидко виявилось помилковим, причому дуже разюче, у порівняльному аналізі Сполучених Штатів та Польщі за доби соціалізму, зокрема щодо зв'язків класу та стратифікації із відчуттям дистресу (див. Kohn 1987; Kohn and Slomczynski 1990, особливо розділ 8; Kohn et al., 1990). Зв'язки класу та стратифікації із змістовною складністю праці були багато в чому подібними в обох країнах, проте важливість змістовної складності праці для відчуття благополуччя та дистресу відрізнялися в залежності від того, наскільки впливовими були інші умови праці та життя. Для робітників фізичної праці в Польщі негативні наслідки низького рівня змістовної складності праці відступали перед впливом нещодавно запроваджених додаткових пільг, тим часом як для менеджерів, які не були членами Польської об'єднаної робітничої (Комуністичної) партії, позитивні впливи виконання змістовно складнішої праці поглиналися ненадійністю працевлаштування. У контрасті з цим, в капіталістичних Сполучених Штатах робітники фізичної праці, які належали до впливових профспілок, переживали менше дистресу, порівняно із рештою працівників фізичної праці, хоча складність їхньої праці не була вищою. Більше того, із переходом Польщі від соціалістичного ладу до початкового капіталізму, хоча зв'язки соціального класу та стратифікації зі змістовною складністю праці, по суті, лишилися незмінними, інші умови радикально змінилися, і разом з цими змінами загальні зв'язки класу та стратифікації із відчуттям дистресу та благополуччя стали подібними зі Сполученими Штатами.

І, як ми вже бачили в цій статті, «капіталістичний патерн» зв'язків між позицією у соціальній структурі та дистресом досі описують ситуацію у Китаї.

Було декілька інших прикладів того, як номінально *однакові* позиції в соціальній структурі асоціюються із різними безпосередніми умовами життя в різних країнах або в різних економічних чи політичних контекстах. Один такий особливо інформативний приклад стосується контрастуючих ситуацій з домогосподарками в перехідних Польщі та Україні. Більшість польських домогосподарок були раніше працевлаштовані, але втратили свою роботу (а також, ті з них, хто були матерями, також втратили і допомогу з боку центрів догляду за дітьми, що йшли у пакеті разом із їхнім робочим місцем) у процесі трансформації державних підприємств на капіталістичні фірми. Ці жінки не могли знайти роботу, що давала б достатній заробіток, щоб дозволити догляд за дитиною, їхнє економічне становище погіршилося і вони майже однотайно говорили нам, що бажали б краще бути працевлаштованими на повний робочий день. Але не українські домогосподарки. Україна була на більш ранньому етапі трансформації, і домогосподарками переважно були жінки, які хотіли бути домогосподарками і чий родинні доходи були достатніми, щоб не потребувати їхнього працевлаштування. Не дивно, що польські домогосподарки були переважно у стані більшого дистресу, ніж працевлаштовані жінки із подібним рівнем освіти та кар'єрою у минулому; це було не так для українських домогосподарок, адже вони були домогосподарками за власним вибором (див. Kohn et al., 2002; Kohn 2002, розділ 6). Коротко кажучи, однакові структурні категорії в обох країнах (домогосподарки) були пов'язані із кардинально відмінними безпосередніми умовами життя, із відповідними наслідками для особистості.

Наше дослідження Китаю додає важливі докази того, що ніколи не можна вважати, що умови життя, пов'язані з якоюсь чи з усіма позиціями у соціальній структурі, обов'язково будуть однакові для всіх країн, у всі проміжки часу, в усіх економічних чи соціальних системах чи у всіх культурах. Хоча самозайнятість в інших країнах зазвичай означає підприємництво, в Китаї воно означає велику складність знайти роботу, що, як правило, вимагає законний статус, якого не досягає велика кількість мігрантів з сільської місцевості, що наражає їх на дискримінацію у працевлаштуванні та навіть у місці помешкання та отримання освіти для своїх дітей. Так само, як і в інших наших прикладах, відмінні безпосередні умови життя призводять до відмінностей щодо особистості. Проте в наших інших прикладах, включення відмінної соціальної категорії не викривлювало картину для всієї країни; для Китаю ж сегмент мігрантів з села до міста, які були не здатні отримати дозвіл жити та працювати в містах і хто, відповідно, як наслідок, були вимушені стати самозайнятими особами, щоб взагалі мати якусь роботу, викривлював усю статистичну картину для робочої сили міського Китаю.

Відтоді, як ми знайшли, що зв'язки становища у соціальній структурі із безпосередніми умовами життя і, відтак, із особистістю, підтримуються для всіх соціальних класів, крім

самозайнятих осіб, наша аномальна знахідка щодо Китаю звелася до знаходження безпосередніх умов життя, що пояснювали б, чому деякі чи всі представники цього класу самозайнятих осіб були винятковими. Що продемонстрував Китай, це те, що найважливіші умови не обов'язково є однаковими для всіх країн і у будь-які періоди часу. Аномалія продемонструвала, що основне емпіричне завдання у виявленні зв'язку соціальної структури та особистості, особливо у крос-національному порівнянні, полягає у тім, щоб конкретизувати найважливіші життєві умови, що зв'язують позицію у структурі та особистість у конкретних країнах, проміжках часу та ситуаціях в окремо взятих порівняннях.

Також виявилось (у всіх дослідженнях, що досі було проведено), що умови праці, які визначають можливості, навіть необхідність, бути самостійним у виконанні своєї праці, є настільки вбудованими у професійну структуру, що вони майже завжди є основною ланкою у зв'язках класу та стратифікації із особистістю, проте інші умови життя можуть протидіяти цим аспектам роботи у їхньому впливі на особистість тільки для деяких (але не завжди для одних і тих самих) сегментів зайнятого населення. Це, мабуть, найбільш виразно проілюстровано для законодавчо нав'язаних перешкод для отримання працевлаштування, на які наражаються китайські мігранти з села до міста, обтяжені сільськими *Hukous*.

Наші результати містять ще один висновок, що особливо доречний в контексті розуміння соціальних змін у Китаї. Проблема мігрантів з села до міста, які не мають законного дозволу жити та працювати у містах, *не* є ненавмисним чи неочікуваним продуктом незапланованого соціального процесу, чи навіть побічним продуктом планування для інших потреб загалом, як у переселенні селян з їх земель на початку будівництва дамб, щоб постачати енергію з гідроелектростанцій. На відміну від цього проблема осіб із сільськими *Hukous* походить від того, що Мертон називає неочікуваними наслідками цілеспрямованої соціальної дії. Причина, чому для сільських мешканців так важко отримати дозвіл для проживання та працевлаштування у містах в тім, що урядова влада бажала запобігти міграції великої кількості мешканців сільської місцевості до міста, в такий спосіб перенасичуючи міста та залишаючи землі необробленими, – не така вже негідна мета. Намір полягав у тім, щоб не заохочувати селян переїжджати до міста. І він, мабуть, вдало здійснився, принаймні великою мірою, проте дорогою ціною, сплаченою тими, хто не був проти того, щоб переїхати.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОДАТКИ

Додаток А

Методи крос-секційного опитування 1964 року та повторного опитування 1974 року*

КРОС-СЕКЦІЙНЕ ОПИТУВАННЯ 1964 РОКУ

Формування вибірки

Вибірка, застосована у 1964 році – це вибірка з імовірнісним відбором територіальних одиниць обсягом з 3101 чоловіка. (Інформацію про застосований метод вибірки, див. Sudman and Feldman, 1965). Відібрані чоловіки представляють усіх чоловіків Сполучених Штатів віком від 16 років, які були на той час зайняті у цивільних професіях принаймні 25 годин на тиждень. Ми виключили чоловіків, які на той час не мали роботи, оскільки наше дослідження сфокусоване на умовах праці, а досвід безробіття може затьмарити досвід попередньої роботи (див.: Bakke, 1940). Ми також виключили військових як через надмірну складність формування вибірки, так і складність проведення опитування. Ми виключили жінок, оскільки їхнє залучення потребувало б формування значно більшої вибірки. Ми не виключали жодного чоловіка на підставі раси, мови (декілька чоловіків були опитані іншою, не англійською мовою), чи будь-яких інших засад.

Під час інтерв'ювання батьків, нам потрібно було спрямувати запитання про цінності та стосунки батька і дитини стосовно однієї певної дитини, вибраної так, щоб забезпечити незміщений вибір та рівномірний розподіл за віком. Для досягнення цього інтерв'юер повинен був скласти перелік всіх дітей віком від 3 до 15 років, які жили вдома, а після цього ставити усі питання про зв'язки батьків і дітей щодо однієї дитини, обраної за процедурою випадкового відбору.

Розробка опитувальника та організація опитування

Якщо коли-небудь дослідники мали можливість планувати без поспіху, то це були ми. Ми провели багато місяців, складаючи і вдосконалюючи перелік вимірів професії та психічної діяльності, читаючи всі можливі релевантні, дотичні і заледве релевантні матеріали, проводячи неформальні, неструктуровані інтерв'ю і готуючи довгі переліки питань, щоб випробувати їх з респондентами. Ми мали намір розпочати з вичерпного, навіть якщо й страшенно довгого, плану інтерв'ю, а потім неухильно його скорочувати.

Ми провели перші серії неструктурованих, а пізніше, і структурованих інтерв'ю у районі Вашингтона-Балтимора. Остаточні претести були проведені Національним центром дослідження громадської думки (NORC - National Opinion Research Center), і містили 100 інтерв'ю, по шість у десяти досить віддалених місцевостях, надаючи особливого значення

невеличким містам і сільським районам, а також по двадцять інтерв'ю у Чикаго і Нью-Йорку, з особливою увагою в цих містах до менш освіченим респондентам. (Мета зосередження на маленьких містах, сільській місцевості та менш освічених міських респондентах полягала у перевірці плану інтерв'ю у найскладніших і найвибагливіших умовах.) Ми отримали детальні звіти про всі інтерв'ю та зустрілися з інтерв'юерами з Чикаго і Нью-Йорку для обговорення кожного питання щодо плану інтерв'ю. Групи питань, розроблених для вимірювання декількох аспектів Я-концепції і соціальних орієнтацій перевірялися щодо шкальних характеристик, інші ознаки – щодо зрозумілості змісту та розподільних характеристик. Опитувальник був переглянутий і ще раз скорочений, і тоді вже готовий для використання власне в опитуванні.

Опитування проводилося польовим персоналом NORC протягом весни і літа 1964 року. Заповнені опитувальники були повернуті нам для кодування і аналізу.

Замість включення тексту опитувальника у цей додаток, ми наводили відповідні запитання інтерв'ю у тексті (чи примітках) там, де представлені індекси основних концептів. Повний текст опитувальника див.: Kohn, 1969, Appendix C.

Нереспонденти

Загалом, 76 відсотків відібраних до вибірки чоловіків дали достатньо повні інтерв'ю. Зважаючи на те, що працюючих чоловіків складніше залучити до участі в опитуванні, аніж більшість інших людей, а також, що інтерв'юери просили їхньої згоди на дуже довге інтерв'ю (в середньому інтерв'ю тривало дві з половиною години), ми вважаємо вказаний рівень цілком прийнятним. Проте, з погляду поширення результатів на населення загалом, важливо проаналізувати характеристики нереспондентів.

По-перше, загальна класифікація причин втрачених інтерв'ю (таблиця А.1) така: дві третини нереспондентів просто відмовились давати інтерв'ю, серед інших більшість виявилися недосяжними через ту чи ту причину: в деяких випадках через хворобу чи іншу неспроможність, часом – через те, що інтерв'юер не міг застати респондента вдома у зручний для інтерв'ю час. Тільки у незначній кількості випадків інтерв'ю несподівано переривалося.

Врахування втрат респондентів вважається важливим, якщо втрати відбуваються непропорційно серед окремих сегментів населення. Для нашого дослідження особливо важливо, щоб нереспонденти не були сконцентровані у певній соціальній групі. Повний аналіз цього тут здійснити неможливо, бо нам не вистачає даних щодо соціально-економічного статусу багатьох нереспондентів. Однак, нам доступне одне важливе джерело інформації: більшість середніх за величиною міст мають адресні книги, які містять достатньо точні дані щодо зайнятості. У цих

* Переклад додатку А з книги: Melvin L. Kohn and Carmi Schooler. *Work and Personality: An Inquiry Into the Impact of Social Stratification*. – Norwood, NJ: Alex Publishing Corporation, 1983, p.315-320. – *Прим. ред.*

містах можна було визначити, чи відрізняються за професійним рівнем нереспонденти від тих чоловіків, які дали інтерв'ю.

Таблиця А.1. ТИПИ ВІДСУТНОСТІ ВІДПОВІДЕЙ

	Кількість	Частка у первинній вибірці	
Завершені інтерв'ю	3101	.76	
Незавершені або втрачені інтерв'ю:			
Відмови	650	.16	} .24
Несподівано перервані інтерв'ю	46	.01	
Тимчасова недоступність (хвороба, госпіталізація тощо)	97	.02	
Ніколи немає вдома при повторному візиті	118	.03	
Інтерв'юер контактував з респондентом, але у домовлений час респондент вдома відсутній	41	.01	
Інше (або неадекватні дані)	52	.01	} .24
Загалом	4105	1.00	

Загалом, ми виявили незначні відмінності (таблиця А.2). Єдиний виняток – те, що серед власників дрібного бізнесу рівень невідповідей дещо вищий, ніж серед інших чоловіків, але ця різниця, можливо, становить артефакт адресних книг, що містять більш повні дані про таких людей. Ми дійшли висновку, що у містах з доступними даними рівні невідповідей не різняться за професійною ознакою. Більше того, там, де були наявні дані про зайнятість, відсутній зв'язок між професійними рівнями нереспондентів і причинами невдалих інтерв'ю. Так само немає зв'язку між рівнями зайнятості нереспондентів і тим, як інтерв'юери характеризують виявлене ними ставлення. Рівні та типи невідповідей вочевидь не мають суттєвого зв'язку із соціально-стратифікаційними позиціями.

Таблиця А.2. РІВЕНЬ НЕВІДПОВІДЕЙ ЗА ОЗНАКОЮ ЗАЙНЯТОСТІ (ДЛЯ МІСТ, ЯКІ МАЮТЬ АДРЕСНІ КНИГИ)

Шкала професій Голінгшеда (Hollingshead)	Первинна величина вибірки	Кількість нереспондентів	Рівень невідповідей
Керівники вищого рівня, професіонали тощо	68	12	.18
Менеджери у великих концертах, власники середнього бізнесу тощо	60	9	.15
Власники малого бізнесу, напівпрофесіонали тощо	196	61	.31
Клерки, продавці, техніки, власники дрібного бізнесу тощо	136	18	.13
Кваліфіковані робітники	231	56	.24
Напівкваліфіковані робітники	198	38	.19
Некваліфіковані робітники	77	9	.12
Загалом для таких міст	966	203	.21

Проте, одна соціальна характеристика помітно впливає на рівень невідповідей, а саме величина місцевої громади, серед якої людина живе. Такі рівні прямо пропорційні величині громади (таблиця А. 3). Жодні дані не пояснюють цього явища. Простий факт полягає в тому, що чим більша громада, тим складніше залучити зайнятого чоловіка до тривалого інтерв'ю.

Проведений аналіз свідчить, що наша остаточна вибірка достатньо репрезентативна для всього населення, за винятком того, що у ній недостатньо представлені великі міста і надмірно представлені менші спільноти. Подальше порівняння характеристик 3101 чоловіка, опитаного у

Таблиця А.3. РІВЕНЬ НЕ ВІДПОВІДЕЙ ЗА РОЗМІРОМ ГРОМАДИ

	Первинна величина вибірки	Кількість нереспондентів	Рівень невідповідей
Столичні райони з населенням 2 млн або більше	1055	354	.34
Інші столичні райони	1672	418	.25
Нестоличні округи, що включають місто з населенням не менше 10 000	599	115	.19
Нестоличні округи без міста з населенням принаймні 10 000 людей	771	109	.14
(Не піддаються класифікації)	8	8	
Загалом	4105	1004	

1964 році, з характеристиками зайнятих чоловіків, наведених у переписі населення 1960 року, показує, що параметри вибірки дійсно близькі до усієї категорії зайнятих чоловіків. Лише дві невідповідності існують між характеристиками вибірки та зайнятими чоловіками загалом: (1) Як зазначалося в аналізі нереспондентів, у вибірці недостатньо представлені чоловіки з найбільших столичних районів. (2) Наші критерії відбору містили певні обмеження, а саме, респонденти мали бути не молодше шістнадцяти років, бути зайнятими на час інтерв'ю, і працювати принаймні 25 годин на тиждень. Різниця між цими критеріями і визначенням "зайнята людина" у переписі відбивається у тому, що наша вибіркова сукупність дещо старша за віком і краще освічена, ніж зайняті чоловіки загалом, містить більшу частку одружених і меншу частку тих, хто перебуває на самому низу шкали доходів. За винятком відмінності критеріїв та зміщення щодо столичних районів, вибірка досить близька до даних перепису. Отже, вибірку можна вважати такою, що адекватно репрезентує ту генеральну сукупність, яку ми досліджуємо.

ПОВТОРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ 1974 РОКУ

Чоловіки, відібрані для повторного дослідження, становили репрезентативну підвибірку з 2533 чоловіків первинної вибірки, яким було менше 55 років на час першого опитування, а отже, менше 65 років на час повторного інтерв'ю. Основна причина обмеження за віком полягала у тому, що значна частина чоловіків старшого віку могла бути на пенсії, що не відповідало б головній меті дослідження - оцінці взаємних впливів триваючого професійного досвіду і психічної діяльності. Виключення чоловіків старшого віку також мало позитивним наслідком підвищення частки чоловіків, які мали дітей, про яких ми запитували у першому дослідженні.

Якщо відібраний чоловік був одружений на час повторного інтерв'ю, ми намагались опитати і його дружину. Ми також намагались опитати ту дитину у кожній родині, щодо якої запитували про батьківські цінності та практики виховання у першому опитуванні 1964 року.

Так як діти мали від трьох до п'ятнадцяти років у 1964 році, їхній вік десятима роками пізніше був від тринадцяти до двадцяти п'яти років. Ми намагались опитати цих дітей, де б вони не жили, і де б не перебували на шляху освітньої, професійної та сімейної кар'єр.

Відповідність підвибірки генеральній сукупності

NORC вдалося опитати 78 відсотків чоловіків, випадково відібраних для повторного дослідження, загалом 687 чоловіків. Ми оцінюємо відповідність цієї підвибірки генеральній сукупності шляхом двох типів аналізу.

Перший тип аналізу передбачає систематичне порівняння соціальних і психологічних характеристик повторно опитаних чоловіків з характеристиками чоловіків, випадково виключених з повторного опитування, які складали репрезентативну підвибірку загальної вибірки, а, отже, прийнятну для порівняння групи. Відмінностей між двома підвибірками небагато, і вони незначні за величиною: повторно опитані чоловіки були, як і під час першого інтерв'ю, дещо гнучкішими розумово, дещо більше довірливими, трохи менше впевненими у собі і мали дещо більш «ліберальну» релігійність, ніж чоловіки у порівнюваній групі. Проте ці групи не відрізнялись значуще за більшістю важливих для нашого аналізу характеристик, – наприклад, освітою, соціально-стратифікаційною позицією, основними професійними характеристиками та, навіть, урбанізованістю.

Другий метод оцінки репрезентативності повторної вибірки – це повторення основних типів здійсненого аналізу, представлених у розділах 2 - 4, насамперед у розділах 2 і 3, знов таки використовуючи дані 1964 року, але цього разу обмежуючи аналіз тими чоловіками, яких вдалося повторно опитати у 1974 році. Ми повторили всі основні види аналізу зв'язків між соціальною стратифікацією, професійними умовами і психічною діяльністю. Менша величина підвибірки означала, що декілька видів вторинного аналізу здійснити неможливо, а деякі результати втратили статистичну значущість. Проте основні результати залишилися незмінними. Таким чином, ми можемо продовжити аналізувати лонгітюдні дані з упевненістю, що все знайдене можна буде узагальнювати щодо всіх зайнятих чоловіків у Сполучених Штатах.

Додаток Б

Класифікації складності праці*

Класифікації складності праці з інформацією, людьми і речами ґрунтуються на класифікаціях, наведених у Словнику назв професій (Dictionary of Occupational Titles) Департаменту праці Сполучених Штатів (United States Department of Labor, 3rd edition, 1965, Vol. 2: 649-650)¹. Класифікація загальної складності праці створена вперше.

СКЛАДНІСТЬ ПРАЦІ З ІНФОРМАЦІЄЮ

Інформація визначається як дані, знання і поняття, отримані внаслідок спостереження, дослідження, інтерпретації, візуалізації, розумового продукування. Написана інформація має форму чисел, слів, символів; інша інформація – це ідеї, поняття, усні висловлювання.

1. *Жодного значимого зв'язку.*
2. *Читання інструкцій:* дотримання письмових інструкцій, загалом від простих до дуже специфічних.
3. *Порівняння:* оцінювання доступних для спостереження функціональних, структурних чи композиційних характеристик інформації, людей або речей (чи є подібними або відмінними від очевидних стандартів).
4. *Копіювання:* транскрибування, введення чи розміщення інформації.
5. *Розрахунки:* здійснення арифметичних операцій і складання звітів про них та/чи виконання приписаної щодо них дії. Не включає лічби.
6. *Компіляція:* збір, упорядкування чи класифікація даних про інформацію, людей чи речі. Часто передбачає складання звітів про та/чи виконання приписаної щодо

* Переклад додатку В з книги: Melvin L. Kohn and Carmi Schooler. *Work and Personality: An Inquiry Into the Impact of Social Stratification*. – Norwood, NJ: Alex Publishing Corporation, 1983, p.321-325. – *Прим. ред.*

¹ Ми запозичили систему класифікації *Словника* майже без змін, окрім розширення кодифікації для праці з даними шляхом додавання категорії "читання інструкцій". Проте, існують відмінності у нашому використанні системи класифікації, а саме: (1) Ми уважніше оцінюємо нагляд і перевірку (*Словник* часом класифікує безпосередніх керівників на підставі того, що роблять їхні підлеглі). (2) Ми гнучкіше визначаємо класи багатофункціональної праці, в той час як *Словник* іноді обмежує своє класифікацію однією функцією. (3) Наші оцінки міри складності праці чоловіків з інформацією точніші, ніж деякі з використаних у *Словнику*. (4) Ми визначаємо клас щодо речей у багатьох випадках, де *Словник* описує оперування речами, але визначає його як "незначне". (5) Ми підкреслюємо відносини з людьми у випадку консультантів та вчителів, де *Словник* іноді класифікує їх тільки на підставі змісту їхнього консультування чи викладання. Зазначені відмінності відносно невеликі, і виникають переважно внаслідок відмінності наших дослідницьких завдань і цілей консультування працівників сфери зайнятості, для чого *Словник* і створювався.

Хоча третє видання *Словника* побачило світ набагато пізніше проведення нашого дослідження, ми використовували його під час планування, завдяки допомозі і порадам Сіднея Файна (Sidney Fine), розробника цієї важливої системи класифікації.

інформації дії. Здійснення рутинних стандартних перевірок для визначення відповідності специфікаціям. Може також включати складання звітів про та/чи виконання приписаних дій щодо досягнення специфікацій, які передбачаються перевітками. Приклади – це рутинне тестування, перевірка і виявлення несправностей схем, механізмів та підсистем; креслення планів і копіювання ескізів; виготовлення за ескізами; планування подій у межах відомих умов. Не передбачає фундаментальних змін інформації на вході й на виході.

7. *Аналізування*: перевірка та оцінювання інформації. Часто передбачає здійснення альтернативних дій щодо оцінювання. Приклади – це оцінювання товарів для закупівлі; дослідження модифікацій і пристосування існуючих моделей, перевірка їх; аналіз доцільності переглянутої початкової інформації, включаючи опрацювання нових тестів чи розширення низки існуючих
8. *Координація*: визначення часу, місця і послідовності операцій чи дій, які мають здійснюватися внаслідок аналізу інформації; виконання рішень та/чи складання звіту про події. Прийняття рішень, чи потребують дії та/або проблеми, які виникають, формування нових цілей, підходів чи процедур.
9. *Синтезування*: інтегрування аналізів інформації з метою виявлення фактів та/чи формування знання, концептів чи інтерпретацій. Опрацювання нових підходів до проблем, включно з їх перевизначенням; відкриття нових фактів і зв'язків; винахід нових пристроїв; створення оригінальних витворів мистецтва; переінтерпретація існуючої інформації та ідей.

СКЛАДНІСТЬ ПРАЦІ З РЕЧАМИ

Речі визначаються як неживі предмети, відмінні від людських істот; субстанції чи матеріали; механізми, знаряддя, спорядження; продукти. Річ є матеріальною і має обриси, форму та інші фізичні характеристики.

1. *Жодного значимого зв'язку*.
2. *Оперування*: використання частин тіла, ручних знарядь та/чи спеціальних пристроїв для роботи, переміщення чи перенесення об'єктів або матеріалів. Майже не передбачає самостійності оцінок щодо досягнення стандартів чи вибору придатного знаряддя, об'єкту чи матеріалу. Приклади включають ситуації, які передбачають невеликий набір спеціальних знарядь з чітко визначеним використанням, наприклад мітла, спеціальний розвідний ключ, садові ножиці, вимірювальні шаблони. Точність вимірювань може коливатися від приблизної до високої, будучи вбудованою у структуру завдання (завдань).

3. *Завантаження-вивантаження*: подача, переміщення, вивантаження, введення чи витягання матеріалів з машин чи обладнання, автоматичного або ж керованого іншими робітниками. Повторювані, короткотривалі дії, які зазвичай визначаються механізмом. Стандарти залежать від наявності у обладнання відповідних засобів керування.
4. *Нагляд*: запуск, зупинка, спостереження за роботою машин і обладнання. Включає установлювання матеріалів або засобів керування машиною, наприклад, зміна спрямовуючих пристроїв, регулювання таймерів та вимірювачів температури, повертання вентилів, щоб дозволити текти інгредієнтам, вимкнення \ увімкнення вимикачів у відповідь на сигнальні лампочки. Таке регулювання включає мало розважливості.
5. *Маніпулювання*: використання органів тіла, знарядь або спеціальних пристроїв для роботи, пересування, направлення чи перенесення об'єктів та матеріалів. Включає деяку свободу рішень, по відношенню до досягнутої точності та вибору відповідного знаряддя, об'єкту чи матеріалу, хоча це достатньо очевидно.
6. *Водіння-керування*: запуск, зупинка і керування діями машин чи обладнання, для яких необхідне спрямування, або якими необхідно управляти для того, щоб виробляти, обробляти та/чи пересувати речі або людей. Включає такі дії, як спостереження за показниками, шкалами тощо, оцінка відстаней і визначення швидкості та напрямку інших об'єктів; повертання рукояток та штурвалів, натискання педалей чи гальм, натискання чи тягнення передаточних підйомників чи важелів. Включає використання таких машин, як крани, конвеєрні системи, трактори, механізми для подачі палива для печей, дорожні машини, підйомники. Виключає повністю ручні механізми, такі як вантажні візки, тачки та частково ручні механізми, такі як електричні тачки та вантажні візки.
7. *Керування-контролювання*: запуск, зупинка, контроль та регулювання руху машин чи обладнання для виробництва та/або обробки об'єктів чи матеріалів. Керування машинами включає налагодження машини та регулювання машини чи матеріалу в процесі роботи. Контролювання обладнання передбачає спостереження за вимірювальними пристроями, показниками і шкалами тощо, повертання вентилів та інших пристроїв для контролю за тиском, температурою, подачею рідини, швидкістю насосів та реакціями матеріалів. Охоплює регулювання кількох параметрів, яке відбувається частіше, ніж при нагляді.
8. *Прецизійна робота*: використання органів тіла та/чи знарядь або допоміжних пристроїв для роботи, пересування, спрямування чи розташування об'єктів або матеріалів в ситуаціях, де має місце виняткова відповідальність за досягнення

стандартів, і де вибір відповідних знарядь, об'єктів чи матеріалів, а також пристосування знаряддя для виконання завдань вимагає значного вияву самостійності.

9. *Налагоджування*: настроювання механізмів чи обладнання шляхом заміни чи зміни знарядь, складових, приборів чи оснащення для підготовки їх до виконання їхніх функцій, зміни їх дії або ж відновлення нормального функціонування, якщо вони зламалися. Робітники, які налагоджують та встановлюють один чи декілька машин для інших працівників, або при цьому і особисто керують різними машинами, також включаються до цієї категорії.

СКЛАДНІСТЬ ПРАЦІ З ЛЮДЬМИ

Люди визначаються як людські істоти; маються на увазі також тварини, з якими працюють в індивідуальному порядку, так, як якщо б вони були людьми.

1. Жодного значимого зв'язку.
2. *Обслуговування*: обслуговування потреб і запитів людей чи тварин, або висловлених чи прихованих бажань людей. Включає негайне реагування.
3. *Отримання інструкцій-сприяння*: виконання наданих робочих інструкцій чи наказів безпосередніх керівників (Не вимагає негайної відповіді, якщо про це окремо не зазначено в наказі чи інструкції).
4. *Мовлення-сповіщення*: розмова з людьми та/чи сповіщення людей, щоб передати інформацію або обмінятися нею. Включає надання завдань та/або наказів асистентам чи помічникам.
5. *Переконування*: вплив на інших на користь продукції, послуги чи точки зору.
6. *Розважання*: розважання інших.
7. *Нагляд*: визначення чи пояснення робочих процедур групі працівників, призначення кожному окремих обов'язків, підтримка гармонійних стосунків між ними і підвищення ефективності.
8. *Інструктування*: викладання змісту справи іншим, тренування інших (включаючи тварин) через пояснення, демонстрації і перевірки виконання; або давати рекомендації щодо технічного тренування.
9. *Ведення переговорів*: обмін ідеями, інформацією і думками з іншими для розробки установок і програм та/чи досягнення спільних рішень, висновків або роз'яснень.
10. *Настановлення*: спілкування з індивідуумами як цілісними особистостями для того, щоб давати поради, консультувати та/або спрямовувати їх стосовно тих проблем, які можуть бути розв'язані на ґрунті правових, наукових, клінічних, духовних та/чи інших професійних принципів.

ЗАГАЛЬНА СКЛАДНІСТЬ ПРАЦІ

1. Зовсім не складна. Рутинна праця, яка не потребує ніякого мислення – індивід може мріяти, проте задовільно виконувати свою роботу.
2. Мінімальне мислення. Потребує певного рівня уваги, наприклад, щоб вберегти руки від потрапляння в механізми, бути упевненим щодо правильного вибору деталей, пам'ятати, куди і що було покладено. Але не потребується ніякого планування, складання розкладу, підрахунків і тривалого мислення.
3. Можуть вимагатись прості вимірювання, складання розкладу дій чи елементарне планування, проте більшість або всі обставини визначені і передбачені, і жодне рішення не потребує врахування багатьох обставин.
4. Розв'язання завдань із застосуванням відносно простих рецептів для непередбачених обставин та/або застосування певних практичних і технічних знань (не теоретичних, а притаманних досвідченому практику) до будь-якої нетипової ситуації. Не розповсюджується на складні проблеми, що вимагають у великій мірі оригінальності, теоретичних знань або передбачень.
5. Розв'язання проблем, що включають необхідність спілкування з людьми чи іншими відносно непередбачуваними або ледве контрольованими речами, – наприклад тваринами, або відповідним чином складними машинами, – де потрібні помірні співчуття, розуміння і майстерність, щоб досягнути в результаті невеликих чи помірних змін. Сюди належить рутинний продаж та ремонт автомашин.
6. Комплексне розв'язання завдань, що потребує значного, але не виняткового рівня інтуїції, оригінальності чи розмірковування. Це може включати багато змінних, але зв'язки між ними не будуть дуже складними.
7. Проєктування складних систем аналізу та/або синтезу, в яких мало що встановлено заздалегідь, включено багато змінних зі складними взаємозв'язками, а наслідки важко передбачити.

*Лонгітюдні вимірювальні моделі для чоловіків США**

Уявлення про себе та соціальні орієнтації

Вимірювальні моделі кількох аспектів уявлень про себе та соціальних орієнтацій узагальнено у таблиці В.1. Ті з них, що стосуються авторитарного консерватизму, фаталізму, норм особисто відповідальної моралі, довіри, ідейного конформності та тривожності, становлять однофакторні моделі; упевненість у собі та самоосуд поєднуються у двофакторну модель оскільки вони – компоненти ширшого концепту, тобто самооцінки. Як можна побачити зі співвідношень хі-квадрат до ступенів свободи, усі моделі досить добре відповідають даним.

Батьківські цінності

У розробці вимірювальної моделі батьківських цінностей ми спираємося на представлений у розділі 2 факторний аналіз батьківських цінностей, отриманий з часткового ранжування батьками тринадцяти характеристик у відповідності до їхньої бажаності для дитини таких віку та статі, як у власної попередньо відібраної дитини. Тоді як корисність цього примусово-вибіркового методу ранжування цінностей неодноразово була продемонстрована (див.: Kohn, Schoenbach, 1980), сама ця процедура ставить методологічні проблеми.

Основна проблема полягає в тому, що є непереборна лінійна залежність кожної з цінностей від сукупності всіх інших. Тобто, якщо відомо, як батько ранжує будь-які дванадцять характеристик, то (за винятком випадків з неповними відповідями чи помилками у кодуванні) можна передбачити з абсолютною достовірністю, як цей батько оцінює характеристику, що залишається. Звідси випливає те, що якщо хтось знає оцінювання батьком менше ніж дванадцять характеристиках, він може передбачити його оцінки щодо інших, незважаючи на те, що не ідеально, але безперечно краще, ніж той, хто не має такої інформації. (Наслідком цього явища є те, що величини кореляцій між вибраними цінностями є неминуче вимушеними.) Ця проблема лінійної залежності є особливо серйозною для конфірматорної факторно-аналітичної моделі батьківських цінностей, оскільки вона відбивається на експлікації структури похибок моделі. Ми не пропонуємо фундаментального вирішення цієї проблеми, а обходимо її. Наш метод полягає в тому, аби просто не включати деякі з характеристик до коваріаційної матриці,

* Переклад додатку С з книги: Melvin L. Kohn and Carmi Schooler. *Work and Personality: An Inquiry Into the Impact of Social Stratification*. – Norwood, NJ: Alex Publishing Corporation, 1983, p.326-336. – *Прим. ред.*

Таблиця В.1. ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ УЯВЛЕННЯ ПРО СЕБЕ ТА СОЦІАЛЬНИХ ОРІЄНТАЦІЙ.

Концепт/Індикатори	Стандартизований шлях від концепту до індикатору	
	1964	1974
<i>Авторитарний консерватизм ($\chi^2=120,98$, d.f.=111, ratio=1,09)</i>		
Найважливіше, чого треба вчити дітей, це безумовного послуху батькам.	0,61	0,68
Молоді не можна дозволяти читати книги, які можуть збити її з пантелику. . . .	0,50	0,46
На світі існує два типи людей: слабкі та сильні.	0,57	0,62
Люди, котрі ставлять під сумнів усталені та загальноприйняті способи діяльності, стають джерелом прикростей.	0,51	0,47
Тільки покладаючись на лідерів та фахівців, у цьому складному світі можна знати, що ж робити.	0,58	0,54
Жоден порядний чоловік не може поважати жінку, яка мала статеві стосунки до одруження.	0,43	0,51
Ув'язнення є занадто хорошим покаранням для сексуальних злочинців. Їх варто публічно сікти чи навіть гірше.	0,46	0,50
Щоб домогтися поваги підлеглих, хороший лідер мусить бути з ними суворим.	0,41	0,54
Не годиться чинити інакше, ніж чинили наші батьки та діди.	0,45	0,52
<i>Норми особисто відповідальні моралі ($\chi^2=12,92$, d.f.=15, ratio=0,86)</i>		
Можна робити все, що хочеш – аби це не завдавало тобі прикростей.	-0,59	-0,64
Якщо щось дає результат, то байдуже, чи узгоджується це з мораллю, чи ні. . . .	-0,44	-0,30
Якщо можна обійти закон, не порушуючи його, то його можна обходити.	-0,58	-0,61
Чи вважаєте ви, що можна робити все, що не заборонене законом, чи є речі, які не слід робити, навіть якщо вони законні.	-0,33	-0,26
<i>Довіра ($\chi^2=5,29$, d.f.=5, ratio=1,06)</i>		
Чи вважаєте ви, що більшості людей можна довіряти?	0,51	0,53
Якщо не пильнувати уважно, то люди цим скористаються	-0,52	-0,61
Людська природа насправді заснована на співпраці.	0,20	0,11
<i>Самооцінка, двофакторна модель ($\chi^2=166,77$, d.f.=112, ratio=1,49)</i>		
<i>Впевненість у собі:</i>		
Я добре ставлюся до себе.	0,60	0,71
Гадаю, що я нічим не гірший від інших.	0,47	0,45
З більшістю справ я можу впоратися не гірше за інших.	0,43	0,34
Загалом я впевнений, що коли планую що-небудь зробити, то зможу це виконати	0,54	0,45
<i>Самоосуд:</i>		
Хотілося б бути кращої думки про себе.	0,76	0,71
Інколи мені здається, що я нікому не потрібний.	0,49	0,51
Інколи я відчуваю себе ні на що не здатним.	0,43	0,40
Хотілося б бути таким же щасливим, якими здаються інші люди.	0,58	0,59
Мало є такого, в чому я цілком переконаний	0,29	0,43
(Кореляція: впевненість у собі/самоосуд)	(-0,29)	(-0,28)
<i>Фаталізм ($\chi^2=2,15$, d.f.=5, ratio=0,43)</i>		
Коли ви зазнаєте невдач, як часто ви вважаєте, що самі в цьому винні?	-0,65	-0,57
Якою мірою ви звинувачуєте себе у власних проблемах: ви б сказали, що переважно звинувачуєте себе, частково звинувачуєте себе чи майже ніколи не звинувачуєте себе.	-0,59	-0,70
Як ви вважаєте, більшість того, що відбувається з вами, є наслідком ваших власних рішень чи наслідком обставин поза межами вашого контролю?	-0,37	-0,38
<i>Тривожність ($\chi^2=213,94$, d.f.=159, ratio=1,35)</i>		
Як часто ви відчуваєте себе зовсім розбитим?	0,55	0,58
Як часто ви відчуваєте себе засмученим і пригніченим?	0,68	0,68
Як часто ви через що-небудь непокоїтеся і тривожитесь?	0,49	0,47
Як часто ви буває чимось схвилювані з невідомих причин?	0,45	0,50
Як часто відчуваєте таку стурбованість, що неможливо всидіти на місці?	0,47	0,39
Як часто ви помічаєте, що не в змозі позбавитися від думки, яка крутиться у вас		

в голові?	0,41	0,44
Як часто ви відчуваєте, що усе набридло?	0,58	0,57
Як часто ви відчуваєте себе безсилим досягти того, що чого прагнете від життя?	0,54	0,52
Як часто ви відчуваєте провини через те, що зробили щось не так?	0,36	0,36
Як часто ви відчуваєте, що навколишній світ не дуже зрозумілий?	0,48	0,44
Як часто ви відчуваєте, що не так уже й багато підстав, задля яких варто жити?	0,45	0,37
<i>Конформність поглядів ($\chi^2=15,43$, d.f.=13, ratio=1,19)</i>		
За вашим загальним враженням, як часто ваші ідеї та думки щодо важливих речей відрізняються від ідей та думок ваших родичів?	-0,69	-0,64
Як час ваші ідеї та думки відрізняються від тих, що мають ваші друзі?	-0,63	-0,51
Як час ваші ідеї та думки відрізняються від тих, що мають інші люди однакового з вашим релігійного походження?	-0,50	-0,44
Від ідей та думок більшості людей в країні?	-0,68	-0,35

Примітки:

1. Високе значення індикатора загалом передбачає згоду чи часту наявність; там, де пропонувалися альтернативи, високо значення має перша альтернатива.
2. У всіх моделях врахована кореляція залишків кожного індикатора 1964 року із залишками того ж самого індикатора у 1974 році. У деяких моделях також враховуються деякі одночасні кореляції залишків. (Ці кореляції не показані в таблиці.)
3. Кореляції однакових концептів 1964 та 1974 років такі:

Авторитарний консерватизм	0,78
Норми особисто відповідальної моралі	0,65
Довіра	0,81
Впевненість у собі	0,52
Самоосуд	0,55
Фаталізм	0,61
Тривожність	0,53
Конформність поглядів	0,39

на якій базується модель, таким чином помітно зменшуючи, якщо не виключаючи зовсім, лінійну залежність між характеристиками, що залишилися.¹

Щоб розробити лонгітюдну вимірювальну модель батьківських цінностей, ми використовуємо дані підвибірки батьків, загалом 399-ти, котрих ще раз опитували через десять років після першого дослідження. Аби мінімізувати проблему лінійної залежності, ми свідомо виключаємо одну пару характеристик, які сильно корелюють між собою – «самоконтроль» та «бути хорошим учнем». Перша вказує на самостійність, а друга – на конформізм до зовнішнього авторитету. Для подальшого зменшення рівня лінійної залежності, ми виключаємо інші характеристики, що виявилися не надто важливими індикаторами основоположних факторів. Ми залишаємо вісім характеристик, особливо прийнятних для молодших дітей, як індикатори тієї частини моделі, що відповідає 1964 року, та сім характеристик, що особливо прийнятні для старших дітей, як індикатори тієї частини моделі, яка відповідає 1974 року.

¹ Джексон та Алвін (Jackson, Alwin, 1980) запропонували альтернативний метод для аналізу «іпсативних» (“ipsative”; *lat.* “ipsa” – цілий, повний. *Прим. ред.*) даних, тобто, таких даних, де значення для усіх респондентів обов’язково додаються до тієї ж самої константи. Їхній метод використовує фактично «іпсативні» дані для оцінки основоположної неіпсативної моделі, існування якої припускається. Ми сумніваємося у надійності цього припущення для даних щодо цінностей, де суть полягає у виборі; сам концепт, цінності, означає, що вимірювання буде іпсативним. В будь-якому разі наш аналіз показує, що два методи дають майже однакові результати, коли кількість проранжованих батьками характеристик більша, ніж декілька. Окрім того, поки ще ніхто не визначив способу застосування методу Джексона-Алвіна до моделі, котра має більше ніж один основоположний фактор, як у випадку з нашою моделлю.

Аналіз даних для 1964 року, коли дітям було від трьох до п'ятнадцяти років, показує, що існує три основоположних виміри оцінки: самостійність проти конформності до зовнішнього авторитету, зрілість (вік) і прагнення успіху. Подібний аналіз даних для 1974 року, коли дітям було від тринадцяти до двадцяти п'яти років, свідчить, що зрілість (вік) перестала бути важливим виміром. Один із шляхів врахування цієї невідповідності міг би полягати у відображенні батьківських цінностей як таких, що мають три основні виміри, коли діти молодші, та два основні виміри, коли вони підрастають. Порівнянний, але простіший і використаний нами у цьому дослідженні метод полягає у частковому вилученні віку дитини з коваріаційної матриці, на якій базується конфірмаційний факторний аналіз, та створенні двофакторної схеми в обох частинах моделі (див. схему В1). При цьому нічого не втрачено, оскільки вимір зрілості не становить суттєвого інтересу. Є невеликий вигравш, оскільки частини моделі 1964 та 1974 років цілком еквівалентні. (Слід зазначити, що часткове вилучення віку дитини з матриці впливає лише на дисперсію цінностей, пов'язану з тринадцятилітньою різницею у віці дітей під час кожного інтерв'ю; це не порушує реалістичності усієї вибірки дітей, які подорослішали на десять років.)

Для кожної характеристики, включеної до обох частин моделі – 1964 та 1974 років, перевірені та збережені в разі їхньої статистичної значущості кореляції в часі залишків оцінок 1964 та 1974 років. Окрім того, як показано на схемі В1, існує декілька статистично значущих кореляцій залишків того ж часу. Ця експлікація структури похибок дає в результаті хорошу відповідність моделі даним: χ^2 -квадрат дорівнює 157,02 при 72 ступенях свободи зі співвідношенням 2,18.

Цінності-для-себе

Первинний індекс цінностей-для-себе, як видно з розділу 2, був менш ніж задовільним, оскільки, модифікуючи запитання про батьківські цінності з метою прийнятності їх для дорослих, ми надали респондентам лише одну характеристику, котра позначає конформність до зовнішнього авторитету. Тому в повторному дослідженні ми модифікували запитання про цінності-для-себе, включивши такі характеристики як законослухняність, пристойність та спроможність уникати прикrostей. Дані 1964 як основа, як би неадекватною вони не могли б бути, та новий набір характеристик як основа для повторного вимірювання, забезпечують можливість розробити вимірювальну модель цінностей-для-себе (див. схему В2), що охоплює обидва періоди дослідження. Це модель того концепту, концепту, що становить оцінку самостійності на протигау конформності до зовнішнього авторитету. Частина моделі, котра стосується

1974

року,

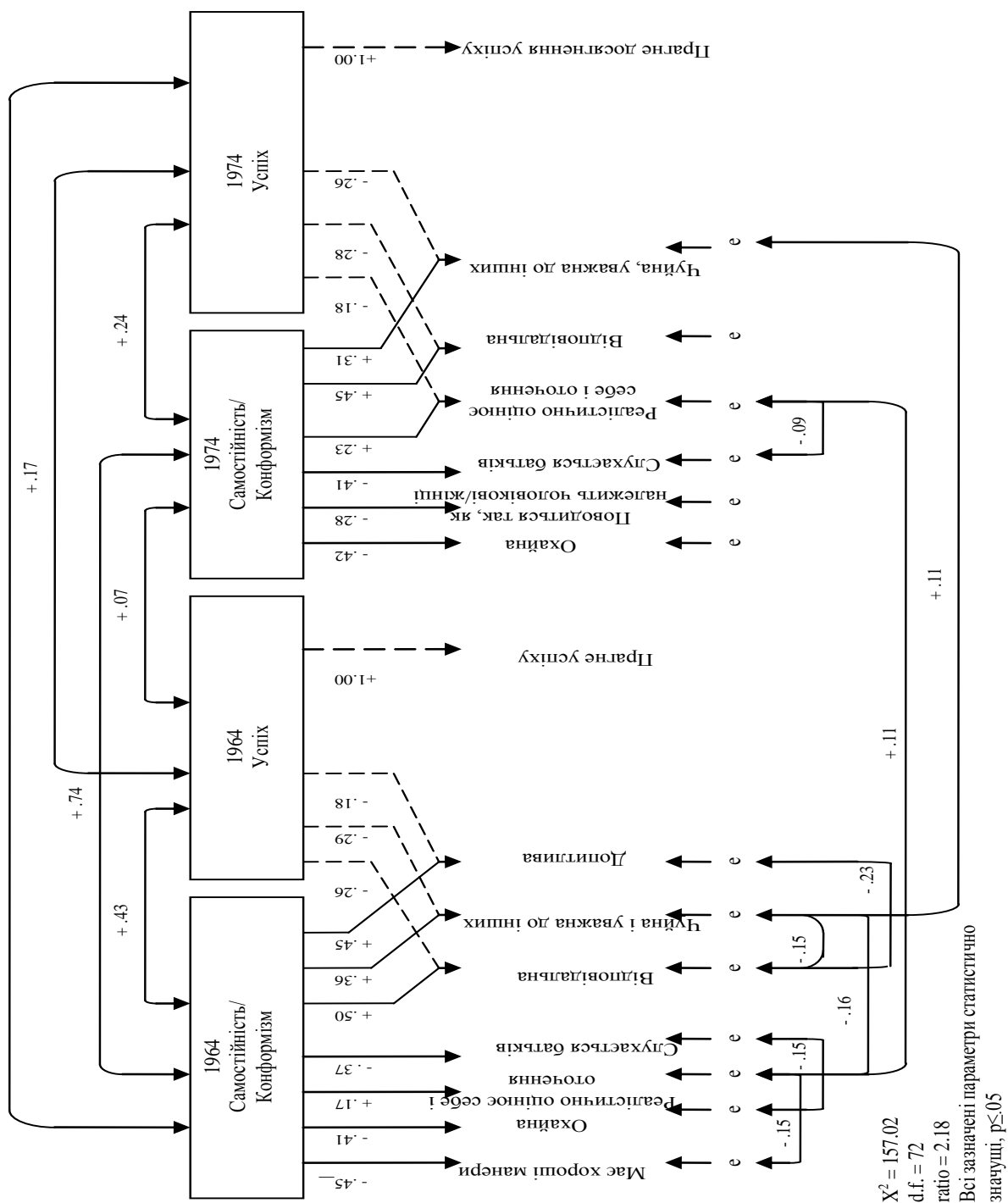

СХЕМА В.1. Вимірювальна модель батьківських цінностей

використовує шість індикаторів, два стосуються самостійності і чотири – з конформності до зовнішнього авторитету. Частина моделі, котра відповідає 1964 року, використовує два

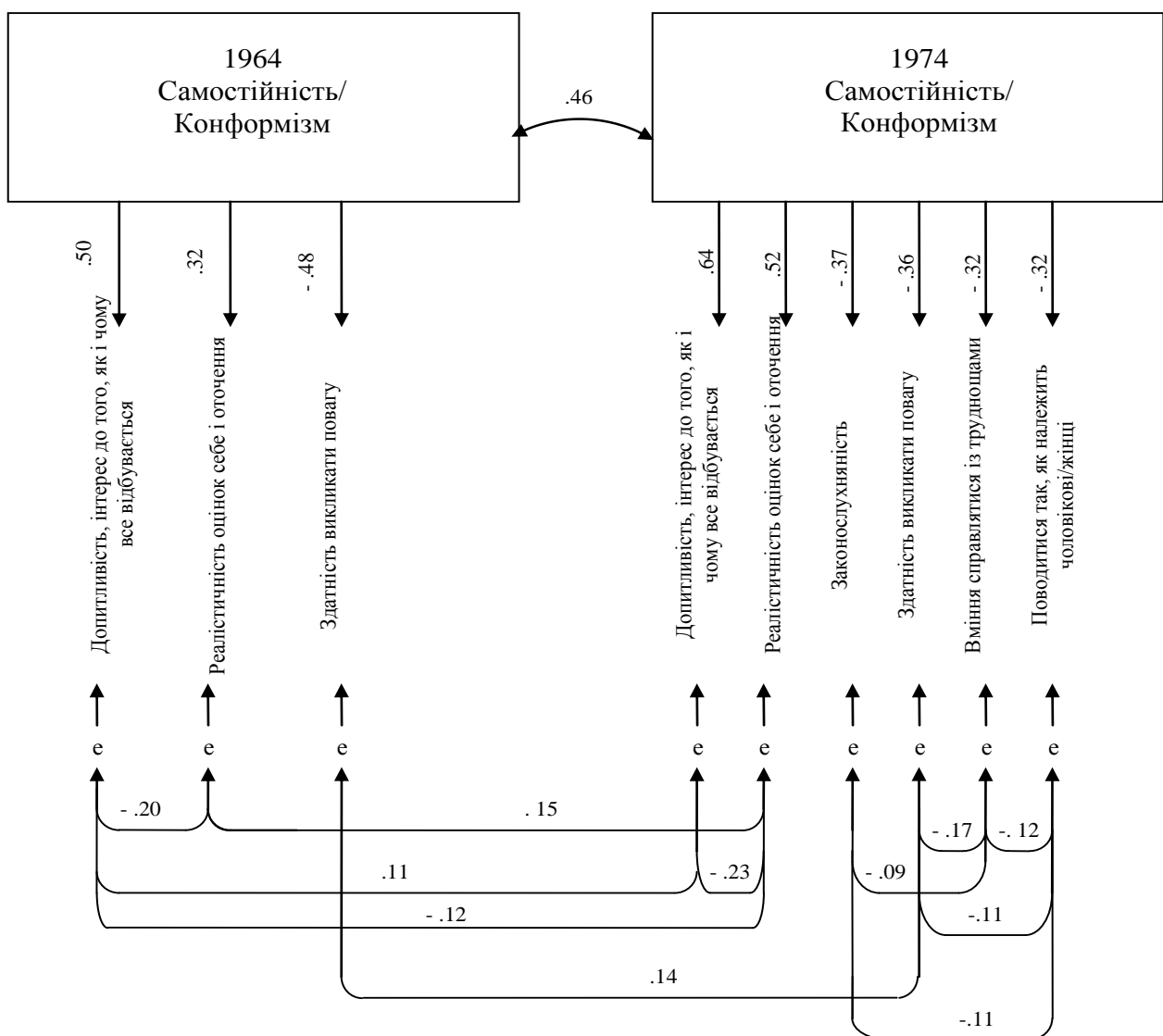

СХЕМА В.2. Вимірювальна модель цінностей щодо себе

індикатори, що стосуються самостійності та один індикатор конформності, що міститься у тих даних. Незважаючи на слабкість частини моделі 1964 року, загальна модель видається достатньо задовільною. Відповідність моделі даним досить хороша, з χ^2 -квадрат 19,10 при 15 ступенях свободи зі співвідношенням 1,27. Через десятирічний інтервал кореляція в часі оцінювання самостійності на протигагу конформності щодо зовнішнього авторитету становить 0,46, котра, хоча і зовсім не така висока, як у випадку оцінювання самостійності на протигагу конформності до зовнішнього авторитету для власних дітей (0,74), у всякому разі є в межах, виявлених нами для індивідуальних аспектів уявлення про себе та соціальних орієнтацій (від 0,39 до 0,81).

Зрозуміло, що ця вимірювальна модель не настільки хороша, як могла б бути, якби ми ставили кращі запитання у 1964 році, однак, вона поліпшена тими змінами, які ми зробили у тексті запитань під час повторного опитування.

Відчуження

Запитання, котрі містять 5 складових вимірів відчуження, такі ж самі, як ті, що охоплюють деякі виміри уявлення про себе та соціальних орієнтацій. Два з 5 становлять знайомі аспекти соціальних орієнтацій, хоча й з новими назвами: відсутність норм – це просто інший термін для позначення того, що ми назвали нормами моралі, а культурне відчуження є нічим іншим, як конформністю поглядів. Ми маємо лише один індикатор для відсутності сенсу, котрий ми раніше використовували як індикатор тривожності. Відчуття безсильності та самовідчуженість чіткіше визначені, але вони частково збігаються з кількома аспектами уявлення про себе та соціальних орієнтацій в іншому нашому дослідженні. Отже, додавання 5 аспектів відчуження до будь-якого аналізу кількох аспектів уявлення про себе та соціальних орієнтацій може бути зайвим. Хоча такий концепт, як відчуження викликає значний теоретичний інтерес і може тлумачитися як інший шлях концептуалізації орієнтацій, альтернативний до розроблених у розділі 7 концептів другого порядку, самостійності та дистресу.

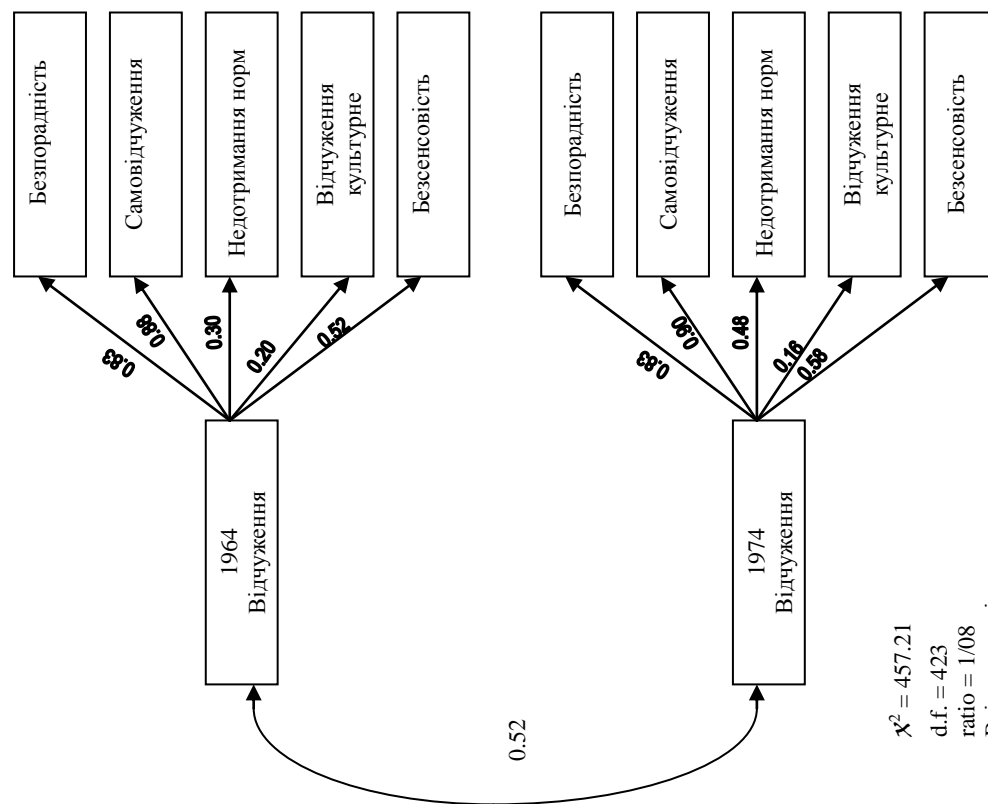
Вимірювальна модель другого порядку для відчуження (див. схему В3) була розроблена Брюсом Робертсом (Roberts, 1982) з використанням наших даних та на основі аналізу в розділі 4. Модель добре відповідає даним, χ^2 -квадрат дорівнює 457,21 при 423 ступенях свободи зі співвідношенням 1,08. У загальному концепті домінують два Марксові виміри – відчуття безсильності та самовідчуженість, але відсутність сенсу, відсутність норм та навіть культурна відчуженість з відчуженням статистично пов'язані.² Модель, таким чином, забезпечує емпіричний інструмент для дослідження зв'язків соціально-стратифікаційної позиції та професійної самостійності із загальним концептом, відчуженням, а не тільки з його теоретично виділеними компонентами.

Професійна самостійність

Вимірювальна модель професійної самостійності другого порядку становить розширення вимірювальної моделі першого порядку, опрацьованої у розділі 7. Тепер ми розглядаємо змістовну

² Відсутність сенсу не була включена до аналізу в розділі 4, оскільки дані містять лише одне запитання про втрату сенсу життя, і тому ми не мали змоги побудувати шкалу Гутмана. При розробці вимірювальної моделі відчуження другого порядку можливо (навіть якщо не оптимально) використовувати одиничний індикатор як «ідеальний» міра одного з показників першого порядку. (Все, що ми маємо на увазі під ідеальною мірою, в даному контексті є те, що ми не маємо жодного способу оцінити її достовірність, і тому змушені використовувати її так, як начебто вона є ідеально надійним індексом.)

(Шляхи від концептів 2-го порядку до концептів 1-го порядку)

$\chi^2 = 457.21$
d.f. = 423
ratio = 1/08
Всі зазначені параметри статистично значущі, $p \leq 0.05$
Повний текст питання, див. таблицю 4.1.

СХЕМА В.3. Вимірвальна модель відчуження (кореляції між залишками не вказані)

(Шляхи від концептів 1 порядку до індикаторів)

	1964	1974
Почуваюся безцільним отримати від життя те, що хочу	0.68	0.62
Більшість того, що зі мною відбувалося, є результатом моїх зусиль	-0.23	-0.27
Коли я щось планую, я маю змогу це здійснити	-0.26	-0.11
Часом відчую, що мені все набридло	0.50	0.56
Часом я думаю, що взагалі ні на що не здатен	0.51	0.48
Життя йде своїм ходом, я не маю мети	0.20	0.21
Не так вже й багато того, заради чого варто жити	0.53	0.46
Немає нічого поганого в тому, щоб обійти закон	0.58	0.59
Все, що дозволене законом, є допустимим	0.32	0.25
Можна робити все, що хочеш, якщо це не завдає тобі прикростей	0.59	0.65
Якщо щось дає результат, не важливо, чи узгоджується це з мораллю, чи ні	0.44	0.30
Мої погляди відрізняються від поглядів людей моєї віри (релігії)	0.60	0.58
Мої погляди відрізняються від поглядів друзів	0.77	0.64
Мої погляди відрізняються від поглядів мешканців країни	0.57	0.30
Мої погляди відрізняються від поглядів родичів	0.56	0.51
Світ є незрозумілим	1.00	1.00

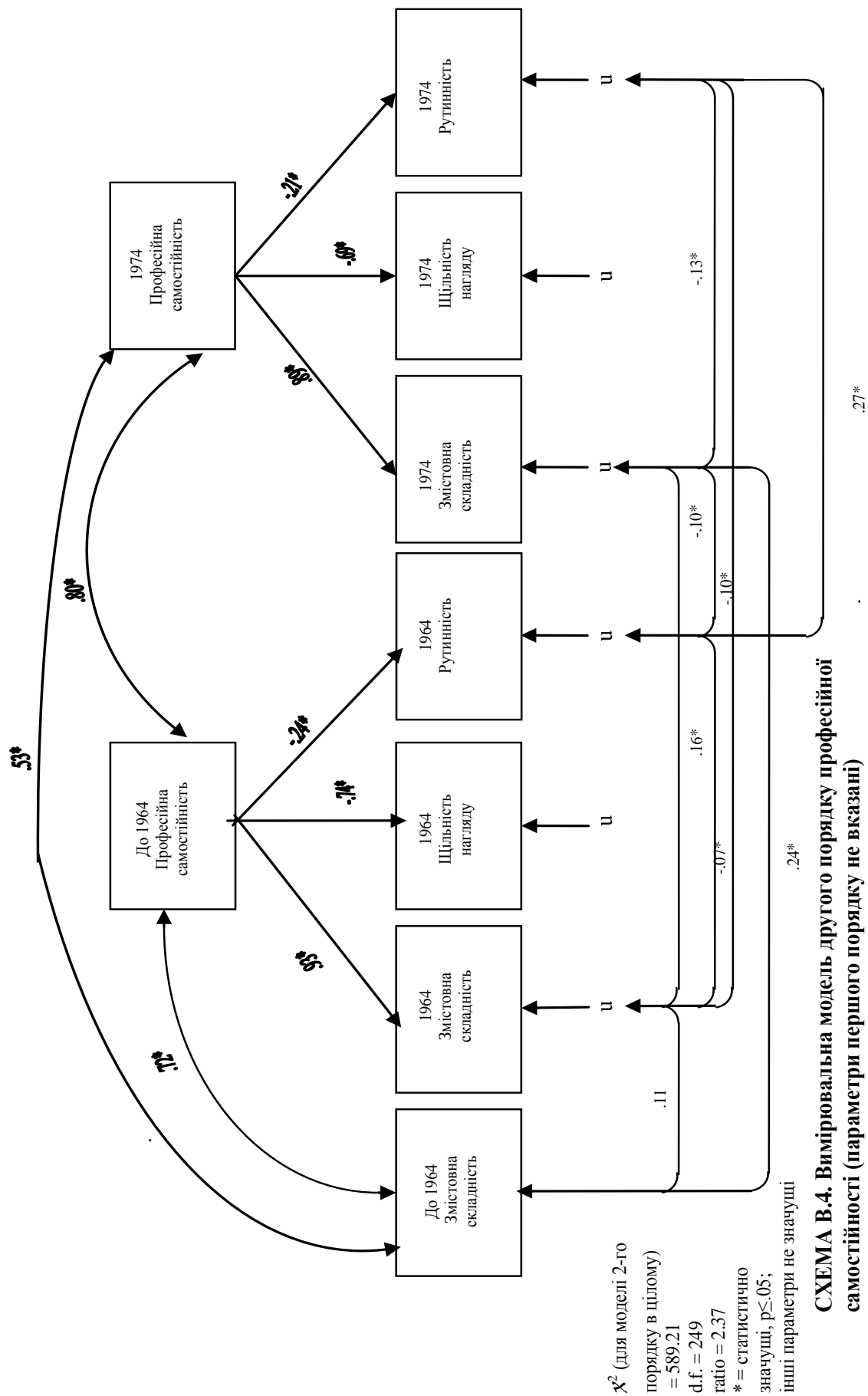

СХЕМА В.4. Вимірювальна модель другого порядку професійної самостійності (параметри першого порядку не вказані)

складність праці, рутинність та щільність нагляду як «індикатори» концепту другого порядку – професійної самостійності (див. схему В4). У цій моделі ми зберігаємо схему кореляцій між залишками індикаторів першого порядку (наприклад, кореляції в часі залишків усіх індикаторів і такі одночасні кореляції як між змістовною складністю праці з речами та годинами, витраченими на роботу з речами). Окрім того, ми включаємо ті кореляції в часі залишків концептів першого порядку, які виявилися статистично значущими – для змістовної складності праці та рутинності. Проте, якщо ми не включили б в модель інші кореляції залишків концептів першого порядку, стандартизований зв'язок професійної самостійності зі змістовною складністю праці був би більшим за 1.0. Тому ми враховуємо кореляції залишків змістовної складності праці 1964 та 1974 років з такими показниками для рутинності 1964 та 1974 років.

Обґрунтування для врахування цих кореляцій полягає в тому, що змістовна складність праці та рутинність поділяють між собою елемент, який вони не поділяють зі щільністю нагляду, оскільки обоє стосуються самої роботи, а не відносин працівника з його безпосереднім керівником. Окрім того, враховуються кореляції «попередньої» змістовної складності праці із залишками змістовної складності праці 1964 та 1974 років.³ Логічне обґрунтування цього полягає в тому, що попередня змістовна складність праці поділяє характерний компонент зі змістовною складністю праці пізніших робіт, за межами їхньої участі у професійній самостійності. Визначена таким чином модель досить добре відповідає даним, χ^2 -квадрат дорівнює 589,21 при 249 ступенях свободи із співвідношенням 2,37. Як і слід було очікувати, змістовна складність праці становить найбільш потужний індикатор професійної самостійності, однак щільність нагляду також є сильним відбиттям професійної самостійності, а рутинність, не зважаючи на використання нами лише одиничного індикатора, становить більше, ніж тривіальну доречність.

³ Як альтернативу змістовну складність праці можна виключити з вимірювальної моделі професійної самостійності другого порядку практично без змін у решті моделі. Однак, включення попередньої змістовної складності праці як вимірювального параметру об'єднаних вимірювально-каузальних моделей, посилює ідентифікацію моделей, охоплюючи взаємні зв'язки професійної самостійності та цінностей як для дітей, так і для себе.

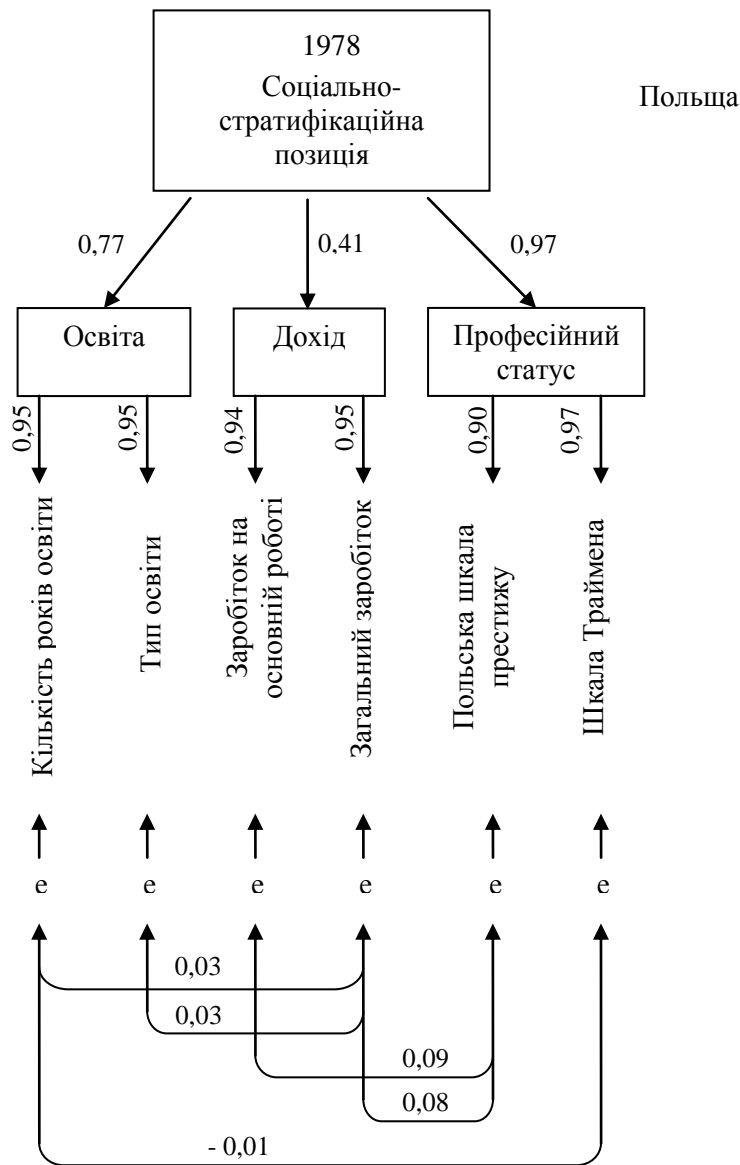
Вимірювання соціальної стратифікації, особистості та професійної самостійності у соціалістичній Польщі

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Питання стосовно того, чи може бути соціальна стратифікація в соціалістичному суспільстві, було вирішено задовго до початку нашого дослідження в низці студій польських соціологів. (Для ознайомлення з цими працями англійською мовою див.: Tellenback 1974; Wesolowski, Slomczynski 1977; Slomczynski, Krauze 1978). До початку нашого дослідження було отримано ствердну відповідь навіть на питання про те, чи є соціально-стратифікаційні системи Сполучених Штатів і Польщі по суті подібними. Отож, проблема, яка постала перед нами, полягала в тому, аби просто створити індекси соціально-стратифікаційної позиції у відповідності до двох основних критеріїв, яким повинні відповідати усі індекси, що застосовуються в міжнаціональному дослідженні: аби індекси були валідними для кожної країни, а також достатньо порівнюваними, щоб забезпечувати основу для систематичного порівняльного аналізу.

З досвіду попередньої емпіричної роботи соціологів обох країн було зрозуміло, що основними компонентами соціально-стратифікаційної позиції як в Сполучених Штатах, так і в Польщі мали б бути освітній рівень, професійний статус та дохід. Проблема, з якою ми зіткнулися, полягала не в тому, які компоненти стратифікації вимірювати, а у виборі найкращих вимірів для кожного компоненту та у віднайдені найкращого способу об'єднання цих критеріїв у один індекс соціально-стратифікаційної позиції.

Для вимірювання соціально-стратифікаційної позиції в Польщі ми використовуємо конфірматорний факторний аналіз, як ми це робили для Сполучених Штатів. У конфірматорному факторному аналізі навантаження компонентів соціально-стратифікаційної позиції визначається оцінюванням, що спирається на їхню спільну дисперсію. Таким чином, наші вимірювальні моделі соціальної стратифікації ґрунтуються на розумінні того, що соціально-стратифікаційна позиція найкраще виводиться з *коваріації* освітнього рівня, доходу та професійного статусу. Наша вимірювальна модель соціально-стратифікаційної позиції для Польщі (див.: схема Г.1) – це модель другого порядку, в якій концепти першого порядку – освітній рівень, дохід та професійний статус – використовуються як «індикатори» основного концепту вищого рівня, соціально-стратифікаційної позиції. Ми вимірюємо основний, другого порядку концепт для Польщі переважно так само, як це робилося у нашій моделі для Сполучених Штатів. Однак, концепти *першого* порядку для Польщі вимірюються дещо інакше.

$\chi^2 = 0,61$
d.f. = 1
ratio = 0,61

СХЕМА Г.1. Вимірювальна модель соціально-стратифікаційних позицій польських чоловіків. Всі наведені параметри статистично значущі, $p \leq 0,05$.

Щоб виміряти рівень освіти для Польщі, ми використовуємо як один з його індикаторів кількість років навчання. Але, оскільки в Польщі диплом про освіту залежить не лише від кількості років навчання, але (значно більшою мірою, ніж у Сполучених Штатах) також від типу освіти, ми використовуємо також і другий індикатор рівня освіти, тип навчання.¹

¹ Індекс типу навчання є рангом упорядкування типів шкіл з точки зору цінності свідчення про досягнення того рівня освіти, яким є диплом, на ринку праці. Цими рівнями є: (1) початкова школа; (2) базова професійна школа; (3) ліцей (середня школа); (3) технікум (який забезпечує підготовку зі спеціальностей середньої кваліфікації, переважно для тих, хто не йде до коледжу); (4) коледж або університет. Окрім того, Сломчинський (Slomczynski 1986, р. 83-84) створив чотирьох-індикаторний індекс освітнього рівня, базований на роках навчання, типові навчання, вартості освіти та вікові, у якому навчання було закінчено. Конструкт на основі цих чотирьох вимірів дуже високо корелював з двох-індикаторною моделлю, яку ми тут використовуємо ($r = 0,96$), тому ми дійшли висновку, що додавання двох інших вимірів було б надлишковим.

Для вимірювання доходу в соціалістичній Польщі, де люди значно частіше, ніж у Сполучених Штатах, отримують суттєву частину своїх доходів від додаткової роботи, ми використовуємо два індикатори доходу: дохід від основної роботи та загальний дохід.

Вимірюючи професійний статус, ми свідомо оминаємо дебати між прихильниками вимірювання «престижу» професій та професійного «соціально-економічного статусу», погоджуючись з Керкхоффом із співавторами (Kerckhoff et al. 1989), що ці два підходи є альтернативними, аналітично відмінними, однак сильно корельованими концептуалізаціями ієрархічного ранжування професій. Для наших цілей, відмінності між цими двома підходами, подібними за суттю, неважливі.

У наших вимірювальних моделях статусу зайнятості ми намагаємося досягти порівнянності між країнами, застосовуючи як один з індикаторів Міжнародну шкалу престижу Треймана (Treiman's (1977) International Prestige Score), що була опрацьована як найкращий одиничний індекс професійного престижу на основі великомасштабної міжнаціональної інвентаризації. Окрім того, ми впровадили виміри професійного статусу для кожної окремо взятої країни, аби переконатися, що наші виміри професійного статусу є не лише добре порівнюваними, а точно відповідають кожній країні. Отож, для Польщі у якості індикаторів професійного статусу ми використовуємо не лише Міжнародну шкалу престижу Треймана, а також вимір, розроблений спеціально для Польщі, а саме Польську шкалу престижу (Slomczynski, Kasprowicz 1979).²

В польській моделі другого порядку для соціально-стратифікаційної позиції професійний статус є навіть сильнішим індикатором соціально-стратифікаційної позиції, аніж в аналогічній американській моделі; освітній рівень порівняно з професійним статусом є явно вторинним; дохід, як і для США, є найслабшим індикатором.

Різниця, яку ми бачимо між американською та польською моделями щодо відносної важливості професійного статусу та освітнього рівня, можливо, є артефактом через використання лонгітюдних даних для Сполучених Штатів та лише крос-секційних даних для Польщі: якби ми базували американську модель тільки на крос-секційних даних американського опитування 1964 року (як у: Slomczynski et al. 1981), параметри були б ближчими до параметрів крос-секційної польської моделі, особливо у показниках більшої важливості для соціальної стратифікації професійного статусу ніж освітнього рівня. У будь-якому разі, ми дійшли висновку, що моделі для Сполучених Штатів та Польщі є досить подібними, відображаючи

² Кореляція Міжнародної шкали престижу Треймана зі шкалою престижу, розробленою спеціально для Польщі, є нижчою за кореляції Міжнародної шкали престижу зі шкалами престижу, опрацьованими для деяких капіталістичних країн (Treiman 1977, p. 176). Проте, наша модель передбачає, що шкала Треймана є настільки ж валідною для вимірювання професійного статусу для Польщі, як і Польська шкала престижу (Slomczynski, Kasprowicz 1979). Шкала Треймана вимірює більш універсальний характер професійного престижу, аніж Польська шкала, яка відбиває специфічні зміни польському суспільству після Другої світової війни (див.: Sarapata, Wesolowski 1961; Pohoski et al. 1976).

суттєву подібність соціально-стратифікаційних систем, незважаючи на те, що одна з країн капіталістична, а інша – соціалістична.

Можна заперечити, що наші моделі перебільшують важливість професійного статусу порівняно з освітою та доходом, оскільки усі класифікації професійного статусу, які ми застосовуємо як його індикатори, як експліцитно, так і імпліцитно враховують освітні вимоги та рівні доходу професій. Тому наші моделі можуть переоцінювати величину кореляції професійного статусу з рівнем освіти та доходу, і відповідно, можуть переоцінювати значення шляху від соціально-стратифікаційної позиції до професійного статусу. Можливо, це і так, але імовірний надлишок вимірювання не вадить ані базовому обґрунтуванню вимірювальних моделей, ані порівняльності американської та польської моделей.

Варто також зазначити, що моделі є стійкими: основні параметри цих моделей зазнали б незначного впливу, якби американська модель мала б менше індикаторів професійного статусу, що зробило б її більш формально порівнюваною з польською моделлю, або якби у польській моделі використовувалися лише по одному індикатору освітнього рівня і доходу, що зробило б її більш формально порівнюваною з американською моделлю. Однак наша стратегія аналізу полягає радше у розробці найбільш прийнятної моделі для кожної країни, аніж у використанні формально ідентичних процедур.

Ми вважаємо, що незважаючи на ймовірно більшу важливість професійного статусу та меншу важливість освітнього рівня для Польщі, порівняно зі Сполученими Штатами, наші вимірювальні моделі соціально-стратифікаційної позиції є суттєво подібними для обох країн, і кожна модель забезпечує валідний індекс соціально-стратифікаційної позиції для окремої країни.³ Це саме те, що нам потрібно для порівняння психологічних впливів соціальної стратифікації в обох країнах.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА ВИМІРЮВАННЯ ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ми маємо справу з трьома широкими аспектами психічної діяльності – цінностями, когнітивними здібностями та орієнтаціями стосовно себе і суспільства. Оскільки ці поняття та відповідні їм індекси лежать в основі всього нашого подальшого аналізу, важливо ретельно розглянути нашу концептуалізацію та індекси, кожного разу перевіряючи, чи відповідають вони подвійному критерію для порівняльного аналізу: що кожен індекс є підходящим для конкретної

³ Ми можемо бути впевненішими у надійності та навіть валідності американської вимірювальної моделі, оскільки американська модель ґрунтується на дійсно лонгітюдних даних. Подальше підтвердження надійності та валідності польської моделі забезпечується надсиланням через три місяці після справжнього інтерв'ю повторного поштового опитувальника, в якому респондентам ставили запитання максимально подібні до тих, які ставилися під час інтерв'ю щодо освітнього рівня, доходу та професії. Для освітнього рівня та нашої класифікації професійного статусу розходження становили менше 5%; для доходу (класифікація з 10 категорій) розходження дорівнювали 6,8%. Для усіх трьох змінних кореляція між класифікаціями, базованими на інтерв'ю і на опитувальниках, була більша, ніж 0,95, що свідчить про дуже високу надійність. Більше того, розходження в інформації щодо однієї компоненти соціальної стратифікації, не дуже сильно корелювало з розходженнями щодо інших двох. Таким чином, навіть малий рівень ненадійності у нашому вимірюванні кожної з трьох компонент соціальної стратифікації – для її вимірювання як конструкту другого порядку – становить випадкову помилку вимірювання, несистематичне зміщення.

країни і крім того достатньо порівнянним, щоб забезпечувати стійку основу для порівняльного аналізу. Як буде видно, ці питання мають різну форму та потребують різних доказів для кожного з трьох широких аспектів психічної діяльності.

Концептуалізація та вимірювання цінностей

Під цінностями ми розуміємо міри бажаності – критерії переваг (див.: Williams 1960, р. 402-403; 1970, р. 439-448). Під батьківськими цінностями ми розуміємо ті норми, які батькам найбільше хотіли б бачити втіленими у поведінці своїх дітей – властивості, які вони вважають найбажанішими для вкорінювання в їхніх дітях (Kohn 1969, р. 18-19). Є усі підстави вважати, що цінності батьків для своїх дітей відображають їхні більш загальні цінності не лише для дітей, а також для них самих. Мій огляд відповідних досліджень (Kohn 1977) наводить на думку, що вивчення цінностей для дітей є, зокрема, стратегічним шляхом вивчення загальних цінностей.

Мій аналіз батьківських цінностей у його першому дослідженні у Вашингтоні (Kohn 1959), аналіз разом із Скулером батьківських цінностей у дослідженні працюючих чоловіків Сполучених Штатів 1964 року (Kohn, Schooler 1983) та низка досліджень, проведених іншими науковцями на основі запозиченої у вказаних авторів методології (Kohn, Schoenbach 1980), засвідчили, що їхній метод дослідження – базований на тому, аби батьки проранжували список властивостей за їхньою бажаністю для хлопчика чи дівчинки такого ж самого віку та статі, як випадковим чином вибрана їхня дитина, – прийнятний для вивчення цінностей американських батьків стосовно їхніх дітей. Однак, застосовуючи цей метод дослідження для міжнародного аналізу, ми повинні переконатися, чи список властивостей підходить для відповідного дослідження батьківських цінностей в інших країнах, у даному разі для Польщі. На щастя, нам не потрібно переконуватися, чи поняття цінностей так само важливе для розуміння польського суспільства, як і американського. Давня традиція польських соціологічних досліджень це підтверджує (див., наприклад: Nowak 1981). Проблеми тут є більш буденними. Чи є такий досить високо структурований метод опитування прийнятним для польських батьків? Чи справляться польські батьки із запропонованим способом дослідження такою ж мірою, як це зробили американські батьки? І чи є сформований для США перелік з 13 властивостей однаковою мірою прийнятним для польських батьків, чи, можливо, до списку варто додати інші властивості, або замінити деякі з тих, що використовувалися в американському дослідженні?

Ми спробуємо відповісти на ці питання трьома шляхами: описуючи процедури розширеного претесту, використані в польському дослідженні, аби переконатися, що метод опитування та перелік властивостей дійсно прийнятний для польського дослідження; цитуючи інші польські дослідження, що успішно запозичили наш метод опитування та аналізу; а також за допомогою статистичного аналізу польських даних.

Здійснюючи попередній претест запитань, які ставитимуться в дослідженні, особливо запитань, запозичених із досліджень, проведених в інших країнах, дослідники з Польської Академії наук не просто використали ці запитання в попередньому дослідженні та здійснили статистичний аналіз результатів; вони також інтенсивно протестували їх, запитуючи респондентів, яке значення для них мають ці запитання, здійснюючи лінгвістичний аналіз і наполегливо встановлюючи, чи запитання, як і відповіді означають для респондентів саме те, що очікують дослідники. Для дослідження батьківських цінностей ретельно опрацьовувався як метод опитування, так і список властивостей. Вони ретельно перевірялися. Більше того, розширене неструктуроване дослідження з метою виявити інші властивості, які можна було б додати до наявних 13 аби зробити запитання максимально зрозумілими для дослідження цінностей польських батьків, мало негативний результат. Вже до завершення попередньої розширеної стадії дослідження стало зрозуміло, що метод опитування і список властивостей прийнятні для вивчення батьківських цінностей у Польщі не меншою мірою, аніж у Сполучених Штатах. Інші польські дослідники, зокрема Соколовська (Sokolowska), Фірко夫ська-Манкевіч (Firkowska-Mankiewicz), Островська (Ostrowska) і Чарковські (Czarkowski) (Sokolowska et al., 1978; також див.: Firkowska et al. 1978) у вивченні варшавських матерів, а також Тітков (Titkow 1983) у загальнонаціональному дослідженні як батьків, так і матерів запозичили метод опитування та дійшли висновку про його цілковиту прийнятність для вивчення батьківських цінностей у Польщі. Доречним також є досвід науковців деяких інших країн: Перлін (Pearlin) успішно застосував цей метод у дослідженні, проведеному у Турині, Італія (Pearlin 1971; Pearlin, Kohn 1966); Бертрам (Bertram 1976a) у Дюссельдорфі, Західна Німеччина; Олсен (Olsen 1971) у Тайбеї, Тайвань; Хайнес (Hynes 1979) у Дубліні, Ірландія; Барнас (Barnas) у Токіо, Японія (особисте повідомлення); Скулер та Сміт (Smith 1978; Schooler, Smith 1978) в Кобе, Японія; Наої та Скулер (Naoi 1985; Kohn et al. 1990) в більш розширеному дослідженні токійської префектури; Катасе (Katase) і Уміно (Umino) у вивченні префектури Міягі (Miyagi Prefecture) в Японії (особиста комунікація). Метод опитування видається загально прийнятним для вивчення батьківських цінностей в усіх країнах, де він застосовувався, звісно, включаючи Польщу.

Статистичний аналіз, представлений в цьому та наступних розділах, а також детальніший у книзі Кона і Сломчинського (Kohn, Slomczynski 1990), підтверджує цей висновок.

Отже, більше про метод опитування. Наступна проблема, що постала перед нами, – опрацювання *індексів*, що відповідають важливим критеріям міжнаціонального аналізу: міжнаціональній порівняльності та внутрішньо-національній валідності.

Як метод побудови індексу, ми застосовуємо конфірматорний факторний аналіз, як ми це робили в процесі створення індексів соціально-стратифікаційної позиції. Однак, під час побудови вимірювальних моделей батьківських цінностей ми зіткнулися з трьома проблемами, які не виникали під час створення вимірювальних моделей соціально-стратифікаційної позиції.

Перша пов'язана з використанням «вибору» як основного критерію бажаності цінностей; інша є наслідком нашого прохання до батьків зробити свій вибір з певного конкретного набору властивостей; а третя полягає у тому, аби вирішити, які виміри цінності мають найбільшу важливість для нашого аналізу.

Проблема, викликана використанням вибору як критерію бажаності цінностей, полягає в тому, що проранжований батьками набір властивостей має наслідком лінійну залежність їхніх оцінок кожної з властивостей від переліку всіх інших. Тобто, якщо знати, яким чином батьки ранжують усі властивості, окрім однієї, то (за винятком випадків з неповними відповідями чи помилками в кодуванні) з абсолютною впевненістю можна передбачити, як ті ж батьки розташують властивості, що залишилися. Виходить, якщо знати ранжування батьками менше, ніж дванадцяти властивостей, то можна передбачити рейтинги інших, якщо не точно, то, принаймні, краще, ніж коли не мати цієї інформації.⁴ (Внаслідок цього величини кореляцій між виборами цінностей неминуче є обмеженими.) Ми не пропонуємо фундаментальним чином розглядати проблему лінійної залежності, а натомість, радше обійти її. Наш метод як для американської, так і польської моделей полягає у тому, щоб просто не включати деякі характеристики до коваріаційної матриці, на якій наші моделі ґрунтуються, суттєво зменшуючи таким чином, – якщо не повністю виключаючи, – лінійну залежність серед характеристик, що залишаються.

Друга проблема, також зумовлена методом примусового вибору цінностей, але більшою мірою будь-яким конкретним набором властивостей, полягає у тому, що оскільки батьків просять проранжувати кожну властивість у порівнянні з відомими іншими, то їхня оцінка будь-якої конкретної властивості залежатиме від запропонованих альтернатив. Ось яскравий приклад: у першому дослідженні батьківських цінностей Кона (Kohn 1959) у Вашингтоні та при повторенні цього дослідження Перліном в Турині, Італія (Pearlin, Kohn 1966) оцінювання батьками самоконтролю здавалось квінтесенцією оцінювання самостійності. Детально проаналізувавши зв'язки між вибором італійськими батьками самоконтролю та підпорядкованості, Перлін і Кон дійшли висновку, що все-таки у слові «самоконтроль» ключова проблема міститься в частині «само», а не «контроль». За змістом самоконтроль не був би такою мірою визначальним для самостійності, якби батькам пропонували альтернативи, що однаковою мірою вказують на самостійність, але не пов'язані з контролем. Саме це і виявилось

⁴ В експерименті з альтернативними версіями запитання щодо батьківських цінностей, використаному в загальному соціальному дослідженні NORC, Елвін та Кроснік (Krosnick, Alwin 1985; 1988) порівняли *ранжування* батьківських цінностей з *рейтингами* тих самих цінностей. Їхній розширений аналіз показує, що ми були праві в наших теоретичних припущеннях: цінності обов'язково передбачають вибір; рейтинги цінностей, в яких люди не змушені обирати деякі цінні властивості на користь інших цінних властивостей, мало чого додають до того, що ми вже знаємо про те, що люди вважають бажаними більшість властивостей у нашому стандартному списку. (Звісно, це було справжньою причиною того, що ми відібрали ці властивості.) Використання рейтингів не надає нам можливості уникнення методологічних проблем лінійної залежності.

у наступних дослідженнях, де батькам пропонувався вибір інших «само-» властивостей, які не наголошували на контролі, таких як незалежність, інтерес до того, як і чому відбуваються певні речі, та (для старших дітей) відповідальність, здоровий глузд та розсудливість. Важливість самоконтролю як індикатора самостійності різко зменшується.

Мораль у тому, що ми ніколи не можемо оцінити важливість будь-якого конкретного ціннісного вибору, а, замість цього, маємо покладатися на методи, що досліджують виміри засадничих батьківських цінностей.

Це веде нас безпосередньо до концептуальної проблеми: які виміри? Ще з самого початку аналізу інтерес Кона сфокусувався на одному основному вимірі цінностей, а саме оцінці самостійності на протигагу конформності до зовнішнього авторитету. Суттєва різниця між цими поняттями, у нашому вживанні, полягає в тому, що самостійність орієнтацій сфокусована на внутрішніх стандартах поведінки; натомість конформність базується на зовнішньо встановлених правилах. (Звідси важливий висновок: перше поняття пов'язане з наміром, а друге – лише з наслідками.) Самостійність не означає жорсткість, ізолюваність чи нечутливість до інших; навпаки, вона означає лише те, що дії людини базуються на її внутрішніх нормах – тобто, що людина має свою думку. Конформність не означає чутливості до собі подібних, натомість, радше підпорядкованість диктату керівництва.

Застосування розвідувального факторного аналізу є найбезпосереднішим методом встановлення притаманності батьківським цінностям самостійності орієнтацій на протигагу конформності до зовнішньої влади. Незважаючи на проблему лінійної залежності в наших вимірах батьківських цінностей, ми з'ясували, що розвідувальний факторний аналіз цих даних постійно дає значущі результати. Це знайшло підтвердження у низці досліджень як у Сполучених Штатах, так і в Італії, Японії, Тайвані, Ірландії, Федеративній Республіці Німеччині, Австралії та Нідерландах (див.: Kohn, Schoenbach 1980).⁵ Однак питання для нашого дослідження залишається: чи є цей вимір батьківських цінностей базовим для польських батьківських цінностей?

На щастя, ми маємо не лише дані загальнонаціонального дослідження польських працюючих чоловіків, на які ми покладемося, але й дані двох інших польських досліджень – дослідження варшавських матерів Соколовської та її колег (Sokolowska 1978; також див.: Firikowska et al. 1978) і загальнонаціональне дослідження батьків та матерів, здійснене Центром дослідження громадської думки Польського радіо та телебачення під керівництвом Анни Тіткової (Titkow 1983). Три польські дослідження різняться між собою кількома аспектами: чи респондентами були батьки, матері чи обое; який регіон досліджувався (урбанізована Польща,

⁵ Підтвердження для Італії взято з дослідження Перліна та Кона (Pearlin, Kohn 1966); для Японії – з дослідження Скулера та Сміта (Smith, Schooler 1978), Барнаса (особиста комунікація), Наої та його колег (Kohn et al. 1990) і Катасе та Уміно (особиста комунікація); для Ірландії – Гинеса (Hynes 1979); для Тайваня – Олсена (Olsen 1971); для Федеративної Республіки Німеччини – Бертрама (Bertram 1976a), а також з даних дослідження ALBUS 1982 року; для Австралії – Бернса (Burns), Гомеля (Homel) і Гуднова (Gudnov); для Нідерландів – Боскера (Bosker), Ван дер Вельдена (van der Velden) і Оттена (Otten 1989).

Варшава чи вся країна); віком дітей, яких стосувалися запитання; методом опитування (чи батьків прохали вибрати лише найбажаніші властивості, чи також і найменш важливі); а також конкретними властивостями, які батьки мали оцінювали. Навіть коли у всіх трьох дослідженнях запитували те, що в англomовному перекладі, очевидно, є тими ж самими властивостями, інтерпретація деяких властивостей польською мовою є досить відмінною. Хтось міг би підняти руки та без будь-якого аналізу просто дійти висновку, що ці три дослідження є надто різними, аби їх можна було порівнювати. Ми радше розглядатимемо ці методологічні відмінності як потенційно значну перевагу: якщо ми, незважаючи на методологічні відмінності, виявимо самотійність орієнтацій на протизагу конформності до зовнішнього авторитету в усіх трьох масивах даних, матимемо свідчення на користь того, що такий вимір насправді є значущим для аналізу батьківських цінностей у Польщі.

Факторний аналіз усіх трьох наборів даних (таблиця Г.1) надає вражаюче підтвердження існування виміру самотійності орієнтацій на протизагу конформності і для батьків, і для матерів, не дивлячись на всі методичні відмінності. Виявлені нами винятки з цього загального зразка, ймовірно, відбивають переважно підтекст польських слів, замаскований в англomовному перекладі: наприклад, у дослідженні польських працюючих чоловіків «уважність» («consideration») переклали, загалом, як «зважаання на інших», натомість, у дослідженні варшавських матерів та у загальнонаціональному вивченні батьків і матерів цей термін було вжито як «чутливість до потреб та почуттів інших» та як «емпатія». Тому не дивно, що у дослідженні варшавських матерів та у загальнонаціональному вивченні батьків і матерів «уважність» асоціюється з самотійністю, чого не можна сказати про дослідження польських працюючих чоловіків. У цьому дослідженні «гарні манери» переклали як розмовний вислів, що асоціюється з добре вихованою дитиною, проте, у варшавському дослідженні – як «поводження відповідним чином». Внаслідок такого перекладу «манери» додатково означають конформність до зовнішнього авторитету в дослідженні працюючих чоловіків Польщі, що не притаманне дослідженню варшавських матерів. Однак усі три дослідження віддають належне основному виміру оцінки, де,

Таблиця Г.1. РОЗВІДУВАЛЬНИЙ ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ ПОЛЬСЬКИХ ДАНИХ СТОСОВНО БАТЬКІВСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

<i>Рік опитування</i>	<i>1978</i>	<i>1975</i>	<i>1979</i>	
<i>Місце</i>	<i>Польща</i> <i>(міста)</i>	<i>Варшава</i>	<i>Польська національна</i> <i>вибірка</i>	
<i>Респонденти</i>	<i>Батьки</i>	<i>Матері</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
<i>Вік дітей</i>	<i>3-15 років</i>	<i>11-13 років</i>	<i>Всі</i>	<i>Всі</i>
<i>Оцінювані властивості</i>				
Увага до інших (чуйність до потреб і почуттів інших)	0,05	0,33	0,30	-0,12
Цікавість до того, як і чому щось відбуваються (допитливість)	0,33	0,54	-0,06	0,18
Відповідальність	0,47	0,57	0,43	0,41
Самоконтроль	0,31	—	0,28	0,35
Здоровий глузд та розсудливість	0,51	—	-0,05	0,22
Гарні манери	-0,46	0,22	-0,20	-0,11
Охайність і чистота	-0,32	—	-0,29	-0,03
Хороший учень	-0,50	-0,79	-0,61	-0,42
Послух батькам	-0,47	-0,79	-0,55	-0,52
Чесність	0,07	—	-0,03	-0,48
Лії, як слід хлопчику (дівчинці)	-0,33	—	-0,09	-0,03
Прагнення до успіху	0,27	—	0,43	0,45
Здатність ладнати з іншими дітьми	0,05	-0,41	-0,22	-0,22
Незалежність (має незалежні думки)	—	0,60	0,44	0,38
Розумність (знає як досягати цілей в житті)	—	-0,47	0,00	0,24
Дбайливість	—	0,12	—	—
N =	(660)	(209)	(695)	(734)

Величина кореляції властивостей з фактором при однофакторному рішенні з використанням розвідувального факторного аналізу.

безсумнівно, мається на увазі самостійність орієнтацій на протигагу конформності до зовнішнього авторитету. Більше того, деякі ключові властивості – такі як, відповідальність, самоконтроль та незалежність (чи «наявність незалежних думок») – одностайно асоціюються з самостійністю орієнтацій; інші важливі властивості – зокрема, слухняність батькам та добре навчання – одностайно асоціюються з конформністю до зовнішнього авторитету.

Використовуючи дослідження працюючих польських чоловіків, Коралевіч-Зебік (Koralewicz-Zebik 1982) здійснила окремий розвідувальний факторний аналіз цінностей, притаманних працівникам фізичної та нефізичної праці. Її аналіз показує, що вимір самостійності на протигагу конформності чітко виявляється для обох груп. Більше того, подібні дослідження людей різного освітнього рівня демонструють суттєво подібні результати. Самостійність орієнтацій на протигагу конформності до зовнішнього авторитету є основоположним виміром батьківських цінностей в усіх сегментах польського суспільства.

Ці результати підтверджують міжнаціональну валідність наших переконань про те, що самостійність орієнтацій на протигагу конформності до зовнішнього авторитету є значущим виміром батьківських цінностей. Однак, вони не надають найкращі можливі *індекси* цього виміру. Як і з опрацюванням індексів соціальної стратифікації, перед нами знову постає центральна проблема відокремлення основного концепту від помилки вимірювання індикаторів, можливих культурних відмінностей у відповідних значеннях окремих індикаторів чи груп

індикаторів. Аби розв'язати ці проблеми, ми знову повертаємося до конфірматорного факторного аналізу.

Вимірювальна модель батьківських цінностей польських батьків. Щоб уникнути лінійної залежності у польській моделі, ми залишаємо деякі властивості за межами коваріаційної матриці, на якій модель базується, починаючи з пари властивостей, компоненти яких асоціюються з двома напрямками фактору самостійності на протигагу конформності; для польських батьків ми вилучаємо відповідальність та охайність. Задля подальшого зменшення проблеми лінійної залежності, ми також виключаємо дві властивості – манери та повагу – які могли постраждати у перекладі. Ця модель досить добре відповідає даним (див.: схема Г.2).

Польська модель, як і американська, показує чіткий основний фактор, один полюс якого – поцінування самостійності орієнтацій, інший – поцінування конформності до зовнішнього авторитету. Конкретні властивості, що репрезентують цей основний фактор, дещо різняться для польських та американських батьків, так само, як вони різняться для американських батьків, що мають дітей віком 3-15 років, і для тих же самих батьків, але коли дитині виповнюється 13-25 років. Однак, очевидним є те, що обидві моделі описують той самий основоположний вимір – поцінування самостійності на протигагу конформності до зовнішнього авторитету. Факторні значення, що базуються на цих моделях, визначають наші індекси вказаного виміру, індекси, що з упевненістю можуть бути застосовані для міжнаціональних порівнянь зв'язку між соціальною структурою та батьківськими цінностями.⁶

Концептуалізація та вимірювання розумової гнучкості

Наші індекси розумової гнучкості спрямовані на відображення реальної розумової діяльності респондента під час інтерв'ю. Для польської моделі ми знову ж таки покладаємося на різноманітність індикаторів, включаючи розв'язання респондентами, на перший погляд, простих, проте високо показових когнітивних завдань: їхнє виконання перцептивних та проєктивних тестів; їхню схильність до «згоди», коли ставлять запитання, що потребують відповіді «згоден – не згоден», а також враження, яке респонденти справляли на інтерв'юера протягом тривалого

⁶ Нашою метою у побудові цих моделей є не спроможність оцінити міжнаціональні подібності чи відмінності в особистості, а здатність оцінити міжнаціональні подібності чи відмінності у зв'язках між соціальною структурою та особистістю. Відповідно, у фокусі нашого інтересу буде не те, чи польські батьки оцінюють самостійність більш чи менш високо, ніж американські батьки (або чи поляки є більшою чи меншою мірою самовпевненими чи розумово гнучкими тощо, аніж американці), і навіть не те, чи польські менеджери цінують самостійність більш чи менш високо, ніж американські менеджери. Усупереч аргументам Шоенберга (Schoenberg 1982), ми не стверджуємо, що наші методи є адекватними для міжнаціонального порівняння середнього рівня будь-якого психологічного феномену (що могло б вимагатися для порівняння польських і американських респондентів), а лише те, що вони забезпечують надійну основу для перевірки зв'язків між соціальною структурою та особистістю, щоб побачити, чи ці зв'язки є подібними чи відмінними у двох країнах.

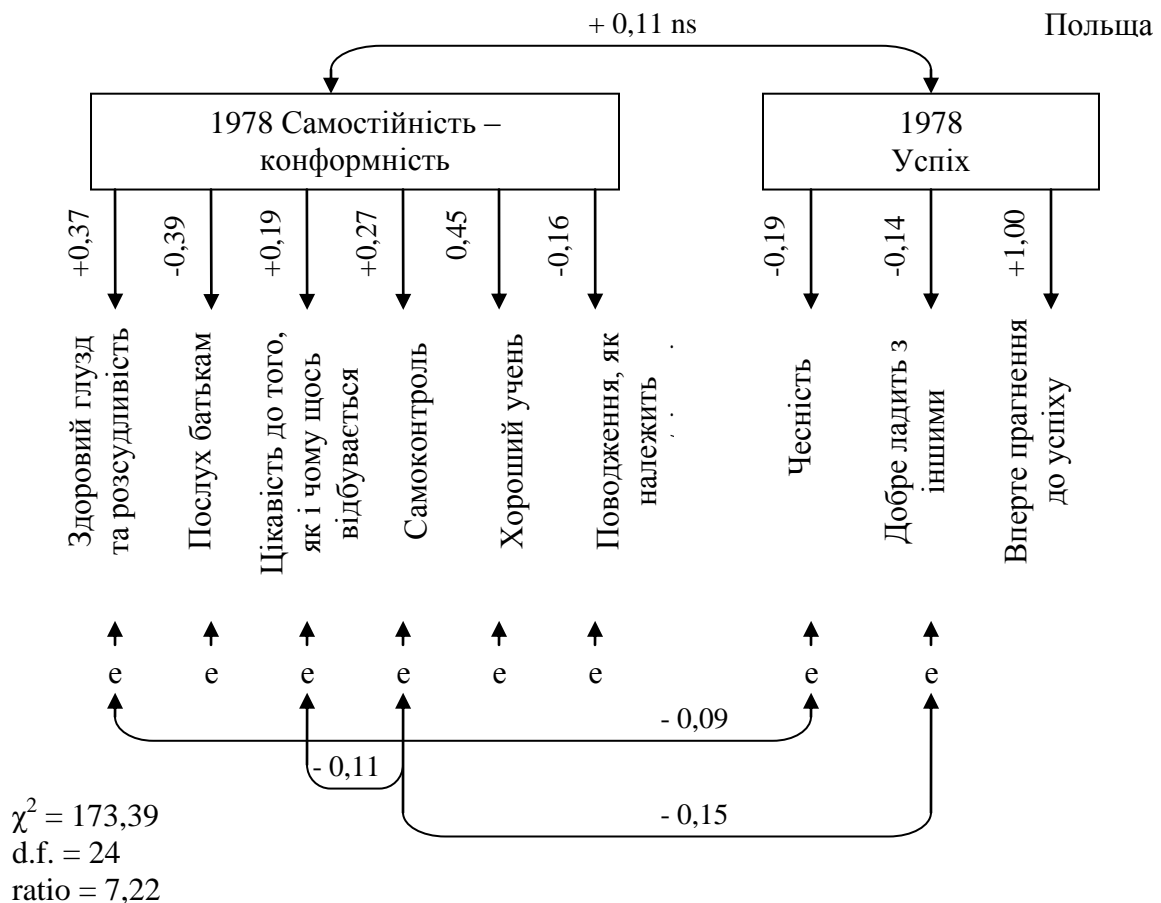

СХЕМА Г.2 Вимірювальна модель батьківських цінностей.
Всі наведені параметри статистично значущі, $p \leq 0,05$.

інтерв'ю, що потребувало багато розмірковувань та рефлексії. Передбачається, що жоден з цих індикаторів не є повністю валідним; однак, ми припускаємо, що всі індикатори разом значною мірою відображають гнучкість респондентів у спробах розв'язати розумово складні завдання. Ми не стверджуємо того, що цей індекс вимірює вроджені розумові здібності, ані того, що продемонстрована під час інтерв'ю розумова гнучкість є беззаперечно ідентичною розумовій гнучкості, яка може виявлятися в інших ситуаціях. Для певності в цьому ми не маємо достатньої інформації про ситуативну варіабельність розумової діяльності. Однак, ми претендуємо на те, що наш індекс відбиває реальну розумову діяльність людини у неробочій ситуації, що, здається, викликає значні розумові зусилля чи не в усіх респондентів. Такий індекс долає критику щодо стандартних розумових тестів з приводу того, що «наполегливість юнацько-центричного... вимірювання інтелектуального дорослішання самим своїм існуванням найпомітніше продемонструвала серйозну прогалину в оцінюванні, адекватному для вікових та когортних груп» (Baltes, Dittmann-Kohli, Dixon 1984, p. 36). Наші вимірювання, безсумнівно, не є «юнацько-центричним».

Якщо говорити конкретніше, то наша вимірювальна модель для польських чоловіків (див.: схема Г.3) базується на семи індикаторах розумової діяльності кожного респондента під час інтерв'ю. Такими індикаторами є: (1) оцінка інтелекту респондента за Гуденафом (див.: Witkin et al. 1962), ґрунтована на детальному оцінюванні за тестом «Намалюй людину»; (2) сумарна оцінка за вдосконаленим Віткіном та ін. (Witkin et al. 1962) концептом тіла у тесті «Намалюй людину»; (3) рейтинг виконання респондентом частини тесту «Замасковані фігури» (див.: Witkin et al. 1962);» (4) оцінка розумових здібностей респондента інтерв'юером; (5) частота, з якою респондент виказував згоду у відповідь на включені до інтерв'ю численні запитання типу «згоден – не згоден»; (6) оцінка адекватності розв'язання респондентом досить простого розумового завдання: «Якими є, на Вашу думку, усі можливі підстави на користь дозволу реклами товарів по телебаченню?» і (7) оцінка адекватності відповіді респондента на запитання: «Припустимо, що Ви хотіли б відкрити газетний кіоск, і доступними для цього є два місця. На які обставини Ви зважатимете, приймаючи рішення, котре з двох місць гарантує кращі можливості для бізнесу?» Перші п'ять індикаторів є такими ж, як у моделі для США. Шостий та сьомий були модифіковані відповідно до польського контексту.

Постає питання, як і з усіма іншими індексами, які ми опрацьовуємо: чи наслідком цих процедур є міжнаціонально-порівнювані індекси, котрі, однак, водночас валідні для Польщі? Немає жодних причин для сумнівів щодо меншої валідності для Польщі порівняно зі Сполученими Штатами п'яти ідентичних індикаторів. Розширений статистичний аналіз показує, що шостий та сьомий індикатори є такими ж придатними для вимірювання розумової гнучкості на тлі польського контексту, як оригінальні американські запитання в контексті, для якого вони створювалися. Пілотажне дослідження, польова робота, конфірмаційний факторний аналіз – усе показало, що польські респонденти реагують на модифіковані запитання значною мірою так само, як їхні американські колеги на оригінальні запитання.

Якщо залишити осторонь вказані зміни у формулюванні запитань, то польська модель є частковим аналогом американської лонгitudної моделі. Ці вимірювальні моделі надають індекси розумової гнучкості, валідної для міжнаціонального аналізу зв'язку між соціальною структурою та розумовою діяльністю.

Концептуалізація та вимірювання орієнтацій стосовно себе і суспільства

У вихідному американському опитуванні виміри орієнтацій були поширенням зацікавленості Кона і Скулера батьківськими цінностями: «Цінності багато що говорять про сприйняття дійсності. Тому, якщо люди цінують самостійність, вони схилитимуться до того, аби бачити світ та свої власні здатності таким чином, що робить самостійність можливою та ефективною. Якщо ж вони цінують конформність, то схилитимуться бачити світ та власні

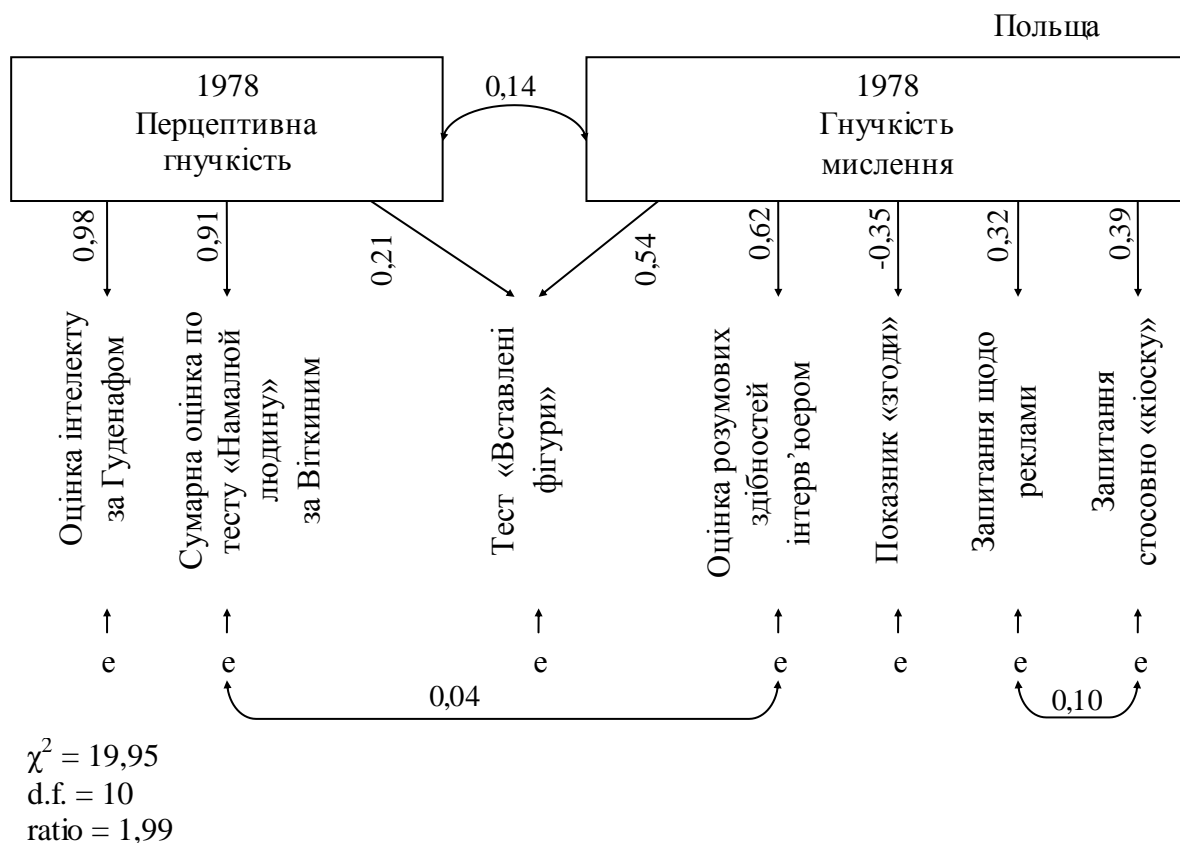

СХЕМА Г.3. Вимірювальна модель розумової гнучкості.
Всі наведені параметри статистично значущі, $p \leq 0,05$.

можливості у такий спосіб, що робитиме конформність необхідним та прийнятним» (Kohn 1969, р. 73) Задля реалізації цієї ідеї Кон і Скулер розробили велику батарею запитань, загалом 57, призначених для вимірювання декількох вимірів орієнтацій стосовно себе і суспільства, які вони вважали базовими в оцінюванні самостійності особистості чи конформності до зовнішнього авторитету.

Ці 57 запитань становили велику проблему для перекладу, оскільки багато з них були написані розмовною англійською мовою. Знову і знову Сломчинський виявляв, що деякі запитання можна перекладати двома чи більше способами, з різними значеннями; котре з них ми мали на увазі? Надто часто запитання англійською мовою також мало більше, ніж одне значення, і ми змушені були повертатися до претесту інтерв'ю та нотаток на полях запису проведеного інтерв'ю, аби переконатися, як це запитання зрозуміли наші американські респонденти. Тоді Сломчинський перекладав запитання не дослівно, а за змістом, аби досягти подібного розуміння. Коли він повернувся до Польщі, фахівці Польської Академії наук здійснили подальший лінгвістичний аналіз запитань, модифікацію та інтенсивний претест. Внаслідок такого складного процесу ми абсолютно впевнені, що запитання мають подібні значення для респондентів Сполучених Штатів та Польщі.

Завдання аналізу, як завжди, полягає у тому, як ми можемо найкращим чином застосувати ці запитання, аби побудувати індекси, які б були одночасно і міжнаціонально-порівнювані, і валідні для кожної країни.

У своєму вихідному аналізі американських даних 1964 року Кон та Скулер застосували розвідувальний факторний аналіз (ортогональних головних компонент) для побудови індексів дев'яти вимірів орієнтацій (детальний аналіз див.: Kohn 1969, Appendix D; або див. короткий виклад у: Kohn, Schooler 1969). Цими вимірами були: авторитарний консерватизм; норми особисто відповідальної моралі; довіра; сприйнятливість до змін; конформність поглядів; упевненість у собі; самоосуд; тривожність і фаталізм.

В даному аналізі ми знову застосовуємо розвідувальний факторний аналіз, цього разу з обмеженою метою верифікації існування тих самих факторів в американських і польських даних та пошуку найкращих індикаторів кожного концепту у кожній країні. Для порівняння ми створили крос-секційні моделі, використовуючи повну вибірку з 3101 респондента в американському дослідженні 1964 року.

Отже, ми здійснюємо розвідувальний факторний аналіз американських даних 1964 року та польських даних 1978 року, добуваючи з кожного масиву даних не менше семи і не більше чотирнадцяти факторів. Внаслідок такого аналізу ми, наприклад, виявляємо, що авторитарний консерватизм постійно виникає як фактор в обох масивах даних, з багатьма тими ж самими запитаннями, які добре корелюють з цим фактором в обох країнах. Однак, деякі запитання більшою мірою відповідають авторитарному консерватизму в американських даних, а інші – в польських даних. Це ж стосується й інших вимірів: ключові запитання є великою мірою тотожними для обох країн, але величина зв'язку окремих запитань з конкретним виміром різниться.

Отже, перед нами постає дилема: якщо ми використовуємо *лише* індикатори певного концепту, що послідовно співвідносяться з цим концептом в *обох* країнах, ми забезпечуємо міжнаціональну порівнянність, але ризикуємо втратити важливі аспекти концепту для тієї чи тієї країни. Якщо ми використовуємо *усі* індикатори, що відповідають концепту у *якійсь* одній країні, ми гарантуємо, що жодного нюансу, відображеного у наших даних, не буде втрачено, але ми можемо поширити на одну чи обидві країни набір індикаторів, серед яких є неприйнятні для конкретної країни. Якщо ми застосуємо для кожної країни ті індикатори, які в розвідувальному факторному аналізі демонструють найбільшу відповідність певному концепту для даної країни, ми досягнемо компромісу: оскільки деякі індикатори є спільними, ми таки маємо гарантію досить значної, якщо не ідеальної міжнаціональної порівнянності; а також ми здатні використовувати індикатори, що можуть мати особливе значення для конкретної країни. Оскільки конфірмаційний факторний аналіз ґрунтується на спільній варіації, небезпека того, що ця процедура приведе до якоїсь значної міжнаціональної відмінності є невеликою за умови, що

моделі концепту для обох країн мають спільні важливі індикатори. Тому ми надаємо перевагу третьому підходу; однак, як коротко буде показано, ми також вживаємо певних запобіжних заходів, аби бути певними у міжнаціональній порівняльності.

Конкретно, у конструюванні «польської моделі» для кожного концепту ми використовуємо три критерії для визначення, чи включати запитання до вимірювальної моделі певного концепту. По-перше, запитання повинно *постійно* корелювати з фактором, незважаючи на кількість факторів, одержаних в розвідувальному факторному аналізі. По-друге, запитання повинно *сильно* корелювати з цим фактором, незважаючи на те, скільки факторів одержані в аналізі. По-третє, запитання не може бути сильно пов'язаним з *більш ніж одним* фактором у будь-якому рішенні.

Застосовуючи ці критерії, ми ідентифікували підгрупи запитань, що вимірюють п'ять величин орієнтації у польських даних – авторитарний консерватизм, тривожність, упевненість у собі, самоосуд та ідейний конформність. Після цього до кожної підгрупи запитань застосували конфірмаційний факторний аналіз, щоб створити вимірювальну модель відповідного концепту (див.: таблиця Г.2). Оскільки впевненість у собі та самоосуд тісно пов'язані між собою (як два компоненти самооцінки), ми створили комбіновану вимірювальну модель цих двох концептів.

Для двох інших концептів – норм моралі та довіри, немає жодного чіткого фактору, присутнього в розвідувальному факторному аналізі польських даних. Можливо, це тому, що ми розпочали з надто малого набору можливих індикаторів кожного концепту, однак, попередній відбір запитань дає задовільні вимірювальні моделі вказаних концептів. Ми використовуємо індекси, базовані на цих моделях, досить обережно, усвідомлюючи, що вони не відповідають нашим критеріям такою ж мірою, як інші. Ми оцінимо їх за допомогою наступного каузального аналізу.

Таким чином, з дев'яти аспектів орієнтацій, розроблених у першому американському дослідженні, для Польщі ми проіндексували сім:

Авторитарний консерватизм. Визначення чоловіками того, що є соціально прийнятним: на одному полюсі – суворе підпорядкування розпорядженням влади та нетерпимість до нонконформності, на іншому полюсі – неупередженість.

Норми моралі. Континуум моральних позицій – від віри в те, що моральна поведінка полягає у суворому дотриманні букви закону й уникненні прикростей, до вироблення і обстоювання власних моральних норм.

Довіра. Міра переконаності чоловіків у тому, що своєму приятелю можна довіряти.

Конформність поглядів. Міра переконаності чоловіків у тому, що їхні погляди віддзеркалюють ті соціальні реальності, до яких вони належать.

Таблиця Г.2. ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ ОРІЄНТАЦІЙ СТОСОВНО СЕБЕ І СУСПІЛЬСТВА АМЕРИКАНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ЧОЛОВІКІВ (СТАНДАРТИЗОВАНІ КОЕФІЦІЄНТИ, ВСІ ШЛЯХИ СТАТИСТИЧНО ЗНАЧУЩІ, $P < 0,05$)

	Стандартизовані шляхи: від концептів до індикаторів					
	Крос-секційні дані				Лонгітюдні дані (чоловіки США)	
	чоловіки США (1964) (N = 3101)		чоловіки Польщі (1978) (N = 1557)		1964 (N=687)	1974 (N=687)
	Американська модель	Польська модель	Польська модель	Американська модель		
<i>Концепти та індикатори^a</i>						
<i>Авторитарний консерватизм</i>						
Найважливіше, чого треба вчити дітей, це безумовного послуху батькам.	0,65	0,71	0,73	0,66	0,61	0,68
Тільки покладаючись на лідерів та фахівців, у цьому складному світі можна знати, що ж робити. (М)	0,52	0,49	0,53	0,51	0,58	0,54
Не годиться чинити інакше, ніж чинили наші батьки та діди. (М)	0,44	0,40	0,40	0,52	0,45	0,52
Щоб домогтися поваги підлеглих, хороший лідер мусить бути з ними суворим.	0,46	0,52	0,53	0,54	0,41	0,54
Жоден порядний чоловік не може поважати жінку, яка мала статеві стосунки до одруження.	0,37	0,34	0,42	0,45	0,43	0,51
Ув'язнення є занадто хорошим покаранням для сексуальних злочинців. Їх варто публічно сікти чи навіть гірше. (М)	0,39	—	—	0,41	0,46	0,50
Молоді не можна дозволяти читати книги, які можуть збити її з пантелику.	0,44	—	—	0,33	0,50	0,46
На світі існує два типи людей: слабкі та сильні.	0,62	—	—	0,41	0,57	0,62
Люди, котрі ставлять під сумнів усталені та загальноприйняті способи діяльності, стають джерелом прикростей. (М)	0,51	—	—	0,21	0,51	0,47
До представників влади завжди треба виявляти повагу.	—	0,31	0,62	—	—	—
Керівникам треба коритися незалежно від того, чи переконаний ти в їхній правоті, чи ні.	—	0,33	0,50	—	—	—
Чи вважаєте ви, що все, не заборонене законом - допустиме, або ж є речі, які не слід робити, навіть, якщо вони законні? (М)	—	0,17	0,42	—	—	—
Кореляція американської і польської моделей	0,88		0,90			
χ^2 (d.f.) ^b	11,6 (17)	15,5 (17)	9,4 (13)	21,3 (18)	121,2 (111)	
Співвідношення, χ^2 /d.f.	0,68	1,03	0,72	1,18	1,09	
<i>Норми особисто відповідальної моралі</i>						
Можна робити все, що хочеш – аби це не завдавало тобі прикростей.	-0,62	-0,60	-0,70	-0,61	-0,59	-0,64
Якщо щось дає результат, то байдуже, чи узгоджується це з мораллю, чи ні.	-0,44	-0,44	-0,38	-0,44	-0,44	-0,30
Якщо можна обійти закон, не порушуючи його, то його можна обходити.	-0,60	-0,62	-0,30	-0,32	-0,58	-0,61
Чи вважаєте ви, що все, не заборонене законом - допустиме, або ж є речі, які не слід робити, навіть, якщо вони законні? (М)	-0,36	—	—	-0,31	-0,33	-0,26
Кореляція американської і польської моделей	0,96		0,93			
χ^2 (d.f.)	0,0(1)	d.f. = 0	d.f. = 0	4,4(1)	12,9(15)	
Співвідношення, χ^2 /d.f.	0,03	d.f. = 0	d.f. = 0	4,40	0,86	

Таблиця Г.2 (продовження)

	Стандартизовані шляхи: від концептів до індикаторів					
	Крос-секційні дані				Лонгітюдні дані (чоловіки США)	
	чоловіки США (1964) (N = 3101)		чоловіки Польщі (1978) (N = 1557)		1964 (N=687)	1974 (N =687)
	Американськ а	Польська модель	Польська модель	Американ ська		
Концепти та індикатори ^a						
Довіра						
Чи вважаєте ви, що більшості людей можна довіряти?	0,75	0,49	0,31	— ^c	0,51	0,53
Якщо не пильнувати уважно, то люди цим скористаються.	-0,31	-0,48	-0,33	— ^c	-0,52	-0,61
Людська природа насправді заснована на співпраці. (М)	0,15	0,15	0,31	— ^c	0,20	0,11
Коли у тебе серйозні клопоти, нікого особливо не хвилює, що з тобою коїться. (М)	—	-0,35	-0,35	— ^c	—	—
Кореляція американської і польської моделей	0,84		—			
χ ² (d.f.) ^b	d.f. = 0	11.8 (2)	1.0(1)	— ^c	5.3 (5)	
Співвідношення, χ ² /d.f.	d.f. = 0	5.92	0,99	— ^c	1.06	
Конформність поглядів ^d						
За вашим загальним враження, як часто ваші ідеї та думки щодо важливих речей відрізняються від ідей та думок ваших родичів? (М)	-0,57		-0,41		-0,69	-0,64
Як час ваші ідеї та думки відрізняються від тих, що мають ваші друзі? (М)	-0,76		-0,55		-0,63	-0,51
Як час ваші ідеї та думки відрізняються від тих, що мають інші люди однакового з вашим релігійного походження?	-0,50		-0,58		-0,50	-0,44
Від ідей та думок більшості людей в країні? (М)	-0,40		-0,63		-0,68	-0,35
Кореляція американської і польської моделей	d.f. = 0		d.f. = 0		15.4(13)	
χ ² (d.f.) ^b	d.f. = 0		d.f. = 0		1.19	
Співвідношення, χ ² /d.f.	d.f. = 0		d.f. = 0			
Самооцінка, двофакторна модель						
Впевненість у собі						
Я добре ставлюся до себе. (М)	0,55	0,41	0,39	0,38	0,60	0,71
Гадаю, що я нічим не гірший від інших.	0,50	0,68	0,58	0,57	0,47	0,45
З більшістю справ я можу впоратися не гірше за інших.	0,36	0,50	0,53	0,55	0,43	0,34
Загалом я впевнений, що коли планую що-небудь зробити, то зможу це виконати.	0,58	—	—	0,33	0,54	0,45
Якщо я щось вирішив(ла), то рідко змінюю свої наміри.	—	0,14	0,41	—	—	—
Кореляція американської і польської моделей	0,82		0,93			
Самоосуд						
Іноді я відчуваю себе непотрібним(ою)	0,46	0,52	0,53	0,54	0,43	0,40
Іноді мені здається, що я ні до чого не здатний	0,57	0,80	0,71	0,70	0,49	0,51
Мало є такого, в чому я цілком переконаний(на)	0,39	0,26	0,29	0,29	0,29	0,43
Хотілося б бути таким же щасливим, якими здаються інші люди.	0,45	—	—	0,12	0,58	0,59
Хотілося б бути кращої думки про себе. (М)	0,60	—	—	0,26	0,76	0,71
Кореляція американської і польської моделей	0,81		0,99			
χ ² (d.f.) ^b	16,8(15)	4,8(4)	4,8(8)	6,1(11)	166,8(112)	
Співвідношення, χ ² /d.f.	1,12	1,20	0,60	0,55	1,49	
Кореляція впевненості у собі та самоосуду	-0,38	-0,31	-0,27	-0,27	-0,29	-0,28

Таблиця Г.2 (продовження)

Концепти та індикатори ^a	Стандартизовані шляхи: від концептів до індикаторів					
	Крос-секційні дані				Лонгitudні дані (чоловіки США)	
	чоловіки США (1964) (N = 3101)		чоловіки Польщі (1978) (N = 1557)		1964	1974
	Американськ а модель		Польськ а модель		Американськ (N=687)	Польськ (N=687)
<i>Тривожність</i>						
Чи часто Ви відчуваєте себе зовсім розбитим(ою)? (М)	0,58	0,61	0,53	0,51	0,55	0,58
Як часто Ви відчуваєте себе засмученим(ою) і пригніченим(ою)? (М)	0,73	0,54	0,60	0,61	0,68	0,68
Як часто Ви через що-небудь непокоїтеся і тривожитесь? (М)	0,56	0,56	0,54	0,57	0,49	0,47
Чи часто Вам буває не по собі невідомо чому?	0,55	0,54	0,58	0,57	0,45	0,50
Чи часто відчуваєте таку стурбованість, що не дає всидіти на місці?	0,47	0,50	0,48	0,49	0,47	0,39
Як часто Ви помічаєте, що не в змозі позбавитися думки, що крутиться у Вас в голові? (М)	0,40	0,52	0,47	0,48	0,41	0,44
Чи часто Вам здається, що Вам усе набридло?	0,52	0,48	0,41	0,40	0,58	0,57
Як часто Ви відчуваєте себе безсилим(ою) досягти того, чого Ви прагнете від життя? (М)	0,48	0,45	0,42	0,41	0,54	0,52
Як часто ви відчуваєте провину через те, що зробили щось не так?	0,34	—	—	0,14	0,36	0,36
Чи часто Вам здається, що довколишній світ не дуже зрозумілий?	0,46	—	—	0,46	0,48	0,44
Чи часто у Вас з'являється думка про те, що не так уже й багато є того, задля чого варто жити? '	0,50	—	—	0,37	0,45	0,37
Кореляція американської і польської моделей	0,92		0,98			
χ^2 (d.f.) ^b	14,5 (19)	12,3 (12)	15,8 (13)	31,3 (28)	213,9 (159)	
Співвідношення, χ^2 /d.f.	0,76	1,03	1,22	1,12	1,35	

^a Високий показник індикатора звичайно означає згоду або часті випадки; де показані альтернативи, високо позначається перша альтернатива. «М» вказує на деяку відмінність формулювання американського запитання у польському інтерв'ю; формулювання запитань польською мовою див. Slomczynski and Kohn, 1988, appendix D, pp. 213-19.

^b Кореляції між залишками не показані.

^c Не було можливості розрахувати американську модель за польськими даними.

^d Американська і польська моделі конформності поглядів мають ті ж самі індикатори.

^e Хі-квадрат двофакторної моделі самооцінки відноситься до повної моделі.

Упевненість у собі. Позитивний компонент самооцінки: міра, в якій чоловіки впевнені у власних здібностях.

Самоосуд. Самокритичний компонент самооцінки: міра зневажливого ставлення чоловіків до себе.

Тривожність. Інтенсивність психологічного дискомфорту, що відчувається свідомо.

Усі польські вимірювальні моделі добре відповідають даним. Однак ми маємо більшу впевненість в індексах, базованих на суворішій процедурі відбору – в індексах для авторитарного консерватизму, тривожності, упевненості у собі, самоосуду й ідейного конформності – та меншу впевненість у вимірювальних моделях норм моралі та довіри.

Щоб оцінити, чи польська та американська вимірювальні моделі індексують ті ж самі поняття, ми розробили *два* набори вимірювальних моделей: одна модель, описана вище, вимірює кожний концепт індикаторами, підказаними розвідувальним факторним аналізом даних для країни, що досліджується; і альтернативна модель, в якій ми вимірюємо кожний концепт індикаторами, підказаними розвідувальним факторним аналізом даних для *іншої* країни. Було неможливо побудувати «американську модель» довіри, яка б узгоджувалася з польськими даними. Однак, у будь-якому іншому разі, альтернативна модель добре узгоджується з даними, хоча не такою мірою, як модель, отримана внаслідок розвідувального факторного аналізу на основі своїх же даних. Окрім того, високими є кореляції між індексами, що ґрунтуються на двох альтернативних операціоналізаціях, особливо для індексів, базованих на більшій кількості індикаторів, що частково збігаються. Таким чином, є вагомий доказ того, що виміри орієнтації стосовно себе та інших повністю сумісні для Сполучених Штатів і Польщі.⁷

Вимірювальні моделі другого порядку для орієнтацій щодо себе і суспільства: самостійність орієнтацій та дистрес

Для детального аналізу буде корисно мати у розпорядженні індекси усіх семи вимірів орієнтацій. Це дало б нам краще загальне розуміння даних, навіть якби ми мали справу також з меншою кількістю фундаментальних вимірів, що лежать в основі цих кількох аспектів орієнтацій. Ми вважаємо, що існують два головні виміри, що лежать в основі: самостійність орієнтацій на противагу конформності до зовнішнього авторитету, а також відчуття дистресу на противагу відчуттю благополуччя.

Самостійність орієнтацій означає переконання у здатності брати особисту відповідальність за власні дії, а також у тому, що устрій суспільства уможливорює таку самостійність. Це, як ми зазначили, є саме те, що Кон та Скулер, розробляючи свій набір запитань мали намір виміряти. Можливо, «самостійність орієнтацій» є громіздким висловом [англійською – «self-directedness of orientation» – *Прим. ред.*], однак, ми не змогли підібрати простіший термін, який би повністю та всебічно охоплював цей феномен. Гіпотеза про те, що дистрес на противагу відчуттю благополуччя становить інший основний вимір орієнтацій стосовно себе та суспільства, також відбиває первинний намір Кона та Скулера щодо

⁷ Подальший доказ надійності польських вимірів орієнтацій забезпечується повторним поштовим опитуванням. Чотири основні запитання, використані для вимірювання авторитарного консерватизму – ключового концепту нашого аналізу – повторювалися у поштовому опитувальнику, надісланому через три місяці після інтерв'ю. Кореляція між вимірами авторитарного консерватизму, базованого на цих чотирьох запитаннях, поставлених під час інтерв'ю, та в поштовому опитувальнику становила 0,89, майже така ж висока, як і кореляція між цими чотирма вимірами авторитарного консерватизму та повним виміром з восьми запитань, опрацьованим з усіх відповідних запитань в інтерв'ю ($r = 0,94$). До того ж, шлях від концепту до індикаторів є майже ідентичним для відповідей на ці чотири запитання під час інтерв'ю та в опитувальнику. (Всі ці чотири запитання, використовуються у форматі «згода ■ незгода»: “Найважливіше навчати дітей абсолютному послууху батькам.” “Треба завжди виявляти повагу до тих, хто при владі.” “Треба слухатися своїх керівників, незалежно від того, чи вважаєте ви їх правими.” “Кожен хороший лідер має бути суворим з людьми, які йому підпорядковані.”)

вимірювання не лише відчуття людьми власної сили й дієвості, а також їхні відчуття психічного комфорту чи страждання. Самостійність орієнтацій та дистрес можуть мати конкретні психічні витрати та нагороди.

Отже, самостійність орієнтацій та дистрес розглядаються як вельми загальні виміри орієнтацій стосовно себе і суспільства. Наші міри цих концептів ґрунтуються на конфірматорному факторному аналізі «другого порядку»,⁸ що перевіряє наше припущення, що ці два виміри лежать в основі кількох аспектів орієнтацій стосовно себе та інших, які ми проіндексували в цьому дослідженні. Модель конфірматорного факторного аналізу для Польщі (див.: схема Г.4), як і модель для Сполучених Штатів, напевно підтверджують ці очікування.

Самостійність орієнтацій виявляється у відсутності схильності до авторитарно-консервативних переконань, у наявності норм особистісно відповідальної моралі, довіри до інших людей та відсутності самоосуду – все це у відповідності до наших припущень. Дистрес виявляється в самоосуді, тривожності, відсутності впевненості у собі, неконформності до будь-яких поглядів та недовірі до інших – що, звичайно, видається дійсним. Польська модель цілком сумісна з американською моделлю в частині, що стосується зв'язків між факторами першого порядку та основоположними факторами другого порядку. Однак дві моделі явно відрізняються між собою в частині, що стосується зв'язку між самостійністю орієнтацій та дистресом. Для американських респондентів цей зв'язок є негативним, а для польських – позитивним. Отже, ми маємо фундаментальну відмінність: американські респонденти, самостійні у своїх орієнтаціях, схильні також відчувати особисте благополуччя; польські ж респонденти, самостійні у своїх орієнтаціях, схильні, натомість, відчувати особистий дистрес.⁹

⁸ Ми ставимо «другий порядок» у лапках аби зазначити, що це вимірювальна модель не справжнього другого порядку, базована на усіх 57 індикаторах Я-концепції та соціальних орієнтацій, а апроксимація до неї, в якій ми використовуємо факторні значення факторів першого порядку, розраховані за Бартлеттом, як вхідні дані для конфірматорного факторного аналізу. Ми застосовуємо цю процедуру, тому що, коли є така велика кількість індикаторів, як у нас, її виконати значно простіше.

⁹ Ця відмінність в кореляціях самостійності орієнтацій та дистресу не є артефактом того, як ми побудували вимірювальні моделі другого порядку. Навпаки, вона нагадує кореляції нульового порядку факторів першого порядку і, окрім того, кореляції нульового порядку індикаторів факторів першого порядку. Так, наприклад, кореляції між індикаторами авторитарного консерватизму та індикаторами тривожності для американських респондентів є майже усі позитивними і більшість з них має, принаймні, посередню величину, у той час, коли для Польщі відповідні кореляції є майже усі негативними і більшість з них має, принаймні, посередню величину; винятком в обох країнах є незначна величина. Хоча ми дійсно виявляємо, що негативні кореляції (для Польщі) є дещо чіткішими для тих індикаторів концептів першого порядку, що є характерними для Польщі та менш чіткими для індикаторів, характерних для Сполучених Штатів, для «спільних» індикаторів кореляції залишаються на рівні посередніх величин. Отже, цілком можливо, що величина негативної кореляції між самостійністю орієнтацій та дистресом буде якоюсь мірою нижчою, якщо ми базуватимемо конфірматорний факторний аналіз другого порядку на «американських індикаторах» концептів першого порядку, однак навіть тоді кореляції будуть негативними.

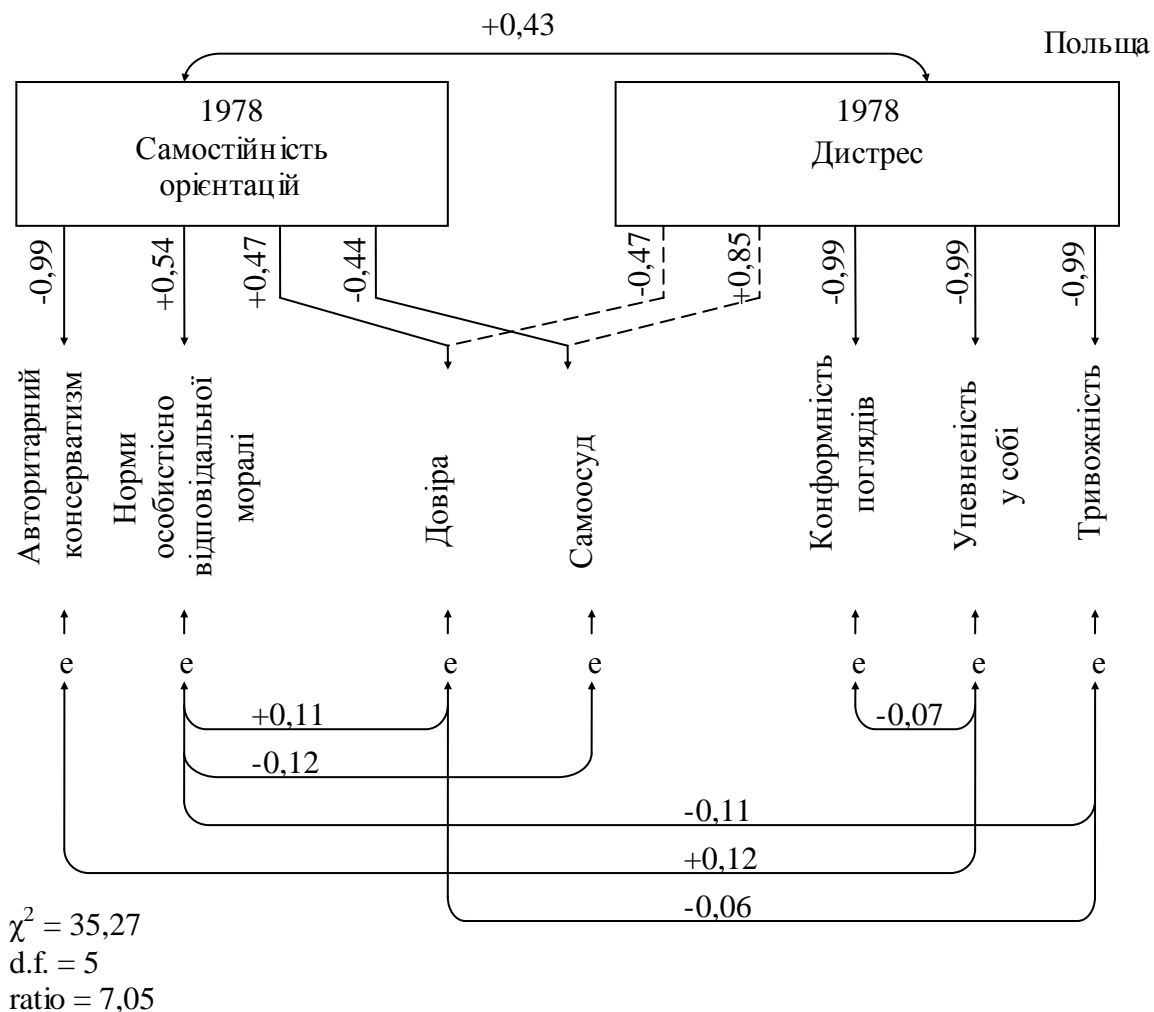

СХЕМА Г.4. Вимірювальна модель «другого порядку» для орієнтацій стосовно себе і суспільства.

Всі наведені ненульові параметри статистично значущі, $p \leq 0,05$.

Така відмінність матиме важливе значення для нашого аналізу зв'язків соціальної структури з цими двома основоположними вимірами орієнтацій. Отже, ми вважаємо, що структури особистості визначаються соціальними структурами; те, що ми отримали як міжнаціональну відмінність в структурі особистості, можна краще зрозуміти з точки зору міжнаціональних відмінностей в тому, як у двох соціально-економічних системах соціальні структури впливають на особистість. Тому ми шукатимемо пояснення цієї очевидної міжнаціональної відмінності в особистісній структурі у відповідних міжнаціональних відмінностях зв'язків соціальної структури та особистості.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА ВИМІРЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

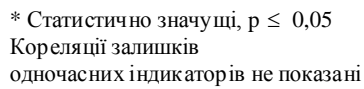
Під «професійною самостійністю» ми розуміємо застосування в роботі ініціативи, власної думки та незалежних суджень. Для соціалістичної Польщі, як і для Сполучених Штатів, три ознаки праці ми вважаємо вирішальними для полегшення або обмеження здійснення професійної самостійності: змістовну складність праці, щільність нагляду та рутинність.

Щільний нагляд і виконання рутинної роботи обмежують можливості професійної самостійності; натомість, виконання змістовно складної праці вимагає залучення професійної самостійності.

Ми вимірюємо змістовну складність праці тими ж самими сімома індикаторами, що й для Сполучених Штатів; це ж стосується й щільності нагляду, щодо якого ми застосовуємо ті ж самі чотири індикатори, що й для Сполучених Штатів. Виміри рутинності для Сполучених Штатів і Польщі ми використовуємо дещо відмінні. Для Сполучених Штатів праця респондентів кодувалася від найбільш варіативної (праця, що потребує виконання багатьох речей у різний спосіб і неможливо передбачити, що саме відбуватиметься) до найменш варіативної (праця, що постійно повторюється). Для Польщі ми не включили до індексу передбачуваність, оскільки це нічого не додає до пояснювальної сили варіативності. Маючи лише один індикатор рутинності для кожної країни, ми розглядаємо цей концепт, начебто він виміряний повністю.

Польська вимірювальна модель професійної самостійності є квазі-лонгітудною, оскільки інформація про роботу 1978 року збиралася під час інтерв'ю того ж року, але інформація про попередню роботу була безумовно ретроспективною. Те, що ця інформація є ретроспективною і те, що ми запитували про роботу, яку респондент мав безпосередньо перед його теперішньою роботою (радіше, ніж про роботу, яку він мав десять років тому, що, напевно, було б важче пригадати), можливо, пояснює вищу міжчасову кореляцію для Польщі, ніж для Сполучених Штатів.

Польська вимірювальна модель професійної самостійності (див. схему Г.5) добре відповідає своїй коваріаційній матриці. Параметри цієї моделі досить подібні до відповідних параметрів американської моделі, а змістовна складність праці є набагато потужнішим компонентом професійної самостійності. Навіть зв'язки між концептами першого порядку та їхніми індикаторами є суттєво подібними для Сполучених Штатів і Польщі. Отже, у структуруванні праці в обох країнах спостерігається помітна подібність, незважаючи на неминучий та важливий контраст у економічних формах власності. Ми маємо велику впевненість у тому, що концепт професійної самостійності є однаковою мірою валідним для обох країн, і що наші індекси цього концепту є між собою порівнянними.

573

Додаток Д

Характеристики вибірок, методів збору і аналізу даних у дослідженнях 1992 року у Польщі, 1992-93 та 1996 – в Україні.

ВИБІРКИ ТА МЕТОДИ ЗБОРУ ДАНИХ

Основою польської вибірки були дані Міністерства внутрішніх справ, яке має повний комплект поточної реєстрації імен та адрес усього населення Польщі. Ці дані використовувались для формування двоступінчастої вибірки – з регіонами та міськими районами як вибірковими стратами.

Українську вибірку запропонували українські члени нашої дослідницької команди, котрі розробили методику, яка дозволила подолати обмеження, притаманні процедурам розробки вибірок у колишньому Радянському Союзі, та низьку якість офіційної статистики в Україні. Методика ґрунтується на багатоступінчастій випадковій вибірці: перший етап – відбір з кількох сотень районів, потім – послідовний відбір поштових відділень, вулиць, будинків, квартир, і на закінчення – дорослих мешканців (віком 18 років і старше), що проживають у відібраних квартирах.

Обом опитуванням передували ретельні претести, проведені за однаковими методиками. В проведенні польського протесту ми поклалися на тих самих експертів, які добре зарекомендували себе ще під час дослідження 1978 року – Анджєя Вейланда та Павла Даниловича, авторів новаторських методів інтенсивного претестування. Вейланд, вільно володіючи російською, приїздив до Києва навчати українців цим методикам, які вони адаптували для застосування в своєму опитуванні.

Польське опитування проводив відділ опитувань Інституту філософії та соціології Польської Академії наук, який має в своєму розпорядженні штат польових працівників – добре тренованих та досвідчених інтерв'юерів. Для гарантування контролю якості та координації в кожному регіоні Польщі польські дослідники навчали супервізорів, а потім й інтерв'юерів специфіці даного опитування, приділяючи особливу увагу забезпеченню достатньої інформації для надійного кодування складності праці.

Українське опитування було проведено Київським міжнародним інститутом соціології, дослідницьким центром, який українські члени нашої дослідницької команди створили у 1990 році. Через те, що в колишньому Радянському Союзі соціологам бракувало досвіду в проведенні опитувань методом особистого інтерв'ю (Kohn, 1993), вони розбудували свій дослідницький центр майже на порожньому місці. На щастя, вони отримали фахову допомогу від Майкла Хейні з дослідницького інституту «Радіо Свобода», який здійснив інтенсивну підготовку інтерв'юерів (російською мовою, якою він вільно володіє), аби підготувати центр до опитувань для «Радіо Свобода». До проведення інститутом опитування, дані якого по Україні були покладені в основу

цієї статті, інститут вже мав навчений і досвідчений польовий персонал та досить добру систему забезпечення високої якості інтерв'ювання. На жаль, українські дослідники не мали можливості провести з інтерв'юерами інтенсивні очні інструктажі про специфічні вимоги цього дослідження, зокрема щодо отримання детальної інформації про складність праці, й використовували замість цього письмові інструкції.

Польські дослідники успішно проінтерв'ювали 78% від відібраних респондентів, українські – 81%. Загалом у польському опитуванні інтерв'ю було взято у 2291 особи (1086 чоловіків та 1205 жінок), а в українському – у 2322 осіб (966 чоловіків та 1356 жінок). Явне переважання жінок в обох вибірках, особливо в українській, відбиває демографічні ситуації в цих країнах.

ВИМІРЮВАННЯ ПЕРШОПОРЯДКОВИХ ВИМІРІВ ОРІЄНТАЦІЙ

Забезпечення порівнянності концептів та індексів

Давно визнано (Kohn, 1993), що для міжнаціонального дослідження величезну важливість має лінгвістична та культурна еквівалентність тих концептів, які ми застосовуємо, та індекси, які ми вживаємо, щоб їх вимірювати. Саме цим питанням Кон і Сломчинський (Kohn, Slomczynski 1990, chap. 2) приділили значну увагу в вихідних польсько-американських порівняльних дослідженнях. Ці питання є ще важливішими в даному дослідженні, бо тут ми бажаємо проводити порівняння не тільки між країнами та між системами, а й за часами відносної соціальної стабільності та часами радикальних соціальних змін.

Ці питання необхідно бачити на всіх стадіях дослідження, починаючи з розробки програми опитування та складання (і перекладу) запитань. У вихідному польському дослідженні докладено значних зусиль, щоб запитання, взяті з американських опитувань, перекласти лінгвістично та культурно еквівалентними польськими виразами (Kohn, Slomczynski, chap. 2). Українські дослідники скористалися такими самими процедурами для перекладу американських (і польських) питань російською (позаяк цій мові надає перевагу приблизно половина населення України), для обговорення перекладу з фахівцями в опитуваннях, які вільно володіють як польською, так і російською, та для проведення претесту опитувальника для інтерв'ю. Після цього українські дослідники переклали всі питання інтерв'ю українською мовою, бо нашою метою весь час було дати респонденту можливість обирати, якою мовою відповідати на запитання інтерв'юера. Російська та українська мови схожі між собою, а дослідники вільно володіють обома, і переклад опитувальника українською не був таким важким завданням, як переклад з англійської польською та російською. Проте це потребувало ретельної праці, численних перевірок та цілком незалежного претесту.

Стратегія аналізу

Застосовуючи LISREL 8, ми розробили конфірматорні факторно-аналітичні вимірювальні моделі для декількох вимірів орієнтацій. За можливості ми застосовували для Польщі та

України той самий набір вимірів. Коли забезпечити це було неможливо, ми застосовували такі сукупності запитань, які значною мірою збігаються. Проте, поточні вимірювальні моделі ми оцінювали абсолютно незалежно для обох країн, свідомо не роблячи жодної спроби з'єднати дані в один масив. Це впливає із загальної логіки аналізу, в якій країни застосовуються як контекст для паралельного аналізу зв'язків між соціальною структурою та особистістю (Kohn 1987). Ми вважаємо недоцільним використовувати для обох країн однакові кореляції між залишками індикаторів, бо для країни поділяема похибка варіації може бути дуже ідіосинкратичною. Це впливає із загальної логіки конфірматорного факторного аналізу, коли його застосовують у міжнаціональному дослідженні (Kohn, Slomczynski 1990, p. 44–45).

Через те, що первісні вибірки у найбезпосередніше порівнянних минулих дослідженнях обмежувалися лише чоловіками, то будь-які порівняння нових результатів зі старими повинні бути гендерно-специфічними. І тому параметри вимірювальних моделей ми оцінювали окремо для чоловіків і для жінок, застосовуючи можливості LISREL робити загальне оцінювання відповідності моделі до даних і у випадку двогрупової моделі.

Вимірювальні моделі першопорядкових вимірів орієнтацій

Таблиця А-1, наведена в додатку, містить український варіант запитань, застосованих як індикатори для кожного виміру орієнтацій; параметри зв'язку кожного концепту з його індикаторами (всі ці зв'язки є статистично значущими); та відповідність моделі даним, оцінена відношенням χ^2 до числа ступенів свободи та середньоквадратичною похибкою апроксимації (RMSEA)¹. Ці моделі містять кореляції залишків індикаторів, відповідних до статі та країни. (Для економії місця в таблиці ці кореляції не наведені.) Всі моделі добре відповідають даним.

Як видно з таблиці А-1, однакові сукупності питань ми мали можливість застосувати в Польщі й України для більшості концептів. І навіть там, де такої можливості не було, їх збіг є значним. У кожній країні для чоловіків та жінок застосовано однакові питання. Факторні значення ми обчислили для всіх восьми вимірів орієнтацій².

¹ Хі-квадрат для LISREL моделі є показником того, якою мірою коваріаційна матриця моделі відповідає фактично існуючій коваріаційній матриці вимірюваних індикаторів. Хоча хі-квадрат є дуже чутливим до кількості випадків, на якій базується модель, відношення хі-квадрат до кількості ступенів свободи давно є корисним способом порівняння відповідності моделей, які базуються на однаковій кількості випадків. За приблизним підрахунком, коли моделі, *що* оцінюються, базуються на такій кількості випадків, як в нашому аналізі, відношення менше за 5.0 звичайно вважається показником доброї відповідності; дещо вищі значення є прийнятними. Середньоквадратична похибка апроксимації (RMSEA) — це найновіший та найкращий метод оцінювання того, якою мірою моделі відповідають даним, незалежно від кількості випадків, на яких ці моделі базуються. RMSEA є мірою середньої різниці між популяційними коваріаціями та коваріаціями, що випливають з моделі. RMSEA менше, ніж 0,05 або менше, ніж 0,08, що не є статистичне значущим, звичайно вважається показником доброї відповідності моделі до даних.

² Ці факторні значення базуються на результатах LISRES-аналізу, в якому застосовується комп'ютерна програма FSORE, розроблена Рональдом Шоенбергом. Ця програма не лише використовує витончену процедуру для оцінки відсутніх даних, а й забезпечує кореляцію між фактичними та факторними значеннями, — інформацію, яка з урахуванням ненадійності факторних значень є безцінною для корекції кореляцій цих факторних значень з іншими змінними.

Таблиця А-1.ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ ПЕРШОПОРЯДКОВИХ ВИМІРІВ ЩОДО ОРІЄНТАЦІЙ ЩОДО СЕБЕ ТА СУСПІЛЬСТВА ДЛЯ ПОЛЬЩІ (1992) ТА УКРАЇНИ (1992–1993)

Концепти та індикатори	Стандартизовані шляхи: концепти до індикаторів			
	Польща		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Авторитарний консерватизм				
Головне, чого треба вчити дітей, це безумовного послуху батькам	0, 64*	0, -67*	0, 57*	0, 63*
Не годиться чинити інакше, ніж чинили наші батьки і діди	0,50*	0,52*	0,67*	0,71 *
Щоб домогтися поваги підлеглих, хороший керівник мусить бути з ними суворим	0,47*	0,55*	0,46*	0,47*
Тільки поклавшись на керівників і фахівців, у цьому складному світі можна правильно вирішувати, що ж робити	0,43*	0,39*	0,46*	0,51 *
Жодний порядний чоловік не може поважати жінку, яка вступала в статеві стосунки до одруження	0,41*	0,53*	0,47*	0,58*
До представників влади завжди треба виявляти повагу	0,49*	0,52*	0,50*	0,49*
Керівникам треба коритися незалежно від того, чи переконаний ти в їхній правоті, чи ні	0,45*	0,55*	0,36*	0,41 *
Молоді, не можна дозволяти читати книги, які можуть збити її з пантелику	0,36*	0,40*	0,44*	0,56*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	2,16		3,54	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,023		0,033	
Норми особисто відповідальної моралі				
Можна робити все, що хочеш – аби це не завдавало тобі прикростей	-0,56*	-0,66*	-0,53*	-0,52*
Якщо щось дає результат, то байдуже, чи узгоджується це з мораллю чи ні	-0,43*	-0,49*	-0,56*	-0,49*
Якщо є можливість обійти закон, не порушуючи його, то його можна обходити	-0,52*	-0,44*	-0,52*	-0,52*
Чи вважаєте ви, що все, не заборонене законом - допустиме, або ж є речі, які не слід робити, навіть, якщо вони законні	-0,29*	-0,29*	-0,31*	-0,19*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	0,72		0,45	
Середньоквадратичне похибки апроксимації	0,00		0,00	
Довіра				
Чи вважаєте Ви, що більшості людей можна довіряти?	0,42*	0,40*	0,39*	0,32*
Якщо не пильнувати уважно, то будеш обдурений	-0,36*	-0,32*	-0,27*	-0,23*
Коли у тебе серйозні клопоти, нікого особливо не хвилює, що з тобою коїться	-0,35*	-0,47*	-0,42*	-0,44*
Як часто поведінка людей, з якими ви маєте справу, є для вас абсолютною несподіванкою?	-0,18*	-21*	-	-
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	1,14		0,00	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,008		0,00	
Самооцінка (модель з двох концептів)				
Впевненість в собі				
Я доброї думки про себе	0,50*	0,51*	0,42*	0,40*
Гадаю, що я нічим не гірший(а) за інших	0,54*	0,46*	0,58*	0,66*
З більшістю справ я можу впоратися не гірше за інших	0,41*	0,47*	0,54*	0,57*
Звичайно, коли я планую що-небудь зробити, то переконаний(а), що можу виконати намічене	0,62*	0,61*	0,65*	0,69*
Якщо я щось вирішив(ла), то рідко змінюю свої наміри	0,38*	0,42*	0,47*	0,48*

Продовження таблиці А-1

Самооусуд				
Іноді я відчуваю себе непотрібним(ою)	0,61*	0,54*	0,63*	0,61*
Іноді мені здається, що я ні до чого не здатний	0,73*	0,82*	0,60*	0,69*
Мало є такого, в чому я цілком переконаний(на)	0,19*	0,25*	0,21*	0,26*
Хотілося б бути кращої думки про себе	0,24*	0,37*	0,18*	0,24*
Кореляція впевненості та самоприниження	-0,35*	-0,23*	-0,55*	-0,33*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	3,67		4,46	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,034		0,038	
Тривожність				
Чи часто Ви відчуваєте себе зовсім розбитим(ою)?	0,63*	0,67*	0,59*	0,63*
Як часто Ви відчуваєте себе засмученим(ою) і пригніченим(ою) ?	0,62*	0,68*	0,71*	0,67*
Як часто Ви через що-небудь непокоїтеся і тривожитеся?	0,62*	0,62*	0,40*	0,45*
Чи часто Вам буває не по собі невідомо чому?	0,64*	0,62*	0,61*	0,59*
Чи часто відчуваєте таку стурбованість, що не дає всидіти на місці?	0,58*	0,62*	0,45*	0,43*
Як часто Ви помічаєте, що не в змозі позбавитися думки, що крутиться у Вас в голові?	0,49*	0,53*	0,46*	0,47*
Чи часто Вам здається, що Вам усе набридло?	0,30*	0,51*	0,57*	0,57*
Як часто Ви відчуваєте себе безсилим(ою) досягти того, чого Ви прагнете від життя?	0,51*	0,52*	0,61*	0,61*
Чи часто Вам здається, що довколишній світ не дуже зрозумілий?	0,49*	0,47*	0,53*	0,48*
Чи часто у Вас з'являється думка про те, що не так уже й багато є того, задля чого варто жити? '	0,55*	0,48*	0,42*	0,42*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	3,21		3,41	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,031		0,032	
Фаталізм				
Як Ви гадаєте, те, що відбувається з Вами, здебільшого є результатом Ваших власних рішень або наслідком обставин, які Вам не підконтрольні?	-0,34*	-0,34*	-0,24*	-0,11*
Якщо у мене не все в житті ладнається, то передусім через власну провину	-0,43*	-0,31*	-0,40*	-0,27*
Коли Ви зазнаєте невдач, як часто Ви вважаєте, що самі в цьому винні?	-0,31*	-0,33*	-0,55*	-0,63*
Що б людина не робила, але своєї долі їй не уникнути	0,26*	0,31*	-	-
Чи часто Ви хочете зазнати чогось нового і незвіданого?	-0,24*	-0,36*	-0,28*	-0,16*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	5,16		3,66	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,043		0,034	
Сприйнятливість до змін				
Зазвичай, найкраще виходить тоді, коли дієш випробуваним методом	-0,57*	-0,68*	-0,48*	-0,49*
До яких людей Ви себе відносите – до тих, хто приймає життя таким, яке воно складається, або до тих, хто прагне досягнути певної мети?	-0,20*	-0,15*	–	–
Загалом я переконаний (а), що всілякі зміни – це гірше, ніж життя без змін	-0,50*	-0,47*	-0,27*	-0,39*
Нове частіше створює проблеми, ніж їх розв'язує	–	–	-0,70*	-0,59*
Люди, котрі не дотримуються загальноприйнятих правил і звичаїв, рано чи пізно завдають прикростей	-0,38*	-0,42*	-0,37*	-0,39*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	1,37		2,64	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,013		0,026	
Кількість випадків	1 083	1 205	966	1 356

* $p < 0,05$

Примітка. Високе значення індикатора звичайно означає згоду або часті випадки, коли пропонуються альтернативи, то високе значення відноситься до першої альтернативи. Кореляції залишків не наведені. Для моделі самооцінки з двох концептів хі-квадрат відноситься до повної моделі.

ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОГО ПОЛОЖЕННЯ

У 1992 році для польських чоловіків та жінок отримана освіта та професійний статус відображали соціально-стратифікаційне положення однаково сильно, тоді як дохід мав меншу важливість (див. таблицю А-2 у додатку). Для чоловіків і жінок в Україні вимірювальні моделі є подібними, за винятком того, що дохід має набагато менше значення, принаймні для чоловіків. (Детальні обстеження доходів та витрат домогосподарств наводять на думку, що повідомлений в інтерв'ю дохід не є правильним виміром дійсного доходу, адже в хаотичній економіці України багато людей залежать від додаткової роботи і продуктів, які вони вирощують самі для власного харчування.)

Таблиця А-2. **Вимірювальні моделі соціально-стратифікаційного положення для Польщі (1992) та України (1992-1993)**

Концепти та індикатори	Польща		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
	Стандартизовані шляхи: від концептів до індикаторів			
Отримана освіта				
Роки навчання	0,99*	0,99*	0,98*	0,99*
Рівень освіти	0,97*	0,96*	0,99*	0,99*
Дохід				
Заробіток, головна робота	1,00	1,00	—	—
Дохід (log)	—	—	0,69*	0,78*
Сімейний дохід (log)		—	0,79*	0,42*
Професійний статус				
Шкала Трімана (міжнародна)	0,96*	0,97*	0,97*	0,95*
Польська (українська) шкала престижу	0,89*	0,92*	0,89*	0,95*
	Стандартизовані шляхи: від соціально-стратифікаційного положення до концептів першого порядку			
Соціально-стратифікаційне положення				
Отримана освіта	0,84*	0,87*	0,75*	0,86*
Доход	0,45*	0,44*	0,14*	0,35*
Професійний статус	0,81*	0,88*	0,84*	0,83*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	2,58		3,93	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,033		0,051	
Кількість випадків	792	658	557	583

* $p < 0,05$

ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

Наші вимірювальні моделі для змістовної складності праці, щільності нагляду та рутинності дуже подібні до розроблених для Сполучених Штатів Коном та Скулером (Kohn, Schooler 1983) та застосованих у Польщі Коном і Сломчинським (Kohn, Slomczynski 1990).

Під *змістовною складністю праці* ми розуміємо те, якою мірою виконання роботи потребує розмірковувань та незалежних суджень. Змістова складність праці за своєю природою вимагає прийняття багатьох рішень, які мають враховувати погано визначені або явно суперечливі обставини. Наша інформація про змістовну складність праці ґрунтується на детальному опитуванні респондента про його або її працю. Ці запитання забезпечують основу для

семи оцінок роботи кожної особи: наше оцінювання складності праці цієї особи з інформацією, з речами та людьми; наше оцінювання загальної складності праці респондента; та оцінки респондентом часу, витраченого на кожен з трьох різновидів праці.

Ми використовуємо ці сім оцінок як індикатори конструкту, який лежить за ними, але прямо не вимірюється, – змістовної складності праці (див. таблицю А-3). І польська, і українська моделі задовольняють даним достатньо добре.

Таблиця А-3. Вимірювальні моделі професійної самостійності для Польщі (1992) та України (1992-1993)

Концепти та індикатори	Стандартизовані шляхи: від концептів та індикаторів			
	Польща		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
<i>Змістовна складність праці</i>				
Складність праці з інформацією	0,91*	0,85*	0,91*	0,91*
Складність праці з речами	0,11*	0,38*	0,32*	0,36*
Складність праці з людьми	0,90*	0,85*	0,81*	0,75*
Час праці з інформацією	0,52*	0,34*	0,60*	0,51*
Час праці з речами	-0,61*	-0,46*	-0,68*	-0,60*
Час праці з людьми	0,30*	0,26*	0,40*	0,32*
Загальна складність	0,78*	0,94*	0,80*	0,85*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	5,19		2,07	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,054		0,030	
<i>Щільність нагляду</i>				
Можливість не погоджуватися з безпосереднім керівником	-0,48*	-0,39*	-0,25*	-0,21*
Оцінка респондентом щільності нагляду за його роботою	0,50*	0,63*	0,45*	0,34*
Міра, якою керівник вказує респонденту, що йому робити	0,40*	0,50*	-	-
Важливість дотримання його вказівок	—	—	0,51*	0,60*
Можливість використовувати робочий час для особистих справ	-0,62*	-0,33*	-0,53*	0,28*
Частка часу, коли керівник безпосередньо контролює респондента	-	-	0,41*	0,36*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	2,50		2,51	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,032		0,036	
<i>Рутинність</i>				
Одноманітна праця весь час	0,71*	0,69*	0,58*	0,77*
Точне знання того, що треба робити	0,64*	0,80*	0,62*	0,63*
Точне дотримання процедур	0,50*	0,59*	0,71*	0,73*
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	0,00		0,00	
Кількість випадків	792	658	557	583

* $p < 0,05$

Працівники не можуть користуватися професійною самостійністю, якщо вони перебувають під щільним наглядом, хоча відсутність щільного нагляду необов'язково означає, що від них вимагається чи вони можуть вільно застосовувати ініціативу, розмірковування та незалежні судження. Нашими індикаторами *щільності нагляду* є сукупність запитань (зібраних у таблиці А-3), які, по суті, в кілька різних способів спонукують респондента висловитися про те,

під яким щільним наглядом він або вона знаходяться. І польська, і українська моделі добре відповідають даним.

Дуже рутинизована (повторювальна та заздалегідь відома) праця обмежує можливості для вияву ініціативи, розмірковувань та самостійних суджень, тоді як робота з різноманітними непередбачуваними завданнями сприяє та, навіть, вимагає користування самостійністю. Первісні американське та польське дослідження вимірювали рутинність праці за допомогою єдиного запитання стосовно різноманітності та передбачуваності праці. В даному дослідженні наш індекс рутинності базувався на трьох запитаннях³, мінімальній кількості, необхідній для вимірювальної моделі. Через те, що моделі є повністю ідентифікованими, вони з необхідністю цілком задовольняють даним.

ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ РОЗУМОВОЇ ГНУЧКОСТІ

Логіка наших вимірювальних моделей розумової гнучкості впливає з логіки моделей, використовуваних у більш ранніх порівняльних аналізах даних для Сполучених Штатів і Польщі, тоді ще соціалістичної (Kohn, Schooler et al. 1983, chap. 5; Kohn, Slomczynski et al. 1990, chap. 4), – у відборі низки показників, що відображають розумові дії респондента під час самого інтерв'ю.

Два з-поміж цих показників ґрунтувалися на нашій оцінці адекватності розв'язання респондентами явно простих розумових завдань: (1) “Припустимо, що Ви захотіли б відкрити газетний кіоск у новому районі. Вам потрібно вибрати одне з двох місць. На які обставини Ви зважатимете, перш ніж прийняти рішення? На які ще?”; (2) “Які аргументи, на Вашу думку, можна навести за і проти трансляції по телебаченню і радіо комерційної реклами? За? Проти?”.

Третім показником розумової гнучкості була частота, з якою респондент погоджувався у відповідь на включені в інтерв'ю численні питання на кшталт “згоден/не згоден”. Наш підхід тут ґрунтувався на тому, що оскільки деякі питання в цьому блоці були сформульовані позитивно, а деякі, подібні за змістом, – негативно, переважання згоди показує, що респондент про питання не думає з належною увагою. Через відсутні дані в українському опитуванні ми використовували частку відповідей “згоден” серед усіх відповідей респондента на питання типу “згоден/не згоден”. Структури відсутніх даних роблять такий показник не менш обґрунтованим, ніж абсолютне число відповідей “згоден”.

У польській моделі ми використовували як четвертий показник розумової гнучкості оцінку інтелекту респондента інтерв'юером. Хоча на такі оцінки безсумнівно впливає зміст сказаного респондентом у ході інтерв'ю і навіть, імовірно, щось побачене інтерв'юером у будинку респондента, втім, ми маємо справу з судженням компетентного інтерв'юера після

³ Всіх респондентів просили погодитися цілком, частково, частково не погодитися або цілком не погодитися з твердженнями: “Ми займаємось одноманітною працею весь час; з дня в день ми знаємо точно, що треба робити; в своїй роботі ми маємо точно дотримуватися визначених процедур”.

тривалого інтелектуально насиченого інтерв'ю. Оскільки ці оцінки варіюють подібно до інших показників розумової гнучкості, є підстави використовувати їх.

У більш ранньому польському опитуванні (Kohn, Slomczynski et al. 1990, chap. 4), так само як у дослідженнях у США (Kohn, Schooler et al. 1983, chap. 5, 8 [в цій книзі – див. розділ 6. – *Прим. ред.*]), вимірювальні моделі розумової гнучкості включали також три показники, ґрунтовані на тесті «Намалюй людину» і на частині тесту «Вставлені фігури». Тільки останній з них відбиває той вимір когнітивної діяльності, який ми розглядаємо тут, а саме – мислену гнучкість (на відміну від перцептивної). Аналізуючи відповідні дані, Дж. Міллер зі співробітниками (Kohn, Schooler et al. 1983) з'ясували, що для мисленого виміру когнітивної діяльності кореляції факторних значень, ґрунтованих на всіх семи показниках і тільки на тих чотирьох, що використовувалися в останньому польському опитуванні, була близькою до одиниці. Тому ми вважали зайвим включати в це дослідження тести «Намалюй людину» і «Вставлені фігури».

У таблиці А-4 подано вимірювальні моделі розумової гнучкості для чоловіків і жінок у Польщі й в Україні. Показники шляхів від концепту до індикаторів для польських чоловіків і польських жінок подібні, але не ідентичні; відповідно, ми побудували для кожного гендеру окремі факторні значення.

Таблиця А-4. **Вимірювальні моделі розумової гнучкості для Польщі (1992) та України (1992–1993)**

Індикатори	Стандартизовані шляхи від концепту до індикаторів			
	Польща		Україна	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Кількість “згод”	–0,20*	–0,40*	–0,12*	–0,13*
Запитання щодо реклами	0,44*	0,44*	0,76*	0,83*
Запитання про кіоск	0,46*	0,37*	0,33*	0,37*
Оцінка розумових здібностей респондента інтерв'юером	0,48*	0,40*	–	–
Відношення хі-квадрат до числа ступенів свободи	0,05		3,75	
Середньоквадратична похибка апроксимації	0,00		0,03	
Кількість випадків	1075	1200	952	1324

* $p < 0,05$

Примітка: В українській моделі нестандартизовані шляхи від концептів до індикаторів обмежені вимогою однакового їх рахування для чоловіків і для жінок.

Показники шляхів від концепту до індикаторів також досить різні для поляків і українців: стосовно питання про рекламу вони вищі для українців. Це, мабуть, побічний наслідок того, що для України в нас не було четвертого показника – оцінки інтелекту респондента інтерв'юером. Напевне, з цієї ж причини ми мали обмежити (нестандартизовані) шляхи від концепту до індикаторів так, щоб вони були рівні для українських чоловіків і жінок.

Хоч і польська, і українська моделі добре узгоджуються з даними, залишається питання, чи є модель для України, яка базується на трьох індикаторах, настільки ж чутливим вимірником розумової гнучкості, як і модель для Польщі, ґрунтована на чотирьох індикаторах. Для часткової перевірки ми побудували і для Польщі модель, обмежену трьома показниками, застосовуваними в українській моделі, щоб подивитись, чи не будуть її кореляції з деякими вимірами складності діяльності меншими, ніж для моделі, яка базується на чотирьох індикаторах. Виявилось, що вони справді, хоч і не набагато, менші. Екстраполюючи, ми доходимо висновку, що кореляції з розумовою гнучкістю, наведені в наших таблицях, недооцінюють справжні кореляції для України приблизно на одну п'яту.

ТРИ ЕСЕ МЕЛВІНА КОНА

«Дзвоникоподібна крива» з точки зору досліджень соціальної структури і особистості¹

Мелвін Л. Кон

ВСТУП

У своїй змістовній рецензії Стефан Джей Голд сказав, що “«Дзвоникоподібна крива», з її претензіями та гаданим підтвердженням документами, що расові і класові відмінності значною мірою спричинені генетичними факторами і тому є непорушними, не містить ніяких нових аргументів та не надає непереборних даних для підтримки соціальному дарвінізму, так що я можу тільки зробити висновок, що успіх цієї книги в одержанні уваги повинен відбивати сумний характер нашого часу – історичного моменту безпрецедентної нешляхетності, коли настрою до скорочення соціальних програм можуть потужно посприяти аргументом, що нужденним допомогти неможливо через уроджені розумові обмеження, що виражаються у низьких показниках IQ” (Gould 1994, p.139).

Я згоден, що «Дзвоникоподібна крива» не надає ані непереборних доказів, ані навіть нових аргументів. Все, на що Гернштайн та Мюррей претендують, уже давним-давно спростовано. Я б додав, між іншим, що найпрозірливіше і системне спростування було здійснено самим Голдом, в його «Хибне мірило людини» (Gould 1981). І я неодмінно б погодився, що за її інтелектуальними достоїнствами «Дзвоникоподібна крива» не заслуговує отриманої нею уваги. Але я все ж таки думаю, що було б помилкою з боку соціологів просто відкинути її як таку, що не заслуговує нашої уваги. Ця книга не лише забезпечує підстави для згубної соціальної політики, вона не лише глибоко расистська, вона являє собою інтелектуальний виклик соціології. Вона перетлумачує майже всі ключові явища нашої дисципліни – расу, клас та етнічність; соціальні проблеми; сім'ю; що завгодно – у послідовно редукціоністський спосіб. Фактично, вона діє у подвійно редукціоністський спосіб, не лише розглядаючи всі соціальні явища як психологічно детерміновані, але й розглядаючи основну психологічну змінну – розумову діяльність – як детерміновану біологічно.

І до того ж це не просто дурна чи погано аргументована книга. Даючи свої посилки, вона представляє логічні тези та приводить багато даних, щоб надати підтримку цим тезам. Її основною вадою є те, що її посилки необґрунтовані. Її другою вадою є те, що її методологія не лише застаріла, а й надзвичайно неохайна. Її третьою вадою є те, що вона ігнорує протилежні

¹ Переклад рецензії Kohn M.L. Review Essay: The Bell Curve from the Perspective of Research on Social Structure and Personality (Sociological Forum. – 1996. – Vol. 11. – No. 2. – P.395-411) на книгу: Herrnstein R.J. and Murray C. The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life. N.Y.: Free Press, 1994. Частина цієї рецензії була презентована М.Коном на форумі «Здібності, досягнення і раса» в університеті Джонса Гопкінса 7 грудня 1994 року. Цілком есе було презентовано як лекція пам'яті Мільтона Інґера (Milton J. Yinger) в Оберлін коледжі 6 квітня 1995 року та як лекція пам'яті Моріса Розенберга на щорічному банкеті Соціологічного товариства округу Колумбія 29 квітня 1995 року. – Прим. ред.

докази, навіть ті, що витікають з її власного аналізу, які вона відправляє у додатки і потім ніколи не бере до уваги у своїх інтерпретаціях.

В цьому есе я зосереджуся на основній ваді цієї книги – її необґрунтованих посилках. Ахіллесовою п'ятою цієї книги є те, що в цій книзі все логічно витікає з цих посилок, і якщо ці посилки хибні, – а я переконаний, що це так, – уся споруда руйнується. Як сильною, так і уразливою особливістю книги є те, що Гернштайн і Мюррей чітко розкривають свої посилки. Я розглядатиму ці посилки з точки зору того, що я взяв за 40 років занурення в основну споріднену частину досліджень, яку вони значною мірою ігнорують, – дослідження щодо соціальної структури і особистості.

ПОСИЛКИ

На сторінках 22-23 «Дзвоникоподібної кривої» Гернштайн і Мюррей представляють свої посилки у вигляді півдюжини «висновків» з дослідницької літератури по IQ і проголошують, що ці висновки «на цей час є поза істотною професійною полемікою». З першого погляду ці шість «висновків» можуть здаватися цілком справедливими, хоча вони, безумовно, не є «поза істотною професійною полемікою», зовсім навпаки, вони запекло дискутуються на професійному рівні у дебатах, які Гернштайн і Мюррей обходять, ігноруючи аргументи своїх опонентів або висувуючи звинувачування *ad hominem* стосовно мотивів опонентів.

Оскільки весь твір Гернштайна і Мюррея базується на цих шести так званих висновках, я процитую їх точно, щоб виключити будь-яку можливість викривлення мною їхнього змісту:

1. Існує така річ, як головний фактор розумової здібності, за яким людські істоти відрізняються.
2. Всі стандартизовані тести навчальних здібностей чи успіхів тою чи іншою мірою цей головний фактор вимірюють, але найточніше він вимірюється спеціально для цього розробленими тестами IQ.
3. Показники IQ найбільшою мірою відповідають тому, що мають на увазі люди, коли у звичайній мові вони вживають слово *розумний* або *кмітливий*.
4. Показники IQ стабільні, хоча і не зовсім, майже протягом життя людини.
5. Тести IQ, що проводяться належно, не є явно упередженими проти соціальних, економічних, етнічних чи расових груп.
6. Розумові здібності є значною мірою є спадковими, напевне не менш ніж на 40 відсотків і не більше ніж на 80 відсотків.

Я доводитиму, що перші три і останній з цих «висновків», які разом складають суть їхнього твору, взагалі не є належними висновками, а лише складною сумішшю дуже не багатьох емпіричних даних – які переважно є безсумнівними – та тлумачень. Тлумачень, що базуються на необґрунтованих припущеннях, свавільному ігноруванні більшості того, що відомо, викривленні даних та застарілій методології. Четвертий «висновок», що показники IQ стабільні, є вірним висновком, але одним з тих, з яких вони роблять повністю хибний умовивід. І п'ятий – що показники IQ не є явно упередженими – може бути правильним, але, як вказував у своїй

рецензії Голд, малою технічною подробицею, якій вони надають набагато більшого значення, ніж вона дійсно має.

Я зосереджуюся на припущеннях, що лежать в основі цих «висновків», – не просто як на академічній вправі, а через те, що ці припущення є основою всієї споруди та її політичного підтексту. Деякі з цих припущень так умуровані в мислення Гернштайна і Мюррея, що вони ніколи їх не оглядають. Інші вони захищають, на мій погляд, неадекватно. А ще інші вони приймають необґрунтованими – і потім роблять будь як.

Припущення 1: Що факторний аналіз описує структуру реальності

Це припущення, яке явно лежить в основі їхнього «висновку», що існує така «річ», як головний фактор розумових здібностей, – є надзвичайно наївним, що видає відсутність розуміння природи зв'язку між поняттями та індексами. Прийняття такого припущення демонструє застарілість їхнього мислення, тому що це є питання, стосовно яких ми багато чого дізналися за останні два десятиліття, частково завдяки розвитку конфірматорного факторного аналізу, який примусив нас скрупульозно думати про зв'язки між поняттями та індексами.

Факторний аналіз вимірює не *структуру реальності*, а *структуру сукупності складових*, яку створюють, щоб побудувати індекс понять, які він застосовує у намаганні зрозуміти реальність. Поняття, як позначає їхня назва, є засобами бачення реальності, а не самою реальністю. Поняття є конструкціями в голові аналітика, а не речами в головах людей, яких вивчають. Факторний аналіз є надзвичайно корисним у створенні інструментарію для вивчення реальності, але ані будь-що в ньому, ані він сам по собі не говорять нам нічого про саму реальність. Він навіть не говорить нам, чи корисними є поняття: про це ми дізнаємося, коли вживаємо цей інструментарій у каузальному аналізі.

Не говорить нам факторний аналіз також і про те, чи є реальність одномірною чи багатомірною; він лише говорить нам, чи може бути обґрунтовано проінтерпретована як одномірна чи багатомірна та сукупність індикаторів, яку ми вживаємо, щоб вимірювати наші поняття. Наведу приклад з мого власного дослідницького досвіду. Мій колега Моріс Розенберг (Rosenberg 1962, 1979) розробив відому і часто використовувану шкалу для виміру самоповаги, яку він складав як одномірну. Кармі Скулер і я (Kohn, Schooler, 1969; Kohn 1969) провели факторний аналіз сукупності складових цієї шкали і дізналися, що самооцінка може бути концептуалізована також і як така, що має два виміри: позитивний вимір, який ми назвали «впевненість у собі», і негативний вимір, який ми назвали «самоосуд». Нам здається логічним та прийнятним, що хтось може бути впевненим у своїх здібностях, проте критичним щодо своїх власних дій. Більш того, пізніше ми з'ясували, що впевненість у собі та самоосуд не завжди мають подібні, хоч і з протилежними знаками, зв'язки з іншими змінними, що мало б очікуватись, якщо б вони були просто двома кінцями єдиного виміру.

Чи був Розенберг неправий, вважаючи самооцінку одновимірною? Безумовно, ні. Для багатьох аналітичних цілей дуже корисно вважати самооцінку за один вимір особистості. Але також і ми не були неправі, вважаючи самооцінку двовимірною. Для деяких аналітичних цілей зручніше вважати самооцінку одновимірною; для інших зручніше розглядати впевненість у собі та самоосуд як окремі виміри. *Реальність* не є ані одномірною, ані багатомірною; ми застосовуємо одномірні або багатомірні поняття, щоб зрозуміти, якою є реальність; і лише досвід вживання понять у спробах зрозуміти реальність говорить нам, яка концептуалізація зручніше і для яких цілей вона зручніше.

Так само довго йде люта дискусія, стосовно того, чи є IQ єдиним головним фактором чи багатомірним, коли є вагомі емпіричні свідчення, які показують, що він може бути обґрунтовано концептуалізований тим чи тим шляхом. Гернштайн і Мюррей добре знайомі з цією літературою. Вони не лише коротко оглянули її у своїй книзі, але Гернштайн детально розглядав цю літературу у більш ранніх своїх публікаціях. Однак вони категорично відкидають багатомірний підхід, трактуючи його як ворога їхнього власного однофакторного підходу, не усвідомлюючи, що обидві концептуалізації можуть бути валідними, що обидві можуть бути корисними. Цей недолік, звичайно, походить від їхнього трактування розуму радше як речі, ніж як поняття. Якщо розум є «річчю», тоді він має бути одномірним – *за принципом «хай буде так!»*. Гернштайн і Мюррей неспроможні усвідомити те, що має знати кожний, хто займається факторним аналізом: що однофакторне рішення не означає нічого більше, окрім того, що є значна спільність у всіх (або більшості) складових вашого інструменту.

Сказати, як Гернштайн і Мюррей роблять в їхньому першому «висновку», що «існує така *річ* як *головний* фактор розумової здібності» (мій курсив), означає плутати поняття з реальністю. Немає такої *речі*, є тільки таке поняття – можливо, корисне поняття, але це не те, що доводиться факторним аналізом. Стефан Джей Голд був цілком правий, коли назвав це уречевленням.

Припущення 2: Що тести IQ вимірюють справжню здібність

В математиці факторного аналізу немає нічого, що говорило б нам, що називати факторами. Щоб упоратися з цією суттєвою задачею ми не маємо нічого, окрім очевидного змісту складових, що утворюють фактор. Назва, яку ми даємо фактору, має бути самоочевидно описовою щодо складових, які утворюють цей фактор. Все, що ми дізналися в останні два чи три десятиліття про зв'язок між поняттями та індексами, застерігає нас бути надзвичайно обережними у найменуванні факторів.

Для тих з нас, хто працює у сфері соціальної структури і особистості, цей урок був утлумачений дискусією 1970-х років між Інкелесем та Смітом (Smith 1974) стосовно вживання терміну «модерність», щоб описати сукупність шкал ставлень, які безсумнівно міряють важливі виміри орієнтацій, але які можуть бути названі «модерністю» лише через свідчення віри. Ця термінологія лише заплутувала концептуальні питання.

Але Гернштайн і Мюррей не знають літератури з соціальної структури і особистості, вони явно з тих, хто поділяє психометричне поняття «очевидної валідності». Складові, на котрих базуються тести IQ, безсумнівно вимірюють розумові дії. Називати ж ці дії розумовими здібностями значить величезною мірою удаватися до свідчення віри. Являють собою чи не являють дії людей при виконанні тесту IQ точною мірою їхньої природної здібності є емпіричним запитанням, що потребує зовсім іншого типу дослідження, одного з тих, для виконання яких нам бракує адекватних засобів. Вимірювати дії і називати їх здібностями, це не просто лінгвістична неохайність, це – спритність рук, гра в наперстки (shell game). Деякі з найважливіших емпіричних запитань отримали відповіді – або, точніше, *уникнули* отримання відповіді – за принципом «хай буде так!». Немає найменшої частки доказу, що тести IQ вимірюють здібності.

Більш того, коли вимірюється будь-який тип дії, ми маємо бути точними стосовно того, який саме специфічний тип дії ми вимірюємо. Тести IQ вимірюють *шкільні* розумові дії, які можуть мати або не мати застосування у розумових діях в інших сферах життя. Замість розмов про те, що тести IQ вимірюють розумові здібності, було б значно точніше сказати, що тести IQ вимірюють *специфічний тип* розумових дій, тип, що віддзеркалює те, про що ми запитуємо учнів, коли вимірюємо їхні дії в класі.

Припущення 3: Що має сенс оцінювати ту частку дисперсії розумових дій, яка може бути приписана спадковості

Я хочу прояснити, що я не заперечую в розумовій діяльності генетичного компоненту. Я вважаю, що генетика має розглядатися. Я роблю це припущення *не* тому, що знаходжу свідчення з досліджень IQ стосовно впливу генетики особливо переконливими, – я вважаю свідчення стосовно впливу генетики для декількох інших типів поведінки значно більш переконливими, – а через більш загальні свідчення про те, що генетика відіграє важливу роль у всіх видах поведінки. Я не бачу причин сумніватися, що генетика відіграє певну важливу роль у розумовій діяльності. Однак, я бачу всі підстави для того, щоб заперечувати можливість визначати точну числову оцінку того, наскільки велику роль генетика відіграє, *неначе така роль була однаковою для всіх популяцій*.

До того, як розглядати це гостро суперечливе питання за його власних умов, я хочу підійти до нього опосередковано, через обговорення зв'язків генетики і оточення для явища, дещо віддаленого від поля бою щодо IQ, а саме – шизофренії. Так трапилось, що багато років тому я вів дослідження з шизофренії – це було початком мого залучення у дослідження із соціальної структури і особистості, і це допомогло сформуванню моєї думки про взаємодію генетики і соціальної структури у розвитку особистості. Я умовно прийняв свідчення стосовно генетичної основи шизофренії задовго до того, як ці свідчення стали повністю переконливими (Clausen, Kohn 1954), і задовго до того, як більшість соціологів і багато психіатрів стали

готовими це зробити. Я навожу це як свідчення того, що я належу до тих, хто ані опирається доказам на користь генетиці, ані налаштовані вороже проти генетичних інтерпретацій.

Свідчення щодо генетичної схильності до шизофренії тепер значно більш переконливі, ніж тоді, коли я вперше сприйняв цю ідею. Але ті самі свідчення зробили не менш ясным те, що генетика відіграє свою роль у *взаємодії із соціальними чинниками*, і ця *взаємодія* настільки істотна, що не має сенсу говорити про те, яка частка впливу обумовлена генетикою і яка частка обумовлена соціальними чинниками (Kohn 1972). Вплив завжди обумовлений обома. Більш того, за самим визначенням поняття статистичної взаємодії, значимість або генетичних, або соціальних чинників залежить від сили інших. Саме так, як немає сенсу запитувати, яка частка шизофренії обумовлена генами і яка частка оточенням, не більше сенсу запитувати, яка частка IQ обумовлена генами і яка частка оточенням.

Статистики вказують на теж саме, зауважуючи, що *наслідувальність* є за визначенням тою часткою дисперсії деякого явища – наприклад, IQ, – яке може бути віднесено до генетики *за постійних соціальних умов*. Це означає, що частка дисперсії, що може бути віднесена до спадковості, буде різною за різних соціальних умов. Гернштайн і Мюррей дуже багато обізнані в цьому; вони навіть наводять життєві приклади, щоб проілюструвати, що це означає. Але вони не розуміють наслідків цього. Оцінки наслідувальності IQ, котрі, як Гернштайн і Мюррей визнають, ґрунтуються головним чином на дослідженнях білих чоловіків, є середніми для цієї сукупності – і лише для цієї сукупності. Навіть для білих чоловіків такі оцінки мають вживатися з надзвичайною обережністю, коли порівнюються, наприклад, білі чоловіки з різних соціальних класів, через те, що чим більші можуть бути варіації в тих соціальних умовах, за яких живуть люди різних соціальних класів, тим менш обґрунтованою є будь яка загальна оцінка наслідувальності. Але, як ми побачимо, Гернштайн і Мюррей багато що в своєму аналізі класової структури базують на необґрунтованому припущенні, що наслідувальність IQ є майже однаковою в усіх класах.

Навіть якщо б мало сенс оцінювати наслідувальність розумових дій *усередині* якої-небудь етнічної чи расової групи, це безглуздо екстраполювати на порівняння *між* етнічними та расовими групами. Оскільки саме визначення наслідувальності передбачає сталість соціальних умов, це поняття просто не стосується груп людей, чії соціальні умови далекі від рівних. Ніякий обсяг статистичного контролю не може прирівняти соціальні умови чорних і білих, і ті, хто думає інакше, просто показують, що вони нічого не знають про життя у цій країні. Більше того, раса і етнічність є соціальними конструкціями, які мають мало спільного з будь-якою розумною біологічною класифікацією. В цій країні, де кожен, хто має будь-яких африканських предків, класифікується як чорний, мало не смішно порівнювати чорних з білими і думати, що ви визначаєте вплив біологічної раси.

Мюррей і Гернштайн знають це. Гернштайн, у його відомій статті 1971 року в “Atlantic Monthly”, стисло, навіть елегантно, виклав суть справи, написавши: «Хоча є клаптики свідчень щодо генетичної компоненти відмінності чорних і білих, переважають факти переконуючі в тому, що американські чорні знаходяться у несприятливому оточенні» (Herrnstein 1971, p.57). Також і разом Мюррей і Гернштайн у нещодавній своїй статті у “New Republic” (Murray, Herrnstein 1994, p.34) говорять, що вони хочуть проголосити курсивом, навіть неоновим світлом, що відповідь на запитання, чи існує або не існує деяка генетична основа різниці між середніми IQ чорних і білих, *не має великого значення* (їхній курсив). Але це має значення для ширшої тези Мюррея і Гернштайна. Незважаючи на відсутність будь-яких свідчень взагалі, Гернштайн і Мюррей не можуть викинути з голови можливість того, що відмінності між чорними і білими у вимірних IQ якраз могли мати генетичну компоненту. Ця неясна можливість наповнює їхні політичні рекомендації.

Припущення 4: Що розумова діяльність не чутлива до соціальних умов, особливо після самого раннього дитинства

Це, здається мені, найістотніше з усіх припущень, і саме те, стосовно якого дослідження із соціальної структури і особистості, включно з дослідженнями моїх колег і моїми, мають якраз найбільше що сказати. Це не привід для детального опису наших досліджень, але я дійсно хочу резюмувати три основні результати цих досліджень, які всі доводять, що вплив соціальних умов на розумову діяльність продовжується протягом життя людини.

Дослідження базується на репрезентативних вибірках працюючих чоловіків, їхніх дружин і дітей у Сполучених Штатах і Польщі. Ми свідомо не застосовували тести IQ з тої простої причини, що при дослідженні дорослих ми не бачимо ніяких підстав вживати вимірювання, які спеціально пристосовані для шкільного використання. Замість цього ми розробили вимір, який ми назвали розумовою гнучкістю, що базується на реальних розумових діях респондентів впродовж тривалого і вимогливого інтерв'ю. Правду кажучи, наш вимір базується лише на декількох індикаторах, лише семи, які, я впевнений, Гернштайн, Мюррей та їм подібні відкинули б, як надто малу кількість для такого важливого концепту. Але конфірматорний факторний аналіз показує, що концепт дійсно дуже добре відповідає коваріації індикаторів (Kohn, Schooler 1978). Більш того, ми маємо переконливі свідчення, що розумова гнучкість, як ми її вимірюємо, зовсім не епіфеномен: коли ми застосували ті самі виміри у повторному опитуванні через десять років після первинного американського опитування, кореляція в часі була 0,93. Цей результат дуже добре відповідає «висновку» Гернштайна і Мюррея, що виміри розумової діяльності є стабільними, надаючи доказ, який є більш безпосереднім, ніж все, що надали вони.

Але там, де вони безсумнівно перестрибнули б до висновку, що кореляція в часі на рівні 0,93 означає, що розумова гнучкість вбудована у нервову систему, – продукт генетики та,

можливо, самого раннього життєвого досвіду – дозвольте мені поквипитися додати, що *каузальний* аналіз американських лонгітюдних даних показує, що дуже суттєва частина пояснення високої кореляції в часі полягає в тому, що умови життя більшості людей за період їхньої кар'єри після закінчення школи радикально не змінюються. Соціальні умови пояснюють не лише невелику кількість змін, але також і суттєву частку стабільності, яку ми знайшли в рівнях розумової гнучкості людей. Таким чином, результат 1, це те, що розумова гнучкість високо чутлива до соціальних умов.

Результат 2, що базується на аналізі даних щодо американських і польських чоловіків (J.Miller et al. 1985), це те, що розумова гнучкість працюючих чоловіків найстаршого віку точно так само чутлива до їхніх умов праці, як і працюючих чоловіків наймолодшого і середнього віку. Розумова гнучкість залишається чутливою до соціальних умов впродовж всього життя.

Результат 3 стосується процесів, через які умови праці впливають на розумову гнучкість. Певною мірою процес є досить безпосереднім: інтелектуально вимоглива, змістовна складна праця стимулює розумову гнучкість, поза роботою так само, як і на роботі. Але тут відіграє певну роль і інший процес: інтелектуально вимоглива, змістовна складна праця стимулює більшу самостійність орієнтацій, що, у свою чергу, сприяє розумовій гнучкості. Це є дійсним як для дорослих в їхній оплачуваній зайнятості (Kohn, Schooler 1982), так і для учнів в їхній учбовій роботі (K.Miller et al. 1986). Це питання мотивації. Розумова гнучкість підвищена, коли умови життя людей мотивують їх самих думати.

Гернштайн і Мюррей не обговорюють ані ці, ані будь-які інші свідчення з лонгітюдних досліджень щодо можливих впливів соціальних умов на розумову діяльність. Замість цього вони доводять незмінність IQ, маючи на меті показати, що великі відмінності в IQ поміж різними частинами суспільства за останні роки набагато не змінилися. Наново аналізуючи дані Національного оцінювання освітніх успіхів (NAEP – National Assessment Education Progress), якщо взяти основний приклад, Гернштайн і Мюррей (р. 290-293) зробили висновок, що відмінності у середньому рівні IQ чорних і білих підлітків за останні два десятиліття зменшилися лише на два-три пункти шкали IQ – за період, протягом якого можна було очікувати більших змін, відповідних до змін в освітній ситуації чорних і білих учнів, якщо IQ зазнавав значного впливу освітнього досвіду. У нещодавньому огляді «Дзвоникоподібної кривої» Гаузер (Houser 1995) поставив під сумнів ті статистичні припущення, на яких базувався повторний аналіз даних NAEP Гернштайна і Мюррея. Застосовуючи більш прямі припущення, Гаузер проаналізував наново ті самі дані, показавши у такий спосіб, що дійсна конвергенція в IQ між чорними і білими коливається від 3,5 до 4,7 пунктів шкали IQ, що складає близько однієї третини попередньої різниці між чорними і білими. Він робить висновок: «Цікаво дізнатись, чи висловилися б [Гернштайн і Мюррей] так красномовно про незмінність та нездатність

навчатись, якщо б вони припустили, що таку величину за останні два десятиліття мають сукупні зміни відмінностей в тестових показниках населення в цілому.»

Припущення Гернштайна - Мюррея, що розумова діяльність не чутлива до соціальних умов просто не є валідною.

Тому я відкидаю тезу Гернштайна - Мюррея, що тести IQ міряють «річ», що ця «річ» є «основною здібністю», що ця «здібність» значною мірою детермінована спадковістю і що ця «здібність» не зазнає значного впливу соціальних умов. А це саме ті передумови, на яких побудований твір Гернштайна - Мюррея. Вони лежать в основі того, що я б назвав найбільш всеохоплюючим припущенням, яке я формулюю у навмисно провокаційний спосіб.

Припущення 5: Що IQ, – що б він не вимірював, – є Священним Граалем

Під цим я маю на увазі те, що Гернштайн і Мюррей трактують «інтелект» чи «розумові здібності» як *незалежну* змінну у майже усіх їхніх дослідженнях, завжди беручи до уваги вплив IQ на інші змінні, рідко, якщо взагалі колись, беручи до уваги вплив на IQ якої-небудь іншої змінної. Але, якщо є такий один головний висновок, який я б зробив з досліджень соціальної структури і особистості, це те, що *найсуттєвішим* для зв'язків між соціальною структурою і особистістю є їхня *взаємність* (Kohn, Schooler 1983; Kohn 1990). Більше того, так зосереджуватися лише на одному аспекті психічної діяльності, щоб не усвідомлювати його спільність з іншими аспектами, - це надто ризиковано (Kohn 1989). Проте Гернштайн і Мюррей, нажаль, в їхній одержимості IQ як кінцевим поясненням всіх речей, виглядають значною мірою неуважними до цих уроків.

Я хотів би довести, що визнання того, що розумова діяльність не лише впливає, але й зазнає впливу соціального досвіду, і що в складних зв'язках соціальної структури і особистості розумова діяльність не є єдино важливою, застерегло б Гернштайна і Мюррея, і будь-кого ще, від спрощених інтерпретацій IQ як центрального [чинника] щодо соціального класу, щодо успіху, щодо злочинів та правопорушень, щодо всіх соціальних явищ. Будь ласка, майте це на увазі, коли я оглядатиму їхній підхід до класу та мобільності.

КЛАСОВА СТРУКТУРА

Підхід Гернштайна - Мюррея до соціальної структури і особистості, напевне, найкраще проілюстрований підзаголовком цієї книги: «Інтелект і класова структура в американському житті». Інтелект, як ви помітили, іде першим. Ви маєте також звернути увагу, що книга стосується не класової *структури*, а освітніх та професійних *досягнень*. Ця особливість є суттєвою. Гернштайн і Мюррей роблять спробу пояснити не соціальну структуру, а хто якої позиції в соціальній структурі досягає – так само як, пізніше в книзі, вони не намагаються пояснити рівні злочинності чи бідності, чи якоїсь іншої соціальної проблеми, а лише те, які люди вчиняють злочини або є збіднілими. Пояснення цілковито відбувається на рівні індивідів.

Я б не мав жодних заперечень проти цього, *якщо б* Гернштайн і Мюррей усвідомлювали, що вони роблять, і *якщо б* вони адаптували свої інтерпретації і свої рекомендації до цього рівня аналізу.

Я можу передати вам особливість їхнього погляду на те, що вони називають «класовою структурою», навівши деякі цитати. У другому параграфі першого розділу: «Соціальний клас залишається вагоном соціального життя, але тягне потяг інтелект» (Herrnstein, Murray 1994, p.25). Не всі соціологи погодились би з першою частиною цього речення, але я, звичайно, захищав би це твердження; однак, друга частина є дивною. Мій подив зріс, коли через 66 сторінок я прочитав: «Іронія полягає в тому, що Америка вирівнює умови життя людей, ті відмінності в інтелекті, що залишаються, все більшою мірою визначаються відмінностями у генах людей». Що б це могло значити? Як хтось може говорити, що Америка вирівнює умови життя людей, коли кожне серйозне дослідження показує постійно зростаючу нерівність між багатими і бідними?

Найчіткіше виклад їхньої позиції поданий не в самій книзі, а в силогізмі, з якого Гернштайн (Herrnstein 1971) розпочав свою значно раніше опубліковану статтю в «The Atlantic Monthly». Силогізм видрукувано жирним шрифтом на самому початку його статті. Я цитую його точно:

- «1. Якщо відмінності у розумових здібностях є спадковими, і
2. якщо успіх потребує таких здібностей, і
3. якщо заробітки і престиж залежать від успіху,
4. то соціальне положення деякою мірою ґрунтуватиметься на спадкових відмінностях між людьми.»

Обмежений формулюваннями «якщо», і надалі захищений висловом, «деякою мірою», що звучить цілком невинно, силогізм — за винятком оманливого терміну *здібності* — є неспростовним. Насправді, питання полягає в тому, *якою мірою* соціальне становище є результатом спадкових відмінностей в інтелекті? Гернштайн та Мюррей хотіли б, щоб ми вірили, що спадкові відмінності в розумових діях є дуже важливими для «соціального становища», під яким вони мають на увазі соціально-економічний статус або те, що вони називають соціальним класом. Вони досягли цього висновку, трансформуючи умовні («якщо») формулювання в імовірнісні, а тоді надзвичайно переоцінюючи всі ці ймовірності. Проте, як дізнався кожний, хто коли-небудь проводив шляховий аналіз, такий чотирьох-кроковий процес є *добутком* чотирьох імовірностей. Усі чотири ймовірності мають бути дуже високими, якщо кінцевий результат усього процесу має більшу ніж тривіальну величину. Якщо навіть одна з цих імовірностей низька, або якщо дві чи три є лише посередніми, тоді цей чотирьох-кроковий процес має в результаті зовсім дуже незначний ефект. Це не означає, що сам силогізм неправильний, а лише те, що ймовірності є набагато нижчими, ніж неодмінно припускають — за

винятком їхніх додатків – Гернштайн і Мюррей. Увесь цей процес не має великого значення. Є інші детермінанти соціально-економічного статусу, які є набагато важливішими за IQ.

Гернштайн і Мюррей так зосереджені на відношенні IQ до соціального класу, що ігнорують фактично все інше, що відомо про соціальний клас у сучасних Сполучених Штатах. Їхній бачення Сполучених Штатів кінця 20-го століття не враховує расової дискримінації, безробіття, мігруючі до країн третього світу робочі місця, зменшення податків для багатих та демонтаж нашої ніколи не розвинутої надто держави добробуту. Вони мають більш райдужне бачення суспільства, яке майже досягло рівних можливостей для всіх, меритократії² здібностей, як вони це називають, начебто є дещо гідне нагороди в наявності успадкованого високого IQ. В такому суспільстві економічний успіх визначається розумовими здібностями – навіть не мотивацією, важкою працею, «особистістю» в загальноприйнятому значенні цього терміну, а виключно когнітивними здібностями, які, на їхній погляд, є значною мірою спадковими.

І які докази вони наводять для підтримки такого бачення світу? Вони пропонують таблицю за таблицею, графік за графіком – і фактично жоден з них не має прямого стосунку до цих проблем. Вони наводять спорадичні свідчення, наприклад, щодо вступу до Гарвардського університету. Вони наводять найрізноманітніші свідчення існування кореляції між IQ та соціальним класом. Коли всього іншого не вистачає, вони вдаються до мета-аналізів, головним чином цитуючи мета-аналізи інших людей. Вони ніколи не визначають, що вони називають мета-аналізом, і вони звичайно не обговорюють критерії адекватності мета-аналізу. В *їхньому* трактуванні виглядає, що мета-аналіз не означає нічого більшого, ніж наведення кількості досліджень, що узгоджуються з їхніми висновками, і протиставлення цього кількості досліджень, які не узгоджуються, навіть якщо дослідження базуються на малих та нерепрезентативних вибірках, недоказових індексах, на мізерних дослідницьких проектах та сумнівних результатах.

У всіх їхніх обговореннях освітніх та професійних досягнень вони ніколи не готові розглянути реальність структурних обмежень таких досягнень. І, звичайно, вони ніколи не беруть до уваги ймовірність того, що в їхніх імпліцитних каузальних моделях IQ може не завжди бути незалежною змінною, що на IQ людей може негативно чи позитивно впливати їхній освітній та професійний досвід. Це все дуже логічно: надані їхні припущення і шори, в які вони вдягнені.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

В іншій основній частині «Дзвоникоподібної кривої» (частина II) обговорюється зв'язок між IQ та декількома соціальними явищами, більшість з яких є соціальними проблемами: бідність; вибування зі школи; безробіття, бродяжництво та тілесні ушкодження; сім'я та

² Меритократія (від лат. *meritus* - гідний та грец. *κράτος* - влада), тут – влада гідних нагороди. – Прим. ред.

стосунки батьків і дітей; залежність від соціального забезпечення; злочинність; те, що вони називають ввічливістю та громадянством. Як і в їхньому тлумаченні класової структури, аналіз не зосереджується на самому соціальному явищі; вони не цікавляться, наприклад, тим, чому в Сполучених Штатах бідність та злочинність є настільки поширеними, а лише тим, хто стає безробітним або засудженим за серйозні злочини. Їхня теза, яка не здивує нікого, хто простежив мій виклад досі, що це IQ передрікає, хто буде злочинцем.

Як пояснюють Гернштайн і Мюррей у вступі до цієї частини їхньої книги, їхня стандартна робоча процедура дослідження ролі IQ у породженні соціальних проблем полягає у використанні даних Національного лонгitudного дослідження досвіду молоді на ринку праці (NLSY) як джерела, а також використанні кваліфікаційного тесту збройних сил (AFQT), включеного до NLSY, як способу вимірювання IQ. У мене немає заперечень проти того чи того вибору. Однак я здивований їхнім рішенням обмежити цей аналіз нелатиноамериканськими білими, доводячи, що це дає їм можливість сформулювати «ще один суттєвий пункт: когнітивні здібності впливають на соціальну поведінку безвідносно до раси чи етнічності» (р. 125). Вони вочевидь не усвідомлюють, що все, що вони насправді здійснили, робить неможливим поширення отриманих висновків на латиноамериканців чи чорношкірих індивідів, як це безпосередньо зроблено в їхніх рекомендаціях щодо політики.

Основна проблема дослідження – це використання множинного регресійного аналізу того чи іншого типу проблемної поведінки як залежної змінної, IQ як однієї з незалежних змінних та інших, можливо змішаних, змінних – особливо і неодмінно, соціально-економічного статусу – як інших незалежних змінних в рівнянні. Завжди є питання, чи IQ продовжує значуще впливати на залежну змінну, коли соціально-економічний статус (та інші змінні) при цьому статистично контролюються. Вони тільки мимохідь вказали, неначе це було єдине, що можна було зробити, що соціально-економічний статус, який вони вимірюють, це статус *батьківський*, а не досягнутий, – що, звичайно, повністю збігається з їхньою обмеженою концепцією стосовно того, як соціальне оточення може впливати на індивідуальну психічну діяльність і поведінку.

Їм ніколи не доводилося розглядати будь-які складніші каузальні моделі – розглядати, наприклад, імовірність того, що IQ може не тільки впливати на соціальні умови, а й зазнавати їхнього впливу; що поведінка, яка розглядається, може зазнавати впливу інших аспектів особистості, наприклад, мотивації; або, у цьому аспекті, що сам IQ може зазнавати впливу інших аспектів особистості; або останнє і, як на мене, вирішальне, що *батьківський* соціально-економічний статус молодих дорослих людей може бути менш доречним для аналізу, ніж їхній власний досягнутий статус. Якщо прийняти їхні припущення, ця методологія має сенс. Якщо ж одного разу їхні посилки поставити під сумнів, стає зрозумілим, що такий спосіб аналізу працює на користь їхньої улюбленої гіпотези. Дивовижним в їхньому аналізі є не те, що їхні гіпотези підтвердились, а те, що вони підтвердились так слабо. Це стає очевидним в кожній наступній

таблиці, але особливо в довгих додатках, до яких вони винесли багато найважливіших своїх результатів.

Я маю додати, що їхній аналіз базується на невимовно непродуманих індексах усіх соціальних змінних, які вони розглядають – вочевидь, тільки IQ є достатньо важливим, щоб бути добре вимірним.

Та, на мій власний захист, я хочу додати маленьку примітку, що коли вони обговорюють соціальний клас і відносини батьків і дітей, вони схвально цитують мою раннє дослідження, але абсолютно невірно тлумачать мої результати.

РАСА І ЕТНІЧНІСТЬ

Я подивився мимохідь третю основну частину цієї книги, про расу і етнічність, і я не думаю, що підхід Гернштайна та Мюррея заслуговує будь-якого подальшого обговорення. Однак я не можу не нагадати, що на початковій стадії тестування IQ рішуче доводили, що євреї не асимілювалися серед східних і південних європейців, через свої природно низькі IQ. (хотіли б, щоб ми повірили, що цей пікантний епізод є міфом, але це не міф.) А тепер вони доводять, що – внаслідок генетичних причин – євреї розташовуються лише трохи нижче американців азіатського походження, Жовтої Небезпеки минулих років, і вище інших американців європейського походження. Як мало значить історія, видно з цих недоумкуватих, однак шкідливих, вивертів.

ПОЛІТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Є ще одна, більш важлива частина цієї книги, її політичні рекомендації. Гернштайн і Мюррей, як можна було від них очікувати, формують проблеми поставлені їхнім аналізом. Наприклад: «Чи бажаємо ми переконати бідних самотніх підлітків не мати дітей? Знання про те, що 95 відсотків бідних самотніх дівчин, які мають дітей, мають також нижчі середніх розумові здібності, мало б вселяти скептицизм щодо стратегій, які покладаються на абстракції та передбачливі розрахунки егоїзму. Чи підтримуємо ми виробничі навчальні програми для хронічно безробітних чоловіків? Будь-яка програма імовірно має зазнати невдачі, якщо вона не розроблена спеціально для сукупності, половина якої мають IQ нижче 80. Чи бажаємо ми зменшити нерівність доходів? Якщо так, нам необхідно зрозуміти, як ринок розумових здібностей рухає процес» (р.387). Коротше кажучи, якщо б тільки ті люди, які викликають всі ці проблеми – інші могли називати їх жертвами – не були так страшенно дурні.

Що ж, в такому разі, вони пропонують? Вони починають з відкидання можливості підвищення розумових здібностей через освітні або інші соціальні програми; нічого несподіваного, навіть у їхньому відкиданні спеціалізованих освітніх програм за простодушною логікою, що, оскільки несподівані короткотермінові втручання не мають довгострокових впливів на IQ, втручання є малокорисними. Навіть якщо хтось прийняв їхнє зведення свідчень

за чисту монету (небезпечний підхід, коли читаєш Гернштайна і Мюррея), висновок, який вони роблять, постане або невимовно наївним, або навмисно упередженим. Можливо, найдивовижніший їхній висновок, що покращення *загальної* якості освіти в цій країні не є рішенням, тому що освітня система вже настільки хороша, що недоліком, можливо, є лише гірші умови для найобдарованіших учнів. Компенсаційна дискримінація у вищій освіті? Чого можна очікувати почути від Гернштайна і Мюррея про компенсаційну дискримінацію? Даю можливість трохи познайомитись: «Наша власна спроба зібрати дані про цей прихований процес приводить нас до висновку, що компенсаційна дискримінація, так як вона проводиться, не може витримати відкритого огляду» (р.447). Як ви тепер і можете очікувати, вони і далі продовжують зображувати компенсаційну дискримінацію в карикатурному вигляді у найабсурднішому та надзвичайно перебільшеному вигляді.

Що ж в такому разі являють собою їхні «позитивні» рекомендації? У найдивовижніший, можливо, частині книги, вони пропонують дві низки рекомендацій. Одна низка рекомендацій передбачає повернення до вигаданого, простішого сільського життя, де люди, як припускається, визнавалися і навіть оцінювалися безвідносно до їхніх IQ. *Gemeinschaft** ніколи не була такою! Інші рекомендації або виглядають спрямованими у минуле, або безнадійно непевними. Одна – щоб Верховний Суд скасував своє рішення і дозволив роботодавцям застосовувати тести IQ як основний критерій при найманні та просуванні по роботі. Те, як вони роз'яснюють, що вони мають на увазі, це йде дещо далі, ніж наступ на компенсаційну дискримінацію в сфері зайнятості. Інша рекомендація полягає в тому, що «слід відновити широке коло соціальних функцій у сусідських відносинах, де це можливо, а інші – у муніципалітеті» (р.540). Неясно, що вони тут мають на увазі. Рекомендації дедалі стають все непевнішими: має бути менше правил, менше регулювань, менше злочинів. Жінок з високим IQ треба заохочувати мати більше дітей. Але незаконнонароджені діти матерів з імовірно низьким IQ мають усиновляти чи удочеряти сім'ї, які можуть забезпечити кращі умови навчання, ніж ті, які б могли забезпечити їхні справжні матері. У будь-якому разі, для людей з нижчим IQ ми маємо полегшити можливості вести цнотливе життя.

Можна критикувати ці пропозиції за власні достоїнства чи за їх брак, але я думаю, що навряд це варто зусиль. Мені здається, що їхні «позитивні» пропозиції, якщо «позитивні» – це адекватна для них характеристика, є ефемерними і серйозно не сприймаються. Я думаю, що навіть Гернштайн і Мюррей не сприймають їх всерйоз. Їхніми є негативні плани, заклик демонтувати те, що є лівим у соціальних програмах Великого Суспільства та держави загального добробуту. Звільнені від авторських претензій на науковість, ці плани не

* Gemeinschaft, нім. – спільнота. – Прим. ред.

рекомендують нічого більшого, ніж це пропонується будь-якими іншими політичними ідеологіями.

Там, де Гернштайн і Мюррей бажали б, щоб ми вірили, що вони лише носії повідомлення, які розповідають нам неприємну правду, я би сказав, що їхнє повідомлення базується на хибних припущеннях і сумнівному аналізі. Це не факти, це – раціоналізації, свідомо чи несвідомо подані, щоб підтримати ідеологічну позицію – ідеологічну позицію, що забезпечує обґрунтування для шкідливої соціальної політики.

ПОСТСКРИПТУМ

Закінчуючи це есе, я знову зацікавився питанням, що так турбувало Голда в його рецензії: чому така недосконала книга здобула таку велику громадську увагу? Голд, напевно, правий у віднесенні частини цієї уваги до «настроїв часу». І Клосен (Clawson 1995, р. IX), в його вступі до збірки статей про «Дзвоникоподібну криву» в журналі «Contemporary Sociology», також, напевно, правий у віднесенні багато чого в ранній доброзичливій увазі, яку отримала книга, до добре оркестрованої і добре фінансованої компанії Американського інституту підприємництва. Але навіть при цьому, мене все ще цікавить, - як взагалі соціологи мають цікавитись, - чому твір Гернштайна і Мюррея для багатьох людей виглядає таким, що заслуговує на довіру. Звичайно, соціологія забезпечила помітно різні концептуалізації цих питань – деякі базуються на значно кращих даних і значно досконаліших методах аналізу, ніж застосовані Гернштайном і Мюрреем. Ніхто не може визнати тези Гернштайна і Мюррея стосовно класу або раси, або стосовно соціальних проблем правдоподібними - всупереч накопиченим соціологічним даним щодо цих питань. Чому наше послання, за загальним визнанням значно більш комплексне, не доходить до освіченої публіки? Це, я боюсь, питання, яке наша дисципліна не може дозволити собі ігнорувати.

Також спало мені на думку, що Гернштайн і Мюррей ставлять перед соціологією складну інтелектуальну задачу не тому що їхні формулювання є обґрунтованими, а тому що їхні формулювання показують, що наші є неповними. Для нас недостатньо сказати, що їхні моделі є спрощеними, їхні індекси – грубими, їхній аналіз – недбалим. Ми повинні також запитати, чи є наші моделі такими повними і такими реалістичними, як вони мають бути, чи є наші індекси такими удосконаленими, як вони могли бути, і чи виконані наші дослідження так ретельно, як цього вимагають наші методологічні норми. Як часто ми дійсно робимо помилку, рівноцінну та протилежну помилці Гернштайна і Мюррея, трактуючи соціальні змінні як незалежні, а психологічні змінні як залежні, коли наші теорії вимагають від нас враховувати можливу взаємність впливів? Як часто ми дійсно вимірюємо наші змінні – *всі* наші змінні, не лише наші улюблені змінні – так ретельно, як ми бажали б, щоб Гернштайн і Мюррей вимірювали їхні? І як часто ми залишаємо поза нашими моделями змінні, що не є головними для наших теорій, яким ми надаємо перевагу, але які є необхідними, якщо ми маємо оцінювати конкуруючі

формулювання? Те, що більшість зробленого в соціології значно перевершує стандарти Гернштайна і Мюррея, не є дійсно достатнім.

Додаток II.

*Два візити до села моєї матері: погляд на соціальні зміни в Україні сільській**

Мелвін Л. Кон

В грудні 1989, під час мого першого візиту до Києва, своїм колегам, які мене приймали і тоді ще не були моїми партнерами та друзями, я сказав, що моя мати народилась у селі неподалік від Києва, і що мені цікаво побачити це місце. Вони одразу ж навели декілька аргументів, чому недоцільно їхати туди в той час: на ті чотири дні, які я мав бути в Києві, розклад моїх лекцій і обговорень щодо можливого спільного дослідження був дуже щільним; дороги були вкриті льодом; серед зими в селі мало чого можна побачити; громадського транспорту немає, а приватний було б важко організувати за такий короткий час. І коли мої колеги сказали про те, що коли я повернуся наступної весни, вони організують цю поїздку, я дуже сумнівався, що це щось більше, ніж ввічлива форма відмови. Шкода, але моя цікавість не була дуже великою, і я дійсно жадав обговорити можливості для дослідження, яке, як ми його планували, було б дослідженням на основі репрезентативного опитування.

Коли я повернувся до Києва на початку червня 1990 року, на моє приємне здивування мої колеги майже одразу сказали, що вони домовились з аспірантом, сином високопоставленого члена номенклатури про те, щоб він позичив машину свого батька і відвіз нас у село. Вони не сказали мені, що село було тепер, і давно вже було, колгоспом, а також, що вони явно були спантеличені тим, що ж ми будемо там робити. Однак, так сталося, що одна з моїх перших лекцій протягом цієї подорожі була у Вищій партійній школі. Після лекції мої колеги розповіли посадовцям про заплановану поїздку, і ті – не повідомляючи мені – домовились про прийом для мене.

Через два дні троє з нас (один з моїх двох колег, аспірант-водій та я) виїхали рано вранці у 80-кілометрову подорож. Ми виїхали на дорогу, що виглядала майже покинутим першокласним шосе, яке перейшло у дворядну сільську дорогу одразу, як ми минули оточене стінами дачне селище для номенклатури, пішли чудові краєвиди – пагорби, ліси, потім, як місцевість вирівнялася, багаті лани. З наближенням до міста, що вочевидь було

* Переклад есе: My Two Visits to My Mother's Village: A Glimpse at Social Change in Rural Ukraine // Kultura, Osobowosc Polityka. Essays in Honour of Aleksandra Jasinska-Kania / Ed. by Chmielewski P., Krauze T. and Wesołowski W. – Warsaw: Scholar Publishers, 2002. – P. 457-462. В есе мова йде про поїздки М.Кона до села Липовець Кагарлицького району Київської області у 1990 та у 1995 роках. – *Прим. ред.*

адміністративним центром району, два мої компаньйони кепкували з того, де в цьому місті вони могли знайти місцевий комітет Комуністичної партії. Вони гадали, що він буде на проспекті Леніна. Вони помилились: він був на вулиці Жовтневої революції, 5. Назва вулиці навряд чи мала значення: як тільки ми в'їхали до центру міста, стало очевидно, що це домінуюча будівля не тільки завдяки її розміру (триповерховий будинок в місті значно менших будинків), а також і завдяки величезному стенду з кольоровими фотографіями, плакатами та лозунгами. Ми припаркувалися, пройшли вгору два марші сходів, помічаючи довгі черги людей, що чекали у коридорах прийому посадовців, піднялись на третій поверх, коридори якого були порожніми, до кабінету секретаря з ідеологічних питань районного комітету Комуністичної партії. Секретар, приємний на вигляд, досить м'ясистий чоловік, одягнутий офіційно у дещо поношеному, на вигляд, костюмі та краватці, привітав нас на вході до свого кабінету. Там, під пильним оком неодмінного портрету Леніна, він прочитав нам лекцію про сільськогосподарське виробництво в районі – не нецікаву, але чому? Я лише починав здогадуватися, що у селі мені влаштовано офіційний прийом.

Через якийсь час (мені здалося, що розмова тривала довго, але, мабуть, пройшло менше півгодини) секретар піднявся. Я був готовий потиснути його руку і продовжити нарешті подорож до села, однак мій колега (що виступав у ролі перекладача) відтягнув мою руку і сказав мені, що секретар буде нас супроводжувати. Тепер стало цілком очевидно, що це офіційно організована поїздка.

До села ми їхали всього кілька хвилин. Головна вулиця села складалася з довгого ряду приємних на вигляд одноповерхових цегляних будинків з передніми дворами, засадженими квітами, городиною або фруктовими деревами, та великими задніми дворами для овочів, курей та небагатьох свиней. В центрі села, за великим та імпозантним пам'ятником Леніну, правління колгоспу, поблизу будинки, як я пізніше дізнався, – дитячий садок, три маленьких магазини та будинок «культури», в якому, як я зрозумів, показували кіно та відбувались більш-менш офіційні зібрання. Ми припаркувалися біля будинку правління майже поруч з, як виявилось, офіційною вітальною делегацією: голова колгоспу (чоловік дещо азійського вигляду, також у костюмі та краватці), голова сільської ради (мер, за нашою термінологією), голова (офіційної) профспілки та дві дами, які тримали вишиті рушники з хлібом, сіллю та маленьким мішечком з українською землею – символічним дарунком для моєї матері. З ввічливої відстані за промовами та фотографуванням спостерігала невелика група старих людей, чоловіки в широких поношених штанах і куртках, жінки в хустках, теплих спідницях та вовняних кофтах – це у досить теплий день. Потім ми рушили до кабінету голови (жодного погруддя чи портрета Леніна по дорозі), де відбулась звичайна бюрократична бесіда з розпитуванням про сім'ю моєї матері та статистичними даними про колгосп і село: населення складає близько 650 осіб, половина з них безпосередньо зайнята у колгоспі, інші працюють на підприємствах, прямо чи опосередковано

залежних від колгоспу. Лікарня укомплектована фельдшерами, з подальшою медичною допомогою в місті. Кафе (яке не виглядало відчиненим). Дитячий садочок. Я пригадую, він сказав і про початкову школу, однак я не бачив жодної подібної будівлі, тому я припускаю, що старших дітей для навчання в школі возять до найближчого міста автобусом. Основні сільськогосподарські культури: пшениця, горох, кукурудза, цукрові буряки, деякі тварини – я бачив курей, молочних корів та, у приватних ділянках жителів, позаду їхніх домів, свиней.

Потім екскурсія – **всіх нас**. (Я можу собі тільки уявляти, що про це думали місцеві мешканці). Моєю першою думкою було – потьомкінське село. Однак це було понад того. Я насправді побачив досить багато і сумніваюсь, що міг би побачити це будь-яким іншим чином. Крамниці, в яких продавалося тільки ті речі, що могли бути потрібні людям, котрі самі вирощують та зберігають свій провіант: хліб (не борошно), сіль, кухонний посуд, гігієнічні засоби, горілка, одяг (та тканини для його виготовлення), але не продавалося нікому не потрібні м'ясо чи овочі. Потім ми окупували житло жінки, що керує «культурним центром», яка хвилювалась та перепрошувала – її дім було у неналежному стані через нещодавні дощі, і вона нас не очікувала, але була надзвичайно приязною. Приємний і просторий дім, кілька кімнат, усі більші від кімнат в квартирах моїх київських колег. Передній двір відведений під полуниці, великий задній двір – як мені сказали, цілий гектар, – щільно засаджений, з курками у клітках, кроликами та однією свинею, другу зарізали минулого тижня. Меблі – радянські, описові не піддаються. Найбільше здивувала вітальня. Ніякого Леніна, лише ікони Ісуса і Марії.

Чи був це найкращий будинок у селі? Невідомо, однак ззовні його не відрізнити від решти, які я бачив з вулиці. Також мене запевнили, що кожна родина колгоспників має гектар землі та на ділянках за їхніми домами вирощує усі свої овочі та близько чверті свого власного м'яса (однак не молока чи молочних продуктів). Так воно і виглядало.

Потім ми повантажились у радянський еквівалент «Ленд Ровера» та проїхали кілометрів може зо два-три через глибоку сльоту, ковзаючи та буксуючи всю дорогу, повз величезний ангар з тракторами та іншими сільськогосподарськими машинами (я не міг нічого сказати про їхній стан, оскільки в той день вони не могли використовуватись через сльоту), повз корівник, курятник та нескінченні поля, сільськогосподарські культури переважно на ранній стадії, з горохом трохи вищим за інші культури та вже в цвіту. Всі поля виглядали добре доглянутими. Голова із гордістю розказав мені, що тут немає роботи, яка примушує горбитися: все механізовано. Він також сказав мені, що родючий орний шар чорнозему більше метра глибиною. Потім ми повернулись до центра села з головою, який продовжував давати змістовні пояснення та відповіді на мої чисельні запитання.

Кожного разу, як ми зустрічали людей, голова запитував, чи знали вони сім'ю моєї матері чи звідки вона. Я вважав ці запитання шарадою, тому що мій дід виїхав із села в 1905, щоб уникнути мобілізації до царської армії, котра в ті часи для будь-якого єврея була страшним

нещастям. Він якось перетнув Європу, доїхав третім класом до Нью-Йорка, виготовляючи кінську зброю, накопичив достатньо грошей, щоб надіслати на переїзд до нього найстаршої дочки. Вона пішла працювати за швейною машиною у цеху з багаточасовим робочим днем, і обоє відкладали гроші, поки не змогли забрати наступну найстаршу дочку, потім ще одну, поки зрештою, близько 1911 чи, можливо, 1913 року, поки вони змогли забрати дружину діда із наймолодшою дитиною, моєю матір'ю. Хто ж міг пам'ятати родину, котра іммігрувала в період з 1905 до 1911 чи 1913 року, три чверті століття тому?

Потім дитячий садок. Всі діти сиділи на лавках на подвір'ї. Вихователька була вдягнута так, що це скидалося на її найкращий вихідний одяг. Я запитав, чи можна сфотографувати дітей. Мене попросили почекати, поки помічниця виховательки збігала у будинок принести рушник, яким вихователька витерла всі дитячі носики; після цього все було як треба, щоб їх фотографувати. Діти залишилися у подвір'ї, під наглядом помічниці, вихователька провела мені екскурсію будинком: ігрові кімнати, класна кімната, спальня, виховательська. Виглядало все добре обладнано та надзвичайно приємно, аж занадто, щоб бути правдою. Мені не варто було бути настільки підозрілим. Після того, як я оглянув будівлю, дітям дозволили зайти. Вони стрімко ввірвалися і протягом однієї-двох хвилин всі іграшки були на підлозі, а діти мали чудову нагоду поводити себе, як хотілося.

Кілька подарунків: блюдо та глечик зроблені дітками з пап'є-маше для моєї мами, в основному жовті, дуже привабливі, однак занадто крихкі для перевезення. (Тому я подарував їх онуку мого колеги). Пляшка горілки для мене.

Коли ми вже готувались до від'їзду, хтось привів найстаршу в селі жінку, яка могла б пам'ятати сім'ю моєї мами. Я повторив мої описи, колега знову переклав українською – прізвище мого діда було Мікенберг, він виготовляв кінську зброю, виїхав у 1905... Жінка відповіла: „В селі колись жили євреї, але вони мали гроші, то, звичайно, вони виїхали”. Я подумав про жажливу бідність моїх бабусі й діда і замислився над значенням слів „звичайно вони виїхали”. Чи тільки євреї виїхали? Не було жодної можливості запитати, адже голова колгоспу одразу ж прокоментував українською, що мої колеги переклали для мене: „Хотілося б, щоб так було насправді. Євреї ще залишалися в селі, коли прийшли нацисти. Вони всі були вбиті у Бабиному Яру.”

П'ять років по тому, червень 1995. За минулі роки я був у Києві кілька разів, однак не останнім часом. Мої колеги – тепер мої близькі співробітники і друзі – та я інтенсивно працювали над оцінкою результатів нашого дослідження. Ми вирішили влаштувати у суботу вихідний. Мене запитали, куди б я хотів поїхати на один день. Часу для тривалої подорожі замало, однак я подумав, що було б цікаво повернутися до села моєї мами, побачити, які ж зміни відбулись за останні 5 років. Вони залюбки погодились, і ми запланували екскурсію – обидва моїх колеги, їхні дружини, один онук та я.

В порівнянні із попереднім візитом, цей був абсолютно неофіційним. До того ж ми не планували його як розвідку, скоріше як поїздку великої родини разом із онуком. Ми могли приїхати і поїхати коли нам заманеться, однак ми не мали легкого доступу до людей та місць, окрім випадкових перехожих на вулиці та місць, відкритих для вільного доступу – вулиці, магазину, сільського цвинтаря. Зважаючи на відсутність попередження про наш суботній приїзд, ми не мали можливості для ґрунтового дослідження – лише звичайні розпитування моїми колегами людей, яких ми зустрічали та спостереження за оточенням. Однак, незважаючи на неформальність, наші відвідини принесли деякі неочікувані відкриття, які з погляду минулих років здаються великою мірою показовими.

Цього разу підтримка Вищої партійної школи не знадобилася, адже самої школи вже не існувало. (Вона вже давно перетворилася на школу з «політології», в якій, наскільки я зрозумів, основи ринкової економіки викладали колишні «наукові комуністи», в тій же будівлі, тільки без величезної мармурової статуї Леніна в холі. Не дивно, що невдовзі школа зазнала невдачі). Все, що нам було потрібно – доїхати до села. Але як? Обидва моїх колеги на той момент уже мали машини, які, як і більшість інших на тепер уже заповнених вулицях Києва, були завезені з Західної Європи, настільки старі і в такому поганому стані, що їх уже неможливо було продати ані в Західній Європі, ані, навіть, у Східній, однак їх все ще можна було продати мешканцям колишнього Радянського Союзу. Ми взяли обидві машини. По-перше, вони були невеликими і не змогли б вмістити всю нашу компанію, а по-друге, одна могла б тягти іншу у разі поломки, що цілком можливо під час 160-ти кілометрової подорожі. (Одна машина дійсно вийшла з ладу, однак нам не довелося використати дві міцні нейлонові мотузки, які ми захопили з собою на випадок потреби буксирування: у машини стався витік з її охолоджувальної системи і ми змогли забезпечити її достатньою кількістю води, щоб вона повернулася до Києва своїм ходом).

Поїздка була такою ж приємною, як мені пам'яталося, повз незмінні краєвиди: то там, то тут виднілося розпочате будівництво, однак ніяких суттєвих відмінностей, окрім дорожніх знаків, які тепер були українською, а не російською мовою. (Обидві мови використовують кирилицю, однак декілька літер є відмінними. Навіть той, хто не говорить жодною з цих мов, невдовзі помітив би різницю). Коли ми проїжджали через місто, в якому заходили до місцевого комітету Комуністичної партії, було зрозуміло, що будівля комітету використовується як адміністративна, однак вже не було видно стендів, кольорових плакатів та гасел.

Село також виглядало без змін. Оскільки була субота, то особливої активності не спостерігалось, хіба що кілька чоловіків головною вулицею вели стадо молочних корів, та жінка продавала шматки щойно зарізанної свині на невеличкій підставці навпроти власного будинку. Ленін займав своє почесне місце перед адміністративною будівлею колгоспу, який все ще залишався колгоспом. Одна з крамниць була відкрита. В ній продавались переважно ті ж товари, що й раніше, хоча можна було помітити збільшення імпортованих товарів серед асортименту

предметів гігієни. Хліб, який цього разу ми купили без будь-яких церемоній, був дуже смачний. Зовні будинки виглядали так само, як мені запам'яталося: школа, корівник, ангар для тракторів, кафе (знову, чи все ще, зачинене), житлові будинки. У дворі того будинку, до якого ми заходили минулого разу, знову росла полуниця, єдиний двір, засаджений таким чином.

Ми бачили кілька ознак будівництва та реконструкції: тут побудований новий будинок, там відремонтований корівник. Однак ми помітили не так вже й багато нового, аж поки не зібрались від'їжджати. В дальньому кінці села я побачив щось схоже на башту модерністської церкви з подібним до цибулі куполом, означаючи, що вона є православною. (Якою ж ще вона могла бути в цій частині України?). Розпитавши, ми дізналися, що це не дійсна церква, а каплиця; постійно присутнього священика немає, але у важливих випадках правити службу приїздить священик з найближчого міста. Ми прогулялись довкола церкви, яка здавалася вже добудованою, однак ще не повністю обладнаною. Церкву побудували біля місцевого цвинтаря, в чудовому місці, адже українці традиційно висаджують квіти на могилах, і в цю пору року цвинтар купався у квітах.

Потім ми помітили ще одну зміну в зовнішньому вигляді села. На краю цвинтаря, приблизно на відстані 50 метрів від церкви, з'явився новий монумент. Віддаля здавалось, що це типовий для колишнього Радянського Союзу монумент, присвячений жертвам Великої Вітчизняної війни. Але чому його поставили тільки нещодавно, а не багато років тому? Ми підійшли ближче. Ніяких патріотичних написів. Лише довгий список імен, над яким стояли дати 1932-1937. І жодному українцю не потрібно пояснювати, що це роки, коли під керівництвом Сталіна селян, які чинили спротив колективізації сільського господарства, було вбиті, а сільське населення систематично голодувало, через те, що їхня продукція забиралася у міста, до шаленого процесу індустріалізації.

Тільки дві явні зміни, але як багато вони означали. Церква та монумент жертвам Сталіна. Такими були соціальні зміни, що виявилися в селі незалежної України.

Додаток III.

*Моє життя як крос-культурного дослідника**

Мелвін Кон

Роздумуючи про власне життя соціолога-емпірика протягом більше шести десятиліть, мені здається, що найважливіша відмінність між мною і моїми колегами полягає у моїй глибокій, навіть цілковитій залученості до спільних досліджень протягом усього часу, особливо останніх чотирьох десятиліть, коли я був справжнім крос-культурником. Пояснення цьому просте. Я мав схильність порушувати емпіричні питання щодо теоретичних питань, насамперед щодо подібності, зокрема крос-культурної подібності. Чи наші вражаючі результати щодо взаємозв'язку між позицією у соціальній структурі суспільства та особистістю для Сполучених Штатів так само правдиві для демократичних суспільств Західної Європи? Якщо так, то що ми можемо сказати про комуністичні країни Східної Європи? Якщо правдиво для Польщі, то як щодо Радянського Союзу? Якщо правдиво для Радянського Союзу, то що скажемо про гіганта серед “інших країн” та інших культур – Китай? Інша країна, інша мова, інша культура. Я вважаю себе знавцем лише англійської і трохи німецької мов. Який же вихід? Знайти двомовних колег-дослідників.

Це сталося випадково, як і більшість речей у моєму житті. Я почав свої дослідження в Ітаці, штат Нью Йорк, де працював над дисертацією, з невеликими відхиленнями на цьому шляху, щоб зробити деякі любительські дослідження в Елмірі, штат Нью Йорк та працюючи влітку як робітник на заводі з виробництва потягів у північній Філадельфії, а також на автомобільному заводі у Детройті. Згодом після захисту дисертації я вивчав шизофренію у Хагерстоуні, штат Меріленд, що продовжилося як дослідження соціальної структури і особистості у Вашингтоні, округ Колумбія. Я написав теоретично-спекулятивну статтю про це дослідження, яке, як сказав мій дуже схвилюваний цим колега Кармі Скулер (Carmi Schooler), ми мали би просто перевірити. Ми це зробили під час значно більшого дослідження чоловіків, які мали цивільні професії і заняття у Сполучених Штатах. Це було моє перше відчуття справжньої співпраці, і це було надзвичайно хвилююче; ніколи раніше дві розумні істоти так цілковито не доповнювали одна одну. Проте це не було крос-культурне дослідження. Я відчув смак крос-культурної співпраці, працюючи разом з Леонардом Перліном (Leonard Pearlin) над його чудовим дослідженням у Турині, Італія, що було порівнянням і продовженням зробленого мною у Вашингтоні. Насправді не все дослідження було порівняльним, за винятком однієї дуже важливої частини про усталений зв'язок між соціально-класовою позицією батьків (хоча й не дуже добре вимірюною) та їхнім оцінюванням самостійності, що справді мало характер

*Переклад есе *My Life as a Cross-National Collaborator* подається за текстом надісланим Мелвіном Коном 17 серпня 2014 року. – Прим. ред.

порівняльного дослідження.

Потім стався справжній прорив. Провідний польський соціолог-марксист Влодзімеж Весоловський запросив мене до Польщі прочитати кілька лекцій протягом тижня. Я з радістю погодився, насолоджуючись разом з дружиною кожною миттю нашого перебування там. У передостанній день мого візиту Весоловський запросив мене до свого офісу у штаб-квартирі комуністичної партії, де (під портретом Карла Маркса) він запропонував мені відтворити мої американські дослідження. Польське дослідження мало би бути таким: вони його оплачують; їм належать дані; вони контролюють здійснення. Протеже Весоловського Казімеж (Мачек) Сломчинський (я з ним познайомився напередодні за вечерею в домі Влодека) мав стати керівником дослідження, але хотів би бачити мене у якості “технічного консультанта”. Мачек міг би прилетіти до Нью Йорка польським авіалініями (LOT), а я би оплачував йому дорогу до округу Комумбія, де я мешкав, та його перебування. Ніяких проблем. Навіть якщо Національний інститут здоров’я (NIH) відмовився б відшкодувати ці невеликі витрати, я зміг би оплатити квиток на потяг, і він міг би жити у нашому з дружиною помешканні. Це була пропозиція, від якої неможливо було відмовитися. Як пізніше говорила моя дружина, це змінило наше життя. Ми з Мачеком одразу і назавжди стали друзями-однодумцями. Йому вдалося марксистську класифікацію соціальних класів, створену Еріком Райтом для розвинутих сучасних капіталістичних суспільств, адаптувати для сучасних комуністичних суспільств, що було дуже важливо для нашого дослідження. І це лише один з багатьох прикладів.

Ми з Мачеком інтенсивно працювали над удосконаленням методів для крос-культурного аналізу, інтерпретації та вимірювання понять, які раніше застосовувалися лише в межах окремого суспільства. Ми також інтенсивно працювали над вимірюванням соціального класу і соціальної стратифікації як у соціалістичній, так і капіталістичній країнах. По суті ми повторно переосмислювали засади аналізу соціальної структури і особистості для різних країн, застосовуючи такі ж самі методи для обох країн. Правду кажучи, польські колеги надали нам величезну допомогу, присвятивши значно більше часу, ніж ми присвятили раніше, опрацюванню таких методів і були лише раді бачити визнання і високу оцінку їхніх зусиль. Опублікувавши дві книжки (одна польською мовою, інша - англійською) та пізніше кілька статей, ми були раді представити нашим колегам у Польщі та США набагато переконливіші докази того, що соціальна структура і особистість, хоча й дещо відмінно визначені для Сполучених Штатів і Польщі, були здебільшого подібним чином пов'язані між собою. В обох країнах представники більш привілейованих соціальних класів та вищих прошарків соціальної стратифікації демонстрували вищі рівні інтелектуальної гнучкості, самостійності орієнтацій, сильніші відчуття задоволеності життям, ніж індивіди з менш привілейованих і забезпечених прошарків соціальної ієрархії. Такі результати пояснювалися тим, що люди з більш привілейованих прошарків виконують складнішу роботу, менш рутинні завдання, не зазнають

щільного нагляду, аніж менш привілейовані індивіди. Серед цих узагальнень був один значущий виняток, який не стосувався умов праці, більш-менш подібних для працівників США та Польщі, але стосувався умов зайнятості та умов життя загалом, що було новою і важливою знахідкою цього дослідження. Як польські, так і американські працівники були щасливішими, коли відчували більшу додаткову підтримку. У випадку польських працівників це було пов'язано з нещодавно запровадженими урядом змінами, а серед американських працівників - у разі відчуття захисту з боку сильних профспілок.

В той же час ми мали за щастя, коли Кенічі Томінага й Ацуші НАОІ приєдналися до нас, що уможливило порівняння японського дослідження і японської культури. Томінага був керівником, а НАОІ – основним дослідником, які співпрацювали з Кармі (видатним японознавцем) та пізніше з Мачеком, і як наслідок ми мали велике порівняльне дослідження Сполучених Штатів, Польщі та Японії. Навіть беручи до уваги відповідні крос-культурні відмінності щодо соціального класу і дещо меншою мірою щодо соціальної стратифікації, крос-національні подібності виявилися надзвичайними, за винятком значної відмінності між американськими і польськими працівниками щодо рівня дистресу та розташованими посередині японськими працівниками.

Однак, коли ми з Мачеком бачили, як робітники Гданська поривають з Радянським Союзом, ми не могли уникнути питання, що відбувається з подібностями й відмінностями між Польшею і Сполученими Штатами протягом періоду радикальних соціальних змін, внаслідок яких Польща ставала демократичною та винятково католицькою країною? Єдина проблема такого дослідження полягала у його величині. Не було проблем з повторним дослідженням у Польщі. Мачек мав трьох блискучих колег, які працювали з ним над дослідженням соціальної структури (але не особистості) – Крістіна Яніцька, Богдан Мах і Войцех Заборовський, кожен з яких був радий приєднатися до нас. Так і сталося, і не було щасливішої компанії кваліфікованих дослідників, кожен з яких міг обрати близьку йому сферу дослідницької діяльності. І мої навички покращувалися на тлі особливих інтересів і умінь кожного з моїх колег. Ми суттєво розширили наше з Мачеком дослідження, вивчаючи не лише соціально-структурні умови і особистості зайнятих чоловіків, а й зайнятих жінок, так само як безробітних чоловіків і жінок, включаючи ризиковані ситуації безробітних польських жінок, які були в авангарді робочої сили у комуністичній Польщі, але вимушено залишили роботу та/чи втратили свою допомогу по догляду за дітьми, коли капіталізм повернувся до Польщі.

А як щодо решти комуністичної Східної Європи? Ніколи не було легко (чи навіть можливо) проводити серйозні дослідження у більшості країн Східної Європи, та я насправді ніколи й не намагався. Проте тепер я шукав можливість провести дослідження у Росії, і незабаром це виявилось близьким до здійснення. Так сталося, що я, як представник Американської соціологічної асоціації, планував кілька конференцій, які б дозволили зібрати

разом радянських та американських соціологів. Я скористався цієї роллю, щоб запросити провідного радянського соціолога Володимира Ядова, який згодом став співорганізатором тих конференцій, бути також моїм співавтором. Він не погодився і з сумом повідомив, що (навіть за Горбачова) предмет мого дослідження є занадто чутливим для влади, щоб він міг над ним працювати. Проте він запевнив мене, що в Україні є два соціологи, які ідеально для мене підходять і яких він запросить на наступну конференцію – це теоретик та соціальний психолог Валерій Хмелько та методолог Володимир Паніотто. Він дійсно їх запросив, вони вирішили приєднатися до нас, і ми порозумілися. Тим часом у радянській соціології відбувалася революція, й інститут, який ніколи не мав у назві слова “соціологія”, тепер одержав свою правильну назву – Інститут соціології. Ядов, як директор інституту, запевнив, що підтримає наше дослідження в Україні.

Однак, коли я підготував наше дослідження, Радянський Союз розвалився. Я мав лекції у Вищій партійній школі й порадив слухачам читати Маркса у німецькому оригіналі, а не в сталінському викладі, а Ядов уже не міг підтримувати наше дослідження, бо Україна стала незалежною державою. Проте можна було не хвилюватися, оскільки Хмелько і Паніотто створили в Україні першу дослідницьку компанію в історії Радянського Союзу, яка проводила справжні дослідження (за невеликої допомоги радіо Вільна Європа та польського методолога, на якого я часто покладався, і який на відміну від мене вільно розмовляв російською). Відтоді я протягом багатьох місяців курсував між Варшавою та Києвом, координуючи польське і українське дослідження. Ми іноді зустрічалися в тій чи тій країні, я іноді повертався додому ("щоб допомогти моїй дружині скупати собаку"), але ми таки здійснили дослідження. Це було феноменально.

За результатами польсько-українського порівняльного дослідження ми зрозуміли багато речей. Найважливішим було те, що обидві країни (щоправда, з різною швидкістю) ставали все більш подібними до Сполучених Штатів і Японії: працівники зазнавали дистресу, оскільки капіталізм не передбачав ніяких змін умов праці, але відбувалися більші чи менші зміни (різної інтенсивності) у відносинах між працівниками та роботодавцями. Наприкінці нашого дослідження польські пацієнти не відрізнялися від американських, а українські не дуже від них відставали. Драматичніша ситуація спостерігалася серед працівниць-жінок.

Наблизившись до завершення, польські колеги вважали, що дослідження закінчилося, і я залюбки з цим погоджувався. Натомість українські колеги вважали, що вони лише розпочали дослідження, оскільки в Україні все відбувалося повільніше, і залишалося ще багато чого невивченого. Я також з цим погоджувався. То ж українські колеги, які оплачували своє дослідження за рахунок доходу від успішного дослідницького бізнесу, здійснили повторне опитування, результати якого я егоїстичним чином аналізував. Благословіння усім, але мені важко було повірити, що ми так легко виконали настільки

складне завдання шляхом неймовірної співпраці.

Повторне дослідження в Україні насправді було розширенням крос-секційного аналізу до перетворення його в лонгitudне завдяки повторному інтерв'юванню тих же індивідів, які опитувалися під час першого дослідження. Ускладнення виявилось в тому, що кмітлива, але не зовсім чесна інтерв'юерка, досить непогано вгадувала, що її респонденти могли б сказати через три з половиною роки. Мої колеги були збентежені, але не засмучені, і ми відсіяли її інтерв'ю, переконавшись, що це лише поодинокий випадок. Наші важливі знахідки полягали в тому, що особистість в Україні перебувала в надзвичайно нестабільному стані протягом тих трьох років, порівнянному хіба що (неймовірний збіг) з Малі, Африка, де Кармі Скулер виявив схожу ситуацію за подібних обставин. Однак, незважаючи на нестабільність особистості за екстремальних умов радикальних соціальних змін, звязки між працею та особистістю в Україні залишалися значною мірою подібними протягом усього періоду досліджень. Єдина відмінність полягала в тому, що величина звязків зменшилася. Як показували наші каузальні моделі, причина полягала в тому, що за тих екстремальних умов соціальної нестабільності, особистість мала незначний вплив на соціально-структурну позицію, натомість соціально-структурна позиція продовжувала виявляти такий же сильний вплив на особистість, як і за умов соціальної стабільності. Прекрасні результати. Ми відчували величезне задоволення від виграшного лонгitudного розширення дослідження в Україні.

Однак це все ще не кінець. Багато років я хотів здійснити дослідження у Китаї, на що мене підбивала моя дружина. Ми разом подорожували до Китаю, навіть коли вона в останній період життя була тяжко вражена хворобою Альцгеймера, так тяжко, що забувала, що я говорив на кожній лекції, знову й знову схвалюючи наступну лекцію у наступному університеті. Вона неймовірно хотіла, щоб я здійснив дослідження у Китаї, навіть усвідомлюючи, що не доживе до його завершення. І я здійснив. Було дуже важко знайти відповідних колег. Я усвідомлював, наскільки значною буде моя залежність від них. Але мені пощастило. Я знайшов спонсора Лулу Лі та його протеже Вейдуна Вана. Я також запросив до університету Джона Хопкінса, де на той час працював, аспіранта Іня Юе, який дуже швидко став справжнім колегою. Не могло бути більшої відмінності між ними, аніж це було насправді: Вейдун займався збором даних. Він насправді зробив неможливе, майже одночасно проводячи п'ять різних досліджень у п'яти обраних містах, не маючи інших співробітників, окрім одного старшого викладача у кожному місті, професійні навички яких він добре знав за досвідом спільної роботи під час китайського загальнонаціонального дослідження. Інтерв'юерами працювали студенти місцевих університетів. Ін, навпаки, був новачком, але дуже швидко опанував усе, що потрібно, насамперед статистику, слухаючи курси в університеті. Він був дуже сумлінним і уважним до всього, що робив.

Я б хотів розповісти про випадки з кожним з цих двох чоловіків, частково тому що вони прекрасно ілюструють таланти обох, а частково тому що разом ці епізоди є важливими для китайського дослідження. Коли ми разом обговорювали план дослідження, Вейдун запропонував включити питання про реєстрацію домогосподарства кожного респондента, тобто чи він або вона були офіційно зареєстровані (хоукоу (Houkou) китайською мовою) як сільський чи міський мешканці. Я не вбачав доцільності у такому запитанні під час дослідження міських робітників, але також не хотів сперечатися з колегою щодо включення до дослідження бажаного ним питання. Він пояснив, я неохоче погодився на включення цього питання. Щодо Іня. Через рік чи два, як Інй став моїм асистентом, він, затамувавши подих, зайшов до мого офісу, принісши дві статті, написані відомим китайським ученим Сяоган Ву і видатним американським дослідником соціальної стратифікації, Дональдом Трейманом та опубліковані у провідних американських журналах. У цих статтях мої припущення про надзвичайно цікаву аномалію наших даних з Китаю перетворилися на важливе переконання. Результати китайського дослідження підтвердили наші результати зі Сполучених Штатів, Польщі, Японії та України, але з інших причин. Ключем до пояснення наших результатів в інших країнах був зв'язок класу і стратифікації з такими умовами праці як складність праці, щільність нагляду і рутинність, проте в Китаї вказані умови праці пояснювали незначну кількість виявлених зв'язків. Натомість, у Китаї пояснення полягало у тому, що один соціальний клас, самозайняті працівники, виявився зовсім нетиповим: для них і тільки для них умов праці жодним чином не стосувалися особистості. Але чому? Я висловив припущення, ґрунтоване на тому, що я спостерігав, блукаючи вузькими провулками Пекіна, що ці люди заледве зводили кінці з кінцями, перебуваючи на периферії економіки. Безвідносно до того, чи була робота складною, чи ні, насправді визначальною була злиденність умов їхнього життя. Хороше припущення, але ж хто повірить аматорським міркуванням Кона (навіть якщо його вчителем був Вільям Фут Вайт, якщо він не може сформулювати жодного запитання китайською? Інй тримав у руках підтвердження. Ву і Трейман провели цікаве дослідження саме серед цих людей – мігрантів з сільської місцевості, яким не вдалося порвати з їхньою сільською реєстрацією (Hukous), коли вони приїхали до міста. Ці бідні люди не могли знайти ніякого заняття в межах офіційної економіки, як і прийнятного житла, їхні діти не мали можливості відвідувати школу. Вони зазнавали справжньої дискримінації. Таким було пояснення нашої аномалії, знайдене двома моїми колегами, один з яких сформулював дослідницьке запитання щодо реєстрації домогосподарства, а інший знайшов дві чудові статті у провідних журналах, які зазвичай не читають китайські колеги.

Обидва мої китайські колеги не відрізнялися від колег з інших країн, з якими мені випало й було дуже приємно працювати: сумлінні, уважні, серйозні й готові допомагати.

Дозвольте мені також зауважити, що ми серйозно ставимося до застереження

Пшеворські і Теун, як і багатьох інших вчених, що наші науковці мають намагатися створювати концептуальні схеми, які б пояснювали на найвищому рівні узагальнення, як крос-національні відмінності якихось явищ можуть виникати з крос-національної схожості їхніх окремих наслідків. Коротко кажучи, нам треба здійснювати значно більше крос-національних досліджень.

- “Position in the Class Structure and Psychological Functioning in the United States, Japan, and Poland.”
American Journal of Sociology 95:964-1008.
1969. Class and Conformity: A Study in Values. Homewood, IL: Dorsey Press. (2nd ed., University of Chicago Press, 1977.
1978. Class, Crisis and the State. London, UK: New Left Books.
1987. “Cross-National Research as an Analytic Strategy: American Sociological Association, 1987 Presidential Address.” American Sociological Review 52:713-31.
2006. Change and Stability: A Cross-National Analysis of Social Structure and Personality. Boulder, CO: Paradigm Publishers. [Translated into Chinese and published by the Social Sciences Academic Press of the Chinese Academy of Social Sciences, Beijing, 2007.]
- 26 Social Forces Downloaded from <http://sf.oxfordjournals.org/> by guest on October 27, 2012
704.
- Aberle D. F., Naegele K.D. Middle Class Fathers' Occupational Role and Attitudes Toward Children // American Journal of Ortho psychiatry. – 1952. – Vol. XXII (April).
- Adamski W. Badania nad rodziną a procesy reprodukcji struktury społecznej (Studies on the family and the processes of social structure reproduction) // Studia Socjologiczne. – 1981. – Vol. 1(88). – P. 119-34.
- Adorno T. W., Frenkel-Brunswick E., Levinson D.J., Sanford R.N. The Authoritarian Personality. NY: Harper, 1950.
- Aiken M., Hage J. Organizational alienation: A comparative analysis // American Sociological Review. – 1966. – Vol. 31(August). – P. 497-507.
- Allardt E. Samhallstruktur och Sociala Spanningar, Tammerfors: Soderstrom, 1965.
- Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963.
- Alwin D. F. Attitude scales as congeneric tests: A re-examination of an attitude-behavior Model // Sociometry. – 1976. – Vol. 39(December). – P. 377-383.
- Alwin D. F. Making inferences from attitude-behavior correlations // Sociometry. – 1973. – Vol. 36(June). – P. 253-278.
- Anderson J. E. The Young Child in the Home: A Survey of Three Thousand American Families. NY: Appleton-Century, 1936.
- Andrisani P. J., Abeles R.P. Locus of Control and Work Experience: Cohort and Race Differences // Paper presented at annual meeting of the American Psychological Association. – Washington, D.C., 1976. – September 3-7.
- Andrisani P. J., Nestel G. Internal-External Control as Contributor To and Outcome of Work Experience // Journal of Applied Psychology. – 1976. – Vol. 61. – P. 156-165.
- Antonovsky A. Commitment in an Israeli kibbutz // Human Relations. – 1974. – Vol. 27(March). – P. 303-319.
- Antonovsky A. Health, Stress, and Coping. San Francisco: Jossey-Bass, 1979.
- Antonovsky A. Unravelling the Mystery of Health. San Francisco: Jossey-Bass, 1987.
- Argyris C. Personality and organization theory revisited // Administrative Science Quarterly. – 1973. – Vol. 18(June). – P. 141-167.
- Armer M. Methodological Problems and Possibilities in Comparative Research // Comparative Social Research: Methodological Problems and Strategies / Ed. by Armer M., Grimshaw A.D. – NY: John Wiley & Sons, 1973. – P. 49-79.
- Bachman J. G., O'Malley P. M. Self-Esteem in Young Men: A Longitudinal Analysis of the Impact of Educational and Occupational Attainment // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – Vol. 35. – P. 365-380.
- Bakke E. W. The Unemployed Worker; A Study of the Task of Making a Living without a Job. New Haven: Yale University Press, 1940.
- Baltes P. B. Longitudinal and cross-sectional sequences in the study of age and generation effects // Human Development. – 1968. – Vol. 11(3). – P. 145-171.
- Baltes P. B. Life-Span Developmental Psychology: Observations on History and Theory Revisited // Developmental Psychology: Historical and Philosophical Perspectives / Ed. by Lerner R. M. – Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1982.

- Baltes P. B., Schaie K. W. On the plasticity of intelligence in adulthood and old age // *American Psychologist*. – 1976. – Vol. 31(October). – P. 720-725.
- Baltes P. B., Dittmann-Kohli F., Dixon R.A. New Perspectives on the Development of Intelligence in Adulthood: Toward a Dual-Process Conception and A Model of Selective Optimization with Compensation // *Life-Span Development and Behavior* / Ed. by Baltes P.B., Brim O.G. – NY: Academic Press, 1984.
- Baltes P. B., Labouvie G.V. Adult Development of Intellectual Performance: Description, Explanation, and Modification // *The Psychology of Adult Development and Aging* / Ed. by Eisdorfer C., Lawton M.P. – Washington, D.C.: American Psychological Association, 1973.
- Baxter J. Is Husband's Class Enough? Class Location and Class Identity in the United States, Sweden, Norway, and Australia // *American Sociological Review*. – 1994. – Vol. 59. – P. 220-235.
- Becker H. S., Carper J. W. The development of identification with an occupation // *American Journal of Sociology*. – 1956. – Vol. 31(January). – P. 289-298.
- Bell R. Q. A reinterpretation of the direction of effects in studies of socialization // *Psychological Review*. – 1968. – Vol. 75. – P. 81–95.
- Bengtson V. L. Generation and family effects in value socialization // *American Sociological Review*. – 1975. – Vol. 40. – P. 358-71.
- Bengtson V. L., Lovejoy M. C. Values, personality, and social structure: An intergenerational analysis // *American Behavioral Scientist*. – 1973. – Vol. 16. – P. 880-912.
- Berg I., Freedman M., Freeman M. Managers and Work Reform: A Limited Engagement. NY: Free Press, 1978.
- Bernstein B. Class, Codes and Control // *Applied Studies toward a Sociology of Language*. – London: Routledge & Kegan Paul. – 1973. – Vol. 2.
- Bernstein B. Class, Codes and Control // *Theoretical Studies toward a Sociology of Language*. – London: Routledge and Kegan Paul. – 1971. – Vol. 1.
- Bertram H. Berufsorientierung erwerbstätiger Mutter // *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie*. – 1983. – Vol. 3(1). – P. 29-40.
- Bertram H. Gesellschaftliche und Familiäre Bedingungen moralischen Urteilens. Doctoral dissertation, Universität Diisseldorf, 1976a.
- Bielby W. T., Hauser R. M., Featherman D. L. Response errors of black and nonblack males in models of the intergenerational transmission of socioeconomic status // *American Journal of Sociology*. – 1977. – Vol. 82(May). – P. 1242-1288.
- Blackwell. (2nd ed., IFiS Publishers [Institute of Philosophy and Sociology, Polish Academy of Sciences], 2006.)
- Blalock H. M. Jr. Causal Inferences in Nonexperimental Research. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1964.
- Blalock H. M. Jr. Correlated independent variables; The problem of multicollinearity // *Social Forces*. – 1963. – Vol. 42(December). – P. 233-237.
- Blalock H. M. Jr. Multiple indicators and the causal approach to measurement error // *American Journal of Sociology*. – 1969. – Vol. 75 (September). – P. 264-272.
- Blalock H. M. Jr. Path coefficients versus regression coefficients // *American Journal of Sociology*. – 1967. – Vol. 72(May). – P. 675-676.
- Blalock H. M. Jr. Simultaneous-equation techniques // *Causal Models in the Social Sciences* / Ed. by Blalock H. M. Jr. Chicago: Aldine-Atherton. – 1971. – P. 153-157.
- Blalock H. M. Jr. Social Statistics. New York: McGraw-Hill, 1960.
- Blau P. M. A formal theory of differentiation in organizations // *American Sociological Review*. – 1970. – Vol. 35(April). – P. 201-218.
- Blau P. M. Structural effects // *American Sociological Review*, – 1960. – Vol. 25(April). – P. 178-193.
- Blau P. M. The Dynamics of Bureaucracy: A Study of Interpersonal Relations in Two Government Agencies. Chicago: University of Chicago Press, 1955.
- Blau P. M., Duncan O. D. The American Occupational Structure. NY: John Wiley, 1967.
- Blauner R. Alienation and Freedom: The Factory Worker and His Industry. Chicago: University of Chicago Press, 1964.
- Blauner R. Work satisfaction and industrial trends in modern society // *Class, Status, and Power* / Ed. by Bendix R., Lipset S. M. 2nd ed. Glencoe, IL: Free Press. – 1966. – P. 473-487.
- Blumberg R. L., Winch R.F. Societal Complexity and Familial Complexity: Evidence for the Curvilinear Hypothesis // *American Journal of Sociology*. – 1972. – Vol. 77. – P. 898-920.
- Bohrnstedt G. W. Observations on the measurement of change // *Sociological Methodology* / Ed. by Borga E. F. San Francisco: Jossey-Bass. – 1969. – P. 113-33.
- Bonjean C. M., Grimes M. D. Bureaucracy and alienation; A dimensional approach // *Social Force*. – 1970. – Vol. 48(March). – P. 365-373.

- Bonjean C. M., Hill R.J., McLemore S. D.* Sociological Measurement: An Inventory of Scales and Indices. San Francis Chandler, 1967.
- Bornschier V., Chase-Dunn C.* Transnational Corporations and Underdevelopment. NY: Praeger, 1985.
- Bosker R., van der Velden R., Otten L.* Social stratification and educational career // Similar or Different? Continuities in Dutch Research on Social Stratification and Social Mobility / Ed. by Jansen W., Dronkers J., Verrips K. Amsterdam: SISWO Publication 338, 1989.
- Bowles S., Gintis H.* Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life. NY: Basic Books, 1976.
- Braverman H.* Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century. NY: Monthly Review Press, 1974.
- Breer P.E., Locke E. A.* Task Experience as a Source of Attitudes, 1965.
- Bronfenbrenner U.* Socialization and Social Class through Time and Space // Readings in Social Psychology / Ed. by Maccoby E.E., Newcomb T.M., Hartley E.L. – NY: Henry Holt & Co., 1958.
- Brophy J. E., Good T.L.* Teacher-Student Relationships: Causes and Consequences. NY: Holt Rinehart and Winston, 1974.
- Brousseau K. R.* Personality and job experience // Organizational Behavior and Human Performance. – 1978. – Vol. 22(October). – P. 235-252.
- Bunker S. G., Chase-Dunn C. K.* Underdeveloping the Amazon: Extraction, Unequal Exchange, and the Failure of the Modern State. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1985.
- Burawoy M.* Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism. Chicago: University of Chicago Press, 1979.
- Burt R. S.* Confirmatory factor-analytic structures and the theory construction process // Sociological Methods and Research. – 1973. – Vol. 2 (November). – P. 131-190.
- Burt R. S.* Interpretational confounding of unobserved variables in structural equation models // Sociological Methods and Research. – 1976. – Vol. 5(August). – P. 3-52.
- Burton M. G., Higley J.* Elite Settlements // American Sociological Review. – 1987. – Vol. 52. – P. 295-307.
- Cain P. S., Treiman D. J.* The Dictionary of Occupational Titles as a Source of Occupational Data // American Sociological Review. – 1981. – Vol. 46. – P. 253-278.
- Calyns R. J., Kenny D.A.* Self-Concept of Ability and Perceived Evaluation of Others: Cause or Effect of Academic Achievement? // Journal of Educational Psychology. – 1977. – Vol. 69. – P. 136-145.
- Cardoso F. H., Faletto E.* Dependency and Development in Latin America. Berkeley, CA: University of California Press, 1979.
- Chafetz J. S., Dworkin A.G.* Female Revolt. – 1986.
- Chase-Dunn C. K.* Comparative Research on World-System Characteristics // International Studies Quarterly. – 1979. – Vol. 23. – P. 601-623.
- Chase-Dunn C. K.* The Uses of Formal Comparative Research on Dependency Theory and the World-System Perspective // The New International Economy / Ed. by Makler H., Martinelli A., Smelser N. – London: Sage, 1982. – P. 117-137.
- Chase-Dunn C. K., Pallas A. M., Kentor J.* Old and New Research Designs for Studying the World System: A Research Note // Comparative Political Studies. – 1982. – Vol. 15. – P. 341-356.
- Chinoy E.* Automobile Workers and the American Dream. New York: Random House, 1955.
- Chiot D., Ragin C.* The Market, Tradition and Peasant Rebellion: The Case of Romania in 1907 // American Sociological Review. – 1975. – Vol. 40. – P. 428-444.
- Christie R.* Authoritarianism re-examined // Studies in the Scope and Method of "The Authoritarian Personality" / Ed. by Christie R., Jahoda M. Glencoe, IL: The Free Press. – 1954. – P. 123-196.
- Class Structure and Social Mobility in Poland* / Ed. by Slomczynski K., Krauze T. White Plains, NY: M. E. Sharpe, 1978.
- Clausen J. A.* Value transmission and personality resemblance in two Generations // Paper presented to the annual convention of the American Sociological Association, Montreal, 1974.
- Clausen J. A., Kohn M.L.* The ecological approach in social psychiatry // American Journal of Sociology. – 1954. – Vol. 60. – P. 140-151.
- Clausen J. A., Mussen P. H., Kuypers J. J.* Involvement, warmth, and parent-child resemblances in three generations // Ed. by Eichorn D. H., Clausen J. A., Haan N., Honzik M. P., Mussen P. H., Present and Past in Middle Life. New York: Academic Press. – 1981. – P. 299-319.
- Clawson D.* From the Editor's Desk // Contemporary Sociology. – 1955. – Vol. 24:ix.
- Clyde D. J., Cramer E. M., Sherin R. J.* Multivariate Statistical Programs. Coral Gables, FL: University of Miami, 1966.

- Coburn D.* Job-Worker Incongruence: Consequences for Health // *Journal of Health and Social Behavior*. – 1975. – Vol. 16. – P. 198-212.
- Coburn D., Edwards V.L.* Job Control and Child-Rearing Values // *Canadian Review of Sociology and Anthropology*. – 1976. – Vol. 13(3). – P. 337-344.
- Cohen J.* Multiple regression as a general data-analytic system // *Psychological Bulletin*. – 1968. – Vol. 70(December). – P. 426-443.
- Cohen J.* Some statistical issues in psychological research // *Handbook of Clinical Psychology* / Ed. by Wolman B. B. New York: McGraw-Hill. – 1965. – P. 95-121.
- Cole R. E.* Japanese Blue Collar: The Changing Tradition. Berkeley: University of California Press, 1971.
- Cole R. E.* Work, Mobility, and Participation: A Comparative Study of American and Japanese Industry. Berkeley: University of California Press, 1979.
- Cole R. E., Tominaga K.* Japan's Changing Occupational Structure and Its Significance // *Japanese Industrialization and Its Social Consequences* / Ed. by Patrick H. – Berkeley: University of California Press, 1976. – P. 53-95.
- Comparative Social Research: Methodological Problems and Strategies* / Ed. by Armer M., Grimshaw A.D. – NY: John Wiley & Sons, 1973.
- Cooley W. W., Lohne P. R.* Multivariate Procedures for the Behavioral Sciences. New York: John Wiley, 1962.
- Coser R. L.* The Complexity of Roles as a Seedbed of Individual Autonomy // *The Idea of Social Structure: Papers in Honor of Robert K. Merton* / Ed. by Coser L.A. – NY: Harcourt Brace Jovanovich, 1975. – P. 237-263.
- Costa P., Jr., Herbst J., McCrae R.* Personality at Midlife: Stability, Intrinsic Maturation, and Response to Life Events // *Assessment*. — 2000. — Vol. 7. — P. 365–378.
- Costner H. L., Schoenberg R.* Diagnosing indicator ills in multiple indicator models // *Structural Equation Models in the Social Sciences* / Ed. by Goldberger A. S., Duncan O. D. New York: Seminar Press. – 1973. – P. 167-199.
- Cottrell W. F.* The Railroader. Stanford, CA: Stanford University Press, 1940.
- Cummings W. K.* Education and Equality in Japan. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Cummings W. K., Naoi A.* Social Background, Education, and Personal Advancement in a Dualistic Employment System // *Developing Economics*. – 1974. – Vol. 12. – P.245—274.
- Dalgard O. S.* Occupational Experience and Mental Health, with Special Reference to Closeness of Supervision // *Psychiatry and Social Science*. – 1981. – Vol. 1. – P. 29—42.
- Dalton R. J.* The pathways of parental socialization // *American Politics Quarterly*. – 1982. – Vol. 10. – P. 139-57.
- Danilowicz P., Sztabinski P.* Pytania Metryczkowe. Warsaw: Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences, 1977.
- Dean D. G.* Alienation; Its meaning and measurement // *American Sociological Review*. – 1961. – Vol. 26(October). – P. 753-758.
- Dewey J., McLellan J.* What Psychology Can Do for the Teacher // *John Dewey on Education: Selected Writings* / Ed. by Archambault R. – NY: Random House, [1895] 1964.
- Dictionary of Occupational Titles* / United States Department of Labor. – Washington D.C. – 3d ed. – U.S. Government Printing Office, 1965.
- dissertation. University of Nebraska, 1975
- Drazkiewicz J.* Development of Social Structure and the Concept of Interest // *Polish Sociological Bulletin*. – 1980. – Vol. 1. – P. 23-38.
- Dreeben R.* On What is Learned in School. Reading, MA: Addison-Wesley, 1968.
- Duncan O. D.* 1970 Partials, partitions, and paths // *Sociological Methodology* / Ed. by Borgatta E. F. San Francisco: Jossey-Bass. - 1970. - P. 38-47.
- Duncan O. D.* A socioeconomic index for all occupations and Properties and characteristics of the socioeconomic index // *Occupations and Social Status* / Ed. by Reiss A. J., et al. New York: Free Press. – 1961. – P. 109-161.
- Duncan O. D.* Introduction to Structural Equation Models. New York: Academic Press, 1975.
- Duncan O. D.* Path analysis; Sociological examples // *American Journal of Sociology*. – 1966. – Vol. 72(July). – P. 1-16.
- Duncan O. D.* Some linear models for two-wave, two-variable panel analysis // *Psychological Bulletin*. – 1967. – Vol. 72(May). – P. 177-182.
- Duncan O. D., Haller A. O., Portes A.* Peer influences on aspirations: A reinterpretation // *American Journal of Sociology*. – 1968. – Vol. 74(September). – P. 119-137.
- Duvall E. M.* Conceptions of Parenthood // *American Journal of Sociology*. – 1946. – Vol. LII (November). – P. 193-203.

- Economic Democracy: Comparative Views of Current Initiatives // *Sociology of Work and Occupations* 8: Special Issue / Ed. by Stern R. N., Whyte W. F. – 1981.
- Edwards A. M. *A Social-Economic Grouping of the Gainful Workers of the United States*. Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1938.
- Edwards G. F. *The Negro Professional Class*. Glencoe, IL: Free Press, 1959.
- Eisenberg P., Lazarsfel P.F. The Psychological Effects of Unemployment // *Psychological Bulletin*. – 1938. – Vol. 35. – P. 358-390.
- Elder G. H., Jr. *Children of the Great Depression: Social Change in Life Experience*. University of Chicago Press, 1974.
- Elder G. H., Jr., Rockwell R.C. The Life-Course and Human Development: An Ecological Perspective // *International Journal of Behavioral Development*. – 1979. – Vol. 2. – P. 1-21.
- Elder J. W. Comparative Cross-National Methodology // *Annual Review of Sociology* / Ed. by Inkeles A. – Palo Alto, CA: Annual Reviews, Inc., 1976. – Vol. 2. – P. 209-230.
- Ellis G. J., Lee G. R., Petersen L. R. Supervision and Conformity: A Cross-cultural Analysis of Parental Socialization Values // *American Journal of Sociology*. – 1978 – Vol. 84. – P. 386-403.
- Employment Structure of Japan (Summary of the Results of 1968 Employment Status Survey) // Bureau of Statistics (Japanese). – Tokyo: Office of the Prime Minister, 1970.
- Epstein J. L. A Longitudinal Study of School and Family Effects on Student Development // *Longitudinal Research in the United States* / Ed. by Mednick S.A., Harway M. – Boston: Nijhoff, 1981.
- Erikson R., Goldthorpe J. H. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Evan W. M. The International Sociological Association and the Internationalization of Sociology // *International Social Science Journal*. – 1975. – Vol. 27. – P. 385-393.
- Farrar D. E., Glauber R. R. Multicollinearity in regression analysis: The problem revisited // *The Review of Economics and Statistics*. – 1967. – Vol. 49(February). – P. 92-107.
- Feather N.T. Economic Deprivation and the Psychological Impact of Unemployment // *Australian Psychologist*. – 1977. – Vol. 32. – P. 37-45.
- Finifter A. W. Dimensions of political alienation // *American Political Science Review*. – 1970. – Vol. 64(June). – P. 389-410.
- Finifter A. W. Introductory notes and Concepts of alienation: Introduction // *Alienation and the Social System* / Ed. by Finifter A. W. New York: Wiley. – 1972. – P. 1-11.
- Finifter B. M. The Robustness of Cross-Cultural Findings // *Annals New York Academy of Sciences*. – 1977. – Vol. 285. – P. 151-184.
- Firkowska A., Ostrowska A., Sokolowska M., Stein Z., Susser M., Wald I. Cognitive development and social policy: The contribution of parental occupation and education to mental performance in 11-year olds in Warsaw // *Science* 200. – 1978. – Vol. (23 June). – P. 1357-62.
- Fischer C. S., Hout M., Jankowski M. S., Lucas S. R., Swidler A., Voss K. *Inequality by Design: Cracking the Bell Curve Myth*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.
- Foot N. N. The professionalization of labor in Detroit // *American Journal of Sociology*. – 1953. – Vol. 58(January). – P. 371-380.
- Ford, R. N. A rapid scoring procedure for scaling attitude questions // *Public Opinion Quarterly*. – 1950. – Vol. 14(Fall). – P. 507-532.
- Form W. H. *Blue Collar Stratification: Autoworkers in Four Countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1976.
- Form W. H. Comparative Industrial Sociology and the Convergence Hypothesis // *Annual Review of Sociology* / Ed. by Inkeles A. – Palo Alto, CA: Annual Reviews, Inc, 1979. – Vol. 5. – P. 1-25.
- Form W. On the Degradation of Skills // *Annual Review of Sociology*. – 1987. – Vol. 13. – P. 29-47.
- Fox J. Effect analysis in structural equation models // *Sociological Methods and Research*. – 1980. – Vol. 9(August). – P. 3-28.
- Freidson E. *Profession of Medicine; A Study in the Sociology of Applied Knowledge*. NY: Dodd, Mead, and Co, 1970.
- Frese M. Der Einfluss der Arbeit auf die Persönlichkeit: Zum Konzept des Handlungsstils in der beruflichen Sozialisation // *Zeitschrift für Socialisationsforschung und Erziehungssoziologie*. – 1983. – Vol. 3. – P. 11-28.
- Frese M. Occupational Socialization and Psychological Development: An Underemphasized Research Perspective in Industrial Psychology // *Journal of Occupational Psychology*. – 1982. – Vol. 55. – P. 209-224.

- Furstenberg F. F. Jr* The transmission of mobility orientation in the Family // *Social Forces*. – 1971. – Vol. 49. – P. 595-603.
- Gagliani G.* How Many Working Classes? // *American Journal of Sociology*. – 1981. – Vol. 87. – P. 259-285.
- Gagne R. M.* Learning: Transfer // *International Encyclopedia of the Social Sciences* / Ed. by Sills D. L. – NY: Macmillan and Free Press, 1968. – Vol. 9.
- Galtung J.* Theory and Methods of Social Research. Oslo: Universitetsforlaget, 1967.
- Gecas V.* Father's occupation and child socialization: An examination of the linkage hypothesis // Paper presented to the annual convention of the American Sociological Association, New York City, 1980.
- Geyer R. F.* Bibliography Alienation. 2nd ed. Amsterdam: Netherlands Universities' Joint Social Research Centre, 1972.
- Glencoe, 1961.
- Goldberger A. S., Manski C. F.* Review Article: The Bell Curve by Herrnstein and Murray // *Journal of Economic Literature*. – 1995. – Vol. 33 (June). – P. 762-776.
- Goldberger A. S.* Econometric Theory. New York: Wiley, 1964.
- Goldman P., Houten D. R. V.* Uncertainty, Conflict, and Labor Relations in the Modern Firm. I: Productivity and Capitalism's 'Human Face' // *Economic and Industrial Democracy*. – 1980a. – Vol. 1. – P. 63-98.
- Goldman P., Houten D. R. V.* Uncertainty, Conflict, and Labor Relations in the Modern Firm. II: The War on Labor // *Economic and Industrial Democracy*. – 1980b. – Vol. 1. – P. 263—287.
- Goldthorpe J. H., Lockwood D., Bechhofer F., Platt J.* The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behavior. Cambridge: University Press, 1968.
- Goldthorpe J. H.* The Affluent Worker in the Class Structure. Cambridge: University Press, 1969.
- Goldthorpe J. H.* Women and Class Analysis: In Defense of the Conventional View // *Sociology*. – 1983. – Vol. 17. – P. 465-488.
- Goode W. J.* World Revolution and Family Patterns. NY: The Free Press of Glencoe, 1963.
- Gordon R. A.* Issues in multiple regression // *American Journal of Sociology*. – 1968. – Vol. 73(March). – P. 592-616.
- Gould S. J.* Curveball // *The New Yorker*. – 1994. – Vol. 28 (November). – P. 139-149.
- Gould S. J.* The Mismeasure of Man. NY: W. W. Norton, 1981.
- Grabb E. G.* Class, Conformity and Political Powerlessness // *Canadian Review of Sociology and Anthropology*. – 1981a. – Vol. 18(3). – P. 362-369.
- Grabb E. G.* The Ranking of Self-Actualization Values: The Effects of Class, Stratification, and Occupational Experiences // *Sociological Quarterly*. – 1981b. – Vol. 22. – P. 373-383.
- Grimshaw A. D.* Comparative Sociology: In What Ways Different from other Sociologies? // *Comparative Social Research: Methodological Problems and Strategies* / Ed. by Armer M., Grimshaw A.D. – NY: John Wiley & Sons, 1973. – P. 3-48.
- Gruneisen V., Hoff E.-H.* Familienerziehung und Lebenssituation: Der Einfluss von Lebensbedingungen und Arbeitserfahrungen auf Erziehungseinstellungen und Erziehungsverhalten von Eltern. Weinheim, W. Germany: Beltz Verlag, 1977.
- Gusfield J. R., Schwartz M.* The meanings of occupational prestige: Reconsideration of the NORC scale // *American Sociological Review*. – 1963. – Vol. 28(April). – P. 265-271.
- Gutierrez R.* Unregulated Work and its Effects on Personality: An Inquiry into the Impact of Social Structure // Ph. D. dissertation. – Johns Hopkins University, Baltimore, MD, 1995.
- Guttman L.* The basis for scalogram analysis and The scalogram board technique for scale Analysis // *Measurement and Prediction* / Ed. by Stouffer S. A. Princeton, N. J.; Princeton University Press.. – 1950. – P. 60-90 and 91-121.
- Guttman L.* A basis for scaling qualitative data // *American Sociological Review*. – 1944. – Vol. 9(April). – P. 139-150.
- Habermas J.* Communication and the Evolution of Society. Boston: Beacon Press, 1979.
- Hacker W.* Perceptions of and Reactions to Work Situations: Some Implications of an Action Control Approach // *Toward a Psychology of Situations: An Interactional Perspective* / Ed. by Magnusson D. – Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1981.
- Hackman J. R., Lawler III E. E.* Employee Reactions to Job Characteristics // *Journal of Applied Psychology Monograph*. – 1971. – Vol. 55. – P. 259-286.
- Hashimoto K.* Gendai Nihon Shakai no Kaikyū Bunseki (Class analysis of modern Japanese society.) // *Shakaigaku Hyoron* (Japanese sociological review). – 1986. – Vol. 37. – P. 175-190.
- Hauser R. M.* Review of The Bell Curve // *Contemporary Sociology*. – 1995. – Vol. 24. – P. 149-153.
- Hauser R. M., Goldberger A. S.* The treatment of unobservable variables in path analysis // *Sociological Methodology* / Ed. by Costner H. L. San Francisco; Jossey-Bass. – 1971. – P. 81-117.

- Heckman J. J. Lessons from The Bell Curve // *Journal of Political Economy*. – 1995. – Vol. 103 (October). – P.1091-1120.
- Heise D. R. Causal Analysis. NY: Wiley, 1975.
- Heise D. R., Bohrnstedt G. W. Validity, invalidity, and reliability // *Sociological Methodology* / Ed. by Borgatta E. F., Bohrnstedt G. M. San Francisco: Jossey-Bass. – 1970. – P. 104-129.
- Herrnstein R. I.Q // *The Atlantic Monthly*. – 1971. – September. – P.43-64.
- Herrnstein R. J., Murray C. The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life. NY: The Free Press, 1994.
- HEW Task Force. Work in America; Report of a Special Task Force to the Secretary of Health, Education, and
- Hill R. Cross-National Family Research: Attempts and Prospects // *International Social Science Journal*. – 1962. – Vol. 14. – P. 425-451.
- Hodge R. W., Siegel P. M., Rossi P. H. Occupational prestige in the United States, 1925-63 // *American Journal of Sociology*. – 1964. – Vol. 70(November). – P. 286-302.
- Hoff E. Kontrollbewusstsein: Grundvorstellungen zureigenen Person und Umwelt bei jungen Arbeitern // *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. – 1982. – Vol. 34. – P. 316-339.
- Hoff E., Lappe L., Lempert W. Methoden zur Untersuchung der Sozialisation Junger Facharbeiter // *Materialien aus der Bildungsforschung*. – Berlin: Max Planck Institut für Bildungsforschung, 1983. – Vol. 24 (1,2).
- Hoff E., Lappe L., Lempert W. Sozialisationstheoretische Überlegungen zur Analyse von Arbeit, Betrieb, und Beruf // *Soziale Welt: Zeitschrift für Sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis*. – 1982. – Vol. 33. – P.508-536.
- Hoff E.-H., Gruneisen V. Arbeitserfahrungen, Erziehungs-seinstellungen, und Erziehungsverhalten von Eltern // *Familiäre Sozialisation: Probleme, Ergebnisse, Perspektiven* / Ed. by Lukesch H., Schneewind K. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1978.
- Hoff E.-H., Hohner H. U. Occupational Careers, Work, and Control // *The Psychology of Control and Aging* / Ed. by Baltes M. M., Baltes P. B. – Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1986.
- Hoge D. R., Petrillo G. H., Smith E. I. Transmission of religious and social values from parents to teenage children // *Journal of Marriage and the Family*. – 1982. – Vol. 44. – P. 569-80.
- Hohner H. U., Walter H. Ursachenzuschreibung (locus of control) bei Arbeitern und Angestellten. Einige empirische Befunde // *Psychologische Beiträge*. – 1981. – Vol. 23. – P. 392-407.
- Holland J. L. The Psychology of Vocational Choice: A Theory of Personality Types and Model Environments. Waltham, Mass.: Blaisdell, 1966.
- Hopkins T. K., Wallerstein I. The Comparative Study of National Societies // *Social Science Information*. – 1967. – Vol. 6. – P. 25-58.
- Horie M. Nihon no Rodosha Kaikyū. (The Japanese working class.) Tokyo: Iwanami Shoten, 1962.
- Horn J. L., Donaldson G. Cognitive Development in Adulthood // *Constancy and Change in Human Development* / Ed. by Brim O. G., Jr., Kagan J. – Cambridge: Harvard University Press, 1980.
- Horn J. L., Donaldson G. On the myth of intellectual decline in adulthood // *American Psychologist*. – 1976. – Vol. 31(October). – P. 701-719.
- Horowitz I. L. The Rise and Fall of Project Camelot. Cambridge, MA: MIT Press, 1967.
- Horton J. The dehumanization of anomie and alienation: A problem in the ideology of sociology // *British Journal of Sociology*. – 1964. – Vol. 15 (December). – P. 283-300.
- House J. S. Occupational Stress and the Physical and Mental Health of Factory Workers // *Report on NIMH Grant No. 1R02MH28902. Research Report Series*. – Institute for Social Research, University of Michigan, 1980.
- House J. S. Social Structure and Personality // *Social Psychology: Sociological Perspectives* / Ed. by Rosenberg M., Turner R. H. – NY: Basic Books, 1981. – P. 525-561.
- House J. S. The Three Races of Social Psychology // *Sociometry*. – 1977. – Vol. 40. – P. 161-177.
- Hryniewicz T. Metodologiczne Aspekty Analizy Struktury Klasowej w Polsce: Stosunki Produkcji, Władza, Klasy Społeczne. (Methodological aspects of the analysis of class structure in Poland: Relations of production, power, social classes.) // *Studio Socjologiczne*. – 1983. – Vol. 1. – P. 43-73.
- Hughes, E. C. Men and their Work. Glencoe, IL: Free Press, 1958.
- Hyman H. H. The Value Systems of Different Classes: A Social Psychological Contribution to the Analysis of Stratification // *Class, Status and Power: A Reader in Social Stratification* / Ed. by Bendix R., Lipset S. M. – Glencoe, 111: Free Press, 1953.
- Hyman H. H., Sheatsley P. B. Authoritarianism re-examined // *Studies in the Scope and Method of "The Authoritarian Personality"* / Ed. by Christie R., Jahoda M. Glencoe, IL: The Free Press. – 1954. – P. 50-122.
- Hynes E. Explaining Class Differences in Socialization Values and Behavior: An Irish Study // *Ph.D. diss.* – Southern Illinois Univ, 1979.

- Inkeles A.* Industrial Man: The Relation of Status to Experience, Perception, and Value // *American Journal of Sociology*. – 1960. – Vol. 66. – P. 1-31.
- Inkeles A., Smith D. H.* Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974.
- Israel J.* Alienation: From Marx to Modern Sociology. Boston: Allyn and Bacon, 1971.
- Jackson D. J., Alwin D. F.* The factor analysis of ipsative measures // *Sociological Methods and Research*. – 1980. – Vol. 9(November). – P. 218-238.
- Jahoda M.* Employment and Unemployment: A Social-Psychological Analysis. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1982.
- Jahoda M.* Work, Employment, and Unemployment: Values, Theories, and Approaches in Social Research // *American Psychologist*. – 1981. – Vol. 36. – P. 184-191.
- Janicka K., Kacprowicz G., Slomczynski K. M.* Złożoność pracy jako zmienna socjologiczna: Modele pomiaru i ich ocena. (Complexity of work as a sociological variable: Measurement models and their evaluation.) // *Studia Socjologiczne*. – 1983. – Vol. 3. – P. 5-33.
- Jarvik L. F., Cohen D.* A Behavioral Approach to Intellectual Changes with Aging // *The Psychology of Adult Development and Aging* / Ed. by Eisdorfer C., Lawton M. P. – Washington, D.C.: American Psychological Association, 1973.
- Jencks C., Bartlett S., Corcoran M., Crouse J., Egelsfield D., Jackson G., McClelland K., Mueser P., Olneck M., Schwartz J., Ward S., Williams J.* Who Gets Ahead? The Determinants of Economic Success in America. NY: Basic Books, 1979.
- Jencks C., Smith M., Acland H., Bane M. J., Cohen D., Gintis H., Heyns B., Michelson S.* Inequality: A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America. NY: Basic Books, 1972.
- Jennings M. K., Niemi R. G.* "The transmission of political values from parent to child." *The American Political Science Review*. – 1968. – Vol. 62. – P. 169-84.
- Joreskog K. G.* A general approach to confirmatory maximum likelihood factor analysis // *Psychometrika*. – 1969. – Vol. 34(June). – P. 183-202.
- Joreskog K. G.* A general method for analysis of covariance structures // *Biometrika*. – 1970. – Vol. 57(August). – P. 239-251.
- Joreskog K. G.* A general method for estimating a linear structural equation system // *Structural Equation Models in the Social Sciences* / Ed. by Goldberger A. S., Duncan O. D. New York: Seminar Press. – 1973b. – P. 85-112.
- Joreskog K. G.* Analysis of covariance structures // *Multivariate Analysis-III*. Ed. by Krishnaiah P. R. New York: Academic Press, 1973a.
- Joreskog K. G.* Structural equation models in the social sciences: Specification, estimation, and testing // *Applications of Statistics* / Ed. by Krishnaiah P. R. Amsterdam: North Holland Publishing Co. – 1977. – Vol. – P. 265-286.
- Joreskog K. G., Gruvaeus G. T., Thillo M.* ACOVS: A General Computer Program for Analysis of Covariance Structures. Research Bulletin 70-15. Princeton, N. J.: Educational Testing Service, 1970.
- Joreskog K. G., Sorbom D.* Statistical Models and Methods for Analysis of Longitudinal Data // *Latent Variables in Socioeconomic Models* / Ed. by Aigner D. J., Goldberger A. S. – Amsterdam: North-Holland, 1976. – P. 285-325.
- Joreskog K. G., Sorbom D.* Statistical Models and Methods for Analysis of Longitudinal Data // *Latent Variables in Socioeconomic Models* / Ed. by Aigner D. J., Goldberger A. S. Amsterdam: North-Holland. – 1976a. – P. 285-325.
- Joreskog K. G., Thillo M.* LISREL: A General Computer Program for Estimating a Linear Structural Equation System Involving Multiple Indicators of Unmeasured Variables. Research Bulletin 72-56. Princeton, N. J.; Educational Testing Service, 1972.
- Jyreskog K. G.* Latent Variable Scores and their Uses. – <http://www.ssicentral.com/lisrel/column6.htm>. 2000.
- Kahn R. L.* In Search of the Hawthorne Effect // *Man and Work in Society: A*. – 1975.
- Kahn R. L.* The Meaning of Work: Interpretation and Proposals for Measurement // *The Human Meaning of Social Change* / Ed. by Campbell A., Converse P. E. – NY: Russell Sage Foundation, 1972.
- Kalleberg A. L., Griffin L. J.* Class, Occupation, and Inequality in Job Rewards // *American Journal of Sociology*. – 1980. – Vol. 85. – P. 731-768.
- Karasek R. A., Jr.* Job Demands, Job Decision Latitude, and Mental Strain: Implications for Job Redesign // *Administrative Science Quarterly*. – 1979. – Vol. 24. – P. 285-308.
- Karasek R., Baker D., Marxer F., Ahlbom A., Theorell T.* Job Decision Latitude, Job Demands, and Cardiovascular Disease: A Prospective Study of Swedish Men // *American Journal of Public Health*. – 1981. – Vol. 71. – P. 694-705.

- Kelley J., Klein H. S. Revolution and the Rebirth of Inequality: A Theory Applied to the National Revolution in Bolivia. Berkeley, CA: University of California Press, 1981.
- Kerckhoff A. C., Campbell R. T., Trott J. M., Kraus V. The transmission of socioeconomic status and prestige in Great Britain and the United States // Sociological Forum. – 1989. – Vol. 4. – P. 155-77.
- Kerckhoff A. C., Huff J. L. Parental influence on educational goals // Sociometry. – 1974. – Vol. 37. – P. 307-27.
- Khmelko V. Macrosocial Change in Ukraine: The Years of Independence // Sisyphe: Sociological Studies. — 2002. — Vol. XVI. — P. 125–136.
- Khmelko V. The Political Orientations of Different Regions and Ethno-lingual Groups in Ukraine since Independence // Paper presented at the Russian and East European Centre of St. Antony's College. – Oxford, 1995. – Vol. 15 (May).
- Kirscht J. P., Dillehay R. C. Dimensions of Authoritarianism: A Review of Research and Theory. Lexington: University of Kentucky Press, 1967.
- Kluckhohn C. Values and Value Orientations // Toward A General Theory of Action / Ed. by Parsons T., Shils E. A. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951.
- Kohlberg L. Moral Stages and Moralisation: The Cognitive-Developmental Approach // Moral Development and Behavior / Ed. by Lickona T. – NY: Holt, Rinehart and Winston, 1976.
- Kohlberg L., Gilligan C. The Adolescent as a Philosopher: The Discovery of the Self in A Post-Conventional World // Twelve to Sixteen: Early Adolescence / Ed. by Kagan J., Coles R. – NY: Norton, 1972.
- Kohn M. L. Class and Conformity: A Study in Values. 2nd ed. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1977.
- Kohn M. L. Arbeit und Persönlichkeit—ungeloste Probleme der Forschung // Arbeitsbiographie und Persönlichkeitsentwicklung / Ed. by Hoff E.-H., Lappe L., Lempert W. – Bern: Verlag Hans Huber, 1985.
- Kohn M. L. Bureaucratic Man: A Portrait and An Interpretation // American Sociological Review. – 1971. – Vol. 36. – P. 461-474.
- Kohn M. L. Change and Stability: A Cross-National Analysis of Social Structure and Personality. - Boulder, London: Paradigm Publishers, 2006. – Ch.7. – P.175-218.
- Kohn M. L. Class and Conformity: A Study in Values. Homewood, IL: Dorsey, 1969.
- Kohn M. L. Class, family, and schizophrenia: A reformulation // Social Forces. – 1972. – Vol. 50. – P. 295-304, 310-313.
- Kohn M. L. Cross-National Research as an Analytic Strategy: American Sociological Association 1987 Presidential Address // American Sociological Review. – 1987. – Vol. 52. – P. 713-731.
- Kohn M. L. Doing Social Research Under Conditions of Radical Social Change: The Biography of an Ongoing Research Project [Cooley-Mead Award Lecture, American Sociological Association, 1992] // Social Psychology Quarterly. – 1993. – Vol. 56. – P. 4-20.
- Kohn M. L. Job Complexity and Adult Personality // Themes of Work and Love in Adulthood / Ed. by Smelser N. J., Erikson E. H. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980. – P. 193-210.
- Kohn M. L. Job Conditions and Personality: A Longitudinal Assessment of Their Reciprocal Effects // American Journal of Sociology. – 1982. – Vol. 87. – P. 1257-1286.
- Kohn M. L. Occupational Structure and Alienation // American Journal of Sociology. – 1976. – Vol. 82. – P. 111 -130.
- Kohn M. L. On the Transmission of Values in the Family: A Preliminary Formulation // Research in Sociology of Education and Socialization / Ed. by Kerckhoff A. C. – Greenwich, CT: JAI Press, 1983. – Vol. 4. – P. 3-12.
- Kohn M. L. Personality, Occupation, and Social Stratification: A Frame of Reference // Research in Social Stratification and Mobility: A Research Annual / Ed. by Treiman D. J., Robinson R. V. – Greenwich, CT: JAI Press, 1981. – Vol. 1. – P. 267-297.
- Kohn M. L. Praca A Osobowosc: Studium Wspolzaleznosci. [Work and Personality: A Study of their Interrelationships.] / Ed. by Mach B. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe [Polish Scientific Publishers], 1986.
- Kohn M. L. Review Essay: The 'Bell Curve' from the Perspective of Research on Social Structure and Personality // Sociological Forum. — 1996. — Vol. 11. — P. 395–411.
- Kohn M. L. Social class and parental values: Another confirmation of the relationship // American Sociological Review. -1976b. - Vol. 41. - P. 538-45.
- Kohn M. L. Social Class and Parental Values // American Journal of Sociology. — 1959. — Vol. LXIV (January).
- Kohn M. L. Social Class and the Exercise of Parental Authority // American Sociological Review. — 1959. — Vol. XXIV (June).
- Kohn M. L. Social Structure and Personality under Conditions of Apparent Social Stability and Radical Social Change // Power and Social Structure: Essays in Honor of Wlodzimierz Wesolowski / Ed. by Jasinska-Kania A., Kohn M. L., and Slomczynski K. – Warsaw: University of Warsaw Press, 1999. – P. 50-69.

- Kohn M. L. Social Structure and Personality: A Quintessentially Sociological Approach to Social Psychology // Social Forces. – 1989. – Vol. 68. – P. 26-33.
- Kohn M. L. The Reciprocal Effects of the Substantive Complexity of Work and Intellectual Flexibility: A Longitudinal Assessment // American Journal of Sociology. – 1978. – Vol. 84. – P. 24-52.
- Kohn M. L. Unresolved Interpretive Issues in the Relationship Between Work and Personality // Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association. – Washington, D.C., 1985. – August.
- Kohn M. L., Carroll E. E. Social Class and the Allocation of Parental Responsibilities // Sociometry. – 1960. – Vol. XXIII (December).
- Kohn M. L., Khmelko V., Paniotto V., Ho-fung Hung. Social Structure and Personality during the Process of Radical Social Change: A Study of Ukraine in Transition // Comparative Sociology. – 2004. – Vol. 3, № 3-4. – P.239-284.
- Kohn M. L., Naoi A., Schoenbach C., Schooler C., Slomczynski K. M. Position in the class structure and psychological functioning in the United States, Japan, and Poland // American Journal of Sociology. — 1990. — Vol. 95. — P. 964-1008.
- Kohn M. L., Schoenbach C. Class, Stratification, and Psychological Functioning // Work and Personality: An Inquiry into the Impact of Social Stratification / Ed. by Kohn M. L., Schooler C. – Norwood, N.J.: Ablex, 1983. – P. 154-189.
- Kohn M. L., Schoenbach C. Job Conditions and Personality: A Longitudinal Assessment of Their Reciprocal Effects // American Journal of Sociology. — 1982. — Vol. 87. — P. 1257-1286.
- Kohn M. L., Schoenbach C. Social Stratification and Parental Values: A Multi-National Assessment // Paper presented to the Japan-U.S. Conference on Social Stratification and Mobility. – Hawaii, 1980. – January.
- Kohn M. L., Schooler C. Class, Occupation and Orientation // American Sociological Review. — 1969. — Vol. 34. — P. 659—678.
- Kohn M. L., Schooler C. Job conditions and intellectual flexibility: A longitudinal assessment of their reciprocal effects // Factor Analysis and Measurement in Sociological Research: A Multi-Dimensional Perspective / Ed. by Jackson D. J., Borgatta E. F. London: Sage. – 1981. - Pp. 281-313.
- Kohn M. L., Schooler C. Job Conditions and Personality: A Longitudinal Assessment of their Reciprocal Effects // American Journal of Sociology. — 1982. — Vol. 87 (May). — P. 1257–1286.
- Kohn M. L., Schooler C. Occupational Experience and Psychological Functioning: An Assessment of Reciprocal Effects // American Sociological Review. — 1973. — Vol. 38. — P. 97-118.
- Kohn M. L., Schooler C. The Reciprocal Effects of the Substantive Complexity of Work and Intellectual Flexibility: A Longitudinal Assessment // American Journal of Sociology. — 1978. — Vol. 84 (July). — P. 24–52.
- Kohn M. L., Schooler C. Work and Personality: An Inquiry Into the Impact of Social Stratification. – Norwood, NJ: Alex Publishing Corporation. - 1983. - Pp.125-153.
- Kohn M. L., Schooler C., Miller J., Miller K. A., Schoenbach C., Schoenberg R. Work and Personality: An Inquiry Into the Impact of Social Stratification. Norwood, NJ: Ablex, 1983.
- Kohn M. L., Slomczynski K. M. Social Structure and Self-Direction Blackwell, 1990.
- Kohn M. L., Slomczynski K. M., Janicka K., Khmelko V., Mach B. W., Paniotto V., Zaborowski W. Social Structure and Personality Under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Study of Poland and Ukraine // Power Shifts and Value Changes in the Post Cold War World: Proceedings (selected papers) of the Joint Symposium of the International Sociological Association's Research Committees: Comparative Sociology and Sociology of Organizations / Ed. by Mannari H., Nishio H. K., Watanuki J., Azumi K. – Kurashiki City (Japan): Kibi International University, 1992. – P. 97-111.
- Kohn M. L., Slomczynski K. M., Janicka K., Khmelko V., Mach B. W., Paniotto V., Zaborowski W., Gutierrez R., Heyman C. Social Structure and Personality under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Analysis of Poland and Ukraine // American Sociological Review. — 1997. — Vol. 62. — P. 614–638.
- Kohn M. L., Slomczynski K. M., Schoenbach C. Social Stratification and the Transmission of Values in the Family: A Cross-National Assessment // Sociological Forum. — 1986. — Vol. 1. — P. 73-102.
- Kohn M. L., Slomczynski K. M., Schoenbach C. Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland. Oxford: Basil Blackwell, 1990.
- Kohn M. L., Zaborowski W., Janicka K., Khmelko V., Mach B. W., Paniotto V., Slomczynski K. M., Heyman C., Podobnik B. Structural Location and Personality during the Transformation of Poland and Ukraine // Social Psychological Quarterly. — 2002. — Vol. 65. — P. 364–385.
- Kohn M. L., Zaborowski W., Janicka K., Mach B. W., Slomczynski K. M., Khmelko V., Heyman C., Podobnik B. Complexity of Activities and Personality Under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Analysis of Poland and Ukraine // Social Psychological Quarterly. – 2000. – Vol. 63. – P. 187–208.
- Kohn, Melvin L. 1963. "Social Class and Parent-Child Relationships: An Interpretation." American Journal of Sociology 68 (January): 471-80.

- Kohn, Melvin L., and Carmi Schooler, with the collaboration of Joanne Miller, Karen A. Miller, Carrie Schoenbach, and Ronald Schoenberg. 1983. *Work and Personality: An Inquiry into the Impact of Social Stratification*. Norwood, NJ: Ablex.
- Kohn, Melvin L., and Carmi Schooler. 1969. "Class, Occupation, and Orientation." *American Sociological Review* 34:1-14.
- Kohn, Melvin L., and Kazimierz M. Slomczynski. With the collaboration of Carrie Schoenbach. 1990. *Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland*. Oxford: Basil Blackwell.
- Kohn, Melvin L., Atsushi Naoi, Carrie Schoenbach, Carmi Schooler, and Kazimierz M. Slomczynski. 1990. "Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland." *American Sociological Review* 55:1-14.
- Kohn, Melvin L., Kazimierz M. Slomczynski, Krystyna Janicka, Valeri Khmelko, Bogdan W. Mach, Vladimir Paniotto, Wojciech Zaborowski, Roberto Gutierrez, and Cory Heyman. 1997. "Social Structure and Personality Under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Analysis of Poland and Ukraine." *American Sociological Review* 62:614-38.
- Kohn, Melvin L., Lulu Li, Weidong Wang, and Yin Yue. 2007. "Social Structure and Personality during the Transformation of Urban China: A Preliminary Report of an Ongoing Research Project." *Comparative Sociology* 6:389-429.
- Kohn, Melvin L., Valeri Khmelko, Vladimir Paniotto, and Ho-fung Hung. 2004. "Social Structure and Personality during the Process of Radical Social Change: A Study of Ukraine in Transition." *Comparative Sociology* 3:3-4:1-46. [Expanded version published 2009. Pp. 119-70. *New Frontiers in Comparative Sociology*. Masamichi Sasaki, editor. Leiden, The Netherlands: Brill.]
- Kohn, Melvin L., Wojciech Zaborowski, Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach, Valeri Khmelko, Kazimierz Slomczynski, Cory Heyman, and Bruce Podobnik. 2000. "Complexity of Activities and Personality Under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Analysis of Poland and Ukraine." *Social Psychology Quarterly* 63:187-208.
- Kohn, Melvin L., Wojciech Zaborowski, Krystyna Janicka, Valeri Khmelko, Bogdan W. Mach, Vladimir Paniotto, Kazimierz M. Slomczynski, Cory Heyman, and Bruce Podobnik. 2002. "Structural Location and Personality during the Transformation of Poland and Ukraine." *Social Psychology Quarterly* 65:364-85.
- Kon I. S. The concept of alienation in modern sociology // *Social Research*. – 1967. – Vol. 34(3). – P. 507-528.
- Koralewicz-Zebik J. Wartości rodzicielskie a stratyfikacja społeczna (Parental values and social stratification) // *Journal of Social Research*. – 1995. – Vol. 52. – P. 526-38.
- Korenman S., Winship C. A Reanalysis of The Bell Curve // NBER Working Paper Series, No. 5230. – Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 1995.
- Kornhauser A. *Mental Health of the Industrial Worker: A Detroit Study*. New York: John Wiley, 1965.
- Krosnick J. A., Alwin D. F. A test of the form-resistant correlation hypothesis: Ratings, rankings, and the measurement of values // *Public Opinion Quarterly*. – 1988. – Vol. 52. – P. 526-38.
- Kuechler M. The Utility of Surveys for Cross-National Research // Paper presented to the XI World Congress of Sociology, New Delhi. – 1986. – August.
- Labouvie-Vief G., Chandler M. J. Cognitive Development and Life-Span Developmental Theory: Idealistic versus Contextual Perspectives // *Life-Span Development and Behavior* / Ed. by Baltes P. B. – NY: Academic Press, 1978. – Vol. 1.
- Labovitz S. Some observations on measurement and statistics // *Social Forces*. – 1967. – Vol. 46 (December). – P. 151-160.
- Ladinsky J. Notes on the sociological study of careers // Paper presented to an SSRC Conference on Occupational Careers Analysis, Greensboro, NC. – 1976 March 26-28.
- Ladosz J. Contradictions in the Development of Socialist Society // *Dialectics and Humanism*. — 1977. — Vol. 4. — P. 83-93.
- LaRocco J. M., House J. S., French J. R. P., Jr. Social Support, Occupational Stress, and Health // *Journal of Health and Social Behavior*. — 1980. — Vol. 21. — P. 202-218.
- Li, Chunling. 2005. "Prestige Stratification in Contemporary China: Occupational Prestige Measures and Socio-economic Index." *Sociological Research* 2:74-102. [In Chinese.]
- Lindsay P., Knox W. E. Continuity and Change in Work Values among Young Adults: A Longitudinal Study // *American Journal of Sociology*. — 1984. — Vol. 89. — P. 918-931.
- Lipset S. M. Democracy and Working-Class Authoritarianism // *American Sociological Review*. — 1959. — Vol. 24. — P. 482-501.
- Lipset S. M., Martin A. Trow M. A., Coleman J. S. *Union Democracy: The Internal Politics of the International Typographical Union*. Glencoe, IL: Free Press, 1956.
- Littman R. A., Moore R. C. A., Pierce-Jones J. Social Class Differences in Child Rearing: A Third Community for Comparison with Chicago and Newton // *American Sociological Review*. — 1957. — Vol. XXII (December).
- Liu, Bei. 2006. *Social Structure and Personality in Transitional Urban China* (Unpublished doctoral dissertation). Johns Hopkins University.
- Lockwood D. *The Blackcoated Worker: A Study in Class Consciousness*. London: Alien & Unwin, 1958.

- Lockwood W. W. The Economic Development of Japan. Princeton: Princeton University Press, 1968.
- Lofquist L. H., Dawis R. V. Adjustment to Work: A Psychological View of Man's Problems in a Work-oriented Society. NY: Appleton-Century-Crofts, 1969.
- Looker E. D., Pineo P. C. Social psychological variables and their relevance to the status attainment of teenagers // American Journal of Sociology. — 1983. — Vol. 88. — P. 1195-219.
- Lord F. M., Novick M. R. Statistical Theories of Mental Test Scores. Reading, MA: Addison-Wesley, 1968.
- Lueptow L. B., McClendon M. J., McKeon J. W. Father's occupation and son's personality: Findings and questions for the emerging linkage hypothesis // The Sociological Quarterly. — 1979. — Vol. 20. — P. 463-75.
- Lukes S. Alienation and anomie // Alienation and the / Ed. by Finifter A. W. Social System. New York: Wiley. — 1972. — P. 24-32.
- Mach B., Wesolowski W. Social Mobility and the Theory of Social Structure. London: Routledge & Kegan Paul, 1986.
- Marsh H. W., Parker J. W. Determinants of Students Self-Concept: Is it Better To Be a Relatively Large Fish in a Small Pond Even If You Don't Learn to Swim As We!!? // Journal of Personality and Social Psychology. — 1984. — Vol. 47. — P. 213-231.
- Marsh R. M. Comparative Sociology: A Codification of Cross-Societal Analysis. NY: Harcourt, Brace & World, 1967.
- Maruyama G., Rubin R. A., Kingsbury G. G. Self-Esteem and Educational Achievement: Independent Constructs With a Common Cause? // Journal of Personality and Social Psychology. — 1981. — Vol. 40. — P. 962-975.
- Marx K. Early Writings / Ed. by Bottomore T. B. — NY: McGraw-Hill, 1964.
- Marx K. The Grundrisse / Ed. by McLellan D. — NY: Harper and Row, 1971.
- Mason R., Halter A. N. The application of a system of simultaneous equations to an innovation diffusion Model // Social Forces. — 1968. — Vol. 47(December). — P. 182-195.
- Mason W. M., Hauser R. M., Kerckhoff A. C., Poss S. S., Manton K. Models of response error In student reports of parental socioeconomic characteristics // Schooling and Achievement in American Society / Ed. by Sewell W. H., Hauser R. M., Featherman D. L. New York: Academic Press. — 1976. — P. 443-494.
- McCrae R., Costa P., Jr., Ostendorf F. Nature Over Nurture: Temperament, Personality and Life Span Development // Journal of Personality and Social Psychology. — 2000. — Vol. 78. — P. 173-186.
- McGue M., Bacon S., Lykken D. Personality Stability and Change in Early Adulthood: A Behavioral Genetic Analysis // Developmental Psychology. — 1993. — Vol. 29. — P. 96-109.
- McKinle, J. C., Hathaway S. R., Meehl P. E. The Minnesota multiphasic personality inventory: VI. The K scale // Journal of Consulting Psychology. — 1948. — Vol. 12(January-February). — P. 20-31.
- Menzel H. A new coefficient for scalogram analysis // Public Opinion Quarterly. — 1953. — Vol. 17(Summer). — P. 268-280.
- Menzel H. The Social Psychology of Occupations: A Synthetic Review. Unpublished M.A. Thesis, Indiana University, 1950.
- Middleton R. Alienation, race, and education // American Sociological Review. — 1963. — Vol. 28(December), — P. 973-977.
- Miller A. D. Logic of causal analysis: From experimental to nonexperimental designs // Causal Models in the Social Sciences / Ed. by Blalock H. M. Jr. Chicago: Aldine-Atherton. — 1971. — P. 273-294.
- Miller D. R., Swanson G. E. Professionals in bureaucracy: Alienation among industrial scientists and engineers // American Sociological Review. — 1967. — Vol. 32 (October). — P. 755-768.
- Miller D. R., Swanson G. E. The Changing American Parent: A Study in the Detroit Area. NY: John Waey& Sons, 1958.
- Miller J. Individual and Occupational Determinants of Job Satisfaction: A Focus on Gender Differences // Sociology of Work and Occupations. — 1980. — Vol. 7. — P. 337-366.
- Miller J., Schooler C., Kohn M. L., Miller K. A. Women and Work: The Psychological Effects of Occupational Conditions // American Journal of Sociology. — 1979. — Vol. 85. — P. 66-94.
- Miller J., Slomczynski K. M., Kohn M. L. Continuity of Learning-Generalization: The Effect of Job on Men's Intellectual Process in the United States and Poland // American Journal of Sociology. — 1985. — Vol. 91. — P.593-615.
- Miller J., Slomczynski K. M., Schoenberg R. J. Assessing Comparability of Measurement in Cross-National Research: Authoritarian-Conservatism in Different Sociocultural Settings // Social Psychology Quarterly. — 1981. — Vol. 44. — P. 178-191.
- Miller K. A., Kohn M. L., Schooler C. Educational Self-Direction and the Cognitive Functioning of Students // Social Forces. — 1985. — Vol. 63. — P. 923-944.
- Miller K. A., Kohn M., Schooler C. Educational Self-Direction and Personality // American Sociological Review. — 1986. — Vol. 51. — P. 372-390.

- Miller K. A., Kohn M.L. The Reciprocal Effects of Job Conditions and the Intellectuality of Leisure-time Activities // *Work and Personality: An Inquiry into the Impact of Social Stratification* / Ed. by Kohn M. L., Schooler C. – Norwood, N.J.: Ablex Publishing, 1983.
- Miller S. M., Riessman F. The Working Class Subculture: A New View // *Social Problems*. — 1961. — Vol. IX (Summer).
- Mills C.W. *White Collar: The American Middle Classes*. New York; Oxford University Press, 1953.
- Mizuno I. Kaikyū Kaisōkenkyū no Kadai to Hohō. (The problem and method of research on class and status.) // *Hokkaido Rodo Kenkyū*. — 1974. — Vol. 113. — P. 38-49.
- Morgan W. R., Alwin D. F., Griffin L. J. Social origins, parental values, and the transmission of inequality // *American Journal of Sociology*. -1979. — Vol. 85. — P. 156-66.
- Morris R. T., Murphy R. J. The situs dimension in occupational structure // *American Sociological Review*. — 1959. — Vol. 24(April). — P. 231-239.
- Mortimer J. T., Lorence J. Occupational experience and the self-concept; A longitudinal study // *Social Psychology Quarterly*. - 1979 b. — Vol. 42(December). — P. 307-323.
- Mortimer J. T. Changing Attitudes toward Work // *Work in America Institute Studies in Productivity*. — Scarsdale, N.Y.: Work in America Institute, 1979. — Vol. 2.
- Mortimer J. T., Finch M. D. Autonomy as a Source of Self-Esteem in Adolescence // Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association. — Detroit, 1983. — August.
- Mortimer J. T., Lorence J. Work experience and occupational value socialization; A longitudinal study // *American Journal of Sociology*. - 1979a. — Vol. 84(May). — P. 1361-1385.
- Mortimer J. T., Pimentel E. E., Ryu S., Nash K., Lee C. Part-Time Work and Occupational Value Formation in Adolescence // *Social Forces*. — 1996. — Vol. 74. — P. 1405-1418.
- Mortimer J. T., Kumka D. A further examination of the 'occupational linkage hypothesis' // *Sociological Quarterly*. -1982. — Vol. 23. — P. 3-16.
- Mortimer J. T., Lorence J., Kumka D. *Work, Family, and Personality: Transition to Adulthood*. Norwood, N.J.: Ablex Publishing, 1986.
- Murray C., Herrnstein R. J. Race, genes, and I.Q.—An apologia // *The New Republic*. — 1994. — Vol. 31 (October). — P. 27-37.
- Naōi A. Keizai Hatsuten to Shokugyō Kōzō no Henndō. (Economic development and changes of occupational structure.) // *Nihon Rodo Kyōkai Zasshi* (Monthly journal of the Japan Institute of Labor). — 1970. — Vol. 141. — P. 14-27.
- Naōi A., Schooler C. Occupational Conditions and Psychological Functioning in Japan // *American Journal of Sociology*. — 1985. — Vol. 90. — P. 729-752.
- Naōi M. Women and Stratification: Frameworks and Indices // *International Journal of Japanese Sociology*. — 1992. — Vol. 1. — P. 47-60.
- Naōi M., Schooler C. Psychological Consequences of Occupational Conditions among Japanese Wives // *Social Psychology Quarterly*. — 1990. — Vol. 53. — P. 100-116.
- Naōi, Atsushi, and Carmi Schooler. 1985. "Occupational Conditions and Psychological Functioning in Japan." *American Journal of Sociology* 90:729-52.
- National Development and the World System: Educational, Economic, and Political Change, 1950-1970 / Ed. by Meyer J. W., Hannan M. T. — Chicago: University of Chicago Press, 1979.
- Neal A. G., Seeman M. Organizations and powerlessness: A test of the mediation hypothesis // *American Sociological Review*. — 1964. — Vol. 29(April). — P. 216-226.
- Nelson J. I. Anomie: Comparisons between the old and new middle class // *American Journal of Sociology*. — 1968. — Vol. 74(September). — P. 184-192.
- Nettler G. A measure of alienation // *American Sociological Review*. — 1957. — Vol. 22 (December). — P. 670-677.
- Nie N. H., Bent D. H., Hull C. H. *Statistical Package for the Social Sciences; Provisional Users Manual*. Chicago: National Opinion Research Center (mimeo), 1968. (Second edition, published by McGraw-Hill, 1975).
- Niemi R. G., Ross R. D., Alexander J. The similarity of political values of parents and college-age youths. // *Public Opinion Quarterly*. — 1978. — Vol. 42. — P. 503-20.
- Nihon no White-Collar. (Japanese white-collar.) / Ed. by Kishimoto E. — Tokyo: Mineruva Shobo, 1962.
- Nowak S. Values and attitudes of the Polish people // *Scientific American*. -1981. — Vol. 245. — P. 45-53.
- Nowak S. Meaning and Measurement in Comparative Studies // *Understanding and Prediction: Essays in the Methodology of Social and Behavioral Theories*. — Dordrecht, Holland: D. Reidel Publishing Co, 1976. — P. 104-132.

- Nowak S. The Strategy of Cross-National Survey Research for the Development of Social Theory // Cross-National Comparative Survey Research: Theory and Practice / Ed. by Szalai A., Petrella R. – Oxford: Pergamon Press, 1977. – P. 3-47.
- Oakes J. Classroom Social Relationships: Exploring the Bowles and Gintis Hypothesis // Sociology of Education. — 1982. — Vol. 55. — P. 197-212.
- O'Brien G. E. Locus on Control, Work, and Retirement // Research with the Locus of Control Construct. Extensions and Limitations. – NY: Academic Press, 1984. – Vol. 3.
- O'Brien G. E. Psychology of Work and Unemployment. Chichester: Wiley, 1986.
- Odaka K. The Middle Class in Japan // Class, Status and Power / Ed. by Bendix R., Upset S. M. 2d ed. – NY: Free Press, 1966. – P. 541-551.
- Oesterreich R. Zur Analyse von Planungs- und Denkprozessen in der industriellen Produktion—Das Arbeitsanalyseinstrument VERA // Diagnostica. – 1984. – P. 216-234.
- Ohashi R. Nihon no Kaikyū Kōsei. (Japan's class composition.) Tokyo: Iwanami Shoten, 1971.
- Olsen M. E. Two categories of political alienation // Social Forces. – 1969. – Vol. 47 (March). – P. 288-299.
- Olsen N. J. Family Structure and Socialization Patterns in Taiwan // American Journal of Sociology. — 1974. — Vol. 79. — P. 1395-1417.
- Olsen S. M. Family, Occupation and Values in a Chinese Urban Community // Ph.D. diss. – Cornell University, 1971.
- Ossowski S. Class Structure in the Social Consciousness. London: Routledge & Kegan Paul, 1963.
- Otto L. B., Featherman D. L. Social structural and psychological antecedents of self-estrangement and powerlessness // American Sociological Review. – 1975. – Vol. 40(December). – P. 701-719.
- Paige J. M. Agrarian Revolution: Social Movements and Export Agriculture in the Underdeveloped World. NY: Free Press, 1975.
- Parsons T. The School Class as a Social System: Some of its Functions in American Society // Harvard Educational Review. — 1959. — Vol. 29. — P. 297-318.
- Parsons T., Bales R. F. Family, Socialisation and Interaction Process. Glencoe, 111.: Free Press, 1955.
- Pearlin L. I. Alienation From Work: A Study of Nursing Personnel // American Sociological Review. — 1962. — Vol. 27. — P. 314-326.
- Pearlin L. I. Class Context and Family Relations: A Cross-National Study. Boston: Little, Brown, 1971.
- Pearlin L. I., Kohn M. L. Social class, occupation, and parental values: A cross-national study // American Sociological Review. - 1966. - Vol. 31 (August). - P. 466-479.
- Persell C. H. Education and Inequality. Free Press, 1977.
- Perspectives / Ed. by Rosenberg M., Turner R. H. – NY: Basic Books.
- Peters C. C., Van Voorhis W. R. Statistical Procedures and their Mathematical Bases. New York: McGraw-Hill, 1940.
- Pohoski M. I., Slomczynski K. M., Wesolowski W. Occupational prestige in Poland, 1958-1975 // Polish Sociological Bulletin. -1976. – Vol. 4(36). – P. 86-94.
- Portes A. Trends in International Research Cooperation: The Latin American Case // The American Sociologist. — 1975. — Vol. 10. — P. 131-140.
- Portes A., Sassen-Koob S. Making it Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies // American Journal of Sociology. — 1987. — Vol. 93. — P. 30-61.
- Poulantzas N. Classes in Contemporary Capitalism. London: New Left, 1975.
- Poverty Discussion Papers, University of Wisconsin, Madison. – 1978a (August). Press, 1984.
- Przeworski A., Teune H. The Logic of Comparative Social Inquiry. NY: Wiley-Interscience, 1970.
- Ragin C. Comparative Sociology and the Comparative Method // International Journal of Comparative Sociology. — 1982. — Vol. 22. — P. 102-120.
- Ragin C., Zaret D. Theory and Method in Comparative Research: Two Strategies // Social Forces. — 1983. — Vol. 61. — P. 731-754.
- Reiss A. J., Duncan O. D., Hatt P. K., North C. C. Occupations and Social Status. New York: Free Press of Report on the Symposium Held on the Occasion of the 50th Anniversary of the Original Hawthorne Studies / Ed. by Cass E. L., Zimmer F. G., Oakbrook, IL, November 10-13, 1974. – NY: Van Nostrand Reinhold.
- Resch M., Volpert W., Leitner K., Krogoll T. Regulation Requirements and Regulation Barriers—Two Aspects of Partialized Action in Industrial Work // Design of Work in Automated Manufacturing Systems with Special Reference to Small and Medium Size Firms / Ed. by Martin T. – Oxford: Pergamon Press, 1983. Review 34 (October): 659-78.
- Riley M. W., Bond K. Beyond Ageism: Postponing the Onset of Disability // Aging in Society: Selected Reviews of Recent Research / Ed. by Riley M. W., Hess B. B., Bond K. – Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1983.

- Rist R. C. Student Social Class and Teacher Expectations: The Self-Fulfilling Prophecy in Ghetto Education // Harvard Educational Review. – 1970. – Vol. 40. – P. 411-451.
- Roberts B. A confirmatory factor-analytic model of alienation // Paper presented to the convention of the International Sociological Association, Mexico City. 1982, August 16-20.
- Robinson J. P., Athanasiou R., Head K. B. Measures of Occupational Attitudes and Occupational Characteristics. Ann Arbor; Survey Research Center, Institute for Social Research, University of Michigan, 1969.
- Robinson J. P., Shaver P. R. Measures of Social Psychological Attitudes. Ann Arbor: Survey Research Center, Institute for Social Research, University of Michigan, 1969.
- Robinson R. V., Kelley J. Class as Conceived by Marx and Dahrendorf: Effects on Income Inequality and Politics in the United States and Great Britain // American Sociological Review. – 1979. – Vol. 44. – P. 38-58.
- Rokkan S. Comparative Cross-National Research: The Context of Current Efforts // Comparing Nations: The Use of Quantitative Data in Cross-National Research / Ed. by Merritt R. L., Rokkan S. – New Haven, CT: Yale University Press, 1964. – P. 3-25.
- Rosenbaum J. E. Making Inequality: The Hidden Curriculum of High School Tracking. New York: John Wiley and Sons, 1976.
- Rosenberg M. Conceiving the Self. NY: Basic Books, 1979.
- Rosenberg M. Occupations and Values- Glencoe, IL: Free Press, 1957.
- Rosenberg M. The association between self-esteem and anxiety // Journal of Psychiatric Research. – 1962. – Vol. 1. – P. 135-152.
- Rosenberg M., Pearlin L. I. Social Class and Self-Esteem Among Children and Adults // American Journal of Sociology. – 1978. – Vol. 84. – P. 53-77.
- Rosenberg M., Simmons R. G. Black and White Self-Esteem: The Urban School Child (Arnold M. and Caroline Rose Monograph Series). Washington, DC: American Sociological Association, 1972.
- Rotter J. B. Generalized Expectancies for Internal versus External Control of Reinforcement // Psychological Monographs. – 1966. – Vol. 80(1). – whole no. 609.
- Rousseau K. R. Personality and Job Experience // Organizational Behavior and Human Performance. – 1978. – Vol. 22. – P. 235-252.
- Rychlinski S. Warstwy Społeczne. (Social strata.) // Przegląd Socjo-logiczny. – 1938. – Vol. 8. – P. 153-197.
- Ryder R.G. Scoring orthogonally rotated factors // Psychological Reports. – 1965. – Vol. 16 (June). – P. 701-
- Sarapata A. Researchers' Habits and Orientations as Factors Which Condition International Cooperation in Research // Science of Science. – 1985. – Vol. 5. – P. 157-182.
- Sarapata A., Wesolowski W. The evaluation of occupations by Warsaw inhabitants // American Journal of Sociology. – 1961. – Vol. 66. – P. 581-91.
- Schaefer E. S. A Circumplex Model for Maternal Behavior // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1959. – Vol. LIX (September).
- Scheuch E. K. Society as Context in Cross-Cultural Comparisons // Social Science Information. – 1967. – Vol. 6. – P. 7-23.
- Scheuch E. K. The Cross-Cultural Use of Sample Surveys: Problems of Comparability // Comparative Research Across Cultures and Nations / Ed. by Rokkan S. – Paris: Mouton, 1968. – P. 176-209.
- Schoenberg R. Dynamic Models and Cross-Sectional Data: The Consequences of Dynamic Misspecification // Social Science Research. – 1977. – Vol. 6. – P. 133-144.
- Schoenberg R. Multiple Indicator Models: Estimation of Unconstrained Construct Means and Their Standard Errors // Sociological Methods and Research. – 1982. – Vol. 10. – P. 421-433.
- Schooler C. A note of extreme caution on the use of Guttman scales // American Journal of Sociology. – 1968. – Vol. 74(November). – P. 296-301.
- Schooler C. Psychological and social perspectives on status attainment // Paper presented to the Japan-U.S. Conference on Social Stratification and Mobility, Hawaii. – 1980 (January).
- Schooler C. Psychological Effects of Complex Environments during the Life Span: A Review and Theory // Intelligence. – 1984. – Vol. 8. – P. 259-281.
- Schooler C. Social antecedents of adult psychological functioning // American Journal of Sociology. – 1972. – Vol. 78 (September). – P. 299-322.
- Schooler C., Kohn M. L., Miller K. A., Miller J. Housework as Work // Work and Personality: An Inquiry into the Impact of Social Stratification / Ed. By Kohn M. L., Schooler C. – Norwood, N.J.: Ablex, 1983. – P. 242-260.
- Schooler C., Miller J., Miller K. A., Richtand C. N. Work for the Household: Its Nature and Consequences for Husbands and Wives // American Journal of Sociology. – 1984. – Vol. 90. – P. 97-124.

- Schooler C., Mulatu M. S., Oates G. The Continuing Effects of Substantively Complex Work on the Intellectual Functioning of Older Workers // *Psychology and Aging*. – 1999. – Vol. 14. – P. 483-506.
- Schooler C., Naoi A. The Psychological Effects of Traditional and of Economically Peripheral Job Settings in Japan // *American Journal of Sociology*. – 1988. – Vol. 94. – P. 335-355.
- Schooler, Carmi, and Atsushi Naoi. 1988. "The Psychological Effects of Traditional and of Economically Peripheral Job Settings in Japan." *American Journal of Sociology* 94:335-55.
- Scurrah M. J., Montalvo A. Clase Social y Valores Sociales en Peru. Lima, Peru: Escuela de Administracion de Negocios, 1975. – Para Graduados (Serie: Documento de Trabajo No. 8).
- Sears R. R., Maccoby E. E., Levin H. Patterns of Child Rearing. Evanston, 111.: Row, Peterson & Co., 1957.
- Seeman M. Alienation and engagement // *The Human Meaning of Social Change* / Ed. by Campbell A., Converse P. E. New York: Russell Sage Foundation. - 1972a. - P. 467-527.
- Seeman M. On the meaning of alienation // *American Sociological Review*. – 1959. – Vol. 24(December). – P. 783-791.
- Seeman M. On the personal consequences of alienation in work // *American Sociological Review*. – 1967. – Vol. 32(April). – P. 273-285.
- Seeman M. The signals of '68: Alienation in pre-crisis France // *American Sociological Review*. - 1972b. – Vol. 37(August). – P.385-402.
- Seeman M. The urban alienations; Some dubious theses from Marx to Marcuse // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1971. – Vol. 19(August). – P.135-143.
- Siegel P. M. Prestige in the American Occupational Structure. Unpublished Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1971.
- Simon H. A. Causal ordering and identifiability // *Models of Man: Social and Rational* / Simon H. A. New York: Wiley. Simpson, Miles. - 1957. - P. 10-36.
- Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1979.
- Skvoretz J. V., Kheoruenromne U. Some evidence concerning the value hypothesis of intergenerational status transmission: A research note // *Social Science Research*. -1979. – Vol. 8. – P. 172-83.
- Slomczynski K. M. The attainment of occupational status: A model with multiple indicator Constructs // *Social Stratification in Poland: Eight Empirical Studies* / Ed. by Slomczynski K. M., Krauze T. K. Armonk, NY: M. E. Sharpe. – 1986. - P. 78-104.
- Slomczynski K. M., Kacprowicz G. Skale Zawodow. (Scales of occupations). Warsaw: Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences, 1979.
- Slomczynski K. M., Kohn M. L. Sytuacja Pracy i Jej Psychologiczne Konsekwencje: Polsko-Amerykanske Analizy Porownawcze. (Work conditions and psychological functioning: Comparative analyses of Poland and the United States.). Wroclaw: Ossolineum (Publication of the Polish Academy of Sciences), 1988.
- Slomczynski K. M., Kohn M. L., Janicka K., Koralewicz J., Miller J., Schoenbach C., Schoenberg R. Sytuacja Pracy i jej Psychologiczne Konsekwencje: Polsko-Amerykanske Analizy Porownawcze. [Work Conditions and Psychological Functioning: Comparative Analyses of Poland and the United States.]. Wroclaw: Ossolineum Publishing Co, 1988.
- Slomczynski K. M., Miller J., Kohn M. L. Stratification, Work, and Values: A Polish-United States Comparison // *American Sociological Review*. – 1981. – Vol. 46. – P. 720-744.
- Smelser N. J. The Methodology of Comparative Analysis of Economic Activity // *Essays in Sociological Explanation*. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1968. – P. 62-75.
- Smith K. C., Schooler C. Women as mothers in Japan: The effects of social structure and culture on values and behavior // *Journal of Marriage and the Family*. -1978. – Vol. 40. – P. 613—20.
- Smith T. E. The case for parental transmission of educational goals: The importance of accurate offspring perceptions // *Journal of Marriage and the Family*. – 1982. – Vol. 44. – P. 661-74.
- Smith T. E. Parental influence: A review of the evidence of influence and a theoretical model of the parental influence process // Ed. by Kerckhoff A. C., *Research in Sociology of Education and Socialization*, Greenwich, CT: JAI Press. – 1983. - Vol. 4. – P. 13-45.
- Soares A.T., Scares L. M. Self-Perceptions of Culturally Disadvantaged Children // *American Educational Research Journal*. – 1969. – Vol. 6. – P. 31-45.
- Social Structure and Change: Finland and Poland – Comparative Perspective / Ed. by Allardt E., Wesolowski W. –
- Sokolowska M., Firkowska-Mankiewicz A., Ostrowska A., and Czarkowski M. P. Intellectual Performance of Children in the Light of Socio-cultural Factors — the Warsaw Study. Warsaw: Polish Academy of Sciences, 1978.
- Sorbom D. Detection of correlated errors in longitudinal data // *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*. – 1975. – Vol. 28(November). - P. 138-151.

- Sorokin P.* Social Mobility. NY: Harper and Brothers, 1927.
- Spade J. Z.* The Nature of the Work Activity: Its Impact on the Family // Ph.D. diss. – State University of New York/Buffalo, 1983.
- Spaeth J.L.* Cognitive Complexity: A Dimension Underlying the Socioeconomic Achievement Process // Schooling and Achievement in American Society / Ed. by Sewell W. H., Hauser R.M., Featherman D.L. – NY: Academic, 1976. – P. 103-131.
- Spector P. E.* Behavior in Organizations as a Function of Employee's Locus of Control // Psychological Bulletin. – 1982. – Vol. 91. – P. 482-497.
- Spenner K. I.* Deciphering Prometheus: Temporal Change in the Skill Level of Work // American Sociological Review. – 1983. – Vol. 48. – P. 824-837.
- Spenner K. I.* Occupational Characteristics and Classification Systems: New Uses of the Dictionary of Occupational Titles in Social Research // Sociological Methods & Research. – 1980. – Vol. 9. – P. 239-264.
- Spenner K. I.* Occupations, Work Settings, and the Course of Adult Development: Tracing the Implications of Select Historical Changes // Life-Span Development and Behavior / Ed. by Baltes P. B., Featherman D. L., Lerner R. M. – Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1988. – Vol. 9.
- Spenner K. I., Otto L. B.* Work and Self-Concept: Selection and Socialization in the Early Career // Research in Sociology of Education and Socialization / Ed. by Kerckhoff A. – Greenwich, Ct.: JAI Press, 1984. – Vol. 5.
- Spilerman S.* Careers, Labor Market Structure, and Socioeconomic Achievement // American Journal of Sociology. – 1977. – Vol. 83. – P. 551-593.
- Srole L.* Social integration and certain corollaries: An exploratory study // American Sociological Review. – 1956. – Vol. 21 (December). – P. 709-716.
- St. Peter L. G.* Fate Conceptions; A Look at the Effects of Occupational Tasks on Human Values. Ph.D.
- Staines G. L.* Spillover versus Compensation: A Review of the Literature on the Relationship between Work and Nonwork // Human Relations. – 1980. – Vol. 33(2). – P. 111-129.
- Steven R.* Classes in Contemporary Japan. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Stouffer S. A.* Communism, Conformity, and Civil Liberties: A Cross-section of the Nation Speaks its Mind. Garden City, NY; Doubleday, 1955.
- Studia Socjologiczne.* -1982. – Vol. 3-4(86-87). – P. 225-38.
- Suchman E. A.* The Comparative Method in Social Research // Rural Sociology. – 1964. – Vol. 29. – P.123-137.
- Sudman S., Feldman J. and J.* Sample design and field procedures // Volunteers for Learning: A Study of the Educational Pursuits of American Adults / Ed. by J- Rivera J. J. Chicago: Aldine. – 1965. - P. 482-485.
- Sztompka P.* The Renaissance of Historical Orientation in Sociology // International Sociology. – 1986. – Vol. 1. – P. 321-337.
- Taira K.* Economic Development and the Labor Market in Japan. NY: Columbia University Press, 1970.
- Taylor H. F.* Review of The Bell Curve // Contemporary Sociology. – 1995. – Vol. 24. – P. 153-158.
- Taylor P. A., Grandjean B. D., Tos N.* Work Satisfaction under Yugoslav Self-Management: On Participation, Authority, and Ownership // Social Forces. – 1987. – Vol. 65. – P. 1020-1034.
- Tellenback S.* Patterns of stratification in socialist Poland // Acta Sociologica. – 1974. – Vol. 17. – P. 25-47.
- Temme L. V.* Occupation: Meanings and Measures. Washington, D.C.: Bureau of Social Science Research, 1975.
- Tilly C.* Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. N.Y.: Russell Sage Foundation, 1984.
- Titkow A.* Wartosc Dziecka (Valuing a Child) Warsaw: Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences. (An abridged English version, Child and Values, was made available by the Institute in 1984), 1983.
- Treiman D. J.* Occupational Prestige in Comparative Perspective. NY: Academic Press, 1977.
- Treiman, Donald J.* 1977. Occupational Prestige in Comparative Perspective. New York: Academic Press.
- Wright, Erik Olin. 1976. "Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies." New Left Review 98:3-41.
- Troll L., Bengtson V.* Generations in the family // Contemporary Theories about the Family, vol. 1, Research-based Theories / Ed. by Burr W. R., Hill R., Nye F. I., Reiss I. L. New York: Free Press. – 1979. - P. 127-61.
- Trowbridge N.T.* Self-Concept and Socio-Economic Status in Elementary School Children // American Educational Research Journal. – 1972. – Vol. 9. – P. 525-537.
- Tudor B.* A specification of relationships between job complexity and powerlessness // American Sociological Review. – 1972. – Vol. 37(October). – P. 596-604.
- Turner A. N., Lawrence P. R.* Industrial Jobs and the Worker: An Investigation of Response to Task Attributes. Boston: Harvard University Graduate School of Business Administration, 1965.

- Turner R. H. *Personality in Society: Social Psychology's Contribution to Sociology* // *Social Psychology Quarterly*. – 1988. – Vol. 51. – P. 1-10.
- United States Department of Labor *Dictionary of Occupational Titles*. Washington, D, C.: U. S. Government Printing Office. Second edition, 1949.
- Unresolved Issues in the Relationship between Work and Personality // *The Nature of Work: Sociological Perspectives* / Ed. by Kai Erikson K., Vallas S. P. New Haven, CT: Yale University Press/ASA Presidential Series.- 1990. - P. 36-68.
- Vanneman R., Pampel F. C. The American perception of class and status // *American Sociological Review*. – 1977. – Vol. 42(June). – P. 422-437.
- Vogel E. *Japan's New Middle Class*. Berkeley: University of California Press, 1963.
- Volpert, Oesterreich, Gablenz-Kolakovic, Krogoll, Resch. *Verfahren zur Ermittlung von Regulationserfordernissen in der Arbeitstatigkeit (VERA)* // *Analvse von Planungs- und Denkprozessen in der Industriellen Produktion*. – Handbuch. Cologne: Verlag TUV Rheinland, 1983.
- Walker C. R. *Toward the Automatic Factory: A Case Study of Men and Machines*. New Haven: Yale University Press, 1957.
- Walker C. R., Guest R. H. *The Man on the Assembly Line*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952.
- Wallace M., Kalleberg A. L. Industrial Transformation and the Decline of Craft: The Decomposition of Skill in the Printing Industry, 1931-1978 // *American Sociological Review*. – 1982. – Vol. 47. – P. 307-324.
- Wallerstein I. *The Modern World System*. 2 vols. NY: Academic Press, 1974, 1980.
- Walton J. *Reluctant Rebels: Comparative Studies of Revolution and Underdevelopment*. NY: Columbia University
- Warr P. *Work, Unemployment, and Mental Health*. Oxford: Clarendon, 1987.
- Warsaw: Polish Scientific Publishers, 1978.
- Weber M. *The Interpretation of Social Reality* / Ed. Eldridge J. E. T. – NY: Charles Scribner's Sons, 1971.
- Welfare, Cambridge, MA: M.I.T, Press, 1973
- Werts C. E., Joreskog K. G., Linn R. L. Identification and estimation in path analysis with unmeasured variables // *American Journal of Sociology*. – 1973. – Vol. 78(May). – P. 1469-1484.
- Werts C. E., Linn R. L., Joreskog K. G. Estimating the parameters of path models involving unmeasured variables // *Causal Models in the Social Sciences* / Ed. by Blalock H. M. Jr. Chicago: Aldine-Atherton. – 1971. - P. 400-409.
- Wesolowski W., Mach B. W. Unfulfilled Systemic Functions of Social Mobility // *International Sociology*. Part 1: A Theoretical Scheme. – 1986. – Vol. 1. – P.19-35., Part 2: The Polish Case. – 1986. – Vol. 1. – P. 173-187.
- Wesolowski W. *Classes, Strata and Power*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Wesolowski W. Does Socialist Stratification Exist? // *The Fifth Fuller Bequest Lecture*. Dept. of Sociology, University of Essex, 1988.
- Wesolowski W. *Przetwarzanie sie struktury klasowej: Perspektywa teoretyczna a sytuacja polska*. [Transformation of the class structure: Theoretical perspective and the Polish situation.] // Paper presented at the Congress of the Polish Sociological Association. – Lublin, 1994. – June.
- Wesolowski W. *Teoria, Badania, Praktyka. Z Problematyki Struktury Klasowej*. Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1975.
- Wesolowski W. The notions of strata and class in socialist society // *Social Inequality: Selected Readings* / Ed. by Beteille A. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, Ltd. – 1969. - P. 122-145.
- Wesolowski W., Slomczynski K. M. *Investigations on Class Structure and Social Stratification in Poland, 1945-1975*. Warsaw: The Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences, 1977.
- Wheaton B., Muthen B., Alwin D. F., Summers G. F. Assessing reliability and stability in panel models // *Sociological Methodology* / Ed. by Heise D. R. San Francisco: Jossey-Bass. - 1977. - P. 84-136.
- White M. S. Social Class, Child-Rearing Practices, and Child Behavior // *American Sociological Review*. – 1957. – Vol. XXII (December). – P. 704-712.
- Whyte W. F. *Man at Work*. Homewood, IL.: The Dorsey Press, 1961.
- Whyte W. H. *The Organization Man*. NY: Simon and Schuster, 1956.
- Widerszpil S. Problems in the Theory of the Development of a Socialist Society // *Polish Sociological Bulletin*. – 1978. – Vol. 2. – P. 23-36.
- Wilcox K., Moriarity P. Schooling and Work: Social Constraints on Equal Educational Opportunity // *Social Problems*. – 1976. – Vol. 24. – P. 204-213.
- Wilensky H. L. Orderly Careers and Social Participation: The Impact of Work History on Social Integration in the Middle Mass // *American Sociological Review*. – 1961. – Vol. 26. – P. 521-539.
- Williams R. M., Jr. *American Society: A Sociological Interpretation*. NY: Alfred A. Knopf, 1951.

- Williams R. M., Jr.* American Society: A Sociological Interpretation. Second ed. NY: Alfred A. Knopf, 1960.
- Williams R. M., Jr.* American Society: A Sociological Interpretation. Third ed. NY: Alfred A. Knopf, 1970.
- Williams R. M., Jr.* The Use of Threats in US/USSR Relations // Research in Social Movements, Conflicts and Change, Greenwich, CT: JAI Press. – 1985. – Vol. 8. – P. 1-32.
- Witkin H. A., Dyk R. B., Faterson H. F., Goodenough D. R., Karp S. A.* Psychological Differentiation: Studies of Development. New York: John Wiley, 1962.
- Wright E. O.* Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies // New Left Review. – 1976. – Vol. 98. – P. 3-41.
- Wright E. O.* Class Structure and Income Determination. New York: Academic Press, 1979.
- Wright E. O.* Class, Crisis and the State. London: New Left Books, 1978.
- Wright E. O.* Varieties of Marxist conceptions of class structure // Institute for Research on
- Wright E. O.* Women in the Class Structure // Politics and Society. – 1989. – Vol. 17. – P. 35-66.
- Wright E. O., Perrone L.* Marxist class categories and income inequality // American Sociological Review. – 1977. – Vol. 42 (February). – P. 32-55.
- Wu, Xiaogang, and Donald J. Treiman.* 2004. "The Household Registration System and Social Stratification in China: 1955-1996." Demography 41:363-84.
- Wu, Xiaogang, and Donald J. Treiman.* 2007. "Inequality and Equality under Chinese Socialism: The Hukou System and Intergenerational Occupational Mobility." American Journal of Sociology 113:415-45.
- Zawadski B., Lazarsfeld P. F.* The Psychological Consequences of Unemployment // Journal of Social Psychology. – 1935. – Vol. 6. – P. 224-251.
- Zelditch M., Jr.* Intelligible Comparisons // Comparative Methods in Sociology: Essays on Trends and Applications / Ed. by Vallier I. – Berkeley, CA: University of California Press, 1971. – P. 267-307.
- Zollschan G. K., Gibeau P.* Concerning alienation: A system of categories for the exploration of rational and irrational behavior // Explorations in Social Change / Ed. by Zollschan G. K., Hirsch W. Boston: Houghton Mifflin, 1964. – P. 152-174.
- Zurcher L. A., Jr., Meadow A., Zurcher S. L.* Value orientation, role conflict, and alienation from work: A cross-cultural study // American Sociological Review. – 1965. – Vol. 30 (August). – P. 539-548.

ПРО АВТОРІВ

Мелвін Л. Кон народився 19 жовтня 1928 року. У 1948 році в Корнельському університеті він одержав ступінь бакалавра з психології, а в 1952 році ступінь доктора (Ph.D.) із соціології. З 1952 по 1985 рік М. Кон вів дослідницьку роботу в лабораторії соціально-екологічних досліджень Національного інституту психічного здоров'я, працюючи з 1960 року керівником цієї лабораторії. З 1985 року Мелвін Кон професор соціології в університеті Джонса Гопкінса.

Основні публікації Кона англійською мовою – це книги «Клас і конформність: дослідження цінностей» (1969), «Робота й особистість: дослідження впливу соціальної стратифікації» (1983, у співавторстві з Кармі Скулером), «Соціальна структура й самостійність: порівняльний аналіз Сполучених Штатів і Польщі» (1990, у співавторстві з Казімежем Сломчинським), «Зміни й стабільність: міжнаціональне дослідження соціальної структури й особистості» (2006), а також відредагована ним книга «Міжнаціональні дослідження в соціології» (1989) і численні журнальні статті. Його книги видані також німецькою, італійською, польською і китайською мовами, а статті були перекладені і на ряд інших мов.

У різні роки Мелвін Кон був редактором і членом редколегій провідних соціологічних журналів – *American Journal of Sociology*, *American Sociological Review*, *Comparative Sociology*, *Sociological Forum*, *International Sociology* і інших.

Мелвін Кон обирався президентом Американської соціологічної асоціації* і членом виконавчого комітету Міжнародної соціологічної асоціації. Він є почесним іноземним членом Польської соціологічної асоціації, почесним доктором Національного університету «Києво-Могилянська академія», членом Американської Академії мистецтв і наук, Американської асоціації сприяння просуванню науки, і колишнім членом Фонду Гугенхайма. Він був запрошеним співробітником Інституту соціальних досліджень в Осло (Норвегія), Інституту сучасних досліджень Австралійського національного університету і Японського товариства сприяння просуванню науки. Протягом ряду років він був членом Наукового консультативного комітету Інституту Макса-Планка в Берліні й, в останні роки Радянського Союзу, був членом американсько-радянської Комісії з гуманітарних і суспільних наук Американської Академії наукових співтовариств і радянської Академії наук.

На час участі у виконанні включених до збірки праць іншими співавторами були:

Вейдун Ван (Weidong Wang) – доцент департаменту соціології, заступник директора Центру національних досліджень (NSRC) Народного університету Китаю

Роберто Гутієрес, докторант (Ph.D.) із соціології в університеті Джонса Гопкінса (США).

Войцех Заборовський, професор соціології університету Білостока (Польща) та ад'юнкт-професор соціології в Інституті філософії і соціології Польської Академії наук.

Богдан Мах, професор соціології Інституту політичних досліджень Польської Академії наук

Карен А. Міллер, професор університету штату Арізона (США)

Ацуші Наої, професор університету Осаки (Японія)

* В Американській соціологічній асоціації обраний президент (president-elect) перший рік працює як стажер у президента, обраного на рік раніше, другий рік він працює дійсним президентом (для Мелвіна Кона це був 1987 рік) і третій рік він, як попередній президент (past-president), працює радником наступного президента (обраного на рік пізніше).

Володимир Паніотто, професор кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології

Брюс Подобник, докторант (Ph.D.) із соціології в університеті Джонса Гопкінса.

Кармі Скулер, науковий співробітник Національного інституту психічного здоров'я (США).

Казімеж Сломчинський, професор соціології університету штату Огайо (США), за сумісництвом – професор в Інституті філософії і соціології Польської Академії наук.

Корі Хеймен, докторант (Ph.D.) із соціології в університеті Джонса Гопкінса.

Валерій Хмелько, професор кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», президент Київського міжнародного інституту соціології

Керрі Шоенбах, науковий співробітник Національного інституту психічного здоров'я (США).

Інь Ю (Yin Yue) – викладач Школи державної економіки і управління Шанхайського університету фінансів і економіки

Кристина Яніцька, ад'юнкт-професор соціології Інституту філософії і соціології Польської Академії наук.